

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԼՍԱՐԱՆ

Քես Վերստեխ

ԱՐԱՔՆԵՐԻ ԵԳՈՒՍ

Yerevan State University

The Arabic Language

Second edition

Kees Versteegh

EDINBURGH
University Press
2014

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ

(Երկրորդ հրատարակության թարգմանություն)

Քես Վերստեխ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2025

ՀՏԴ 811.411.21

ԳՄԴ 81.611.31

Վ 536

Հրատարակության է երաշխավորել ԵՊՀ գիտական խորհուրդը:

Անգլերենից թարգմանեցին Աննա Դանիելյանը և Մարգարիտա Մարգարյանը

Վերստեխ Քես

Վ 536

Արաբերենի լեզուն (արաբերենի պատմության ընդհանուր ուրվագիծ)
(երկրորդ հրատարակության թարգմանություն) / Քես Վերստեխ.- Եր.:
ԵՊՀ հրատ., 2025.- 490 էջ:

Դասագրքում ներկայացվում է արաբերենի պատմությունը մշակութային, կրոնական քաղաքական, ժողովրդագրական համատեքստում, անդրադարձ է կատարվում արաբախոս աշխարհում ժամանակակից կրթական ու լեզվական քաղաքականությանը, միջլեզվական առնչություններին, նաև արաբերենի բազմազանությանը:

Դասագրքի հայերեն թարգմանությունը նախատեսված է արևելագիտության/արաբագիտության ոլորտի ուսանողների, լեզվաբանների, հարակից գիտակարգերի հետազոտողների և առհասարակ ոլորտով հետաքրքրվողների համար:

ՀՏԴ 811.411.21

ԳՄԴ 81.611.31

ISBN 978-5-8084-2737-2

<https://doi.org/10.46991/YSUPH/9785808427372>

© ԵՊՀ հրատ., 2025

© Վերստեխ Քես, 2025

Բովանդակություն

Թարգմանիչների կողմից	iii
Առաջին հրատարակության նախաբանը.....	viii
Երկրորդ հրատարակության նախաբանը	xi
Նկարներ ու քարտեզներ	xiv
Աղյուսակներ	xv
Նշումներ տառադարձման ու մեկնաբանությունների վերաբերյալ.....	xvi
1. Արաբերենի ուսումնասիրությունն Արևմուտքում	1
2. Արաբերենը որպես սեմական լեզու	12
3. Արաբերենի վաղ փուլերը	32
4. Արաբերենը նախաիսլամական շրջանում	50
5. Դասական արաբերենի զարգացումը.....	72
6. Արաբերենի կառուցվածքը	102
7. Արաբական լեզվաբանական ավանդույթը.....	129
8. Նոր արաբերենի առաջացումը	151
9. Միջին արաբերեն	183
10. Արաբերենի բարբառների ուսումնասիրումը.....	207
11. Արաբերենի բարբառները	231
12. Արդի գրական արաբերենի ձևավորումը.....	265
13. Դիզլոսիա.....	289
14. Բիլինգուալիզմ	311
15. Արաբերենը որպես փոքրամասնությունների լեզու.....	332
16. Արաբական փիջիններ ու կրեոլներ.....	358
17. Արաբերենը որպես համաշխարհային լեզու	374
Գրականության ցանկ	399
Հապավումների ցանկ	444
Ցանկ	448

Ծրագիրն իրականացվել է «Աբդուլազիզ Սաուդ ալ-Բաբտեյնի մշակութային հիմնադրամի» աջակցությամբ:
تم تحقيق البرنامج تحت رعاية مؤسسة عبد العزيز سعود البابطين الثقافية.

The program was implemented with the support of the Abdulaziz Saud Al-Babtain Cultural Foundation.

Ծրագրի իրականացման գործում ցուցաբերած աջակցության համար շնորհակալություն ենք հայտնում «Աբդուլազիզ Սաուդ Ալ-Բաբտեյնի մշակութային հիմնադրամին», որը 2018 թվականից հովանավորում է ԵՊՀ-ում Աբդուլազիզ Սաուդ ալ-Բաբտեյնի անվան արաբական մշակույթի կենտրոնի գործունեությունը՝ նպաստելով հայ-արաբական հարաբերությունների զարգացմանն ու Հայաստանում արաբական մշակույթի տարածմանը:

We express our appreciation to the Abdulaziz Saud Al-Babtain Cultural Foundation for its support in the implementation of the Project. The Foundation has been funding the projects of the Abdulaziz Saud Al-Babtain Centre for Arabic Culture at YSU contributing to the development of Armenian-Arab relations and the spread of Arabic culture in Armenia since 2018.

نعرب عن فائق تقديرنا لمؤسسة عبد العزيز سعود البابطين الثقافية على دعمها في تنفيذ هذا المشروع. المؤسسة تقوم بتمويل مشروعات مركز عبد العزيز سعود البابطين للثقافة العربية بجامعة يريفان الحكومية منذ عام ٢٠١٨ وتساهم في تطوير العلاقات الأرمينية العربية ونشر الثقافة العربية في أرمينيا.

Թարգմանիչների կողմից

Հոլանդացի նշանավոր արաբագետ, Նեյմեխենի համալսարանի պրոֆեսոր Քես Վերստեխի «Արաբերենը» ուսումնական ձեռնարկն արաբերենի պատմությանն անդրադարձող թերևս ամենաընդգրկուն և արաբագիտական բուհական կրթական ծրագրերում ամենահաճախ գործածվող դասագիրքն է: Նաև այս հանգամանքով է պայմանավորված 2014 թ. դրա երկրորդ լրամշակված հրատարակությունը, որից էլ կատարվել է հայերեն թարգմանությունը: Դասագիրքն ամփոփ, բայց և հանգամանորեն քննում է արաբերենի պատմության քաղաքական, կրոնական, մշակութային, ժողովրդագրական համատեքստը, անդրադառնում նորմավորող այն դերին, որն ունեցել է արաբական լեզվաբանական ավանդույթը արաբերենի ձևավորման տարբեր շրջափուլերում: Առանձին քննության նյութ են ժամանակակից կրթական ու լեզվական քաղաքականությունն արաբախոս աշխարհում, միջլեզվական առնչությունները, նաև արաբերենի բազմազանությունը համացանցում, մասնավորապես սոցիալական ցանցերում, որոնք նպաստավոր միջավայր են ապահովում արաբերենի տարբերակային ձևերի շատ ավելի անկաշկանդ կիրառման համար: Հեղինակն արաբերենի գոյության ձևերի քննությունը դիտարկում է սեմագիտական, հանրալեզվաբանական, ինչպես և «ավանդական» բարբառագիտական շրջանակում՝ փորձելով մեկտեղել տեսական ու մեթոդական իրարամերժ մոտեցումները:

Դասագրքի անգլերեն երկրորդ հրատարակությունից անցել է ավելի քան տասը տարի, վերջին տարիների հրատարակությունները պատմական բարբառագիտության ու հանրալեզվաբանության ոլորտներում հնարավորություն են տալիս նորովի դիտարկելու արաբերենի, մասնավորապես նախախալամական շրջանին առնչվող որոշ հիմնախնդիրներ: Այս առումով պրոֆեսոր Ք. Վերստեխն առաջարկում է հայերեն հրատարակության գրականության ցանկը համալրել հետևյալ ուշագրավ հրատարակություններով.

1. Al-Jallad, Ahmad (2015). An Outline of the Grammar of the Safaitic Inscriptions, Leiden; E.J. Brill (2nd edn, 2022).
2. Al-Jallad, Ahmad (2018). 'The Earliest Stages of Arabic and its Linguistic Classification', in Benmamoun and Bassiouney (eds.), The Routledge Handbook of Arabic Linguistics, London and New York: Routledge, pp. 315-31.
3. Al-Jallad, Ahmad (2018). 'What is Ancient North Arabian?', in Daniel Birnstiel and Na'ama Pat-El (eds.), Re-Engaging Comparative Semitic and Arabic Studies, pp. 1-46, Wiesbaden: Harrassowitz.

4. Al-Jallad, Ahmad (2020a). 'Pre-Islamic Arabic', in Lucas and Manfredi (eds.), Arabic and Contact-induced Change. Berlin: Language Science Press, pp. 37-55.
5. Al-Jallad, Ahmad (2020b). The Damascus Psalm Fragment: Middle Arabic and the Legacy of Old Hīgāzī, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
6. Al-Jallad, Ahmad and Karolina Jaworska (2019). A Dictionary of the Safaitic Inscriptions, Leiden: E.J. Brill.
7. Al-Wer, Enam and Uri Horesh (eds.) (2019). Routledge Handbook of Arabic Sociolinguistics, New York and London: Routledge.
8. Holes, Clive (ed.) (2018). Arabic Historical Dialectology.
9. Karin Ryding and David Wilmsen (eds.) (2022). The Cambridge Handbook of Arabic Linguistics.
10. van Putten, Marijn (2022). The language of the Quranic Consonantal Text: Phonology, in Quranic Arabic, Brill, 119-149.

Քես Վերստեխի հետազոտական այս երկարամյա աշխատանքը, ի սկզբանե շարադրված լինելով որպես բուհական ուսումնական ձեռնարկ, ոչ միայն առանձնանում է մեթոդական ու տեսական արդիական մոտեցումներով, այլև շահեկանորեն տարբերվում է արաբերենի պատմությանն առնչվող այլ հրատարակություններից: Այսպիսի ծավալով, թեմատիկ ու բովանդակային ընդգրկմամբ ձեռնարկ անգլերենից հայերեն թարգմանվում է առաջին անգամ, ուստի տեական աշխատանք պահանջվեց՝ բնագրի շեշտադրումները հայերենով ճշգրիտ փոխանցելն ու տեքստի պարզությունն ապահովելը հավասարակշռելու համար: Հայերեն լեզվաբանական ու լայն առումով արևելագիտական բանասիրական հետազոտական ավանդույթը միշտ չէ, որ համարժեք տարբերակներ էր ապահովում հատկապես վերջին տասնամյակների ընթացքում եվրոպական մի շարք լեզուներով մշակված և հետազոտական որոշակի ընթացք ու հստակ մետալեզու ձևավորած գիտական որոշ ուղղությունների կամ դպրոցների համար: Դասագրքի թարգմանությունը ենթադրում էր նաև հայերեն ձևակերպումների համակարգված ընտրություն ու հետևողական կիրառում, որը երբեմն պետք էր համատեղել բնագրի տերմինաբանական բազմազանությունը հայերեն տեքստում պահպանելու և փոխանցելու անհրաժեշտության հետ:

Թարգմանական մյուս մարտահրավերը արաբական լեզվաբանական բազմադարյա նկարագրական ավանդույթի, այսպես կոչված, «տրամաբանությունը» եվրոպական արաբագիտական հետազոտական մոտեցումների շրջանակում և արևմտյան ընթերցողին ծանոթ բառամթերքով ընկալելի ներկայացնելու հեղինակի նպատակադրությունն էր: Նման մեթոդաբանությունը ենթադրում է որոշակի մետալեզու՝ համապատասխան տեսական հենքով, որը կտրուկ տարբերվում է արաբերենի՝ հայերենով մինչ այժմ հրատարակված ձեռնարկներում գործածված մասնագիտական բառամթերքից: Բոլոր այսպիսի դեպքերը ծանոթագրվել են տողատակում (նաև երբ հայերենով այս կամ այն համարժեքի ընտրությունը թվացել է ոչ միանշանակ):

Թարգմանության ընթացքում արդի գրական և դասական արաբերեն մեջբերումներն ու հատուկ անունները տառադարձելու համար, համադրելով այլ լեզուներից հայերեն տառադարձման օրինաչափություններն ու արաբերենի առանձնահատկությունները¹, կիրառվել են ներքոհիշյալ հիմնական սկզբունքները.

- միջնորդ լեզվից հայերենին անցած կամ տառադարձման մի քանի տարբերակով հանդիպող բառերի դեպքում նախընտրելին մասնագիտական գրականության մեջ առավել հաճախ գործածվող և արաբերենի արտասանությանը մոտ տարբերակն է (օր.՝ սուրա, այա):
- Արաբական արտասանությունից տարբեր, բայց հայերենում ամրակայված կամ ընդունված ձևերը թողնվում են անփոփոխ (օր.՝ Ղուրան, Հեզբուլլահ ևն):
- Արաբերենի կրկնավորված բաղաձայնները հայերենում արտահայտվում են կրկնակ բաղաձայններով, օր.՝ Մուհամմադ, Աբբաս, Սադդամ:
- Երկբարբառներում յ /W/ կիսաձայնը տառադարձվում է ու, երեք և ավելի ձայնավորների խմբում կիրառվելիս՝ վ, պայմանավորված բարեհնչունությամբ, օր.՝ Մարուան, բայց Մուավիա, մուվաշահ, շուվա, Սիբավեյհի ևն:
- Երկար ու կարճ ձայնավորների հակադրությունը հայերեն տառադարձումը որևէ կերպ չի արտացոլում:
- Արաբերենի ալ- որոշիչ հոդը տառադարձվում է արաբերենի արտասանական օրինաչափություններին համապատասխան՝ հաշվի առնելով նաև հայերեն ու լատինատառ տառադարձումների նույնությունը պահպանելու մտայնությունը. ա) պահպանվում է որոշիչ հոդի առնմանումը (օր.՝ Ադ-Դուալի, բայց՝ Ալ-Խալիլ), բ) ձայնավորով ավարտվող բաղադրիչին հաջորդող որոշիչ հոդը երկու կողմից միանում է գծիկով (օր.՝ Իմրուու-լ-Կայս, Աբու-լ-Ասուադ):
- Տեքստում արաբական հատուկ անունների հայատառ տարբերակներին զուգահեռ պահպանվել է դրանց լատինատառ տառադարձումը՝ դասագրքում կիրառված համակարգով (տե՛ս էջ xvi-xviii):
- Հատուկ անուններում ալ-, (ի)բն, աբ(ու) աբդ և նման բաղադրիչները գրվում են մեծատառ միայն անվան առաջին բաղադրիչ լինելու դեպքում: Գծիկով միանում է միայն ալ- հոդը:
- Հայերենում բացակայող հնչյունները տառադարձվել են հետևյալ կերպ.

¹ Տեղմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու 1956-2006, Կազմ., մեկնաբանութ. հեղ. և խմբ.՝ Շ. Խ. Բարսեղյան, գիտ. խմբ.՝ Լ. Միրզոյան (Եր., «9-րդ հրաշալիք», 2006): Արդի գրական և դասական արաբերենի հայերեն տառադարձման աղյուսակ և հավելյալ կանոնների մեկ այլ տարբերակ տե՛ս Յավրումյան Մ. Մ., Ուսումնական և հետազոտական աշխատանքների կատարման ուղեցույց (Եր., ԵՊՀ հրատարակչություն, 2008), էջ 17-20:

Արաբերեն գրանիշը	Տառադարձումը
ء	ձայնանիշին կամ հենարան ձայնավորին համապատասխան ձայնավոր (ա, ու, ի)
أ	ս
ح	հ
ذ/ظ	զ
ص	ս
ض	դ
ط	տ
ع	ձայնանիշին համապատասխան ձայնավոր (ու, ի), միայն Ֆաթհայի դեպքում՝ կրկնակի ա (Մաակիլ)
ق	կ
و	ու, վ (երեք և ավելի ձայնավորների խմբում)

Հարկ է նշել, որ արաբերենի բարբառային օրինակների ձևաբանական վերլուծություններում կիրառված հապավումները չեն փոխարինվել հայերեն համարժեքներով. պահպանվել է անգլերեն համակարգը (տե՛ս էջ XXi-XXii):

Հայերեն տեքստում գործածվել են մի շարք համառոտագրություններ, որոնք վստահաբար ծանոթ կամ հասկանալի կլինեն հայալեզու ընթերցողին: Այնուամենայնիվ, ներկայացնենք դրանց ցանկը.

ա.թ. – առանց թվականի

անգլ. – անգլերեն

արաբ. – արաբերեն

խմբ. – խմբագիր / խմբագրություն

ծ.թ. – ծանոթագրությունը թարգմանիչներինն է

ծնվ. – ծնվել է

կառ. – կառավարել է

հգն. – հոգնակի

հմմտ. – համեմատել

մահ. – մահացել է

Ք.ա. – Քրիստոսից առաջ

Ք.հ. – Քրիստոսից հետո

Դասագրքի հայերեն թարգմանությունը կարող է լրացնել արաբագիտության ոլորտում առկա հայալեզու ուսումնական գրականության բացը և օգտակար լինել ուսանողների, լեզվաբանների, հարակից գիտակարգերի հետազոտողների ու բոլոր նրանց համար, ովքեր հետաքրքրվում են արաբերենի պատմությամբ ու հանրալեզվաբանությամբ, արաբական լեզվաբանական ավանդույթով ու առհասարակ արաբագիտությամբ:

Եվ վերջում մեր երախտագիտությունն ենք ուզում հայտնել դասագրքի հեղինակին՝ պրոֆեսոր Քես Վերստեխին՝ թարգմանության ողջ ընթացքում մեզ սիրահոգար

աջակցելու և մշտապես քաջալերելու համար, մեր խորին շնորհակալությունը արաբագիտության ամբիոնի վարիչ պ.գ.թ. Հայկ Քոչարյանին՝ գիրքը թարգմանելու մեր նախաձեռնությունը ողջունելու և դրա իրականացմանը մեծապես նպաստելու համար, գրքի հայերեն թարգմանության խմբագիր բ. գ. թ. Մարատ Յավրուժյանին, գրախոս, բ. գ. թ. Ալվինա Հովհաննիսյանին, ինչպես նաև մեր գործընկերներին՝ բ. գ. թ. Սամվել Կարաբեկյանին և բ. գ. թ. Արսեն Առաքելյանին՝ արժեքավոր դիտարկումների համար:

Աննա Դանիելյան
Մարգարիտա Սարգսյան

Առաջին հրատարակության նախաբանը

Իրավագետներից մեկն ասել է. «Արաբերենին կատարելապես տիրապետելու համար պետք է մարգարե լինել»: Այս միտքը, անշուշտ, ճշմարիտ է, որովհետև, որքան գիտենք, ոչ ոք երբեք չի հայտարարել, որ լիովին գիտի այս լեզուն: (*Իբն Ֆարիս (Ibn Fāris), aṣ-Ṣāhibī fi fiqh al-luġa*, խմբ.՝ Շուեմի (Chouémi), Բեյրութ, 1964, էջ 18)

Այս գրքի նպատակն է ընդհանուր գծերով ներկայացնել արաբերենի պատմությունը, որը մայրենի լեզու է ավելի քան 200 միլիոն մարդու համար: Առաջին անգամ որպես միջազգային լեզու VII դարում ասպարեզ գալուց ի վեր արաբերենին բնորոշ է եղել իր երկու տարբերակների՝ գրական լեզվի, որը հեղինակավոր է և հարգի՝ որպես կրոնի, մշակույթի ու կրթության լեզու, և ժողովրդախոսակցական լեզվի հակադրությունը, որը խոսողների մեծ մասի համար մայրենի լեզվի կարգավիճակ ունի և ողջ հասարակության հաղորդակցման բնական միջոցն է: Այս երկու տարբերակների հակադրությունը գրքի առանցքային թեման է:

Գրքի կառուցվածքը հիմնականում ժամանակագրական է. Արևմտյան Եվրոպայում արաբերենի ուսումնասիրությունը ներկայացնելուց հետո անդրադարձ է կատարվում սեմական լեզուների խմբում արաբերենի դիրքին (Գլուխ 2), այնուհետև (Գլուխ 3)՝ դրա առաջացմանը պատմական ժամանակներում: Այնուհետև քննարկվում է Արաբական թերակղզու լեզվական իրավիճակը իսլամի ծագմանն անմիջապես նախորդած ժամանակաշրջանում (Գլուխ 4):

Մուսլիմադ մարգարեի մահից հետո՝ արաբական նվաճումների ընթացքում, արաբերենն ու արաբների կրոնը տարածվում են Միջերկրականի և մերձավորարևելյան տարածագոտու զգալի հատվածում: Հաջորդ երկու գլուխներում վերլուծվում է արաբերենի գրական ստանդարտի մշակումը: Գլուխ 5-ում նկարագրվում է արաբերենի դերը՝ որպես գրականության ու վարչական օղակների լեզու: Գլուխ 6-ը դուրս է ժամանակագրական շրջանակից. այստեղ քննվում է արաբերենի կառուցվածքը ոչ սովորական՝ արաբ քերականների դիտանկյունից, որոնք իրենց լեզուն վերլուծել են արևմտյան մոդելից շատ առումներով տարբերվող մեթոդով:

Արաբախոսների և նվաճված տարածքների բնակչության շփումը հանգեցնում է լեզվի կառուցվածքի փոփոխության, ինչն առաջ է բերում գրական լեզվի և ժողովրդախոսակցականի հակադրություն: Գլուխ 7-ում փորձ է արվում բացատրել արաբերենի ժողովրդախոսակցական տարբերակների առաջացումը: Գլուխ 8-ում վերլուծվում է

ժողովրդախոսակցականի ազդեցությունը, այսպես կոչված, միջին արաբերեն տեքստերում:

Հաջորդ երկու գլուխները վերաբերում են ժամանակակից արաբական բարբառների ուսումնասիրությանը. Գլուխ 9-ը արաբերենի բարբառների դասակարգման ու աշխարհագրության ընդհանուր ներածություն է, իսկ Գլուխ 10-ը վերաբերում է հիմնական բարբառների հատկանիշներին, որոնց համար տրվում են տեքստային օրինակներ:

Գլուխ 11-ում քննվում է ժամանակակից գրական արաբերենի զարգացումը XIX դարում, իսկ Գլուխ 12-ը վերաբերում է ժամանակակից արաբախոս աշխարհում գրական լեզվի և բարբառների հանրալեզվաբանական հարաբերություններին:

Եվ, ի վերջո, վերջին երկու գլուխներն առնչվում են արաբերենի կարգավիճակին արաբական աշխարհից դուրս՝ թե՛ որպես փոքրամասնության լեզու այսպես կոչված լեզվական անկլավներում (Գլուխ 13), թե՛ որպես կրոնական լեզու հիմնականում իսլամական երկրներում (Գլուխ 14):

Քանի որ այս աշխատանքը նախատեսված է որպես դասագիրք, ես խուսափել եմ առատ տողատակերից: Ակնհայտ է, որ նյութի մեծ մասը հիմնված է գոյություն ունեցող գրականության վրա: Յուրաքանչյուր գլխին կից լրացուցիչ ընթերցանության վերաբերյալ հատվածում տեղեկություններ են տրվում այդ գլխում օգտագործված հիմնական աղբյուրների մասին. կոնկրետ օրինակներ մեջբերելիս տեքստում նշվում է աղբյուրը:

Ուզում եմ շնորհակալություն հայտնել իմ գործընկերներին՝ Էրիկ-Յան Ցյուրխերին, Հերալդ Մոցկիին, Ուիմ Դելսմանին և Գերտ Բորգին, որոնք պատրաստակամորեն կարդացին առանձին հատվածներ և արժեքավոր մեկնաբանություններ արեցին: Միրով լրացուցիչ տեղեկություններ տրամադրեցին Լուի Բումանսն ու Յան Հոլլանդը:

Անձնական փորձից գիտեմ, թե որքան ժամանակ է պահանջվում ուրիշների աշխատանքը կարդալու համար, և ամաչում եմ, որ այդքան ժամանակ եմ խլել իմ ընկեր ու գործընկեր Մանֆրեդ Վոյդիխից: Ինչ-որ առումով նա ինքն է պատասխանատու այն բեռի համար, որն իր ոգևորության ու անվերապահ աջակցության պատճառով ես դրել եմ նրա ուսերին: Նրա դիտողություններն ու մեր հետագա քննարկումներն ինձ համար պարզ դարձրին շատ իրողություններ, որոնք ինքս չէի նկատել:

Հատուկ շնորհակալություն Քերոլ Հիլենբրանդին: Թեև այս նախագիծը տևեց շատ ավելի երկար, քան ի սկզբանե նախատեսել էինք, նա երբեք չկորցրեց վստահությունը և ստիպեց ինձ շարունակել այն: Նրա՝ ամբողջ աշխատանքի քննադատական ընթերցումն անգնահատելի էր: Առանց չափազանցության, այս գիրքը երբեք լույս չէր տեսնի առանց նրա: Ցանկանում եմ նաև շնորհակալություն հայտնել Էդինբուրգի համալսարանի հրատարակչության աշխատակիցներին, մասնավորապես Ջեյն Ֆեորին ու Իվոր Նորմանդին իրենց քաջալերանքի, համբերատարության և այս աշխատանքը տպագրելու հարցում ցուցաբերած օժանդակության համար:

Փափուկ կազմով տպագրված տարբերակում ուղղվել են մի շարք սխալներ և գրականության ցանկում ավելացվել են որոշ նյութեր: Երախտագիտությամբ ընդունել են Ալան Քեյի, Նադյա Անգելեսկուի, Քլայվ Հոլզի և Մայք Քարթերի՝ գրքի գրախոսություններում արված առաջարկները:

Այս գրքի պատրաստման ընթացքում մեծ բախտ են ունեցել ստանալու Յոլա դե Լուսենետի աջակցությունը: Լինելով ոլորտին բացարձակ անծանոթ՝ նա չզլացավ թերթել աշխատանքի էջերն ու անհավատալի ճշգրտությամբ ինձ մատնացույց անել ամեն մի անճշտություն ու սխալ ձևակերպում: Ես անչափ շնորհակալ եմ նրան իր քննադատական ընթերցանության ու օժանդակության համար:

Նեյմեն, 2000 թ. փետրվար

Երկրորդ հրատարակության նախաբանը

Էդինբուրգի համալսարանի հրատարակչության հրավերը՝ քննարկելու գրքի մանրակրկիտ վերանայման հարցը, ստացա շատ հարմար պահի, երբ համալսարանում պատրաստվում էի թոշակի անցնել և հետաքրքիր անելիքներ էի փնտրում: Նրանք առաջարկեցին նոր կյանք տալ գրքին, և ես ունեցա այն ընդհանուր վերանայելու և թարմացնելու հնարավորություն: Գրքի այս վերանայված հրատարակչության մեջ մի շարք փոփոխություններ են կատարվել: Նախ, ավելացվել է գլուխների թիվը: Արաբերենի լեզվական կառուցվածքին վերաբերող գլուխը բաժանվել է երկու մասի, որոնցից մեկը վերաբերում է արաբերենին առնչվող ժամանակակից լեզվաբանական մոտեցումներին (Գլուխ 6), իսկ մյուսը՝ արաբական լեզվաբանական ավանդույթին (Գլուխ 7): Արաբական աշխարհի հանրալեզվաբանությանն առնչվող գլուխը նույնպես բաժանվել է երկու մասի, որոնցից մեկը վերաբերում է դիալեկտային (Գլուխ 13), իսկ մյուսը՝ նախկին ֆրանսիական գաղութներում լեզվական իրավիճակին (Գլուխ 14): Արաբական փիջինների ու կրեոլների մասին նոր գլուխ է ավելացվել: Այս թեմայի շուրջ բազմաթիվ նոր նյութեր են հրատարակվել, այդ թվում՝ Ֆիդա Բիգրիի նկարագրությունը նոր փիջինի՝ փիջին մադամի մասին, որը շոշափելի առաջընթաց է արաբական փիջինների և օտարերկրացիների խոսքի ուսումնասիրության հարցում: Գրքում ավելացվել է նաև տառադարձմանն առնչվող ընդգրկուն հատված. սա առաջին հրատարակչության բացթողումներից մեկն էր, որն իրավացիորեն քննադատվեց որոշ գրախոսություններում: Այստեղ բացատրվում է ինչպես ավանդական արաբագիտական տառադարձումը, այնպես էլ IPA նիշերի կիրառումը:

Գրականության ցանկի թարմացումը վերանայման առանցքային խնդիրներից մեկն էր: 1997-2013 թթ. լույս տեսած գրականության ծավալն ապշեցուցիչ է: «*Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*» հանրագիտարանի 5 հատորները պարունակում են ավելի քան 500 հոդված, որոնք առնչվում են արաբերենի բոլոր տեսակների պատմությանն ու կառուցվածքին: Բարբառային աշխարհագրության ոլորտում հարկ է նշել բարբառային տարբեր ատլասները, որոնք ավարտական տարբեր փուլերում են, և, իհարկե, Պիտեր Բենշտեդտի ու Մանֆրեդ Վոյդիլի «*Wortatlas der arabischen Dialekte*» ծավալուն ատլասը, որի 2 հատորն է լույս տեսել:

Ես ձեռնպահ եմ մնացել հղումների ցանկում մեջբերված հոդվածների նույնակա՝ նացման համարները (doi) նշելուց: Դրանցից շատերը հասանելի են Jstor և նման կայքերում, բայց, ցավոք, միայն այդ կայքերին բաժանորդագրված համալսարանների հետազոտողների համար: Արաբերենի ու լեզվաբանության վերաբերյալ աստիճանա-

բար ավելացող հոդվածներ (ներկայումս ավելի քան 1000) անվճար հասանելի են www.academia.edu կայքում: Գրանցված օգտատերերը կարող են նույնիսկ ներբեռնել տվյալների բազայում առկա ցանկացած հոդվածի pdf տարբերակը:

Որոշ նոր բացահայտումներ ստիպեցին ինձ վերանայել իմ գաղափարները: Առաջին հերթին կցանկանայի նշել նախախաղամական շրջանում թերակղզու լեզվական քարտեզի վերաբերյալ Մայքլ Մակդոնալդի աշխատանքը. այնքան նոր նյութ է հայտնվել, որ գրեթե անհնար է հետևել նոր տեղեկություններին, որոնք անխուսափելիորեն շատ բան կփոխեն այս ոլորտում: Յան Ռեցոյի՝ նախախաղամական շրջանում արաբների մասին պատմող գրքում ներկայացված է բոլորովին նոր տեսակետ պատմության մեջ նրանց ունեցած տեղի առնչությամբ: Արաբերենի պատմության վերաբերյալ Ջոնաթան Օուենսի տեսակետներն արմատապես տարբերվում են իմ տեսակետներից, սակայն արաբերենի լեզվաբանական պատմության մասին նրա գիրքը ոգեշնչող էր, ինչպես նրա շատ այլ գրքեր, որոնք ստիպում են ինձ վերանայել սեփական մոտեցումները: Թրևիս Զադելի՝ արաբական աշխարհից դուրս կրոնական ուսուցման մեջ արաբերենի փոխարեն ժողովրդախոսակցական լեզուների կիրառման մասին գիրքը գուցե փոքր հարցի է վերաբերում, բայց ինձ համար այն արաբերենի և իսլամի տարածման նոր մոտեցում էր: Ինձ ավ-Ուերի՝ լեզվի բազմաձևությունների մասին հրատարակություններից ես ավելի շատ բան իմացա հեղինակավոր բարբառների ազդեցության մասին, և չնայած մենք տարածայնություններ ունենք արաբերենի դասական ստանդարտի ներգործության աստիճանի հարցում, ես նրանից սովորեցի չթերագնահատել այլ հեղինակավոր ստանդարտ ձևերի ազդեցությունը: Դեռ լիովին համոզված չեմ, որ կան գրավոր բարբառի իրական օրինակներ, բայց պակաս թերահավատ եմ դարձել, մասամբ Յան Հոխլանդի և Գաբրիել Ռոզենբաումի տեղեկությունների շնորհիվ:

Հավանաբար արաբական հանրալեզվաբանությունն է նոր հրատարակությունների մեծ մասի շարժառիթը, ներառյալ, ի թիվս շատ այլ նյութերի, Քեթրին Միլլերի՝ ուրբանիզացիայի և լեզվի տարբերակների վրա դրա ազդեցության մասին հրապարակումներն ու Գունվոր Մեյդելի և Ռիմ Բասյունիի՝ լեզվական անցումների մասին ներկայացրած նոր նյութերը:

Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Աֆրիկայում տեղի ունեցած վերջին իրադարձությունները հիմնովին փոխել են ոչ միայն քաղաքական իրավիճակը, այլև լեզվական լանդշաֆտը, հատկապես սոցիալական մեղիայի և միջազգային լրատվական ալիքների ունեցած դերի պատճառով: Քաղաքական, բայց նաև կրոնական զարգացումների հետևանքով խոսակցական լեզվի կիրառման նկատմամբ կարծես նոր վերաբերմունք է ձևավորվել, ինչի օրինակ է ժամանակակից քարոզիչների՝ բարբառ գործածելը: Մադրիբի երկրներում բերբերերենի (տամաշեկ) և հասարակության արաբականացման ուղղությամբ վարվող քաղաքականությունը, սկսած XXI դարի սկզբից, զգալիորեն փոխվել է:

Եվ, վերջապես, էական փոփոխություններ են տեղի ունեցել արաբական լեզվաբանությամբ զբաղվողների գիտական համայնքում: Լեզվաբանական հետազոտություններում լեզվակիրների ներգրավվածությունը վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում կտրուկ աճել է, ինչը նկատելի է սույն դասագրքում հղվող գրականության ցանկից: Որոշ ոլորտներում, հատկապես ընդհանուր լեզվաբանության մեջ, հետազոտողների մեծամասնության մայրենի լեզուն արաբերենն է (նրանցից շատերն իրենց աշխատանքները հրատարակում են անգլերենով): Առաջին հրատարակության մեջ ես միտումնավոր դուրս էի թողել արաբերեն հրատարակությունների մեծ մասը, որովհետև ցանկանում էի թիրախավորել այն լսարանը, որը պարտադիր չէ՝ իմանար արաբերեն և որից չէր կարելի ակնկալել արաբերեն գրքեր կարդալը: Այս վերանայված հրատարակությունը պատրաստելիս մտածում էի փոխել այդ մոտեցումը, բայց ի վերջո որոշեցի հետևել նույն սկզբունքին: Հղված հրատարակությունների մեծ մասն անգլերեն է, ավելի փոքր մասը՝ ֆրանսերեն ու գերմաներեն:

Ինչպես միշտ, ինձ աջակցեց Մանֆրեդ Վոյդիխը (Նյորդլինգեն)՝ տրամադրելով տեղեկություններ այն ամենի մասին, ինչն առնչվում է արաբերենի բարբառներին, մասնավորապես՝ Եգիպտոսի բարբառին, բայց ամենից շատ՝ ծառայելով որպես անձնուրացաբար հետազոտություն կատարելու օրինակ: Ուզում եմ շնորհակալություն հայտնել Յան Հոխլանդին (Ռաբաթ) Մարոկկոյի լեզվական իրավիճակի մասին տեղեկություններ տրամադրելու համար: Գրքի ճապոներեն թարգմանությունը պատրաստող Նագատո Յուիչին ինձ ուղարկեց առաջին հրատարակության մեջ տեղ գտած սխալների երկար ցանկ, որի համար անչափ շնորհակալ եմ: Կարող եմ միայն ասել, որ ուրախ եմ, որ այս սխալներից մի քանիսը գրախոսները կարծես թե չեն նկատել (ամենակոպիտ սխալն այն էր, որ ես Համադանը նշել էի որպես Սիբավեյիի ծննդավայր): Երախտապարտ եմ Մուհամմադ Շարկաուիին առաջարկների համար, որոնք նա արեց գրքի արաբերեն թարգմանությունը պատրաստելիս, որը լույս տեսավ 2003 թվականին «*al-Luġa al- Arabiyya*» վերնագրով:

Շնորհակալություն եմ հայտնում Էդինբուրգի համալսարանի հրատարակչության աշխատակիցներին, մասնավորապես՝ Միշել Հյուստոնին ու Ջենի Փիբլսին՝ գրքի վերանայմանը սպասելու իրենց համբերատարության և այն հաջողությամբ ավարտելու վստահության համար: Հրատարակման փուլում աշխատանքների սահուն ընթացքին նպաստեցին բոլորը՝ Նիկոլա Ռեմզին, Լին Ֆլայթը, Էդի Քլարկն ու Ռեբեկա Մակ-Քենգին:

Բատենբուրգ, 2013 թ. հուլիս

Նկարներ ու քարտեզներ

Նկարներ

2.1. Սեմական լեզուների ավանդական դասակարգումը	14
2.2. Սեմական լեզուների ծագումնաբանությունը (ըստ Հեցրոնի)	18
3.1. Արաբական գրի զարգացումը	47

Քարտեզներ

3.1. Հյուսիսային Արաբիան ու Բարեբեր մահիկը նախքան իսլամը	41
4.1. Նախաիսլամական բարբառների առկա տվյալները	57
4.2. Համգայի անհետացումը նախաիսլամական բարբառներում	59
10.1. Անկատար բայի 1-ին դեմքի դիմային ցուցիչները Նեղոսի դելտայում	214
10.2. Առաջին դեմքի դիմային ցուցիչները Եմենի բարբառներում	216
10.3. /q/ և /j/ հնչյունների արտացոլումը Նեղոսի դելտայում	218
10.4. Միջնադարյան առևտրային կենտրոնները Նեղոսի դելտայում	218
10.5. Ցեղային տարածքները Հյուսիսային Արաբիայում	223
11.1. Անցյալ ժամանակի բայը Եմենի բարբառներում	235
11.2. Արաբական ցեղերը Կենտրոնական Արաբիայի <i>Բազզարա</i> գոտում	247
11.3. Բերբերախոս շրջանները Հյուսիսային Աֆրիկայում	255

Աղյուսակներ

Ա. Արաբական նիշերի տառադարձումը	xvi
Բ. Տառադարձման լրացուցիչ նշաններ	xviii
Գ. Վերլուծություններում կիրառված հապավումներ	xxi
2.1. Արաբերենի բաղաձայնների համակարգը	27
6.1. <i>yaktubu/kataba</i> (գրել) բայի՝ սկզբնադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհման հարացույցը	108
6.2. <i>yaktubu/kataba</i> (գրել) բայի՝ վերջադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհման հարացույցը	108
6.3. <i>jamīl</i> (զեղեցիկ) բառի հոլովական վերջավորությունները	111
6.4. Բայական կաղապարները	115
7.1. Անունների և անկատար բայերի վերջավորությունները	135
8.1. Սեռականի ցուցիչները արաբերենի բարբառներում	174
8.2. Կերպային ցուցիչներն արաբերենի բարբառներում	174
11.1. Բայի խոնարհման հարացույցը Նաջդի արաբերենում	233
11.2. Բայի խոնարհման հարացույցը Դամասկոսի արաբերենում	240
11.3. <i>gilit</i> և <i>qeltu</i> բարբառների բաշխվածությունը	242
11.4. Բայի խոնարհման հարացույցը Բաղդադի մուսուլմանական արաբերենում	244
11.5. Բայի խոնարհման հարացույցը Կահիրեի արաբերենում	251
11.6. Բայի խոնարհման հարացույցը Մարոկկոյի արաբերենում	256
11.7. Կրավորականի կազմությունը հասսանիյա բարբառում	258
12.1. Բառաստեղծման թույլատրելի կաղապարները արդի գրական արաբերենում	275
13.1. Եզիպտոսի արաբերենի հինգ մակարդակներն ըստ Բադաուիի (1973)	292
13.2. /q/-ի բաշխվածությունը Եզիպտոսի խոսակցական լեզվում	293
14.1. Գրագետ խավի լեզվական կարողությունները Հյուսիսային Աֆրիկայում	321
14.2. Նախընտրելի լեզվական տարբերակները Մարոկկոյի լրատվամիջոցներում	323
15.1. Փոխառյալ <i>kanta</i> (երգել, իտալերեն՝ <i>cantare</i>) բայի խոնարհման հարացույցը մալթայերենում	335
15.2 Բայի խոնարհման հարացույցը Նիգերիայի արաբերենում	348

Նշումներ տառադարձման ու մեկնաբանությունների վերաբերյալ

Այս դասագրքում որոշել ենք դասական արաբերենի կամ ժամանակակից գրական արաբերենի բառերի ու արտահայտությունների արաբատառ մեջբերումներ չանել, այլ դրանք ներկայացնել տառադարձությամբ՝ զիրքը հասանելի դարձնելու նրանց, ովքեր չեն կարդում արաբերեն: Արաբերենի այբուբենի նիշերը տառադարձված են միայն լատինական նիշերով, որոնք հաճախ ունեն տարրորոշիչ նշաններ (և միշտ գրված են շեղատառերով): Տառադարձման համընդհանուր չափորոշիչ գոյություն չունի, համեմայն դեպս, ակադեմիական նպատակների համար, և ներկայումս կիրառվող տառադարձման համակարգերը, ցավոք, շատ են: Մեր ընտրած համակարգը քիչ թե շատ նույնական է «*Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*»-ում (EALL) կիրառված համակարգին, բացառությամբ *x*-ի, որի համար գործածվում է *ḥ* նիշը: Աղյուսակ Ա-ում տառադարձման համար օգտագործվող նիշերը տրված են 3-րդ սյունակում. 4-րդ սյունակում ավելացվել են IPA-ի համարժեք նիշերը: Սա Միջազգային հնչյունաբանական ասոցիացիայի (International Phonetic Association) կողմից ընդունված չափորոշիչն է: Ամեն անգամ, երբ անհրաժեշտ կլինի հնչյունական տառադարձում անել, կգործածվեն IPA նիշերը միշտ քառակուսի փակագծերում՝ []: Պետք է ուշադրություն դարձնել հետևյալ շփոթեցնող տարբերությանը՝ *y* = [j], բայց *j* = [dʒ]:

Էմֆատիկ բաղաձայնների իրացումը վիճելի է. դրանք կա՛մ քմայնացված են (IPA [tʰ], [dʰ], [sʰ] և այլն), կա՛մ կոկորդայնացված (IPA [tˤ], [dˤ], [sˤ] և այլն): Զերծ մնալով քմայնացման կամ կոկորդայնացման ընտրությունից՝ նախընտրել ենք IPA նշանները՝ միջին ալիքանշանով՝ [t̪], [d̪], [s̪] և այլն, որոնք երկու դեպքում էլ կիրառելի են:

Աղյուսակ Ա. Արաբական նիշերի տառադարձումը

Անվանումը	Արաբական գիրը	Տառադարձումը	IPA նշանը
<i>ʾalif</i> (<i>hamza</i>)	ا	ʾ	[ʔ]
<i>bāʾ</i>	ب	<i>b</i>	[b]
<i>tāʾ</i>	ت	<i>t</i>	[t]
<i>ṭāʾ</i>	ٹ	<i>ṭ</i>	[θ]
<i>jīm</i>	ج	<i>j</i>	[dʒ]
<i>ḥāʾ</i>	ح	<i>ḥ</i>	[ħ]

<i>ḥā'</i>	خ	<i>ḥ</i>	[x]
<i>dāl</i>	د	<i>d</i>	[d]
<i>ḏāl</i>	ذ	<i>ḏ</i>	[ð]
<i>rā'</i>	ر	<i>r</i>	[r]
<i>zāy</i>	ز	<i>z</i>	[z]
<i>sīn</i>	س	<i>s</i>	[s]
<i>šīn</i>	ش	<i>š</i>	[ʃ]
<i>ṣād</i>	ص	<i>ṣ</i>	[s]
<i>ḍād</i>	ض	<i>ḍ</i>	[d̪]
<i>ṭā'</i>	ط	<i>ṭ</i>	[t̪]
<i>ẓā'</i>	ظ	<i>ẓ</i>	[ð̪]
<i>ʿayn</i>	ع	<i>ʿ</i>	[ʕ]
<i>ğayn</i>	غ	<i>ğ</i>	[ɣ]
<i>fā'</i>	ف	<i>f</i>	[f]
<i>qāf</i>	ق	<i>q</i>	[q]
<i>kāf</i>	ك	<i>k</i>	[k]
<i>lām</i>	ل	<i>l</i>	[l]
<i>mīm</i>	م	<i>m</i>	[m]
<i>nūn</i>	ن	<i>n</i>	[n]
<i>hā'</i>	ه	<i>h</i>	[h]
<i>wāw</i>	و	<i>w</i>	[w]
<i>yā'</i>	ي	<i>y</i>	[j]

Դասական արաբերենի ձայնավորներն արտահայտված են *a, i, u* նիշերով, երկար ձայնավորները՝ մակրոնով (տևական արտասանության վերադիր գծիկ – ծ.թ.) (*ā, ī, ū*), երկբարբառները տառադարձվում են *ay, aw*: Այստեղ ընդունված սկզբունքի համաձայն՝ իգական սեռի *tā' marbūṭa* վերջավորությունը տառադարձվում է որպես *-a'* բացառությամբ լծորդական կառույցի, որին հաջորդում է ձայնավորով սկսվող բառ (այսպես՝ *madīnat an-nabī*, բայց՝ *al-madīna al-kabīra*): *al-* հոդի առնմանումն արևային տառերից առաջ արտահայտվում է ըստ հնչման (օրինակ՝ *aš-šajara*): Որպես ընդհանուր կանոն՝ կարճ ձայնավորներով արտահայտված բայական վերջավորությունները տառադարձմամբ ներկայացված են, իսկ անվանական հոլովական վերջավորությունները՝ ոչ, քանի դեռ կարևորություն չունեն որևէ խնդիր ընկալելու համար կամ Ղուրանից մեջբերումներ չեն: Հարկ է նկատի ունենալ, որ բառասկզբի *hamza*-ն տառադարձվում է ' նիշով, երբ այն ձևաբանական միավոր է, օրինակ՝ *'aktubu* (գրում եմ), բայց չի

տառադարձվում, երբ այն *hamzat al-waṣl* է, օրինակ՝ *ibn* (որդի) (նկատեք տառադարձման տարբերությունը *uktub* (*գրի՛ր*) *hamzat al-waṣl* ձևի և *ʾaktib* (ստիպի՛ր [ինչ-որ մեկին] գրել) ձևաբանական *hamza*-ի միջև):

Արաբական բարբառները տառադարձելիս առաջացավ տառադարձման լրացուցիչ նշանների անհրաժեշտություն: Դրանք, ինչպես նաև արաբերենից բացի այլ լեզուների տառադարձման համար կիրառվող որոշ նշաններ, ներկայացված են իրենց IPA համարժեքների հետ Աղյուսակ Բ-ում:

Աղյուսակ Բ. Տառադարձման լրացուցիչ նիշեր

Տառադարձման նիշը	IPA նիշը
<i>g</i>	[g]
<i>ž</i>	[ʒ]
<i>ǧ</i>	[dʒ]
<i>ǧ̣</i>	[dʒ̣]
<i>č</i>	[tʃ]
<i>ć</i>	[ts]
<i>ɾ</i> (արաբերեն)	[ɾ]
<i>ɾ</i> (ուրդու)	[r]
<i>l̤</i>	[ɫ]
<i>b̤</i>	[ɸ]
<i>m̤</i>	[m̤]
<i>n̤</i>	[n̤]
<i>ŋ̤</i>	[ŋ̤]
<i>d̤</i>	[d̤]
<i>ʈ</i>	[ʈ]
<i>kʰ</i>	[kʰ]
<i>tʰ</i>	[tʰ]
<i>tʷ</i>	[tʷ]
<i>dʷ</i>	[dʷ]
<i>ɳ</i>	[ɳ]
<i>ä</i>	[æ], [ɛ]
<i>ö</i>	[œ], [ø]
<i>ü</i>	[y]

Արաբական բարբառների տառադարձության մեջ կարող են հանդիպել լրացուցիչ ձայնավորներ *e/ē, o/ō*։ Երբեմն՝ *ā* և *ā* նիշերն են կիրառվում՝ ցույց տալու */a/*-ի առաջնային դիրքավորումը դեպի *[æ]* և հետին դիրքավորումը դեպի *[ɑ]* կամ *[ɔ]*։ Բրեվ (կարճ արտասանության վերադիր թասիկաձև նշան – ծ.թ.) ունեցող ձայնավորները, օրինակ՝ *ē, ā*, խիստ կարճ արտասանությամբ ձայնավորներն են։ Տիլդա (ալիքաձև նշան – ծ.թ.) կրող ձայնավորները, օրինակ՝ *ā, ō*, ռնգային արտասանությամբ ձայնավորներն են։ *ə (շվա)* նշանն արտահայտում է միջին շարքի ձայնավոր (տե՛ս ստորև)։

Պարսկերենի տառադարձման համար մենք հետևել ենք Յունկերի և Ալավիի (Junker and Alavi 1986) մշակած համակարգին՝ որոշ բացառություններով (*j*-ի փոխարեն՝ *y*, *w*-ի փոխարեն՝ *v*, *ğ*-ի փոխարեն՝ *ž*)։ Քանի որ՝ և՛ հնչյունները պարսկերենում նույնացել են, երկուսն էլ տառադարձվում են որպես՝ *ʔ*։ Երկար *i*-ն և *u*-ն տառադարձվում են *i* և *u*։ Թուրքերենի համար գործածվում է թուրքերենի նորմատիվ ուղղագրությունը (օսմաներենի դեպքում որոշ բացառություններով)։ Եբրայերեն բառերը մեջբերելիս, ըստ այն համակարգի, որին հետևում է Լիպինսկին (Lipinski 1997), տիբերիական ձայնանիշերը պարզապես տառադարձվում են։ չեն տրվում, այսպես կոչված, *begadkefat* բաղաձայնների (*b, g, d, k, p, t*) շփական տարբերակները (*v, g, d, h, f, t*)՝ բացի *p/f*-ից։

Դասական արաբերենի ընդունված տառադարձումը հնչյունական է. ենթահնչույթային տարբերակներն արտահայտված չեն արաբերեն գրով, և ոչ էլ տառադարձությամբ։ Օրինակ՝ դասական արաբերենում կա 3 ձայնավոր */a/, /i/, /u/*, որոնք կարող են լինել երկար կամ կարճ։ Դրանք ունեն ենթահնչույթային տարբերակներ՝ կախված հնչյունական համատեքստից։ Այսպես, օրինակ, կոկորդային բաղաձայններից առաջ */ā/-*ն կարող է իրացվել որպես *[a:]*, Էմֆատիկ բաղաձայններից առաջ կամ հետո՝ որպես *[ɑ:]*, մյուս բոլոր համատեքստերում՝ որպես *[æ:]* կամ *[ɛ:]*։ Ո՛չ գրով, ո՛չ տառադարձմամբ չեն տարբերակվում այս հնչյունական երանգները, որովհետև դրանք համատեքստից լիովին կանխատեսելի են։

Գլուխ 12-ում բարբառների հիմնական տեսակների տեքստային նմուշներում տեսանելի են հնչյունային ու հնչույթային տառադարձման միջև մոտեցման տարբերությունները։ Այս նմուշներում լավագույն տարբերակն էր օգտագործել այն հեղինակների կիրառած տառադարձությունը, որոնցից դրանք վերցվել են՝ որոշ փոքր փոփոխություններով. անհրաժեշտության դեպքում տրվում է տառադարձման համար օգտագործված լրացուցիչ նշանների հնչյունական արժեքը։ Որոշ տեքստեր արտահայտված են հնչույթային տառադարձմամբ, իսկ մյուսները տրված են ամբողջական հնչյունային տառադարձմամբ՝ բոլոր ենթահնչույթներով։ Միրիայի արաբերենում (ստորև՝ էջ 241), օրինակ, շատ դեպքերում դասական արաբերենի */i/* և */u/* հնչյունները միավորվել են՝ դառնալով մեկ հնչյուն, որը սովորաբար ներկայացված է *շվա (shwa)* կոչվող */ə/* նշանով։ Կիրառվող տառադարձման մեջ հաշվի չեն առնվում */ə/-*ի հնչյունական տարբեր իրացումները։ Կախված միջավայրից՝ */ə/-*ն կարող է ունենալ հետևյալ ենթահնչույթները.

- առաջնային շարքի [ɪ], ինչպես անգլերենի *pit* բառում, պարզ ատամնայիններից առաջ, առանց հետին շարքի ձայնավորների կամ էմֆատիկ բաղաձայնների, օրինակ՝ /sətt/ [sitt],
- [e]-ի, ինչպես անգլերեն *pet* բառում, և [ʌ]-ի, ինչպես անգլերեն *putt* բառում, կոկորդայիններից առաջ, օրինակ՝ /nəhna/ [nʌhna],
- հետին շարքի [ʊ], ինչպես անգլերեն *put* բառում, էմֆատիկների միջավայրում, օրինակ՝ /dædd/ [dʊdd]:

Ենթահնչույթի ընտրությունը պայմանավորված է միջավայրով և ոչ մի առնչություն չունի ձայնավորի ստուգաբանական սկզբնաձևի հետ: Միրիայի արաբերենի ավելի վաղ տառադարձումներում գրվել է *sitt*, *dudd*՝ փորձելով հնարավորինս ճշգրիտ փոխանցել արտասանությունը: Գրոցֆելդը Դամասկոսի արաբերենի իր քերականության մեջ (Grotzfeld 1965), որից ընտրվել է Գլուխ 12-ում մեջբերված տեքստը, բոլոր ենթահնչույթները տառադարձում է /ə/-ով, որովհետև կիրառում է հնչույթային տառադարձում: Մյուսներն օգտագործում են հնչունային տառադարձում, օրինակ՝ Մինգերը (Singer 1958a) Թիտուսի բարբառով տեքստերի իր ժողովածուում, և Քոհենը (Cohen 1964) Թունիսի հրեական արաբերեն տեքստերի ժողովածուում: Սա ենթադրում է մեծ թվով նշանների գործածում՝ տարբեր միջավայրերում ձայնավորների տարբեր ենթահնչույթները ներկայացնելու համար:

Երկու համակարգերն էլ ունեն իրենց առավելությունները՝ հնչույթային տառադարձումը ցույց է տալիս բարբառի կառուցվածքային հատկանիշները, իսկ հնչունային տառադարձումն առավել դյուրին է դարձնում գրանշանների արտասանությունը: Տեքստերի օրինակներում հնարավորինս պահպանվել է սկզբնաղբյուրի տառադարձումը, ուստի որոշ տեքստեր գրված են հնչույթային, մյուսները՝ հնչունային տառադարձմամբ:

Ինչպես վերևում նշվեց, հնչունային տառադարձումը միշտ ներկայացված է քառակուսի փակագծերում՝ [], և միշտ գործածված են IPA-ի նշանները: Երբ խոսվում է հնչունաբանական վերլուծության մասին, կիրառվում են Ա և Բ աղյուսակների պայմանանշանները շեղագծերում՝ //, արաբ քերականների տեսություններում՝ *alif* վերացական միավորը նշելու համար գործածվում է լրացուցիչ նշան՝ /' / (տե՛ս Գլուխ 7, էջ 146): Որոշ գլուխներում տրված է ձևաբանական վերլուծություն. այն ներկայացվում է՝ Ա և Բ աղյուսակների պայմանանշաններն օգտագործելով ուղիղ գծերում՝ ||: Երբ գիրն է քննվում, գրանշանները ներկայացնելու համար կիրառվում են անկյունաձև փակագծեր՝ < >:

Որոշ դեպքերում արաբերեն բառակապակցություններն ու նախադասությունները տրվել են ձևակ-ձևակ թարգմանությամբ, ինչը նշանակում է, որ մենք և՛ թարգմանել ենք, և՛ վերլուծել յուրաքանչյուր ձևույթ՝ գործածելով մի շարք հապավումներ (տե՛ս Աղյուսակ Գ): Վերլուծելիս որոշ չափով հետևել ենք Փեյնի պրակտիկային (Payne 1997):

ՕԱղյուսակ Գ. Վերլուծություններում կիրառված հապավումներ²

1, 2, 3	first, second, third person	1-ին, 2-րդ, 3-րդ դեմք
ACC	accusative	հայցական
ART	definite article	որոշիչ հոդ
COMPL	complementiser	շաղկապ
CONT	continuous	շարունակական
COP	copula	հանգույց
GEN	genitive	սեռական
DEM	demonstrative	ցուցական
DET	determinate	հատկանշիչ
f	feminine	իգական
FOC	focaliser	եղանակավորող
IMPERAT	imperative	հրամայական
IMPERF	imperfect	անկատար (կերպ)
INDEF.ART	indefinite article	անորոշ հոդ
INDET	indeterminate	չորոշակիացված
INF	infinitive	ինֆինիտիվ
INTERROG	interrogative	հարցական
LINK	linking suffix	կապող ածանց
m	masculine	արական
NOM	nominative	ուղղական
OBJ	object marker	խնդրի ցուցիչ
P	plural	հոգնակի
PART	participle	դերբայ
PERF	perfect	կատարյալ (կերպ)
POSS	possessive	ստացական
PRED	predication	ստորոգում
REL	relative	հարաբերական (դերանուն)

² 3-րդ սյունակը հավելել են թարգմանիչները:

s	singular	եզակի
SUBJ	subjunctive	ըղձական
TOP	topicaliser	թեմայավորող

Լրացուցիչ գրականություն

Տառադարձման հիմնական խնդիրները քննում է Ռայխմութը (Reichmuth 2009): IPA-ի կոդմից ընդունված չափորոշի (ստանդարտ) վերաբերյալ տե՛ս <http://www.langsci.ucl.ac.uk/ipa>: Արաբական գրերի ծագման մասին տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 3, էջ 45: Բացի արաբերենից՝ նաև այլ լեզուների համար արաբական գրի կիրառման մասին խոսվում է ստորև՝ Գլուխ 17, էջ 374: Ձևաշարահյուսական նկարագրության ու վերլուծության մոդելի մասին տե՛ս Payne (1997):

Գլուխ 1

Արաբերենի ուսումնասիրությունն Արևմուտքում

632 թ. Մադինա քաղաքում մահացավ իսլամի մարգարեն՝ Մուհամմադը: Հաջորդող նվաճումների պատճառով իսլամն ու արաբերենը հայտնվեցին աշխարհի ուշադրության կենտրոնում, որը մինչ այդ միայն շատ աղոտ պատկերացում ուներ այն մասին, թե ինչ էր կատարվում Արաբական թերակղզում: Իսլամական աշխարհի ու Եվրոպայի միջև առաջին բախումից հետո արաբներն ու նրանց լեզուն դարձան Եվրոպայի կյանքի մի մասը: Սկզբում երկու աշխարհների հարաբերությունները մտավոր ոլորտում միակողմանի էին: Հունական գիտելիքն ու հունարենի մասին գիտելիքը գտվում-անցնում էին իսլամական աշխարհ, մինչդեռ բյուզանդացիներն առանձնակի հետաքրքրություն չէին ցուցաբերում արաբականի նկատմամբ: Չնայած արաբների ռազմական հզորությունը վախ էր ներշնչում, նրանց մշակույթն ու լեզուն ուսումնասիրության արժանի չէին համարվում: Նրանց կրոնն ընկալվում էր ոչ այլ ինչ, քան Արևելքում ծաղկում ապրող քրիստոնեական նոր հերետիկոսություն: Բյուզանդացիների համար հունական ժառանգությունը կարիք չուներ որևէ ներդրման անապատի բնակիչների կողմից, որոնք միայն հռչակ էին վայելում Արևելյան Միջերկրականում բյուզանդացիներին հալածելու և բյուզանդական գերիշխանության դեմ պայքարելու իրենց կարողությամբ:

Արևմտյան Եվրոպայում տևական ժամանակ արաբների ու նրանց կրոնի մասին տեղեկությունները սահմանափակվում էին Արաբիայի անապատում հեթանոսության վերաբերյալ աղոտ պատկերացումներով: Երբ 711 թ. նվաճվեց Պիրենեյան թերակղզին, արաբների ներկայությունը սկսեց ընկալվել որպես ուղղակի սպառնալիք Եվրոպայի ու քրիստոնեության համար: Այնուամենայնիվ, այս բախումն ուներ նաև այլ կողմ. արաբների միջոցով Արևմտյան Եվրոպան գտավ իր ժառանգության մի մասը, որը կորցրել էր Հռոմեական կայսրության անկման խառնակ ժամանակաշրջանում: Արևմտյան բժշկությունն ու փիլիսոփայությունը կախվածության մեջ հայտնվեցին իսլամական Իսպանիայի արաբական մշակույթից հունական բժշկագիտական ու փիլիսոփայական այն աշխատությունների գիտելիքի պատճառով, որոնք գործնականում հայտնի չէին Արևմուտքում: XI դարից սկսած՝ 1085 թ. Տոլեդոյի անկումից հետո, սկսեցին շրջանառվել այս աշխատությունների արաբերեն թարգմանությունների լատիներեն տարբերակները: Արաբերենն ինքը խորը ուսումնասիրված չէր, գիտնականների մեծ մասը հիմնվում էր թարգմանիչների մի փոքր խմբի կատարած թարգ-

մանությունների վրա, որոնք հիմնականում հրեաներ էին և սովորել էին լեզուն կա՛մ արաբական Միցիլիայում, կա՛մ Ալ-Անդալուսում:

XII դարում՝ խաչակրաց արշավանքների ընթացքում, արևմտաեվրոպացիները տեղում ծանոթացան իսլամական մշակույթին ու արաբերենին: Այս առաջին շփումը հակասական արձագանք գտավ Եվրոպայում: Մի կողմից իսլամը թշնամի էր, որը սպառնում էր Եվրոպային և իր ձեռքում էր պահում Սուրբ երկրի բանալին: Մյուս կողմից՝ այդ ժամանակ մուսուլմանները կամ սարակինոսները բժշկության ու փիլիսոփայության հունական ժառանգության պահպաններն էին և լավագույնս էին ապահովում հասանելիություն այս գանձերին: Ուստի մինչ խաչակիրները զբաղված էին Երուսաղեմը մուսուլմաններից ազատագրելու և Եվրոպան իսլամից պաշտպանելու փորձերով, այդ նույն ընթացքում ամբողջ Եվրոպայից գիտնականներ էին մեկնում իսլամական Իսպանիա՝ սովորելու Կորդովայի ու Գրանադայի հայտնի համալսարաններում: Արաբերենի ուսումնասիրությունը երկու նպատակ ուներ: Փարիզի համալսարանի բժշկագետների համար, որոնք խոնարհվում էին արաբ բժիշկների առջև և իրենք իրենց անվանում էին *արաբիզանտներ*, բժշկական աշխատությունների՝ արաբերենից լատիներեն թարգմանությունները գիտելիքի անփոխարինելի աղբյուր էին: Ոմանք էլ իրենց նվիրել էին այն ամենը թարգմանելու գործին, ինչը, իրենց կարծիքով, կեղծ կրոնական ուղերձ էր, որպեսզի կարողանան հերքել «մահմեդականների» փաստարկները կամ, որ ավելի ցանկալի է, քրիստոնյա դարձնել նրանց: Ղուրանի առաջին լատիներեն թարգմանությունը կատարվեց 1143 թ. Կլունի վանքի վանահայր Պետրոս Սրբազանի (Peter the Venerable, մահ. 1157) ղեկավարությամբ՝ ունենալով «ագարների» («հագարների»), ինչպես նրանց հաճախ անվանում էին, մոլորությունը դատապարտելու հստակ նպատակ:

Երկու նպատակների համար էլ իսլամական Իսպանիան մնաց դեպի իսլամ հիմնական դարպասն ու միակ վայրը, որտեղ մարդիկ կարող էին սովորել լեզուն, որն անհրաժեշտ էր թե՛ իսլամի Սուրբ գիրքը, թե՛ հունարեն արժեքավոր աշխատությունները հասկանալու համար: Ուստի միանգամայն հասկանալի է, որ հենց Իսպանիայում հայտնվեցին արաբերենի ուսումնասիրման առաջին գործիքները, և այստեղ է, որ հայտնվում են արաբերենի առաջին երկլեզու բառարանները՝ «*Glossarium latino-arabicum*» (XII դար) և «*Vocabulista in arabico*» (XIII դար):

Երբ Կաստիլիայի ու Նավարրայի կաթոլիկ թագավորներն ավարտեցին Իսպանիայի վերանվաճումը, իրադրությունը փոխվեց: 1492 թ. Գրանադայի անկումից հետո Պիրենեյան թերակղզում մուսուլմանների ներկայությունն այլևս չէին հանդուրժում: 1502 թ. նրանց կանգնեցրին հեռանալու կամ կրոնափոխ լինելու ընտրության առջև, և մեկ դար անց՝ 1609 թ., վերջին մորիսկները վտարվեցին Հյուսիսային Աֆրիկա: Սրանով խզվեց Եվրոպայում իսլամի հետ վերջին անմիջական կապը: Նույն ժամանակահատվածում իր գործունեությունը սկսեց ծավալել Պեդրո դե Ալկալան, որը 1505 թ. հրատարակեց արաբերեն (իսպաներեն) ծավալուն բառարան («*Vocabulista aravigo en letra castellana*») և արաբերենի քերականության ձեռնարկ՝ խոստովանական

գրույցի ուղեցույցով («*Arte para ligera mente saber la lengua araviga*»), որը նախատեսված էր այն քահանաների համար, որոնք ստիպված էին գործ ունենալ նոր քրիստոնեացած մուսուլմանների հետ: Սա արաբերենի առաջին վերլուծությունն էր հունալատինական մոդելի հիման վրա:

Կոստանդնուպոլսի անկումից հետո՝ 1453 թ., Արևմուտքում հունարեն բնօրինակ նյութերի նկատմամբ հետաքրքրությունն այնքան աճեց, որ գիտնականները սկսեցին կասկածի տակ առնել լատիներեն թարգմանությունների արժանահավատությունը, որոնք արվել էին հունական տեքստերի արաբերեն տարբերակներից: Հունական աղբյուրներին ծանոթանալուն զուգահեռ աճեց արաբական աղբյուրներն օգտագործելու փոխարեն այս աղբյուրներին (լատ.՝ *ad fontes*) վերադառնալու միտումը: Հնաոճ *արաբիզանտների* և մոդեռնիստ *նեոտերիկների* միջև ծագած վեճն ավարտվեց նոր ուղղության հաղթանակով: Այդ պահից սկսած՝ Ավիցեննայի աշխատությունները դարձան անցյալի խորհրդանիշ, և Եվրոպայի վերաբերմունքը փոխվեց իսլամի նկատմամբ:

Սկզբում որոշ գիտնականներ չհրաժարվեցին արաբերենից: Իր «*Defensio medicorum principis Avicennae, ad Germaniae medicos*»-ում («*Ի պաշտպանություն բժշկագետների արքայազնի՝ Ավիցենայի. Գերմանիայի բժիշկներին*», Ստրասբուրգ, 1530 թ.), հոլանդացի բժիշկ Լաուրենտիուս Ֆրիսիուսը նշում է, որ արաբերենի ուսումնասիրությունն անփոխարինելի է նրանց համար, ովքեր ցանկանում են սովորել բժշկություն: Պատասխանելով իր ընդդիմախոսներին, որոնք բարձր էին գնահատում հույն բժշկագետների արժանիքները, նա ընդունում է, որ հունարենի համեմատությամբ արաբերենը պարզունակ է, բայց պնդում է, որ լեզվի որակը նշանակություն չունի գիտելիքների փոխանցման հարցում: Ըստ նրա՝ արաբները թարգմանել են բժշկության ու փիլիսոփայության վերաբերյալ հույն գիտնականների բոլոր կարևոր աշխատությունները և հավելել են իրենց անգնահատելի մեկնաբանությունները: Ֆրիսիուսի օրինակը հաստատում է, որ այս ժամանակաշրջանում Արևմտյան Եվրոպայում որոշ գիտնականներ դեռ արաբերենը համարում էին բժշկության ուսումնասիրության համար կարևոր բաղադրիչ: Բայց երբ հունական աղբյուրները հայտնի դարձան Արևմուտքում, արաբերեն տեքստերն այլևս պետք չէին, և, որ ամենավատն է, հունական բնագրերի և արաբերեն թարգմանությունների (որոնց մեծ մասը թարգմանվել էր ասորերենից և Արևմուտքում հայտնի էր դարձել լատիներեն թարգմանությունների միջոցով) միջև համեմատությունն արաբների օգտին չէր: Այդուհետ նրանք սկսեցին դիտվել որպես հունական ժառանգությունն ապականողներ, ոչ թե պահպանողներ: Թվում էր՝ արաբական գիտելիքի ուսումնասիրումը բոլորովին ավելորդ էր դարձել:

Արաբական բժշկագիտության նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխությամբ արաբերենի ուսումնասիրությունն արևմտյան համալսարաններում սկսեց այլ նպատակի ծառայել: Խաչակրաց արշավանքների ամբողջ ընթացքում, չնայած արաբ բժիշկների գիտելիքներով ու իմաստությամբ հիացած լինելուն, քրիստոնյաների մեծամասնությունն իսլամը համարում էր քրիստոնեության և, հետևաբար, Եվրոպայի

գլխավոր թշնամին: Այդ ժամանակ, երբ արաբերենն ուսումնասիրելու գիտական շարժառիթն անհետացել էր, այն ուսումնասիրելու հիմնական խթան դարձան նոր Եվրոպայի միսիոներական նկրտումները: Որոշ քրիստոնյա միսիոներներ, հատկապես նրանք, ովքեր պատկանում էին Դոմինիկյան միաբանությանը, կարծում էին, որ մուսուլմաններին քրիստոնյա դարձնելու միակ միջոցը նրանց հիմնավոր փաստարկներով համոզելն է հենց իրենց լեզվով: Արդեն 1250 թ. դոմինիկյանները Տոլեդոյում հիմնեցին արաբերենի լեզվական դպրոց, և նրանցից ոմանք դարձան արաբական աստվածաբանության հրաշալի գիտական: Գիտնականներին, որոնք ուզում էին բանավիճել թշնամու հետ, լեզվի դիդակտիկ նյութեր էին պետք, որպեսզի կարողանային հասկանալ արաբերեն բնօրինակ տեքստերը, առաջին հերթին, իհարկե, իսլամական հայտնության տեքստը՝ Դուրանը: Այսպես, օրինակ, Նիկոլաուս Կլենարդուսը (1495-1542) իր «*Perigrinationum, ac de rebus Machometicis epistolae elegantissimae*» («*Թափառումներ և մահմեդականների հարցերի մասին առավել խորքային գրառումներ*», Լյովեն, 1551 թ.) գրքում գրում է, որ անիմաստ կլինի փորձել լատիներենով համոզել «մահմեդականներին», որ իրենք սխալ են: Նա արաբերեն ու բժշկություն էր սովորել Գրանադայում և համոզված էր, որ արաբերենի ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ էր առաջին հերթին մուսուլմանների հետ իրենց լեզվով վիճաբանելու համար: Այս համատեքստում պետք է նշել արաբերեն սովորելու երկրորդ դրդապատճառը՝ կաթոլիկ եկեղեցու՝ արևելյան քրիստոնեության հետ վերամիավորման հասնելու ցանկությունը: Արաբալեզու մարոնիների հետ շփումները խրախուսվում էին, և Լևանտից ավելի ու ավելի շատ քրիստոնյաներ էին գալիս Հռոմ ու Փարիզ,՝ օգնելու այս նախաձեռնությանը: Միևնույն ժամանակ մարոնիները տեղեկություններ էին բերում արաբերենի ու իսլամի մասին և դարձել էին այս թեմաների վերաբերյալ տեղեկատվության կարևոր աղբյուր:

Նույնիսկ այն գիտնականները, որոնք հետաքրքրված էին հենց բանասիրությամբ կամ պատմությամբ, ինչպես, օրինակ, Բեդվելը (1563-1632) Անգլիայում և Էրպենիուսը (1584-1624) Հոլանդիայում, հետևում էին իրենց ժամանակակիցների՝ իսլամը կեղծ կրոն համարելու գերիշխող տեսակետին: Այնուամենայնիվ, նրանք իրենց քերականություններով ու տեքստերի մշակմամբ հիմքեր ստեղծեցին արաբերենի ուսումնասիրության համար. հավանաբար նրանք իսկապես հետաքրքրված էին լեզվով: Հնարավոր է՝ անհավատների լեզվով իրենց զբաղվելն օրինականացնելու համար էին նրանք երբեմն նշում կրոնական դրդապատճառները: Էրպենիուսը նաև հատուկ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում արաբ քրիստոնյաների աշխատությունների նկատմամբ և համոզված էր, որ Աստվածաշնչի արաբերեն թարգմանությունների ուսումնասիրությունը կարևոր ներդրում կունենա *philologia sacra*-ի՝ Աստվածաշնչի ուսումնասիրության գործում: Քանի որ արաբերենը շատ նման էր եբրայերենին, բազմաթիվ գիտնականներ կարծում էին, որ արաբերենի բառամթերքի ուսումնասիրությունը օգտակար կլինի աստվածաշնչյան եբրայերենը հասկանալու համար, ուստի ընդունված դարձավ երկու լեզուներն էլ ընդգրկել ուսումնական ծրագրերում:

Իրականում երկու լեզուների, հատկապես դրանց բառապաշարի, նմանությունն այնքան ցայտուն է, որ շատ վաղուց էին գիտնականները սկսել նկատել այս կապը: Արաբական աշխարհում այլ լեզուների նկատմամբ ընդհանուր անտարբերությունը թույլ չէր տվել ստեղծել այնպիսի մթնոլորտ, որտեղ հնարավոր լիներ լեզվական առնչություններն արդյունավետորեն ուսումնասիրել, չնայած որոշ աշխարհագրագետներ նշել էին այդ մասին: Հրեա քերականները մեծ ուշադրություն են հատկացրել երկու կամ, եթե հաշվի առնենք նաև արամեերենը, երեք լեզուների առնչությանը: Քանի որ իսլամական կայսրությունում հրեաներն ապրում էին եռալեզու համայնքում, այն առումով, որ նրանց մայրենի լեզուն արաբերենն էր, իսկ Սուրբ գրքի լեզուն՝ եբրայերենը՝ արամեերեն մեկնաբանություններով և բացատրություններով, նրանք երեք լեզուների նմանությունները նկատելու հրաշալի հնարավորություններ ունեին: Եհուդա իբն Կուրեյշը (հավանաբար մոտ 900 թ.) գրել է *Risāla*, որում շեշտել է արաբերենի և արամեերենի կարևորությունը հրեական Սուրբ գրքի ուսումնասիրման համար: Համեմատական լեզվաբանության ոլորտում հրեա բանասերների բացահայտումները, այնուամենայնիվ, սահմանափակվեցին տեղի քերականական ավանդույթի փոքր շրջանակով և ազդեցություն չունեցան Եվրոպայում սեմական լեզուների ուսումնասիրության զարգացման վրա:

Արևմտյան Եվրոպայում արդեն XVI դարում եբրայերենի հետ աշխատող բանասերները բացարձակ անտեղյակ չէին եբրայերենի ու սեմական այլ լեզուների առնչությունից, ինչը շատ ավելի նկատելի է, քան հնդեվրոպական լեզուների պարագայում: Նրանք այդ լեզուները հավաքականորեն անվանում էին «արևելյան լեզուներ», որոնց շարքում տարբեր ժամանակներում ներառվել են ոչ միայն արաբերենը, եբրայերենն ու արամեերենը, այլև եթովպերենը և նույնիսկ դրանց հետ կապ չունեցող լեզուներ, ինչպիսիք են հայերենն ու պարսկերենը: Բայց լեզվական կապի այս աղոտ գիտակցումը չհանգեցրեց գիտական որևէ համեմատության, և միակ գործնական արդյունքն այն էր, որ արաբերենի ուսումնասիրությունը խորհուրդ էր տրվում՝ որպես հրեական Աստվածաշունչն ուսումնասիրելու օժանդակ միջոց: Ընդհանրապես ենթադրվում էր, որ եբրայերենը դրախտի լեզուն է և, որպես այդպիսին, մարդկության սկզբնական լեզուն: Հետևաբար, մյուս լեզուները համարվում էին նրա ճյուղավորումները, որոնք սկզբնական լեզվի աղավաղված տարբերակներն էին:

Այս լեզուների միջև ընդհանրությունների գաղափարի հիմքում, որոնք այժմ հայտնի են որպես սեմական լեզուներ, Նոյի որդիների՝ Սեմի, Քամի և Հաբեթի մասին աստվածաշնչյան պատմությունն էր, ըստ որի արված բաժանումն օգտագործել են նաև հրեա ու արաբ հեղինակները: Սեմի որդիները տարածվել են ամբողջ Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Աֆրիկայում, Քամի որդիները եղել են աֆրիկյան լեզուներով խոսողները, իսկ Հաբեթի որդիները՝ Եվրոպայում և Ասիայում տարբեր լեզուներով խոսողների նախնիները (տե՛ս էջ 20): Սկզբում այս դասակարգումը չունեի որևէ տարածամասնակյա նշանակություն. լեզուները դիտվում էին որպես հեռավոր ազգականներ, և նրանց ծագումնաբանական հեռավորությունը ներկայացվում էր տոհմա-

ծառի տեսքով: XVII և XVIII դարերում արևմտյան լեզվաբանությունը ավելի շատ հետաքրքրված էր մարդկային լեզվի համընդհանուր կառուցվածքով, և Պոր-Ռոյալի քերականության «*Grammaire générale et raisonnée*» (1660) ձեռնարկում տեղ գտած տրամաբանության ու քերականության առնչությունների վերաբերյալ գաղափարները մեծ ազդեցություն ունեցան նաև արաբական և սեմական լեզվաբանության ուղղվածության վրա, ինչը կարելի է տեսնել, օրինակ, Սիլվեստր դե Սասիի «*Grammaire arabe*» ձեռնարկում (1806): Ունիվերսալիստական կողմնորոշումը նվազեցրեց արաբերենն ու եբրայերենը պատմականորեն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը և չիթանեց այն լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը, որոնք հայտնի էին որպես սեմական՝ եգրոյթ, որն առաջին անգամ գործածել է Ավգուստ Լյուդվիգ Շլյոցերը 1781 թ.:

Երկու գործոնները, որոնք նպաստեցին արաբերենի ուսումնասիրմանը՝ արաբերենի կիրառությունը բանավիճելու և եբրայերեն Աստվածաշունչն ուսումնասիրելու համար, միասին ապահովեցին լեզվի ուսումնասիրության շարունակականությունն անգամ արաբական բժշկագիտության ազդեցության նվազումից հետո: Պետք է նշել, որ առևտրային հետաքրքրությունները նույնպես որոշակի դեր են խաղացել արևելյան լեզուների վերաբերյալ գիտելիք փնտրելու հարցում: Հատկապես Հոլանդական Հանրապետությունում, նաև Գերմանիայում ու Ֆրանսիայում, արաբերենի և ավելի քիչ չափով թուրքերենի ու պարսկերենի ուսումնասիրությունն աստիճանաբար գնալով ավելի կարևոր դարձավ այս երկրների հետ աճող առևտրի պատճառով: Ամենահայտնի արևելագետներից ոմանք իրենց կարիերան սկսել են իրենց երկրի դիվանագիտական ծառայությունում: Օրինակ՝ Գոլիուսը (1596-1667 թթ.), որն Էրպենիուսի իրավահաջորդն էր Լեյդենի համալսարանի արաբերենի ամբիոնում և հեղինակել էր Արևմուտքում արաբերենի առաջին ծավալուն բառարանը («*Lexicon Arabico-Latinum*»), որը երկու դար մնաց բառապաշարի միակ հասանելի և վստահելի աղբյուրը, նախքան Լեյդենում իր պաշտոնը ստանձնելը այցելել էր Մարոկկո, Սիրիա և Օսմանյան Թուրքիա:

Աստվածաբանությունն ու *philologia sacra*-ն XVI-XVII դարերում մնացին արաբերենի ուսումնասիրության կարևոր գործոններ, և, ինչպես տեսանք, արաբերենն ուսումնասիրողների մեծ մասը միաժամանակ տիրապետում էր նաև եբրայերենին: Քրիստոնեական Եվրոպայի համար իսլամի՝ վտանգավոր լինելու շեշտադրումը շարունակվեց մինչև XVIII դար, երբ լուսավորականության փիլիսոփաները նոր վերաբերմունք թելադրեցին Արևելքի նկատմամբ: Հիմնվելով ճանապարհորդների վկայությունների վրա՝ նրանք եզրակացրին, որ շատ բան կարելի է սովորել «արևելյան» մշակույթներից: Օրինակ՝ նրանց հիացնում էր Պարսկական կայսրությունն իր կազմակերպվածությամբ ու բոլոր կրոնների նկատմամբ հանդուրժողականությամբ: Վերաբերմունքի այս փոփոխությունն անդրադարձավ նաև «արևելյան» լեզուների (և գրականության) ուսումնասիրության վրա, և չնայած հին նախապաշարումները երբեմն նկատվում էին այս ժամանակաշրջանի գիտնականների աշխատություններում,

այնուամենայնիվ, հետաքրքրությունը հիմնականում անկեղծ էր և առանց քողարկված շարժառիթների:

Մեմական լեզուների լեզվաբանական ուսումնասիրության մեջ մեծ նորամուծություն կատարվեց XIX դարում, երբ պատմահամեմատական մեթոդը հեղափոխեց եվրոպական լեզվաբանությունը: Այն սկսվեց հնդեվրոպական լեզուների ուսումնասիրման ոլորտում, երբ Ֆրանց Բոպը համեմատեց սանսկրիտի, հունարենի, լատիներենի, պարսկերենի, փալթիկ-սլավոնական և գերմանական լեզուների խոնարհման համակարգը (1816): Այն շուտով տարածվեց նաև լեզվական այլ խմբերում: Այս մեթոդը հետազոտողներին հնարավորություն տվեց առաջին անգամ ստեղծելու լեզվական մի ամբողջ խմբի դասակարգման սխեմա՝ դեռևս լեզուների ծառի նմանությամբ, միայն թե այս անգամ՝ համակարգված համեմատության հիման վրա և կանոնավոր հարաբերություններ փնտրելով: XIX դարի կեսերին ասուրական սեպագիր նյութի հայտնաբերումն ու վերծանումը և հին արամեերենի ու վիմագիր հարավարաբերենի վիմագիր նյութերի առկայությունն էականորեն մեծացրին սեմական լեզվաբանության ոլորտում համեմատությունների ժամանակային խորությունը և հնարավոր դարձրին սեմական բոլոր լեզուների ծառի հիմքում գտնվող նախասեմական լեզվի վերականգնման փորձերը՝ հնդեվրոպական նախալեզվի վերականգնման նմանությամբ: Մեմական համեմատական լեզվաբանության ոլորտում նոր մեթոդի կիրառման արդյունքները հավաքել և ամփոփել է Կառլ Բրոկելմանն իր «*Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*» աշխատությունում (1908-1913): Գլուխ 2-ում մենք կտեսնենք, թե ինչպես են այս նոր տեսությունները ձևավորել սեմական լեզուների համակարգում արաբերենի դասակարգման մասին պատկերացումները:

Եվրոպական լեզվաբանության զարգացումն արաբագիտության վրա ազդեց նաև այլ կերպ: Մինչև XIX դարը եվրոպացի լեզվաբանների մեծ մասին հետաքրքրում էր միայն գրական լեզուն, իսկ բարբառները համարվում էին սխալ խոսք, որը պետք էր արմատախիլ անել: Երբ XIX դարում պարզվեց, որ գյուղական բարբառներում հաճախ առկա են ձևեր, որոնք շատ ավելի հին են, քան գրական լեզվի համապատասխան ձևերը, և այդպիսով կարող են բացատրել գրական լեզվի ծագումնաբանությունը, հսկայական ջանքեր գործադրվեցին՝ լեզվի բարբառային ձևերը գրի առնելու և վերլուծելու համար: Ավելին, ռոմանտիզմի գերիշխող տրամադրություններին համահունչ, լեզվի այն ձևը, որով խոսում էին գյուղաբնակները, ավելի բնական էր դիտվում, քան արհեստական քաղաքային նորմը: Մինչ այդ այս բարբառները համարվում էին գրական լեզվից շեղումներ կամ, լավագույն դեպքում, երկրորդային զարգացումներ, սակայն նոր միտումը նպատակ ուներ գրական լեզուն բացատրելու գոյություն ունեցող բարբառների միջոցով: Մեկնարկեցին լայնաշավալ նախագծեր՝ հնարավորինս շատ բարբառային տարբերակներ գրի առնելու համար, ինչի արդյունքը եղավ Ֆրանսիայի, Շվեյցարիայի և Գերմանիայի, քիչ ավելի ուշ՝ նաև այլ երկրների, օրինակ՝ Նիդերլանդների ու Բրիտանիայի բարբառային հսկայական ատլասների հրապարակումը:

Այս զարգացումը զգալի էր նաև արաբագիտության ոլորտում: Նախկինում արաբերենը, թուրքերենն ու պարսկերենը մասամբ էին ուսումնասիրվել՝ գործնական նպատակներով, և ընդամենը որոշ արաբագետներ գիտեին Մերձավոր Արևելքն ու Հյուսիսային Աֆրիկան իրենց անձնական փորձով: Նրանք այցելում էին այս երկրներ որպես դիվանագետներ կամ որպես կառավարությունների կամ ընկերությունների ներկայացուցիչներ և այդ ընթացքում ձեռագրեր էին գնում: Այս ճամփորդությունների ժամանակ նրանք նաև ծանոթանում էին կենդանի լեզվին, և չնայած իրենց հրապարակումները վերաբերում էին դասական լեզվին, նրանք հիանալի գիտեին, որ արաբերենն արաբական աշխարհում գործածվում էր որպես խոսակցական լեզու: XVIII դարում այս գործընթացը գրեթե անհետացել էր, և արաբերենի միջին վիճակագրական դասախոսը չէր թողնի իր աշխատանքը՝ լեզվակիրների հետ արաբերեն խոսելու համար: Սակայն XVIII դարի վերջում, երբ ավելի ու ավելի շատ լեզվաբաններ գնացին Մերձավոր Արևելք, պարզեցին, որ խոսակցական լեզուն զգալիորեն տարբերվում է այն լեզվից, որն իրենք սովորել էին իրենց գրքերից: Ուստի նրանք սկսեցին ուսումնասիրել այս կենդանի լեզուն՝ հետևելով այն մեթոդին, որով եվրոպացի լեզվաբանները սկսել էին ուսումնասիրել եվրոպական բարբառները: Օրինակ՝ 1820 թ., Փարիզի École des langues orientales-ում բացվեց բաժին՝ l'arabe vulgaire-ն ուսումնասիրելու համար: Բարբառների նկատմամբ հետաքրքրությունը պետք է դառնար արաբագիտության մշտական ուղղություն, թեև այն կտրուկ փոփոխություններ չառաջացրեց արաբերենի ուսուցման շատ կենտրոնների ուսումնական ծրագրերում, որոնք շարունակում էին կենտրոնանալ դասական լեզվի վրա:

Այս ներածական հատվածում դիտարկեցինք արաբագիտության զարգացումն Արևմուտքում՝ ընդգծելով արաբերենի, եբրայերենի և սեմական այլ լեզուների ուսումնասիրման միջև առկա կապը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից ի վեր արաբագիտությունը որոշ չափով մեկուսացել է սեմական լեզվաբանության զարգացումներից: XX դարում ընդհանուր լեզվաբանությունը հրաժարվեց համեմատական հայեցակարգից, իսկ սեմական լեզվաբանությունը չհետևեց այս միտմանը, և շարունակեց հետևել պատմահամեմատական մոտեցմանը: Արդյունքում այն դուրս մնաց լեզվաբանական հետաքրքրությունների կիզակետից, որտեղ գտնվում էր երկար ժամանակ, և հայտնվեց «արևելյան» լեզվաբանության մեկուսի անկյունում: Արաբերենը մինչ այդ սովորաբար ուսումնասիրվում էր սեմական լեզուների համատեքստում, սակայն այն սովորողները սկսեցին ընդգծել արաբերենի՝ իսլամի լեզու լինելու առանձնահատկությունը և ուսումնասիրել այն իսլամական այլ լեզուների հետ, ինչպիսիք են պարսկերենը ու թուրքերենը: Արաբերենին տիրապետելը կարևոր էր սեմական լեզուների միջև համեմատություններ կատարելու համար, սակայն այդ համեմատություններն այլևս չէին նախաձեռնվում արաբագիտության շրջանակում:

Այս փոփոխության պատճառներից մեկը կարող էր լինել արաբագիտության բնագավառում շեշտադրումների տեղաշարժը հիմնականում պատմական ու պատմականացնող գիտակարգերից դեպի ժամանակակից արաբական աշխարհի ուսում-

նասիրություն՝ հասարակական գիտությունների, քաղաքագիտության և իսլամի ուսումնասիրության հետ կարևոր կապերով: XXI դարի սկզբին ի հայտ եկավ նոր միտում՝ արաբերենի ուսումնասիրության կենտրոնների տեղափոխումը կրոնագիտական բաժիններ՝ շեշտը դնելով ժամանակակից իսլամագիտության վրա: Այդպիսով արաբերենի ուսումնասիրությունն Արևմուտքում աստիճանաբար իջեցվեց իսլամի ուսումնասիրման օժանդակ միջոցի կարգավիճակի: Քաղաքական համատեքստում արաբերենի իմացություն է պահանջվում՝ հետևելու իսլամիստական շարժումներին, որոնք վտանգավոր են համարվում: Երկու նպատակների համար էլ (դասական) արաբերենի բանասիրական ուսումնասիրությունը եվրոպական և ամերիկյան համալսարաններում հիմնականում ավելորդ է համարվում:

Ժամանակակից աշխարհի վրա կենտրոնանալն ազդել է նաև լեզվի ուսուցման վրա: Մի քանի տասնամյակ առաջ արևմտյան համալսարանների մեծ մասում արաբերենը դասավանդվում էր որպես մեռած լեզու, իսկ արաբերենի բարբառներով դասընթացներ առաջարկող բաժինները շատ քիչ էին: Մեր օրերում, ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Միացյալ Նահանգներում, համալսարանների արաբագիտական գրեթե բոլոր բաժինները ձգտում են ապահովել ժամանակակից գրական արաբերենին տիրապետելու որոշակի մակարդակ, և ակնկալվում է, որ ուսանողները կսովորեն արաբերենի առնվազն մեկ բարբառ և լեզվին ազատ տիրապետելու համար որոշ ժամանակ կանցկացնեն արաբական աշխարհում:

Կենդանի լեզվի վրա կենտրոնացումն ամրապնդել է արաբերենի և ընդհանուր լեզվաբանության միջև կապը: Միացյալ Նահանգներում, որտեղ բանասիրական ավանդույթը երբեք արմատավորված չի եղել այնպես, ինչպես Եվրոպայում, արաբական լեզվաբանությունը միշտ ավելի բաց է եղել ընդհանուր լեզվաբանության համար. սա միտում է, որը զգացվել է նաև եվրոպական համալսարաններում: Այս զարգացումը հանգեցրել է նաև եվրոպացի ու ամերիկացի հետազոտողների և արաբական աշխարհի հետազոտողների համագործակցության աճին: XIX դարի վերջին և XX դարում որոշ արաբ լեզվաբաններ սկսեցին արաբերենի ուսումնասիրությունն ազատել այն ամենից, ինչն իրենք համարում էին արաբական քերականական ավանդույթի կապանքներ, և ներմուծեցին լեզվաբանական ժամանակակից մեթոդներ: Ավելին, կար խոսակցական լեզվի նկատմամբ հետաքրքրության աճ: Չնայած արաբական աշխարհում բարբառների ուսումնասիրությունը ժողովրդականություն չի վայելում, հետազոտողները սկսել են հրապարակել հենց իրենց բարբառների քերականական նկարագրությունները և վերլուծել հանրալեզվաբանական իրավիճակը: Թեև արաբական աշխարհի բազմաթիվ համալսարանների ուսումնական ծրագրերում շեշտը դեռ դրված է դասական արաբերենի լեզվաբանական ուսումնասիրության վրա, աստիճանաբար աճում է միջազգային գիտական ցանցի շրջանակում աշխատող լեզվաբանների թիվը, մասնավորապես այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են համակարգչային լեզվաբանությունն ու հոգեբալեզվաբանությունը:

Լրացուցիչ գրականություն

Արաբերենի և նրա պատմության ուսումնասիրության ամենածավալուն ձեռնարկը Օուենսի (Owens 2013) խմբագրությամբ հրատարակված ժողովածուն է, որը բաղկացած է արաբական լեզվաբանության բոլոր հիմնական հայեցակետերի վերաբերյալ տարբեր հեղինակների կողմից գրված 24 գլուխներից: Գերմանական «*Grundriß der arabischen Philologie*» (*GAP*) եռահատորյակում, մասնավորապես առաջին հատորում, կան հոդվածներ, որոնք, ի թիվս այլ հարցերի, վերաբերում են նաև արաբերենի (Hecker 1982), վաղ հյուսիսարաբերենի (Müller 1982), դասական արաբերենի (Fischer 1982), արաբական բարբառների (Jastrow 1982; Singer 1982) դասակարգմանն ու արաբական գրին (Endreß 1982): Բակալլան (Bakalla 1983) հրատարակել է արաբական լեզվաբանության մատենագիտական ցանկ: Ավելի հին նյութեր գտնելու համար տե՛ս նաև Hospers (1974): Նորագույն շրջանի ավելի վաղ ուսումնասիրություններ կարելի է գտնել «*Handbuch der Orientalistik*» (*HdO*) ժողովածուում, մասնավորապես՝ արաբերենի բարբառների վերաբերյալ հետազոտություն (Brockelmann 1964) և արաբերենի տարածման մասին հոդված (Spuler 1964a): «*Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*» (*EALL*, 2006-9) հնգահատոր հանրագիտարանը, որը միջազգային նախագիծ է և ունի ավելի քան 300 հեղինակ, տեղեկություն է տրամադրում արաբերենին, նրա պատմությանը, կառուցվածքին ու տեսակներին առնչվող բազմաթիվ թեմաների վերաբերյալ:

Կան մի քանի ընդհանուր ներածություններ: Ավելի վաղ հրատարակվածներից են՝ Chejne (1969) և Bateson (1967): Ավելի ուշ հրատարակվել են այլ ներածություններ՝ անգլերենով (Bakalla 1984), ռումիներենով (Anghelescu 1984, 1986, հրատարակվել են նաև իտալերեն ու ֆրանսերեն թարգմանությունները), իսպաներենով (Abboud-Haggag 2010) և հոլանդերենով (Schippers and Versteegh 1987): Հոլզը (Holes 1995a) հեղինակել է ժամանակակից գրական արաբերենի բոլոր՝ թե՛ լեզվաբանական, թե՛ հանրալեզվաբանական հայեցակարգերին առնչվող ծավալուն աշխատություն, որը ներառում է արաբերենի պատմությանը վերաբերող հատված:

Արաբական բարբառների ուսումնասիրության համար Ֆիշերն ու Յասթրոուն (Fischer and Jastrow 1980) հեղինակել են «*Handbuch der arabischen Dialekte*» ձեռնարկը՝ արաբերենի պատմության մասին կարճ ներածությամբ: Արաբական բարբառների մասին երկու համառոտ տեղեկագիր կա՝ լեհերեն (Danecki 1989) և իտալերեն (Durand (1995)): Արաբական բարբառագիտության կարևոր մեթոդաբանական ուղեցույց են հրատարակել Բենշտեդտն ու Վոյդիխը (Behnstedt and Woidich 2005): Վերոհիշյալ «*Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*» հանրագիտարանն ընդգրկում է արաբալեզու աշխարհի բարբառներին առնչվող ավելի քան 50 ակնարկ, ինչպես նաև նյութեր արաբական բոլոր երկրներում տիրող լեզվական իրավիճակի վերաբերյալ:

Արևմուտքում արաբագիտության պատմության ընդունված նկարագրությունը դեռևս Ֆյուկի աշխատությունն է (Fück 1955), ավելի ուշ հրատարակություն է Բոբզինի աշխատությունը (Bobzin 1992), համառոտ ակնարկ ունի Համիլթոնը (Hamilton 2006): Հրեա քերականների վաղ համեմատական ուսումնասիրությունների մասին

տե՛ս Téné (1980) և van Bakkum (1983): Արևմտյան Եվրոպայում հունական գիտելիքի փոխանցման հարցում արաբների դերի նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխությունները և արաբերենի ուսումնասիրության վրա այդ փոփոխությունների ազդեցությունը վերլուծել է Քլայն-Ֆրանկեն (Klein-Franke 1980), որից վերցվել են Ֆրիսիուսից և Կլենարդուսից արված մեջբերումները: Արևմտյան Եվրոպայում արաբերենից արված թարգմանությունների ազդեցությունն ուսումնասիրել է Դանիելը (Daniel 1979): Լատիներեն-արաբերեն առաջին բառարանների մասին տե՛ս van Koningsveld (1976): Իսլամի քրիստոնեական ընկալման և դոմինիկյանների միսիոներական գործունեության մասին տե՛ս Nolan (2002:233–55), արաբերենի՝ XVII դարի վաղ միսիոներական քերականական ձեռնարկների մասին տե՛ս Zwartjes and Woidich (2012):

Քոմրին (Comrie 1991, 2008) ընդգծում է արաբերենի կարևորությունն ընդհանուր լեզվաբանական ուսումնասիրություններում, ինչը շատ կարևոր խնդիր է, որովհետև արաբերենն ավելի հազվադեպ է ներառվում տիպաբանական կամ ընդհանուր լեզվաբանական հետազոտություններում: Ընդհանուր և արաբական լեզվաբանությամբ զբաղվող մասնագետների խորացող համագործակցության արդյունքում մեծ հետաքրքրություն է առաջացել արաբերենի կառուցվածքի այն առանձնահատկությունների նկատմամբ, որոնք ուշագրավ են ընդհանուր լեզվաբանության տեսանկյունից (տե՛ս Գլուխ 6):

Գլուխ 2

Արաբերենը որպես սեմական լեզու

2.1. Սեմական լեզուների դասակարգումը

Արաբերենը պատկանում է այն լեզուների խմբին, որոնք հայտնի են որպես սեմական լեզուներ: Այս խմբին են պատկանում նաև Միջին Արևելքի մի շարք լեզուներ, որոնցից մի քանիսն այլևս գոյություն չունեն: Ամենավաղ հիշատակված սեմական լեզուն աքքադերենն է, որով խոսում էին Միջագետքում Ք.ա. 2500-600 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում, և որը հետագայում բաժանվեց 2 ճյուղի՝ բաբելերենի և ասուրերենի: Մինչև մեր թվարկությունը որպես գրավոր լեզու ամենայն հավանականությամբ կիրառվել է նոր բաբելերենը:

Միրիա-պաղեստինյան տարածաշրջանից հայտնի են մի շարք սեմական լեզուներ: Էբլայերենով են գրված Ք.ա. 2500-2300 թվականներով թվագրվող մոտ 15000 արձանագրություններ, որոնք հայտնաբերվել են 1974 թ. Էբլա քաղաքում (այժմ՝ Թալ Մարդիխ՝ Միրիայի Հալեպ քաղաքից 60 կմ հյուսիս): Ուգարիտերենը, որը հայտնաբերվել է 1929 թ., գործածվել է Ք.ա. XIV-XIII դարերում Ուգարիտ քաղաք-պետությունում (այժմ՝ Ռաս Շամրա, Լաթակիայից 10 կմ հյուսիս):

Ուգարիտերենից և Էբլայերենից բացի՝ Ք.ա. II հազարամյակի առաջին կեսին տարածաշրջանում գոյություն ունեցած սեմական լեզուների միակ վկայությունը հատուկ անուններն են, որոնք պահպանվել են աքքադական արխիվներում, ինչպիսիք են, օրինակ, Մարիի³ արխիվները: Այն լեզուն, որով ներկայացված են այդ հատուկ անունները, կոչվում է *ամովրիտերեն*: Ք.ա. II հազարամյակի վերջին սկսել է ձևավորվել լեզուների 2 խումբ՝ քանանականը, որը եբրայերեն, փյունիկերեն ու մի քանի այլ լեզուների համար ընդհանուր անվանում է, որոնց մասին քիչ բան է հայտնի, և արամեականը: Եբրայերենի հնագույն փուլը աստվածաշնչյան եբրայերենն է՝ հրեական Թորայի լեզուն (Ք.ա. 1200-200 թթ.), ավելի ուշ փուլերի դրսևորումներ են Մեռյալ ծովի գալարների լեզուն (Ք.ա. II և I դդ.), ռաբբիական գրականության լեզուն, որը հայտնի է որպես Միշնեի եբրայերեն, և ժամանակակից եբրայերենը՝ Իսրայելի պե-

³ Ք.ա. III-II հազարամյակներում ծաղկում ապրած քաղաք-պետություն (այժմ՝ Թալ ալ-Հարիրի, Միրիա), որը գտնվում է Եփրատ գետի աջ ափին, Դեր Զորից մոտ 115 կմ դեպի հարավ: 1930-ական թվականներից մինչ օրս այստեղից հայտնաբերվել են շուրջ 20 000 կավե սալիկներ (ծ.թ.):

տության երկու պետական լեզուներից մեկը: Փյունիկերենը գործածվել է փյունիկյան Սիդոն ու Տիր քաղաքներում և նրանց գաղութներում, ինչպիսին Կարթագենն էր (Ք.ա. X դարից մինչև Ք.հ. II դար):

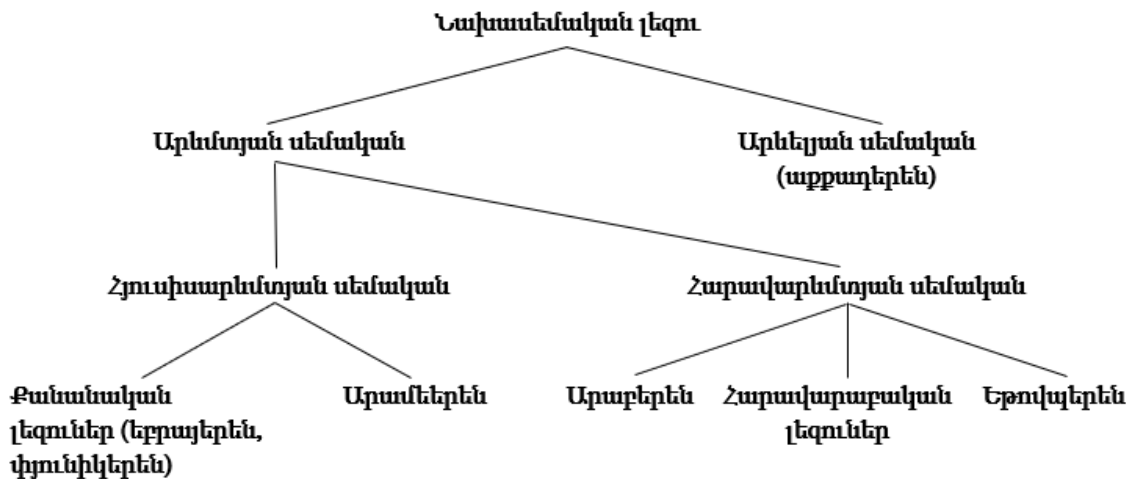
Հին արամեերենը (Ք.ա. I հազ.) գործածվել է Սիրիայում սկսած Ք.ա. առնվազն X դարից: VII-IV դարերի ընթացքում այն գործածվել է որպես *լինգվա ֆրանկա* բաբելոնյան ու պարսկական կայսրություններում, այն նաև հրեական Թորայի որոշ հատվածների լեզուն է: Ավելի ուշ բաժանվել է երկու խմբի՝ արևմտյան և արևելյան: Արևմտյան արամեերենը մեր թվարկության առաջին դարերում եղել է Պաղեստինի խոսակցական լեզուն և որպես գրական լեզու գործածվել է մինչև V դարը: Այն եղել է Նաբաթեայի և Պալմիրայի թագավորությունների պաշտոնական լեզուն (տե՛ս ստորև, էջ 38-41): Արևելյան արամեական խմբի առավել խոշոր լեզուներից են եղել ասորերենը՝ քրիստոնեական դավանաբանական գրականության լեզուն, մանդայերենը՝ Ք.հ. III-VIII դարերում գնոստիկական գրականության մի խոշոր հատվածի լեզուն, և Ք.հ. 200-500 թթ. բաբելոնյան Թալմուդի հիմնական լեզուն: Ասորերենը ասորի քրիստոնյաների խոսակցական լեզուն էր մինչև Ք.հ. VIII դարը: Արամեերենի ժամանակակից ձևերը պահպանվել են լեզվական մի շարք անկլավներում (տե՛ս ստորև, էջ 156):

Վերջին լեզուն, որը հայտնվել է սիրիա-պաղեստինյան տարածաշրջանում, արաբերենն է, որը Ք.հ. VII դարի նվաճումների ընթացքում տարածվեց ողջ տարածաշրջանում ու դրա սահմաններից շատ ավելի հեռու:

Արաբական թերակղզու հարավում և Եթովպիայում խոսում էին տարբեր սեմական լեզուներով: *Սաբայի*, *Մինայի*, ինչպես նաև *Քաթաբանիի* արձանագրություններն արվել են վիմագիր հարավարաբերենով (հավանաբար Ք.ա. VIII - Ք.հ. VII դդ. ընկած ժամանակահատվածում): Արդի հարավարաբական բարբառները, ինչպիսին է, օրինակ, *մեհրին*, հավանաբար ծագում են այս լեզուների խոսակցական տարբերակներից (տե՛ս ստորև, էջ 19, 52-53, 152): Եթովպական սեմական ամենահին լեզուներից է դասական եթովպերենը՝ գեեզը, որը Ակսումի թագավորության լեզուն էր (Ք.հ. I դ.): Այս խմբին են պատկանում Եթովպիայում խոսվող շատ լեզուներ, ինչպիսիք են տիգրեն, տիգրինյան և Եթովպիայի պաշտոնական լեզուն՝ ամհարերենը:

Սեմական լեզուների դասակարգման փորձերի մեծ մասը հիմնված է կա՛մ ներգրավված լեզուների միջև եղած հարաբերությունների պատմա-ծագումնաբանական մեկնաբանության, կա՛մ զուտ տիպաբանական-աշխարհագրական մոտեցման վրա, որի դեպքում արձանագրվում են լեզուների ընդհանուր հատկանիշները՝ առանց պատմական հիմքերը հաշվի առնելու: Սեմական լեզուների դասակարգման ստանդարտ մոդելում սովորաբար ենթադրվում է, որ Ք.ա. մոտ 3000 թ. սեմական լեզուները բաժանվել են երկու խմբի՝ հյուսիսարևելյան (կամ արևելյան) սեմական լեզուներ (օր.՝ աքքադերեն, որն ավելի ուշ բաժանվել է բաբելերենի և ասուրերենի) և արևմտյան սեմական լեզուներ: Ք.ա. մոտ 2000 թ. արևմտյան սեմական լեզուները բաժանվել են հյուսիսարևմտյան (կամ հյուսիսային) և հարավարևմտյան (կամ հարա-

վային) սեմական լեզուների: Ի վերջո, Ք.ա. մոտ 1000 թ. հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուները բաժանվել են քանանական և արամեական լեզուների, իսկ հարավարևմտյան սեմական լեզուները՝ արաբերենի, հարավային արաբերենի ու եթովպերենի: Ուգարիտերենի և էբլայերենի հայտնագործումը զգալիորեն փոխել է այս պատկերը: Երկուսն էլ ներկայումս սովորաբար դասվում են հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուների խմբին, սակայն այս խմբի լեզուների ճշգրիտ առնչությունները դեռևս վիճելի են, և ըստ որոշ գիտնականների՝ դրանք ավելի շատ պատկանում են հյուսիսարևելյան սեմական լեզուների խմբին (տե՛ս Գծապատկեր 2.1):

Նկար 2.1. Սեմական լեզուների ավանդական դասակարգումը

Քինաստը (Kienast 2001) մերժում է սեմական լեզուների այս դասակարգումը հյուսիսարևելյան, հյուսիսարևմտյան ու հարավարևմտյան խմբերի, քանի որ դրա հիմքում միայն աշխարհագրական տեղակայումն է՝ առանց հաշվի առնելու լեզուների զարգացման ժամանակային սահմանները: Նրա կարծիքով սեմական լեզուները մեկ լեզվի տարբերակներ են: Այդ լեզուն հերթագայող ալիքներով գյուղատնտեսական հարուստ շրջաններ են բերել քոչվորները, նախ՝ աքքադացիները, ապա՝ քանանացիները, ավելի ուշ՝ արամեացիները և ի վերջո՝ արաբները: Համապատասխանաբար, նա սեմական լեզուները դասակարգում է ըստ ժամանակագրության՝ հին սեմական (*Altsemitisch*, աքքադերեն), վաղ նոր սեմական (*Frühjungsemitisch*, հարավարաբերեն ու եթովպերեն) և ուշ նոր սեմական (*Spätjungsemitisch*, քանաներեն, արամեերեն, արաբերեն):

Նախորդ գլխում նկարագրվեց, թե ինչպես XIX դարում սեմական լեզուների միջև եղած առնչությունների մասին գոյություն ունեցող գաղափարները բյուրեղացան որպես դասակարգման սխեմա պատմահամեմատական հայեցակարգի ազդեցությամբ: Այս գլխում մենք կննդության կառնենք սեմական լեզուների համակարգում արաբերենի ունեցած դիրքի վրա այդ հայեցակարգի ազդեցությունն ու հնարավոր այլընտ-

րանքները: Սկզբնապես հինգ լեզուներ էին առանձնացվել ու ներկայացվել որպես քիչ թե շատ նման՝ աքքադերենը, եբրայերենը, արամեերենը, արաբերենն ու եթովպերենը: Մեմախոս ժողովուրդների պատմության ոլորտում պատմագիտական հետազոտությունների աճող ազդեցությամբ այդ լեզուների միջև եղած հարաբերությունների ուսումնասիրությանը մոտեցել են պատմական տեսանկյունից, և հնդեվրոպական լեզվաբանության հարացույցի ազդեցության տակ փորձ է արվել ստեղծելու ներառված լեզուների տոհմածառը՝ ենթադրաբար արտացոլելով նրանց ծագումնաբանական կապը: Դասակարգման ծագումնաբանական նման մեկնաբանությունը ենթադրում էր, որ բոլոր սեմական լեզուները, ի վերջո, ծագել են մեկ նախասեմական լեզվից:

Հնդեվրոպագիտության մեջ ընդհանուր առմամբ ենթադրվում էր, որ հայտնի հնդեվրոպական լեզուների կառուցվածքների համեմատության հիման վրա հնարավոր է վերականգնել հնդեվրոպական նախալեզուն: Նույնկերպ կարծում էին, որ սեմական նախալեզուն կարելի է վերականգնել՝ համեմատելով արաբերենը, արամեերենը, եբրայերենն ու եթովպերենը, և ենթադրվում էր, որ այս լեզուն սեմական լեզուների համար կունենար այն նույն կարգավիճակը, ինչ նախահնդեվրոպականը՝ հնդեվրոպական լեզուների համար, այն է՝ մայր լեզուն իր ճյուղավորումներով: Փորձերը՝ այս լեզուներում գտնելու ընդհանուր կառուցվածք, որը հետագայում կարող էր վերագրվել նախալեզվին, այնուամենայնիվ, հանգեցրին բոլորովին տարբեր արդյունքների: Ի տարբերություն հնդեվրոպական լեզուների, որոնք ավելի լայն սփռվածություն ունեին ու ավելի մեկուսացած էին միմյանցից, սեմական լեզուները, որպես կանոն, գոյություն են ունեցել աշխարհագրական միևնույն տարածքի սահմաններում (Սիրիա/Պաղեստին, Միջագետք և Արաբական անապատ) և հաճախ խոսվել են հարակից շրջաններում: Դա հանգեցրել է այս լեզուներով խոսողների միջև գրեթե մշտական շփումների, ուստի միմյանցից փոխառություններ անելու հնարավորություն եղել է միշտ: Փոխառությունները սովորաբար խաթարում են փոփոխության պատմական գործընթացները՝ դժվարացնելով մասնակից լեզուների միջև իրական համապատասխանությունների վերականգնումը:

Սեմական լեզուների միջև եղած նմանությունները հիմնականում ավելի նկատելի են, քան հնդեվրոպական լեզուներինը, և դրանք ունեն մի շարք ընդհանուր հատկանիշներ, որոնք հստակ ցույց են տալիս դրանց սեմական լինելը: Սեմական լեզուներին վերագրվող հատկանիշներից որևէ մեկը, առանձին վերցրած, հստակ չի կարող սահմանել՝ տվյալ լեզուն պատկանում է սեմական խմբին, թե ոչ, սակայն համադրության մեջ այդ հատկանիշները կազմում են բավականին համոզիչ ցանկ, դրանք են՝ եռատառ արմատը, էմֆատիկ բաղաձայնները, արմատի բաղաձայնային կառուցվածքն ու ձևաբանական կաղապարների համակարգը, շարահարական կառույցները, բայի խոնարհման համակարգը՝ սկզբնադիր ու վերջադիր ցուցիչներով, ինչպես նաև բառապաշարի զգալի համապատասխանությունը:

Քանի դեռ լեզվական խմբում ընդհանուր գծերի առկայությունը մեկնաբանվում է տիպաբանական դասակարգման տեսանկյունից՝ հաշվի չառնելով լեզուների միջև եղած ծագումնաբանական կապերը, ընդգրկված լեզուները ենթախմբերի բաժանելը բարդ գործ չէ։ Նման դասակարգման մեջ ուշ փոխառություն, թե ինքնուրույն զարգացման արդյունք լինելու հարցը, որը հանգեցրել է նույնական արդյունքների, մնում է բաց։ Ծագումնաբանական կապը, մյուս կողմից, ենթադրում է պատմական սերում մեկ ընդհանուր հիմքից, մի լեզվից, որը համարվում է այդ խմբի մեջ մտնող բոլոր լեզուների նախալեզուն։ Քանի որ նախալեզուն ենթադրաբար պատմական իրողություն է, այն պետք է որ եղած լինի ինչ-որ պատմական ժողովրդի լեզու։ Մեմագետները, որոնք զբաղվում են ծագումնաբանությամբ, սկսել են փնտրել սեմախոս ժողովուրդների բնօրրանը։ Մեմական նախալեզվով խոսող ժողովրդի պատմական հայրենիքի շուրջ եղել են բազմաթիվ հակասություններ։ Բազմաթիվ գիտնականների կարծիքով դա Արաբական թերակղզին է, իսկ մյուսները նշում են Սիրիան ու Հյուսիսային Աֆրիկան։ Այս բնօրրանից պարբերական գաղթի ալիքները հավանաբար հանգեցրել են տարբեր խմբերի՝ իրենց համապատասխան տարածքներում հաստատվելուն, ինչպես ամովրհացիները՝ Ք.ա 2000-1700թթ. և արամեացիները՝ Ք.ա. 1900-1400 թթ.։ Այս ալիքներից ամենաուշը և վերջինը արաբական նվաճումներն էին Ք.հ. VII դարում։ Մեմական լեզուների ներկայիս բաժանմանը հանգեցրած իրադարձությունների նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը ենթադրում է, որ պատմական աղբյուրներում հիշատակված ժողովուրդներն արդեն խոսում էին հետագայում իրենց անվան հետ ասոցացվող լեզուներով, և որ հաստատվելով նոր տարածքում՝ այս սեմական լեզուները զարգացել են իրարից անկախ կամ այդ տարածքում արդեն գործածվող լեզուների ազդեցությանը ենթարկվելով (ենթաշերտային⁴ ազդեցություն), և կամ էլ ներքին զարգացման շնորհիվ։ Այս գործոններն են դիտվել յուրաքանչյուր լեզվում առաջացած նոր երևույթների և լեզուների միջև եղած տարբերությունների պատճառ։

Լեզուների ծագումնաբանական հարացույցը, անկախ նրանից՝ այն կազմվել է՝ հաշվի առնելով ժողովուրդների գաղթը, թե լեզվական նորամուծությունների տարածումը, բավական կոշտ քննադատության է արժանացել մի շարք հետազոտողների կողմից այն պատճառով, որ այն չի համապատասխանում Մերձավոր Արևելքում տիրող լեզվական իրադրությանը։ Քանի որ այս տարածաշրջանում լեզվական տարբեր խմբերի միջև չկան հստակ սահմանագծեր, դրանք երբեք ամբողջովին մեկուսացած չեն եղել, ինչպես հնդեվրոպական լեզուները։ Շատ լեզվական համայնքներ մշակութային ու քաղաքական սերտ շփումներ են ունեցել, ինչի հետևանքով ընդհանուր նորամուծությունները կարող էին լայն տարածում գտնել, և մեծաթիվ փոխառություններ ու փոխներթափանցումներ կարող էին լինել։ Բացի դրանից, ինչպես նշել է Բլաուն (Blau 1978), որոշ լեզուներ այս տարածաշրջանում միառժամանակ ծառայել

⁴ Ենթաշերտ (սուբստրատ) - եկվոր ցեղի լեզու ներթափանցած տեղական լեզվի տարրերի ամբողջությունը (ծ.թ.):

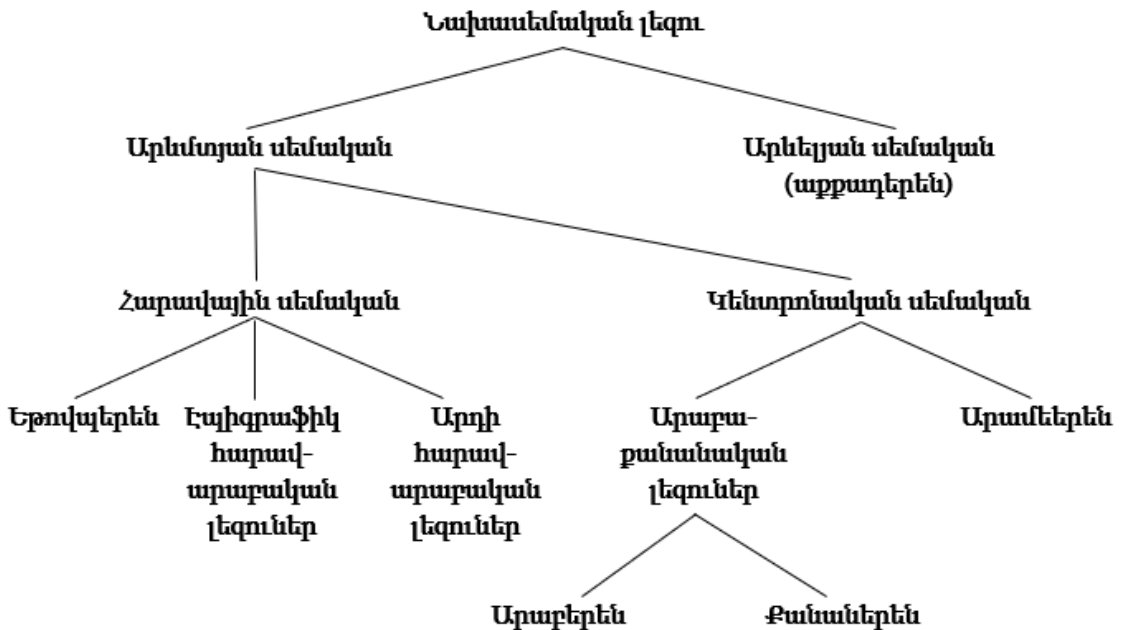
են որպես *լինգվա ֆրանկա*, ինչպես աքքադերենն ու արամեերենը: Տարածաշրջանի լեզուներին բնորոշ ընդհանուր առանձնահատկություններից մի քանիսը գուցե ի հայտ են եկել նման *լինգվա ֆրանկայի* առկայության հետևանքով:

Որոշ հետազոտողներ շարունակում են կարծել, որ ճիշտ սկզբունքներ կիրառելու պարագայում ծագումնաբանական դասակարգումը հնարավոր է: Այսպես, օրինակ, Հեցրոնը (Hetzron 1974, 1976) առաջարկում է դասակարգման հիմքում դնել արխայիկ տարասեռության և ընդհանուր ձևաբանական-բառապաշարային նորամուծությունների սկզբունքները: Առաջին սկզբունքը ենթադրում է, որ տարասեռ ձևաբանական համակարգն ավելի հին է, քան միասեռը, երկրորդ սկզբունքի համաձայն՝ քիչ հավանական է, որ ձևաբանական-բառապաշարային նորամուծությունները լինեն փոխառություններ: Նա իր մոտեցումները ներկայացնում է երկու օրինակով: Արաբերենում անցյալ ժամանակի բայի խոնարհման 1-ին ու 2-րդ դեմքերի դիմային ցուցիչներն են *-tu/-ta*՝ *katabtu, katabta - էս գրեցի, դու գրեցիր*, եթովպերենում՝ *-ku/-ka*, իսկ աքքադերենում գոյականներին և բայերին (այսպես կոչված կայուն կամ պերմանսիվ կերպին) կցվող համարժեք դիմորոշ ցուցիչների շարքն է *-(ā)ku/-(ā)ta*: Նման բաշխումը կարելի է բացատրել որպես արաբերենում ու եթովպերենում նշված տարբերակներից մեկի ընդհանրացման հետևանք, ինչը ենթադրում է, որ աքքադերենի տարասեռ համակարգն ավելի հին է: Միտումը դեպի միասեռ համակարգ տարբեր կերպ է դրսևորվել արաբերենում (նաև քանաներենում) և եթովպերենում (ինչպես նաև հարավարաբերենում): Եբրայերենում ևս այս հարացույցն արաբերենի նման է՝ *kātabti/kātabta*, ինչն առանձնացնում է այդ լեզուն հարավսեմական լեզուներից:

Հեցրոնի հաջորդ օրինակն առնչվում է անկատար բայի խոնարհման հարացույցի սկզբնաղիք դիմային ցուցիչի ձայնավորին: Աքքադերենում եզակի թվի 3-րդ դեմքի արականի, հոգնակի թվի 3-րդ և 1-ին դեմքերի ձևերում այն ունի *-i-*, մյուս դեմքերում՝ *-a-* ձայնավորը: Դասական արաբերենում բոլոր դեմքերն ունեն *-a-*, իսկ եթովպերենում՝ *-ə-* (*<-i-*) ձայնավորը: Այս դեպքում ևս Հեցրոնն աքքադերենի տարասեռ համակարգը համարում է ավելի հին, քանի որ մյուս լեզուներում սկզբնաղիք դիմային ցուցիչներն ավելի ուշ ընդհանրացման արդյունք են: Իրականում արաբերենում իրադրությունը մի փոքր ավելի բարդ է, քանի որ նախաիսլամական արաբերենում որոշ բարբառներ բոլոր դեմքերի համար ունեցել են *-i-*, մյուսները՝ *-a-* ձայնավորը (տե՛ս ստորև, էջ 59): Հավանաբար եղել է միջանկյալ փուլ, երբ *-i-*ն ընդհանուր է եղել միջին արմատականի *-a-* ձայնավոր ունեցող, իսկ *-a-*ն՝ միջին արմատականի *-a-* կամ *-u-* ձայնավոր ունեցող բայերի համար: Նախաիսլամական բարբառները տարբերակվել են ըստ հետագա ընդհանրացման, երբ դիմային ցուցիչի ձայնավորը դադարել է որոշվել ըստ միջին արմատականի:

Նմանատիպ օրինակների վրա հիմնվելով՝ Հեցրոնն առանձնացնում է մի խումբ կենտրոնական սեմական լեզուներ՝ արաբերենը հանելով ավանդական մոդելում ունեցած իր դիրքից, որտեղ այն հարավարաբերենի ու եթովպերենի հետ ընդգրկված էր հարավսեմական լեզուների շարքում: Հեցրոնի փաստարկները համոզիչ են այն-

քանով, որ նա սեմական լեզուները ենթախմբերի բաժանելիս չի հիմնվում հնչույթաբանության, շարահյուսության կամ բառապաշարի ընդհանուր նորամուծությունների վրա (այս մակարդակներում փոխառությունները միշտ հնարավոր են), այլ ավելի շատ կենտրոնանում է ձևակազմական նորամուծությունների վրա, որտեղ փոխառություններն ավելի քիչ հավանական են: Հավելենք, որ իր դասակարգումից նա բացառում է այն փաստարկները, որոնք հիմնված են հատկանիշների ընդհանուր պահպանման վրա («բացասական նորամուծություն»), քանի որ այն կարող է տեղի ունենալ իրարից անկախ տարբեր լեզուներում, և չի ենթադրում կայուն շփում ներգրավված լեզուների միջև (տե՛ս Նկար 2.2):

Նկար 2.2. Սեմական լեզուների ծագումնաբանությունը (ըստ Հեցրոնի (Hetzron 1974, 1976))

Մինչ Հեցրոնն ընդունում է սեմական լեզուների ընտանեկան ծառի մոդելը, մյուսները կասկածի տակ են դնում դրա օգտակարությունը: Ուլլենդորֆի (Ullendorff 1970) կարծիքով անհնար է երբևէ հասնել սեմական լեզուների ծագումնաբանական առնչություններն արտացոլող դասակարգման համակարգի: Գարբինիի (Garbini 1984) կարծիքով հնարավոր է հետևել սեմական լեզուների պատմական զարգացմանը, սակայն առանց ծագումնաբանական ստորակարգության, քանի որ լեզվական զարգացման պատկերն այս տարածաշրջանում արմատապես տարբերվում է հնդեվրոպական տարածագոտում լեզուների զարգացումից: Նրա կարծիքով ներառված լեզուների ներկայիս դասակարգումը ոչ թե ժողովուրդների հանկարծակի գաղթերի, այլ, ավելի շուտ, տարբեր կենտրոններից աստիճանական ներթափանցման արդյունք է, որը ձգվել է դեպի տարածաշրջանի ծայրամասային շրջաններ: Այդպիսի ներթափանցումը նորամուծությունների ալիքներ կարող էր բերել, որոնց ազդեցությունը

մեծ է եղել հատկապես կենտրոնական տարածաշրջանում, մինչդեռ ծայրամասերում հին ձևերի պահպանման հավանականությունն ավելի մեծ էր: Ըստ Գարբինիի՝ նորամուծությունների տարածման գործում էական դեր է ունեցել մեկ տարածաշրջան՝ Սիրիական հարթավայրը (ո՛չ ավամերձ շրջանը կամ Պաղեստինը), որը նա համարում էր սեմական լեզուների հիմնական կենտրոնը: Գարբինին օրինակներ է նշում աքքադերենից և էբլայերենից՝ ցույց տալով, որ այս լեզուները ներգրավված չեն եղել միգրացիոն գործընթացում, ուստի չունեն սիրիական տարածաշրջանի ավելի ուշ շրջանին հատուկ որոշ նորամուծություններ: Արաբերենի՝ արամեերենի և ամովրիեերենի հետ ունեցած հիմնական ընդհանրություններն այն ժամանակներից են, երբ ավելի ուշ շրջանի արաբների նախնիներն ապրում էին սիրիական տարածաշրջանում: Գարբինիի կարծիքով արաբերենը Ք.ա. I հազարամյակում Սիրիայում գործածվող լեզուների «քոչվորական» տարբերակն էր, որը նա հավաքական կերպով անվանում էր ամովրիեերեն: Հարավարաբերենն ու եթովպերենը նա համարում է նույն տարածաշրջանից ավելի վաղ ներգաղթի հետևանքով ձևավորված լեզուներ: Ըստ այս տեսության՝ այն ընդհանուր գծերը, որոնք ունեն հարավարաբերենն ու արաբերենը և որոնք չկան սիրիական տարածաշրջանի այլ լեզուներում, արդյունք են հետագա մերձեցման. արաբ բեդվիններն ազդեցություն են թողել հարավային նստակյաց բնակչության լեզուների/բարբառների վրա, և հակառակը՝ քարավանային առևտրի միջոցով հարավային արաբական լեզուները/բարբառները հայտնի են դարձել թերակղզու հյուսիսում: Արդի հարավարաբական լեզուները (մեհրի, սոկոտրի) չեն ծագում անմիջապես վիմագիր հարավարաբերենից: Դրանք, հավանաբար, պատկանում են այն շերտերին, որոնք երբևէ չեն ենթարկվել արաբերենի ազդեցությանը, քանի որ խոսվում էին հեռավոր շրջաններում: Որոշակի առումներով նրանց կառուցվածքը շատ ավելի հին է, քան վիմագիր հարավարաբերենին:

Ինչպես վերը նշվեց (էջ 14), Քիենաստը (Kienast 2001) նույնպես սեմական լեզուների զարգացման պատմությունը դիտարկում է որպես ներգաղթողների ալիքների հաջորդականություն: Երբ մի խումբ քոչվորներ այդպիսի մի ալիքի արդյունքում հաստատվում են որևէ վայրում, նրանց լեզուն շարունակում է զարգանալ և կորցնում է, օրինակ, թեքական վերջավորությունները: Արաբերենում այդ վերջավորությունների պահպանվելը նա բացատրում է այն հանգամանքով, որ դրանով խոսել են Մերձավոր Արևելքի նստակյաց շրջաններից երկար ժամանակ հեռու մնացած մարդիկ, որոնք հենց այդ պատճառով չեն մասնակցել այնտեղ տեղի ունեցած լեզվական զարգացումներին:

Էդզարդը (Edzard 1998) ամբողջությամբ կասկածի տակ է դնում պատմահամեմատական մոտեցման հնարավորությունը կամ նույնիսկ ցանկալիությունը, որը հիմնված է մեկ նախալեզու ունենալու գաղափարի վրա, որը ճյուղավորվում է այնքան ժամանակ, մինչև ձևավորվում են առանձին լեզուներ: Նրա առաջարկված լուծումը պոլիգեն (տարբեր հիմքերից ծագող՝ տարահիմք – ծ.թ.) մոդելի ընդունումն է, ըստ որի ի սկզբանե առկա է լեզվական բազմաձևություն: Ներգրավված խմբերի միջև

շփումները հանգեցնում են մերձեցման: Ի վերջո, ի հայտ են գալիս լեզվական նոր ձևեր, որոնցում տարբերակները վերաբաշխված են: Նման մոդելում հնարավոր չէ կատարել որևէ վերականգնում, ինչը նախընտրում են պատմահամեմատական մեթոդի կողմնակիցները: Լավագույն դեպքում առանձին լեզուների միջև համապատասխանությունները կարող են դիտվել որպես հարմար միջոց՝ դրանցում գոյություն ունցող նույնանման ձևերի միջև հարաբերությունները ներկայացնելու համար, օրինակ, երբ արաբերենում /d/ հնչյունով բառերը համապատասխանում են եբրայերենի կամ արքադերենի /s/ հնչյունով բառերին: Նման բանաձևերը կարող են օգտակար լինել, քանի դեռ չեն հանգեցնում մեկ ընդհանուր նախալեզվից պատմական զարգացման արդյունքում առաջացած լինելու պնդումների:

Չնայած պատմահամեմատական վերլուծության վտանգներին՝ XX դարի ուսումնասիրություններն էլ ավելի ընդլայնեցին սեմական լեզուների շրջանակը՝ ներառելով լեզուների մեկ այլ խումբ՝ այսպես կոչված քամյան լեզուները: Այս անվանումը ծագում է Գիրք ծննդոցում (10:1-ից) նշված դասակարգման հին համակարգից, որն ամբողջ մարդկությունը բաժանում է Նոյի երեք որդիների սերունդների: Այս համակարգն օգտագործել են ավելի ուշ շրջանի լեզվաբանները՝ բաժանելով բոլոր լեզուները Սեմի, Քամի և Հաբեթի սերունդների լեզուների (եջ 5): Սկզբում քամյան էին անվանվում Աֆրիկայի բոլոր լեզուները, բայց արդի շրջանում այն կիրառվում է որպես աֆրիկյան հինգ առանձնահատուկ լեզվական խմբերի հավաքական անվանում՝ հյուսիսային Աֆրիկայի բերբերական լեզուներն ու նրանց նախալեզուն՝ հին լիբիերենը, հին եգիպտերենը՝ դրան հաջորդած դպտիերենով, հաուսա լեզուն, քուշական լեզուները և Չադի լեզուները: Երբ այս և սեմական լեզուների միջև նկատվեցին ընդհանրություններ, այդ լեզվախումբը սկսեցին կոչել սեմա-քամյան լեզուներ: 1970-ական թվականներից լեզուների այս խմբի անվանումը դարձավ աֆրասիական լեզվաընտանիք:

Աֆրասիական լեզուների վերականգնման գործընթացում նույնպես Գարբինին կիրառում է սիրիական տարածաշրջանի՝ որպես նորարարությունների կենտրոնի իր տեսությունը: Նրա կարծիքով սեմական ու քամյան (եգիպտերեն, լիբիական/բերբերական, քուշական լեզուներ և, միգուցե, հաուսա) տարբեր լեզվախմբերը մեկ նախալեզվի հանգեցնելու ցանկացած փորձ դատապարտված է տապալման: Իսկապես, տարբեր լեզվախմբերի թեկուզև հպանցիկ համեմատությունն ակներև է դարձնում որոշակի նմանություններ, սակայն այն փաստը, որ հնդեվրոպական լեզուների միջև գրեթե չկան անփոփոխ հնչյունական համընկնումներ, վկայում է այն մասին, որ մենք այստեղ գործ չունենք նույն լեզվաընտանիքից ծագող ազգակցական լեզուների հետ: Գարբինիի կարծիքով քամյան լեզուները աֆրիկյան լեզուներ են, որոնք ծագումնաբանորեն որևէ առնչություն չունեն սեմական լեզվաընտանիքի հետ: Տարբեր ժամանակներում դրանք այս կամ այն չափով սեմականացրել են սիրիական տարածաշրջանից եկած խմբերը: Հին եգիպտերենը, օրինակ, կդառնար սեմական, եթե շփումները շարունակվեին: Այս, ինչպես նաև Էդգարդի առաջարկած մոդելի հիմքում բազ-

մագանությունն է. ուշ շրջանի սեմական լեզուների ընդհանրությունն ու սեմա-քամյան լեզուների միջև եղած նմանությունների տարբեր աստիճանները հետագա փոխներթափանցումների արդյունքն են:

Չնայած սեմական լեզուների համար ծագումնաբանական ծառի մոդելի կիրառման հետ կապված խնդիրներին՝ պատմահամեմատական հետազոտական մեթոդը շարունակել է կիրառվել աֆրասիական լեզուների հարացույցի վերականգնման և նույնիսկ լեզուների էլ ավելի բարձր խմբավորման համար: Լեզվական հարաբերությունների նկատմամբ հետաքրքրությունը հանգեցրել է շատ ավելի բարձր մակարդակի ստորակարգությունների ստեղծմանը, ինչպիսին է հնդեվրոպական ու աֆրասիական լեզվախմբերից վեր գտնվող նախալեզվի գոյությունը: Տարբեր փորձեր են արվել՝ կապելու երկու լեզվախմբերի արմատի կառուցվածքն ու հնչյունական կազմը: Այս փորձերին որոշակիորեն նպաստել են հնդեվրոպաբանության ոլորտում մշակված երկու՝ հնդեվրոպական նախալեզվում գոյություն ունեցող կոկորդային բաղաձայնների և փակվածքային պայթական բաղաձայնների տեսությունները: Այս երկու տեսությունները մոտեցրել են հնդեվրոպական և աֆրասիական լեզուների հնչույթաբանությունը:

Էլ ավելի համարձակ ենթադրություններ են արվել՝ ներառելու աֆրասիական ու հնդեվրոպական լեզուները այնպիսի համակարգում, ինչպիսին նոստրատիկ գերընտանիքն է, ներառյալ քարթվելական լեզուները (օր.՝ վրացերենը), ուրալ-ալթայական (օր.՝ հունգարերենը) և դրավիդյան (օր.՝ թամիլերենը) լեզուները: Դժվար է ասել, թե որն է նման ենթադրությունների արժեքը, քանի որ ընդգրկված ժամանակաշրջանը փոփոխությունների վերաբերյալ բազմաթիվ կամայականությունների հնարավորություն է թողնում, ինչը թույլ է տալիս գտնել բառապաշարի նմանություններ: Բացի դրանից՝ վիճելի է, թե արդյո՞ք հնդեվրոպական լեզվաբանության արդյունքները կարելի է կիրառել նաև աշխարհի լեզվական այլ առնչություններում: Շատ հավանական է, որ լեզվական հարաբերությունների այս տեսակը, որտեղ մայր լեզվից սերում են նրա ճյուղավորումները, ինչպես ընդունված է կարծել հնդեվրոպական լեզուների դեպքում, բացառություն է:

2.2. Արաբերենի դիրքը

Սեմական լեզվախմբում արաբերենն ու եբրայերենը միշտ եղել են երկու ամենատունասիրված լեզուները: Չնայած աքքադերենի բացահայտումն էականորեն փոխել է սեմական լեզուների կառուցվածքի և զարգացման վերաբերյալ տեսակետները, և չնայած նրան, որ ասորական/բաբելոնական նյութերը արաբական ամենահին նյութերից ավելի քան 2 հազարամյակ առաջ արդեն գոյություն ունեին, այնուամենայնիվ, շատ առումներով արաբերենն է սեմական լեզուների նկարագրության մոդելը: Պատճառը ոչ միայն սեմագետների՝ արաբերենին ու նրա պատմության վերաբերյալ համեմատաբար առատ տվյալներին ծանոթ լինելն էր, այլև նրա ակնհայտ պահպանողականությունը, մասնավորապես թեքման համակարգը պահպանելը:

Արաբերենի դիրքը սեմական լեզուների ծագումնաբանական դասակարգման համակարգում երկար ժամանակ եղել է սեմագետներին հուզող խնդիր: Ինչպես նշվեց, ընդունված էր արաբերենը վիմագիր հարավարաբերենի, ժամանակակից հարավարաբերենի և եթովպական լեզուների հետ միասին դասել հավաքականորեն հարավարևմտյան (կամ հարավային) սեմական լեզուներ անվանվող խմբում: Այս դասակարգման հիմնական չափանիշը կոտրված կամ ներքին հոգնակիի կազմությունն էր, որի դեպքում անունների հոգնակին կազմվում է եզակիի ձևի ներքին փոփոխությամբ՝ առանց վերջավորության: Հոգնակի թվի նման կազմության բառեր գործածվում են միայն հարավսեմական լեզուներում: Գեեզում կա, օրինակ՝ *bet/abyat – unūn, rā's/ar'ast – qīnīḥ, ʾəd/ʾədāw – ʾānēp, kokāb/kāwakābt – ʾasūnā* և ներքին կազմության հոգնակիի շատ այլ օրինակներ, որոնք նման են արաբերենի կաղապարներին, բայց անշուշտ, նույնական չեն (Gragg 1997: 248):

Հոգնակիի կազմությունը որպես որոշիչ գործոն դիտարկելը վիճելի է եղել: Ըստ որոշ հեղինակների (օր.՝ Al-Mansour 2011)՝ արաբերենում և հարավսեմական լեզուներում ներքին կազմության հոգնակիի ձևերը կարող են զարգացած լինել իրարից անկախ: Ոմանք համոզված են, որ ներքին կազմության օրինակներ կան նաև հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուներում: Եբրայերենում կան եզակի թվի համապատասխան հիմքերից տարբերվող հոգնակիի մի քանի առանձին օրինակներ, որոնք կարծես ներքին կազմության են, թեև ունեն հոգնակիի վերջավորություն, օրինակ՝ *pesilīm – kīnīpēp*, որը *pesel – kīnīp* բառի հոգնակին է: Այնուհանդերձ, հոգնակիի նման ձևերը կարող են առաջացած լինել եզակի թվի այլ՝ ներկայումս անհետացած ձևերից (**pasil*), կամ կարող են բացատրվել շեշտի տեղաշարժով: Եբրայերենում ներքին կազմության հոգնակի թվի ենթադրյալ օրինակներից մի քանիսը հավանաբար հավաքական գոյականներ են, ինչպես *rōkēb/rekeb – hēdīyā* բառի դեպքում:

Ըստ Կորիենտեի (Corriente 1971a)՝ եզակի-հոգնակի հակադրությունը՝ որպես ձևաբանական կատեգորիա, սեմական լեզուներում երկրորդային զարգացում է: Սկզբնապես այս լեզուներում առանձնացվել է բառերի երկու կարգ, որոնք նշել են մի դեպքում մեծ ու կարևոր, մյուս դեպքում՝ փոքր ու աննշան օբյեկտներ: Վերջինը ներառել է նաև նվազական, վերացական ու հավաքական գոյականներ. այս կարգում

ընդգրկված բառերն ունեցել են այնպիսի վերջավորություններ, ինչպիսիք են *-t*, *-ā*, *-ay*, *-ā'u*, որոնք հետագայում դարձել են իգական սեռի վերջավորություններ:

Երբ սեմական լեզուներում սկսել է զարգանալ եզակի-հոգնակի հակադրությունը, արևելյան և հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուներն ընտրել են հոգնակի թիվը մատնանշող մեկ ձևույթ (օրինակ՝ եբրայերենում *-īm*), իսկ արաբերենում ու հարավարաբերենում եղել են հոգնակիի կազմության տարբեր ձևեր, որոնց մեծ մասը նշվել է «իգականի» վերջավորություններից մեկով, ինչպես արաբերենում՝ *ʾasdiqā'u* – *ընկերներ*՝ *ʾasadīq*-ի ներքին կազմության հոգնակին, կամ *fuqarā'u* – *աղքատներ*՝ *faqīr*-ի ներքին կազմության հոգնակին: Ինչ վերաբերում է անձնանիշ գոյականներին, ապա հարավսեմական լեզուներում նույնպես կիրառվել է հոգնակիի կանոնավոր ձևույթ (արաբերենում *-ūna/-īna*, իգականի դեպքում՝ *-ātun/-ātin*): Այս տեսության համաձայն՝ հարավսեմական լեզուներում ներքին կազմության հոգնակիները սկզբնապես եղել են արտաքին կազմության, որոնք կիրառվել են իգական կամ հավաքական գոյականների համար և ամրակայվել են որպես հոգնակիի վերջավորություն, երբ այս քերականական կարգը զարգացել է: Արաբերենում ներքին կազմության ոչ բոլոր հոգնակիները կարող են այսպիսի բացատրվել, բայց «իգականի» վերջավորություն ունեցողները կարող են մեկնակետ դարձած լինել մյուս կաղապարների համար: Այդ դեպքում հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուներում ներքին կազմության հոգնակիի առկայությունը կարող է բացատրվել որպես հին հավաքական կամ վերացական գոյականների ձև: Եթե ներքին կազմության հոգնակիներն իսկապես ծագում են ընդհանուր սեմական լեզվի գոյության ժամանակներից, ապա դրանք հարավսեմական լեզուներում նորամուծություն չեն, այլ սովորական մնացուկ: Հետագա զարգացման արդյունքում են հարավային ու հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուներն այս առումով հեռացել են իրարից:

Չնաբանական առանձնահատկությունները (ներքին կազմության հոգնակիներ ու մի քանի այլ կաղապարներ, ինչպես՝ *fā'ala* բայական կաղապարի, *m*- նախածանցով պասիվ դերբայի զարգացումը), ի տարբերություն սեմական այլ լեզուների, արաբերենում, հարավարաբերենում ու եթովպերենում ուղեկցվում են հնչյունաբանական ընդհանուր զարգացումներով: Սեմական լեզուների մեծ մասում կա *b/p* հակադրությունը, իսկ հարավսեմական լեզուներում, այդ թվում՝ արաբերենում, *f*-ն ամենուր համապատասխանում է *p* հնչյունին (հմմտ. օր.՝ եբրայերենում *pāqad* – *հոգ տանել*, *ayjēlēl*, աքքադերենում՝ *paqādu* – *հոգ տանել*, արաբերենում՝ *faqada* – *կորցնել*, *չգտնել*, գեեզում՝ *faqada* – *ցանկանալ*, *պահանջել*): Նույնպես, հարավսեմական *ḏ*-ն համապատասխանում է *ṣ*-ին (հմմտ. աքքադերեն՝ *erṣetu*, եբրայերեն՝ *eres*, արաբերեն՝ *ard*, հարավարաբերեն՝ *rd*՝ «երկիր» նշանակությամբ), իսկ հին կողբային⁵ **z*-ն դարձել է *š/ś* (տե՛ս էջ 29):

⁵ Կողբային կամ լատերալ բաղաձայններ - հպական բաղաձայններ, որոնց արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը հպվում է վերին քիմքին, և օդի հոսքը դուրս է մղվում լեզվի մեկ կամ երկու կողմերից, ինչպես չ հնչյունը (ծ.թ.):

Այնուամենայնիվ, կան դեպքեր, երբ արաբերենն ընդհանուր առանձնահատկություններ ունի հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուների հետ՝ հակադրվելով հարավարաբական ու եթովպական լեզուներին: Դրանցից մեկն արդեն նշվել է (էջ 17)՝ դիմային ցուցիչների զարգացումն անցյալ ժամանակում: Արաբերենն ու եբրայերենը 1-ին և 2-րդ դեմքերի եզակի թվի համար ընդհանրացրել են *-t-* ցուցիչը, իսկ հարավարաբերենն ու եթովպերենը՝ *-k-* ցուցիչը: Արաբերենը հարավարաբերենից ու եթովպերենից տարբերակող երկրորդ առանձնահատկությունն անկատարի կազմությունն է: Պատմահամեմատական վերլուծությունների մեծ մասի համաձայն, նախասեմական լեզուն ունեցել է բայի երեք ժամանակաձև՝ անկատար՝ **yiqattVl*, կատարյալ՝ **yiqṭVl*, և վերջատ⁶՝ **yiqṭVl*, ինչպես նաև վերջավորություն ունեցող ձև (ստատիվ (վիճակի նշանակություն արտահայտող – ծ.թ.))։ Սեմական բոլոր լեզուներում վերջավորությամբ ձևը վերածվել է կատարյալ կերպի նշանակությամբ բայաձևի՝ փոխարինելով կատարյալի հին ձևին, որը շեշտի տեղափոխման պատճառով նույնական էր դարձել վերջատ ձևին (**yiqṭVl > yiqṭVl*): Նախասեմական կատարյալը սկզբնապես անցյալի նշանակություն է ունեցել, բայց հետագայում կորցրել է այն: Եթովպերենում ու հարավարաբերենում նախասեմական անկատարը պահպանվել է *yəqät(t)əl* ձևով: Այս անկատարը կազմել է բայական նոր համակարգ՝ խոնարհման նոր ցուցիչներով ու վերջատ ձևով: Արաբերենում, քանաներենում և արամեերենում նախասեմական անկատարը վերացել է և կատարյալ/վերջատ ձևն ընդունվել է որպես նոր ձև՝ սահմանականի *-u/-na* ձևային հետ արտահայտելու ընթացական կերպը, որը պահպանվել է միայն արաբերենում: Այս բայաձևը սովորաբար կոչվում է «անկատար»։ այն ունի ներկայի/ապառնի ժամանակային նշանակություն: Կատարյալի՝ անցյալ ժամանակի սկզբնային նշանակությունը դեռ նկատելի է եբրայերենի անկատարում՝ այսպես կոչված «հաջորդական» *wāw*-ի (*wāw consecutivum*) առկայությամբ, որն անցյալ ժամանակի ցուցիչ է: Արաբերենում նույնպես, եթե անկատարը կիրառվում է պայմանական *ʾin* կամ ժխտական *lam* մասնիկներից հետո, ապա ունի անցյալի նշանակություն: Այս զարգացումների վերջնական արդյունքն է դարձել բայական համակարգը, որով տիպաբանորեն արաբերենը միավորվում է հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուների հետ՝ առանձնանալով հարավսեմական խմբի մյուս լեզուներից:

Միայն այս առանձնահատկությունները չեն, որ արաբերենը կապում են հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուներին: Որոշիչ հող զարգացել է միայն այս լեզուներում՝ հյուսիսարաբերենում (*(h)n-*, տե՛ս ստորև, էջ 35) արաբերենում (*ʾl-*) և փյունիկերենում/եբրայերենում (*h-*): Բոլոր այս լեզուներում հողն առաջացել է ցուցական մասնիկից, որը կորցրել է իր դեիկտիկ (ցուցական – ծ.թ.) հատկանիշը, մինևույն ժամանակ

⁶ Վերջատ ձևը, ինչպես հուշում է անվանումը (անգլ.՝ *jussive*), գուտ ձևային նկարագրություն է և չի համապատասխանում հայերենի եղանակային/ժամանակային որևէ կոնկրետ ձևի: Այն ունի եղանակային նշանակություն, արտահայտվում է բայի վերջավորության կրճատմամբ, ունի շարահյուսական մի շարք գործառնություններ և իմաստաբանական ընդգրկուն տիրույթ. կարող է արտահայտել հրաման, արգելք, խնդրանք, պայման, ժխտում ևն (ծ.թ.):

նոր ցուցական միավորներ են ձևավորվել դեիկտիկ տարրերի համադրություններից (օր.՝ փյունիկերենում՝ *z*, հզն.՝ *l - այս, h*՝, հզն.՝ *hmt - այր*, եբրայերենում՝ *hazze, hallāze*, արաբերենում՝ *hādā, dālīka*): Ձևայնացման կարևոր նորամուծություն է 3-րդ դեմքի՝ *h* բաղադրիչով դերանվան առկայությունն արաբերենում (*huwa/hiya*) և հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուներում, օրինակ՝ եբրայերենում (*hū/hī*)՝ *s*-ի փոխարեն, ինչպիսին հարավարաբական լեզուների դիմային ցուցիչներն են՝ *s, sw/s* (բացառությամբ սաբա-յականի՝ *hw, h/h*): Հավանաբար այս նորամուծությունը, ինչպես կանխատեսում էր Գարբինին, տեղի է ունեցել հյուսիսից հարավ, քանի որ այն հասել է սաբայական լեզվին, իսկ հարավարաբական մյուս լեզուներին՝ ոչ: Ի վերջո, կարելի է նշել, որ արաբերենում և հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուներում իգականի *-at* վերջավորությունից զարգացել է նոր ձև՝ առանց *t*-ի. արաբերենում կրճատ ձևը հնչում է *-ah*, եբրայերենում իգական սեռի բառերի մեծ մասն ավարտվում է *-ā*-ով:

Արաբերենի և հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուների ընդհանուր առանձնահատկություններից ելնելով՝ Հեցրոնը (Hetzron 1974, 1976) առաջարկել է կենտրոնական սեմական լեզուների իր նոր դասակարգման տարբերակը, որտեղ արաբերենը պետք է լիներ քանաներենի և արամեերենի հետ նույն խմբում՝ հարավարաբերենի և եթովպերենի փոխարեն (հմմտ. վերնում՝ էջ 18): Քանի որ նոր դասակարգումը պատշաճ կերպով բացատրում է արաբերենի և հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուների միջև եղած ընդհանուր հատկանիշները, մնում էր այն հարցը, թե ինչպես պետք է բացատրվեն արաբերենի և հարավսեմական լեզուների միջև եղած ընդհանուր հատկանիշները: Վարկածներից մեկն արաբերենում և հարավսեմական լեզուներում ներքին կազմության հոգնակիի անկախ զարգացումն է (տե՛ս վերնում՝ էջ 22): Որպես այս վարկածի այլընտրանք՝ ներքին կազմության հոգնակիի հետագա զարգացումը կարող է դիտվել որպես մի երևույթ, որն ազդել է արևմտասեմական խմբի որոշ լեզուների վրա, որոնք հետագայում դարձել են հարավսեմական լեզուներ: Այս նորամուծությունը չի տարածվել արևմտասեմական խմբի բոլոր լեզուների վրա: Երբ խումբը բաժանվել է, դրանցից մի քանիսը գնացել են հարավ՝ հետագայում դառնալով հարավարևմտյան սեմական լեզուներ, իսկ արաբերենը մնացել և ավելի սերտորեն է կապվել արևմտասեմական մյուս լեզուների՝ քանաներենի և արամեերենի հետ, որոնցում միասնաբար զարգացել են բայական նոր համակարգ, որոշիչ հոդ, իգական սեռի վերջավորություն և այլ հատկանիշներ:

Կենտրոնական սեմական լեզուներում Հեցրոնն առանձնացնում է այլ ենթախումբ՝ հիմնված մեկ ուրիշ հատկանիշի՝ բայի խոնարհման հոգնակի թվի իգական սեռի *-na* վերջավորության վրա: Արաբերենում ունենք *katabū/katabna - նրանք գրեցին* (արական/իգական) և *yaktubūna/yaktubna - նրանք գրում են* (արական/իգական) կատարյալի և անկատարի 3-րդ դեմքի հոգնակի թվի ձևերը: Սա մասամբ համընկնում է եբրայերենի անկատար բայի վերջավորություններին (կատարյալում արական ու իգական ձևերը միավորվել են)՝ *yiqṭālū/tiqṭolnāh* (առանց *y*-ի ընդհանրացման, որը կա արաբերենում), սակայն տարբերվում է արամեերենից, որտեղ իգական սեռի հոգնա-

կին նշվում է *-ān* վերջավորությամբ: Ըստ այդմ՝ Հեցրոնն իր կենտրոնական սեմական խումբը ստորաբաժանում է արաբերենի և եբրայերենի՝ մի կողմից, և արամեերենի՝ մյուս կողմից: Հետագա հստակեցումներ է կատարել Ֆոյգտը (Voigt 1987), որն ընդգծում է հին ու ժամանակակից հարավարաբական լեզուների միջև եղած տարբերությունը: Ըստ նրա՝ վիմագիր հարավարաբերենը պետք է դասակարգվի որպես կենտրոնական սեմական, իսկ ժամանակակից հարավարաբական լեզուները եթովպական լեզուների հետ միասին պետք է խմբավորվեն հարավսեմական խմբում:

Ինչպես նշվեց, ոչ բոլոր հետազոտողներն են համակարծիք այն տեսակետին, որ դասակարգման այնպիսի մոդելները, ինչպիսիք առաջարկում են Հեցրոնը և ուրիշները, սեմական լեզուների զարգացումը ներկայացնելու սպառնալիք տարբերակ են: Արաբերենի և սեմական այլ լեզուների միջև տարածված ընդհանուր գծեր նկատելու այլընտրանքային ձև է Գարբինիի տեսությունը: Վերևում նշվեց, որ Գարբինիի կարծիքով սեմական լեզվի արաբական տիպն առաջացել է այն ժամանակ, երբ լեզվակիր որոշ խմբեր անջատվել են անապատին սահմանակցող սիրիական շրջաններից և առանձնացել լեզվական նորարարությունների տարածքից: Բեդվինացման այս գործընթացն ավարտվել է ոչ վաղ, քան Ք.ա. II հազարամյակի 2-րդ կեսին: Արաբերենին և հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուներին բնորոշ ընդհանուր գծերը, այսպիսով, պետք է արտացոլեին այն նորարարությունները, որոնք կային սիրիական տարածաշրջանում նախքան բեդվինացումը: Իսկայես, արաբերենում կարծես չկան հնաբանություններ, որ չհանդիպեն նաև Ք.ա. II հազարամյակի հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուներում:

Քանի որ արաբերենն աստիճանաբար տարածվում է դեպի հարավ, այն հասնում է հարավարաբերենի սահմաններին, որն այնտեղ տարածվել էր շատ ավելի վաղ: Արաբերենի մի մասը հաստատվել էր այդ տարածքում, և լեզվական կապեր էին ստեղծվել երկու լեզուների միջև (տե՛ս ստորև՝ էջ 52): Ք.ա. I հազարամյակում սիրիական տարածաշրջանում ևս անցում կատարվեց նստակյաց կյանքի, երբ արաբ քոչվորները եկան անապատից և հաստատվեցին ավելի բերրի տարածքներում. այս գործընթացը հանգեցրեց Նաբաթեայի թագավորության արաբականացմանը (տե՛ս ստորև՝ էջ 38): Երբ Ք.ա. I հազարամյակում հարավարաբական թագավորությունները սկսեցին հզորանալ, սկսեց մեծանալ նաև այս տարածաշրջանի լեզուների ազդեցությունն արաբ բեդվինների լեզվի վրա: Գարբինիի կարծիքով սրանով են պայմանավորված արաբերենի և հարավսեմական լեզուների միջև եղած ընդհանուր հատկանիշները: Սիրիայի և Հարավային Արաբիայի հետ ունեցած շփումների պատճառով չի կարելի հստակորեն ասել, որ արաբերենը պատկանում է բացառապես հյուսիսարևմտյան սեմական կամ հարավային սեմական լեզուներին: Իր զարգացման պատմության ընթացքում արաբերենի վրա ներգործել են թե՛ մեկ, թե՛ մյուս խմբի լեզվական նորարարությունները:

Անցյալում սեմական լեզուների համեմատական ուսումնասիրությանը արաբերենի տեսանկյունից մոտենալը հանգեցրեց նրան, որ վերականգնված նախասեմա-

կան լեզվի կառուցվածքը շատ մոտ էր արաբերենի կառուցվածքին, այդ պատճառով այն համարվեց ավելի հին, քան սեմական մյուս լեզուները: Արաբերենում, օրինակ, կան /t/ և /d/ միջատամնայինները, որոնք համապատասխանում են ասորերենի ատամնային և աքքադերենի, եբրայերենի ու եթովպերենի շչական բաղաձայններին (օր.՝ *երեք* թվականն արաբերենում՝ *talāta*, աքքադերենում՝ *šalāšum*, եբրայերենում՝ *šalōš*, ասորերենում՝ *tālāt*, գեեզում՝ *šalās*): Հարավարաբերենը նույնպես ավելի վաղ փուլում ունեցել է միջատամնայիններ, իսկ հին աքքադերենում և ուգարիտերենում դեռ կան այդ հնչյունների կիրառության հետքեր:

Ետնալեզվային (/h/, /ğ/) և կոկորդային (/h/, /ʿ/) հնչյունների ամբողջական շարքը կա միայն արաբերենում ու վիմագիր հարավարաբերենում: Շատ այլ սեմական լեզուներում այս զույգերի խուլ՝ /h/ և /h/, և ձայնեղ՝ /ğ/ և /ʿ/ հնչյունները միավորվել են՝ վերածվելով համապատասխանաբար /h/-ի և /ʿ/-ի (օր.՝ հմմտ. արաբերենում *ğarb* – *արևմուտք* և *ʿayn* – *աչք* բառերը եբրայերենի *ʿereb* – *երեկո* և *ʿayin* – *աչք* բառերի հետ, կամ արաբերենի *ah* – *եղբայր* և *ahad* – *մեկ* բառերը եբրայերենի *āh/ʾehād* բառերի հետ: Ուգարիտերենում երկու շարքն էլ գրավոր ձևում տարբերակվում են: Աքքադերենում միայն /h/ հնչյունն է հանդիպում, իսկ մյուս ետնալեզվային ու կոկորդային հնչյունները միավորվել են՝ դառնալով /ʿ/ (օր.՝ *ʿerēbum* – *մտնել*, *ʿšrum* – *տաալ*, հմմտ. արաբերենում՝ *ğarb/ʿašr*), բայց կան նշաններ, որ այս լեզվում ևս ի սկզբանե եղել են բոլոր չորս հնչույթները:

Ձևաբանական մակարդակում արաբերենն ունի անվանական թեքման համակարգ՝ թեքական երեք վերջավորություններով՝ -u (ուղղական), -i (սեռական) և -a (հայցական): Հին աքքադերենն ունի թեքական նույն վերջավորությունները, սակայն լեզվի զարգացման ավելի ուշ փուլերում (նեոբաբելոնյան, նեոասորերեն) վերջավորությունները հաճախ խառնվում են և ի վերջո ընդհանրապես անհետանում: Հյուսիսարևմտյան ավելի հին սեմական լեզուներում, ինչպիսին, օրինակ, ուգարիտերենն է, թեքական վերջավորությունները դեռևս հանդիպում են, բայց այս խմբի ավելի ուշ շրջանի լեզուներում, ինչպիսին, օրինակ, եբրայերենն է, դրանք անհետացել են: Վիմագիր հարավարաբերենում թեքման համակարգը բացակայում է, սակայն ուղղագրական որոշ առանձնահատկություններ կարծես հուշում են, որ նման համակարգ ի սկզբանե եղել է: Եթովպերենում կա թեքական մեկ վերջավորություն՝ -a, որը հավանաբար հնում եղել է հայցականի վերջավորություն:

	խուլ	ձայնեղ	ոնգային	քմային	կողքային	թրթռացող
շրթնային	f	b	m			
միջատամնային	t	d				
լեզվատամնային	s	z	n	ɖ	l	
լնդերքային	t	d		ʃ	ɗ	r
առաջնաքմային	š	j		ʈ		
հետնաքմային	k	q				

հետնալեզվային	h	ğ
կոկորդային	h	‘
հագագային	’	h

Աղյուսակ 2.1. Արաբերենի բաղաձայնների համակարգը

Արաբերենն ունի նաև հատկանիշներ, որոնք, որքան մեզ հայտնի է, երբեք չեն եղել սեմական որևէ այլ լեզվում և հավանաբար նորամուծություններ են, որոնք ինքնուրույնաբար առաջացել են հենց արաբերենում: Ձևաբանական մակարդակում *-n* վերջավորության կիրառումը (նունավորում)՝ որպես անորոշության ցուցիչ, չի հանդիպում որևէ այլ սեմական լեզվում: Աքքադերենում *-m* վերջավորությունը (միմավորում) չի նշում անորոշություն, իսկ հարավարաբերենում *-m*-ն հավանաբար ծառայել է որպես արսոյուտիվ հոլովի ցուցիչ՝ հակադրվելով *-n*-ին որպես որոշյալության ցուցիչ: Վերևում տեսանք, որ որոշիչ հոդի կիրառությունն առանձնահատկություն է, որն ունեն արաբերենը, քանաներենն ու արամեերենը: Սակայն միայն արաբերենում է այս հոդի համար կիրառվում *’l*-մասնիկը, ոչ թե *h*-ն, ինչպես հյուսիսարաբերենում է: Բայի *fā’ala* կադապարից, որն առկա է նաև հարավսեմական լեզուներում, միայն արաբերենում է զարգացել *fū’ila* ներքին կրավորականի կադապարը:

Արաբերենի հնչույթակազմում (տե՛ս Աղյուսակ 2.1), ի լրումն միջատամայինների, քմայինների և կոկորդայինների, որոնք հաճախ դիտարկվում են որպես սեմական լեզուների ընդհանուր հնչույթակազմի մաս, կարելի է նշել ևս վեց առանձնահատկություն.

1. Որպես բոլոր սեմական լեզուներին բնորոշ առանձնահատկություն՝ նշվում է, այսպես կոչված, էմֆատիկ բաղաձայնների առկայությունը: Արաբերենում դրանք արտաբերվում են քմայնացման կամ կոկորդային տեղայնացման միջոցով. լեզվի ծայրն իջնում է, լեզվի հիմքը բարձրանում է դեպի փափուկ քիմքը, և այդ ընթացքում հարևան ձայնավորների տեմբը փոխվում է միջին-հետին շարքի իրացման (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 6, էջ 104-105): Արաբերենում քմային բաղաձայնները համապատասխանում են եթովպական սեմական լեզուների փակվածքային բաղաձայններին (բաղաձայններ, որոնք ուղեկցվում են հագագային դադարով (համգա – ծ.թ.)): Այս համապատասխանությունը հանգեցրել է որոշակի ենթադրության՝ կապված նախասեմական լեզվում էմֆատիկ բաղաձայնների նախնական գոյության հետ: Որոշ լեզվաբանների կարծիքով ավելի հեշտ է պատկերացնել բաղաձայնների անցումը հետնալեզվայինից քմայինի, քան հակառակը, հետևաբար քմայնացած իրացումն արաբերենում պետք է դիտարկել որպես երկրորդային զարգացում: Համեմատական հարացույցի շրջանակում սովորաբար ենթադրվում է, որ ի սկզբանե սեմական լեզուներն ունեցել են հինգ էմֆատիկ բաղաձայն՝ *t, *s, *k, *ʕ և *d. արաբերենն ունի չորս այդպիսի բաղաձայն /t/, /s/, /d/, և /d/:

2. Նախասեմական **t* հնչույթին արաբերենում համապատասխանում է /*d*/ հնչույթը, մյուս սեմական լեզուներում (բացի ուգարիտերենից ու հին հարավարաբերենից) այս հնչույթը միջատամնային չէ, օրինակ՝ աքքադերենում, եբրայերենում ու եթովպերենում այն /*s*/ է (հմմտ. եբրայերենում *šəbī* – *վիթ*, արաբերենում՝ *ḡaby*): Արաբերենում ներկայիս *z-ni* տառադարձումը հիմնված է բարբառներում դասական արաբերենից փոխառված բառերում այս հնչույթի ժամանակակից արտասանության վրա (օրինակ՝ դասական արաբերենում՝ *ʿaḏīm*, Եգիպտոսի և Սիրիայի բարբառներում՝ *ʿazīm*):

3. Դասական արաբերենում նախասեմական **d* հնչույթին համապատասխանում է /*d*/ հնչույթը: Արաբերենում կան որոշ տվյալներ՝ հիմնված քերականների բացատրությունների և այլ լեզուներում արաբական փոխառությունների վրա, որ /*d*/ հնչյունն իրացվել է որպես կողքային շփական [ʒ] կամ կողքայնացված [dʒ]: Աքքադերենում արաբական *Ruḏā*՝ աստծո անունը տառադարձվել է *Rulḏā*՝ կամ *Rulṭā*՝, իսպաներենում արաբական վաղ փոխառություններում (օր.՝ *alcalde* – *քաղաքապետ* < *al-qāḏī*), մալայզիական լեզուներում (օր.՝ ինդոնեզերենում (բահասա ինդոնեզիա) *ridla*, որը *ridha*, *ridza* (Աստծո օրհնություն) բառերի արտասանական տարբերակն է < *riḏā*՝) նույնպես կան *ḏād* հնչյունի կողքային արտասանության դրսևորումներ: Քանի որ այն՝ որպես ինքնուրույն հնչույթ, գոյություն ունի միայն հարավսեմական լեզուներում, դժվար է որևէ բան ասել նրա սկզբնային հնչման մասին: Աքքադերենում ու եբրայերենում այն միավորվել է /*s*/ հնչյունի հետ, (հմմտ. եբրայերենում՝ *šāḥaq* – *ծիծաղել*, արաբերենում՝ *ḡahika*): Դասական արաբերենի ժամանակակից կիրառությունում /*d*/ հնչյունը վերափոխվել է /*t*/ հնչյունի ձայնեղ կրկնորդի, իսկ ժամանակակից բարբառներում այն միավորվել է /*d*/ հնչյունին:

4. Դասական արաբերենում նախասեմական **k* հնչույթին հավանաբար համապատասխանել է /*k*/ ոչ էմֆատիկ հնչյունի ձայնեղ կրկնորդը, այսինքն՝ /*g*/: Սա այն հնչյունն է, որն այժմ գրական արաբերենում իրացվում է որպես խուլ /*q*/, որը, սակայն, դասական արաբերենի ավելի վաղ փուլերում հավանաբար եղել է ձայնեղ /*g*/, ինչպես ժամանակակից բեդվինական բարբառներում (տե՛ս էջ 225): Ամեն դեպում, /*q*/ հնչյունը էմֆատիկ չի եղել դասական արաբերենում, քանի որ այն առնմանության չի ենթարկել հարակից բաղաձայնները (հմմտ. *iṣṭabara* < **iṣṭabara* – *համբերատար լինել* բառը, որտեղ *-t*- միջաձանցն առնմանվում է *ṣ*-ին, և *iqṭaraḏa* – *վարկ վերցնել* արտահայտությունը, որտեղ չկա *t*-ի առնմանում):

5. Նախասեմական լեզուների համար սովորաբար առանձնացվում է երեք շաղկան բաղաձայնների շարք՝ **s*, **š*, և **s* (հավանաբար կողքային *š*). Ժամանակակից հարավարաբական լեզուներում կան այս երեք շաղկան բաղաձայնները, իսկ արաբերենում **s* հնչյունը համապատասխանում է /*š*/ հնչյունին, իսկ **š* և **s* հնչյունները միավորվել են որպես /*s*/: Մյուս բոլոր սեմական լեզուներում **s* և **š* հնչյուններն առանձին են (օր.՝ հմմտ. եբրայերեն *sāʿad* – *օգնել/հāmēš* – *հինգ*, արաբերեն *sāʿada* – *օգնել/ḥamsa* – *հինգ*):

6. Արաբերենում նախասեմական **g* հնչույթին համապատասխանում է շփական /j/-ն (օր.՝ հմմտ. եբրայերենում՝ *gāmāl*, արաբերենում՝ *jamal* – ուղիտ), այս հնչույթը ձևավորում է նոր՝ առաջնաքմային շարք այս նոր /š/ հնչույթի հետ:

Սեմական լեզուների շարքում արաբերենի ճշգրիտ դիրքի վերաբերյալ քննարկումները դեռևս շարունակվում են: Միակ եզրակացությունը, որին կարող ենք հանգել ներկայացված տվյալներից, այն է, որ այս լեզուն ընդհանուր գծեր ունի և՛ հարավային (հարավարաբերեն, եթովպերեն), և՛ հյուսիսային (քանաներեն, արամեերեն) սեմական լեզուների հետ, և որ այստեղ կան նաև նորամուծություններ, որոնք չկան մյուսներում: Ընդհանուր հատկանիշների ժամանակագրության հետ կապված անհստակությունների պատճառով քիչ հիմքեր կան ծագումնաբանական այնպիսի դասակարգման համար, ինչպիսին կա հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ, ուստի ավելի նախընտրելի է մնալ արաբերենի և հարևան սեմական լեզուների նկարագրական և տիպաբանական վերլուծության սահմաններում:

Լրացուցիչ գրականություն

Սեմական համեմատական լեզվաբանության դասական ձեռնարկը հեղինակել է Բրոկելմանը (Brockelmann 1908-1913): «*Handbuch der Orientalistik*»-ի սեմական լեզվաբանությանը նվիրված հատորում կան սեմական լեզվատիպին (Spuler 1964b), սեմական լեզուների տարածմանը (Spuler 1964c) և սեմական լեզվաբանության պատմությանը (Fück 1964) վերաբերող բաժիններ: Որպես պատմական ներածություն՝ այս բաժիններն օգտակար են, բայց արդեն հնացած են համարվում: Սեմական լեզուների, ներառյալ արաբերենի վերաբերյալ ամենավերջին ձեռնարկներն են՝ Hetzron (1997), Lipiński (1997), Kienast (2001) և Weninger (2011): Համադրական մի աշխատություն են հրատարակել Բերգշտրեյսերը (Bergsträßer 1928) և Մոսկատին Moscati 1964), տե՛ս նաև Sáenz-Badillos (1993), նրա՝ եբրայերենի պատմության ներածական հատվածը: Ինչ վերաբերում է արաբական լեզվաբանությանը, առավել ուշ ուսումնասիրություններ են՝ Voigt (2009)՝ սեմական լեզուների, Belova (2009)՝ հարավսեմական լեզուների, Hasselbach and Huehnergard (2008)՝ հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուների և Zaborski (2006a) աֆրասիական լեզուների վերաբերյալ: Սեմական լեզուների միջև հարաբերությունների և համեմատական հայեցակարգի արժեքայնության վերաբերյալ հակասական, բայց խիստ մոտիվացնող տեսակետ կարելի է գտնել Գարբինիի մոտ (Garbini 1984): Գրեթե նույն գծերով, Էդզարդը (Edzard 1998) սեմական լեզուների զարգացման հարցում առաջարկում է կոնվերգենցիայի (լեզուների մերձեցման – ծ.թ.) մոդելը:

Սեմական լեզուների ծագումնաբանական դասակարգմանն առնչվող խնդիրների մասին տե՛ս von Soden (1960), Hetzron (1974, 1976) և Diem (1980b): Սեմական լեզուների տիպաբանության մասին տե՛ս Ullendorff (1958): Կարելի է գտնել սեմական լեզուների համեմատության հետ կապված առանձին խնդիրների վերլուծություն՝ արմատի կառուցվածքի վերաբերյալ Petráček (1982), ներքին (կոտրված) հոգնակիի վերա-

բերյալ՝ Corriente (1971a), Ratcliffe (1998), թեքական համակարգի վերաբերյալ՝ Rabin (1969):

Որպես աֆրասիական լեզվաբանության ներածություն տե՛ս Diakonoff (1965): Աֆրասիական լեզվաբանության վերջին հետազոտությունների մասին տե՛ս Petráček (1984): Գարբինին (Garbini 1974) անդրադարձել է աֆրասիական լեզուների համակարգում սեմական լեզուների դիրքին: Աֆրասիական ընդհանուր արմատների ստուգաբանական բառարան են կազմել Օրելն ու Ստոլբովան (Orel and Stolbova 1994):

Նոստրատիկ նախալեզվի վերաբերյալ վերջին հետազոտությունների խիստ հիպոթետիկ կարգավիճակի պատճառով դժվար է նշել համապատասխան գրականություն: Բոմհարդը (Bomhard 1984) ներածական հատվածներ ունի նոստրատիկ նախալեզվի համեմատությունների նպատակների և շրջանակների վերաբերյալ:

Ինչ վերաբերում է սեմական լեզուների խմբում արաբերենի դիրքին, տե՛ս Diem (1980b), Petráček (1981), Zaborski (1991a), Voigt (2009), Al-Mansour (2011): Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում կենտրոնական սեմական խմբի մասին քննությունները Հեցրոնի (Hetzron 1974, 1976) և Ֆոյգթի (Voigt 1987) ուսումնասիրություններում: Արաբերենի և հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուների միջև առանձնահատուկ հարաբերությունների դեմ փաստարկներ է ներկայացրել Հյուներգարդը (Huehnergard 1991): Քնաուֆի (Knauf 1988) պնդմամբ, որ արաբերենն ավելի շատ կապված է արամեերենի, քան քանաներենի հետ: Նունավորման և միմավորման մասին տե՛ս Diem (1975): Արաբերենի և հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուների միջև զուգահեռների շեշտադրմամբ քննություն է ներկայացրել Գարբինին (Garbini 1984: 97-112):

Արաբերենի հնչյունական կազմի դասական նկարագրությունը սեմական համեմատական լեզվաբանության լույսի ներքո ներկայացրել է Կանտինոն (Cantineau 1960), /d/-ի կողքային իրացման մասին տե՛ս Գլուխ 6, էջ 103:

Գլուխ 3

Արաբերենի վաղ փուլերը

3.1. Արաբները

Մենք չգիտենք, թե երբ են առաջին քոչվորները եկել Արաբական թերակղզի, նաև հատակ չգիտենք, թե ինչ լեզվով են նրանք խոսել: Սովորաբար ենթադրվում է, որ թերակղզու բնակեցումը տեղի է ունեցել Ք.ա. II հազարամյակում: Հարավում զարգացած քաղաքակրթություններ են հիմնվել Ք.ա. XIII-X դարերում: Նրանք Կարմիր ծովով դեպի հյուսիս թանկարժեք ապրանքների, մասնավորապես խնկի առևտրով են զբաղվել, և ակտիվ առևտրային հարաբերություններ են հաստատել Մերձավոր Արևելքի հետ: Այդ քաղաքակրթություններից պահպանված արձանագրություններում կիրառված լեզուները պատկանում են հարավսեմական լեզուների խմբին. դրանք ընդհանրություններ ունեն արաբերենի հետ, բայց չունեն լեզվական այն նորամուծությունները, որոնք հանդիպում են արաբերենում (տե՛ս վերևում, էջ 26-ից): Հարավարաբական քաղաքակրթությունների գիրն ընդհանրություններ ունի հյուսիսսեմական որոշ գրերի հետ, ինչպիսին է փյունիկյանը, և հավանաբար դեպի հարավ է բերվել սիրիա-պաղեստինյան շրջանից: Հենց հարավարաբական գրից են առաջացել ավելի ուշ շրջանի հյուսիսարաբական գրերը: Հարավարաբական արձանագրությունների լեզուն սովորաբար կոչվում է վիմագիր (կամ հին) հարավարաբերեն և բաժանվում է մի քանի բարբառների կամ լեզուների, որոնցից ամենախոշորներն են սաբայական, մինայական և քաթաբանիական լեզուները: Այս լեզուները հավանաբար մահացել են իսլամական նվաճումներից անմիջապես հետո: Ժամանակակից հարավարաբական լեզուները, ինչպիսիք են սոքոթրին և մեհրին, որոնք դեռ խոսվում են հարավային Արաբիայի մի քանի լեզվական օջախներում, առնչվում են վիմագիր հարավարաբերենին, բայց անմիջականորեն դրանից չեն ծագում (տե՛ս ստորև, էջ 52):

Հարավարաբական թագավորությունների բնակիչներն իրենց չէին անվանում «արաբներ»: Ք.ա. II դարի վերջերին հարավարաբական որոշ արձանագրություններում հիշատակվում են *ʿrb* (հոգնակի՝ *ʿrb*) կոչվող քոչվորներ, որոնք հակադրվում են հարավի նստակյաց բնակչությանը: Այնուամենայնիվ, այս անվան ամենավաղ վկայությունը հանդիպում է մեկ այլ շրջանում. Ք.ա. 853 թվականի սեպագիր արձանագրության մեջ Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար III-ը որպես իր հակառակորդ է նշում ումն Գինդիբուի *Առբի* կամ *Առբայա* երկրից: «Արաբներ» բառը՝ որպես ժողովրդի անվանում, գործածվում է ավելի ուշ, առաջին անգամ՝ Թիգլաթպալասար III-ի կողմից:

մից (Ք.ա. 745-727 թթ.), իսկ հետո ավելի հաճախ նրա հաջորդների կողմից՝ *առաքու, առիքի* ձևով: Ասորեստանցիներն ու բաբելոնացիներն այսպես են անվանել բոլոր քոչվոր ցեղերին, որոնցից մի քանիս, անկասկած, արամեախոս են եղել: Հավանաբար հավաքականորեն այսպես են անվանվել անապատից եկած բոլոր նրանք, ովքեր ներխուժել են նստակյաց քաղաքակրթությունների տարածքներ, և ովքեր, մեկը մյուսին հաջորդելով, կովում էին ասորեստանցիների դեմ կամ վարձվում նրանց կողմից՝ որպես դաշնակիցներ այլ թշնամիների դեմ: Ք.ա. 715 թ. Սարգոն II-ը փորձում է վերջ դնել քոչվորների դիմադրությանը՝ Սամարիայի շրջակայքում բնակեցնելով որոշ ցեղերի. նրանց անունները հիշատակված են Սարգոնի արձանագրություններում՝ Սամուդի, Իբադիդի, Մարսիմանի և Հայապա: Նինվեում Աշուրբանիպալ թագավորի պալատի որմնաքանդակներում պատկերված են ուղտերով արաբ հեծյալներ, որոնց դեմ կովում և իրենց են հպատակեցնում ասորեստանցիները: «Արաբներ» անվանումը վկայված է նաև հրեական Թորայում, օրինակ՝ Երեմիա 25:24 (Ք.ա. VII դարի վերջ), որտեղ հիշատակվում են *առաք*-ների ու *էռեք*-ների բոլոր թագավորները, որոնք ապրում են անապատում:

«Արաբներ» անվանման ստուգաբանությունն անհայտ է: Մարիի (ժամանակակից Թալ ալ-Հարիրի, Սիրիա) սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում է խապիռու ցեղը, և որոշ հետազոտողների կարծիքով դա նույնն է, ինչ *առիքի*-ն: Նրանց անունը կարող է կապված լինել շումերական *gab-bir*՝ *անապատ* բառի հետ: Մեկ այլ տեսության համաձայն՝ «արաբներ» անվանումը կապված է *-b-r* արմատի հետ՝ «հատել (անապատը)» իմաստով, որից առաջացել է նաև հրեաների «եբրայեցի» անվանումը: Մեկ ուրիշ տեսություն կապում է այս անվանումը սեմական մի արմատի հետ, որը նշանակում է «մտնել ինչ-որ մեկի ենթակայության տակ» (հմմտ. աքքադերեն *'erēbum - մտնել*)՝ նկատի ունենալով արաբների՝ որպես դաշնակիցների դերը (տե՛ս Գլուխ 4, էջ 50): Քանի որ մենք չգիտենք, թե ինչ լեզվով են խոսել *առիքի* և նմանատիպ անուններով նշված տարբեր ցեղերը, արաբների մասին այս վաղ հիշատակումները մեզ շատ բան չեն հաղորդում նրանց լեզվական նախապատմության մասին:

Արաբների հայտնվելը պատմության ասպարեզում սերտորեն կապված է ուղտի ընտելացման հետ: Վերոհիշյալ Գինդիբուն իր տրամադրության տակ ունեցել է 1000 ուղտ, իսկ որմնաքանդակներում պատկերված են քոչվորներ, որոնք հարձակվում են ուղտերին հեծած: Ըստ ուղտաբուծության զարգացման վերաբերյալ Բուլիեթի (Bulliet 1990) ուսումնասիրության՝ այս կենդանին առաջինը ընտելացվել է Արաբական թերակղզու հարավում, և այնտեղից էլ Ք.ա. մոտ 1200 թ. այն հայտնի է դարձել հյուսիսում՝ խնկի առևտրի միջոցով: Կարելի է նշել, որ սա մոտավորապես այն ժամանակաշրջանն է, երբ, ըստ որոշ հետազոտողների, Սիրիական անապատի սահմանների սեմախոս խմբերը կտրվել են նստակյաց քաղաքակրթությունից և անցել անապատ: Ըստ Գարբինի (Garbini 1984), լեզուն որը մենք անվանում ենք արաբերեն, ձևավորվել է քոչվորության անցնելու կամ բեղվինացման այս գործընթացում (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 2, էջ 18-ից):

Երբ Սիրիական անապատում քոչվորները ստեղծեցին թամբի մի նոր տեսակ, որը նրանց հնարավորություն էր տալիս հեծնելու իրենց ուղտերի սապատներին, նրանց տեղաշարժման սահմաններն էլ ավելի ընդլայնվեցին, նրանք կարող էին ուղտերի երամակ ունենալ և, որ ամենակարևորն է, կարող էին վերահսկել հարավից եկող քարավանները: Այս նորամուծությունը հավանաբար կատարվել է Ք.ա. վերջին դարերում՝ նշանավորելով իրական բեդվինացման ժամանակաշրջանի սկիզբը: Հեծնելու նոր ձևը քոչվորներին հնարավորություն տվեց նաև կանոնավոր կապ պահպանելու Սիրիայի և Իրաքի քաղաքային կենտրոնների հետ: Ք.հ. II-III դարերում թամբաղեղի գյուտի շնորհիվ թամբի հետագա կատարելագործումը հանգեցրեց հեծյալ-ռազմիկների խավի առաջացմանը, որի ներկայացուցիչներ էին բեդվինական մի շարք ցեղեր, որոնք մեզ հայտնի են իսլամին անմիջապես նախորդած ժամանակաշրջանից:

Երբ Հարավային Արաբիայի և Բարեբեր մահիկի միջև առևտրի ցամաքային ճանապարհը դարձավ ավելի կարևոր, քան ծովայինը, քոչվորների դերն այս առևտրում դարձավ գործոն, որի հետ պետք էր հաշվի նստել: Հիմնական ուղու ողջ երկայնքով հարավի արաբները ստեղծել էին բնակավայրեր, բայց երբ հարավարաբական թագավորությունների հզորությունը թուլացավ, քոչվոր ցեղերը ներխուժեցին և իրենք սկսեցին վերահսկել առևտրի հոսքը: Այս նոր իրավիճակում սկզբնական շրջանում գերակա դիրք ունեին Պետրա և Պալմիրա (Թադմոր) քարավանային քաղաքները: Նաբաթեական Պետրա թագավորությունը նվաճեց հռոմեական կայսր Տրայանոսը Ք.հ. 106 թ.: Պետրայի ավերումից հետո Դամասկոսից 200 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող Թադմոր օազիսում վերելք ապրեց Պալմիրան:

Ք.հ. 272 թ. հռոմեական կայսր Ավրելիանոսի կողմից Պալմիրայի գրավմամբ մեծ քարավանային օազիսներն անկում ապրեցին: III դարից հետո տեղի ունեցած իրադարձություններում առանցքային էր երեք տերությունների՝ Բյուզանդիայի, Պարսկաստանի և Հիմյարի՝ Հարավարաբական թագավորություններից վերջինի մրցակցությունը: Այս տերություններից յուրաքանչյուրն ուներ արաբ քոչվորներից իր դաշնակիցը. Բանու Լախմն աջակցում էր պարսիկներին, Բանու Ղասսանը՝ բյուզանդացիներին, իսկ Քինդայի թագավորությունը ծառայում էր Հիմյարիներին: V և VI դարերում, սակայն, քաղաքական պատկերը զգալիորեն փոխվեց, նախ 525 թվականի եթովպական արշավանքի արդյունքում Հիմյարիների թագավորության անկումից, իսկ ավելի ուշ՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև մշտական կռիվներից հետո, որոնք թուլացրին երկուսին էլ: Իրենց հովանավորների իշխանության նվազմանը զուգահեռ արաբ դաշնակիցները նույնպես կորցրին իրենց ազդեցությունը: Սա նպաստեց ավելի խորն ընկած շրջաններում առևտրային կենտրոնների առաջացմանը, սկզբում՝ Մեքքայում, որն արդեն մշակութային ու կրոնական կենտրոն էր դարձել քոչվոր ցեղերի համար և հնարավորություն ուներ ազդեցիկ դիրք զբաղեցնելու քարավանային առևտրում: Բանու Կուրեյջը՝ Մեքքայի գերիշխող ցեղը, դարձավ թերակղզու ամենահզոր ցեղերից մեկը, և ինչ-որ առումով կարելի է ասել, որ իր ներկա-

յացուցիչներից մեկի՝ Մուհամմադ մարգարեի առաքելության շնորհիվ այն երբեք չկորցրեց իր այս դիրքը իսլամական կայսրության ողջ պատմության ընթացքում:

3.2 Հին հյուսիսարաբերեն

Արաբերենի ամենավաղ տարրերը գտնելու համար հարկավոր է դրանք փնտրել այլ լեզուներով արձանագրություններում: Հարավարաբական արձանագրություններում գտնում ենք ոչ հարավարաբական տիպի մի քանի հատուկ անուններ (*St' u GAP*, I, 27), օրինակ՝ *zyd* (*Zayd*), *'slm* (*'Aslam*) կամ վերջավորության՝ հարավարաբականին հատուկ միմավորմամբ, օրինակ՝ *slymm* (*Sulaymum*), *'bydm* (*'Ubaydum*), երբեմն նույնիսկ արաբերենի հոդով, օրինակ՝ *'lhrt* (*al-Hārit*): Սրանք կարող են վերաբերել հյուսիսարաբական քոչվորներին, որոնց Հարավարաբական թագավորությունները վարձում էին՝ Արաբական անապատով անցնող խնկի առևտրի ճանապարհի երկայնքով քարավանները պաշտպանելու համար: Լեզվաբանական տեսանկյունից ավելի ուշագրավ է արձանագրությունների չորս խումբ, որոնք առաջին անգամ հայտնաբերվել են XIX դարում և գրված են մի լեզվով, որը կարծես թե արաբերենի ավելի ուշ շրջանի վաղ փուլն է: Այս արձանագրություններում կիրառված գիրը ծագում է վիմագիր հարավարաբերենից: Լեզուն, որով դրանք գրված են, երբեմն անվանվել է նախաարաբերեն կամ վաղ արաբերեն, բայց այստեղ այն կանվանենք հին հյուսիսարաբերեն, որպեսզի տարբերվի արաբերեն արձանագրությունների (նախաարաբերեն, տե՛ս ստորև) և վաղ իսլամական պապիրուսների լեզվից (վաղ արաբերեն): Քանի որ արձանագրությունների մեծ մասը հատվածական է, և դրանց մեծամասնությունը պարունակում է միայն հատուկ անուններ, լեզվի ճշգրիտ նույնականացումը դժվար է: Ամեն դեպքում այս արձանագրությունների լեզուն սերտորեն առնչվում է այն լեզվին, որը մեզ հայտնի է որպես դասական արաբերեն: Դիտարկենք արձանագրությունների 4 խմբերը:

3.2.1. Սամուդական

Ղուրանում Սամուդ (*Tamūd*) ժողովուրդը հիշատակվում է որպես ավելի վաղ ձևավորված համայնքի օրինակ, որը ոչնչացավ, որովհետև չընդունեց իր մարգարեին՝ Սալիհին (օր.՝ Ղուրան, 7:73-ից): Սամուդ անունը հանդիպում է նաև մի շարք պատմական վկայություններում: Վերևում տեսանք, որ սամուդիները հիշատակվել են Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ի արձանագրություններից մեկում, որը նրանց բնակեցրել էր Սամարիայի մոտ (Ք.ա. 715թ.): Սամուդական են կոչվել ծագումով հարավարաբական գրերով գրված տասնյակ հազարավոր հիմնականում կարճ արձանագրությունները, որոնք հայտնաբերվել են արևմտյան և հյուսիսկենտրոնական Արաբիայի մի շարք օազիսներում, քարավանների երթուղու երկայնքով դեպի հարավ՝ մինչև հյուսիսային Եմեն: Արձանագրությունները թվագրվում են Ք.ա. VI դարից մինչև Ք.հ. IV դարով, դրանց մեծ մասը հայտնաբերվել է Դումաթ ալ-Ջանդալում

և Ալ-Հիջրում: Առանձին մի խումբ գտնվել է Թայմա օազիսից: Արձանագրությունների մեծ մասը բավականին կարճ է, գրեթե ամբողջությամբ պարունակում է «Ա, Բ-ի որդի» տիպի հատուկ անուններ: Մրանք մեզ շատ բան չեն հաղորդում լեզվի կառուցվածքի մասին, նույնիսկ պարզ չէ՝ արդյոք բոլորը պատկանում են միևնույն լեզվին: Ամեն դեպքում դրանք բոլորը պատկանում են հյուսիսարաբական խմբին, որին բնորոշ է *h*- որոշիչ հոդը (օր.՝ *h-gml* - ուղտը/այս ուղտը):

3.2.2. Լիհյանական

Այս արձանագրությունների ամենավաղ նմուշները, որոնք նույնպես գրված են հարավարաբական տիպի գրերով, հավանաբար թվագրվում են Ք.ա. I հազարամյակի երկրորդ կեսով, գտնվել են Դադանի օազիսից (Ժամանակակից Ալ-Ուլա)՝ Մադինայից 300 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Եմենից Սիրիա խնկի առևտրային ճանապարհի վրա: Ի սկզբանե այս օազիսը եղել է մինայական գաղութ, սակայն հետագայում դարձել է պտղովեռայան Եգիպտոսի պրոտեկտորատ, մինչև Ք.ա. I դարի երկրորդ կեսը: Երբեմն տարբերակում են դադանական ու լիհյանական արձանագրություններ՝ դրանցում օգտագործված արքայական անունների հիման վրա: Ամենահինը դադանականներն են (կոչվում են նաև դեդանական), որոնք վերաբերում են Դադանի թագավորներին (*mlk ddn*): Օազիսի ավելի քան 500 արձանագրությունների մեծ մասը վերաբերում է Լիհյանի թագավորներին. դրանք թվագրվում են Ք.ա. IV-I դարերով:

Արձանագրություններից մի քանիսը բաղկացած են միայն անձնանուններից, որոնց հաճախ նախադրված է *l*- մասնիկը, որը, հնարավոր է, նշում է արձանագրության հեղինակին կամ, որ ավելի հավանական է, այն անձին, որի համար գրվել է արձանագրությունը: Կան, սակայն, ավելի մեծ տեքստեր (կրոնական ուխտի, որևէ բան կառուցելու վերաբերյալ ևն): Արձանագրությունների լեզուն պատկանում է հյուսիսարաբական խմբին՝ *h*- կամ *hn*- հոդով (օրինակ՝ *h-gbl hn- ly* – *ամենաբարձր լեռը* և *h-gbl hn- 'sfl* – *ամենացածր լեռը*) (Robin 1992: 118):

3.2.3. Սաֆայական

Սաֆայական արձանագրությունները, որոնք նույնպես գրված են հարավարաբական տիպի գրերով, իրենց անվանումը ստացել են Դամասկոսից հարավ-արևելք գտնվող Սաֆա շրջանից: Այս տարածքում ու հարակից շրջաններում, մինչև Սաուդյան Արաբիայի հյուսիսային հատվածները, հայտնաբերվել է ավելի քան 15000 արձանագրություն: Դրանք թվագրվում են Ք.ա. I դարից մինչև Ք.հ. III դարով և հիմնականում պարունակում են միայն հատուկ անուններ, որոնց գրեթե միշտ նախորդում է *l*- նախդիրը: Մի շարք փոքր-ինչ ավելի ծավալուն արձանագրություններ վերաբերում են բեդվինների կայանելու վայրերին ու մահացածների համար սգալուն: Որոշ արձանագրություններում նշվում է տարածաշրջանում քաղաքական որևէ իրադարձության մասին և հիշատակվում է *snt* – *տարի* բառը: Այս բառի մեջ տեսնում ենք նաև իգական

սեռի *-t* վերջավորությունը. միայն իգական սեռի հատուկ անուններում է երբեմն կիրառվում դադարային *-h* վերջավորությունը: Ի տարբերություն ավելի ուշ արաբական գրի՝ այս գիրը չունի երկար ձայնավորներ. այսպես՝ *dr*-ը նշանակում է *dār*՝ *կայանելու վայր*: Երկբարբառները նույնպես շատ հաճախ չեն գրվում, այսպես՝ *mt* սովորաբար նշանակում է *mwt*՝ *մահ*, իսկ *bt* նշանակում է *byt*՝ *վրան*: Հավանաբար գրության այս տատանումները երկբարբառների արտասանության զարգացում են՝ *ay>ē*, *aw>ō*: Հոդը *h*-ն է, որը հավանաբար սկզբնապես եղել է *hn*-՝ *n*-ի առնմանման պատճառով հաջորդող որոշ բաղաձայնների կրկնավորմամբ:

Սաֆայական արձանագրություններում հոգնակի թիվը վերջանում է *-n*-ով, որը կարող է նշանակել *-ān* և *-īn*, քանի որ այս գիրը երկար ձայնավորների համար հատուկ նիշ չունի: Այսպես, մենք ունենք, օրինակ, *h-dlln*, այսինքն՝ *haḍ-ḍāllilūn/īn*՝ նրանք, ովքեր սխալվում են (հմմտ. արաբերեն *ad-ḍāllūn/īn*՝ երկու նույնական բաղաձայնների կցմամբ): Պատճառականը կազմվում է *-ով*, ինչպես *šrq* բայում, անկատարը՝ *yšrq* – *գնալ դեպի արևելք* (հմմտ. արաբերեն *ʾašraqa/yušriqu*): Կարծես բառապաշարային որոշ նմանություններ կան հյուսիսարևմտյան սեմական լեզուների հետ, ինչպես օրինակ, *mdbr* – *անապատ* բառը (հմմտ. եբրայերեն *midbār*):

3.2.4. Հասայական

Այս խմբին է պատկանում մոտ 40 արձանագրություն, որոնց մեծ մասը գտնվել է Սաուդյան Արաբիայի՝ Ծոցին մոտ գտնվող Ալ-Հասա նահանգում և թվագրվում է հավանաբար Ք.ա. V-II դարերով: Դրանք գրված են այնպիսի գրով, որը գրեթե նույնական է հարավարաբական գրին: Արձանագրությունները շատ կարճ են և մեզ շատ քան չեն ասում լեզվի կառուցվածքի մասին, բայց պարզ է, որ այս արձանագրություններում հոդը հատուկ անուններում նույնպես *hn*- է, ինչպես *hn*-՝ *l̥t*՝ *lāt* աստվածուհու անունը:

Եթե որպես տարբերակիչ հատկանիշ վերցնենք միայն հոդը, ապա այստեղ նշված բոլոր արձանագրությունները պատկանում են *h(n)*- խմբին՝ հակադրվելով դասական արաբերենի *ʾl*- հոդին: Հակառակ հարավարաբական լեզուների, որոնք ունեն վերջադիր *-n* կամ *-hn* հոդը, հյուսիսարաբերենում հոդը նախադրվում է, ինչպես արաբերենում: Արձանագրությունների լեզուն արաբերենի հետ ունի ևս մեկ ընդհանրություն՝ 2 սուլաշակականների առանձնացումը (*s*, *š*), մինչդեռ հարավարաբերենն ունի երեք սուլաշակական (*s*, *š* և կողքային *ṣ*): Մյուս կողմից, նրանք սովորաբար ունենում են *h*- պատճառական նախածանց (հարավարաբերենում՝ *s-/h-*, արաբերենում՝ *ʾ-*): 3-րդ դեմքի դերանվանական վերջավորությունը կազմվում է *-h*-ով (հարավարաբերենում՝ *-s-*՝ բացի սաբայականից, որտեղ *-h-* է, արաբերենում՝ *-h-*): Սրանք հավանաբար բոլոր հատկանիշները չեն, որոնք տարբերում են այս լեզուներն արաբերենից ու հարավարաբերենից, սակայն հետազոտության ներկա փուլում այլ եզրակացություններ հնարավոր չէ անել:

3.3. Նաբաթեական ու պալմիրական արձանագրություններ

Արձանագրությունները, որոնց մասին խոսվեց նախորդ հատվածում, առանձնա-
նում էին $h(n)$ - հոդի կիրառությամբ: Արաբերենի՝ *al*- հոդն ունեցող տեսակի մասին
ամենավաղ վկայությունների համար անդրադառնանք արձանագրությունների երկու
այլ՝ նաբաթեական ու պալմիրական խմբերին: Սրանք երկուսն էլ գրված են արամեե-
րենով՝ տարածաշրջանի *լինգվա ֆրանկայով*, բայց ստեղծվել են մի միջավայրում, որ-
տեղ խոսակցական լեզուն արաբերենն էր: Այս արձանագրություններում գտնում ենք
խոսակցական արաբերենի բազմաթիվ հետքեր, և որքանով հնարավոր է փաստել,
այդ լեզուն սերտորեն կապված է դասական արաբերենի հետ:

3.3.1. Նաբաթեական արձանագրություններ

Նաբաթեական արձանագրությունները գրվել են Նաբաթեայի թագավորությու-
նում՝ Պետրա մայրաքաղաքով, որը ծաղկում է ապրել մինչև Ք.հ. 106 թ.: Արձանագ-
րությունները թվագրվում են Ք.ա. I դարից մինչև Ք.հ. I դարով. ամենավերջինը գրվել
է Ք.հ. 355/356 թ.: Թեև տեքստերը արամեերեն են և արամեական գրով, սակայն Նա-
բաթեայի թագավորության բնակիչները հավանաբար խոսել են մի խոսակցական
լեզվով, որն առնչություն է ունեցել ավելի ուշ ձևավորված դասական արաբերենի
հետ, ինչը կարելի է նկատել հատուկ անունների մեծ մասից ու բազմաթիվ փոխառու-
թյուններից: Այս անուններում ու փոխառություններում հոդը՝ *l*-ն է, թեև երբեմն այն
փոխարինվում է արամեերենի *-ā* որոշիչ հոդով, օրինակ՝ *l'bd* (*al-'abd*) ձևին զուգահեռ
կիրառվում է *'bd* (*'abdā*) ձևը: Հատուկ անունների մեծ մասը վերջանում է *-w*-ով, օրի-
նակ՝ *yzydw* (*yazīd*), *hrtw* (*hārit*, *t*-ով՝ դասական արաբերենի *t*-ի փոխարեն): Թեոֆորիկ
(աստվածության անուն պարունակող) անուններում երբեմն *-y*-ն հանդիպում է որ-
պես վերջավորություն, օրինակ՝ *'bd'lyh* (*'abdallāhi*): *-w* և *-y* վերջավորությունները սո-
վորաբար ուղղական ու սեռական հոլովական վերջավորություններ են: Դրանք հան-
դիպում են միայն հատուկ անուններում և երբեմն սղվում են: Ընդհանուր առմամբ
դրանց կիրառման մեջ կան բազմաթիվ անհամապատասխանություններ (օրինակ՝
mlk nbṭw - *նաբաթեացիների թագավոր*, *šrkt tmwdw* - *Մամուդի համայնքը*, որտեղ պետք
է որ լինեք սեռականի վերջավորություն): Նման կիրառությունը թույլ է տվել եզրա-
կացնել, որ վերջավորությունները զուտ ուղղագրական են: Ավելի ուշ շրջանի լեզ-
վում՝ դասական արաբերենում, կա մեկ հատուկ անուն, որի մեջ *-w* վերջավորությու-
նը դեռևս հանդիպում է որպես ուղղագրական բաղադրիչ՝ *'mrw* (*'amr*), որպեսզի տար-
բերակվի գրությամբ նույնական *'mr* (*'umar*) անունից: Նախախլամական արաբական
բարբառներում հոլովական վերջավորությունների ենթադրյալ անկման մասին
քննարկումներում նաբաթեական արձանագրություններում վկայված նյութը դարձել
է կարևոր բաղադրիչ (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 4): Որոշ գիտնականների կարծիքով այս
արձանագրությունների արաբական ենթաշերտը պատկանում է նախախլամական
արաբախոս աշխարհի ծայրամասային հատվածին: Ենթադրաբար այստեղ խոսվող

արաբերենը տարբեր փոփոխությունների է ենթարկվել այն խոսողների՝ այլ լեզուների հետ առնչվելու արդյունքում:

3.3.2. Պալմիրական արձանագրություններ

Պալմիրական արձանագրությունների խումբը գտնվել է Թադմոր (Պալմիրա) օազիսում, որն ավերել են հռոմեացիները Ք.հ. 273 թ.: Այս օազիսը հավանաբար արաբական բնակավայր է եղել, և նույնիսկ իշխող արքայատոմն ինչ-որ շրջանում եղել է արաբական ծագման: Արձանագրությունների մեծ մասը թվագրվում է Ք.հ. II և III դարերով, սակայն հայտնաբերվել են նաև շատ ավելի վաղ արձանագրություններ: Ինչպես նախաթեական արձանագրությունները, պալմիրական արձանագրությունները ևս գրված են այս տարածաշրջանի *լինգվա ֆրանկայով*՝ արամեերենով՝ արամեական գրի մի տարբերակով: Արաբերենի պատմության համար սրանք ավելի քիչ նշանակություն ունեն, քանի որ արաբերեն բառերն այստեղ շատ չեն, և դրանց մեծ մասը հատուկ անուններ են: Երբեմն սրանք գրվում են նույն՝ -w վերջավորությամբ, ինչպես նախաթեական արձանագրություններում:

Թե՛ Պետրայի, և թե՛ Պալմիրայի արձանագրություններում արաբերենի պատմությանն առնչվող վկայություններն անուղղակի են, քանի որ երկու շրջաններում էլ արաբերենը խոսակցական լեզու է եղել, մինչդեռ հեղինակություն վայելող և գրավոր հաղորդակցության լեզուն եղել է արամեերենը: Հետևաբար, արձանագրությունների արաբերեն տարբերը սահմանափակվում են հատուկ անուններով կամ փոխառություններով, խոսակցական լեզվից գրավոր լեզու պատահական անցումներով: Տեղեկությունները, որոնք կարող ենք քաղել արձանագրություններից, սահմանափակ են, բայց մենք կարող ենք դրանցից դուրս բերել մի շարք ուղղագրական սկզբունքներ, որոնք պայմանավորել են արաբական անունների ուղղագրությունը: Համաձայն արձանագրությունների նյութի՝ Դիեմի (Diem 1973a) կատարած վերլուծության՝ այս սկզբունքները դարձել են արաբական ամենավաղ գրի ուղղագրական կանոնների հիմք:

Արամեական գրի նախաթեական ձևի ազդեցությունն ակնհայտ է առաջին հերթին դասական արաբերենի այբուբենի կազմավորման վրա, որում տառերի զույգերը տարբերվում են դիակրիտիկ՝ տարորոշիչ կետով կամ կետերով: Զույգեր առանձնացնելը պայմանավորված է նախաթեական/պալմիրական արձանագրությունների գրային համակարգով: Քանի որ արամեական գիրը չէր ծածկում արաբերենի ամբողջ հնչյունական կազմը, որոշ տառեր պետք է կրկնակի դեր կատարեին: Այսպես, օրինակ, արամեերենի *dālet*-ը նշել է *l*՝ *d*, *l*՝ *ḏ*, *ṣadē*-ն *l*՝ *ḏ*, *l*՝ *ṣ*, *‘ayin*-ը *l*՝ *‘*, *l*՝ *ḡ*, *ṭēt*-ը *l*՝ *ṭ*, *l*՝ *ṭ*: Այս սկզբունքը չի նշանակում, որ նշված հնչյունները միաձուլվել են այդ ժամանակաշրջանի խոսակցական արաբերենում, այլ պարզապես նշանակում է, որ դրանք նախաթեական գրով չեն առանձնացվել: *ḏ* և *ṭ* հնչյունների դեպքում, որոնք իսլամական նվաճումներից անմիջապես հետո խոսակցական լեզվում հավանաբար միաձուլվել են, արձանագրություններում տարբեր արտացոլումներ ունեն. *ḏ*-ն, ինչպես և

t-ն, նշվում է *tēt*-ով, *d*-ն, ինչպես և *ṣ*-ն՝ *ṣadē*-ով: Դասական արաբերենի գրային համակարգում այս տարբերակման ազդեցությունը դեռևս տեսանելի է, քանի որ *tāʾ/dāʾ* և *ṣād/dād* տառերը կազմում են գույգեր, որոնք տարբերվում են տարրորոշիչ կետով: Ըստ երևույթին, *d*-ն ընկալվել է որպես *t*-ի միջատամնային տարբերակ, իսկ *d*-ն այլ կատեգորիա էր ներկայացնում (տե՛ս վերևում, Գլուխ 2, էջ 28-29):

Ամենակարևոր հատկանիշը, որն արաբական հատուկ անունները գրելիս փոխառվել է արամեական գրից, երկար ձայնավորների գրությունն է: Բառի մեջ երկար *ā*-ն հստակ չի գրվում և չի տարբերվում կարճ ձայնավորից, իսկ բառի վերջում այն երբեմն գրվում է *y*-ով, երբեմն՝ *-ով*: Այս տարբերակումը հավանաբար ծառայել է որպես միջոց՝ բառի ձևաբանական կառուցվածքը ցույց տալու համար. *ʾalā* – *վրա* նախդիրը, օրինակ, գրվում է *y*-ով, որովհետև կցվող միավորների հետ այն դառնում է *ʾalay-ka*: Այս հատկանիշն անցել է արաբական գրային համակարգ, ինչի արդյունքում կան մեծ թվով բառեր, որոնցում վերջավոր *ā*-ն գրվում է *yāʾ*-ով: Բառամիջում *ā*-ի ոչ ճիշտ գրությունը դեռևս հանդիպում է Ղուրանի ձեռագրերի բազմաթիվ բառերում, օրինակ՝ *sulayman*, *hadā*, *allah*. հետագայում այս սխալ գրության համար բառի վերևում նշվել է, այսպես կոչված, ուղղահայաց *ʾalif* կամ դաշունաձև *ʾalif*: Բառերի մի խմբում բառամիջի *ā*-ն նաբաթեական արձանագրություններում գրված է *w*-ով, օրինակ՝ *ṣlwh* – *աղոթք* բառը, հավանաբար այն պատճառով, որ արամեերենում այս բառերի երկար *ā*-ն վերածվել է *ō*-ի (արամեերեն *šlōtā*): Այստեղից է ծագել Ղուրանում *ṣalāh*, *zakāh* և այլ բառերի *w*-ով գրությունը:

Վերևում խոսեցինք հատուկ անունների վերջում *-w* կամ *-y* գրվելու նաբաթեական հատկանիշի մասին: Դասական արաբերենում այս օրինաչափությունը դեռևս հանդիպում է *ʾamr* հատուկ անվան մեջ, որը սովորաբար գրվում է որպես *ʾmrw*: Նաբաթեական արձանագրություններում այսպես է (տե՛ս Diem 1981: 336). արական եզակի հատուկ անունները շատ հաճախ վերջանում են *-w*-ով, այսինքն՝ *ā*-ով, երբ դրանք առանձին են, օրինակ՝ *zydw* (*Zayd*), *klbw* (*Kalb*), *ʾmrw* (*ʾAmr*): Բաղադրյալ անուններում երկրորդ բաղադրիչն ունի կա՛մ *-y* կա՛մ *-w*, օրինակ՝ *ʾbdmlkw* (*ʾAbd Malik* կամ *ʾAbd Mālik*), *ʾbd ʾmrw* (*ʾAbd ʾAmr*), բայց *ʾbd ʾlhy* (*ʾAbd Allah*), *whb ʾlhy* (*Wahb Allāh*): Այս վերջավորությունները դրվում են շարահյուսական համատեքստից անկախ և, ըստ երևույթին, նշվում են բառի առանձին գրության դեպքերում. ենթադրվում է, որ այս ձևը նույնական է արաբերենի դադարային ձևին (առանց վերջավոր ձայնանիշի արտաբերման – ծ.թ.) հետ: Սա զարմանալի չէ, քանի որ արաբական անունները տարբեր են, որոնք ներթափանցել են արամեերեն, որը չունի հոլովական վերջավորություններ:

-w-ով ավարտվող բաղադրյալ անունների ամենահավանական բացատրությունն այն է, որ դրանք դիտարկվում են որպես առանձին միավորներ, նույն օրինաչափությամբ, ինչ *-w*-ով ավարտվող առանձին անունները: Եթե դրանք իսկապես որպես առանձին ձևեր են մեջբերված, ապա նշանակում է, որ *-w*, *-y* վերջավորությունները կարող են դիտվել որպես անունների դադարային ձևեր: Դասական արաբերենում

‘*amrun* անվան դադարային ձևը ‘*amr*–ն է՝ բացառությամբ եզակի հայցական ‘*amran* ձևի, որն ունի ‘*amrā* դադարային ձևը: Բայց նաբաթեական վկայությունները ցույց են տալիս, որ այս վաղ փուլում արաբերենն ունեցել է դադարային վերջավորություններ՝ ‘*amrū*, ‘*amrī*, ‘*amrā*, որոնցից միայն երրորդն է պահպանվել դասական արաբերենում: Իզական անունները սովորաբար գրվում են *-t* վերջավորությամբ, երբեմն՝ *-h*. Եթե սա նույնպես դադարային վերջավորություն է, ապա կարող է ցույց տալ իզական սեռի գոյականների դադարային ձևի փոփոխությունը, որը դասական արաբերենում դարձել է *-ah*:

3.4. Արաբերենի մեկնարկը

Վերևում դիտարկեցինք արաբերենին առնչվող լեզուների տեքստերը (հյուսիսարաբական արձանագրություններ) և այլ լեզուներով տեքստեր՝ խոսակցական արաբերենի միջամտությամբ (նաբաթեական ու պալմիրական արձանագրություններ): Արաբերենի պատմության համար վերջին խմբի արժեքը շատ մեծ չէ, որովհետև դրանք գրված են ոչ թե արաբերենով, այլ այդ ժամանակվա պաշտոնական լեզվով՝ արամեերենով: Միայն այն պատճառով, որ դրանք գրվել են մի միջավայրում, որտեղ արաբերենը մեծամասնության խոսակցական լեզուն էր, դրանք կարող են մեզ ինչ-որ բան հաղորդել այս խոսակցական լեզվի մասին: Նույնը վերաբերում է արաբական հատուկ անուններին ու փոխառություններին հարավարաբական տեքստերում:

Քարտեզ 3.1. Հյուսիսային Արաբիան և Բարբեր մահիկը նախքան իսլամը (ըստ Ռոբինի (Robin 1992: 12,36))

Այնուամենայնիվ, այս գրերով որոշ վաղ արձանագրություններ գրված են այնպիսի լեզվով, որը պարունակում է արաբերենին բնորոշ այնքան շատ հատկանիշներ, որ կարելի է դրանք համարել արաբերենի վաղ ձև (նախաարաբերեն) (տե՛ս Քարտեզ 3.1): Հարավային Արաբիայում Կարյաթ ալ-Ֆաուից (Qaryat al-Fa'w, Նաջրանից 280 կմ հյուսիս) գտնված սաբայական գրով մի խումբ արձանագրություններ գրված են մի լեզվով, որը սերտորեն առնչվում է արաբերենին. սրանք հավաքականորեն հայտնի են որպես կահտանական կամ կեղծ սաբայական արձանագրություններ: Այս արձանագրություններից ամենաերկարը Իջլի տապանաքարն է (Ք.ա. I դ.): Այստեղ հանդիպում է «արաբական» հոդը՝ նույնիսկ որոշ բաղաձայնների հետ առնմանված, ինչպես արաբերենում է, օր.՝ *wl'rd* (*wa-l-'ard*) – *և էրկհրը*, բայց *'smy* (*as-samā'*) – *էրկհնքը*: Լիհյանական գրով մի քանի արձանագրություններ նույնպես, ըստ երևույթին, ունեն *'l*- հոդը, հետևաբար, պետք է համարվեն արաբերեն, օրինակ՝ Ալ-Խուրայբայից գտնված մի արձանագրություն (Macdonald 2008: 468): Նույնկերպ նաբաթեական գրով մի քանի առանձին արձանագրություններ վերագրվել են արաբերենին (Macdonald 2008: 470–471)՝ երկու կարճ արձանագրություն Ումմ Ալ-Ջիմալից ($\pm$ 250 Ք.հ.) և Ալ-Հիջրից (267 Ք.հ.): Դրանք պարունակում են հասարակ զոյականների որոշ օրինակներ, որոնք գրված են *-ā* վերջավորությամբ, օրինակ՝ *'lqbrw* (*al-qabrū*) – *գերեզմանը*, *qbrw* (*qabrū*) – *գերեզման*:

Մեկ այլ գրով գրված արաբական ամենահայտնի արձանագրությունը, անկասկած, Ան-Նամարայի արձանագրությունն է (Դամասկոսից 120 կմ հարավ-արևելք, թվագրվում է Ք.հ. 328 թվականով և հայտնաբերվել է 1901 թ.): Ընդհանուր համաձայնություն կա, որ նաբաթեական գրով այս համեմատաբար երկար տեքստը գրված է մի լեզվով, որն ըստ էության նույնական է այն դասական արաբերենին, որը հայտնի է մեզ: Արձանագրությունն արվել է ի պատիվ *Mr'lqys br 'mrw*-ի, այսինքն՝ *Mar'ulqays bar 'Amrū* (արամեերեն *bar* բառը համարժեք է արաբերեն *ibn* – *որդի* բառին): Արաձանագրության տեքստը, մոտավոր ձայնավորումն ու թարգմանությունն այստեղ տրված են ըստ Բելլամիի (Bellamy 1985) տարբերակի.

1. *ty nfs mr 'lqys br 'mrw mlk 'l'rb [w]lqbh dw 'sd w[m]dḥj*
2. *wmlk 'l'sdyn wbhrw wmlwkhm whrb m<d>hḥw 'kdy wj'*
3. *yzjh fy rtj njrn mdynt šmr wmlk m 'dw wnbl bnbh*
4. *'lš 'wb wwklhm frsw lrwm flm yblg mlk mblgh*
5. *'kdy hlk snt 200 + 20 + 3 ywm 7 bkswl yls 'd dw wlwh*

1. *Tī nafsū Mri'ī l-Qaysi bar 'Amrin maliki l-'Arabi wa-laqabuhu Dū 'Asadin wa-Maḍḥijīn*
2. *wa-malaka l-'Asadiyyīna wa-buhirū wa-mulūkahum wa-harraba Maḍḥijw 'akkaḍā wa-jā'a*
3. *yazujjuh(ā) fī rutuji Najrāna madīnati Šammara wa-malaka Ma'addw wa-nabala bi-nabahi*
4. *š-šu 'ūbi wa-wakkalahum fa-ra'asū li-Rūma fa-lam yablaḡ malikun mablaḡahu*
5. *'akkaḍā halaka sanata 223 yawma 7 bi-kaslūl yā la-sa'di dū wālawhu*

1. Սա արաբների թագավոր Ամրի որդի Իմրուու-լ-Կայսի տապանաքարն է, և [?] նրա պատվավոր կոչումն էր Ասադի ու Մադհիջի տեր:
2. Եվ նա հնազանդեցրեց ասադիներին, և նրանք ջախջախվեցին իրենց թագավորների հետ, և նա դրանից հետո փախուստի մատնեց Մադհիջին և վերադարձավ,
3. քշելով նրանց դեպի Նաջրանի դարպասները՝ Շամմար քաղաքը, և նա հնազանդեցրեց Մաադդին և մեղմ վարվեց ցեղերի
4. հեղինակությունների հետ և նրանց նշանակեց փոխարքաներ, և նրանք դարձան տեղական կառավարիչներ հռոմեացիների համար: Եվ ոչ մի թագավոր չի հավասարվել նրան ձեռքբերումներով:
5. Այնուհետև նա մահացավ 223 թվականին Քաալուլի 7-րդ օրը: Օ՛, բախտավոր են նրանք, ովքեր նրա ընկերներն էին:

Այս տեքստի թարգմանության մի մասը պարզ է, բայց որոշ կարևոր հատվածներ դեռևս հակասական են, մասնավորապես՝ 1-ին տողում *wa-laqaabuhu* արտահայտությունը, որն ավելի հին գրականության մեջ ընթերցվել է *kullihā*՝ Իմրուու-լ-Կայսին դարձնելով բոլոր արաբների թագավոր: Ինչ վերաբերում է 4-րդ տողի տեքստին, երկար բանավեճեր են եղել այս հատվածի շուրջ, որը Բելլամին կարդում է *fa-ra'asū*. ավելի հին վերծանողներն այստեղ կարդացել են *fārisī*՝ կա՛մ «հեծելագոր», կա՛մ «պարսիկներ» իմաստով: Անկախ մանրամասնությունների մեկնաբանությունից՝ տեքստը գրված է ճանաչելի դասական արաբերենով, կան միայն որոշ յուրահատկություններ: Իգականի *tī* ցուցիչն անհայտ չէ դասական պոեզիայում, իսկ հարաբերական *dī*-ն քերականները նշում են որպես նախախլամական բարբառային տարր (տե՛ս ստորև՝ էջ 61): *kdy* (*'akkadā?*) բառը վկայված չէ դասական արաբերենում. Բելլամին այն թարգմանում է «հետագայում» կամ «մինչ այդ ժամանակ»: Բառամթերքի առումով նկատում ենք նաբաթեական *nfs* փոխառության առաջացումը՝ «տապանաքար» իմաստով:

Շատ ավելի դժվար է վերծանել մեկ այլ՝ ավելի հին տեքստ, որը թվագրվում է Ք.հ. I դարով և հայտնաբերվել է 1986 թ. Էն Ավդատում՝ Նեգև անապատում գտնվող Բեեր Շևայից 60 կմ հարավ, որը հավանաբար արաբերեն տեքստի հնագույն օրինակ է: Արաբերենով գրված երեք տողերը Օբոդաս աստծուն ուղղված արամեերեն արձանագրության մի մասն են կազմում, որը տեղադրել է Թայմալահիի որդի Գարմալահին: Ներկայացված տառադարձությունն ու մեկնաբանությունը տրված են ըստ Բելլամի (Bellamy 1990).

1. *fyf'11' fid' wl' 'tr'*
2. *fkn hn' ybgñ' 'lmwtw l' 'bgh*
3. *fkn hn' 'rd jrhw l' yrdn'*
1. *fa-yaf'alu lā fidan wa-lā 'atara*
2. *fa-kāna hunā yabgīnā l-mawtu lā 'abgāhū*
3. *fa-kāna hunā 'arāda jurhun lā yurdīnā*

Որովհետև [Օբոդասը] աշխատում է առանց վարձատրության և օժանդակության,

1. և նա, երբ մահը փորձեց տանել մեզ, չթողեց, որ տանի [մեզ],
2. և երբ [մեր] վերքը թարախակալվեց, չթողեց, որ մենք կորչենք:

Այս մեկնաբանության գրեթե ոչ մի տարր անվիճելի չէ: Թվում է, թե այս տեքստում *ʾlmwtw* և *jrhw* հասարակ գոյականներն ունեն նաբաթեական *-w* վերջավորությունը, որն ավելի ուշ կարծես գործածվել է միայն հատուկ անուններում (ինչպես Ան-Նամարայի արձանագրության մեջ): Սակայն մյուսները հերքում են դա՝ *w-*ն կապելով հաջորդող բառին: *kn* բաղադրիչը մեկնաբանվում է որպես *kāna* բայ, որպես «եթե» կապ կամ որպես դասական արաբերենի *lākin*-ի դրական տարբերակ, այսինքն՝ *kin* «այսպիսով»: Շարունը (Sharon, *CIAP*, I, 193) 3-րդ տողը կարդում է *wa-kun/ken hunā ʾarid, jarhū lā yaridnā* – և եթե ես այստեղ զամ ջրի մոտ, թող ոչ մի փորձանք չպատահի ինձ՝ բայը բխեցնելով *warada* – իջնել ջրի մոտ արմատից: Ինչպիսին էլ լինի ճիշտ մեկնաբանությունը, *ʾl-* հոդի գործածումն ակնհայտ է դարձնում, որ արձանագրությունն արաբերեն է: Քանի դեռ չկա այլ մեկնաբանություն, արձանագրությունը դիտարկվում է որպես արաբերենի ամենահին ձևի հետաքրքիր վկայություն:

Ամենակարևոր եզրակացությունը, որ կարելի է անել Ան-Նամարայի արձանագրությունից, այն է, որ *-w* վերջավորությունն այլևս չի կիրառվում հասարակ գոյականների համար, ինչպես Ումմ ալ-Ջիմալի և Ալ-Հիջրի արձանագրություններում, և նույնիսկ ոչ բոլոր հատուկ անուններում էլ կիրառվում: Մա կարծես ցույց է տալիս, որ դադարային վերջավորությունը գրոյացել է, ինչպես դասական արաբերենում, բացառությամբ հայցականի *-ā*-ի. հատուկ անունների գրելաձևը, այսպիսով, նաբաթեական/արամեական տարբերակի մնացորդ է, որը որոշ ժամանակ պահպանվել է պատմական պատճառներով և, ի վերջո, դասական արաբերենի ուղղագրական համակարգում անհետացել է՝ բացառությամբ *ʾamr* անվան: Նախախալամական արձանագրություններն այս ժամանակաշրջանի արաբերենում թեքական վերջավորությունների գոյությունը հաստատող կամ հերքող համոզիչ ապացույցներ չեն տալիս: Դրանք, ի թիվս այլ հատկանիշների, հայցական դադարային վերջավորության հարցում հետևում են նաբաթեական գրության ավանդույթին: Այսպես թե այնպես, արձանագրությունները չեն կարող պատասխանել այն հարցին, թե արդյո՞ք հոլովական վերջավորությունների տարբերակումը վերականգնվել է ինչ-որ բանաստեղծական լեզվից (տե՛ս Գլուխ 4), թե՞ եղել և պահպանվել է: Միակ օրինակը, որը նշվում է երկակի վերջավորության առնչությամբ Ան-Նամարայի արձանագրության մեջ՝ *ʾlʾsdyn*, հակասական է. ոմանք այն իսկապես մեկնաբանում են որպես *malaka l-ʾasadayn* – նա դարձավ երկու Սասա գեղերի թագավորը, մյուսները, ինչպես Բելլամին՝ *al-ʾasadiyyāna* – նա դարձավ Սասադիների թագավոր: Երկու դեպքում էլ, այնուամենայնիվ, շարահյուսական դիրքը պահանջում է թեք հոլով, հետևաբար մենք չենք կարող տեսնել՝ արդյոք թեք հոլովը գործածվել է նաև ենթակայի դիրքում, ինչպես արաբերենի նոր տեսակում է:

Էն Ավդաթի և Ան-Նամարայի արձանագրությունները մեր ունեցած առաջին փաստերն են, որոնք միանշանակ արաբերեն են, բայց դեռ գրված են այլ գրով: Այնուամենայնիվ, կան արաբերենով ևս մի քանի նախախալամական արձանագրություններ, որոնք գրված են մի գրով, որը կարելի է անվանել արաբական: Հայտնի են հետևյալ արձանագրությունները.

1. Ալ-Ակաբայի արևելյան հատվածում գտնվող Ջաբալ Ռամմի վիմագրերը (Ք.հ. IV դարի կեսեր), որոնք, ըստ Մակդոնալդի (Macdonald 2008: 469), գրված են նաբաթեականից արաբական անցումային գրով,
2. Հալեպի մոտ գտնվող Ջաբալ գյուղում հայտնաբերված երեք լեզվով (արաբերեն/ասորերեն/հունարեն) արձանագրությունը (Ք.հ. 512 թ.),
3. Ջաբալ Ուսայսի արձանագրությունը, Դամասկոսից մոտ 100 կմ հարավ-արևելք (Ք.հ. 528 թ.),
4. Հառոանի արձանագրությունը Հյուսիսային Հորանում (Ք.հ. 568 դ.), և
5. Հարավային Հորանում գտնվող Ումմ ալ-Ջիմալի VI դարի արձանագրությունը:

Օրինակ՝ Հառոանի արձանագրության մեջ ասվում է. *'n' šr hyl br tlmw bny d' 'lmrtwl šnt 463 b'd mfsd hybr b'm* (Robin 1992: 117), որը դասական արաբերենով հնչում է *'anā šarahīl bin Zālim banaytu dā l-martūla sanata 463 ba'da mafsadi Haybar bi-āmin – Ես՝ Շարահիլը, Ջալիմի [կամ Տալմուի] որդին, կառուցեցի այս տաճարը 463 թվականին* [այսինքն՝ Ք.հ. 568 թ.] *Խայբարի կործանումից մեկ տարի անց*: Քանի որ այս արձանագրությունները շատ կարճ են, և դրանց մեկնաբանությունը հաճախ հակասական է, նրանք հետաքրքիր են ոչ այնքան որպես լեզվական, որքան որպես վիմագրական նյութ, քանի որ դրանք ցույց են տալիս մեզ ավելի ուշ արաբական գրերի վաղ շրջանի զարգացումը:

Արաբական աղբյուրները, քանի դեռ արաբական գրերի գյուտը չեն վերագրում Ադամին կամ Իսմայիլին, հաղորդում են, որ գիրը ներմուծվել է դրսից՝ կա՛մ Հարավային Արաբիայի տարածաշրջանից՝ Ջուռհում ցեղի կողմից, կա՛մ Միջագետքից: Վերջին տեսությանը կողմնակից էին Ալ-Հիրայի բնակիչները, որոնք պնդում էին, որ որոշակի առնչություն կա ասորական գրի հետ (Ibn an-Nadīm, *al-Fihrist*, խմբ. Ռիդա Թաջադդուդ (Ridā Tajaddud), Բեյրութ, 3-րդ հրատ., 1988, էջ 7-8): Ըստ էության, արաբական գրում կարճ ձայնավորների՝ ձայնանիշերի նշումը, ինչպես նաև որոշ այլ հատկանիշներ հավանաբար փոխառվել են ասորերենից իսլամի առաջին դարում (տե՛ս Գլուխ 4): Նոր ժամանակներում ասորական ծագման տեսությունն առաջ է քաշել Սթարքին (Starcky 1966): Նա նշում է, որ նաբաթեական գրում տառերը, թվում է, կախված են տողից, մինչդեռ թե՛ ասորական, թե՛ արաբական գրում տառերը կարճես տողի վրա են: Հետևաբար նա ենթադրում է, որ Ալ-Հիրայում՝ Լախմյանների թագավորության մայրաքաղաքում, ասորերենի կապակցված գրի մի ձևը վերածվել է արաբական այբուբենի (տե՛ս Նկար 3.1):

Ասորերենից ծագելու տեսությունն այժմ գիտնականների մեծ մասը մերժում է: Ղուրանի ասորական/արամեական ծագման մասին Լյուքսենբերգի (Lunberg 2000) առաջարկած թեզը, ով «վերակենդանացնում է» այս տեսությունը և պնդում, որ գրի թերի լինելն է եղել տեքստի մի շարք սխալ մեկնաբանությունների աղբյուր, լայն ընդունելություն չի գտել: Շատ ավելի հավանական է թվում, որ արաբական այբուբենը ծագել է նաբաթեական արագագրի մի տեսակից: Արամեական գրում, որից հետագայում ձևավորվել է նաբաթեական գիրը, տառերը կցագիր չեն: Բայց III-V դարերում նաբաթեական վիմագիր գրի ավելի ուշ ձևերում նաբաթեական ու արաբական գրերի միջև նկատվում են անցումային ձևեր (Nehmé 2010): Բացի դրանից՝ նաբաթեական գրի արագագիր ձևերում արդեն տեսանելի է արաբական գրին բնորոշ հատկանիշների մեծ մասը: Նույնիսկ Ք.հ. 200 թվականից առաջ Նեգևից հայտնաբերված նաբաթեական խեցիների վրա կան ձեռագրեր՝ տառակապակցումների լայն կիրառմամբ, որոնք վիմագիր նաբաթեական գրում մշակվել են միայն Ք.հ. 400 թվականից հետո: Հետևաբար հնարավոր է, որ արագագրի մշակումը, որը կարող էր օգտագործվել նաև արաբերեն տեքստերի համար, տեղի է ունեցել դեռևս Ք.ա. II դարում: Արաբական գրի ամենակարևոր ներքին զարգացումը բառի ներսում տառերի միջև կապակցումների համակարգված մշակումն է և տառերի տարբեր ձևերի համակարգը՝ ըստ բառի մեջ դրանց դիրքի:

(Նախա)արաբական արձանագրություններով մենք աստիճանաբար մոտենում ենք իսլամին անմիջապես նախորդած ժամանակաշրջանին, որն արաբերեն կոչվում է *ջահիլիյա*՝ այն ժամանակաշրջանը, երբ բեդվինները դեռ չգիտեին Ղուրանի հայտնության մասին: Այս ժամանակաշրջանին կանդրադառնանք Գլուխ 4-ում: Այս գլխում նշված ապացույցների ընդհանուր թիվը մեծ չէ: Արձանագրությունների թիվը զգալի է, բայց նույնիսկ ամենաերկարների մեջ չկա բավարար նյութ, որը մեզ թույլ կտա գտնել արաբերենի զարգացման նախապատմական ժամանակաշրջանի հետքերը: Այդուհանդերձ, լեզվի այն փուլը, որը տեսնում ենք սամուդական, լիհյանական, սաֆայական ու հասայական արձանագրություններում, ինչպես նաև արաբերենի տարրերը, որոնք հայտնվում են Պետրայի և Պալմիրայի արամեերեն արձանագրություններում, մեզ առնվազն որոշակի պատկերացում են տալիս այս վաղ զարգացման մասին: Համենայն դեպս, մենք գիտենք, որ նախքան ամենավաղ գրավոր վկայությունները, ինչ-որ զարգացում եղել է, և թեև մենք չգիտենք, թե որն է *Արիբիի* և *Արբա-յայի* բնակիչների լեզուն, մենք գիտենք, որ երկար ժամանակ քոչվորները, որոնք իրենց անվանում էին *ʿrb* արմատից ծագող անունով, բնակվել են անապատում: Հայտնի է նաև, որ առնվազն Ք.հ. I դարից սկսած՝ նրանց մի մասը գործածել է մի լեզու, որը շատ մոտ է դասական արաբերենին:

Phonetic value	Aramaic	Nabataean	Sinaitic	Mandaic	Arabic				Modern Neshi			
					Zebed inscr.	Kufic	Maghribic	Papyri c. 700 A.D.	a	b	c	d
'	ܐ ܐܐ ܐܒ ܐܐ				ܐ ܐܐ ܐܐ ܐܐ							
b	ܒ ܒܐ ܒܒ ܒܒ				ܒ ܒܐ ܒܒ ܒܒ							
g, ġ (Arabic)	ܓ ܓܐ ܓܒ ܓܒ				ܓ ܓܐ ܓܒ ܓܒ							
d	ܕ ܕܐ ܕܒ ܕܒ				ܕ ܕܐ ܕܒ ܕܒ							
h	ܗ ܗܐ ܗܒ ܗܒ				ܗ ܗܐ ܗܒ ܗܒ							
w	ܘ ܘܐ ܘܒ ܘܒ				ܘ ܘܐ ܘܒ ܘܒ							
z	ܙ ܙܐ ܙܒ ܙܒ				ܙ ܙܐ ܙܒ ܙܒ							
ħ	ܚ ܚܐ ܚܒ ܚܒ				ܚ ܚܐ ܚܒ ܚܒ							
t	ܬ ܬܐ ܬܒ ܬܒ				ܬ ܬܐ ܬܒ ܬܒ							
j	ܝ ܝܐ ܝܒ ܝܒ				ܝ ܝܐ ܝܒ ܝܒ							
k	ܟ ܟܐ ܟܒ ܟܒ				ܟ ܟܐ ܟܒ ܟܒ							
l	ܠ ܠܐ ܠܒ ܠܒ				ܠ ܠܐ ܠܒ ܠܒ							
m	ܡ ܡܐ ܡܒ ܡܒ				ܡ ܡܐ ܡܒ ܡܒ							
n	ܢ ܢܐ ܢܒ ܢܒ				ܢ ܢܐ ܢܒ ܢܒ							
s	ܣ ܣܐ ܣܒ ܣܒ				ܣ ܣܐ ܣܒ ܣܒ							
'	ܥ ܥܐ ܥܒ ܥܒ				ܥ ܥܐ ܥܒ ܥܒ							
p, f (Arabic)	ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ				ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ							
ʃ	ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ				ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ							
q	ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ				ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ							
r	ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ				ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ							
ʃ	ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ				ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ							
t	ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ				ܦ ܦܐ ܦܒ ܦܒ							

Նկար 3.1. Արաբական գրի զարգացումը (ըստ Hans Jensen, Sign, Symbol and Script, 3-րդ հրատ., Լոնդոն, George Allen & Unwin, 1970, էջ 322)

Լրացուցիչ գրականություն

Արաբների վաղ շրջանի պատմության վերաբերյալ դասական ձեռնարկ է Ալթեյմի և Շտիլի աշխատությունը (Altheim and Stiehl 1964–9), ամենաընդգրկուն ձեռնարկը հեղինակել է Ռեցոն (Retsö 2003): Հին Մերձավոր Արևելքի պատմության մեջ քոչվորների դերի մասին տե՛ս Հոֆների (Höfner 1959) աշխատությունը, նաև Klengel (1972)՝ սեպագիր արձանագրություններում արաբների վերաբերյալ հիշատակությունների մասին հատվածով (1972: 88–103): Մինչև իսլամը արաբների ու Բյուզանդիայի հարաբերությունների վերաբերյալ ուսումնասիրություն է հեղինակել Շահիդը (Shahid 1984): Թերակղզու բեդվինացման պատմությանն անդրադարձ է կատարվում Դոստալի տարբեր հոդվածներում (օրինակ՝ Dostal 1959), ուղտի ընտելացման և թերակղզու բնակեցման պատմության հետաքրքրաշարժ ուսումնասիրություն է Բուլիեթի աշխատությունը (Bulliet 1990): «Արաբներ» անվան ծագման մասին տե՛ս Dossin (1959) և Retsö (2006), հին բեդվինական հասարակության մասին տե՛ս Henninger (1959):

Այստեղ նշված տարբեր խմբերի արձանագրությունների հետազոտություն է իրականացրել Վ. Մյուլլերը (Müller 1982)՝ առնչվող գրականությամբ. ամենավերջին հետազոտությունը կատարել է Մակդոնալդը (Macdonald 2008), որը գործածում է (վիմագիր) հին արաբերեն եզրույթը արաբերենի և հյուսիսարաբերենի ավելի վաղ ձևերի համար: Հին հյուսիսարաբերենի մասին տե՛ս Macdonald (2004) և Hayajneh (2011): Մակդոնալդը ներկայումս ստեղծում է Հին Հյուսիսային Արաբիայի բոլոր արձանագրությունների տվյալների բազան (ODIANA): Նախախալամական Արաբիայի լեզուների ընդհանուր հետազոտություններ են Բիսթոնի (Beeston 1981) և Ռոբինի (Robin 1992) աշխատությունները: Նախախալամական Արաբիայի լեզվական քարտեզի համար տե՛ս Macdonald (2000): Արձանագրությունների առանձին խմբերի համար տե՛ս հետևյալ աղբյուրները՝ սամուդական՝ van den Branden (1950), լիհյանական՝ Յաուսենի և Սավինյակի՝ արձանագրությունների մեծ մասի վերաբերյալ հրապարակումները (Jaussen and Savignac 1909, 1914), նոր արձանագրությունների մասին տե՛ս Stiehl (1971–3), սաֆայականի մասին տե՛ս Littmann (1943) և Վ. Մյուլլերի (W. Müller 1982) ակնարկը, որտեղից վերցված են այս գլխի օրինակները: Մակդոնալդը կազմել է սաֆայական արձանագրությունների առցանց տվյալների բազա՝ http://krcfm.orient.ox.ac.uk/fmi/iwp/cgi?-db=AALC_BDRS&-loadframes, իսկ հասայական արձանագրությունների մասին տե՛ս Jamme (1967):

Նաբաթեական ու պալմիրական արձանագրությունների վերաբերյալ ծավալուն գրականություն կա: Նաբաթեական արամեերենի քերականությունը նկարագրել է Կանտինոն (Cantineau 1930–2), առավել նոր ակնարկ է հեղինակել Հիլին (Healey 2007), որը հրատարակել է նաև արձանագրությունների ընտրանի (Healey 2009): Պալմիրական արձանագրությունների մասին տե՛ս Cantineau (1935): Պալմիրայում երկլեզվության մասին տե՛ս Kaizer (2002: 27–33): Արաբերենի պատմության համար նաբաթեական ուղղագրության կարևորության մասին տե՛ս Diem (1973a): Նաբաթեացի-

ների կողմից խոսվող արաբերենի և Հիջազի վաճառականների արաբերենի առնչությունները քննում է Կնաուֆը (Knauf 2010 թ.), նրա տերմինաբանությունը տարբերվում է այստեղ կիրառվածից. հին հյուսիսարաբերենի փոխարեն նա օգտագործում է «հին հյուսիսարաբական լեզու» ձևակերպումը, որը նա համարում է նաբաթեացիների կողմից խոսվող արաբերենի նախածնը՝ այն անվանելով հին արաբերեն: Էն Ավդաթի և Ան-Նամարայի արձանագրությունների արաբերենը նա անվանում է վաղ գրական արաբերեն:

Նախաիսլամական արձանագրություններին անդրադարձ է կատարել Գրոմանը (Grohmann 1971: 15–17) պալեոգրաֆիայի մասին իր ձեռնարկում, դրանց մասին խոսվում է նաև մի քանի մենագրություններում ու հոդվածներում, օրինակ՝ Bellamy (1988), ընդհանուր տեսության համար տե՛ս Diem (1976): Այս արձանագրություններում գրի զարգացման մասին և լրացուցիչ գրականություն գտնելու համար տե՛ս Gruendler (1993: 12–14): Այս արձանագրությունների կորպուսը հրատարակման է պատրաստում Շարոնը (Sharon 1997-), մինչ այժմ լույս է տեսել հինգ հատոր, որոնցում, ի թիվս այլ արձանագրությունների, ներառված է հայտնի Էն Ավդաթը (I, 190-4):

Մենք այստեղ հետևել ենք Ան-Նամարայի արձանագրության՝ Բելլամիի (Bellamy 1985) ընթերցմանն ու թարգմանությանը: Նոր ուսումնասիրությունների համար տե՛ս Retsö (2003: 467–73), Kropp (2006) և Zwettler (2006): Էն Ավդաթի արձանագրության մասին տե՛ս Negev (1986), Bellamy (1990), Noja (1989, 1993), Ambros (1994) և Testen (1996):

Արաբական գրի հետագա զարգացումը քննել են Էբբոթը (Abbott 1939), Գրոմանը (Grohmann 1967, 1971) և Էնդրեսը (Endreß 1982): Ասորական ծագման տեսության մասին տե՛ս Starcky (1966), իսկ այս տեսության քննարկման համար՝ Sourdel-Thomine (1966): Գրյունդլերը (Gruendler 1993) ունի առանձին տառերի մանրամասն գծագրեր ինչպես վիմագիր, այնպես էլ ձեռագիր նաբաթեական ու արաբական գրով, ինչպես նաև նախաիսլամական ու վաղ իսլամական շրջանի ամենակարևոր արձանագրությունների մի շարք արտանկարներ: Անցումային շրջանի նաբաթեական արձանագրությունները քննում է Նեհմեն (Nehmé 2010), երկու գրերի միջև կապի մասին տե՛ս նաև Macdonald (2009):

Գլուխ 4

Արաբերենը նախախլամական շրջանում

4.1. Արաբների լեզուն

Մուհամմադ մարգարեի կողմից Կուրեյշ ցեղին փոխանցված Ղուրանը նկարագրվում է որպես *‘arabiyyun – արաբական* և *mubīnun – պարզ* հենց Ղուրանում: Երկու հատկանիշները սերտորեն կապված են, ինչպես, օրինակ, Ղ 43:2-3-ում. «Երգվում եմ պարզ Գրքով. մենք այն դարձրել ենք արաբական ընթերցվածք, միզուցե հասկանաք» (*wa-l-kitābi l-mubīni: ‘innā ja ‘alnāhu qur’ānan ‘arabiyyan la ‘allakum ta ‘qilūna*): Հետագա բոլոր սերունդները կարծում էին, որ Ղուրանի տեքստը *‘Arabiyya*-ի՝ «արաբների լեզվի» լավագույն նմուշն է, նրա ոճն ու լեզուն անհնար է ընդօրինակել իր պարզ ու անսխալ լինելու պատճառով (*‘i jāz al-Qur’ān*): *Lisān* բառի հետ *‘arabiyyun* ածականի կիրառումը ցույց էր տալիս վերցեղային մի լեզու, որը միավորող գործոն էր բոլոր նրանց համար, ովքեր ապրում էին Արաբական թերակղզում՝ ի տարբերություն *‘Ajam*-ի՝ ոչ արաբների, որոնք ապրում էին դրանից դուրս ու խոսում էին տարբեր լեզուներով: Ղուրանում չի գործածվում *‘Arab* բառը, կա միայն *‘arabiyyun* ածականը, բայց հիշատակվում է *‘A ‘rāb* բառը: Վերջինը հավանաբար վերաբերում է նրանց, ովքեր ապրում էին անապատում՝ քաղաքներից դուրս, և չէին ընդունում մարգարեի խոսքը, ինչպես, օրինակ, Ղ 9:97-ում՝ *al-‘A ‘rābu ‘ašaddu kufran wa-nifāqan – բեղվիները չափազանց անհավատ ու կեղծավոր են*:

Ռեցոյի (Retsö 2003) կարծիքով *‘Arab* և *‘A ‘rāb* բառերի միջև տարբերությունը գալիս է ասուրական ու հարավարաբական արձանագրություններից (տե՛ս Գլուխ 3, էջ 32-ից): Այս արձանագրություններում՝ *‘rb*-ը հիշատակվում է նստակյաց քաղաքակրթությունների դաշնակիցների և օժանդակ գորքերի նշանակությամբ: Ղուրանում նույնպես *‘A ‘rāb*-ը հանդիպում է ռազմական համատեքստում. նրանք պատժվում են, քանի որ չեն կատարում իրենց պարտականությունները պատերազմում: *‘rb*-ը գործածվում է նաև Սիրիայի հարավում բնակվող մի առանձին քոչվոր ցեղախմբի նշանակությամբ: Ք.հ. III դարից հետո նրանք անհետանում են աղբյուրներից. Ք.հ. 328 թ. Ան-Նամարայի արձանագրությունը (տե՛ս էջ 42) վերջին աղբյուրներից մեկն է, որտեղ նրանք հիշատակվում են, երբ Իմրուու-լ-Կասն իրեն անվանում է «արաբների թագավոր»: Ռեցոն *‘Arab* բառի՝ աղբյուրներից անհետանալը պայմանավորում է Ղուրանում այս խմբի հիշատակված չլինելով և նախախլամական պոեզիայում ու հաղիսներում գրեթե լիակատար բացակայությամբ:

‘Arabiyyun ածականը, այնուամենայնիվ, հանդիպում է որպես հայտնության տեքստի հատկանիշ, և դա նրան տալիս է հատուկ նշանակություն: Այն չի կարող վերաբերել *‘Arab* կոչվող մարդկանց խմբին, բայց գործածվում է որպես հայտնության լեզվի մակդիր: Այսպիսի կիրառությունը թերևս պետք է պայմանավորված լինի Արևելյան ու Արևմտյան Արաբիայի տարբերակմամբ: Նման տարբերակում է դնում Մակդոնալդը (Macdonald 2010b: 18), որը ուսումնասիրել է արձանագրությունների տարածվածությունը թերակղզում: Նա նկատում է, որ թերակղզու արևելյան մասում արձանագրությունները հազվադեպ են և սովորաբար օտար գրերով, մինչդեռ արևմտյան մասում շատ են հյուսիսարաբական գրերով արձանագրություններն ու գրաֆիտիները: Այս անհամամասնության բացատրություններից մեկը կարող է լինել Քնաուֆի (Knauf 2010: 239–40) առաջարկած տարբերակը, ըստ որի՝ Արևելյան Արաբիան եղել է ձևավորվող արաբական բանաստեղծական ավանդույթի օրրան, որը հիմնականում եղել է բանավոր: Այս տարածքում Քինդայի թագավորությունն ու Կայսի համադաշնությունը ստեղծել էին մշակութային ու քաղաքական ավելի մեծ միավորներ, որտեղ բարենպաստ միջավայր էր ստեղծվել պոեզիայի ձևավորման ու զարգացման համար: Մյուս կողմից, Արևմտյան Արաբիայի առևտրային կենտրոններում առևտրային նպատակներով գործածվում էր արաբերենի՝ ավելի շատ հին հյուսիսարաբերենին առնչվող մի տեսակ, որը կիրառված է թերակղզու այս հատվածում հայտնաբերված բազմաթիվ արձանագրություններում:

Արևելյան Արաբիայից բանաստեղծական լեզուն այնուհետև ենթադրաբար տարածվել է այլ կենտրոններում, նախ՝ Ալ-Հիրայում, որը հյուսիսում գտնվող բուֆերային պետություն էր բեդվինական ցեղերի և Պարսկական կայսրության միջև, իսկ հետո՝ թերակղզու առևտրային կենտրոններում, ինչպիսիք են Մեքքան ու Մադինան: Իր հեղինակավոր ու վերցնողային բնույթի պատճառով զարմանալի չէ, որ հենց այս լեզվով տեղի ունեցավ Ղուրանի հայտնությունը Մեքքայում: Այս տեսանկյունից *‘arabiyyun* ածականը այն լեզվի նկարագիրն է, որն գործածվում էր թերակղզու արևելյան մասում՝ բանաստեղծական ստեղծագործություններում:

‘Arab եզրույթը նոր հեղինակություն ձեռք բերեց, երբ այն սկսեց կիրառվել որպես ինքնանվանում իսլամի վաղ շրջանի ցեղային արիստոկրատիայի համար: Ըստ Ռեցոյի՝ այն սկզբում գործածվել է հատկապես իսլամի առաջին հետևորդների՝ մուհաջիրների (*muhājirūna*) ու անսարների (*‘anṣār*), և նրանց եմենցի դաշնակիցների համար: Լայն առումով, *‘Arab* էին նստակյաց արաբները, որոնք բնակվում էին քաղաքներում, ինչպիսիք են Մեքքան ու Մադինան: Նրանք էին, որ հայտնի դարձան որպես «իսկական» արաբներ՝ *‘Arab al-‘āriba*, իսկ *‘A rāb* (բեդվին) անունը բացասական ենթատեքստ ուներ Ղուրանում այդպես գործածվելու պատճառով:

Նվաճումներից հետո ամեն ինչ նորովի վերաբնութագրվեց, նստակյաց բնակչությունը սկսեց արաբի կատարյալ կերպար համարել ազատ շրջող բեդվինին, որի լեզուն պահպանում էր նախաիսլամական ժամանակների մաքրությունը: Ձևավորվեց *kalām al-‘Arab* – *արաբների լեզու* հասկացությունը, որը նշանակում էր բեդվինների մաքուր,

փոփոխությունների չենթարկված լեզուն: Այս զարգացմամբ վերաշարադրվեց անվան նախապատմությունը, և համակարգվեց ցեղերի ծագումնաբանությունը: Համաձայն այս ծագումնաբանության՝ թերակղզին անհիշելի ժամանակներից բնակեցված է եղել «կորսված արաբներով» (*al-‘Arab al-bā’ida*), այսինքն՝ այն ցեղերով, որոնք, ինչպես հիշատակվում է Ղուրանում, պատժված էին իրենց անհավատության համար, ինչպես Ադ, Սամուդ և Ջուդհում ցեղերը: Այս տեսակետի համաձայն՝ բոլոր արաբները սերում էին երկու նախնիներից՝ Կահտանից և Ադնանից: Կահտանը «կորսված արաբների» նախնին էր, նրա հետնորդները հարավային արաբներն էին, որոնք համարվում էին «իսկական արաբներ» (*‘Arab al-‘āriba*): Ադնանի ժառանգները հյուսիսային արաբներն էին, որոնք, ինչպես ասում են, արաբացվել են ավելի ուշ ժամանակաշրջանում (*al-‘Arab al-muta‘arriba* կամ *al-musta‘riba*): Հետիսլամական ավանդույթում հյուսիսային արաբների ծագումը նրանց նախահայր Ադնանից հասցվում է մինչև Աբրահամի որդի Իսմայիլը: Ադնանից սերող ցեղերից էին Հուզայլը, Թամիմը, Կայսը, Ռաբիան ու Մեքքայի Կուրեյշը: Կահտանի սերունդների թվում էր Հարավարաբական պետությունների բնակչությունը, նրանք, ինչպես ասվում է, սերում էին Հիմյարից՝ Կահտանի հետնորդներից մեկից: Թերակղզու հյուսիսային շրջանների որոշ ցեղեր հարավային ծագում ունեին, օրինակ՝ Մադինայի Աուս և Խազրաջ ցեղերն ու Տայի ցեղը:

Դժվար է ասել, թե հարավային և հյուսիսային արաբների այս առանձնացումը որքանով է հիմնված երկու խմբերի տարբերակման իրական հիշողության վրա, սակայն պարզ է, որ իսլամի շրջանում նրանք տարբեր են ընկալվել. այս տարբերակումը շարունակել է խիստ զգալի լինել նույնիսկ իսլամական Իսպանիայում, որտեղ թշնամանքը երկու՝ հյուսիսային Կայս ու հարավային Քալբ խմբերի ներկայացուցիչների միջև պահպանվում էր: Լեզվաբանորեն, սակայն, երկու խմբերի բանաստեղծների լեզուն էլ ընդունվել է քերականների կողմից, և երկու խմբերի բանաստեղծություններն էլ առանց խտրականության օգտագործվել են որպես լեզվական սկզբնաղբյուրներ: Հարավային արաբների լեզուն սովորաբար անվանվել է *luġa ‘ahl al-Yaman*, նրա ամենահայտնի առանձնահատկություններից մեկը եղել է *‘am*- որոշիչ հոդի գործածումը:

Առանձնահատուկ դեպք է, այսպես կոչված, հիմյարերենը, որի մասին որոշ տեղեկություններ ունենք Ալ-Համդանիի (*al-Hamdānī*, մահ. 334/946)՝ Արաբական թերակղզու նկարագրությունից («*Šifa jazīrat al-‘Arab*», I, խմբ.՝ Սյուլլեր (Müller), Լեյդեն, 1884-1891, 134-136): Քանի որ արաբների համար Հիմյարը ներկայացնում էր այն ամենը, ինչը հարավարաբական էր, կարելի է ենթադրել, որ հիմյարերեն կոչվող լեզուն վիմագիր հարավարաբերենի շարունակությունն էր, բայց իրականում այդպես չէ: Ալ-Համդանիի և մյուսների նշած հատկանիշներից, օրինակ՝ 1-ին և 2-րդ դեմքերի *-k*- բայական վերջավորությունը, ինչպես հարավարաբերենում, օրինակ՝ *waladku – Էս ծնեցի, ra’ayku – Էս տեսա*, և *‘am*- հոդը (Rabin 1951: 42-53), կարելի է ենթադրել, որ հիմյարերենն այն անվանումն էր, որն արաբները տվել էին այն *‘rb* կոչվողների լեզվին, որոնք հիշատակվում են վիմագիր հարավարաբական աղբյուրներում և որոնք հաստատվել էին այս տարածաշրջանում: Նրանք, հավանաբար, հյուսիսից եկած ներ-

գաղթյալներ էին, որոնք խոսում էին հյուսիսարաբական բարբառով, սակայն նրանց խոսքի վրա մեծ ազդեցություն էր ունեցել հարավարաբական լեզուն (տե՛ս Գլուխ 3, էջ 32): Քանի որ հիմյաբերենը հասկանալի էր արաբերեն խոսողի համար, այն չի կարող նույնական լինել հարավարաբական լեզուներից որևէ մեկի հետ, որոնք Ալ-Համդանին բնութագրում է որպես *gutm* (անհասկանալի): Հնարավոր է, որ այս լեզուն արտացոլված է նաև այն արձանագրություններում, որոնք երբեմն կոչվում են կահտանական կամ «կեղծ սաբայական» (հմմտ. Գլուխ 3, էջ 42): Որոշ հատկանիշներ, որոնք բնորոշ են հիմյաբերենին, պահպանվել են Եմենի ժամանակակից բարբառներում (տե՛ս ստորև՝ էջ 234-ից):

Բացի հիմյաբիների մասին այս հաղորդումներից՝ բոլոր ցեղերի բարբառները միավորված էին *kalām al-‘Arab* անվան տակ, սակայն վերը նշված տարբերությունները հետագայում դժվարություն ստեղծեցին ավանդույթի համար: Մի կողմից արաբների՝ մեկ լեզու ունենալու գաղափարը ենթադրում էր թերակոզում հենքային լեզվական միասնություն: Ավելին, մուսուլմանները միշտ համակարծիք են եղել այն հարցում, որ Ղուրանի լեզուն եղել է մարգարեի ու նրա ցեղակիցների լեզուն, այլ կերպ ասած՝ նրանց առօրյա-խոսակցական լեզուն նույնական է եղել Սուրբ գրքի լեզվի հետ, որը նույնն էր, ինչ նախաիսլամական պոեզիայի լեզուն: Մյուս կողմից քերականները ստեղծեցին տարբեր ցեղերի լեզուների ստորակարգություն: Նրանք հավատարիմ մնացին Կահտանի որդիների՝ մաքուր արաբներ համարվելու ավանդույթին, բայց միևնույն ժամանակ կարծում էին, որ Հիջազի, Մեքքայի շրջանի լեզուն գերադաս դիրք է ունեցել լեզվի մյուս բոլոր տեսակների նկատմամբ: Երկու տեսակետները հաշտեցնելու միջոցներից մեկը պնդելն էր, որ Մեքքայի Կուրեյշ ցեղն այլ բարբառներից վերցրել էր դրանցում եղած լավագույն հատկանիշները: Այսպիսով, արաբական բարբառների ստորակարգությունն իր ավարտին հասավ Հիջազի՝ այն տարածաշրջանի լեզվում, որտեղ ծնվել էր մարգարեն, և Կուրեյշ ցեղի լեզվում, որից նա սերում էր:

Այս տեսակետը ենթադրում է, որ ցեղերի միջև լեզվական տարբերություններ են եղել, այլապես ոչ մի ստորակարգություն հնարավոր չէր լինի: Իսկապես, թեև ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ ջահիլիյայի շրջանում արաբերենը (*al-‘Arabiyya*) եղել է բոլոր արաբների լեզուն, քերականագիտական գրականության մեջ արձանագրված են ցեղերի միջև տարածաշրջանային լեզվական տարբերություններ, այսպես կոչված՝ *luġāt*: Ջահիլիյայի լեզվական իրավիճակի մասին մեր տեղեկությունները հիմնականում նախաիսլամական Արաբիայում բարբառային տարբերությունների վերաբերյալ արաբական գրականությունից են: Այս նյութերից մի քանիսը մենագրություններ են, օրինակ՝ Ղուրանում *luġāt*-ի վերաբերյալ, այլ տվյալներ կան բառամթերքում: Քերականների համար բարբառային տարբերակները, եթե դրանք հաստատվում էին Ղուրանի կամ պոեզիայի տեքստերում, կամ աղբյուրը վստահելի բեղվին էր, պետք է ընդունվեին որպես ճիշտ արաբերեն: Սակայն դա չէր նշանակում, որ ինչ-որ մեկն էլ

իրավունք ուներ խոսելու այսկերպ, կամ որ նման բարբառային տարբերակները կարող էին արդյունավետորեն գործածվել լեզվում:

Դժվար է գնահատել բարբառային տարբերությունների աշխարհագրական բաշխվածության մասին վկայությունների հավաստիությունը: Քերականները հակված էին հյուսիսային արաբներին առնչվող տվյալները համակարգել՝ առանձնացնելով երկու ավելի մեծ շրջան, որոնք մոտավորապես ընդգրկում էին թերակղզու արևմտյան ու արևելյան հատվածները՝ առանցքում ունենալով մի դեպքում Հիջազի լեզուն՝ որպես արևմտյան արաբերենի ներկայացուցիչ, որը հաճախ նույնացվում է Բանու Կուրեյշի կամ Մեքքայի ու Մադինայի լեզվի հետ, մյուս դեպքում՝ Թամիմի լեզուն՝ որպես արևելյան արաբերենի դրսևորում: Այս բաժանումը որոշակիորեն համընկնում է նախաիսլամական քաղաքներում նստակյաց արաբների և անապատային շրջանների բեդվինական քոչվոր ցեղերի բաժանման հետ:

Թվում է, թե դասական արաբերենի (ինչպես այն մեզ հայտնի է), և արևելյան արաբերենի միջև եղած տարբերություններն ավելի քիչ են եղել, քան դասական արաբերենի և Հիջազի լեզվի միջև եղած տարբերությունները: Սա կարող է մասամբ բացատրվել արևելյան արաբերենի վերաբերյալ տվյալների հարաբերական սակավությամբ: Քերականները հակված էին կենտրոնանալու այն ամենի վրա, ինչը շեղվում էր դասական արաբերենի ավելի ուշ շրջանի նորմից, որը գերազանցապես հիմնված էր Ղուրանի լեզվի և նախաիսլամական պոեզիայի վրա: Հետևաբար, նրանք ավելի շատ հետաքրքրված էին Հիջազի արաբերենով, քան արևելյան արաբերենով, որովհետև այն ուներ դասական արաբերենի նորմից տարբերվող ավելի շատ հատկանիշներ:

Ղուրանի տեքստում, մասնավորապես ուղղագրության մեջ, կան բանաստեղծական լեզուն տեղի՝ Հիջազի արտասանությանը հարմարեցնելու նշաններ: Ամենաակնառու հարմարեցումը համգայի՝ հագագային դադարի գրությունն է: Բոլոր աղբյուրները նշում են, որ արևելյան բարբառներում եղել է հագագային դադար, որը բացակայում էր արևմտյան բարբառներում, այդ թվում՝ Մեքքայի բարբառում: Ղուրանի տեքստում, ինչպես գիտենք, համգան միշտ գրված է *ʾayn* հիշեցնող փոքրիկ նշանով, որը սովորաբար կրում են *w*, *y* կիսաձայնները կամ *ʾalif*-ը: Կիսաձայնները հավանաբար արտահայտում են բառի արտասանությունը Մեքքայի բարբառում (տե՛ս ստորև՝ էջ 58-59):

Այս օրինակը ցույց է տալիս, որ արաբերենի իրացումը թերակղզու տարածքում տարբեր է եղել, և Մեքքայի տեղական լեզուն նույնը չի եղել, ինչ Ղուրանի լեզուն: Այս հանգամանքը ստիպել է գերմանացի գիտնական Կարլ Ֆոլերսին մեկ քայլ առաջ գնալ Ղուրանի տեքստի և Մեքքայի խոսակցական լեզվի առնչությունների վերաբերյալ իր տեսության մեջ: Իր *«Volkssprache und Schriftsprache im alten Arabien»* (*Ժողովրդային-սակցական և գրավոր լեզուն Հին Արաբիայում*, 1906) գրքում Ֆոլերսը պնդում է, որ հայտնությունն ի սկզբանե կատարվել է մարգարեի ու մեքքացիների խոսակցական լեզվով (*Volkssprache*): Նրա կարծիքով այս խոսակցական լեզուն է նախանշել ժամա-

նակակից արաբական բարբառների ձևը: Նվաճումների ընթացքում տեքստը փոխակերպվել է մի լեզվի, որը նույնական էր Նաջդի բանաստեղծական լեզվի հետ, որը Ֆոլերսն անվանում էր *Schriftsprache*: Երկու «լեզուների» միջև եղած տարբերություններից էին Մեքքայի արաբերենում հազագային դադարի բացակայությունը, ինչպես նաև անորոշի -n վերջավորության (նունավորում) և ձայնավորված վերջավորությունների բացակայությունը: Այս փոխակերպման շարժառիթը, ըստ Ֆոլերսի, Ղուրանի լեզուն պոեզիայի լեզվի մակարդակին բարձրացնելու ցանկությունն էր: Նրանք, ովքեր պատասխանատու էին այս ենթադրելի փոխակերպման համար, հատկապես խիստ էին համզայի և հոլովական վերջավորությունների հարցում, բայց որոշ այլ հատկանիշներ թույլ էին տալիս տեքստի երբեմն պաշտոնական, իսկ ավելի հաճախ՝ տարբերակային ձևերում: Ֆոլերսի կարծիքով Ղուրանի տարբեր ընթերցումներին առնչվող գրականության մեջ պահպանվել են դրանց հիմքում ընկած խոսակցական լեզվի բազմաթիվ հետքեր:

Անշուշտ ճիշտ է, ինչպես նշում է Ֆոլերսը, որ Ղուրանում անսխալ թեքման խնդիրը սկզբունքային է եղել վաղ իսլամական գրականության մեջ: Թեև հետիսլամական շրջանում այս երևույթին մեծ ուշադրություն է դարձվել, բայց մեզ շատ բան հայտնի չէ նախաիսլամական շրջանի լեզվական իրավիճակի մասին: Դա հեշտությամբ կարելի է բացատրել նվաճումների շրջանում լեզվական հետագա զարգացումներով. նվաճված տարածքներում շատերն այնքան էլ լավ չգիտեին արաբերեն և Ղուրանն ընթերցելիս թույլ էին տալիս սխալներ: Հետևաբար նրանք, ովքեր պատասխանատու էին տեքստի ճիշտ փոխանցման համար, պայքարում էին թեքական վերջավորությունների սխալ կիրառությունների դեմ և մարդկանց սովորեցնում էին քերականական ճիշտ կանոնները (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 5, էջ 79):

Ֆոլերսի տեսությունն իր ծայրահեղ դրսևորումներով այսօր անտեսված է, և իսլամի վաղ շրջանում տեքստի լեզվական փոխակերպման հետ կապված մասշտաբային դավադրության հնարավորությունն այլևս ոչ ոք չի քննարկում: Հայտնության փոխանցումը «վուլգար» (ժողովրդախոսակցական – ծ.թ.) լեզվով հազիվ թե հավանական է: Բանաստեղծական լեզվի գոյությունն անվիճելի է, և քիչ հավանական է, որ հայտնության համար ընտրվեր որևէ այլ բան, քան լեզվի այս հեղինակավոր տարբերակը: Արևմտյան արաբերենի ենթադրյալ հետքերը կարող են բացատրվել նաև վաղ շրջանի արտագրողների գործունեությամբ, որոնք ծանոթ էին Մեքքայի խոսվածքին ու պետք է կարողանային արևելյան առանձնահատկությունները, օրինակ՝ հազագային դադարն արտահայտելու միջոց գտնել այն ուղղագրական համակարգում, որը ստեղծվել էր արևմտյան խոսվածքի համար:

Չնայած «փոխակերպման տեսության» այս մերժմանը՝ Ֆոլերսի տեսության առանցքային կետը՝ *Volkssprache*-ի և *Schriftsprache*-ի առանձնացումը, մնացել է արևմտյան արաբագետների՝ արաբերենի զարգացումը բացատրելու գրեթե բոլոր հետագա փորձերի հիմնական սկզբունքը: Ժամանակակից տերմինաբանությամբ կարելի է ասել, որ այս տեսությունների առանցքային դրույթն այն է, որ նախաիսլամական

շրջանում արդեն գոյություն է ունեցել դիզլոսիա, այսինքն՝ լեզվական իրավիճակ, որտեղ խոսքային տիրություն կա լեզվի երկու տեսակ (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 13): Այդ դեպքում բաժանումը մոտավորապես նույնը կլինի, ինչ մերօրյա արաբախոս աշխարհում. բարձր տեսակ՝ գրական լեզուն, և ցածր տեսակ՝ խոսակցական լեզուն: Այս տեսակետն ընդունող տեսություններում գրական լեզուն սովորաբար կոչվում է բանաստեղծական կոյնե կամ բանաստեղծա-դուրանական կոյնե (տե՛ս ստորև՝ էջ 62):

Ֆոլերսի թեզի ժամանակակից տարբերակը Օուենսի տեսակետն է նախախլամական շրջանում թերակղզու լեզվական իրավիճակի վերաբերյալ: Նրա կարծիքով արաբերենի երկու ձևերը՝ դասական արաբերենի նախաձևը և խոսակցական բարբառները, նախախլամական ժամանակներում գոյակցել են: Նրա տեսության համաձայն, խոսակցական արաբերենն ավելի շատ է համապատասխանել լեզվի բուն սեմական կառուցվածքին, իսկ բանաստեղծական արաբերենի կառուցվածքը նորարարական է, օրինակ, թեքական վերջավորությունների գործածմամբ (տե՛ս ստորև՝ էջ 166-ից):

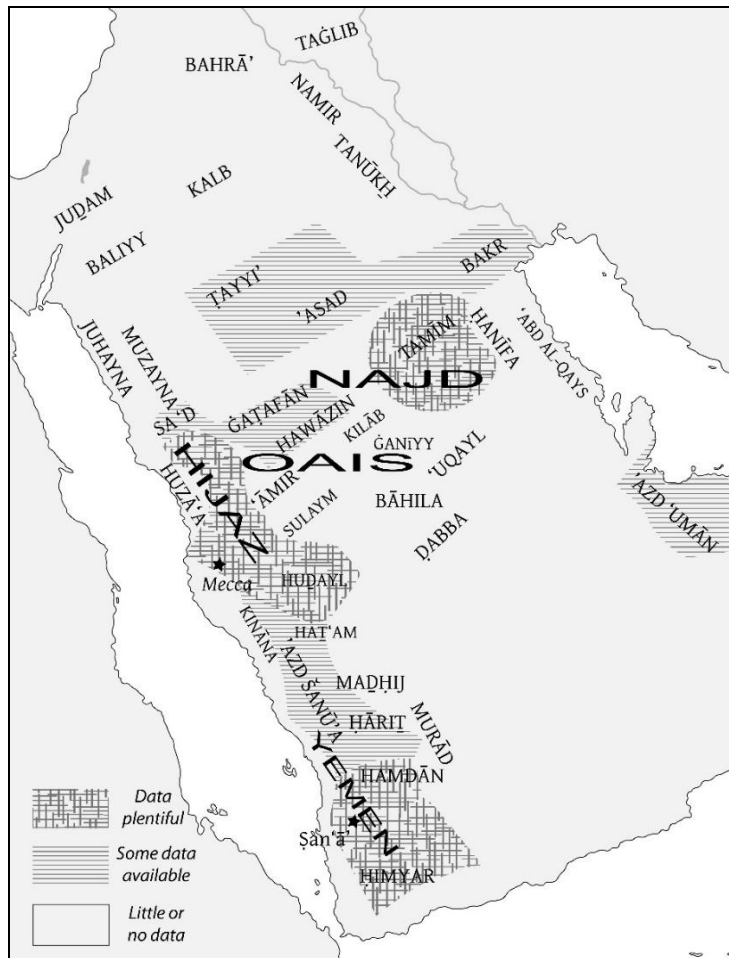
Իրականում անհիմն չէ ենթադրել, որ նախախլամական Մեքքայում բանաստեղծական կամ գրական լեզվի ու խոսակցական լեզվի միջև էական տարբերություն եղել է: Չէ՞ որ նման իրավիճակ հանդիպում է նաև բանավոր այլ մշակույթներում: Հարցն այն է, սակայն, թե որքանով է այս տարբերությունը համապատասխանում նվաճումներից հետո գրական ու խոսակցական լեզվի միջև եղած տարբերությանը: Հակառակ արաբական աղբյուրների՝ «գրական» լեզվի տեսությունը ենթադրում է, որ թեքական վերջավորությունները (*'i'rāb*) բացակայել են առօրյա խոսքում: Հաջորդ ենթադրությունն ախ կանդրադառնանք արաբական ցեղերի բարբառային տարբերակների (*luḡāt*) վերաբերյալ գրականության տվյալներին, այնուհետև կդիտարկենք նվաճումներից հետո բեդվինների լեզվի մասին տեղեկությունները:

4.2. Նախախլամական բարբառները

Քանի որ մեր ունեցած տվյալները հատվածական են, դժվար է գնահատել դրանց արժեքը, առավել ևս դժվար է ստեղծել թերակղզու նախախլամական շրջանի բարբառային քարտեզը (տե՛ս Քարտեզ 4.1, որում ներկայացված է նախախլամական բարբառների վերաբերյալ մեր ունեցած տեղեկությունը): Հետևյալ 9 հնչյունաբանական հատկանիշները հաճախ հիշատակվում են որպես նախախլամական բարբառների երկու խմբերի հիմնական տարբերություններ:

Առաջին՝ արևելյան բարբառներում բառավերջի բաղաձայնային խմբերը ձայնավոր չեն պարունակել, իսկ արևմտյան բարբառներում դրանք ունեցել են ընդմիջարկված ձայնավոր, օրինակ՝ (արևմտյան/արևելյան) *husun/husn* – *գեղեցկություն*, *fahid/fihd* – *ազդր*, *kalima /kilma* – *բառ*, *'unuq/'unq* – *պարանոց*: Այս տարբերությունը հավանաբար պայմանավորված է շեշտի տարբերությամբ. կարելի է ենթադրել, որ արևելյան բարբառներն ունեցել են ուժգնության ավելի արտահայտված շեշտ, այստեղից էլ՝

շեշտված ձայնավորի բացակայությունը: Հավանաբար այս ձևերը որոշ չափով խառնվել են, քանի որ դասական արաբերենում երբեմն պահպանվել է մեկը, երբեմն՝ մյուսը, երբեմն՝ երկու տարբերակն էլ:

Քարտեզ 4.1. Նախաիսլամական բարբառների առկա տվյալները
(ըստ Ռաբինի (Rabin 1951: 14))

Երկրորդ՝ արևելյան բարբառներում կարծես եղել է բառի ձայնավորների որոշակի համապատասխանեցում կամ նույնացում, օրինակ՝ (արևմուտք/արևելք) *ba 'ir/bi 'ir* – *ուղտ*, *minhum/minhim* – *նրանցից*: Այս հատկանիշը նույնպես կարող է կապված լինել արևելյան բարբառներում ուժգնության շեշտի առկայության հետ, որը նպաստում է նույնացմանը: Դասական լեզվում այս երևույթը պահպանվել է այն դեպքերում, երբ վերջավորությանը նախորդում է *i*, օրինակ՝ *fihim* – *նրանց մեջ* (որը Հիջազում արտասանվել է *fihum*՝ առանց նույնացման):

Երրորդ՝ *ā* երկար ձայնավորը ենթարկվել է *'imāla*-ի, որ նշանակում է «հակում», այսինքն՝ ձայնավորի արտասանությունը արևելյան բարբառներում հակվել է դեպի [æ:] կամ [ɛ:] առաջնային շարքի ձայնավոր, իսկ արևմտյան բարբառներին բնորոշ է

այն, ինչ քերականները կոչում են *tafḥīm*: Սովորաբար այս եզրույթը ցույց է տալիս էմֆատիկ (հետնալեզվային) բաղաձայնից հետո /ā/-ի արտասանությունը որպես միջին հետնային [a:], բայց այստեղ այն հավանաբար ցույց է տալիս «մաքուր» ā [a:], կամ գուցե որոշ դեպքերում որպես կլորացված [ɔ:] կամ նույնիսկ օ [ɔ:] արտասանությունը, մասնավորապես այն բառերում, որոնք Ղուրանում գրված են *wāw*-ով, օրինակ՝ *ṣalāt, zakāt, ḥayāt*, հնարավոր է նաև այլ բառերում, օրինակ՝ *salām*: Նախաքերական արձանագրություններում երկար ā-ն երբեմն գրվում է *w*-ով, որը հավանաբար արտացոլում է արամեական օ արտասանությունը (տե՛ս վերևում՝ էջ 40):

Չորրորդ՝ արևմտյան բարբառներում հավանաբար եղել է /ē/ հնչյունը. ըստ քերականների՝ որոշ բայեր, ինչպիսիք են *ḥāfa*-ն (*վախենալ*), *ṣāra*-ն (*դառնալ*), արտասանվել են *ʾimāla*-ով: Բայց քանի որ *ʾimāla*-ն ընդհանուր առմամբ հայտնի չէր Հիջազում, ավելին, երբեք չի հանդիպում էմֆատիկ կամ հետնալեզվային բաղաձայնի հարևանությամբ, քերականների դիտարկումը կարող է վերաբերել առանձին /ē/ հնչյունի գոյությանը: Քիչ հավանական է, որ այս ē-ն նախասեմական ē-ի դրսևորումն է, թերևս քերականների նկատի ունեցած հնչյունը ձևավորվել է *-ay-* երկբարբառից (տե՛ս նաև սաֆայական երկբարբառները վերևում՝ Գլուխ 3, էջ 36):

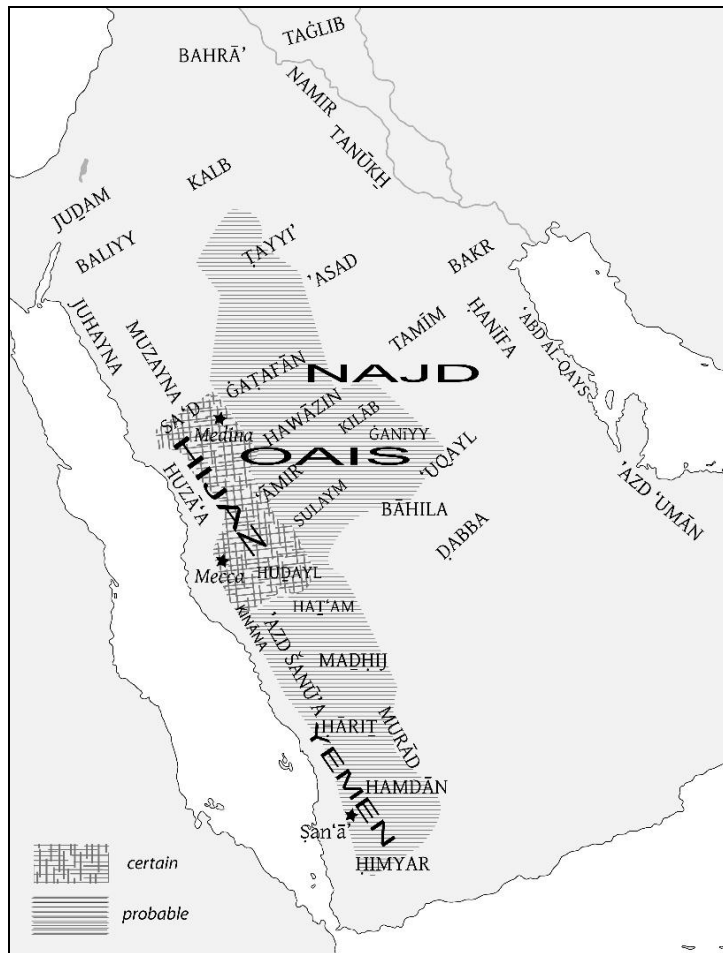
Հինգերորդ՝ երկրորդ արմատականի դիրքում *w* ունեցող, այսպես կոչված, դատարկ բայերի կրավորականը կազմվել է տարբեր կերպ, արևելքում՝ *qūla*, իսկ արևմուտքում՝ *qīla*: Հավանաբար երկու ձևերն էլ զարգացել են սկզբնական /i/ [y] հնչյունից, որն անհետացել է արաբական բոլոր բարբառների հնչյունական կազմից: Այս բայերի կրավորականը դասական արաբերենում կազմվում է *qīla* տարբերակով:

Վեցերորդ՝ *qāf*-ը արևելքում հավանաբար եղել է խուլ [q], արևմուտքում՝ ձայնեղ [g]։ Վերջին արտասանությունն ընդունված պրակտիկա է եղել Ղուրանի ընթերցման վաղ շրջանի ձեռնարկներում և այն է, ինչ նկարագրել է Սիբավեյին (*Sībawayhi*) (Գլուխ 7, էջ 145): Վերևում մենք տեսանք (Գլուխ 2, էջ 29), որ արաբերենի /q/ հնչյունը, միգուցե, առաջացել է **k*-ից, որը ձայնի պարունակության առումով չեզոք է:

Արևելյան ու արևմտյան բարբառներում տարբեր կերպ է զարգացել այս հնչյունը: Ժամանակակից գրական արաբերենում /q/-ի արտասանությունը խուլ է, սակայն ժամանակակից բեդվինական բարբառներում այն դեռևս իրացվում է որպես ձայնեղ [g] (տե՛ս ստորև՝ էջ 225):

Յոթերորդ՝ Հիջազի բարբառի առավել ուշագրավ առանձնահատկությունը՝ հագագային դադարի (համգայի) բացակայությունը, արդեն նշվել է վերևում, այն պահպանվել է արևելյան բարբառներում (տե՛ս Քարտեզ 4.2): Արևմտյան բարբառներում համգայի կորուստը երբեմն լրացվել է նախորդ ձայնավորի երկարացմամբ (օրինակ՝ *biʾr – ẓahhnr > bīr, raʾs – qḥnlu > rās, lu ʾlu – mārqaḥhūn > lūlū*), կամ հանգեցրել է ձայնավորների կրճատման (*saʾala – ḥawḡūn > sāla*) կամ փոխարինվել է համապատասխան կիսաձայնով (օրինակ՝ *sāʾirun – ẓayḥn > sāyirun, yaqraʾu – ḥaw ḥayḥnūn > yaqrāwu*): Քանի որ Հիջազի արտասանությանը հատուկ չէր հագագային դադարը, այս բառերը գրվում էին *w, y* և *ʾalif* հարֆերով, ինչը համապատասխանում է Հիջազի արաբերենում

դրանց արտասանությանը: Համգայի նիշն ավելացվել է հետագայում (տե՛ս ստորև՝ էջ 76):

Քարտեզ 4.2. Համգայի անհետացումը նախաիսլամական բարբառներում (ըստ Ռաբինի (Rabin 1951: 132))

Ութերորդ՝ Հիջազի բարբառում անկատարի դիմային ցուցիչն ունեցել է *-a-* ձայնավորը, մյուս բոլոր բարբառներում այն եղել է *-i-*: Այս երևույթը կոչվում է *taltala* և նախաիսլամական շրջանի այն հատկանիշներից է, որոնք պահպանվել են ժամանակակից բարբառներում, որտեղ հիմնականում կիրառվում է *-i-*: Երկու ձայնավորներն էլ հավանաբար ընդհանրացում են, քանի որ սովորաբար ենթադրվում է, որ սեմական լեզուների ավելի վաղ ձևերում դիմային ցուցիչի ձայնավորները բաշխված են եղել այսպես. *i-*-ն օգտագործվել է 3-րդ դեմքի եզակի արականի և 1-ին դեմքի հոգնակիի համար, իսկ *a-*-ն՝ 1-ին դեմքի եզակիի, 2-րդ ու 3-րդ դեմքի եզակի իգականի համար (հմմտ. Hetzron 1976 և տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 2, էջ 17): Այս դեպքում դասական արաբերենը «հետևել է» արևմտյան տարբերակին, քանի որ դասական արաբերենում դիմային բոլոր ցուցիչներն ունեն *-a-* ձայնանիշը:

Իններորդ՝ Թամիմի բարբառին բնորոշ էր *kaškaša* կոչվող երևույթը, որը 2-րդ դեմ-
քի եզակի իզականի *-ki* վերջավորության *kāf* հարֆի քմայնացումն է, օրինակ՝ *'innaki*
ḍāhiba-ի փոխարեն՝ *'innaši ḍāhiba* - *դու* (իզ.) *գնում ես*, (Sibawayhi, «Kitāb», II, Բուլակի
խմբ., ա.թ., էջ 295-296): Նմանատիպ երևույթ է *kaskasa*-ն. ըստ Սիբավեյհիի՝ սա *-ki*-ին
-kis-ով փոխարինելու երևույթն է: Արաբական ժամանակակից բարբառներում /k/-ի և
/q/-ի արտասանությունը որպես /č/ և /j/ կարող է պայմանավորված լինել հաջորդող
առաջնային շարքի ձայնավորներով (Գլուխ 11, էջ 233):

Բարբառային թվարկված տարբերությունները վերաբերում էին բարբառների
միջև հնչյունաբանական կամ հնչույթաբանական տարբերություններին: Կան որոշ
վկայություններ, որոնք առնչվում են ձևաբանական կամ շարահյուսական մակար-
դակի տարբերություններին: Հիջազի արաբերենում չթեքվող երկակիի գոյությունը
երբեմն ենթադրվում է Ղուրանի 20:63 այայից՝ *'inna hādāni la-sāḥirānī* - *իրոք այս երկու-*
սը կախարդներ են, որտեղ *'inna*-ին հաջորդում է ուղղական, ոչ թե հայցական հոլո-
վով միավոր, ինչպես դասական արաբերենում է: Այս այան առանցքային է եղել մեկ-
նաբանների համար: Արաբական քերականության ամենավաղ շրջանում նրանցից
ոմանք նույնիսկ ենթադրել են, որ ուղղականը արտագրողի թույլ տված սխալն է, որը
պետք է ուղղել՝ հաջորդող գոյականը կարդալով հացական հոլովով: Դրա հետ կապ-
ված հաղորդվում է, որ Աբու Ամր իբն ալ-Ալան ('Abū 'Amr ibn al-'Alā', մահ. 154/770)
փոխանցել է զինակիցներից մեկի տեսակետն այն մասին, որ «կոդավորված տեքս-
տում սխալներ կան, բայց արաբները կուղղեն» (*'inna fi l-mušhaf laḥnan wa-sa-tuqīmuḥu l-*
'Arab) (al-Farrā', *Ma'ānī l-Qur'ān* II, խմբ. Ալ-Նաջար (an-Najjār), Կահիրե, 1955-1972, էջ
183):

Այլընտրանքային է եղել *'inna* մասնիկը *'in*-ով փոխարինելը: Ըստ քերականների՝
'inna - *իսկապես* և *'anna* - *որ* մասնիկներն ունեին *'in*, *'an* կրճատ ձևերը (այսպես կոչ-
ված՝ *'in*, *'an muḥaffafa* - «թեթևացված» *'in*, *'an*), որոնց հաջորդում է ուղղական հոլովով
դրված անուն: Այս ձևերը կարծես ավելի կիրառելի են եղել Հիջազում, քան արևել-
քում: Որոշ օրինակներ հանդիպում են Ղուրանում, օրինակ՝ Ղ 36:32-ում. *wa-'in kullun*
la-mā jamī'un ladaynā muḥḍarūna - *իսկապես, բոլորը միասին մեզ մոտ են հավաքված*:
Իրավիճակը բարդանում է նրանով, որ այս մասնիկներին հաջորդում է նաև հայցա-
կան հոլովով դրված անուն, օրինակ՝ Ղ 11:111՝ *wa-'in kullun la-mā yuwaaffiyannahum*
rabbuka 'a mālahum - *Իսկապես քո Տերը կհատուցի բոլորին իրենց արարքները*: Զար-
մանալի չէ, որ քերականները փորձել են ուղղել նման ձևերը՝ կա՛մ հաջորդող բառի
հոլովական վերջավորությունը փոխելով, կա՛մ կարդալով ամբողջական *'inna* ձևը:

Հիջազի ու Թամիմի միջև հաճախ հիշատակված տարբերությունը *ma*-ի մեկնա-
բանությունն է որպես անվանական ժխտման միավոր: Ըստ քերականների՝ *mā*-ն կա-
րող էր վերլուծվել այնպես, ինչպես *laysa* - *չլինել* բայը, որի դեպքում անվանական
ստորգյալը դրվում է հայցական հոլովով, օրինակ՝ *mā huwa kabīran* - *նա մեծ չէ*: Այս,
այսպես կոչված, *mā hijāziyya*-ն չի եղել արևելյան բարբառներում:

Կան նշաններ, որ *in* ժխտական միավորը բնորոշ է Հիջազի լեզվին. այն բավականին հաճախ է հանդիպում Ղուրանում, ինչպես՝ Ղ 11:51. *in 'ajriya 'illā 'alā lladī faṭaranī – իմ պարզևը [ոչ մեկի մոտ] չէ՝ քացի նրանից, ով ստեղծել է ինձ:*

Որոշ բարբառներում վկայված է *dī* կամ *dū* հարաբերական դերանունը (այսպես կոչված՝ *dū tā'yya*, այսինքն՝ Տայյի ցեղի). այս հարաբերականը չի հանդիպում Ղուրանում, բայց ենթադրաբար հանդիպում է Ան-Նամարայի արձանագրության մեջ (տե՛ս վերևում՝ էջ 42) և նախախալամական որոշ բանաստեղծություններում, օրինակ՝ *Hamāsa*-ում մեջբերված մի տողում, որը IX դարի բանաստեղծական անթոլոգիա է. *li-hādā l-mar'i dū jā'a sā'iyān – այս մարդուն, որը եկել է հարկ գանձելու* (տե՛ս Reckendorff 1921: 431):

Բացի Ղուրանի մեկ այսպիսի չթեքված երկակիի հնարավոր, բայց քիչ հավանական դեպքից, այս բոլոր կետերը վերաբերում են համեմատաբար փոքր տարբերությունների: Այնուամենայնիվ, կա մեկ քերականական խնդիր, որը վերաբերում է արաբերենի շարահյուսության առանցքային խնդրին՝ բայական ու անվանական նախադասությունների մեկնաբանությանը: Դասական արաբերենում, երբ բայը նախորդում է ենթակային, այսպես կոչված, բայական նախադասության մեջ (տե՛ս ստորև, Գլուխ 6, էջ 118-120, Գլուխ 7, էջ 135-137) բայը և ենթական թվով չեն համաձայնեցվում: Ըստ քերականների՝ ջահիլիայի շրջանի որոշ բարբառներում դրանք համաձայնեցվել են: Այս երևույթի համար բերվող նմուշային օրինակ է *'akalūnī l-barāğīt – լվերն ինձ կծել են* (*'akalatnī l-barāğīt*-ի փոխարեն): Նմուշային օրինակները վերցվում են բացառապես Հիջազի պոետներից: Սա նախախալամական բարբառին վերագրվող շարահյուսական միակ հատկանիշն է, որը կա նաև արաբերենի ժամանակակից բարբառներում: Այս բարբառներում չկա բայական ու անվանական նախադասությունների միջև դասական արաբերենին հատուկ տարբերությունը, և բայն ու ենթական միշտ համաձայնեցվում են: Այնուամենայնիվ, ժամանակակից բարբառներում ավելի շատ ընդունված է ենթակա-բայական ստորոգյալ-խնդիր, քան դասական արաբերենի բայական ստորոգյալ-ենթակա-խնդիր շարահյուսությունը, ինչպես *'akalūnī l-barāğīt* օրինակում: Հետևաբար պարզ չէ, թե արդյոք այս հատկանիշը Հիջազի արաբերենում պետք է մեկնաբանվի որպես առաջին քայլ դեպի հետագա զարգացում, թե այն առանձին երևույթ է: Ղուրանի ներկայիս տեքստում այս հատկանիշը չի հանդիպում:

Այն բոլոր դեպքերում, երբ արաբերենի արևելյան ու արևմտյան տեսակների միջև կան տարբերություններ, Ղուրանի լեզվում սովորաբար արտացոլված է արևելյան գործածությունը: Ինչ վերաբերում է վաղ իսլամական շրջանում հազագային դադարի արտասանությանը, ապա Սուրբ գրքի ընթերցման համար այն ավելի հեղինակավոր ու ճիշտ է համարվել, թեև, կարծես, վաղ շրջանի ընթերցողների մի մասը հակադրվել է նման արտասանությանը՝ համարելով այն սխալ: Այնուամենայնիվ, տարբերությունների ցանկից նաև ակնհայտ է, որ բարբառներն իրարից շատ հեռու չեն եղել: Վերը նշված հատկանիշների մեծ մասը վերաբերում է հնչյունաբանական կամ հնչույթաբանական երևույթներին: Բացի *'akalūnī l-barāğīt*-ի նման օրինակներից՝ աղբ-

յուրները նշում են շարահյուսական մի քանի տարբերություններ, որոնք այստեղ չենք թվարկել, քանի որ դրանք դժվար է հստակեցնել: Օրինակ՝ *illā – paugh* մասնիկով տարբեր կառույցները, որոնցում, ինչպես ասվում է, մի բարբառում գործածվել է ուղղական, իսկ մյուսում՝ հայցական հոլով, ամենայն հավանականությամբ քերականների տեսական ենթադրությունն են: *Luḡāt*-ի շարահյուսությունից պարզ է դառնում մի բան. բարբառային երկու խմբերն էլ ամենայն հավանականությամբ գործածել են թեքական վերջավորություններ: Վերոնշյալ չթեքված երկակիի օրինակը չափազանց քիչ է թեքական վերջավորությունների հնարավոր անհետացման վերաբերյալ որևէ եզրակացության իսկությունը երաշխավորելու համար: Հաշվի առնելով թեքման առանցքային դերը նախաիսլամական ժամանակաշրջանի լեզվական իրավիճակի մասին տարբեր տեսություններում՝ քերականական գրականության մեջ թեքման անհետացման ապացույցների բացակայությունը խիստ կարևոր է՝ հասկանալու արաբերենի պատմական զարգացումը:

4.3. Տեսություններ ջահիլիյայի շրջանի լեզվի վերաբերյալ

Արաբ քերականների կարծիքով բոլոր ցեղերի բարբառները պատկանել են հիմնականում մեկ լեզվի: Չնայած գրականության մեջ առկա տարատեսակ *luḡāt*-ի գոյությանը՝ նրանք չեն ընդունում, որ «գրական» լեզվի և առօրյա խոսքի միջև կա մեծ երկփեղկում: Արևմտյան գիտական շրջանակները հաճախ թերահավատորեն են վերաբերվել արաբերենի զարգացման նման մոտեցմանը: Չնայած Ֆոլերսի՝ նախաիսլամական Արաբիայում *Volkssprache*-ի ու *Schriftsprache*-ի տարբերակման տեսությունը չընդունվեց, ժամանակակից արաբագետների մեծ մասը շարունակում է չհամաձայնել լեզվի երեք տեսակների՝ առօրյա-խոսակցականի, Ղուրանի լեզվի և պոեզիայի լեզվի միասնական հիմքի վերաբերյալ արաբների տեսակետին:

Նույնիսկ այն լեզվաբանները, որոնք լիովին համաձայն չեն Օուենսի՝ նախադիասպորիկ արաբերենի կառուցվածքի վերաբերյալ տեսակետներին (տե՛ս վերևում՝ էջ 56), ենթադրում են, որ ջահիլիյայի շրջանում խոսակցական ու «գրական» լեզուներն արդեն տարբերվել են: Արևմտյան հրատարակություններում ցեղերի խոսակցական լեզուները սովորաբար անվանվում են «նախաիսլամական բարբառներ»։ Ղուրանի ու պոեզիայի լեզուն հաճախ անվանվում է «բանաստեղծա-ղուրանական կոյնե» կամ «բանաստեղծական կոյնե» (գերմանական հրատարակություններում՝ *Dichtersprache*): Բանաստեղծական կոյնեի տեսությունն ընդգծում է բանաստեղծների դերը, որոնք կոչվում էին *šu‘arā’* ինչը նշանակում է «գիտելիք ունեցողներ, իմացողներ»: Ըստ Զվետլերի (Zwettler 1978: 109), նրանք լեզվի արխայիկ ձևի գիտակներ էին և միայն նրանք էին, որ դեռ կարողանում էին մեկնաբանել խրթին թեքական վերջավորությունները: Այս տեսանկյունից թեքական համակարգը սովորական խոսողներին հասանելի չէր, դրան կարող էին տիրապետել միայն պրոֆեսիոնալ բանաստեղծներն ու

նրանց ստեղծագործությունները փոխանցողները (*ruwāt` rāwī*-ի հոգնակին)՝ լավ պատրաստվելուց հետո:

Նախախլամական շրջանում լեզվական իրավիճակի վերաբերյալ այս տեսակետն իր բնական շարունակությունն է գտել իսլամական նվաճումների ժամանակաշրջանում արաբերենի նոր տեսակի առաջացման մասին տեսություններում: Լեզվաբաններից շատերի կարծիքով հին արաբերենից նոր արաբերենի անցման ընթացքում տեղի ունեցած փոփոխությունները, ներառյալ թեքական վերջավորությունների անհետացումը, եղել են շարունակությունը մի գործընթացի, որն արդեն սկսվել էր նախախլամական բարբառներում: Քանի որ մեր տեղեկություններն այս բարբառների վերաբերյալ սահմանափակ են, պետք է դիմենք այլ ապացույցների՝ պարզելու, թե արդյոք ավելի ուշ շրջանի փոփոխություններն իսկապես սկսվել են նախախլամական ժամանակներից, մասնավորապես արդյոք բեդվիններն իրենց խոսակցական լեզվում օգտագործել են թեքական վերջավորություններ:

Լրացուցիչ ապացույցներից մեկը նախախլամական արձանագրություններն են: Այդուհանդերձ, վերևում տեսանք (Գլուխ 3), որ դրանք սպառիչ ապացույցներ չեն տալիս թեքական վերջավորությունների գոյության կամ բացակայության վերաբերյալ: Արձանագրություններում թեքական վերջավորություններ չեն գործածվում կա՛մ այն պատճառով, որ լեզուն, որով դրանք գրված են, նման վերջավորություններ չի ունեցել, կա՛մ այս լեզվում տարբերակվել են վերջավորություններով համատեքստային և առանց վերջավորությունների դադարային ձևերը, որոնցից միայն վերջիններն են գործածվել գրավոր ձևում: Որոշ ապացույցներ կան, որ արաբերենի այն տեսակը, որն արտացոլված է նաբաթեական արձանագրություններում, որոշ բառերում պահպանել է քարացած վերջավորությունները: Թեոֆորիկ անունները, այսինքն՝ այն հատուկ անունները, որոնք որպես բաղադրիչ ունեն աստվածության անուն, շատ հաճախ ավարտվում են *-y*-ով, օրինակ՝ *'bd 'lhy* (Աբդալլահ), իսկ բաղադրյալ անուններում՝ *'abū* և *ibnū* բաղադրիչները գրեթե միշտ գրվում են *-w*-ով շարահյուսական բոլոր դիրքերում: Ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ դրանք իրականում սեռական կամ ուղղական հոլովի վերջավորություններ չեն, և արաբերենի այս տեսակում հոլովական վերջավորություններն անհետացել են մինչև Ք.ա. I դարը: Մյուս կողմից, պետք է նկատի ունենալ, որ արձանագրությունների մեծ մասը գտնվել է այն սահմանային տարածքում, որտեղ արաբները դարեր շարունակ շփվել են այլ ժողովուրդների հետ. հնարավոր է, որ այս արձանագրություններում արտացոլված լեզուն փոփոխություններ է կրել, այնպես, ինչպես նվաճումներից հետո ստեղծված լեզվական միջավայրն է ազդել արաբների լեզվի վրա՝ առաջացնելով փոփոխություններ, մասնավորապես՝ հոլովական վերջավորությունների անհետացումը: Քանի որ Հյուսիսային Արաբիայի անապատի ցեղերը շփվում էին արամեախոս նստակյաց բնակչության հետ, Հյուսիսային Արաբիայի/Սիրիայի անապատի առևտրային բնակավայրերում իսլամից շատ առաջ կարող էր ձևավորված լինել նոր արաբերենի մի տեսակ:

Ապացույցների երկրորդ հնարավոր աղբյուրը Ղուրանի տեքստի ուղղագրությունն է: Ղուրանի լեզուն ունի գործուն թեքական համակարգ, որն արտահայտվում է, օրինակ, արականի արտաքին կազմության հոգնակիի *-ūna/-īna* վերջավորությունների կիրառությամբ՝ ըստ բառի շարահյուսական գործառնության և բայի եղանակների (սահմանական ըղձական/վերջատ⁷ ձևերի փոխվելիս): Բայց դեռ հարց է, թե արդյո՞ք իրերի այս վիճակն արտացոլում է Հիջազի լեզվի կառուցվածքը: Ինչպես տեսանք վերևում, Ղուրանի ուղղագրությունն արտացոլում է Հիջազի բարբառի հարմարեցումը հնչյունական այլ համակարգի, ինչի օրինակ է համգայի գրությունը: Թեքական վերջավորությունների դեպքում նման ապացույց չկա: Միակ բանը, որ կարելի է վստահորեն ասել, այն է, որ Ղուրանի տեքստում շարունակում են պահպանվել արամեական/նաբաթեական ուղղագրական նորմերը, որոնք կիրառվել են նաև նախաիսլամական շրջանի արաբերեն արձանագրություններում: Սա երևում է բաղաձայնների իրացման ողջ համակարգում (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 3, էջ 39), բայց նաև վերաբերում է վերջավորությունների իրացմանը: Ամենակարևոր սկզբունքն այն է, որ բաղաձայնային կմախքով տեքստում բառը միշտ գրվում է իր անջատ (դադարային) ձևով: Նունավորված *-un, -in, -an* վերջավորությունների սկզբնական դադարային ձևերը հավանաբար արտահայտվել են *-ū, -ī, -ā* ձայնավորներով, ինչպես տեսանք արձանագրություններում, և արաբական անունների ներկայացման օրինակով՝ նաբաթեական արձանագրություններում: Ղուրանի արաբերենում միայն *-an* վերջավորությունն ունի դադարային հատուկ ձև՝ արտահայտված *-ā*-ով, մյուս երկու հոլովները դադարային ձևում ունեն գրոյական վերջավորություն: Հետևաբար, նունավորումը գրավոր արտահայտվում է միայն հայցականի դեպքում՝ ալիֆի միջոցով: Նույն սկզբունքը կիրառվում է *-at* կամ *-ah* վերջավորությամբ եզակի իգական գոյականների դեպքում, երբ Ղուրանի ձեռագրերում գրության տատանումները՝ երբեմն *t*-ով, երբեմն *h*-ով, արտացոլում են իգական սեռի բառերի դադարային վերջավորության փոփոխությունը, ինչն արդեն կար ավելի վաղ շրջանում: Ավելի ուշ, երբ ներդրվեց ձայնավորման համակարգը և՛ համատեքստային, և՛ դադարային վերջավորություններն արտահայտելու համար, իգական սեռի գոյականների դադարային *-ah* վերջավորությունը համակցվեց համատեքստային ձևերի *-t*- արտասանության հետ *tā' marbūṭa* ուղղագրական հնարքով, այն է՝ *h* տառը *t* տառի երկու կետերով:

⁷ Եղանակների անվանումների հայերեն համարժեքները (սահմանական, ըղձական) պայմանական են՝ հաշվի առնելով արաբերենում ու հայերենում դրանց մասնակի համընկնումը, և ընտրվել են հեղինակի գործածած եզրույթների տրամաբանությունից չչեղվելու նկատառումով, որը կիրառել է անգլերենի համապատասխանաբար indicative և subjunctive եզրույթերը: Վերջատ ձևը մեկնաբանվել է Գլուխ 2-ում, այստեղ ևս կրկնենք, որ այն, ինչպես հուշում է անվանումը (անգլ.՝ jussive), զուտ ձևային նկարագրություն է և չի համապատասխանում հայերենի եղանակներից որևէ մեկին: Եղանակային այս ձևն արտահայտվում է բայի վերջավորության կրճատմամբ, ունի շարահյուսական մի շարք գործառնություններ և իմաստաբանական ընդգրկուն տիրույթ. կարող է արտահայտել հրաման, արգելք, խնդրանք, պայման, ժխտում ևն (ծ.թ.):

Ղուրանի տեքստի մեկ այլ հատկություն, որը նշվեց հոլովական վերջավորությունների վերաբերյալ քննարկման ժամանակ, հանգավորումն է: Նախախլամական պոեզիայում գերիշխում է մի համակարգ, որտեղ վերջավոր կարճ *-u*, *-i*, *-a* ձայնավորներն արտասանվում են երկար և հանգի մաս են կազմում: Բայց Ղուրանում, երբեմն պոեզիայում, կա հանգավորման մեկ այլ համակարգ, որում վերջին կարճ ձայնավորները հանվում են, և հաշվի է առնվում միայն հանգավոր բաղաձայնը: Ըստ Բիրքելանի (Birkeland 1940)՝ սա նոր զարգացում է, որն արտացոլում է թեքական վերջավորությունների անկման միտումը: Միակ վերջավորությունը, որը գերծ է մնացել ապոկոպացիայից⁸, ավարտում *-an* վերջավորությունն է, որն արտասանվում է *-ā*: Բիրքելանի և մյուսների կարծիքով այս վերջավորությունը երկար ժամանակ դիմադրել է կրճատմանը ոչ այն պատճառով, որ թեքական վերջավորություն էր, այլ որովհետև այն ուներ շարահյուսական հատուկ նշանակություն (օրինակ՝ կարող էր լինել մակբայական վերջավորություն): Կենտրոնական Արաբիայի ժամանակակից որոշ բարբառներում այս *tanwīn*-ի մնացորդները հայցականում դեռ կան (տե՛ս ստորև, էջ 232-233): Այնուամենայնիվ, հանգավոր ձևերի խնդիրն այն է, որ պարզ չէ, թե դադարային ձևերի դրսևորումները որքանով կարող են օգտագործվել որպես հոլովական վերջավորությունների անհետացման ապացույց: Ի վերջո, ոչ ոք չի ժխտում, որ համատեքստային դիրքում և՛ պոեզիայում, և՛ Ղուրանում հետևողականորեն կիրառվում են գոյականներում՝ հոլովական, իսկ բայերում՝ եղանակային վերջավորություններ:

Նախախլամական շրջանի և Ղուրանի ուղղագրական պրակտիկայից կարելի է եզրակացնել, որ ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը չեն կարող հստակ պատասխան տալ հոլովական վերջավորությունների առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ հարցին: Սա նշանակում է, որ այս հիմքով չի կարող պարզվել՝ Հիջազի բարբառը պատկանել է հի՞ն արաբերենին, թե՞ արաբերենի նոր տեսակին: Արևմտյան հետազոտողների մեծ մասը, այնուամենայնիվ, շարունակում է կարծել, որ ջահիլիյայի խոսակցական լեզուն նույնը չէ, ինչ այսպես կոչված բանաստեղծական կոյնեն (*Dichtersprache*): Ըստ այս տեսակետի, փոփոխությունների գործընթացը, որը տեղի է ունեցել արաբերենում նվաճումների ժամանակաշրջանում, շատ խորքային է, ուստի որոշ փոփոխություններ հավանաբար տեղի են ունեցել նախախլամական շրջանում: Առաջ քաշվող հիմնական փաստարկներից մեկն այն է, որ դասական արաբերենում թեքական վերջավորությունների գործառական բեռնվածքն արդեն թույլ է եղել, այնպես որ, այդ վերջավորությունները կարող էին անհետանալ առանց երկիմաստության առաջացման վտանգի: Այս տեսակետն առաջ է քաշել Կորիետեն (Corriente 1971b) Բլաուի հետ քննարկումներում՝ պնդելով, որ հին արաբերենը չի ունեցել այն համադրական բնույթը, որը հաճախ վերագրվում է դրան: Նա ընդունում է, որ բեդվինների, թերևս նույնիսկ որոշ քաղաքացիների առօրյա խոսքում եղել են թեքական վերջավորություն-

⁸ Որոշ լեզուներում հանդիպող հնչյունական երևույթ, երբ բառի կրճատման նպատակով սղվում է բառավերջի մեկ կամ մի քանի հնչյուն, որպես կանոն՝ չշեշտված ձայնավորը (ծ.թ.):

ներ, բայց նշում է, որ դրանք քիչ կարևորություն են ունեցել, քանի որ դրանց գործառական անհրաժեշտությունը գրեթե զրոյական է եղել: Այս տեսանկյունից թեքական վերջավորությունների գործառական անհրաժեշտությունը որոշվում է դրանց անփոխարինելիությամբ: Այլ կերպ ասած, եթե կարելի է ցույց տալ, որ շատ դեպքերում թեքական վերջավորությունները կարող են չկիրառվել առանց նախադասության իմաստը խաթարելու, ապա նշանակում է, որ թեքումը պարզապես «անպետք գործիք» է (Corriente 1971b: 39), և որ թեքական ձևայիններն ավելորդ են:

Ի պատասխան հին արաբերենի՝ ավանդաբար ընդունված համադրական բնույթ ունենալու այս քննադատությանը՝ Բլաուն (Blau 1972–1973) նշում է, որ ավելորդ միավորների գոյությունը նորմալ երևույթ է ցանկացած լեզվում: Լեզվի՝ համադրական տեսակից վերլուծականի անցնելիս տեղի է ունենում ձևայինների միանգամայն նոր շարքի ձևավորում, ինչպիսին նոր արաբերենում կիրառվող սեռականի ցուցիչն է, որով բառերի միջև նշվում է ստացականության հարաբերություն (տես ստորև՝ էջ 173-ից): Հին արաբերենի ոչ մի տեքստում որևէ նշում չկա, որ նման միջոց գործածվել է: Հին արաբերենում համադրական սեռականի կիրառությունը լծորդական կառույցում, իհարկե, խիստ ավելորդ է, քանի որ առաջին անդամը կորցնում է իր հոդը՝ դրանով իսկ նշելով կառույցի ստացականության նշանակությունը և ավելորդ դարձնելով երկրորդ անդամի սեռական հոլովի վերջավորության արտաբերումը: Այնուամենայնիվ, հին արաբերենում դա չի հանգեցրել վերլուծական ստացականի կիրառմանը, ինչպես ժամանակակից բարբառներում: Հետևաբար, ինչ-որ այլ բան պետք է որ տեղի ունենած լինի հին արաբերենից դեպի նոր արաբերեն անցման ժամանակ, և այս նոր զարգացումը կապ չունի թեքական վերջավորությունների գործառույթի հետ, թեև դրանց ավելորդությունը կարող էր նպաստել անհետացմանը: Երբեմն ենթադրվում է, որ թեքական վերջավորությունների գործառույթը խոսողին ազատ շարադասություն կիրառելու հնարավորություն ապահովելն է: Բայց սովորաբար բառերի ազատ դասավորությունը միայն ոճական երևույթ է: Ճիշտ է, հին արաբերենում հնարավոր էին որոշ իրավիճակներ, որոնք նոր արաբերենում կհանգեցնեին երկիմաստության, օրինակ՝ ուղիղ խնդրի նախադրումը կամ երկրորդ ենթակայի տեղաշարժը դեպի նախադասության աջ հատված, ինչպես Ղուրանի 9:3 այայում՝ *inna llāha barī’un min al-mušrikīna wa-rasūluhu* (տե՛ս ստորև՝ էջ 68): Սակայն շարադասության այս ճկունությունը ավելի շուտ թեքական վերջավորությունների առկայության հետևանք է, քան դրա պատճառ:

Նմանատիպ մի հիմնավորմամբ թեքական վերջավորությունների անհետանալը համարվում է հնչյունական երևույթ. քանի որ բառավերջի կարճ ձայնավորները հակված են եղել սղվելու, բնական է, որ թեքական վերջավորությունները նույնպես ընկել են, գոնե եզակի թվում: Նույն պատճառաբանությամբ էլ բացատրվում է արտաքին կազմության հոգնակիի վերջավորությունների կորուստը: Բայց բառավերջի կարճ ձայնավորների անկման միտումը, եթե դա իսկապես գոյություն է ունեցել, լեզվի ոչ պաշտոնական ոճի (կենդանի, արագ խոսքի) դրսևորում է և գտնվում է լեզվի ոճա-

կան ձևերի տիրույթում: Լեզվի յուրացման բնականոն գործընթացում երեխաները սովորում են ոճերի բոլոր տեսակները և ծանոթանում են ինչպես ոչ պաշտոնական կարճ, այնպես էլ պաշտոնական երկար ձևերին: Վարժ խոսքում վերջին ձայնավորները չարտաբերելու միտումը երբեք չի կարող հանգեցնել դրանց՝ որպես թեքման ցուցիչների անհետացմանը: Խոսքային երևույթները, ինչպիսիք են չշեշտված ձայնավորների թուլացումը կամ աղումը, լավագույն դեպքում կարող են հաստատել լեզվական ինչ-որ մակարդակում առաջացած նոր երևույթների զարգացումը: Փոխանցման նորմալ գործընթացի ընդհատումը, այնուամենայնիվ, կարող է հավանականորեն հանգեցնել կառուցվածքային փոփոխության, որի դեպքում ընտրվում է խոսքի ոչ պաշտոնական ձևերի համակարգը, իսկ մյուս համակարգերը դուրս են մղվում:

Մեկ այլ տեսանկյունից, հնչյունական բացատրությունը մերժվել է հարաբերական ժամանակագրության պատճառով: Ըստ Դիեմի (Diem 1991)՝ ժամանակակից արաբական բարբառներում դերանվան կապակցմամբ ձևերը, ինչպիսիք են *bint-ak*, *bint-ik* – *ձեք* [արական/իգական] *դուստրը*, կարող են բացատրվել որպես ձայնավորների համապատասխանեցման ավելի հին **bint-a-ka*, **bint-i-ki* ձևերից առաջացած դեպքեր: Գոյականի ու կցական դերանվան միջև եղած ձայնավորն ընդհանրացված թեքական վերջավորություն է, որն ընտրվել է դերանվան վերջին ձայնավորի հետ համապատասխանելու սկզբունքով: Հետևաբար թեքական վերջավորություններն արդեն կորցրել են իրենց գործառնություն այն ժամանակ, երբ վերջավոր կարճ ձայնավորները դեռ արտասանվում էին, այլապես չէր կարող առաջանալ այնպիսի ձև, ինչպիսին *bint-ak*-ն է: Բացի դրանից՝ հնարավոր չի լինի բացատրել, թե ինչու են բեդվինական որոշ բարբառներում պահպանվել քարացած թեքական վերջավորություններ (տե՛ս էջ 232-233), եթե ենթադրենք, որ վերջավոր կարճ ձայնավորներն անհետացել են նախքան թեքական համակարգի անհետանալը:

Չափիլիյայի շրջանում լեզվի խոսակցական տարբերակների մասին քննարկումներին կարելի է մոտենալ մեկ այլ տեսանկյունից, եթե դիտարկենք բեդվինների խոսքը հետիսլամական շրջանում: Արաբ քերականների կարծիքով բեդվինները խոսել են «մաքուր արաբերեն» (*faṣīḥ*) և շարունակել են այն կիրառել նվաճումներից հետո, գոնե որոշ ժամանակ: Ըստ Իբն Խալդունի (Ibn Ḥaldūn, մահ. 757/1356), բեդվինները խոսել են իրենց լեզվական ինտուիցիայով և կարիք չեն ունեցել որևէ քերականի, որը կհուշեր իրենց, թե ինչպես կիրառել թեքական վերջավորությունները (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 10, էջ 208-209): Նա համոզված էր, որ իսլամի առաջին դարերում, նախքան բեդվինների լեզուն կենթարկվեր նստակյաց բնակչության լեզվի ազդեցությանն ու կապականվեր, ճիշտ թեքական վերջավորությունները դեռևս պահպանվում էին: Այս փաստարկն ինչ-որ չափով ավելի ծանրակշիռ է դառնում, երբ հաշվի ենք առնում այն արժևորումը, որն ուղեկցում է բեդվինների խոսքի մաքրության մասին հաղորդումներին: Ըստ այդ հաղորդումների, նշանավոր ընտանիքների շրջանում ընդունված էր իրենց որդիներին անապատ ուղարկել ոչ միայն որս անել սովորելու, այլև մաքուր արաբերենը յուրացնելու համար: Նման տեղեկություններ են հաղորդում նաև քերա-

կանները, որոնք որոշ ժամանակ ապրել են որևէ բեդվին ցեղի հետ և ուսումնասիրել են նրանց խոսքը, որովհետև այն ավելի ճիշտ էր (*faṣīḥ*), քան մեծ ու փոքր քաղաքներում ապրող բնակչության լեզուն:

Իհարկե, այս հաղորդումները կարող են դիտվել նաև որպես անցյալի և անապատի նկատմամբ բեդվինների կարոտի դրսևորում: Բացի դրանից՝ բեդվինները կարող էին պոեզիայում պահպանել *ʿi rāb*-ի դասական դրսևորումները, ճիշտ այնպես, ինչպես անում են մեր օրերում Կենտրոնական Արաբիայում, իսկ իրենց առօրյա խոսքում գործածել նոր արաբերեն: Քանի որ քերականները փնտրում էին *ʿArabiyya*-ի հետքեր և հաճախ պոեզիան փոխանցողներին դիտարկում էին որպես տեղեկատու, նրանք ստանում էին այն, ինչ խնդրում էին, ինչը պարտադիր չէ, որ լիներ այդ բեդվինական ցեղերի խոսակցական լեզուն: Եթե ընդունենք այս տեսակետը, ապա բեդվինների լեզվական մաքրությունը դառնում է պարզապես *տոպոս*⁹, ինչպես նրանց ասպետության, տղամարդկության ու առատաձեռնության մասին պատմությունները: Մյուս կողմից, եթե հավատանք քերականների հաղորդումներին, ապա պետք է նաև հավատանք, որ ջահիլիյայի շրջանում բեդվինները քիչ թե շատ խոսել են այն նույն լեզվով, որով ստեղծված էր իրենց պոեզիան, և որն էլ իր հերթին այն լեզուն էր, որով Աստված աշխարհին հայտնեց իր վերջին ուղերձը:

Ջահիլիյայի շրջանի լեզվական իրավիճակի մասին գրականության մեջ մեծ նշանակություն է տրվել վաղ իսլամի շրջանում լեզվական սխալների մասին հաղորդումներին: Բազմաթիվ անեկդոտներ կան *mawālī*-ի՝ իսլամ ընդունած ոչ արաբների կողմից թույլ տված լեզվական սխալների վերաբերյալ: Ընդունված է կարծել, որ այս անեկդոտները փաստում են դասական լեզվի անկանոն ու աղավաղված վիճակը: Այնուամենայնիվ, նման հաղորդումները պարտադիր չէ, որ հաստատեն այն տեսակետը, թե թեքման համակարգը դարձել էր ավելորդ: Ընդհակառակը, անեկդոտների առանցքում հենց այն է, որ նոր կրոնափոխ եղածների յուրացրած լեզուն՝ արաբների լեզուն, որը նրանք ցանկանում էին ընդօրինակել, դեռևս ուներ թեքական վերջավորություններ:

Պատմություններից մեկում ինչ-որ մեկը սխալ է թույլ տալիս Ղուրանի 9:3 այստեղ՝ *ʿinna llāha barīʿun min al-mušrikīna wa-rasūluhu* – *Աստված երես է թեքում հեթանոսներից, և նրա առաքյալը*, և կարդում է *ʿinna llāha barīʿun min al-mušrikīna wa-rasūlihi*՝ սխալ սեռական հոլովական վերջավորությամբ՝ դարձնելով այն անարգական արտահայտություն՝ «Աստված երես է թեքում հեթանոսներից ու իր առաքյալից»: Մեկ այլ պատմության մեջ ասվում է, որ նոր իսլամ ընդունածն ասել է. *tuwuffiya ʿabānā wa-taraka banūnā* – *մեր հայրը* [հայցական] *մահացել է և թողել որդիներ* [ուղղական] (Իբն ալ-Անբարի, «*Nuzhat al-ʿalibbāʾ fi ṭabaqāt al-ʿudabāʾ*» խմբ.՝ Ամեր (Amer), Ստոկհոլմ, 1963, էջ 6-7): Եթե առաջին օրինակը կարող է հորինված լինել, ապա երկրորդում հստակ

⁹ Այստեղ՝ ստեղծված կատարյալ կերպարի նկարագիր (ծ.թ.):

նկատելի է ոչ արաբի՝ հիպերկոռեկտ¹⁰ վերջավորություններ գործածելու միտում (հակառակ դեպքում նա կասեր *banīna*՝ նույնպես հայցականով): Ե՛վ Իբն ալ-Անբարիի, և՛ Իբն Խալդունի՝ արաբերենի պատմությանն առնչվող հաղորդումներում քերականական ավանդույթի սկզբնավորումը կապվում է խոսքի աղավաղման դրսևորումների հետ (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 7):

Հոլովական սխալ վերջավորությունների առաջին գրավոր օրինակները հանդիպում են՝ սկսած հիջրայի I դարի առաջին կեսից: Երկու եգիպտական պապիրուսներում, որոնք թվագրվում են հիջրայի 22 թվականով, և որոնք ուսումնասիրել է Դիեմը (Diem 1984), հանդիպում է *ʿAbū Qīr* հատուկ անունը՝ սեռական հոլովի դիրքում, և հիպերկոռեկտ *nisfu dīnāran* – *կես դինար* արտահայտությունը: Շատ ավելի մեծ թվով սխալներ կան ավելի ուշ պապիրուսներում (տե՛ս ստորև, Գլուխ 9, էջ 189-ից): Այս պապիրուսները գրվել են երկլեզու միջավայրում, և, քանի որ գրի առնողները կարող էին լինել երկլեզու, վաղ շրջանի այսպիսի սխալները չեն կարող համարվել հոլովական վերջավորությունների՝ մինչև նվաճումների շրջանը անհետացած լինելու ապացույց: Ընդհակառակը, հիպերկոռեկտ ձևերի հայտնվելը հուշում է, որ նոր յուրացվող լեզուն դեռ ունեցել է հոլովական համակարգ:

Այսպիսով՝ ի՞նչ եզրակացության կարող ենք հանգել նախաիսլամական շրջանում դիզլոսիայի առկայության կամ բացակայության առնչությամբ: Մի բան հստակ է՝ նախաիսլամական շրջանից պահպանված բանաստեղծություններում կեղծ ուղղումների հետքեր չկան: Նման ձևերը սովորաբար գրական նորմի և խոսակցական տարբերակի միջև խիստ տարբերության հետևանք են (տե՛ս ստորև՝ էջ 185-ից), և դրանց բացակայությունը հավանաբար խոսում է այն մասին, որ թեքական վերջավորություններն ունեցել են լայն, ոչ թե սահմանափակ կիրառություն, ինչպես առաջարկում են «բանաստեղծական կոյնեի» կողմնակիցները: Կարելի է, իհարկե, առարկել, որ ցանկացած սխալ կարող էր հետագայում վերացվել պոեզիան հավաքագրողների և արտագրողների կողմից: Բայց ընդհանուր եզրակացությունը հետևյալն է. նույնիսկ այն դեպքում, երբ որոշ փոփոխություններ, որոնց ենթարկվեց արաբերենը հետիսլամական շրջանում, կարող էին գոյություն ունեցած լինել լեզվում մինչև իսլամը, նախաիսլամական շրջանի հին արաբերենի և նոր արաբերենի միջև հիմնական կառուցվածքային տարբերությունները, որոնք դրսևորվում են ժամանակակից բարբառներում, դեռևս բացատրության կարիք ունեն: Արաբերենի այս նոր տեսակի ի հայտ գալը նվաճումների շրջանում բնութագրվում է ոչ միայն թեքական համակարգի անհետացմամբ, այլև մի շարք այլ հատկանիշներով (տե՛ս Գլուխ 8):

¹⁰ Սխալներից խուսափելու միտումով քերականական կանոնի կիրառման չարաշահման կամ ոչ տեղին կիրառելու արդյունքում առաջացած, թվացյալ ճիշտ (ծ.թ.):

Լրացուցիչ գրականություն

Արևմտյան Արաբիայի նախախլամական բարբառների վերաբերյալ լավագույն նյութերից մեկը դեռևս Ռաբինի աշխատությունն է (Rabin 1951), որտեղ կան մի քանի քարտեզներ, որոնք ցույց են տալիս լեզվական որոշ երևույթների բաշխվածությունը ջահիլիայի շրջանում. տե՛ս նաև Քոֆլերի (Kofler 1940–2), Անիսի (‘Anīs [1952] 1973), Ալ-Ջինդիի (al-Jindī 1983) և Ալ-Շարկաուիի (Al-Sharkawi 2010) հետազոտությունները, ինչպես նաև Ռաբինի հոդվածը (Rabin 1955) դասական արաբերենի ծագման մասին և նրա՝ EI(2)-ում հրատարակված «*‘Arabiyya*» հոդվածը (1960): ‘*Arab* բառի մասին տե՛ս Retsö (2003, Retsö 2006, համառոտագիրը) ‘*Arab*/‘*A rāb* տարբերության մասին, տե՛ս նաև Marbach (1992): *kaškaša*-ի ու *kaskasa*-ի մասին, տե՛ս Al-Azraqi (2007): Սիբավեյհիի՝ բեդվիններից ստացած տեղեկությունների օգտագործումը քննության է առել (Levin 1994), իսկ բեդվին տեղեկատուների մասին վկայությունների վերաբերյալ Գուտենուարի (Gouttenoire 2010) քննադատական վերլուծության մասին տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 5, էջ 85–86:

Արաբների ծագումնաբանության ու նրանց բնօրրանի մասին տե՛ս EI(2) (‘*Arab*, *Djazīrat al-‘Arab*): Հետաքրքիր մոտեցում է Դագորնի (Dagorn 1981) ուսումնասիրությունը իսլամի վաղ շրջանում՝ *‘Ismā‘īl* հատուկ անվան տարածվածության վերաբերյալ՝ որպես արաբների նոր ծագումնաբանության ընդունման ցուցանիշ:

Նախախլամական շրջանում դիզլոսիայի առկայության մասին ուսումնասիրությունները խրթին են, և դժվար թե հնարավոր լինի ակնկալել անկողմնակալ արդյունք, քանի որ հեղինակների մեծամասնությունն այս բանավեճում անզիջում մոտեցում ունի: Տարբեր տեսակետների պատմական ուսումնասիրության մասին տե՛ս Zwettler (1978): Թերակղզում նախախլամական արձանագրությունների վկայություններն ուսումնասիրել է Մակդոնալդը (Macdonald 2000, 2010b): Հին արաբերենում թեքական վերջավորությունների գործառական իրացման վերաբերյալ հակասությունների մասին տե՛ս Corriente (1971b) և Blau (1972–3): Դիզլոսիայի առկայությանը դեմ փաստարկներ են բերում Ֆյուկը (Fück 1950), Բլաուն (Blau 1977), Վերստեխը (Versteegh 1984: 1–15) և մասամբ Նյոլդեկեն (Nöldeke 1904): Դիզլոսիայի առկայությանը կողմ փաստարկների համար տե՛ս Ֆոլերսի (Vollers 1906), ինչպես նաև Վեռի (Wehr 1952) և Շպիտալերի (Spitaler 1953) փաստարկները, որոնք նշված են Ֆյուկի (Fück 1950) հետազոտության նրանց գրախոսություններում, տե՛ս նաև Diem (1978, 1991) և Corriente (1971b, 1975): Օուենսի (2006) դիրքորոշումը քննվել է այս գլխում (տե՛ս նաև Գլուխ 8, էջ 167–ից): Պապիրուսներում հանդիպող թեքական սխալ վերջավորությունների առաջին դեպքերը քննում է Դիեմը (Diem 1984: 268–273):

Ղուրանի տեքստի պատմության վերաբերյալ տե՛ս Nöldeke, Schwally (1961): Հոլովական վերջավորությունների խնդիրը Ղուրանի ուղղագրության, նախախլամական արաբական արձանագրությունների և արամեական/նաբաթեական արձանագրությունների համատեքստում ուսումնասիրել է Դիեմը մի շարք հոդվածներում (Diem 1973a, 1976, 1979b, 1980a, 1981): Պոեզիայում և Ղուրանում դադարային ձևերի օրի-

նակների մասին տե՛ս Birkeland (1940): Դերանվանական վերջավորությունների նշանակության մասին տե՛ս Diem (1991) և Owens (2006: 230-65): Արևելյան Արաբիայում ձևավորված բանաստեղծական լեզվի և նաբաթեացիների կողմից խոսվող արաբերենի միջև կապը վերլուծում է Քնաուֆը (Knauf 2010): Լեզվի և պոեզիայի նշանակությունը նախաիսլամական հասարակության մեջ ներկայացնում է Հոյլանդը (Hoyland 2001: 211-228):

Իսլամական կայսրությունում բեդվինների լեզվին և դասական լեզվի հետ դրանոնեցած հարաբերություններին է անդրադարձել Ֆլայշը (Fleisch 1964) (այդ մասին տե՛ս նաև ստորև՝ Գլուխ 5, էջ 85-87):

Գլուխ 5

Դասական արաբերենի զարգացումը

5.1. Ներածություն

Իսլամական դարաշրջանի մեկնարկին գրական արաբերենի միայն երկու աղբյուր կար՝ Ղուրանը և նախաիսլամական պոեզիան: Եվ զարմանալի չէ, որ այս երկու աղբյուրները առանցքային նշանակություն պիտի ունենային արաբերենի ստանդարտացման ու զարգացման գործում: Զարմանալի չէ նաև, որ գիտական գործունեության առաջին փորձերն իսլամում կենտրոնացած էին Ղուրանի տեքստի վրա, որը պետք է փոխանցվեր ու բացատրվեր ինչպես տեքստի, այնպես էլ բովանդակության մակարդակում: Միննույն ժամանակ, երբ խզվեցին անապատի հետ անմիջական կապերը, պոեզիայի գործող պրակտիկան շատ շուտով փոխարինվեց նախաիսլամական բանաստեղծությունների նկատմամբ գիտական հետաքրքրությամբ: Թե՛ Ղուրանի, թե՛ պոեզիայի «տեքստերի» փոխանցումը տեղի է ունեցել բանավոր կերպով ու կամայականորեն, բայց արագ ընդլայնվող կայսրությունում փոխանցման նման ձևին այլևս վստահել չէր կարելի:

Լեզուն ինքը նույնպես ենթարկվել է ստանդարտացման գործընթացի: Թեև նախաիսլամական շրջանում բեղվիներն իրենց համարում էին խոսքային մեկ համայնքի անդամներ, նրանք չունեին լեզվական որևէ նորմ, և նույնիսկ պոեզիայի լեզուն, որը ենթադրաբար պետք է վերցնեային լիներ, ուներ բազմաթիվ տարբերակներ: Նվաճումներից հետո, երբ արաբերենը դարձավ կայսրության լեզու, այն ստանդարտացնելու հրատապ անհրաժեշտություն առաջացավ երեք պատճառով. նախ բեղվիների լեզվի և ի հայտ եկած տարբեր խոսակցական ձևերի միջև անհամապատասխանությունը խալիֆայությունում հաղորդակցության համար դարձել էր իրական սպառնալիք: Երկրորդ՝ կենտրոնական իշխանության քաղաքականությունը սկզբում Դամասկոսում, իսկ ավելի ուշ՝ Բաղդադում, նպատակ ուներ վերահսկելու իր հպատակներին ոչ միայն տնտեսական ու կրոնական, այլև լեզվական հարցերում: Իհարկե, եթե արաբերենը պետք է օգտագործվեր որպես կենտրոնական իշխանության լեզու, այն պետք է ստանդարտացվեր: Երրորդ՝ պայմանավորված իրավիճակի փոփոխությամբ՝ արագորեն ընդլայնվում էր բառապաշարը, որը պետք է կանոնակարգվեր՝ որոշակի միակերպություն ապահովելու համար:

Այս գլխում անդրադարձ է կատարվում ստանդարտացման գործընթացին առնչվող երեք թեմաների: Լեզվի գրավոր կողավորման ամենակարևոր նախապայ-

մանը եղել է գրի մշակումը, ավելի ճիշտ՝ գրության՝ գոյություն ունեցող պրակտիկայի հարմարեցումը նոր իրավիճակին: Այնուհետև մշակվել է լեզվի ստանդարտացված նորմ, հավաքագրվել և ընդլայնվել է բառապաշարը: Հետագայում, երբ այդ անհրաժեշտ գործընթացներն իրականացվել են, մշակվել է ոճական ստանդարտ: Գոյություն ունեցող բեղվինական մոդելը մեծ դեր է ունեցել պոեզիայի ոճական ստանդարտի մշակման գործում, սակայն, որպես այդպիսին, դասական արաբերենի իրական սկիզբը նշանավորվել է արաբական արձակ ոճի առաջացմամբ: Այս գլխի վերջին հատվածում կանոնադաշտանք արաբերենի պաշտոնական կարգավիճակին:

5.2. Ուղղագրության մշակումը

Մուսուլման գիտնականների առաջին մտահոգությունն այն տեքստերի կանոնակարգումն էր, որոնց հետ իրենք աշխատում էին: Թեև բանավոր փոխանցումը շարունակում էր մնալ իսլամական մշակույթի կարևոր բաղադրիչ, փոխանցման ընթացքում մեծաթիվ անճշտությունների վտանգն այնքան մեծ էր, որ չէր կարելի այն անտեսել: Հեղինակավոր տեքստի անհրաժեշտությունը հրամայական էր ամենից առաջ հայտնության գրքի համար: Բնականաբար, կենտրոնական իշխանությունը մեծ դերակատարություն ուներ ամբողջ կայսրությունում գրքի մեկ՝ միօրինականացված տարբերակ ընդունելու գործում՝ կրոնական ու քաղաքական ոլորտներում որպես հիմք կիրառելու համար:

Ղուրանի տեքստի մշակումը վճռորոշ էր արաբերենի գրավոր ստանդարտի մշակման գործում: Գործնական մակարդակում տեքստը գրի առնելու գործընթացն ուղեկցվում էր ուղղագրությանն ու մի շարք դրույթների մշակմանն առնչվող տարատեսակ որոշումների ընդունմամբ՝ հնարավորինս խուսափելու գրության երկձևություններից և դարձնելու այն ավելի հարմար, քան ջահիլիայի շրջանում էր: Վերևում (Գլուխ 3) տեսանք, որ թերակղզում նախաիսլամական շրջանում գրելու մշակույթը եղել է: Սակայն վաղ իսլամական աղբյուրները կրոնական պատճառներով, գուցե նույնիսկ չափազանցելով, շեշտում էին մարգարեի և, առհասարակ, ջահիլիայի ողջ հասարակության անգրագետ լինելու հանգամանքը: Մարգարեն եղել է *ummi*՝ մեկը, ով չգիտեր ո՛չ կարդալ, ո՛չ գրել, և դա էր պատճառը, որ Ղուրանի հայտնությունն ու մարգարեի կողմից տեքստի վերարտադրումն ընկալվում էին որպես հրաշք:

Կան հստակ նշաններ, որ դեռևս VI դարում գիրը բավականին տարածված է եղել թերակղզու քաղաքային կենտրոններում՝ Մեքքայում և մասամբ Մադինայում: Մեքքայի առևտրային միջավայրում գործարարները հավանաբար ունեցել են իրենց գործարքները գրանցելու տարբեր միջոցներ: Վկայություններ կան Մեքքայում գրված ու Քաաբայում պահված պայմանագրերի մասին: Նույնիսկ ռաուիները՝ պոեզիան փոխանցողները, երբեմն գրավոր նշումներ են արել ու հիմնվել դրանց վրա, թեև բանավոր են արտասանել իրենց վստահված բանաստեղծությունները: Ղուրանում արտացոլված է այն հասարակությունը, որտեղ առևտրային նպատակներով գրելն ընդունված երևույթ է եղել: 2-րդ սուրայում, օրինակ, կան պարտքերի մարման վերաբերյալ

մանրամասն դրույթներ, որոնցում հստակորեն նկարագրված է, թե ինչպես պետք է գրի առնել պայմանները (Ղ 2:282)։

«Ո՛վ դուք հավատացյալներ, երբ իրարից որոշակի ժամանակով պարտք եք վերցնում, գրե՛ք այն, և թող գրագիրն արդարացիորեն գրի առնի այն ձեր միջև, և թող ոչ մի գրագիր չհրաժարվի գրել այնպես, ինչպես Ալլահն է սովորեցրել իրեն, և թող նա գրի և թող թելադրի նա, ով պարտավոր է» (*yā 'ayyuhā lladīna 'āmanū 'idā tadāyantum bi-daynin 'ilā 'ajalin musamman fa-ktubūhu wa-l-yaktub baynakum kātibun bi-l-'adli wa-lā ya'ba kātibun 'an yaktuba kamā 'allamahu llāhu fa-lyaktub wa-l-yumlili lladī 'alayhi l-ḥaqqu*):

Մարգարեի կենսագրականում բազմաթիվ հիշատակումներ կան արաբական ցեղերի հետ նրա ունեցած նամակագրության ու պայմանագրեր կնքելու մասին, օրինակ՝ Հյուսիսային Արաբիայի բնակավայրերի հետ հայտնի պայմանագիրը։ Այն ստորագրվել է հիջրայի 9-րդ տարում՝ դեպի Թաբուք արշավանքի ժամանակ, և առաջին անգամ սահմանում է մուսուլմանների ու այլադավանների հարաբերությունները։ Պատմիչների հաղորդումներում հիշատակվում են գրագիրն ու վկաները, ինչպես նաև այն փաստը, որ մարգարեն այն ստորագրել է իր եղունգով (հմմտ. Ալ-Ուսկիդի (*al-Wāqidī*), «*Mağāzī*», III, խմբ. Մարսդեն Ջոնս (*Marsden Jones*), Լոնդոն, 1966, 1025-ից)։ Հավանաբար այս վերջին հանգամանքն ավելացվել է՝ ընդգծելու այն փաստը, որ մարգարեն ինքը չէր կարող գրել։

Մարգարեն ամենայն հավանականությամբ անգրագետ է եղել, բայց եղել են գրագիրներ, որոնց նա վստահել է, իր մեքքացի ընկերներն էլ են ունեցել գրագիրներ իրենց գործերի կառավարման համար։ Սկզբում հայտնությունը բաղկացած է եղել կարճ ուղերձներից, որոնք մարգարեն փոխանցել է հավատացյալներին, և որոնք կարելի էր հեշտությամբ հիշել։ Բայց շատ շուտով բանավոր ուղերձներն ավելի ու ավելի երկար են դառնում, և հիշելու համար գրավոր օժանդակության անհրաժեշտություն է առաջանում, մինչդեռ տեքստը շարունակում էր փոխանցվել բանավոր։ Ավանդույթը պահպանել է մի քանի գրագիրների անուններ, որոնց Մուհամմադը թելադրել է ուղերձները. նրանցից առանցքայինը Ջեյդ իբն Սաբիթն է (մահ. 45/665)։ Ղուրանի տեքստն ինքնին փաստում է արտասանվողից դեպի գրի առնվող տեքստ այս անցումը։ Վաղ սուրաներում ներկայիս *qur'ān* եզրույթը (հավանաբար փոխառված է ասորական *qeryānā* – *ընթերցվածք* բառից) հետագա սուրաներում ավելի հաճախ փոխարինվում է *kitāb* – *գիրք* բառով։

Թե՛ իսլամական ավանդույթը, թե՛ գիտնականները վկայում են, որ մարգարեի կյանքի ընթացքում հայտնության ամբողջական հավաքածու չի եղել. եղել են տարատեսակ նյութերի կտորների վրա արձանագրված ուղերձների հատվածներ։ Այս բոլոր հատվածների փաստացի հավաքագրումը տեղի է ունեցել մարգարեի մահից հետո։ Ավանդույթի համաձայն՝ 3-րդ խալիֆան՝ Օսմանը (25/644-35/656), հրամայել է ստեղծել Ղուրանի հեղինակավոր ձեռագիր։ Նա այս աշխատանքը վստահել է Մուհամմադի գրագիր Ջեյդին, որը ներգրավված է եղել տեքստի գրի առնելու գործում դեռևս մարգարեի կենդանության օրոք։ Երբ աշխատանքն ավարտվել է, ձեռագրի պատճեններն

ուղարկվել են իսլամական կայսրության կարևոր կենտրոններ, որտեղ դրանք պետք է փոխարինեին գոյություն ունեցող բոլոր այլընտրանքային տարբերակներին: Այս տեքստի ընդունումը, որը սովորաբար կոչվում է *al-Muṣḥaf* (գլանաձև ձեռագիր – ծ.թ.), դանդաղ է ընթացել, և ոչ կանոնական տարբերակները շարունակել են շրջանառվել, բայց ի վերջո, հիջրայի II դարի վերջում օսմանական տեքստը գրեթե ամենուր դառնում է կրոնական ուսուցման ու ընթերցման հիմքը: Արաբերենի առաջին քերականական տրակտատում՝ Սիբավեյհիի (մահ. 177/793^օ) «*Kitāb*»-ում, մերժվում է կանոնական տեքստի բաղաձայնային հիմքից որևէ շեղում, որոշակի շեղումներ թույլատրվում են միայն տեքստի ձայնավորման մեջ: Տարբերակային ընթերցումների (*qirā'āt*) շուրջ առաջանում է հսկայական գրականություն, որը մինևույն ժամանակ նպաստում է Ղուրանի տեքստի ու լեզվի լեզվաբանական ուսումնասիրությանը:

Բացի տեքստի մշակման ընթացքում առաջացած միօրինակացման դժվարություններից, հիմնական խնդիրը, որին բախվում էին Զեյդ իբն Սաբիթն ու նրա հետ տեքստը խմբագրողները, արաբական գրի անհստակությունն էր: Գրի տեսակը, որն օգտագործում էին մեքքացի առևտրականները, դեռևս պարզունակ էր: Արաբական այբուբենի այս պարզունակ ձևի հետ կապված՝ հիմնականում երկու խնդիր կար: Նախ, դեռևս չկային տարորոշիչ կետերը՝ որոշ հնչյուններ տարբերակելու համար, և այբուբենի տառերից շատերը կիրառվում էին երկու կամ նույնիսկ ավելի հնչյուններ նշելու համար, ինչպես *sīn/šīn*, *šād/dād*, *bā'/tā'/tā'/nūn/yā'*, *fā'/qāf*, *dāl/dāl*, *rā'/zāy*, *tā'/dā'*: Մա նաբաթեական գրի ժառանգությունն էր, որը եղել է արաբական գրի ամենավաղ ձևի հիմքը, և որը չէր արտահայտում արաբերենի բոլոր հնչյունները: 2-րդ խնդիրը կապված էր սեմական բոլոր գրերի (բացի եթովպերենից) ընդհանուր հատկանիշի հետ, այն է՝ այս գրերում չեն նշվում կարճ ձայնավորները: Նաբաթեական մոդելում նույնիսկ երկար ձայնավորներից շատերը ճիշտ չեն գրվել (տե՛ս վերևում, էջ 38-ից): Առաջին խնդիրը գուցե արդեն լուծված է եղել նախաիսլամական ժամանակներում: Կան որոշ հուշումներ, որ շատ վաղ ժամանակներում գրագիրները նույնագիր հնչյունները տարբերելու համար կիրառել են տարորոշիչ կետեր: Նրանք հավանաբար այս հնարքը փոխառել են ասորական մոդելից, քանի որ ասորական գրության մեջ կետերն օգտագործվում են հնչյունների ալոֆոնները տարբերակելու համար: Հնարավոր է նաև, որ նրանք այս մեթոդը ժառանգած լինեն նաբաթեական գրից, որտեղ կետերն օգտագործվել են ձևով մոտ նիշերը տարբերակելու համար (Nehmé 2010):

Կարճ ձայնավորների նշագրումն ընդհանուր առմամբ ավելի բարդ խնդիր է եղել: Իսլամի I դարում, երբ Ղուրանի հայտնության հատվածները սկսում են հավաքվել ու արձանագրվել, կարճ ձայնավորների միասնական ու հստակ համակարգի անհրաժեշտությունը զգալի է դառնում: Երեք կարճ ձայնավորները նշելու համար տառերի տակ և վերևում դրվող (գունավոր) կետերի համակարգի ներդրումը վերագրվում է տարբեր քերականների, որոնց թվում է քերականության լեզենդար «հիմնադիրը»՝ Աբու-լ-Ասուադ ադ-Դուալին ('Abū l-'Aswad ad-Du'alī, մահ. 69/688^օ): Ըստ Իբն Ալ-Ան-

բարիի հաղորդած ավանդության՝ Աբու-լ-Ասուադը գրագրին տվել է հետևյալ ցուցումները.

«Երբ ես բացում եմ իմ շուրթերը, տառի վերևում դիր մեկ կետ, և երբ դրանք հավաքում եմ, տառի կողքին դիր մի կետ, իսկ երբ դրանք իրարից հեռացնում եմ, տառի տակ դիր մի կետ, և եթե հետո ռնգայնացնեմ այս ձայնավորները, դիր երկու կետ» (*fa-`idā fatahtu šafatayya fa-nquṭ wāhidatan fawqa l-ḥarf, wa-`idā ḍamamtuhumā fa-j`al an-nuqṭa `ilā jānibi l-ḥarf, wa-`idā kasartuhumā fa-j`al an-nuqṭa min `asfalihi, fa-`idā `atba `tu šay`an min hādīhi l-ḥarakāt ġunnatan fa-nquṭ nuqṭatayn*). (Իբն ալ-Անբարի (Ibn al-`Anbārī), «Nuzha», խմբ.՝ Ամեր (Amer), Ստոկհոլմ, 1963, էջ 6–7):

Այս հաղորդման մեջ երեք ձայնանիշների կետային նշագրման ու նունավորման ստեղծումը վերագրվում է Աբու-լ-Ասուադին, իսկ ձայնանիշների անվանումները (*fatha, ḍamma, kasra*) կապված են դրանց արտասանական տեղայնացման հետ: Իսլամական աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ սկզբում Ղուրանի ձեռագրերում ձայնավոր կետերի գործածման շուրջ զգալի անհամաձայնություն է եղել, ինչի արդյունքում այս համակարգը բացակայում է քուֆիական գրով հնագույն ձեռագրերում, ինչպես նաև արձանագրություններում: Որոշ ձեռագրերում կետերն ավելացվել են ավելի ուշ: Սկզբում միասնական ստանդարտի բացակայությունն ակնհայտ է: Դերոշը (Déroche 2010) նկարագրում է Ղուրանի՝ 5 տարբեր մարդկանց կողմից գրված VII դարավերջի մի ձեռագիր, որում տարրորոշ կետերի կիրառման օրինաչափություն չկա անգամ միևնույն անձի գրչին պատկանող հատվածում:

Աբու-լ-Ասուադին վերագրվող ևս երկու նորամուծություններ են համգայի (հագագային դադարի) և շադդայի (կրկնավորման) պայմանանշանները: Երկու նշաններն էլ բացակայում են նաբաթեական գրում: Գլուխ 4-ում նշեցինք (էջ 58-59), որ Հիջազում համգան հավանաբար չի եղել, բայց լեզվի այն տարբերակում, որով տեղի է ունեցել Ղուրանի հայտնությունը և ստեղծվել է նախաիսլամական պոեզիան, համգան արտասանվել է: Պոեզիայի և Ղուրանի լեզվի հեղինակավոր լինելու պատճառով Հիջազի գրագիրները ստիպված են եղել հագագային դադարը գրավոր արտահայտելու միջոց մշակել: Քանի որ իրենց իսկ խոսքում համգայի փոխարեն շատ դեպքերում կիրառվել է երկար ձայնավոր, նրանք համգա պարունակող բառերը գրել են երկար ձայնավորով՝ արտահայտելով *w, y* կիսաձայններով կամ ալիֆով: Ավանդույթի համաձայն, Աբու-լ-Ասուադը կատարելագործել է այս համակարգը՝ կիսաձայնի վրա գործածելով փոքր՝ *ʿayn* տառը, որը ցույց էր տալիս կատկային հնչյունի առկայությունը, այն է՝ հագագային դադարը: Բաղաձայնի կրկնավորումը նշվել է տարրորոշ կետով:

Կարճ ձայնավորների նշանային համակարգի հիմնական բարեփոխումը սովորաբար վերագրվում է արաբերենի առաջին բռնաբանագրին՝ Ալ-Խալիլ իբն Ահմադին (al-Ḥalīl ibn `Aḥmad, մահ. 170/786 կամ 175/791): Նա կետերի համակարգը փոխարինում է երեք կարճ ձայնավորների հատուկ նիշերով՝ *u* ձայնավորի համար՝ փոքր *wāw, a* ձայնավորի համար՝ փոքր՝ *ʿalif* և *i* ձայնավորի համար՝ փոքր *yā*՝ (*yā*՝-ի մի

մասը): Նա նաև փոխում է շաղդայի նշանը՝ փոխարենը կիրառելով փոքր *sin* (*šadīd* - *կրկնավոր* բառը հուշող կարճ նիշ): Մեկ բաղաձայն ցույց տալու համար կարող էր օգտագործվել փոքր *ḥā* (*ḥafif*՝ *թեթև* բառի սկզբնատառը): Ի սկզբանե, այս համակարգը ստեղծվել էր պոեզիան գրի առնելու համար, որը նույնպես մշակման շրջան է անցել, բայց աստիճանաբար այն տարածվում է նաև Ղուրանի՝ արագագրով գրված ձեռագրերի վրա: Այստեղ երկձևություններն ավելի քիչ են, քան հին համակարգում, որտեղ կետերը տարբեր գործառույթներ ունեին:

Ալ-Խալիլի բարեփոխումներով արաբերենի գրային համակարգը գրեթե ամբողջացավ և առ այսօր հիմնականում նույնն է մնացել՝ բացի մի քանի հավելյալ նշաններից (լրացուցիչ նշաններից մեկի՝ այսպես կոչված *warṣ* կետի մասին, որը դրվում է *a* ձայնավորից առաջ, տե՛ս Գլուխ 17, էջ 376): Տարորոշիչ կետերի և ձայնանիշների կանոնավոր կիրառություն, այնուամենայնիվ, միշտ չէ, որ հանդիպում է, և ամբողջությամբ ձայնավորված ձեռագրերի կողքին կարելի է գտնել տեքստեր, որոնցում անգամ տարորոշիչ կետերը դրված չեն: Նույնիսկ գրության նոր համակարգի ներդրումից հետո բավական ժամանակ պահանջվեց, մինչև դրանք համընդհանուր և համակարգված կերպով սկսեցին կիրառվել գրության մեջ: Գրային համակարգի հստակեցումից հետո մշակվեցին գրային բազմազան ոճեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ կիրառման իր տիրույթը: Բացի վիմագիր գրատեսակից (որը կոչվում է քուֆիական), որը նույնպես օգտագործվել է Ղուրանի վաղ ձեռագրերում, Աբդ ալ-Մալիքի բարեփոխումներից հետո ստեղծվեց արագագիր ձեռագրատեսակ՝ դիվանատանը գործածելու համար (տե՛ս ստորև): Գիրը դարձավ իսլամական արվեստի կարևոր բաղադրիչ: Կերպարվեստի նկատմամբ ընդհանուր բացասական վերաբերմունքի պատճառով գեղագրությունը դարձավ նախշագարդման ամենակարևոր միջոցներից: Արաբերենի գրատեսակների մշակումներին այստեղ չենք անդրադառնա:

Գրային համակարգ ունենալը մի բան է, պաշտոնական՝ առևտրային ու վարչական նպատակների համար կանոնակարգված լեզու մշակելը՝ մեկ այլ բան: Որքան մեզ հայտնի է, մեքքացի վաճառականները որևէ արխիվ չեն ունեցել, և պետք է ենթադրել, որ չի եղել հաշվապահության համար մշակված իրավաբանական տերմինաբանություն կամ կանոնադրություն: Դա է պատճառը, որ իսլամական կայսրության ստեղծման առաջին շրջանում կառավարությունը վարչական ու հարկային օղակներում Սիրիայում և Եգիպտոսում նախընտրեց օգտվել հունալեզու, իսկ արևելքում՝ պարսկալեզու գործավարների ծառայությունից: Հարկային ռեգիստրում (*dīwān*) հունարենից արաբերենի անցումն աղբյուրներում ավանդաբար կապվում է խալիֆ Աբդ ալ-Մալիքի անվան հետ: Ըստ այս պատմության, խալիֆը հրամայել է ծառայողներին անցնել արաբերենի 81/700 թ., իբր այն պատճառով, որ հույն ծառայողներից մեկին բռնել են թանաքամանի մեջ միզելիս (Ալ-Բալագուրի (*al-Balāduṛī*), «*Futūḥ al-buldān*» խմբ.՝ Ռիդուան (*Riḍwān*), Կահիրե, 1959, էջ 196-197): Ճիշտ է այս պատմությունը, թե ոչ, անցումն արաբերենին խոսում է արաբների ինքնավստահության աճի ու նրանց՝ գրելու գործնական կարողությունների բարելավման մասին:

Այնուամենայնիվ, որպեսզի գրագիրները դադարեին կիրառել հունարենը, պահանջվում էր ավելին, քան խալիֆի հրամանը: Պապիրուսների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վարչական համակարգում անցումն արաբերենին շատ ավելի աստիճանական է եղել, քան սովորաբար ենթադրվում է (Sijpesteijn 2007): Լեզվի փոփոխման քաղաքական կարևորությունն ընդգծվում է երկու լեզուների գործառույթների բաշխմամբ: Ստրումսան (Stroumsa 2008) ցույց է տվել, որ որոշ ժամանակ Օմայյանների վարչակազմի օրոք հունարենը շարունակել է ընկալվել որպես ուժի և իշխանության լեզու, հետևաբար՝ այն բնական լեզուն, որը պետք է գործածվեր հանրային գրագրություններում, մինչդեռ արաբերենին վերապահված է եղել մասնավոր նպատակներով կիրառությունը: Նեգի անապատում գտնվող նաբաթեական Նիցանա հնավայրի Նեսանայի արխիվի¹¹ պապիրուսները ցույց են տալիս, որ նույնիսկ ներքին շրջանառության փաստաթղթերը երբեմն գրվել են բացառապես հունարենով՝ առանց արաբերեն թարգմանության: Հետևաբար անցումը բացառապես արաբերեն փաստաթղթերին վկայում է խալիֆայության աճող հզորության մասին:

5.3. Լեզվի ստանդարտացումը

Դեռ նախքան *dīwān*-ի լեզվի փոփոխությունը, արաբերենը կիրառվում էր որպես գրավոր լեզու. ամենավաղ պապիրուսները թվագրվում են հիջրայի 22-րդ տարով, իսկ հիջրայի I դարի վերջում շրջանառվում էին բավականին մեծ թվով պապիրուսների տեքստեր: Այս պապիրուսների լեզուն դասական արաբերենի կանոնակարգված քերականության տեսանկյունից խիստ անկանոն է, սակայն այն փաստը, որ դրանք պարունակում են մեծ թվով հիպերկորեկցիաներ (գերուղղումներ, տե՛ս ստորև – ծ.թ.), ցույց է տալիս, որ գրագիրները ձգտել են լեզվի կատարելության: Գլուխ 9-ում, այսպես կոչված «միջին արաբերեն» տեքստերի մասին խոսելիս կանդրադառնալով պապիրուսների կորպուսի լեզվական առանձնահատկություններին: Այս գլխում մեր հիմնական նպատակն է ընդհանուր գծերով ներկայացնել ստանդարտացման գործընթացը, որը շուտով պետք է մեկնարկեր:

Ղուրանի լեզուն թեև գրեթե նույնական է նախախալամական պոեզիայի լեզվի հետ, սակայն ունի բնորոշ կրոնական երանգավորում, ինչը դրսևորվում է ոճի ու լեզվի առանձնահատկություններով, որոնք չեն եղել գրավոր այլ աղբյուրներում: Պոեզիայի լեզուն նույնպես առանձնանում էր բանաստեղծական լեզվին հատուկ գծերով, որոնք բնորոշ չեն սովորական լեզվին: Թեև երկու աղբյուրներն էլ մաքուր արաբերենի նմուշներ էին, դրանք հազիվ թե ընդօրինակելի լինեին սովորական արձակի համար: Լեզվի ճշգրտությունը որոշող դատավորները՝ բեդվիները, հաճախ էին հրավիրվում լեզվական հարցերում օգնելու, բայց նրանք չէին կարող պարտադրել մեկ

¹¹ Նիցանա նաբաթեական հնավայրից գտված պապիրուսների արխիվը գիտական շրջանակում հայտնի է դարձել տեղանվան հունարեն արտասանությամբ՝ Նեսանա: 1987 թ. Իսրայելում հիմնադրված Նիցանա բնակավայրը կրում է անվան հնագույն տարբերակը:

ստանդարտ լեզու, թեկուզ հենց իրենց լեզվական տարբերությունների պատճառով: Վերևում (Գլուխ 4) տեսանք, որ ջահիլիյայի ժամանակաշրջանում ցեղերի լեզուն որոշակիորեն տարբերվում էր, և չնայած հիմքեր կան ենթադրելու, որ շփման էական խնդիրներ չեն եղել, այնուամենայնիվ չի եղել նաև մեկ ընդհանուր ստանդարտ: Մյուս կողմից, աճող նստակյաց բնակչությունը, որը քիչ թե շատ տիրապետում էր լեզվին, խիստ կարիք ուներ նման ստանդարտի, բայց հազիվ թե իրենք զբաղվեին լեզվական ճշգրտությանը վերաբերող որոշումների մշակմամբ: Իրականում նրանց՝ գործնական նպատակներով լեզվի անփույթ կիրառումը, ինչպես պապիրուսների տեքստերում, աճող անհանգստության պատճառներից էր նրանց համար, ովքեր իրենց համարում էին բեդվինական քաղաքակրթության իրական ժառանգներ, մաքուր արաբներ: Մուսուլման պատմիչների հաղորդումներում «խոսքի աղավաղումը» քերականության «գյուտի» հիմնական շարժառիթն էր, ինչը վերագրվում է տարբեր մարդկանց, այդ թվում՝ Աբու-լ-Ասուադին: Այս հաղորդման պատմական հավաստիությունը կասկածելի է (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 7, էջ 130). այն հավանաբար արտացոլում է քերականական ստանդարտի մշակման վերաբերյալ ավելի ուշ տեսակետները (Talmon 1985): Այնուամենայնիվ, դժվար թե կարելի է հերքել, որ իսլամի տարածման առաջին տասնամյակներում աճում էր մասնագետների պահանջարկը, որոնք կարող էին արաբերենով պատշաճ ուսուցում ապահովել: Քերականները, ըստ ամենայնի, կարևոր դեր են ունեցել լեզվի ստանդարտացման գործում: Գիտական առաջին փորձերը վերաբերում էին Հայտնության գրքի մեկնաբանությանը, բայց քանի որ Ղուրանի լեզուն ուսումնասիրողները չէին կարող անտեսել նախաիսլամական արաբերենի մյուս աղբյուրը՝ բանաստեղծությունները, շուտով տեքստերի կորպուսի այս երկու հիմնական բաղադրիչները, որոնք պետք է կանոնական դառնային արաբերենի լեզվաբանական ուսումնասիրության համար, միավորվեցին քերականների աշխատություններում:

Առաջին քերականը, որը տվել է լեզվի ամբողջական նկարագիրը մի ժողովածուում, որը հավանաբար գրքի տեսքով առաջին արաբալեզու աշխատությունն էր, Սիբավեյհին է. նա արաբական ծագում չունեցող, պարսիկ էր՝ Շիրազից (տե՛ս Գլուխ 7): Նրան ընդօրինակեցին քերականների հետագա բոլոր սերունդները: Քերականների կարծիքով իրենց հիմնական խնդիրն էր բացատրություն գտնել արաբերենի յուրաքանչյուր երևույթի համար, ոչ թե պարզապես նկարագրել դրանք կամ մի շարք ցուցումներ տալ արաբերեն ճիշտ խոսելու վերաբերյալ: Հետևաբար նրանք տարբերակում էին այն, ինչը փոխանցված էր, և այն, ինչը տեսականորեն հնարավոր էր լեզվում: Սկզբունքորեն նրանք ընդունում էին այն ամենը, ինչը փոխանցված էր վստահելի աղբյուրից՝ Ղուրանի լեզուն, որը սուրբ էր, այն ամենը, ինչ պահպանվել էր նախաիսլամական պոեզիայից, և վստահելի բեդվին տեղեկատուների վկայությունները: Այս շրջանակում նույնիսկ եզակի դեպքերը կամ շեղումներն են ներառվել՝ չընդունվելով, սակայն, որպես օրինակելի ձևեր, որոնք կարող են հիմք հանդիսանալ տեսական լեզվաբանական հիմնավորման համար: Նման տարբերակումը բնորոշ է իսլամական գիտությանն ընդհանրապես, որում 'aql-ը՝ «տրամաբանական դատողություն-

նը», միշտ հստակորեն տարբերակվում է *naql*-ից՝ «փոխանցված գիտելիքից»: Այսպիսով՝ տարանջատում դրվեց փաստագրված ձևերի ուսումնասիրության ու քերականների տեսությունների միջև, և առանց պարտադրելու քերականներն ամեն դեպքում կարող էին սահմանել լեզվի կանոնական նորմ:

Քերականական կառուցվածքի կողավորումն իրականացվեց բառապաշարի ուսումնասիրությանն ու դրա անհրաժեշտ ընդլայնմանը զուգընթաց: Ստանդարտացման գործընթացի այս երկու ասպեկտները փոխկապակցված են: Լեզվի հավանական «աղավաղումը» թույլ չտալու համար կար ինչպես քերականների, այնպես էլ բառարանագիրների կարիք, որոնց առաջնային նպատակը հին բեդվինական վտանգված բառապաշարի պահպանումն էր: Բառարանագիրներն անհանգստության մի քանի պատճառ ունեին: Նախ, վաղ իսլամի նստակյաց քաղաքակրթությունը զգալիորեն տարբերվում էր անապատային ցեղերի քաղաքակրթությունից, որոնք եղել են նախաիսլամական պոեզիայի յուրահատուկ բառամթերքի պահապանները: Քիչ հավանական է, որ որևէ քաղաքաբնակ կիմանար ուղտերին, կենդանիներին, վայրի բնությանն ու կացարաններին առնչվող բառապաշարի բոլոր նրբությունները: Կան քերականների մասին պատմություններ, որոնք շեշտում են վերջիններիս գործունեության այս ուղղությունը: Այսպես՝ քերական Աբու Ամր իբն ալ-Ալան ('Abū 'Amr ibn al-'Alā', մահ. 154/770), երբ սկսեց դասեր տալ լեզվի ու պոեզիայի մասին, հանդիպեց մի իսկական բեդվինի, որը սկսեց նրան անհասկանալի բառերի բացատրության վերաբերյալ հարցեր տալ: Երբ քերականն անցավ ստուգումը, բեդվինն ասաց՝ *ḥudū 'anhu fa-'innahu dābba munkara* («Սովորեք նրանից, որովհետև նա նմանը չունեցող բանող կենդանի է» (իմա՝ գիտելիքի շտեմարան)) (Ալ-Ջաջաջի, «*Majālis al-'ulamā'*», խմբ.՝ Հարուն (Hārūn), Քուվեյթ, 1962, էջ 262): Այս պատմությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես պետք է քերականները բեդվինական բառապաշարի իմացությամբ ապացուցեին իրենց արժանիքները:

Սովորական լեզվակրի համար, որը մեծացել էր իսլամական քաղաքում և ոչինչ չգիտեր բեդվինական միջավայրի մասին, նույնիսկ սովորական արաբերեն բառերն էին անծանոթ դարձել: Ղուրանի ամենավաղ մեկնաբանություններից մեկից կարող ենք պատկերացում կազմել այն մասին, թե որ բառերն էին դուրս եկել կիրառությունից: Մուկաթիլ իբն Մուլեյմանի (Muqātil ibn Sulaymān, մահ. 150/767) *Tafsīr*-ում նշված են Ղուրանում կիրառված բազմաթիվ բառեր, որոնք, ըստ նրա, վերափոխված են և բացատրության կարիք ունեն, օրինակ՝ *'alīm* – *ցավոտ* (փոխարինված է *wajī'*-ով), *mubīn* – *պարզ* (փոխարինված է *bayin*-ով), *naba'un* – *նորություն* (փոխարինված է *ḥadīthun*-ով), *nasīb* – *բաժին* (փոխարինված է *ḥaqq*-ով), *'ātā* – *տալ* բայը (փոխարինված է *'a'ṭā*-ով) և հարցական *'ayyān* – *երբ* բառը (փոխարինված է *matā*-ով):

Բառապաշարին սպառնացող երկրորդ վտանգն այլ լեզուների հետ շփումն էր: Երբ արաբները ծանոթացան նվաճված տարածքների նստակյաց ժողովուրդների մշակույթին, նրանք առնչվեցին նոր երևույթների ու հասկացությունների, որոնց համարժեք բառեր արաբերենում դեռ չկային: Նոր հասկացությունները նշող բառերի

ամենաառաջին աղբյուրները, իհարկե, նոր իսլամական կայսրությունում խոսվող լեզուներն էին: Եվ սա հենց այն էր, ինչից վախենում էին ժամանակի որոշ արաբ գիտնականներ: Նրանք համոզված էին, որ այլ մշակույթներից բառերի ներհոսքը կփչացնի արաբերենը, որն Աստված ընտրել էր մարդկությանն իր վերջին հայտնությունը փոխանցելու համար:

Հիջրայի I դարում այս վերաբերմունքը դեռևս զգալի չէր, ինչպես ցույց են տալիս Ղուրանի բառապաշարի վերաբերյալ ամենավաղ մեկնիչների մեկնաբանությունները: Նախաիսլամական շրջանում արաբները զգալի թվով բառեր էին վերցրել շրջապատող մշակույթներից: Դրանց մեծ մասը փոխառվել էր կա՛մ Սիրիայից հրեաների/արամեերենի միջոցով, կա՛մ Միջագետքից՝ քրիստոնյաների/ասորերենի միջոցով, որտեղ Ալ-Հիրան մշակութային ու լեզվական շփումների ամենակարևոր կենտրոնն էր: Ստորև բերված են վաղ փոխառությունների օրինակներ, որոնք հանդիպում են ինչպես նախաիսլամական պոեզիայում, այնպես էլ Ղուրանում:

Միջին պարսկերենից (պահլավերեն) ասորերենի/արամեերենի միջոցով են փոխառվել՝

zanjabīl – ջրհորի անվանում դրախտում < ասորերենում՝ *zangabīl* < պահլավերենում՝ *singabēr* – *կոճապղպեղ*
warda – *վարդ* < արամեերեն՝ *wardā* < Ավեստայի *varəda* ձևը:

Որոշ բառեր հավանաբար ուղղակիորեն փոխառվել են միջին պարսկերենից, ինչպես.

istabraq – *դիպակ* < պահլավերեն *stabr* – *հաստ (հագուստ)* + *-ak* վերջածանց
jund – *բանակ* < պահլավերեն *gund* – *բանակ, զորք*
kanz – *զանձ* < պահլավերեն *ganj* – *զանձ*
dirham – *արծաթե մետաղադրամ* < պահլավերեն *draxm* < հունարեն *drachmē*:

Որոշ բառեր փոխառվել են հունարենից/լատիներենից՝ ասորերենի/արամեերենի միջոցով.

burj – *աշտարակ* < ասորերեն *būrgā* < հունարեն *púrgos*
zawj – *զույգ, ամուսնական զույգ* < ասորերեն *zūgā* – *լուծ*, *bar zūgā* – *ամուսին, կին* < հունարեն *zeūgos* – *լուծ*
dīnār – *նսկե դրամ* < ասորերեն *dīnārā* < հունարեն *dēnárion* < լատիներեն *denarius*
qaṣr – *ամրոց* < արամեերեն *qaṣrā* < հունարեն *kástron* < *լատ. castrum, castra*
ṣirāt – *ուղի* < արամեերեն *iṣṭrātiyā* < հունարեն *stráta* < լատիներեն *strata*
yāqūt – *շափյուղա* < ասորերեն *yaqūṭā* < հունարեն *huákynthos* – *հակինթ*
qirṭās – *թղթե զլանակ, ռլորած թուղթ* < ասորերեն *qarṭīsā*, *karṭīsā* < հունարեն *chartēs*:

Եվ, իհարկե, կային մեծ թվով բառեր, որոնք ուղղակիորեն փոխառվել էին ասորերենից/արամեերենից, ինչպիսիք են.

ṣalāt – *աղոթք* < արամեերեն *šlōtā*

tīn – *թուղ* < արամեերեն *tīnā*

sifr – *մեծ գիրք* < արամեերեն *sifrā*

masjid – *պաշտամունքի վայր* < արամեերեն/նաբաթեերեն *msgd* :

Փոխառությունների հատուկ կարգ են կազմում այն բառերը, որոնք անցել են հարավից՝ հարավարաբական կամ եթովպական լեզուներից, օրինակ.

ṣanam – *կուռք* < հարավարաբական ձևը՝ *ṣnm*, սաֆայականը՝ *ṣnmt*:

Ղուրանի ամենահին մեկնաբանություններում, ինչպիսին, օրինակ, Մուջահիդի (Mujāhid, մահ. 104/722) մեկնաբանությունն է, հեղինակները չեն վարանում Ղուրանում տեղ գտած բառերին օտար ծագում վերագրել: Մուջահիդը, օրինակ, ասում է, որ *tūr* – *լեռ* բառը եկել է դասական ասորերենից, *sijjīl* – *թրծած կալ* բառը՝ պարսկերենից կամ նաբաթեերենից, իսկ *qistās* – *հավասարակշռություն* բառը՝ հունարենից: Նշված դեպքերում նա հեռու չէր իրականությունից, քանի որ *tūr*-ը իսկապես ծագում է դասական ասորերենի *tūr*-ից, *sijjīl*-ը պահլավերենի *sang* – *քար* + *gīl* – *կալ* բառից, իսկ *qistās*-ն, ըստ ամենայնի, ծագում է հունարեն *dikastēs*՝ *դատավոր* բառից, որն անցել է դասական ասորերենի *dīqastūs* – ձևից: Մեկնիչների որոշ ստուգաբանություններ կարող են մտացածին լինել, բայց կարևորն այն է, որ բառապաշարի հարստացումը նրանք դիտարկել են որպես առավելություն և որպես Ղուրանում դրսևորված ստեղծագործական հանճարի գերակայության նշան: Հիջրայի II դարի վերջում, սակայն, որոշ լեզվագետներ սկսեցին վիճարկել այն միտքը, որ Ղուրանում կարող են օտար փոխառություններ լինել, և փորձեցին Ղուրանի բառապաշարի համար փնտրել բեղվինական ծագում: Այսպես, օրինակ, Աբու Ուբայդան ('Abū 'Ubayda, մահ. 210/825) ասում է. «Ղուրանի հայտնությունը եղել է պարզ արաբերենով, և ով պնդում է, որ *tāhā* բառը նաբաթեական է, մեծ սխալ է թույլ տալիս» (*nazala l-Qur'ānu bi-lisānin 'arabiyyin mubīnin fa-man da'ama 'anna tāhā bi-n-Nabaṭiyyati fa-qad 'akbara*) (*Majāz*, I, խմբ.՝ Մեզգին (Sezgin), Կահիրե, 1954, էջ 17): Թեև արաբ բառարանագիրներից շատերը, օրինակ՝ Աս-Սույուտին (as-Suyūṭī, մահ. 911/1505), շարունակում էին օտար ծագում վերագրել արաբերեն բազմաթիվ բառերի, արաբերենի մաքրության գաղափարը շարունակում էր գերակշռող մնալ որոշ մուսուլման գիտնականների շրջանում, և Ղուրանում այլ լեզուների հետքեր գտնելու արևմտյան գիտնականների փորձերը կտրականապես մերժվել են և շարունակում են մերժվել:

Հիմնական խնդիրն առաջանում է Ղուրանի այն բառերի դեպքում, որոնցում զարգացել է նոր՝ մասնավոր իմաստ, որը չի բացատրվում արաբական արմատի իմաստաբանությամբ: Նման դեպքերում մեկնիչներն ամեն ինչ անում են, որպեսզի գտնեն որևէ կապ: Այսպես, օրինակ, *yawm al-qiyāma* – *հարության օր* արտահայտության համար մեկնաբանություններում ընդունված բացատրությունն այն է, որ այն

կապված է *q-w-m* (ոտքի կանգնել) արմատի հետ, բայց, ամենայն հավանականությամբ, քրիստոնեական ասորական *qiyāmetā* բառը, որպես հունական *anástasis* – *հարություն* բառի թարգմանություն, նպաստել է արաբերեն բառի իմաստային ընդլայնմանը: Նմանատիպ օրինակներ են *zakāt* – *ողորմություն*, *masjid* – *մզկիթ*, *ṣuḥuf* – *սուրբ գրվածքներ*, *sabt* – *շաբաթ*, *sūra* – Ղուրանի բաժիններից մեկը, և Ղուրանի տեքստում այնպիսի առանցքային հասկացություններ, ինչպիսիք են *kitāb* – *գիրք*, *sā'a* – *ժամ* բառերը և այլն: *Ṣuḥuf* – *սուրբ գրվածքներ* բառը՝ *ṣaḥīfa*-ի հոգնակին, արաբ մեկնիչները կապում են *ṣ-h-f* արմատի հետ, որը հանդիպում է միայն որպես բայական II կադապարից՝ *ṣaḥḥafa*-ից (կարդալիս սխալ թույլ տալ) կազմված անվանական միավոր: Նախախալական պոեզիայում *ṣaḥīfa* (հոգնակին՝ *ṣaḥā'if*) բառը գործածվում է «գրվածքի էջ» իմաստով: Ղուրանում այս բառի կիրառումը «սուրբ գրվածքներ» նշանակությամբ (օր.՝ Ղ 20:133. *as-ṣuḥuf al-ʿulā - առաջին սուրբ գրվածքները*) դժվար է բացատրել արմատի իմաստով, այդ պատճառով արևմտյան մեկնաբանություններում այն հաճախ կապվում է վիմագիր հարավարաբական *shft* բառի կամ ընդհանուր եթովպական *s'-h-f* – *գրել* արմատի հետ:

Լեզվի մաքրության գաղափարի հետ մեկտեղ՝ գոյություն ունեցող բառի իմաստային ընդլայնումը համարվում էր բառապաշարի հարստացման ամենալավ միջոցը: Այս գործընթացի համար օրինակ է ծառայել հավանաբար հենց Ղուրանի լեզուն: Քանի որ քերականները վերլուծել են բազմաթիվ կրոնական հասկացություններ, ինչպիսիք են *ṣalāt* – *աղոթք*, *zakāt* – *ողորմություն* բառերը և հենց *'islām* բառը որպես հին բեդվինական բառեր, որոնք առանձին նշանակություն են ձեռք բերել կրոնական համատեքստում, իմաստային ընդլայնումը դարձել է նոր տերմինաբանություն ստեղծելու ընդունված մեթոդ: Նրանք, անշուշտ, ճիշտ էին այն առումով, որ Ղուրանի կրոնական բառապաշարի մի մասը ներքին զարգացման արդյունք է՝ առանց արտաքին ազդեցության: Այդպիսի օրինակ է *'islām* բառը, որն ընդհանրապես նշանակում էր «հնազանդություն», բայց հետագայում ձեռք է բերել աստծուն հնազանդվելու, մարգարեի բերած նոր կրոնն ընդունելու նշանակություն: Բացի դրանից, նույնիսկ երբ գոյություն ունեցող բառերի նոր իմաստները որոշվում էին այլ լեզուների համարժեք բառերի հիման վրա, Ղուրանում դրանց հայտնվելը ամրագրում էր նոր իմաստը:

Իսլամի վաղ շրջանում նոր պատկերացումների և գաղափարների մեծ հոսքին հնարավոր չէր դիմակայել միայն գոյություն ունեցող բառերին նոր իմաստներ հաղորդելով: Չնայած պուրիստների դիմադրությանը՝ այլ լեզուներից շատ բառեր պարզապես ընդունվեցին կա՛մ իրենց սկզբնական ձևով, կա՛մ արաբական հնչյունաբանությանը կամ ձևաբանությանը մի փոքր հարմարեցվելով: Պարսկերենից փոխառությունները շատ են դեղագիտության, հանքաբանության ու բուսաբանության ոլորտներում, օրինակ՝ բույսերի անվանումներից՝ *banafsaj* – *մանուշակ*, *'asfarāj* – *ծնկերկ*, *bāḍinjān* – *սմբուկ*, *bābūnij* – *երիցուկ*, *banj* – *բանգի*, *fustuq* – *պիստակ*, *ḥaṣḥāṣ* – *կակաչ*, *narjis* – *նարգիզ*:

Հունարեն տրամաբանական, բժշկական ու փիլիսոփայական աշխատությունների ամենավաղ թարգմանություններում որոշ տեխնիկական եզրույթներ պարզապես հունարեն բառի տառադարձություններն են, որոնց արաբերեն համարժեքը թարգմանիչները չեն կարողացել գտնել: Այդպիսիք են, օրինակ, *hayūlā* – *նյութ* (< հունարեն *hūlē*), *bulğum* – *լորձ* (< հուն. *phléγμα*) և *ʾuṣṭuquṣṣ* – *տարր* (< հունարեն *stoicheion*) բառերը: Մյուս հաջողված լուծումը գոյություն ունեցող արմատի հիմքով արաբերենի բազմաթիվ ձևաբանական կաղապարներից մեկի կիրառմամբ նոր բառ ստեղծելն էր: Սկզբում յուրաքանչյուր թարգմանիչ այս կերպով ստեղծում էր եզրույթների իր համակարգը: Արդյունքում առաջացող խառնաշփոթը քիչ թե շատ հարթվեց *Bayt al-Hikma*-ի (իմաստության տուն) ստեղծմամբ, որը հիմնեց խալիֆ Ալ-Մամունը (al-Ma'mūn) 215/830 թ.: Այն դպրոց կամ ակադեմիա չէր բառի ժամանակակից իմաստով, այլ ավելի շուտ գրքերի շտեմարան, որտեղ գիտնականները համագործակցում էին հունարեն ձեռագրերի թարգմանության գործում (Gutas 1998) և, ենթադրաբար, խորհրդակցում էին միմյանց հետ տերմինաբանությանն առնչվող հարցերի շուրջ: Հունարեն *katēgorōmenon* – *ստորոգելի*, *վերագրում* եզրույթը, օրինակ, թարգմանվել է որպես *maḥmūl*, *maqūl*, *ṣifa* կամ *naʿt*, մինչև որ ընդունվել է *maḥmūl* տարբերակը: Հունարեն *apórhansis* – *դրույթ*, *թեզիս* եզրույթը թարգմանվել է հինգ տարբեր եզրույթներով (*ḥukm*, *ḥabar*, *qawl jāzim*, *qawl qāʿi*՝, *qadiyya*), մինչև *qadiyya*-ն է դարձել ընդունված ձև:

Գոյություն ունեցող արմատներից նորաբանություններ ստեղծելու համար կաղապարների կիրառումը հատկապես օգտակար էր հունական բժշկական տերմինաբանության թարգմանության գործում: Նոր բառեր ստեղծելու այս մեթոդը ներկայացնելու համար բավական է նշել մի քանի օրինակ: Աչքի տարբեր մասերի համար կիրառած իր տերմինաբանության մեջ Հունայն իբն Իսհակը (Ḥunayn ibn ʾIshāq) հունարեն *-eidēs*՝ *-նման* վերջավորությամբ բառերը թարգմանել է հարաբերական ածականներով, օրինակ՝ *qarniyya* (հունարեն *keratoidēs*) – *եղջերաթաղանթ*, *zujājiyya* (հունարեն *hualoidēs*) – *ապակենման մարմին*, *ʾinabiyya* (հունարեն *rhagoidēs*) – *անոթաթաղանթ*, *ṣabakiyya* (հունարեն *amphiblēstroidēs*) – *ցանցաթաղանթ*: *Fu ʾāl* կաղապարն օգտագործվել է հիվանդությունների անվանումները նշելու համար, օրինակ՝ *zūkām* – *կատառ*, *մրսածություն*, *հարբուխ*, *ṣudāʿ* – *գլխացավ*, *ṣufār* – *դեղնախտ*, *duwār* – *գլխապտույտ*, *ṭuḥāl* – *փայծաղի բորբոքում*, և նույնիսկ *ḥumār* – *խումհար*:

Գոյություն ունեցող բառապաշարը նորովի գործածելու համար կարևոր պայման էր դրա կանոնակարգումը: Արաբերենի առաջին ամբողջական բառարանը կազմել է Սիբավեյհիի ուսուցիչը՝ Ալ-Խալիլ իբն Ահմադը, որը նույնպես ներգրավված է եղել արաբական գրերի մշակման գործում (տե՛ս վերևում՝ էջ 76) և արաբական տաղաչափության տեսության հիմնադիրն է: Նրան վերագրվող «*Kitāb al-ʿayn*» բառարանի նպատակն էր ընդգրկել արաբական բոլոր արմատները: Ներածության մեջ տրված է արաբերենի հնչյունական կառուցվածքի ընդհանուր նկարագիրը, և բառարանն ամբողջությամբ օգտագործում է արաբերենի հասանելի կորպուսը՝ ընդգրկելով մեջբե-

րումներ Ղուրանից ու բազմաթիվ նախախալամական բանաստեղծություններից, որոնք երկուսն էլ անցել են նորմավորման ու գրավոր տեքստի փոխակերպվելու գործընթաց քերականների ձեռքով (տե՛ս Գլուխ 7):

«*Kitāb al-‘ayn*»-ում շեշտը դրվել է այն բառերի վրա, որոնք արաբական գրավոր տեքստերում լայն կիրառություն են ունեցել (*musta‘malāt*), սակայն ավելի ուշ շրջանի հեղինակները նպատակ են դրել ներառել արաբերենի բոլոր՝ թե՛ համագործածական, թե՛ հազվադեպ հանդիպող բառերը: Սա երբեմն հանգեցրել է «ուրվական» բառեր ընդգրկելուն, որոնք երբեք գոյություն չեն ունեցել որպես այդպիսին, կամ բառին մի քանի իմաստ վերագրելուն՝ միայն մեկ կոնկրետ համատեքստի հիման վրա: Բառային միավորների հարուստ աղբյուր է փոքր-ինչ ոչ ֆորմալ եռոտնյա յամբով գրված *naẓm* պոեզիայի բառապաշարը, որը հաճախ իմպրովիզային է: Այս ժանրի պոետները բացահայտել են արաբերենի բառաստեղծման ողջ ներուժը: Ուլմանը (Ullmann 1966) ցույց է տվել, որ *naẓm*-ի պոեզիայից բառարաններում մեջբերված բազմաթիվ բառեր շատ հաճախ նորաբանություններ են, որոնք ոչ թե առանձին արմատներ են, այլ հիմնված են գոյություն ունեցող արմատների վրա: Եռահարֆ բառերը կարող են ընդլայնվել շատ կամ քիչ՝ ըստ ցանկության՝ նախաձանցներով, միջաձանցներով ու վերջաձանցներով: Այսպես, օրինակ, գոյություն ունեցող *‘adlamu* – շատ սև բառից ստեղծվել է *idlahamma* – շատ սևանալ բայը, *kadaḥa* – ջանք գործադրել և *jalaba* – բերել բայերից առաջացել են *kardaḥa* և *ijla‘abba* բայերը՝ նույն նշանակությամբ: Նոր բայերը կազմվել են *-ran-*, *-lan-*, *-‘an-* կամ *-han-* միջաձանցներով, օրինակ՝ *islanṭaḥa* – լայն լինել բայը՝ *saṭaḥa* – ընդլայնել բայից, *iq‘anṣara* – սեղմվել, *ḥanṣarān* բայն ու *qinṣa‘run* ածականը՝ *qaṣura* – կարճ լինել բայից և շատ այլ օրինակներ: Նոր անուններ են կազմվել *-m* վերջաձանցով, ինչպես՝ *baldamun*, *balandamun*, *balīdun* – հիմար բառի նույն իմաստով, *šaj‘amun* բառը *šajā‘un* – համարձակ բառի նույն իմաստով: Խնդիրն այն է, որ բառարանագիրները վերցրել են գոյություն ունեցող արմատներով հորինված, բայց երբեք կիրառություն չստացած այսպիսի բառերը և, ըստ սահմանված նպատակի, ընդգրկել բառարանում:

Քերականության ու բառարանագրության սկիզբը դրվեց այն ժամանակ, երբ դեռ կային բեդվին լեզվակիրներ, որոնց հետ կարելի էր խորհրդակցել: Բեդվին խորհրդատուներ գտնելու համար անապատի խորքեր գնացող քերականների մասին պատմությունները, հավանաբար, չափազանցված են, և ավելի հավանական է, որ նրանք իրենց անհրաժեշտ տեղեկությունները ստացել են քաղաքների ծայրամասերում բնակվող բեդվիններից, որոնք մասնագիտացել էին լեզվական տվյալներ փոխանցելու գործում (Gouttenoire 2010): Այնուամենայնիվ, կասկած չկա, որ քերականներն ու բառարանագիրները բեդվիններին համարում էին արաբերենի իրական կրողներ (*fusahā‘*): Դեռևս IV/X դարում բառարանագիր Ալ-Ազհարին (*al-‘Azharī*, մահ. 370/980) փառաբանում էր նրանց լեզվի մաքրությունը: Նրան առևանգել էին բեդվինները և նա ստիպված էր եղել բավական ժամանակ մնալ նրանց մոտ: Այս «ղաշտային աշխատանքի» հիման վրա նա գրել է իր «*Tahdīb al-luġa*» (*Խոսքի շտկում*) բառարանը, որի նե-

րածության մեջ ասում է. «Նրանք խոսում են ըստ իրենց անապատային բնույթի և բնագոյների: Իրենց խոսքում դուք հազիվ թե լսեք լեզվական անճշտություն կամ կոպիտ սխալ» (*yatakallamūna bi-ṭibā'ihim al-badawīyyati wa-qarā'ihim allatī 'tādūhā wa-lā yakādu yaqa'u fī mantiqihim lahnun 'aw ḥaṭa'un fāḥiṣ*), (*Tahdīb*, I, խմբ.՝ Հարուն (Hārūn), Կահիրե, 1964-1967, էջ 7): Այլ քերականներ նույնպես պնդում են, որ նյութեր են հավաքել քոչվոր ցեղերից, և հաճախ ասվում է, որ խալիֆաները կամ բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ իրենց որդիներին ուղարկել են անապատ՝ անթերի արաբերեն սովորելու համար:

Դարերի ընթացքում բեդվինական ցեղերն աստիճանաբար անցնում էին նստակյաց քաղաքակրթության ազդեցության ոլորտ, ինչի արդյունքում նրանց խոսքն աղավաղվում էր: Արաբական թերակղզու իր նկարագրության մեջ ալ-Համդանին (*al-Hamdānī*, մահ. 334/945) սահմանում է արաբական ցեղերի ստորակարգությունը՝ ըստ նրանց խոսքի կատարելության: Նա բացատրում է, որ այն արաբները, որոնք ապրում են քաղաքներում կամ դրանց մոտակայքում, խոսում են շատ միջակ արաբերենով, և նրանց չի կարելի վստահել. սա վերաբերում է նույնիսկ այն արաբներին, որոնք ապրում են Մեքքա և Մադինա սուրբ քաղաքների մոտ (*Rabin* 1951: 43-44): Քերական Իբն Ջիննին (*Ibn Jinnī*, մահ. 392/1002) իր *Ḥaṣā'is* աշխատության մեջ ունի բեդվինների թույլ տված սխալների մասին մի գլուխ, և նշում է, որ իր ժամանակներում գրեթե անհնար է գտնել մաքուր արաբերեն խոսող բեդվինի (*li-'annā lā nakādu narā badawīyyan faṣīḥan*) (*Ḥaṣā'is*, II, խմբ.՝ Ալ-Նաջջար (*an-Najjār*), Կահիրե, 1952-1956, էջ 5): Միևնույն ժամանակ Իբն Ջիննին իր աշակերտներին խորհուրդ է տալիս միշտ ստուգել իրենց լեզվական փաստերը բեդվին տեղեկատուների մոտ:

Նույնիսկ արաբական քերականության ձևավորման վաղ շրջանում աղբյուրներում նշված են դեպքեր, երբ բեդվինները լեզվական հարցերում իրենց «մասնագիտական» եզրակացությունը վաճառել են ամենաբարձր գինն առաջարկողին, ինչպես հայտնի *mas'ala zunbūriyya*-ի դեպքում: Սիբաուայիի և մրցակից քերականի (Ալ-Քիսաիյի – ծ.թ.) միջև բանավեճի ժամանակ հարց է բարձրացվել հետևյալ արտահայտության մասին՝ *kuntu 'aḍunnu 'anna l-'aqraba 'aṣaddu las'atan min az-zunbūri fa-'idā huwa 'iyyāhā* – *կարծում էի, որ կարիճի խայթոցն ավելի ուժեղ է, քան կրետինը, բայց պարզվեց նույնն են*: Սիբավեյիին տվել է ճիշտ պատասխանը. վերջին հատվածը պետք է լինի *fa-'idā huwa hiya*, բայց պարտվել է, որովհետև բեդվին արբիտրը վճիռ է կայացրել հոգուտ հակառակորդի, որից կաշառված է եղել (Իբն Ալ-Անբարի (*Ibn al-'Anbārī*), «*Inṣāf*», խմբ.՝ Ուեյլ (*Weil*), Լեյդեն, 1913, էջ 292-295):

Բեդվինների խոսքի ենթադրյալ կատարելության նկատմամբ քերականների վերաբերմունքը ներկայումս քննադատողները հաճախ նշում են, որ նրանց խոսքի իդեալականացումը կարող էր լինել անապատային կյանքի արժեքները փառաբանելու ընդհանուր միտման մի դրսևորում, և որ նույնիսկ մեր օրերում երբեմն կարելի է լսել կատարյալ դասական արաբերենով խոսող բեդվինների մասին պատմություններ: Սովորաբար դա նշանակում է, որ նրանք գործածում են բառեր, որոնք կիրառություն-

նից դուրս են եկել, կամ նկատի է առնվում նրանց բանաստեղծական ավանդույթը, որտեղ հաճախ է կիրառվում դասականին նմանվող լեզվաոճ: Այստեղ չենք անդրադառնա այն հարցին, թե արդյոք բեդվինները III/IX դարում դեռ պահպանում էին թեքական վերջավորությունները (որի մասին տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 4): Ընթացիկ քննարկման համար կարևոր է այն փաստը, որ IV/X դարում լեզուն ուսումնասիրողները, ըստ երևույթին, դեռ գտնում էին բեդվին լեզվակիրներ, որոնց վստահում էին: IV դարից սկսած, սակայն, այս ավանդույթն անհետանում է: Սիբավեյհիի և բեդվին տեղեկատուի մասին այս պատմության մեջ արդեն կա կոռուպցիայի դրվագ, իսկ ավելի ուշ բեդվինի ընդհանուր կերպարը դառնում է գողի և ստախոսի կերպար, որի մշակույթը զիջում էր զարգացած նստակյաց քաղաքակրթությանը: Քերականության համար դա նշանակում էր, որ ստանդարտացման գործընթացը կանգ է առել: Քանի որ այլևս չկային նոր տեղեկություններ տրամադրող կենդանի լեզվակիրներ, լեզվի կորպուսն ամփոփվեց, և «դաշտային աշխատանքն» այլևս չէր կարող վստահելի արդյունքներ տալ: *Kalām al-‘Arab*-ին՝ «բեդվինների լեզվին» հղումները դեռ շատ էին քերականների գրքերում, բայց դրանք այլևս չէին առնչվում կենդանի խոսքին:

5.4. Արաբերենի գրական ոճի զարգացումը

Արաբերենի գրական ոճի ձևավորման պատմությունն ընթացել է լեզվի ստանդարտացմանը զուգընթաց: Հարկ չկար այս ոճի մշակումը սկսել զրոյից: Երկու նույն աղբյուրները՝ Ղուրանն ու նախաիսլամական պոեզիան, որոնք օգտագործվեցին լեզվի ստանդարտացման համար, դարձան գրական ոճի նախնական մոդել: Ինչպես այլ մշակույթներում, արաբականում ևս գրական արձակ ոճի առաջացմանը նախորդել է չափածո կառուցվածքը՝ պոեզիան: Բայց այստեղ էլ անապատային պոեզիան չէր բավարարում նոր, նրբաճաշակ նստակյաց քաղաքակրթության բոլոր կարիքները: Պոեզիայի նոր ձևեր առաջացան Օմայյան դինաստիայի օրոք, որի արքունիքում սիրային բանաստեղծությունները դարձան նոր ոճ (օրինակ՝ Օմար իբն Սբի Ռաբիայի (*‘Umar ibn ‘Abī Rabī‘a*, մահ. 43/712) բանաստեղծությունները): Սա անխուսափելիորեն հանգեցրեց լեզվի ավելի ճկուն գործածմանն ու պոեզիայի նոր, հաճախ ստրոֆիկ (տնեքից կազմված – ծ.թ.) տեսակների զարգացմանը, որոնք այլևս այդքան կախված չէին բեդվինական մոդելից: Պոեզիայի նման ձևերում արաբական մշակույթի նոր միջավայրն արտացոլող տարածված արտահայտություններն ավելի շատ էին կիրառվում: Ձևաբանության, շարահյուսության ու բառապաշարի որոշ շեղումներ աստիճանաբար սկսեցին ընդունելի դառնալ (տես Fück 1950: 73-ից), օրինակ՝ սեղմ ձևերի կիրառումը, ինչպիսիք են *nasīhi* (< *nasīyahu*), *baqī* (< *baqiya*), կամ բայական I (*fa‘ala*) և IV (*‘af‘ala*) կաղապարները շփոթելը: Ռաջագում պոետները կարող էին ստեղծել և կիրառել նոր բառեր ու բառաձևեր շատ ավելի ազատ, քան թույլատրվում էր պաշտոնական պոեզիայում: Ընդհանրապես, *muwalladūn*-ից՝ նոր արաբներից, որոնք երբեք անապատ չէին տեսել, չէր կարելի ակնկալել, որ նրանք կլինեն արաբերենի այնպիսի

հիանալի գիտական, ինչպիսիք նախախաղամական բանաստեղծներն էին: Թեև երկար ժամանակ բեղվինների մոդելն էր շարունակում ծառայել որպես խիստ կանոն, Միքավելլիի «*Kitāb*»-ում *muwalladūn*-ի բանաստեղծությունները ևս ընդունվում են որպես լեզվական իրողություն. «*Kitāb*»-ում արված 1000-ից ավելի մեջբերումները թե՛ ջահիլիայի, թե՛ Օմայյանների ժամանակաշրջանի քաղաքային միջավայրի հեղինակների բանաստեղծություններից են, ինչպիսին է, օրինակ, Օմար իբն Աբի Ռաբիան, որից 9 մեջբերում է արված. հեղինակը նույնիսկ մեջբերումներ է անում ռաջազի բանաստեղծներից, ինչպիսին է Ռուբա իբն ալ-Աջաջը (*Ru'ba ibn al-'Ajāj*, մահ. 145/708), որը մեջբերված է նվագագույնը 28 անգամ:

Աստիճանաբար սկսեցին առանձնանալ մի կողմից պոեզիայի պաշտոնական տեսակը, որի հեղինակները կառչում էր հին մոդելներից, հաճույք էին ստանում հնացած բառապաշար օգտագործելուց և խուսափում էին խոսքի նոր ձևին հարմարվելուց, մյուս կողմից՝ պոեզիայի նոր՝ ավելի «արագ»՝ հաճախ իմպրովիզացված, հաճախ բանաստեղծական տան կառուցվածքով և շատ հաճախ գոեհկաբանություններ պարունակող տեսակը: Ժամանակի ընթացքում պոեզիայի այս երկու տեսակներն ավելի հեռացան իրարից: Պաշտոնական պոեզիան ավելի ու ավելի անմատչելի էր դառնում, մինչև որ այն այլևս հնարավոր չէր հասկանալ առանց բացատրության: Բանաստեղծ Ալ-Մութանաբբին (*al-Mutanabbi*, մահ. 355/965), օրինակ, իր բանաստեղծությունները գրում էր կից մեկնաբանություններով: Պոեզիայի ավելի լայն տարածում ստացած ձևը, սակայն, այլ զարգացում ապրեց: Նրա ամենազարգացած՝ *muwašṣah* և *zajal* տնային կառուցվածք ունեցող տեսակներում կրկնատողերում գործածվում էին խոսակցական ձևեր: Պոեզիայի այս տեսակը հատկապես հայտնի դարձավ իսլամական արևմուտքում (տե՛ս ստորև՝ էջ 377-ից):

Իր առանձնահատկությունների պատճառով պոեզիան ավելի պակաս կարևորություն ունի լեզվի ստանդարտացման գործում, քան արձակը: Ինչպես նշվեց, առևտրային ու վարչական նպատակներով արաբերենն օգտագործվել է իսլամական կայսրության ձևավորման սկզբից: Այդպիսի գրավոր փաստաթղթերի լեզուն չէր հավակնում լինել գրական, թեև գրագիրները փորձում էին պահպանել դասական նորմը, ինչը նշանակում է, որ արդեն այդ ժամանակ կար որոշակի ստանդարտ (պապիրուսների լեզվի վերաբերյալ տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 9): Բայց կային լեզվի այլ ձևեր, որոնց մի մասը ձևավորվել էր ջահիլիայի շրջանում: Նախ արաբական մշակույթը վաղուց էր հռչակ վայելում խոսքը ճարտասանական ոճով գործածելու կարողության շնորհիվ: Բեղվինները բարձր էին գնահատում խոսքի վարպետությունը, և իսլամի վաղ շրջանում հրապարակային ելույթներ ունենալու ավանդույթը շարունակվեց: Ելույթների պահպանված ամենավաղ տեքստերում արդեն իսկ նկատելի է գրական տարբեր հնարքների ու մեթոդների, մասնավորապես՝ այլաբանության կիրառություն: Հայտնի օրինակ է Ալ-Հաջջաջի (*al-Hajjāj*, մահ. 95/714) ելույթը որպես Քուֆայի կառավարիչ իր պաշտոնակալման կապակցությամբ:

«Հավատացյալների հրամանատարը դատարկեց իր կապարճն ու փորձարկեց դրա նետերը: Նա գտավ, որ ես եմ ամենապինդ փայտից և ամենաուժեղ նետը, և կրակեց ինձ ձեզ վրա: Քանի դեռ դուք շտապում եք ապստամբել և պառկում եք մոլորության անկողիններում ու գնում սխալ ճանապարհով, ապա, Աստված վկա, ես ձեզ կմաշկեմ փայտի պես և փշոտ թփի պես կպատեմ ձեզ և կմտրակեմ ձեզ ինչպես թափառող ուղտերի» (*'inna 'amīra l-mu'minīna kabba kinānatahu tūmma 'ajama 'idānahā fa-wajadani 'amarrahā 'īdan wa-'aṣlabahā 'amūdan fa-wajjahanī 'ilaykum fa-'innakum tālamā 'awḍa 'tum fī l-fitani wa-ḏtāja 'tum fī marāqidi ḏ-ḏalāli wa-sanantum sunana l-ḡayyi 'ammā wa-llāhi la-'alhawannakum laḥwa l-'aṣā wa-la-'a ṣībannakum 'aṣba s-salamati wa-la-'aḍribannakum ḍarba ḡarā'ibi l-'ibil*). (Ալ -Ջահիզ (al-Jāhiz), «*al-Bayān wa-t-tabyīn*», II, խմբ.՝ Ալ-Սանդուբի (as-Sandūbī), Բեյրութ, ա.թ., էջ 349):

Նախախլամական շրջանում ձևավորված տեքստերի երկրորդ ժանրը պատմասացությունն է: Վաղ ժամանակներից ի վեր, պատմասացները (*quṣṣās*) կարևոր դեր են խաղացել ցեղի կյանքում՝ փոխանցելով պատմություններ ցեղերի սխրագործությունների մասին (*'ayyām al-'Arab*), և այս ավանդույթը, որոշակիորեն փոփոխվելով, շարունակվել է վաղ իսլամում, երբ պատմողները շրջում էին՝ պատմելով մարգարեի կյանքի իրադարձությունների, իսլամի վաղ շրջանի արշավանքների և օտար երկրների նվաճումների մասին: Այս պատմությունները լայն հանրության համար էին, և դրանք, իհարկե, պատմվում էին կենդանի ոճով՝ լի մտացածին զրույցներով ու առանց գրական զարդարանքների: Պրոֆեսիոնալ պատմասացների հաղորդած նյութերն ուսումնասիրել են նաև ժամանակի գիտնականները: Նրանք ու պատմասացները մեկ ընդհանրություն ունեին՝ չէին սիրում գրել իրենց ներկայացրածը. միայն Ղուրանը կարող էր գրի առնված լինել: Նրանք, իհարկե, անում էին գրավոր նշումներ իրենց և պատմությունն իրենց փոխանցողների հիշողությունները պահպանելու համար, բայց դրանք նախատեսված էին մասնավոր օգտագործման կամ միայն իրենց աշակերտների շրջանում տարածելու համար: Մուհամմադի և նվաճումների վաղ շրջանի մասին ավանդված տեղեկությունները համակարգված կերպով գրի առնելու ամենավաղ փորձերը սկսվեցին միայն հիջրայի I դարի վերջում՝ այն ժամանակ, երբ վերջին մարդիկ, որոնք իրականում հանդիպել էին մարգարեին, ծեր տղամարդիկ ու կանայք էին, որոնք շուտով պետք է մահանային: Այս ժամանակաշրջանն աչքի ընկավ գիտնականների աննախադեպ ակտիվությամբ՝ վերջին կենդանի վկաներից հավաքագրելու այն ամենը, ինչ հնարավոր էր:

Իսլամի վաղ շրջանի լավագույնս փաստագրված ժանրը էպիստոլյար ժանրն է: Այս ժանրի տեքստերի ամենավաղ օրինակները հանդիպում են մարգարեի և ցեղերի առաջնորդների նամակագրության մեջ: Նվաճումների շրջանում Մադինայի կենտրոնական իշխանության ու դաշտային հրամանատարների միջև մշտական նամակագրություն է եղել: Այս նամակների բովանդակությունը հիմնականում ռազմական կամ առևտրային է, բայց, անշուշտ, էպիստոլյար որոշակի նորմեր գոյություն են ունեցել նույնիսկ այն ժամանակ: Անհնար է որոշել, թե որքանով են հավաստի այդ նամակների տեքստերը, որոնք պահպանվել են ավելի ուշ շրջանի պատմագիրների

մոտ: Որոշ պատմագիրներ հիշատակում են իրական փաստաթղթեր, օրինակ՝ մարգարեի և Դումաթ ալ-Ջանդալ համայնքի միջև կնքված պայմանագիրը, որն Ալ-Ուալիդին (al-Wāqidī, «Mağāzī», III, էջ 1030), ինչպես ինքն է պնդում, անձամբ է տեսել: Բայց ընդհանուր առմամբ որևէ երաշխիք չունենք նամակների՝ բառացիորեն ճիշտ լինելու իսկության առնչությամբ, թեև պատմագիրները հավանաբար պահպանել են բովանդակության էությունը: Նույն եզրակացությունը վերաբերում է այնպիսի տեքստերին, ինչպիսիք են առաջին խալիֆաների (*rāšidūn*) նամակները կամ Սիֆֆինի արքիտրաժային համաձայնագիրը (37/657թ.) Ալիի և Մուավիայի միջև:

Քանի որ վաղ շրջանի գրագիրները (*kuttāb*) մեծ մասամբ եղել են ասորիներ, պարսիկներ, կամ գուցե նույնիսկ թերակղզուց դուրս գտնվող ցեղերից ծագող քրիստոնյա արաբներ, որոշ օտար երևույթներ ու նորմեր հավանաբար հայտնվել են արաբական գրական գործերում հենց այս ժամանակաշրջանում: Խալիֆ Աբդ ալ-Մալիքի ('Abd al-Malik, կառ. 65/685-86/705) բարեփոխումը, ով, ինչպես տեսանք, ստանձնեց դիվանի լեզվի փոփոխության պատասխանատվությունը, ըստ էության դարձավ պաշտոնական նպատակներով գրավոր արաբերենը կիրառելու «նորաձևության» մեկնակետ: Քանի որ քարտուղարները պատասխանատու էին պաշտոնական փաստաթղթերի ու նամակների կազմման համար, նրանց դերը գրասենյակային ոճի ձևավորման գործում էական էր: Աբդ ալ-Մալիքի իրավահաջորդ Հիշամի (Hišām, կառ. 105/724-125/743) օրոք դրվեցին վարչական համակարգի հիմքերը, որը հետագայում իրենց ձեռքը վերցրին և կատարելագործեցին Աբբասյան խալիֆաները:

Օմայյանների գահակալման հենց սկզբից խալիֆաների հովանավորությունը կարևոր գործոն էր ինչպես գրական, այնպես էլ վարչական տեքստերի ստեղծման հարցում: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ դեռևս Մուավիայի (Mu'āwiya, կառ. 41/661-60/680) գահակալության տարիներին խալիֆան ուներ գրադարան, որտեղ պահում էր հադիսների գրավոր տարբերակները, որոնցից մի քանիսը հավաքվել էին նրա խնդրանքով: Նրա թոռը՝ Խալիդ իբն Յազիդ իբն Մուավիան (Hālid ibn Yazīd ibn Mu'āwiya), մեծապես հետաքրքրված էր ալքիմիայով և հավանաբար պատվիրել է հունարենից արաբերեն առաջին թարգմանությունները: Բիարկե, կան բավական տեղեկություններ այն մասին, որ ավելի ուշ շրջանի Օմայյան խալիֆները պատվիրել են հունարեն կամ ասորերեն գրքեր թարգմանել հիմնականում բժշկության ոլորտից, ինչը հաստատում է այն ենթադրությունը, որ գրքերի պահոցը (*hizāna*) խալիֆայի արքունիքի բաղկացուցիչ մասն է եղել: Թեև Աբբասյաններն ամեն ինչ արել են՝ նսեմացնելու Օմայյանների բարի համբավը, բայց անհերքելի է, որ հադիսների հավաքագրման գործում Օմայյան խալիֆաներն ակտիվորեն աջակցել են գիտնականների գործունեությանը, ինչպիսին Ազ-Չուհրին էր (az-Zuhrī, մահ. 124/742), (Schoeler 1996: 46-48):

Արաբերենի գրավոր ոճի զարգացումն ընթացել է գրական արձակի կորպուս հավաքագրելուն զուգահեռ, որը բաղկացած էր պարսկերենից արված թարգմանություններից, ներառյալ «*Kitāb fi s-siyāsa al-‘ammīyya mufaṣṣalan*» («*Լիակատար ժողովածու ընդհանուր կառավարման*»), որը երբեմն վերագրվում է Հիշամի քարտուղար Աբու-լ-Ալա

Մալիմին ('Abū l-'Alā' Sālim): Նամակագրական ոճը կատարելագործել է նրան հաջորդած Աբդ ալ-Համիդ իբն Յահյան ('Abd al-Ḥamīd ibn Yahyā, մահ. 132/750-ից հետո)՝ Մարուան II-ի (Marwān II, կառ. 127/744-132/750) քարտուղարը, որն այս ոճը կիրառել է իր աշխատանքներում, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են, օրինակ՝ *Risāla 'ilā l-kuttāb* (*Նամակ գրագիրներին*): Նա կիրառել է զարդարուն ոճ՝ շարադրանքի սկզբում ընդարձակ գովաբանությամբ, այլաբանության առատ կիրառմամբ, չափական ռիթմով, երբեմն՝ հանգավորված արձակով (*saj*), երբեմն՝ կադապարների ազատ համադրությամբ: Մյուս կողմից, նրա ոճում չկան ճարտասանական բարդ դարձվածքներ կամ հազվադեպ կիրառվող բառապաշար:

Առաջին քարոզներում ու նամակներում, ինչպիսիք են Ալ-Հասան ալ-Բասրիի (al-Ḥasan al-Basrī, մահ. 110/728) գրչին պատկանողները, խալիֆային գրելիս ընդօրինակվել է էպիստոլյար ժանրին բնորոշ ձևը, բայց նամակագրական ոճը հարմարեցված է թեմային: Իրենց կրոնական բովանդակության պատճառով այս տեքստերում շատ են Ղուրանից վերցված արտահայտությունները, ավելի շատ, քան Աբդ ալ-Համիդի տեքստերում:

Որովհետև աստծո գիրքը կյանք է ամեն մահվան մեջ և լույս ամեն խավարում և գիտելիք ամեն տգիտության մեջ: Աստված գրքից և առաքյալից հետո իր ծառաների համար այլ ապացույց չի թողել, և նա ասել է. «Որպեսզի մահացողը մահանա պարգույթան մեջ, և ապրողն ապրի պարգույթան մեջ, իսկապես Ալլահը լսող և իմացող է» [Ղ 8:42]: Մտածի՛ր, հավատացյալների առաջնորդ, աստծո հետևյալ խոսքի շուրջ. «Ձեզանից յուրաքանչյուրը, ով ցանկանում է առաջ գնալ կամ նահանջել. ամեն հոգի իր վաստակածի գերին է» [Ղ 74:37-38, տեքստում գրված է *fa-man* կանոնական *li-man* ընթերցման փոխարեն]: (*fa-kitābu llāhi ta 'ālā hayātun 'inda kulli mawtin wa-nūrun 'inda kulli ḡulmatin wa- 'ilmun 'inda kulli jahlin, fa-mā taraka llāhu li-l- 'ibādi ba 'da l-kitābi wa-r-rasūli hujjatan wa-qāla 'azza wa-jalla 'li-yahlīka man halaka 'an bayyinatīn, wa-yahyā man hayya 'an bayyinatīn wa-'inna llāha la-samī'un 'alīm' fa-fakkir 'amīra l-mu'minīna fī qawli llāhi ta 'ālā 'fa-man šā'a minkum 'an yataqaddama 'aw yata 'ahhara kullu nafsin bi-mā kasabat rahīna*). (Հասան ալ-Բասրի, «*Risāla fī l-qadar*», խմբ.՝ Ամարա ('Amāra), «*Rasā'il fī l-'adl wa-t-tawhīd*», Բեյրութ, 1987, էջ 113):

Խալիֆայական հովանավորությամբ գիրք գրելու ավանդույթը, որը նախաձեռնել էին Օմայյան խալիֆաները, շարունակվեց Աբբասյանների օրոք: Որոշ խալիֆաների պատվերով գրքեր են գրել հիմնականում օտարերկրացիները, որոնք մտավորական վերնախավին պետք է ծանոթացնեին այլ մշակույթների նվաճումներին: Գիտնականներից պարսիկ Իբն ալ-Մուկաֆֆան (Ibn al-Muqaffa', մահ. ±142/759), որն Աբդ ալ-Համիդի ժամանակակիցն է, գրական ստեղծագործությունների թարգմանություններ է կատարել պահլավերենից: Նրա ամենահայտնի թարգմանությունն է *Kalīla wa-Dimna* հնդկական առակների ժողովածուն, բայց նա գրել է նաև նոր ինքնատիպ տրակտատներ, ինչպիսիք են «*Kitāb al-'adab al-kabīr*»-ը և «*Risāla fī ṣ-ṣaḥāba*»-ն: Այս գործերը հիմնականում վերաբերում էին արքունիքի բարեկարգությանը և վարքականոնին կառավարողների ու կառավարվողների միջև հարաբերություններում:

Օմայյանների ժամանակաշրջանից պահպանված տեքստերի սակավության պատճառով դժվար է նշել, թե կոնկրետ ինչի օրինակով է ձևավորվել վաղ Աբբասյան գրվածքների ոճը: Ղուրանի լեզուն մեծ ազդեցություն է ունեցել Աբբասյանների ժամանակաշրջանում, սակայն այն չի կարող դիտվել որպես արձակ ոճի ձևավորման բուն մոդել: Իբն ալ-Մուկաֆֆայի աշխատությունը լի է հակասական ձևակերպումներով ու զուգաձևություններով, որոնք ներկայացված են շարահյուսական բարդ լեզվով, լի են դերբայներով ու բայանուններով, որոնց իմաստը, սակայն, միշտ պարզ է և հեշտ ընկալելի, ինչպես հետևյալ հատվածում.

Իմացիր, որ գովասանքն ընդունողը նման է ինքնագովաբանողին: Հարկ է, որ գովասանքի հանդեպ տղամարդու սերը դրդի նրան մերժել այն, քանի որ նա, ով մերժում է այն, փառաբանվում է, բայց նա, ով ընդունում է այն, վատաբանվում է: (*wa- 'lam 'anna qābila l-madhī ka-mādhī nafsīhi, wa-l-mar 'u jadīrun 'an yakūna ḥubbuhu l-madhā huwa lladī yahmiluhu 'alā raddīhi, fa- 'inna r-rādda lahu mahmūdun, wa-l-qābila lahu ma 'ibun*): (Իբն ալ-Մուկաֆֆա, «*Kitāb al- 'adab al-kabīr*», Բեյրութի խմբ., 1964, էջ 69):

Գիտական գործերի թարգմանություններ պատվիրելու Օմայյանների նախաձեռնությունն առավել ակտիվ շարունակվեց Աբբասյան խալիֆաների օրոք: Հունարեն աշխատությունների (ասորերեն տարբերակների) արաբերեն թարգմանությունները, որոնք արվել էին մինչև Ալ-Մամունի կողմից *Bayt al-Hikma*-ի ստեղծումը, անփույթ են, ինչն ամեն տողում նկատելի է դարձնում դրանց՝ հունարեն բնագրից թարգմանված լինելը: Բավական է մեջբերել Հիպոկրատի «*Մարդու բնության մասին*» աշխատության թարգմանությունից մեկ հատված (փորձ է արվել ընդօրինակելու ոճը).

Երբ գարունը գա, խմիչքի մեջ պետք է ավելացնել, և այն պետք է կոտրել ջրով, ու դու պետք է քիչ-քիչ կրճատես ուտելիքը, և նրանից ընտրես այն, ինչը պակաս սննդաբար է ու թաքմ, և շատ հացի փոխարեն պետք է շատ գարե կերակուր ընդունես: (*wa- 'idā jā 'a r-rabī ' fa-yanbagī 'an yuzād fī š-šarāb wa-yuksar bi-l-mā ' wa-tanquṣ min aṭ-ṭa 'ām qalīlan qalīlan wa-taḥtār minhu mā huwa ' aqall ḡadā 'an wa- 'arṭab wa-tasta 'mil makāna l-istiktār min al-ḥubz al-istiktār min as-sawīq*). («*Kitāb Buqrāt fī ṭabī 'at al- 'insān*», խմբ.՝ Մաթոկ և Լյոնզ (Mattock and Lyons), Քեմբրիջ, 1968, էջ 27–28):

Գինին ջրի հետ խառնելու հունական սովորույթի անպատեհ հիշատակումն իսլամական համատեքստում նույնքան խորթ է, որքան ամբողջ տեքստի ոճը: Բոլոր թարգմանիչներից մեծագույնի՝ Հունայն իբն Իսհակի (*Ḥunayn ibn 'Ishāq*, մահ. 260/873) աշխատություններում թարգմանական լեզուն այդպիսին չէ: Նա անթաքույց մերժում է իր նախորդների բառացի թարգմանությունները և օգտագործում է սեղմ, գործնական ոճ՝ ամբողջությամբ կիրառելով արաբերենի շարահյուսական հնարավորություններն ու խուսափելով էպիստոլյար զարդարուն ոճից: Նրա՝ դերբայական բարդ կառույցներին նախապատվություն տալը հավանաբար արտացոլում է հունարեն բնագրի կառուցվածքը.

Ես նրա համար գրեցի ասորերենով մի գիրք, որում հետևեցի այն ուղղությանը, որն ինքն էր նշել, երբ խնդրել էր ինձ գրել այն [բոց.՝ խնդրելով ինձ դրա կազմելը]: (*fa-katabtu lahu kitāban bi-s-Suryāniyya nahawtu fihi n-nahwa llaḏī qaṣada 'ilayhi fī mas'alatihi 'iyyāya waḏ'ahu*). (Հունայն իբն Բահակ, «*Risāla Hunayn ibn 'Ishāq 'ilā 'Alī ibn Yahyā fī ḏikr mā turjima min kutub Jālinūs bi-'ilmihī wa-ba'd mā lam yutarjam*», խմբ.՝ Բերգշտրեյսեր (Bergsträsser), Լայպցիգ, 1925, էջ 1):

Ինչպես Իբն ալ-Մուկաֆֆայի գործերը, այնպես էլ հունարեն տրամաբանական, բժշկագիտական ու փիլիսոփայական աշխատությունների թարգմանությունները հրատարակություններ էին բառի իսկական իմաստով: Դրանք հանրային գրքեր էին, հասանելի էին ոչ միայն արքունիքին, այլև անհատներին: Ինչ վերաբերում է իսլամական տեքստերին, այսինքն՝ իրավունքին (*fiqh*), մարգարեի մասին ավանդություններին (*hadīth*), պատմությանը, իսլամական արշավանքներին (*mağāzī*) և Ղուրանի մեկնաբանություններին (*tafsīr*), ապա ամեն ինչ այլ էր: Երբ Աբբասյան խալիֆները գիտնականներին խնդրեցին իրենց տեղեկությունները գրքերի տեսքով գրի առնել գահաժառանգների համար, որոնք կրթության նպատակով նման տեղեկությունների կարիք ունեին, նրանք դա արեցին՝ մասամբ պայմանավորված Օմայյանների նկատմամբ իրենց վերաբերմունքով: Օմայյան խալիֆները սատարում էին հաղիսները հավաքագրողների գիտական աշխատանքին, սակայն Աբբասյանների քարոզչությունն ընդգծում էր Օմայյանների աշխարհիկ շահերը՝ նվազագույնի հասցնելով նրանց դերը իսլամական տեքստերի հավաքման գործում: Արքունիքի առաջին գիտնականներից էր Իբն Բահակը (Ibn 'Ishāq, մահ. 150/767): Նա նյութեր էր հավաքել արաբների պատմության ու իսլամի մասին, որպեսզի դրանք օգտագործի ուսուցանելիս: Խալիֆա Ալ-Մանսուրի (al-Manṣūr, կառ. 136/754–158/775) հատուկ խնդրանքով նա դրանք համակարգված ձևով ներկայացրեց արքունիքում և որպես ամրագրված տեքստ հանձնեց խալիֆայական գրադարանին (Ալ-Խատիբ ալ-Բադդադի (al-Ḥaṭīb al-Baḡdādī), «*Ta'riḥ Baḡdād*», I, Բեյրութի խմբ., էջ 220-ից):

Չնայած չեն պահպանվել այս կամ նմանատիպ սահմանափակ աշխատությունների կրկնօրինակներ, Իբն Բահակի գործունեությամբ նշանավորվում է պատմագրության սկիզբը և որոշակիորեն սահմանվում են դրա գրական ձևն ու ոճը: Կարելի է ենթադրել, որ մարգարեի կյանքի ընթացքում տեղի ունեցածի և վաղ շրջանի նվաճումների մասին պատմությունները գրվել են պատմողական արձակի այնպիսի ոճով, ինչպիսին մենք գտնում ենք բոլոր վաղ (և նույնիսկ ավելի ուշ) շրջանի պատմագիրների մոտ. այդ ոճն առաջացել է պատմասացների պարզ, համատեքստից զուրկ *'ahbār*-ից: Շեշտը դրվում է շարադրանքի աշխուժության վրա, որը կախված չէ գրական «հարդարանքից», գործածվում են պարզ բառեր՝ առավելապես հարադրական կառույցներով, նախընտրելի է երկխոսության ձևը: Մուսուլմանների արձագանքի մասին հետևյալ պատմությունը, երբ նրանք տեսնում են քրիստոնյա գերու գեղեցիկ զգեստը, արտացոլում է այս ոճը և ցույց է տալիս հաղորդման բաժանումը երկու մասի՝ փոխանցողների շղթայի (*'isnād*) և իրական բովանդակության (*matn*)։

Իբն Մալիքն ասաց. «Ասիմ իբն Ումար իբն Քաթադան ինձ պատմեց՝ հղելով Անաս իբն Մալիքին, նա ասաց. «Ես տեսա Ուքայդիի թիկնոցը, երբ այն բերվեց աստծո առաքյալի մոտ, աստված օրհնի և պահպանի նրան, և մուսուլմանները սկսեցին դիպչել դրան իրենց ձեռքերով ու հիանալ դրանով: Աստծո առաքյալը (թող Աստված օրհնի և պահպանի նրան) ասաց. «Դուք հիանո՞ւմ եք դրանով: Երդվում եմ նրա անունով, ում ձեռքերում է իմ հոգին, դրախտում Սաադ իբն Մուադի գլխաշորերը սրանից ավելի գեղեցիկ են: (*qāla Ibn Mālik: fa-ḥaddatānī ‘Āsim ibn ‘Umar ibn Qatāda ‘an ‘Anas ibn Mālik, qāla: ra’aytu qabā’a ‘Ukaydir ḥīna qudima bihi ‘alā rasūli llāh – šallā llāhu ‘alayhi wa-sallam – fa-ja’ala l-Muslimūna yalmisūnahu bi-‘aydihim wa-yata’ajjabūna minhu, fa-qāla rasūlu llāh – šallā llāhu ‘alayhi wa-sallam – ‘a-ta ‘jibūna min ḥādā? fa-wa-llaḏī nafsi bi-yadihi, la-manādīlu Sa’d ibn Mu’āḏ fi l-jannati ‘aḥsanu min ḥādā!*). (Իբն Հիշամ (Ibn Hišām), «*as-Sīra an-Nabawīyya*», IV, խմբ.՝ Ալ-Սակա, Ալ-Իբրարի և Սալաբի (*as-Saqā, al-‘Ibyārī and Šalabī*), Կահիրե, 1936, էջ 169-170)

Նմանատիպ տեքստերն իրենց բնույթով չունենին գրական նույն հավակնությունները, ինչ, օրինակ, պոեզիան: Անշուշտ, ավելի ուշ շրջանի պատմագիրները, ինչպիսին է Ատ-Տաբարին (*aṭ-Ṭabarī*, մահ. 310/923), միշտ չէ, որ բավարարվում էին պարզապես իրենց նախորդներից փոխանցված պատմությունները պատճենելով, այլ փորձում էին դրանք համակարգել ու ռճավորել: Սակայն պոեզիայի հետ համեմատած՝ արձակի այս տեսակի մեջ այնքան ազատություն կար, ձևի հետ կապված այնքան քիչ սահմանափակումներ, որ արաբ գրաքննադատներից չէր կարելի ակնկալել, որ նրանք շատ ժամանակ կհատկացնեին դրանց, միայն գուցե ափսոսանք հայտնեին քերականական բազմաթիվ «սխալների» համար, որոնք տեղ էին գտել դրանցում: Գրաքննադատ Կուդամա իբն Ջաֆարը (*Qudāma ibn Ja’far*, մահ. 337/958) իր *Naqd an-naṭr* (*Արձակի քննադատություն*) աշխատության մեջ տարբերակում է երկու ռճ՝ ցածր (*sahīf*), և բարձր (*jazl*), և հստակ ցուցումներ է տալիս, թե որը երբ կիրառել:

Այն, ինչ Կուդաման անվանում է «բարձր ռճ», արաբական արձակի այն տեսակն է, որը գործածվում է պաշտոնական նամակագրության մեջ, որը գրված է հարուստ ռճով՝ ձևի վրա խիստ շեշտադրմամբ: Նման գրվածքներում կան հանգավորված հատվածներ, որոնք շատ բնորոշ են դարձել արաբական ռճին: Նույնիսկ ոչ գրական ստեղծագործություններն ավանդաբար սկսվում են ներածական հատվածով, որում կիրառվում է արձակի այս տեսակը: Մեջբերենք, օրինակ, Ազ-Ջամախշարիի (*az-Zamahšarī*, մահ. 538/1144) *Mufaššal* աշխատության ներածության առաջին նախադասությունը, որը խիստ անհամապատասխան է նրա սովորական, ուսուցողական լեզվին.

Փառաբանում եմ աստծուն, որն ինձ դարձրեց արաբերենի գիտակներից մեկը և նախադրյալներ ստեղծեց, որ ես պաշտպանեմ արաբերենի և [պահպանեմ] համերաշխություն [նրանց հետ], և որ ինձ հետ պահեց նրանց օգնականների բազմությունից շեղվելուց, որ տարբերվեմ, և Տս’*ūbiyya*-ի շարքերին միանալուց, որ առանձնանամ, և ինձ հետ պահեց նրանց ուղուց, որը նրանց որևէ օգուտ չի բերում, քան հայիդյոների լեզուներից վիրավորվելը և հարձակվողների ատամներից բզկտվելը: (*Allāha ‘aḥmadu ‘alā ‘an-ja’alanī min ‘ulamā’i l-‘arabiyyati wa-jabalanī ‘alā l-ğaḏabi li-l-‘Arabi wa-l-aṣabiyyati wa-‘abā*

lī 'an 'anfarida 'an šamīmi 'anšārihim wa-'amtāza wa-'andāwiya 'ilā lafifi š-šu 'ūbiyyati wa-'anḥāza wa-'ašamanī min maḡhabihim alladī lam yujdi 'alayhim 'illā r-rašqa bi-'alsinati l-lā 'inīna wa-l-mašqa bi-'asinnati t-ṭā 'inīna). («Mufaššal», խմբ.՝ Բրոխ (Broch), Քրիստիանիա, 1889, էջ 2)

Ոճի նման ճոխության պարագայում զարմանալի չէ, որ բազմաթիվ արաբ գիտնականների կարծիքով արաբերենը թարգմանելի չէ, ինչպես պնդում է Իբն Ֆարիսը (Ibn Fāris, «*aṣ-ṣāhibī fī fiqh al-luḡa*», խմբ.՝ Շուիմի (Chouémi), Բեյրութ, էջ 13): Գրականագետների միջև այն հարցի շուրջ բանավեճում, թե գրական ստեղծագործության մեջ ավելի կարևոր է «արտահայտչաձևը» (*lafẓ*), թե «իմաստը» (*ma'nā*), Ալ-Ջահիզը (al-Jāhiz, մահ. 255/869) պնդում էր, որ գրական ստեղծագործությունը պետք է գնահատվի ըստ իր արտահայտչականության, ձևի, քանի որ բովանդակությունը, որը ներկայացնում է գրողը, համընդհանուր է ու հասանելի բոլորին, իսկ ձևն այն է, ինչին կարող է տիրապետել միայն կայացած գրողը: Նման վերաբերմունքը կարող էր հեշտությամբ հանգեցնել, և հանգեցրեց, կաղապարային ոճի ձևավորմանը: Ձևը դիտարկվում էր ոճի ամենակարևոր չափանիշ, իսկ բովանդակությունը երկրորդական նշանակություն ուներ: Այս միտումն իր գագաթնակետին հասավ *մակլամայի* գրական ժանրում, և այնպիսի գրողների ստեղծագործություններում, ինչպիսին է Ալ-Հարիրին (al-Harīrī, մահ. 516/1122), կան հատվածներ, որոնք ուղղակի ձևի վարժանքներ են:

Կա արաբերեն գրավոր շարադրանքի մեկ այլ տեսակ, որը համապատասխանում է Կուդամայի նկարագրած «ցածր ոճին»: Այն հանդիպում է մասնավոր նամակներում ու գրականությանը չառնչվող տեքստերում, ինչպիսիք են աշխարհագրական գործերը, պատմագրությունը, կենսագրական բառարանները, իսլամական իրավունքի և աստվածաբանության ձեռնարկները և նույնիսկ քերականական տրակտատները: Նման շարադրանքներում նկատելի է խիստ չափանիշների թուլացում, խոսակցական տարրերի և գործնականին մոտ ոճի առկայություն: Այս հեղինակներից ոմանք է՛լ ավելի հեռուն են գնացել և կիրառել են արձակի մի լեզվաոճ, որն ազատվել էր դասական արաբերենի կապանքներից և հավասարվել ժամանակի ժողովրդախոսակցական լեզվին: Բայց նույնիսկ երբ այս հեղինակները գործածում էին ժողովրդախոսակցական կառույցներ կամ բառային միավորներ, նրանք երբեք դուրս չէին գալիս դասական արաբերենի շրջանակից: Պատմական լեզվաբանության տեսանկյունից այնպիսի տեքստերը, ինչպիսիք են Ուսամա իբն Մունկիդի ('*Usāma ibn Munqid*, մահ. 584/1188) հուշերը կամ Իբն աբի Ուսայբիայի (Ibn 'Abī 'Uṣaybi'a, մահ. 668/1270) կենսագրական բառարանը, պատկանում են «միջին արաբերենին» (տե՛ս ստորև՝ էջ 189-192): Մեծ տարբերություն կա այս ժանրի, որտեղ մտավորականները ձգտում էին կիրառել պարզ ոճ, և «սխալ» լեզվով գրված մեծաթիվ փաստաթղթերի լեզվի միջև, որոնք սովորաբար ընդհանրացված են նույն՝ «միջին արաբերեն» անվան տակ:

Իսլամական մշակույթում լեզվի բարձր ու ցածր տարբերակների գոյակցումն ու դրանց միջև առկա «հակամարտությունը» զգալի է դեռևս ամենավաղ պապիրուսների ժամանակներից: Միջին արաբերեն տեքստերի միջոցով այս դիզլուսիան թափան-

ցել է գրական ու կիսագրական ստեղծագործությունների տիրույթ: Ստորև (Գլուխ 13) կտեսնենք, որ այդ «հակամարտությունը» այն ժամանակներից ի վեր չի անհետացել: Արաբական ժամանակակից գրականության մեջ, այնպես, ինչպես դասական շրջանում է եղել, հեղինակները պետք է ընտրեն խոսքի այն մակարդակը, որով ցանկանում են գրել: Բայց արաբերեն բոլոր գրավոր շարադրանքների համար հիմնական սահմանափակող գործոնը դասական արաբերենն է՝ որպես հեղինակավոր լեզու: Թե՛ վերամբարձ, թե՛ ցածր ոճում բացարձակ չափանիշ է մնում գրական լեզուն, և նույնիսկ երբ հեղինակները միտումնավոր սկսում են գրել ժողովրդախոսակցական լեզվով, վերջին հաշվով երբեք չեն կարողանում դուրս գալ լեզվի գրավոր նորմի շրջանակից:

5.5. Արաբերենի պաշտոնական կարգավիճակը

Դասական իսլամի շրջանում արաբերենը եղել է հեղինակավոր լեզու, որն կիրառվել է բոլոր՝ կրոնական, մշակութային, վարչական ու գիտական նպատակների համար: Այս գործառնություններից և ոչ մեկում իսլամի առաջին դարերում նրան ոչինչ երբեք լրջորեն չի սպառնացել: Հնարավոր է՝ վաղ շրջանում որոշակի քննարկումներ եղել են, արաբերենից բացի, այլ լեզուներով աղոթելու կամ Ղուրան կարդալու թույլատրելիության վերաբերյալ: Հատկապես Իսլամական Արևելքում վաղ հանաֆիական կրոնաիրավագետները՝ ֆակիհները (*fuqahā*), հիմնվելով իրենց համանուն դպրոցի հիմնադիր Աբու Հանիֆայի ('Abū Ḥanīfa, մահ. 80/699) կարծիքի վրա, թույլատրել են ծիսական աղոթքներում ու ընթերցումներում գործածել Ղուրանի թարգմանությունները՝ երբեմն պայմանով, որ դա վերաբերեր միայն նրանց, ովքեր չէին տիրապետում արաբերենին (Zadeh 2012: 53-91): Իրավագետների մեծամասնության համար, սակայն, Ղուրանի իմաստն ու ձևն անքակտելիորեն կապված էին, և երկուսի համակցությունն էր, որ Ղուրանին տվել էր իր հրաշալի, անկրկնելի էությունը: Նրանք հիմնվում էին առաջին խալիֆների խոսքերի վկայությունների վրա, որոնք հստակորեն արգելում էին պարսկերենի գործածումն աղոթքում, ինչպես նշվում է, օրինակ, 2-րդ խալիֆի՝ Օմարի մասին մի վկայության մեջ: Երբ նա լսում էր, որ ինչ-որ մեկը պարսկերենով է աղոթում Քաաբայի շուրջ *tawāf* (պտույտ – ծ.թ.) կատարելիս, նա թափահարում էր փայտը և բղավում. «Գտի՛ր արաբերեն խոսելու միջոց» (*ibtagi 'ilā l-'arabiyyati sabīlan*) ('Abū Ṭāhir, «'Aḥbār an-naḥwiyyīn», խմբ. Ալ-Բաննա (al-Bannā), Կահիրե, 1981, էջ 25): Դիվանի լեզուն փոխելու մասին Աբդ ալ-Մալիքի հրամանագիրը (տե՛ս վերևում՝ էջ 77-78), արաբերենից բացի, այլ լեզուները նսեմացնելու վճռական փորձ է:

Չնայած այս պաշտոնական քաղաքականությանը՝ արաբերեն խոսողների մեծ մասը ստիպված էր ընդունել այն փաստը, որ առօրյա շփման մեջ այլ լեզուներ հաճախ էին կիրառվում. քաղաքները, ինչպես, օրինակ, Բասրան ու Քուֆան, խիստ բազմալեզու էին, իսկ քաղաքներից դուրս բնակչությունը որոշ ժամանակ շարունակեց

մնալ միալեզու՝ պահպանելով յուրաքանչյուրն իր մայրենին: Այնուամենայնիվ, նրանք ի վերջո ընդունեցին, որ վարչական ու կրոնական ոլորտներում արաբերենին այլընտրանք չէր կարող լինել: Սրանով է բացատրվում այդ ոլորտներից դպտիերեն, հունարեն և ասորերեն լեզուների անհետացումը: Շատ քիչ բացառություններով, արաբ քերականները հակված չէին ուսումնասիրել այլ լեզուներ, և այդ լեզուներով խոսողները միայն շատ հազվադեպ էին սեփական լեզվով պարծենալու առիթ գտնում՝ փոխարենը նախընտրելով խոսել ու գրել արաբերեն: Հիջրայի առաջին դարերում պարսկերեն խոսողներն իրենց սեփական լեզուն արաբերենից ցածր էին դասում: Ինչպես գիտենք, արաբերենի առաջին լեզվաբանական նկարագրության հեղինակը՝ Սիբավեյիին, պարսկախոս էր, բայց «*Kitāb*»-ում նրա՝ պարսկերենի նկատմամբ հետաքրքրություն ունենալն արտահայտվում է միայն արաբերենում պարսկերենից արված փոխառությունների վերաբերյալ երկու գլուխներում («*Kitāb*», II, Բուլակի խմբ., ա.թ., էջ 342–343), որտեղ նա բացատրում է արաբականացվելու արդյունքում (*mu‘arrab*) այս փոխառություններում տեղ գտած հնչյունական փոփոխությունները: Պարսկերեն «*k*-ի և *j*-ի միջև» գտնվող հնչյունը (*al-Harf alladī bayna l-kāf wa-l-jīm*, այսինքն՝ շ), օրինակ, դառնում է *j*, ինչպես *čorbak* – *սուտ*, *խաբեքայություն* > *jurbuz* – *խարդախ մարդ*, «*b*-ի և *f*-ի միջև» գտնվող հնչյունը (*al-ḥarf alladī bayna l-bā’ wa-l-fā’*, այսինքն՝ *p*), դառնում է *f*, ինչպես *pirind* > *firind* – *հոյակապ սուր*: Երբ մեկ այլ հայտնի քերականի՝ Ալ-Ֆարիսիին (*al-Fārisī*, մահ. 377/987), իր աշակերտ Իբն Ջիննին հարցնում է նրա մայրենի լեզվի՝ պարսկերենի մասին, նա աներկբա պատասխանում է, որ երկու լեզուների միջև համեմատություն չի կարող լինել, քանի որ արաբերենը շատ ավելի բարձր է պարսկերենից («*Ḥaṣā’is*», I, էջ 243): Ի վերջո, ծավալվում է պարսկական ազգային ինքնագիտակցության հակաշարժումը (*šū ‘ūbiyya*), որն արաբների ունեցած մենաշնորհի դեմ էր: Այս շարժման հետևորդները չէին վիճարկում արաբերենի պաշտոնական կարգավիճակը, բայց նրանց պնդմամբ մյուս լեզուները, մասնավորապես պարսկերենը, նույնքան հարմար են կրոնական ուղերձներում կիրառվելու համար, որքան արաբերենը, և նույնիսկ գուցե ավելի բարձր են նրանից: Նրանց փաստարկներից մեկն արաբերենում հոմանիշների առատությունն էր, որով հպարտանում էին արաբ քերականները, ինչը, ըստ շուուֆիյայի հետևորդների, լեզուն դարձնում էր անհարկի բարդ ու անհստակ:

IX դարից պարսկերենը սկսեց ավելի ու ավելի հաճախ կիրառվել որպես գրական լեզու, առաջինը՝ արևելյան Իրանում, որտեղ արաբական մշակույթը երբեք տեղ չէր գտել: Իսլամական կայսրության հատկապես արևելյան նահանգներում X դարի կեսերին տեքստի միջտողային թարգմանությունները սովորական էին դարձել (Zadeh 2012: 267): Դրան, անշուշտ, նախորդել էր մի ժամանակաշրջան, երբ կրոնական բանավոր ուսուցումը պարբերաբար իրականացվում էր պարսկերենով, որը ծառայում էր որպես միջոց՝ առաջին ցուցումները տալու նոր կրոնափոխ եղածներին, որոնք դեռ չէին սովորել արաբերեն: Պարսկերեն գրավոր թարգմանությունների և այդ լեզվով մեկնողական ընդարձակ գրականության տարածումը կապված էր նոր պարսկերենի՝

որպես պալատական լեզվի և, ի վերջո, որպես իրանական արքայատոհմերի հիմնական լեզվի ձևավորման հետ: Արևելքի քիչ թե շատ անկախ արքայատոհմերի արքունիքում պոեզիայում գործածվում էր նոր պարսկերենը կամ ֆարսին: Սամանյանների դինաստիայի օրոք (X դ.) այն փոխարինեց արաբերենին որպես մշակույթի լեզու: Մոնղոլների արշավանքի ժամանակ՝ Բաղդադի անկումից հետո (657/1258 թ.) արաբերենը կորցրեց հեղինակավոր լեզվի իր դերը ողջ իսլամական արևելքում՝ զիջելով պարսկերենին՝ բացառությամբ կրոնական ոլորտի: Իրանում Սեֆյանների արքայատոհմը Շահ Իսմայիլի օրոք (906/1501) ընդունեց ֆարսին որպես պետական լեզու և իսլամի շիա ուղղությունը՝ որպես պետական կրոն:

Մնացած բոլոր շրջաններում արաբերենը երկար ժամանակ պահպանեց իր դիրքերը: Հատկանշական է մամլուքյան Եգիպտոսը: Արաբները միշտ արհամարհանքով են վերաբերվել թուրքերին, որոնց համարում էին լավ զինվորներ և այդպիսով նաև իսլամի պահպաններ, բայց մշակութային առումով՝ անարժեք: Նրանց արաբերենը, եթե ընդհանրապես խոսում էին արաբերեն, թերի էր: Այնուամենայնիվ, մամլուքներին շատ արագ արաբերեն էր ուսուցանվում, և նրանց մեծ մասը պետք է գոնե հասկանար լեզուն: Մամլուքների մասին կենսագրական աղբյուրներում (օրինակ՝ Աս-Սաֆադիի (aṣ-Ṣafadī) «*al-Wāfi bi-l-wafayāt*»-ում) հիշատակվում են բազմաթիվ մամլուք գիտնականներ, որոնք զբաղված էին արաբերեն կրոնական ու քերականական գրականության ուսումնասիրությամբ, և նույնիսկ երբ XIV դարում նրանք սկսեցին գիտական աշխատություններ գրել ղփչաղերենով և օղուզերենով, արաբերենը Եգիպտոսում շարունակեց գործածվել որպես հիմնական գրական լեզու (Haarmann 1988):

Երբ XI դարում սելջուկ թուրքերը գրավեցին Անատոլիան, թուրքերենը դարձավ նրանց կայսրության պաշտոնական լեզուն, զուգահեռ պարսկերենին՝ որպես գրական լեզու: Բայց նույնիսկ այդ ժամանակ արաբերենը մնաց կարևոր, նախ՝ որպես թյուրքական լեզուներում փոխառությունների աղբյուր (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 17, էջ 387-390), ապա՝ որպես կրոնի լեզու: Սակայն որպես կայսրության վարչական լեզու՝ այն իր տեղը զիջեց թուրքերենին: XIX դարի վերջում՝ արաբերենի «Վերածննդի» (*Nahḍa*) ժամանակաշրջանում (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 12), փորձեր արվեցին արաբերենը նորից դարձնելու վարչական լեզու, սակայն այդ փորձերը կարճ տևեցին՝ պայմանավորված գաղութատիրական շրջանի մեկնարկով, և միայն XX դարում արաբական երկրների՝ որպես քաղաքական սուբյեկտների անկախացումից հետո այն կրկին դարձավ այն լեզուն, որով կարող էին իրականացվել պետական ու վարչական գործընթացները:

Լրացուցիչ գրականություն

Դասական արաբերենի զարգացման վերաբերյալ հիմնարար աշխատություն է Ֆյուկի (Fück 1950) հետազոտությունը. 13 հոդվածների շարքում նա քիչ թե շատ ժամանակագրորեն քննում է դասական արաբերենի ոճի ու բառապաշարի զարգացումը, սակայն ոչ թե մանրակրկիտ հիմնավորված փաստարկներով, այլ աղբյուրներից

ընտրված նյութերի օգնությամբ: Ֆյուլը հավատացած էր, որ բեդվինների խոսքում թեքական վերջավորություններն իսլամական նվաճումներից հետո դարեր շարունակ պահպանվել են (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 4): Այս հակասության վերաբերյալ նոր տեսակետների ծանոթանալու համար տե՛ս Fleisch (1964), Zwettler (1978), Versteegh (1984: 10–13) և Owens (2006):

Ջահիլիայի շրջանում գրաճանաչության վերաբերյալ տե՛ս Macdonald (2010) և Stein (2010): Արաբերենի ուղղագրության մշակմանն անդրադարձել է Էբոթը (Abbott 1939, 1972): Տարոբոշիկ կետերի մշակման վերաբերյալ ուսումնասիրություն ունի Ռեվելը (Revell 1975): Ուղղագրական համակարգի ներդրման ավանդական արաբական հաղորդումների ամփոփ հետազոտություն ունի Սեմանը (Semaan 1968): Արաբական վիմագրության վերաբերյալ դասական ձեռնարկ ունի Գրոմանը (Grohmann 1967, 1971), ամենավերջինը հեղինակել է Դերոշը (Déroche 2005), որպես ավելի համառոտ նկարագրություն՝ տե՛ս Sijpesteijn (2008): Ձեռագրերին և գրերին առնչվող բոլոր եզրույթների բացատրական բառարան է կազմել Գացեկը (Gacek 2001, 2008), որը նաև հեղինակել է այբբենական դասավորությամբ ուղեցույց՝ գրի մեծաքանակ նմուշներով (2009): Հունարենի ու արաբերենի օգտագործումը Նեսանայի արխիվում ուսումնասիրել է Ստրումզան (Stroumsa 2008): Պապիրուսներում հունարենից արաբերենի անցնելու մասին տե՛ս Sijpesteijn (2007): Ուղղագրության զարգացումը համակողմանիորեն նկարագրել է Էնդրեսը (Endreß 1982): Ղուրանի գրի ամենավաղ օրինակների մասին տե՛ս Grohmann (1958): Ղուրանի ամենավաղ ձեռագրերի մասին տե՛ս Robin (2006): Ղուրանը գրի առնելու համար Հիջազի գրերի մշակմանն անդրադարձել է Դերոշը (Déroche 2010): Վարչական գրագրության զարգացման մասին տե՛ս Abbott (1941): Արաբական գրի հետագա պատմությունն այստեղ չի քննվել. լրացուցիչ աղբյուրների համար տե՛ս Schimmel (1982): Այլ լեզուների համար արաբական գրի օգտագործման մասին տե՛ս Գլուխ 17, էջ 375-ից:

Արաբական գրի զարգացման պատմությունը սերտորեն կապված է Ղուրանի տեքստի պատմության հետ, որի վերաբերյալ հիմնական ձեռնարկ է Նյոլդեկեի և Շվալլիի աշխատությունը (Nöldeke and Schwally 1961): Հայտնության տեքստի՝ բանավորից գրավորի վերածվելու մասին տե՛ս Nagel (1983) և Schoeler (1992): Ղուրանի տեքստի նկատմամբ քերականների վերաբերմունքի մասին տե՛ս Beck (1946), տարբերակային ընթերցումների մասին տե՛ս Nasser (2012):

Ե՛վ քերականությունը, և՛ բառարանագրությունը վճռորոշ դեր են խաղացել արաբերենի ստանդարտացման գործում. երկու գիտակարգերի վերաբերյալ լրացուցիչ գրականության համար տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 7: Աբու-լ-Ասուադի դերին անդրադարձել է Տալմոնը (Talmon 1985):

Շալլը (Schall 1982) ընդհանուր տեղեկություններ է տալիս արաբերենի բառապաշարի պատմության ուսումնասիրության վերաբերյալ: Ղուրանում օտար բառերի հարցի մասին տե՛ս Fraenkel (1886) և Jeffery (1938): Ղուրանում ստորերեն/արամեերեն բառերն ուսումնասիրման առանցքային խնդիր են Լյուքսենբերգի (Lunberg 2000)՝

արամեերենի՝ որպես Մեքքայում կիրառվող *լինգվա ֆրանկայի* տեսության մեջ. որպես գրախոսություն տե՛ս Rippin (2008): Օտար բառերի նկատմամբ մեկնիչների վերաբերմունքի մասին տե՛ս Versteegh (1993a: 88-91): Մուկաթիլի *Tafsīr*-ից բերված օրինակները վերցված են Վերստեխից (Versteegh 1990): Ղուրանում ու արաբերենում օտար բառերի վերաբերյալ հակասություններին անդրադարձել է Քոփֆը (Kopf 1956): Իբն Հիշամի *Sīra*-ի օտար բառերի ցանկը կազմել է Հեբբոն (Hebbo 1970), որը դիտարկել է ավելի քան 200 փոխառություն, որոնցից ավելի քան 50 %-ը ծագում է արամեերենից/ասորերենից, մոտ 40 %-ը՝ պարսկերենից, 10 %-ը՝ հունարենից: Արաբերենում պարսկական փոխառությունների մասին տե՛ս Asbaghi (1988): Բյելավսկին (Bielawski 1956) համեմատում է հին ու ժամանակակից շրջանում բառապաշարն ընդլայնելու տարբեր մեթոդները (տե՛ս նաև ստորև՝ Գլուխ 12) և տալիս է փոխառությունների բազմաթիվ օրինակներ: Տրամաբանական եզրույթների թարգմանությունների օրինակները վերցված են Զիմերմանից (Zimmermann 1972): Արաբական փիլիսոփայական տերմինաբանության համար ավելի հին, բայց դեռևս արժեքավոր աղբյուր է Աֆնանի աշխատությունը (Afnan 1964): Հունարեն բառերի՝ թարգմանիչների կողմից գործածված արաբերեն համարժեքների բառարան են կազմել Էնդրեսն ու Գուտասը (Endreß and Gutas 1992–): Թարգմանական գրականության լեզուն ուսումնասիրել է Վագելպոլը (Vagelpohl 2009): *Bayt al-Hikma*-ի գործունեության մասին տե՛ս Gutas (1998):

Տաղաչափական *rajaz* չափով գրված պոեզիայի լեզվի և այս բանաստեղծների կողմից կիրառվող հատուկ բառապաշարի մասին տե՛ս Ullmann (1966), որտեղից վերցված են վերը մեջբերված օրինակները: Արաբական գրականության մեջ արձակ ոճի զարգացման վերաբերյալ տե՛ս Լեդերի և Քիլպատրիկի նախագիծ-հոդվածը (Leder and Kilpatrick 1992), նաև Լեյթեմի (Latham 1983) և Սերջենթի (Serjeant 1983) հետազոտությունները *CHAL*-ում: Քարոզների կամ ելույթների (*huṭba*) հատուկ ժանրի վերաբերյալ տե՛ս Qutbuddin (2008), էպիստոլյար ժանրի զարգացման մասին տե՛ս Gully (2008): Արձակ ոճի զարգացման գործում Իբն ալ-Մուկաֆֆայի ունեցած դերի մասին տե՛ս Latham (1990): Շուլերի մի շարք հրապարակումների (Schoeler 1985, 1989a, 1989b, 1992, 1996) թեման է իսլամական գրավոր ավանդույթի զարգացումը և բանավորի ու գրավորի միջև երկատվածությունն իսլամի վաղ շրջանում: Իսլամում գրադարանային համակարգի զարգացման մասին տեղեկություններ է փոխանցում Էչեն (Eche 1967): Ազ-Զուհրիի և Իբն Իսհակի գործունեությանն են անդրադարձել Մոցկին (Motzki 1991) և Շուլերը (Schoeler 1996): Պատմագրության, ինչպես նաև *ahbār*-ից տարեգրության անցնելու վերաբերյալ տե՛ս Rosenthal (1968): Պատմագիրների կողմից օգտագործված պատմական վավերագրերի իսկության հարցն ընդգրկուն կերպով քննում է Նոթը (Noth 1973): Ձևի (*lafḍ*) թե բովանդակության (*ma'nā*) առաջնությունը վերաբերյալ բանավեճը վերլուծում է Հեյնրիխսը (Heinrichs 1969: 69-82): Գրողների լեզվի մասին, ինչպիսիք են Ուսամա իբն Մունկիզը ('*Usāma ibn Munqid*) և Իբն Աբի Ուսայբիան (Ibn 'Abī 'Uṣaybi'a), տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 9, էջ 194-196:

Աբդ ալ-Մալիքի որոշման հետևանքները քննում է Սփրենգլինգը (Sprengling 1939): Շուուրիյայի շարժման լեզվական փաստարկների մասին տե՛ս Richter-Bernburg (1974): Արաբերենի ու թուրքերենի հարաբերությունները մամլուքական Եգիպտոսում վերլուծում է Հաարմանը (Haarmann 1988): Թուրքերենի վրա արաբերենի ունեցած ազդեցության մասին տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 17, էջ 387-390: Նոր պարսկերենի՝ որպես գրական լեզվի առաջացման մասին տե՛ս Lazard (1975) և Zadeh (2012), պարսկերենի վրա արաբերենի ունեցած ազդեցության մասին տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 17, էջ 384-387:

Գլուխ 6

Արաբերենի կառուցվածքը

6.1. Ներածություն

Քերական Իբն Ֆարիսը (Ibn Fāris, մահ. 395/1005) արաբերենի մասին իր աշխատությունում անշեղորեն պաշտպանում է այս լեզվի յուրահատուկ լինելու գաղափարը, որը, հեղինակի պնդմամբ, իր կատարելությամբ գերազանցում է մյուս բոլոր լեզուներին: Նրա հիմնական փաստարկը, անշուշտ, այն է, որ աստված իր վերջին հայտնության համար ընտրել է այս լեզուն, ինչը նշանակում է, որ այն պետք է վեր դասվի մյուս բոլոր լեզուներից: Բացի դրանից՝ նա թվարկում է մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք արաբերենը դարձնում են յուրահատուկ («*aṣ-ṣāhibī fī fiqh al-luġa*», իսմբ. Շուիմի (Chouémi), Բեյրութ, 1964, էջ 12-ից և 42-ից): Արաբերենի բառապաշարը մյուս լեզուների համեմատ շատ ավելի հարուստ է: Շատ լեզուներում, օրինակ, «առյուծ» կամ «թուր» նշանակություններն արտահայտվում են մեկ բառով, իսկ արաբերենն այդ բառերի համար ունի տասնյակ հոմանիշներ: Բացի հարուստ բառապաշարից՝ արաբերենն ունի հնչյունաբանական հատուկ օրենքներ, որոնք հեշտացնում են լեզվի արտաբերումը (դարձնում են «լեզվի համար ավելի թեթև»): այստեղ չկան բաղաձայնային կուտակումներ, և առնմանման (*iddigām*) միջոցով հնչմամբ մոտ բաղաձայններն ավելի են նմանվում իրար: Արաբները հպարտանում են լեզվում թեքական ձայնավորների (*ʾi-rāb*) առկայությամբ: Իբն Ֆարիսը խոստովանում է, որ կան մարդիկ, որոնք պնդում են, թե հույն փիլիսոփաները նույնպես ունեցել են թեքման համակարգ, բայց դա, ըստ նրա, անհեթեթություն է (*kalām lā yu'arraju 'alā mitlihi*). նրանք, ովքեր նման պնդումներ են անում, պարզապես վերցրել են քերականական գիտելիքն արաբներից և վերագրել այն հույներին:

Իրականում սեփական լեզվի գերազանցության նկատմամբ համոզմունքը հայտնի «լեզվական միջ» է (Ferguson 1959c), սակայն արաբերենի պարագայում դա պայմանավորված է կրոնի գերազանցության նկատմամբ համոզմունքով: Ավելի անաչառ մոտեցմամբ արաբերենի՝ աշխարհի այլ լեզուների հետ Քոմրիի (Comrie 2008) կատարած համեմատությունը վեր է հանում մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք իսկապես ավելի հազվադեպ են հանդիպում. այնուամենայնիվ, թեքման համակարգ ունենալն այս շարքում չկա: Նրա համեմատությունը հիմնված է «*Լեզվական կառուցվածքների համաշխարհային ատլասի*» (*World Atlas of Language Structures (WALS)*) տվյալների վրա, որը լեզվական հատկանիշների շտեմարան է՝ ավելի քան 2500 լե-

զուների տվյալների բազայով, յուրաքանչյուր հատկանիշի համար միջինը 400 լեզվի քննությամբ: Հնչյունաբանության մեջ Քոմրին նշում է մի շարք կոկորդային հնչյունների և, որպես բացասական կողմ, արաբերենում /p/ հնչյունի բացակայության մասին, որն առկա է աշխարհի լեզուների մեծ մասում: Լեզվաբանների համար առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում արաբերենի երկու այլ հատկանիշներ՝ շեշտն ու շեշտային համակարգը: Ձևաբանական առանձնահատկություններից Քոմրին նշում է ոչ շղթայական (ներքին թեքման/կազմության – ծ.թ.) ձևաբանությունը, մասնավորապես, այսպես կոչված, «կոտրված» հոգնակին ու բայի կերպը: Շարահյուսական առանձնահատկություններից են բաղադրիչների դասավորությունն ու հաջորդական համաձայնեցման կանոնները, ինչպես նաև սեռային հակառակ համաձայնեցումը թվականներում, լծորդական կառույցը, ժխտումը և, այսպես կոչված, «կեղծ բայերի» առկայությունը բարբառներում: Քոմրին նաև անդրադառնում է արաբերենի հանրալեզվաբանական առանձնահատկությանը՝ արաբական աշխարհում տիրող դիգլոսիային, որն առաջին անգամ Ֆերգյուսոնի կողմից առաջ քաշված այս հասկացության վաղ դրսևորումներից մեկն է (տե՛ս Գլուխ 13):

Ավելի վաղ լույս տեսած իր հոդվածում Քոմրին (Comrie 1991) անդրադարձել էր ընդհանուր լեզվաբանության հրատարակություններում արաբերենին ու նրա կառուցվածքին առնչվող հղումների սակավությանը: Այդ հոդվածի հրատարակումից հետո իրավիճակը զգալիորեն փոխվել է: Գրականության մեջ արաբերենից պարբերաբար օրինակներ են բերվում, երբեմն՝ եբրայերեն զուգահեռ օրինակներով, որոնք որոշ դեպքերում (օրինակ՝ լծորդական կառույցը) ունեն նույնանման կառուցվածք: Այս գլխում մենք մտադիր չենք նկարագրել արաբերենի կառուցվածքը (այդ տեղեկությունը հեշտությամբ կարելի է գտնել այլուր), այլ ցույց տալ արաբերենի առանձնահատկություններից մի քանիսը հնչյունաբանության/հնչույթաբանության (ենթագլուխ 6.2), բառակազմության (ենթագլուխ 6.2), ձևաբանության (ենթագլուխ 6.4) և շարահյուսության (ենթագլուխ 6.5) բաժիններում:

6.2. Հնչյունաբանություն/հնչույթաբանություն

Դասական արաբերենի հնչույթակազմը (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 2, էջ 27-28) ունի մի շարք հատկանիշներ, որոնք համեմատաբար հազվադեպ են հանդիպում աշխարհի մյուս լեզուներում, մասնավորապես՝ կոկորդային և, այսպես կոչված, էմֆատիկ հնչյունները: Արաբերենին հատուկ կոկորդային հնչյուններ ունեն WALS-ում (էջ 83) նկարագրված լեզուների ոչ ավելին, քան 4 %-ը: «Էմֆատիկ» եզրույթը հավանաբար ստեղծել են եվրոպացի արևելագետները XVIII դարում. նրանք կարծում էին, որ այս հնչյուններն ավելի ուժգին են արտասանվում իրենց ոչ էմֆատիկ համարժեքների համեմատությամբ: Արաբական լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ այս եզրույթն առավելապես համապատասխանում է *'itbāq* հասկացությանը, որ նշանակում է «սեղմում (լեզուն դեպի քիմքը)»: Էմֆատիկները ժամանակակից հնչյունաբանական տերմինաբանությամբ կարող են նկարագրվել որպես երկրորդային արտաբերում,

որն առաջանում է լեզվի հիմքը դեպի փափուկ քիմքը ետ քաշելով, ինչն ուղեկցվում է ըմպանի կծկմամբ: Դեռևս վիճարկելի է այն հարցը, թե այս արտաբերումը պետք է համարել քմայնացո՞ւմ, թե՞ կոկորդայնացում, գուցե կատկայնացո՞ւմ: Չայնաբանական առումով հազիվ թե որևէ տարբերություն կա այս երկրորդային արտաբերումների միջև, և աշխարհում կարծես թե չկա որևէ լեզու, որտեղ դրանք հնչույթային հակադրություն կազմեն: Էմֆատիկ հնչյունների իրացումը ժամանակակից բարբառներում թերևս տարբեր է, բարբառներում կիրառվում են թե՛ քմային, թե՛ կոկորդային արտասանությունները:

Դասական արաբերենում կա չորս էմֆատիկ բաղաձայն հնչյուն՝ /t/, /d/, /s/ և /ð/ (որը երբեմն իրացվում է որպես /z/): Բացի դրանից՝ դասական արաբերենն ունի /l/ էմֆատիկ հնչյունը, որը հանդիպում է միայն *Allāh* [aʔʔa:h] բառում, երբ դրան չի նախորդում /i/ ձայնավորը: Երկրորդային էմֆատիկ հնչյուններ կան արաբերենի բարբառներում, ինչպիսիք են /r/, /m/, /b/, /l/ հնչյունները:

Որոշ վերլուծություններում կոկորդային /h/ և /ʕ/, նաև կատկային /q/ հնչյունները դասվում են էմֆատիկների շարքին, քանի որ դրանց նույնպես բնորոշ է ըմպանի կծկումը: Այնուամենայնիվ, կան հստակ տարբերություններ այդ հնչյունների՝ իրենց անմիջական հարևանությամբ գտնվող ձայնավորի որակի վրա ազդելու տեսանկյունից. /a/ ձայնավորն էմֆատիկներից առաջ և հետո սովորաբար իրացվում է որպես [a], իսկ կատկային /q/-ից կամ կոկորդայիններից առաջ և հետո՝ որպես [a]: Այս երկու տեսակների միջև տարբերությունը ժամանակակից բարբառներում դրսևորվում է նաև շեշտման ազդեցության տարածմամբ, այսինքն՝ էմֆատիկների հարակից բաղաձայնների ու ձայնավորների շեշտված արտասանությամբ, ինչպես նաև շրթունքների կլորացմամբ, որով հաճախ ուղեկցվում է էմֆատիկ բաղաձայնների արտասանությունը: Արաբական ժամանակակից բոլոր բարբառներն ունեն շեշտման ազդեցության տարածման որոշակի աստիճան, սակայն դրանք տարբերվում են ուժգնությամբ ու ազդեցության ուղղությամբ: Որոշ բարբառներում էմֆատիկների ազդեցությանն են ենթարկվում միայն նախորդող կամ միայն հաջորդող հնչյունները, այլ բարբառներում՝ ամբողջ բառը, եթե չկա որևէ «պատնեշ», ինչպիսին կարող է լինել, օրինակ, առաջնային դիրքի /i/ ձայնավորի առկայությունը: Պարզաբանենք Կահիրեի արաբերենից բերված որոշ օրինակներով. ազդեցության աջակողմյան ուղղություն կա *darab* [daʔab] – *հարված* բառում, ձախակողմյան ուղղություն՝ *marad* [maʔad] բառում, իսկ հարակից բառի վրա ազդելու օրինակներից է *walad ʔawil* [walad ʔawi:l] – *բարձրահասակ տղա* բառակապակցությունը: Սակայն *ʔāwila* [ʔa:wile] – *սեղան* բառում էմֆատիկ հնչյունի ազդեցության տարածումը պատնեշված է հաջորդ վանկի /i/ ձայնավորով (տե՛ս Watson 2002: 268-286):

Դասական արաբերենում կա մեկ էմֆատիկ հնչյուն, որն արաբ քերականներն այնքան բնորոշ են համարել արաբերենին, որ երբեմն իրենց լեզուն անվանել են այդ հնչյունի անունով՝ *luḡat aḍ-dād dād-h* լեզու: Եթե այս հնչյունն իրոք իրացվել է որպես կոդքային, ինչպես նկարագրում են արաբ քերականները (տե՛ս Գլուխ 7, էջ 145), ապա

արաբերենն այն փոքրաթիվ լեզուներից մեկն է, որն ունի կողքային պայթաշփական հնչյուն: Լադեֆոգեդն ու Մեդիսոնը (Ladefoged and Maddieson 1996: 209) նկարագրում են ձայնեղ (լնդերքայի՝ն) կողքային պայթաշփական հնչյուն հնդկացիների նավախո լեզվում, որը նրանք արտահայտում են [dl] տառադարձմամբ: Բայց արաբերենում այդ հնչյունը նաև էմֆատիկ է, այսինքն՝ արտասանվում է [dħ]՝ մի հնչյուն, որը կարծես գոյություն չունի աշխարհի որևէ այլ լեզվում:

Որպես կանոն նման հատկանիշներն անհետանալու միտում ունեն արաբերենի փիջինացված և արաբական աշխարհից դուրս կիրառվող տարբերակներում: Այսպես, օրինակ, մալթայերենում և Կիպրոսի մարոնիական արաբերենում էմֆատիկ և ոչ էմֆատիկ, ինչպես նաև հետնալեզվային և կոկորդային բաղաձայնների արտասանությունը նույնացել է: Արաբերենի կրեոլ նուբի լեզվում (տե՛ս Գլուխ 16) փոփոխման այս գործընթացն ավելի հեռուն է գնացել. ոչ միայն էմֆատիկ/ոչ էմֆատիկ հակադրությունն է անհետացել, այլև այլ հնչյունների հետ է ձուլվել հետնալեզվայինների ու կոկորդայինների ամբողջ դասը, նաև՝ կատկային /q/-ն:

Մադրիբի բարբառների հնչույթաբանությունը (և հնչյունաբանությունը) ուշադրություն է գրավել դրանցում ձայնավորների թվի կրճատման պատճառով: Մադրիբյան շատ բարբառներում դասական արաբերենի երեք կարճ ձայնավորներից միայն երկուսն են մնացել, իսկ որոշ բարբառներում (Ջիջելի, Ալժիրի հրեա-արաբերեն, Տրիպոլիի հրեա-արաբերեն) երկու կամ երեք երկար ձայնավորներին զուգահեռ՝ կա միայն մեկ կարճ ձայնավոր: Ձայնավորների նման քիչ քանակություն բավականին հազվադեպ է հանդիպում աշխարհի լեզուներում (WALS, էջ 14-15):

Արաբական լեզվաբնական աշխատություններում որևէ անդրադարձ չկա շեշտին: Դասական արաբերենում շեշտը հնչույթային չէ, այսինքն՝ չկան այնպիսի երկու բառեր, որոնք տարբերվում են միայն շեշտով: Ուստի հասկանալի է, թե արաբ քերականներն ինչու չեն զգացել շեշտը որպես արաբերենի հատկանիշ քննելու անհրաժեշտություն: Հավանաբար շեշտը գոյություն է ունեցել որպես խոսքի առոգանական հատկանիշ, իսկ բառերի դեպքում դժվար է ասել, թե որ հատվածի վրա է այն ընկել: Սովորաբար ենթադրվում է, որ արաբերենում շեշտն ընկնում էր վերջից 1-ին ուժեղ վանկի վրա (Cv^v¹² կամ CvC)՝ վերջինը չհաշված, և ոչ երբեք վերջից 3-րդ վանկի վրա. *húblā* – *հղի*, *da ʿī fun* – *թույլ*, *qátala* – *նա սպանեց*, *dāʿribun* – *հարվածող*, բայց *madrásatun* – *դպրոց* և *madrásatuhu* – *նրա դպրոցը* (այսպես կոչված *Dreisilbengesetz*՝ «երեք վանկի օրենքը»): Սա է այն պրակտիկան, որին սովորաբար հետևում են արաբերենի արևմտյան ձեռնարկները, թեև որոշ քերականներ պնդում են, որ շեշտը կարող է ընկնել անգամ վերջից 6-րդ վանկի վրա, օրինակ՝ *mádrasatuhumá* – *նրանց երկուսի դպրոցը*: Արաբական աշխարհում դասական արաբերենի ժամանակակից կիրառու-

¹² Անգլերեն consonant (բաղաձայն) և vowel (ձայնավոր) բառերի սկզբնատառերն են, որոնք ընդհանուր լեզվաբանության (մասնավորապես՝ հնչյունաբանության) մեջ օգտագործվում են վանկի կառուցվածքը նշելու համար: Հայկական քերականական գրականության մեջ կիրառվում են համապատասխանաբար Բ և Ձ տառերը:

թյուններում շեշտի կանոնները տարբերվում են՝ ենթարկվելով տեղի խոսակցական լեզվի կանոններին:

Արաբերենի բարբառներում գործում են շեշտադրման տարբեր կանոններ: Մի-րիա-լիբանանյան (պաղեստինյան) արաբերենում բառի վերջին վանկը շեշտվում է, եթե այն շատ ուժեղ է (այսինքն՝ ունի CvvC կամ CvCC կազմությունը), հակառակ դեպքում շեշտը դրվում է նախավերջին վանկի վրա, եթե այն թույլ (Cv) չէ. այդ դեպքում շեշտվում է նախորդ, այսինքն՝ վերջից 3-րդ վանկը: Եգիպտոսի (Կահիրեի) բարբառում գործում են գրեթե նույն կանոնները, սակայն կա մեկ հետաքրքիր տարբերություն՝ նախավերջին թույլ վանկը կարող է լինել շեշտակիր, եթե դրան նախորդող վանկն ուժեղ է: Թերես սա է *mádrasa* (սիրիալիբանանյան արաբերենում) և *madrása* (Կահիրեի արաբերենում) հակադրության պատճառը: Նեղոսի հովտում ու Դելտայի որոշ շրջաններում շեշտման սկզբունքները նույն են, ինչ արևելյան արաբերենում: Իրական կանոնները շատ ավելի բարդ են, և ձևաբանական որոշ կաղապարների համար կան բացառություններ (տե՛ս Kager 2009, Կահիրեի արաբերենի համար՝ Woidich 2006: 27-29):

Մարոկկոյի արաբերենում և առհասարակ Մադրիբի բարբառներում պատմական զարգացման ընթացքում շեշտը տեղաշարժվել է՝ տեղափոխվելով բառի վերջ (տե՛ս էջ 255-256), հավանաբար բերբերական լեզուների հետ շփման արդյունքում, օրինակ՝ *kátaba > ktáb – նա գրեց*: Շեշտի այսպիսի տեղաշարժը, ուղեկցվելով չշեշտված կարճ ձայնավորների սղմամբ, հնչյունական բազմաթիվ փոփոխություններ է առաջացրել Մադրիբի արաբերենում՝ ի տարբերություն արևելյան արաբական բարբառների:

Ընդհանուր առմամբ, կարելի է ենթադրել, որ ժամանակակից բարբառներում շեշտն ավելի ուժեղ է, քան դասական արաբերենում, այնքանով, որքանով մեզ հայտնի է: Վերևում տեսանք (Գլուխ 3, էջ 54-ից), որ նախաիլամական արաբերենում արևմտյան ու արևելյան արաբական բարբառների միջև այս առումով հավանաբար եղել է որոշակի տարբերություն, ինչը դրսևորվում էր սղման/էպենթեզի¹³ դեպքերով: Ժամանակակից բարբառներում ուժգնության շեշտը հանգեցրել է ոչ շեշտակիր կարճ ձայնավորների սղման դեպքերի ավելացմանը: Առանձին բարբառներում ստացված բաղաձայնային կուտակումների իրացումը տարբեր է: Այսպես, օրինակ, դասական արաբերենի *yadribūna – նրանք հարվածում են* բայը նստակյաց բարբառների¹⁴ մեծ մասում դառնում է **yidrbu*. Բաղաձայնների *-drb-* խումբը տրոհվում է ընդմիջարկմամբ, բայց ընդմիջարկող ձայնավորի տեղակայումը տարբեր է: Եգիպտական բարբառում CCC բաղաձայնների խումբը վերափոխվում է CCv-ի, ստանում ենք *yidrību* ձևը (ընդմիջարկված ձայնավորի վրա երկրորդային շեշտով), իսկ Իրաքի արաբեր-

¹³ Էպենթեզ – ընդմիջարկում՝ բառամիջում հնչյունի հավելում (ծ.թ.):

¹⁴ Բարբառների համար հեղինակի կիրառած «նստակյաց» և «բեղվինական» որակումների մասին տե՛ս Գլուխ 10, էջ 208-209:

նում այն ունի CvCC կազմությունը՝ *yudurbūn*: Մարոկկոյի արաբերենում նույն հաջորդականությունը դառնում է *ikətbu*, մադրիբյան մյուս բարբառներում բաղաձայնային կուտակումից խուսափելու համար տարբեր լուծումներ են ընտրվել (տե՛ս ստորև՝ էջ 256):

6.3. Բառակազմություն

Սեմական բոլոր լեզուների ամենաբնորոշ առանձնահատկությունը ձևի և իմաստի յուրօրինակ հարաբերությունն է: Ավանդական տեսակետի համաձայն՝ բառիմաստն արտահայտում են արմատի բաղաձայնները (արմատականները), իսկ ձևաբանական իմաստը հավելվում է այդ արմատականներին ձայնավորների կադապարի, երբեմն՝ օժանդակ բաղաձայնների միջոցով: Ժամանակակից ձևաբանական տեսություններում սա կոչվում է արմատակադապարային ձևաբանություն: Այստեղ բառի վանկային կառուցվածքը սահմանվում է կադապարով, որը կիրարկվում է CV հենքի վրա: Սա որոշ չափով նման է այն մոտեցմանը, որով արաբ քերականները ներկայացրել են բառի կառուցվածքը *f-ʿl* կադապարի օգնությամբ (Գլուխ 7): Արմատակադապարային ձևաբանությունը նաև անվանվում է ոչ շղթայական ձևաբանություն (կամ ֆրանսերենով՝ *interdigitation*): Այս եզրույթն ընդգծում է այն փաստը, որ ձայնավորների շարքն առանձին է գործարկվում բաղաձայնային արմատի վրա:

Արմատակադապարային վերլուծությունը ենթադրում է, որ լեզուն ունի արմատային կառուցվածք: Արմատահենք մոտեցման կողմնակիցները հենվում են պարտադիր կոնտուրի սկզբունքի (ՊԿՍ) (Obligatory Contour Principle (OCP))¹⁵ վրա, ըստ որի նույնական միավորների հաջորդական կիրառությունը թույլատրելի չէ: Այս սկզբունքը գործում է ձախից աջ՝ CV հատույթի մակարդակում, և բացառում է **d-d-r* կամ **m-m-d* տիպի արմատների գոյությունը: Համօրգանական (այսինքն՝ արտաբերական նույն տեղայնացման) բաղաձայնները նույնպես հաջորդաբար չեն կարող իրացվել, ուստի **b-m-f* տիպի արմատի գոյությունը նույնպես թույլատրելի չէ, որովհետև այստեղ կան երկու հաջորդական երկշրթնային բաղաձայններ (Rosenthal 2008): Հայտնի է, որ նման համընկնումների սահմանափակումներ կան ինչպես արաբերենում, այնպես էլ մյուս սեմական լեզուներում (Greenberg 1950):

Այն, որ հնչյունաբանական սահմանափակումները, ինչպիսին ՊԿՍ-ն է, գործում են արմատի մակարդակում, նշանակում է, որ արմատական բաղաձայններն այլ կերպ են դիտարկվում՝ ի տարբերություն հավելյալ բաղաձայնների: Արմատական համակարգի լեզվական իրականությունն ապացուցվում է նաև հոգելեզվաբանական հետազոտություններով՝ լեզվական սխալների ու մանկական խոսքի ուսումնասիրմամբ: Ինչպես գիտենք, խոսելու ընթացքում խոսողները շփոթում են արմատական

¹⁵ Obligatory Contour Principle (OCP) - ավտոսեգմենտային հնչյունաբանության հիմնական սկզբունքներից մեկը, ըստ որի՝ բառի հենքային կառուցվածքում նույնական հատկանիշներ ունեցող միավորները չեն կարող իրացվել հաջորդաբար:

բաղաձայնների դիրքը, օրինակ՝ *maktab*-ի փոխարեն ասելով *matkab*, բայց, ինչպես երևում է, երբեք չեն շփոթում արմատական բաղաձայնի և ածանցի դիրքը, օրինակ՝ **tamkab* և նման սխալներ կարծես չեն հանդիպում: Դա ապացուցվում է նաև աֆազի-այով տառապող հիվանդների խոսքի ուսումնասիրմամբ (Idrissi *et al.* 2008): Մայրենի լեզվի յուրացման մասին ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ երեխաները վաղ հասակից կարողանում են կազմել նոր ձևեր արմատների ու կաղապարների մասին ունեցած իրենց իմացության հիման վրա (Ravid 2003):

Արաբերենի բառապաշարի քննության մեկ այլ մոտեցման համաձայն՝ ձևաբանական ածանցման մեկնարկային կետ է հիմքը: Հիմքահեն մոտեցումը ենթադրում է, որ բաղաձայնային արմատում ամփոփված տեղեկությունը բավարար չէ, և որ ածանցյալ ձևերը բացատրելու համար ձայնավորներն անհրաժեշտ են: Վերցնենք «գրել» բայի սկզբնադիր դիմային ցուցիչներով (ավանդաբար անկատար կոչվող) խոնարհման հարացույցը (Աղյուսակ 6.1): Հիմքահեն մոտեցմամբ, այս ձևերը վերլուծվում են որպես CCvC կազմությամբ հիմք, որին տարբեր մասնիկներ են հավելված: *-ktub-* հիմքի դեպքում *-u-* ձայնավորը հաստատուն է: Գաֆոսը (Gafos 2002, 2003) նշում է, որ հիմքի այս, ոչ թե այլ, օրինակ՝ CvCC կազմն ունենալու հիմքում կա հնչյունաբանական պատճառ, որովհետև բայաձևերը ստանում են բաղաձայնով սկսվող ածանցներ/մասնիկներ, ինչպես *ya-ktub-na* ձևում: Ենթադրելի *-kutb-* հիմքի դեպքում կառաջանար բաղաձայնների անթույլատրելի կուտակում՝ **ya-kutb-na*: Անունների դեպքում նման սահմանափակում չկա, որովհետև անուններն ունեն ձայնավորով սկսվող վերջավորություններ, օրինակ *dars-un* – դաս:

	Եզակի	Երկակի	Հոգնակի
3-րդ ար.	<i>ya-ktub-u</i>	<i>ya-ktub-āni</i>	<i>ya-ktub-ūna</i>
3-րդ իգ.	<i>ta-ktub-u</i>	<i>ya-ktub-āni</i>	<i>ya-ktub-na</i>
2-րդ ար.	<i>ta-ktub-u</i>	<i>ta-ktub-āni</i>	<i>ta-ktub-ūna</i>
2-րդ իգ.	<i>ta-ktub-īna</i>	<i>ta-ktub-āni</i>	<i>ta-ktub-na</i>
1-ին	<i>ʾa-ktub-u</i>		<i>na-ktub-u</i>

Աղյուսակ 6.1. *yaktubu/kataba* (գրել) բայի՝ սկզբնադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհման հարացույցը

	Եզակի	Երկակի	Հոգնակի
3-րդ ար.	<i>katab-a</i>	<i>katab-ā</i>	<i>katab-ū</i>
3-րդ իգ.	<i>kataba-t</i>	<i>kataba-tā</i>	<i>katab-na</i>
2-րդ ար.	<i>katab-ta</i>	<i>katab-tumā</i>	<i>katab-tum</i>
2-րդ իգ.	<i>katab-ti</i>	<i>katab-tumā</i>	<i>katab-tunna</i>
1-ին	<i>katab-tu</i>		<i>katab-nā</i>

Աղյուսակ 6.2. *yaktubu/kataba* (գրել) բայի՝ վերջադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհման հարացույցը

Վերջապիսի դիմային ցուցիչներով (ավանդաբար անցյալ կոչվող) խոնարհման հարացույցում հիմքը *-katab-*ն է: Երկու՝ *-ktub-* և *-katab-* հիմքերի ձայնավորների տարբերությունը պայմանավորված է ապոֆոնիայով: Ապոֆոնիան (նաև կոչվում է աբլաուտ) ձայնավորների՝ ձևաբանական նպատակներով կատարվող փոփոխությունն է: Այս երևույթը տարածված է գերմանական լեզուներում, օրինակ՝ անգլերենում *sing-sang-sung* շարքը: Սկզբնապիսի ու վերջապիսի դիմային ցուցիչներով հիմքերում ձայնավորների հարաբերակցումը կարելի է բացատրել մի քանի կանոններով: Եթե անցյալի հիմքն ունի *a* ձայնավորը, ապա ներկան ունենում է *u* կամ *i* (օրինակ՝ *kataba/yaktubu – գրել, daraba/yadribu – խփել*), եթե անցյալի հիմքն ունի *i* ձայնավորը, ապա ներկան ունենում է *a* (օրինակ՝ *šariba/yašrabu – խմել*), իսկ եթե *u*, ապա մնում է *u* (օրինակ՝ *ba‘uda/yab‘udu – հեռու լինել*): Սա նշանակում է, որ ուժեղ ձայնավորին փոխարինում է թույլը, իսկ թույլ ձայնավորին՝ ուժեղը: Բայերի՝ երկու հիմքում *a* ձայնավոր ունենալը կարող է բացատրվել հնչյունական համատեքստով, որովհետև սովորաբար այդպես է լինում միայն կոկորդային բաղաձայնների դեպքում (օրինակ՝ *fa‘ala/yaf‘alu*): Երբ ձայնավորի փոփոխությունը սահմանվում է ապոֆոնիայի օրենքներով, այլևս պետք չէ յուրաքանչյուր բայի համար նշել այն բառարանում, ինչն օգնում է նկարագրությունն ավելի սեղմ դարձնել:

Անկախ նրանից՝ արմատներն արաբերենի ձևաբանության հիմնական կառուցվածքային միավորներն են, թե նյութ՝ հիմքի ածանցման համար, և՛ արաբ քերականները, և՛ ժամանակակից լեզվաբանները գործածում են դրանք որպես օգտակար միջոց՝ նկարագրելու արաբերենի բառապաշարը: Բառերի մեծամասնության արմատն ունի 3 բաղաձայն, բայց կան փոքրաթիվ անվանական երկբաղաձայն արմատներ, որոնց մեծ մասը պատկանում է հիմնական բառաֆոնդին, օրինակ՝ *yad – ձեռք, dam – արյուն, ibn – որդի* և այլն: Որոշ բայեր դրսևորվում են մի քանի տարբերակով, ինչը կարելի է բացատրել երկբաղաձայն արմատից առաջացած լինելու հանգամանքով: Որոշ դեպքերում այդ տարբերակները, հնարավոր է, ծագել են անվանական սկզբնաձևից, որն այլևս գոյություն չունի, ինչպես, օրինակ, *kāna – լինել, sakana – բնակվել, kanna – ապաստան տալ* բայերը: Մյուս դեպքերում տարբերակների առաջացման պատճառը թույլ բաղաձայններն են և/կամ կրկնավորումը, օրինակ՝ *hamma/hamiya/hamā – շոգ լինել*: Այս հանգամանքը համեմատական լեզվաբանության որոշ ներկայացուցիչների հիմք է տվել ենթադրելու, որ ի սկզբանե բոլոր սեմական արմատները եղել են երկբաղաձայն, իսկ երրորդ բաղաձայնը գործել է որպես նախածանց կամ վերջածանց՝ գործառնելով որպես «արմատի դետերմինատիվ»¹⁶ (Ehret 1989): Այս տեսությունը հիմնավորվում է այն փաստով, որ ինչպես արաբերենում, այնպես էլ սեմական մյուս լեզուներում կան մոտ իմաստներով եռաբաղաձայն արմատներ, որոնք իրարից տարբերվում են միայն մեկ (սովորաբար թույլ) բաղաձայնով, ինչպես, օրինակ, արաբերենում՝ *f-r-r – փախչել, f-r-q – մասնատել, f-r-z – առանձնաց-*

¹⁶ Այստեղ՝ արմատին սերտաձած ածանցանման միավոր (ծ.թ.):

նել, *f-r-d* – միայնակ լինել, *f-r-s* – հատել, կիսել: Նույն կերպ, երբայերենում ունենք *p-r-d* – առանձնացնել, *p-r-m* – պատռել, *p-r-q* – քանդել, *p-r-r* – լուծարել բայերը: Նման բառախմբերի հիման վրա կարող է ենթադրվել «բաժանել» ընդհանուր իմաստն ունեցող նախասեմական *p-r* արմատի գոյությունը: Ավելացված բաղաձայնները ենթադրաբար ծառայել են ստեղծված բառերի իմաստային երանգները որոշակիացնելուն:

Ջաբորսկին (Zaborski 2006b) նշում է, որ այս երևույթները դեռ ապացույց չեն, որ բուն սեմական բառերը երկբաղաձայն արմատ են ունեցել: Շատ դեպքերում գոյություն ունեցող տարբերակները կարող են բացատրվել հնչյունաբանական գործընթացներով կամ բարբառային տարբերություններով: Այսպես, օրինակ, *habala/abala* – պարանո՞վ կապել բայագույգը կարող է առաջացած լինել ներկա ժամանակաձևում առաջին արմատականի հնչման որակական փոփոխության արդյունքում՝ *yahbulu > ya'bulu*: Մեկ այլ պատճառ է կարող է լինել բարբառային տարբերությունը, օրինակ՝ *zalaqa/zala'a* – *usahel* գույգը /q/>/ / փոփոխությամբ: Կարող են նույնիսկ լինել բային *bi* նախդիրի սերտաճելու դեպքեր, օրինակ՝ *šajā/šajaba* – տխրեցնել, վշտացնել (համեմատեք այն ժամանակակից որոշ բարբառներում կիրառվող *jāb բերել* բայի հետ, որն առաջացել է *jā'a bi- բերել* ձևից):

Ոչ վաղ անցյալում Բոհասը (1993, 1995, 1997) առաջ է քաշել երկբաղաձայն արմատի տեսության է՛լ ավելի ռադիկալ տարբերակ՝ ինչ-որ չափով վերահաստատելով Իբն Ջիննի (մահ. 392/1002) տեսակետը, որը կարծում էր, որ բոլոր այն արմատները, որոնք բաղկացած են նույն արմատական հարֆերից, ունեն բովանդակային նույն բեռնվածքը (Գլուխ 7, էջ 148): Բոհասը սկզբում նշում է այն արմատները, որոնք տարբերվում են միայն մեկ կիսաձայնով (*w, y*) և ունեն իմաստային նույն բեռնվածքը թե՛ արաբերենում (օրինակ՝ *bahya, bāha, bahā* «հանդարտվել» ընդհանուր նշանակությամբ բայերը) և թե՛ սեմական այլ լեզուներում: Նմանատիպ երևույթ նկատելի է նաև այլ ձայնորդների (*n, r, l, m* և այլն) և կոկորդային հարֆերի դեպքում, օրինակ՝ *jazza* – *կտրել*, *ħuza* – *կտրել*, *jazara* – *մորթել*, *կտրել*, *jazala* – *փայտը երկու մասի բաժանել*, *jazama* – *կտրել*, *jaza'a* – *հատել*: Նա եզրակացնում է, որ բոլոր եռահարֆ բայական արմատները վերջին հաշվով առաջացել են նույն իմաստային բեռնվածքով երկհարֆ արմատից: Այս նա այդ սկզբունքը տարածում է այն արմատական հարֆերի վրա, որոնք ըստ արտաբերման տեղի մոտ են և կարող են փոխարինաբար իրացվել: Դրանք մատրիցաներ են, օրինակ՝ հենտնալեզվաքմային և ատամնային հարֆերից կազմված մատրիցա՝ «կտրել» ընդհանուր նշանակությամբ, որին, բացի վերոնշյալ արմատներից, պատկանում են նաև *jadda* – *կտրել*, *jādara* – *սպանդ անել*, *ռչնչացնել*, *jādama* – *ձեռքը կտրել*, *qadda* – *երկայնակի կտրել*, *qatala* – *սպանել*, *qašara* – *կրճատել*, *կարճացնել*, *qaṭa'a* – *կտրել*, և այլն: Իմաստային ճկունության ու հնչյունական հատկանիշների շատ ավելի հարմարվող լինելու պատճառով դժվար է հասկանալ, թե ինչ եղանակով կարելի է ստուգել Բոհասի տեսությունը, սակայն նույնիսկ թույլ լինելով՝ այն կարող է

մեզ շատ բան հուշել արաբերենի բառապաշարի կազմավորման մասին ու բացատրել մի շարք երևույթներ, որոնք մինչև այսօր համարվում են պատահականություն:

6.4. Ձևաբանություն

Թե՛ գոյականները և թե՛ բայերը կարող են ենթարկվել ածանցման: Ինչպես տեսանք վերևում, մոտեցումների մեծ մասում ենթադրվում է, որ արաբերենի ձևաբանությունն ունի արմատակաղապարային կառուցվածք, որտեղ ածանցումը տեղի է ունենում արմատն այս կամ այն կաղապարով իրացնելու միջոցով, օրինակ՝ երբ *k-t-b* արմատը տեղադրվում է *maCCaC* (ավանդական պայմանանշմամբ՝ *maf'al*) կաղապարում՝ *maktab* – *գրասենյան/գրասենյակ* բառը ստանալու համար: Լարշերն (Larcher 2006) կասկածի տակ է դնում բոլոր բառերի՝ բաղաձայնային արմատից ածանցվելու ավանդական մոտեցումը: Նա նշում է, օրինակ, *maktaba* – *գրադարան* և *maṭār* – *օդանավակայան* բառերը, որոնք չեն կարող ուղղակիորեն առաջացած լինել *k-t-b* – *գրել* և *t-y-r* – *թռչել* արմատներից, այլ պետք է որ ձևավորված լինեն *kitāb* – *գիրք* և *ṭayyāra* – *օդանավ* գոյականներից: Նաև բայի IX՝ *if'alla* կաղապարը միշտ կապված է *'af'alu* կաղապարով արտահայտված գույն կամ ֆիզիկական արատ արտահայտող ածականականների հետ, ինչպես՝ *isfarra* – *դեղնել* և *iḥdabba* – *կուզիկ լինել*, *ḳorānaw* բայերը՝ *'asfaru* – *դեղին* և *'ahdabu* – *կուզիկ*, *ḳor* ածականներից: Մա ցույց է տալիս, որ այս ձևերը կազմվել են ոչ թե անմիջապես բաղաձայնային արմատից, այլ ածականից: Նույն երևույթը դիտվում է անուն խոսքի մասերից կազմվող II կաղապարի բայերի դեպքում, ինչպես՝ *'arraba* – *արաբականացնել* (*'arabī*՝ *արաբ/արաբական* բառից) կամ *raḥḥama* – *մարմարով երեսպատել* (*ruḥām*՝ *մարմար* բառից): Բայերի՝ ուղղակիորեն անուններից, ոչ թե արմատից ածանցվելը ցույց է տալիս, որ, գոնե որոշ դեպքերում, բաղաձայնային արմատի իմաստային ընդհանրությունն ավելի շատ ձեռքբերովի հատկանիշ է, քան վերացական արմատին ի սկզբանե բնորոշ հատկանիշ:

Անվանական միավորների ածանցյալ ձևերի կազմության հիմքում արմատակաղապարային ձևաբանությունն է: Կան ընդամենը մի քանի վերջավորություններ, որոնց թվում են արտաքին կազմության հոգնակիի և երկակիի վերջավորությունները, նունավորումն ու իգական սեռի ցուցիչը (Ադյուսակ 6.3) և, այսպես կոչված, *nisba* վերջավորությունը՝ *-iyyun* (օրինակ՝ *jism* – *մարմին* բառից՝ *jism-iyyun* – *մարմնական*):

	Արական			Իգական		
	Եզակի	Երկակի	Հոգնակի	Եզակի	Երկակի	Հոգնակի
ուղղական	<i>jamīl-un</i>	<i>jamīl-āni</i>	<i>jamīl-āna</i>	<i>jamīl-at-un</i>	<i>jamīl-at-un</i>	<i>jamīl-āt-un</i>
սեռական	<i>jamīl-in</i>	<i>jamīl-ayni</i>	<i>jamīl-īna</i>	<i>jamīl-at-in</i>	<i>jamīl-at-in</i>	<i>jamīl-āt-in</i>
հայցական	<i>jamīl-an</i>	<i>jamīl-ayni</i>	<i>jamīl-īna</i>	<i>jamīl-at-an</i>	<i>jamīl-at-an</i>	<i>jamīl-āt-in</i>

Ադյուսակ 6.3. *jamīl* (գեղեցիկ) բառի հոլովական վերջավորությունները

Անվանական միավորների՝ առանց վերջավորությունների կազմվող հիմնական ածանցյալներն են ներքին կազմության հոգնակին և փոքրացուցիչ-փաղաքշական ձևը: Ոչ բոլոր սեմական լեզուներում են հանդիպում ներքին կազմության հոգնակիներ, իրականում քերականական այս երևույթը երբեմն համարվում է հարավսեմական լեզուների տարբերակիչ հատկանիշներից մեկը (բայց տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 2, էջ 22-ից): Բնչ վերաբերում է արաբերենի ներքին կազմության հոգնակիին, ապա ստանդարտ քերականության մեջ հաշվվում են առնվազն 31 տարբեր կաղապարներ: Ընդհանրացնելիս այս բազմազանությունը կարող է զգալի չափով կրճատվել: ՄակՔարթին (McCarthy 2008) նշում է, որ շատ անուններ ունեն *CvCvv...* կազմությամբ հոգնակիի, այսպես կոչված, յամբային կաղապար, որն օգտագործվում է եզակիի տարբեր ձևերի համար, օրինակ՝ *nafs/nufū-s* – *հոգի*, *rajul/rijā-l* – *տղամարդ*, *jazīra/jazā-ʿir* – *կղզի*... (նկատի առնել, որ մեկ երկար ձայնավորը հավասար է երկու կարճ ձայնավորի): Այս կաղապարով է կազմվում անունների մոտ 90 տոկոսի հոգնակին: Ըստ ՄակՔարթիի, փաղաքշականի անփոփոխ *fuʿayl* կաղապարը (օրինակ՝ *kitāb* – *գիրք*, *kutayb* – *գրքույկ*) նույնպես ունի յամբային կառուցվածք, միայն թե այս դեպքում՝ երկար ձայնավորի փոխարեն ձայնավոր+y համակցությամբ:

Շարահյուսորեն ներքին կազմության հոգնակիները գործում են որպես եզակի իզական անուններ, ինչը ցույց է տալիս, որ դրանք իմաստային առումով հավաքական են (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 2, էջ 23, և ստորև՝ էջ 123):

Աղյուսակ 6.3-ում տրված են անունների հոլովական վերջավորությունները դասական արաբերենում: Թեքման համակարգում առանձին տեղ են զբաղեցնում, այսպես կոչված, երկհոլով գոյականները, որոնք ունեն միայն երկու հոլովական վերջավորություն: Բուն ավանդույթում բացատրություններում նշվում են մի շարք գործոններ, որոնց համադրությունը հանգեցնում է թեքման կորստի (տե՛ս Գլուխ 7, էջ 139-ից): Ըստ Բերմանի (Baerman 2005), սեմական լեզուներում ի սկզբանե եղել է հոլովական երկու վերջավորություն –u՝ ուղղականի և –a՝ հայցականի համար, որոնց համապատասխանում են արտաքին կազմության հոգնակիների –*ūna/-īna* վերջավորությունները: Այս տեսանկյունից սեռական հոլովի –i վերջավորությունն առնչվում է *nisba*՝ –*īyyun* վերջավորությանը և ավելի ուշ զարգացման արդյունք է: Սկզբնական վիճակը պահպանվել է հատուկ անուններում, որոնք գերազանցապես երկհոլով են: Այլ հեղինակներ կարծում են, որ ի սկզբանե միշտ եղել են երկու տարբեր թեք հոլովներ:

Արաբերենի բայական համակարգն ունի սկզբնադիր ու վերջադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհման համակարգեր, որոնք արևմտյան քերականական գրականության մեջ ավանդաբար անվանվում են անկատար և կատարյալ (տե՛ս վերևում՝ Աղյուսակներ 6.1 և 6.2): Բայական այս երկու ձևերի միջև հակադրությունը տարբեր կերպ է մեկնաբանվել՝ անցյալ/ոչ անցյալ, կատարյալ/անկատար, ավարտված/անավարտ (Eisele 1999): Որոշ լեզվաբաններ, ինչպիսին է, օրինակ, Աարթունը (Aartun 1963) կարծում են, որ բայական համակարգի հիմքը ժամանակային է: Մյուսները են-

թաղրում են խառը՝ կերպա-ժամանակային հակադրություն, քանի որ վերջադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհումը նշում է ն՝ անցյալ ժամանակ, ն՝ կատարյալ կերպ: Մի մասն էլ պնդում է, որ հիմնական հակադրությունը կերպային է:

Արաբերենի վերջադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհման հիմնական հատկանիշն այն է, որ այն, իսկապես, չի կարող վիճակ արտահայտել, այլ միշտ ունի ժամանակային հստակ նշանակություն: Արաբերենի քերականության արևմտյան ձեռնարկներում *alimtu* և *jalastu* ձևերը սովորաբար թարգմանվում են «ես գիտեի» և «ես նստած էի», ինչը սխալ է: Այս ձևերը ցույց են տալիս կետային¹⁷, սովյալ դեպքում՝ ինխոատիվ¹⁸ գործողություն՝ «ես իմացա» և «ես նստեցի»: Անցյալ ժամանակի բայի՝ վիճակ արտահայտելու միակ տարբերակը *qad* մասնիկով իրացվելն է, որը բային հադորդում է վիճակի նշանակություն՝ *qad 'alimtu* – ես իմացել եմ (ուստի գիտեմ հիմա), *qad jalastu* – ես նստել եմ (ուստի նստած եմ հիմա):

Չնայած արաբ քերականներն ու մեկնիչները արաբերենի բայական համակարգը ներկայացնում էին որպես ժամանակային հենք ունեցող համակարգ (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 7, էջ 141), նրանք լավ էին հասկանում վերջադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհման կետային նշանակությունը, ինչը պարզ երևում է Ղուրանում առկա ակնհայտ հակաօրինակի (1) վերաբերյալ նրանց արձագանքից.

1) 'aw	jā 'ū-kum	ḥaṣirat	ṣudūru-hum
Կամ	գալ.PERF.3mp-2mp	ճնշվել.PERF.3fs	կուրծք.p-3mp
Կամ նրանք եկան ձեզ մոտ ճնշված սրտերով: (Ղ 4:90)			

Այս այսպում բայի արտահայտած նշանակությունը կարծես նման է վիճակի: Մեկնիչները փորձել են տարբեր կերպ լուծել այս խնդիրը. նրանցից ոմանք ենթադրել են *qad* մասնիկի գոյությունը, մյուսները կարծել են, որ *jā 'ū-kum*-ից հետո նոր նախադասություն է սկսվում («կամ նրանք եկան ձեզ մոտ, և նրանց սրտերը ճնշվեցին»), և միայն մի քանիսն են համարել, որ այս ձևը ճիշտ է (Իբն ալ-Անբարի (Ibn al-'Anbārī), «*al-'Inṣāfi masā'il al-hilāf*», խմբ. Ուեյլ (Weil), Լեյդեն, 1913, էջ 113-116):

Բայի՝ սկզբնադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհումը, որպես կանոն, ցույց է տալիս շարունակական կամ կրկնվող գործողություն՝ սովորաբար հղելով ներկային կամ ապառնիին: Նրանք, ովքեր պնդում են, որ բայական համակարգում հիմնական հակադրությունը կերպային է, նշում են, որ որպեսզի սկզբնադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհումը շարունակական կամ բազմապատկական կերպ նշի անցյալում, այն պետք է ունենա անցյալի ցուցիչ (*kuntu 'aktubu* – *ես գրում էի*):

¹⁷ Կետային (անգլ. *punctual*) բայեր – կարճատև գործողության նշանակությամբ բայեր (ծ.թ.):

¹⁸ Ինխոատիվ (անգլ. *inchoative*) բայեր – կատարյալ կերպի բայեր, որոնք նշում են գործողության (գործընթացի) սկսվելը կամ ձևավորվելը (ծ.թ.):

Արաբերենի ժամանակակից բարբառներում բայերի՝ սկզբնադիր և վերջադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհումները պահպանվել են (բացառությամբ արաբերենի փիջինացված և կրեոլացված տեսակների, տե՛ս Գլուխ 15): Բայց բարբառներում զարգացել է նաև սկզբնադիր կերպային ցուցիչների համակարգ (տե՛ս Գլուխ 8, էջ 174-ից) որտեղ սովորաբար մեկ ցուցիչ արտահայտում է շարունակական/սովորության կերպ, իսկ մեկ այլ ցուցիչ՝ ապառնի/մտադրական կերպ:

Դասական արաբերենի բայական համակարգից տարբերության մեկ այլ օրինակ է ակտիվ դերբայը, որն այժմ ավելի ամուր դիրքեր ունի, քան դասական արաբերենում: Քերականները դասական արաբերենում տարբերակել են այնպիսի արտահայտություններ, ինչպիսիք են օրինակներ 2-ն ու 3-ը .

- 2) *'anā kātib-u l-kitāb-i*
1s գրել.PART-NOM ART-գիրք-GEN

Ես գրքի գրողն եմ:

- 3) *'anā kātib-un kitāb-an*
1s գրել.PART-NOM.INDET գիրք-ACC.INDET

Ես գիրք եմ գրում:

Ըստ մեկնաբանությունների՝ օրինակ 2-ում դերբայը հաղորդում է կատարյալ կերպի նշանակություն (եւ գրել եմ գիրքը), 3-ում՝ ապակատարի (եւ պատրաստվում եմ գիրք գրել): Ժամանակակից բարբառներում դերբայը լիովին ինտեգրված է բայական համակարգում: Բարբառների մեծ մասում դրա կերպային արժեքը կախված է կիրառվող բայերի բառային նշանակությունից: Եզիպտոսի արաբերենում, օրինակ, ինխոատիվ բայերի հետ (ներառյալ շարժման բայերը) դերբայը սովորաբար նշում է շարունակական կերպ, ինչպես երևում է օրինակ 4-ում, բայց կարող է կիրառվել նաև արդյունավոր¹⁹ վաղակատարի նշանակությամբ (օրինակ 5).

- 4) *hadritik rayh-a fēn*
2fs գնալ.PART-f ուր
Դուք (հրգ. իգ.) ո՞ւր եք գնում: (Woidich 2006: 286)

- 5) *ana wāṣil hina mbārīh bass*
1s ժամանել.PART այստեղ երեկ միայն
Ես ընդամենը երեկ եմ ժամանել այստեղ: (Woidich 2006: 288)

¹⁹ Որոշ լեզուներում վաղակատար բայի նշանակություններից մեկը՝ ռեզուլտատիվ, որն արտահայտում է անցյալում կատարված գործողության արդյունքում ստեղծված ներկա վիճակ, օր.՝ *Ես կորցրել եմ բանալին* (այսինքն՝ ես հիմա չունեմ բանալի) (ծ.թ.):

Վիճակ արտահայտող բայերը միշտ ունեն շարունակական կերպի նշանակություն, ինչպես օրինակ 6-ում.

- 6) *ana hāyif il-‘arabiyya tu ‘af min-ni*
 1s վախենցող.PART ART-մեքենա կանգնել. IMPERF3fs -ից-1s
 Վախենում եմ, որ մեքենան կփչանա հենց իմ վարելու ընթացքում: (Woidich 2006: 285)

Օոցի արաբական որոշ բարբառներում դերբայը կարող է կիրառվել կատարյալի արժեքով, բայց կարծես երբեք չի հանդիպում շարունակական կերպի նշանակությանը: Նույն երևույթը կա նաև Ուզբեկստանի արաբերենում, բայց այստեղ զարգացումը դեպի բայի դիմավոր ձև ավարտվել է (տե՛ս Գլուխ 15, էջ 344), քանի որ դերբայը կիրառվում է թե՛ ենթակայի, թե՛ խնդրի ցուցիչների հետ, ինչպես օրինակ 7-ում.

- 7) *tert-i qotl-in-akā-ha*
 Ճուտ-1s սպանել-LINK-2ms-3fs
 Ճտիս սպանել ես (Vinnikov 1956: 187)

Բայական ածանցյալ ձևեր են նաև ներքին կազմության կրավորական սեռի *fu ‘ila* կաղապարը (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 8, էջ 161) և, այսպես կոչված, բայական կաղապարները՝ պարզ բայի իմաստային ընդլայնման միջոցները, որոնք արտահայտում են այնպիսի իմաստներ, ինչպիսիք են անդրադարձություն-անանցողականությունը, պատճառականությունը և այլն: Շատ դեպքերում ածանցյալ բայի նշանակությունը հասկանալի է բառաձևից: Բայական կաղապարներն ավանդաբար նշվում են հոռմեական I-X թվերով (Աղյուսակ 6.4): Դրանց միջև հարաբերության հիմքում բայի վալենտականությունն է: III (*fā ‘ala*) կաղապարի բայը, օրինակ, պարզ բայական հիմքի անուղղակի խնդիրը վերափոխում է ուղիղ խնդրի՝ բայը դարձնելով անցողական, ինչպես, օրինակ, *katabtu la-hu* ես գրեցի նրան, *kātabtu-hu* – ես նրան գրավոր տեղեկացրի, *qumtu la-hu* – ես կանգնեցի նրա դեմ, *qāwamtu-hu* – ես հակառակվեցի նրան: Նույն կերպ, IV կաղապարը մեկ արժեքով ավելացնում է պարզ բայական հիմքի վալենտականությունը, ինչպես՝ *hasuna* – լավ լինել, *‘ahsana* – լավացնել, *kataba* – գրել, *aktaba* – գրել տալ, *‘alima* – իմանալ, *‘a ‘lama* – տեղեկացնել:

№	Կաղապար	Ընդհանուր նշանակություն	Օրինակներ
I	<i>fā ‘ala</i>	պարզ բայական հիմք	<i>kataba</i> – գրել <i>kasara</i> – կոտրել <i>‘alima</i> – իմանալ <i>qāma</i> – վեր կենալ <i>jama ‘a</i> – հավաքել <i>gafara</i> – ներել

II	<i>fa'ala</i>	ուծգնացում փոխակերպում/պատճառականություն	<i>ba'uda</i> – հեռու լինել <i>kassara</i> – կոտրատել, ջարդուփշուր անել <i>'allama</i> – սովորեցնել <i>kātāba</i> – գրել մեկին <i>qāwam</i> – պայքարել, դի- մադրել մեկին <i>bā'ada</i> – բաժանել, հե- ռացնել մեկից <i>'aktāba</i> – գրել տալ <i>tahaddata</i> – գրուցել, գրույցի բռնվել <i>takassara</i> – ջարդուփշուր լինել <i>takātāba</i> – թղթակցել <i>tabā'ada</i> – իրարից հեռա- նալ, իրարից հեռու գտնվել <i>inkasara</i> – ջարդվել <i>ijtama'a</i> – <i>հավաքվել</i> <i>iḥmarra</i> – կարմրել <i>istaktāba</i> – թելադրել <i>istaḡfara</i> – ներողություն խնդրել <i>istaḥsana</i> – հավանություն տալ
III	<i>fā'ala</i>	հարաբերում	
IV	<i>af'ala</i>	պատճառականություն	
V	<i>tafa'ala</i>	փոխադարձություն (II կաղապարից) անդրադարձություն (II կաղապարից)	
VI	<i>tafā'ala</i>	փոխադարձություն (III կաղապարից) անդրադարձություն (III կաղապարից)	
VII	<i>infa'ala</i>	անդրադարձություն (I կաղապարից)	
VIII	<i>ifta'ala</i>	անդրադարձություն (I կաղապարից)	
IX	<i>if'alla</i>	գույներ և արատներ	
X	<i>istaf'ala</i>	անդրադարձություն (IV կաղապարից) հայցում զնահատում	

Աղյուսակ 6.4. Բայական կաղապարները

Որոշ կաղապարներ անցողական բայերը դարձնում են չեզոք (անդրադարձ): Այդպես է VIII՝ *ifta'ala* կաղապարի դեպքում, որը պարզ բայական հիմքից ածանցում է անդրադարձ բայեր, օրինակ՝ *jama'a* – հավաքել, *ijtama'a* – հավաքվել, նաև V՝ *tafa'ala* կաղապարի դեպքում, որը II՝ *fa'ala* կաղապարի բայն է վերածում չեզոք բայի, օրինակ՝ *ṭawwara* – զարգացնել, *taṭawwara* – զարգանալ: Այսպիսին է նաև X՝ *istaf'ala* և IV՝ *af'ala* կաղապարների հարաբերությունը: -s- աճականի առկայությունը *istaf'ala* կաղապարում պայմանավորված է IV կաղապարի ավելի հին՝ *saf'ala* ձևով, որը պահպանվել է դասական արաբերենի մի քանի հնացած բայերում, ինչպիսին է, օրինակ, *salqā* (նետել) բայը (հմմտ.՝ *alqā*՝ նույն նշանակությամբ): II/III և V/VI կաղապարների բայերի միջև կարող է լինել ոչ փոխադարձություն-փոխադարձություն փոխակերպում, օրինակ՝ *ḥaddata* – պատմել մեկին, *tahaddata* – գրուցել, *kātāba* – գրել, ծանուցել մեկին, *takātāba* – թղթակցել/ նամակագրական կապ ունենալ:

Բացի վալենտականություն սահմանելու իրենց դերից՝ բայական կաղապարները կարող են ցույց տալ բազմաթիվ այլ իմաստներ, ինչը դժվարացնում է կոնկրետ բայի

կոնկրետ կաղապարի հստակ նշանակության դուրս բերումը: V՝ *tafa* ‘ala կաղապարը, օրինակ, երբեմն ունի ձևացնելու կամ հարմարեցնելու նշանակություն, ինչպես՝ *ta’arraba* – արաբականացնել, կամ *tatabbaba* – բժիշկ ձևանալ, խաբեությամբ զբաղվել, *tanabbā* – կեղծ մարգարե լինել: Այս նշանակությունը նույնպես հիշատակվում է բառարանում, և հազիվ թե կարելի է ասել, որ ունի արդյունավետ կիրառություն:

Որոշ քերականներ նշում են ավելի շատ կաղապարներ՝ մինչև XV (Wright [1859-1862] 1964: I, 46-47), այս բոլոր կաղապարներում կա կրկնավորում, կամ էլ ձայնորդի կամ *-n-* աճականի հավելում:

XI *if’ālla*, օրինակ՝ *ibyādda* – *սպիտակ լինել, սպիտակել* (IX կաղապարի *ibyadda* բայի տարատեսակ)

XII *if’aw’alā*, օրինակ՝ *iḥdawdaba* – *կուզիկ լինել* (IX կաղապարի *iḥdabba* բայի տարատեսակ)

XIII *if’awwala*, օրինակ՝ *i’lawwada* – *ծանր լինել* (I կաղապարի *’alida* – *դժվար լինել* բայի տարատեսակ)

XIV *if’anlala*, օրինակ՝ *iḥlankaka* – *ձյուրի պես սև լինել* (I կաղապարի *ḥalika* նույն նշանակությամբ բայի տարբերակ):

XV *if’anlā*, օրինակ՝ *iḥbantā* – *փքված լինել* (I կաղապարի *ḥabiṭa* նույն նշանակությամբ բայի տարբերակ):

Այս բայերի մեծ մասն ամրագրված է բառարանում: Դրանցից մի քանիսը դիպվածային հորինվածք են, որոնց հանդիպել ենք *naḡwaq* ժանրի պոեզիայում (տե՛ս վերևում՝ էջ 85), որոնք ոչ այլ ինչ են, քան բառարաններում տեղ գտած ուրվական բառեր:

Ժամանակակից բարբառներում կաղապարների քանակը կտրուկ նվազել է. պատճառականություն արտահայտող (IV) կաղապարն անհետացել է բարբառների մեծ մասից (բացառությամբ բեդվինական մի քանի բարբառների, տե՛ս էջ 233): *t-* (V կաղապար) և *n-* (VII կաղապար) հարֆերի հավելումներով ձևերը հաճախ դառնում են կրավորականի նոր կազմություն՝ փոխարինելով դասական արաբերենի ներքին կազմության կրավորականին (տե՛ս Գլուխ 8՝ էջ 161):

6.5. Շարահյուսություն

Արաբերենի շարահյուսության թերևս ամենահետաքրքիր առանձնահատկությունը նախադասության անդամների ոչ միօրինակ համաձայնեցումն է: Ըստ արևմտյան ավանդական վերլուծության՝ դասական արաբերենում կա երկու տեսակի նախադասություն՝ անվանական ու բայական: Եթե նախադասության մեջ չկա բայ, այն կոչվում է անվանական: Նախադասության այս տեսակն ունի երկու անդամ՝ ենթակա և անվանական ստորոգյալ, ինչպես օրինակ 8-ում:

- 8) *zayd-un* *ṭabīb-un*
 Զեյդ-*NOM* բժիշկ-*NOM*
 Զեյդը բժիշկ է:

Անվանական նախադասությունը չունի բայ, քանի որ արաբերենն այն լեզուներից է, որոնք չունեն հանգույց, գոնե ներկա ժամանակում. անցյալում այս նախադասությունն ունի հանգույց, ինչպես ցույց է տրված օրինակ 9-ում.

- 9) *kāna* *zayd-un* *ṭabīb-an*
 COP.PAST.3ms Զեյդ-*NOM* բժիշկ-*ACC*
 Զեյդը բժիշկ էր:

Նախադասության մյուս տեսակը կոչվում է բայական: Այն միշտ ունի բայ, որը դրվում է ենթակայից առաջ կամ հետո, և որին կարող է հաջորդել խնդիր: Այսպիսի կառույցներ են 10ա, բ օրինակները.

- 10ա) *ḍaraba* *zayd-un* *ʿamr-an*
 խփել.PERF.3ms Զեյդ- *NOM* Ամր-*ACC*
 10բ) *zayd-un* *ḍaraba* *ʿamr-an*
 Զեյդ- *NOM* խփել.PERF.3ms Ամր- *ACC*
 Զեյդը խփեց Ամրին:

Ըստ այս վերլուծության, 10ա և 10բ օրինակները նույն բայական նախադասության ոճականորեն տարբեր դրսևորումներ են: Առաջին հայացքից նրանց միջև համաձայնությունը նույնական է, քանի որ և՛ ենթական, և՛ ստորոգյալը եզակի են: Բայց եթե նախադասության ենթական լինում է հոգնակի և նախորդում է ստորոգյալին, ապա թիվը համաձայնեցվում է, ինչպես օրինակ 11-ում.

- 11) *ar-rijāl-u* *ḍarabū*
 ART-տղամարդ.p-*NOM* խփել.PERF.3mp
 Տղամարդիկ խփեցին:

Այս օրինակում թե՛ բայը, թե՛ գոյականը հոգնակի են: Սակայն օրինակ 12-ում բայը եզակի է, իսկ գոյականը՝ հոգնակի.

- 12) *ḍaraba* *r-rijāl-u*
 խփել.PERF.3ms ART-տղամարդ.p-*NOM*
 Տղամարդիկ խփեցին:

Շարադասության երկու տարբերակում էլ ենթական ու ստորոգյալը սեռով համաձայնեցվում են, ինչպես 13 ա, բ օրինակներում.

- 13ա) *al-fatayāt-u* *ḍarabna*
 ART-աղջիկ.p-*NOM* խփել.PERF.3fp

- 13բ) *ḍarabat* *al-fatayāt-u*
 խփել.PERF.3fs ART-աղջիկ.p-NOM
 Աղջիկները խփեցին:

Շարահյուսաբանները որոշ բացատրություններ են տվել այս ոչ միօրինակ համաձայնեցման առնչությամբ (Blau 2006: 47; Aoun *et al.* 2010: 73-95): Դրանցից մեկի համաձայն, ստորոգյալ-ենթակա շարադասության դեպքում բային նախորդում է դերանվանական միավոր՝ չգրվող հավելադիր դերանուն, որով պայմանավորված՝ տեղի է ունենում եզակի թվով համաձայնեցում, ինչպես օրինակ 14-ում.

- 14) *inna-hu* *ḍaraba* *r-rijāl-u*
 FOC-3mp խփել.PERF.3ms ART-տղամարդ.p-NOM
 Տղամարդիկ խփեցին:

Մյուս բացատրությունն այն է, որ մասնակի և լիակատար համաձայնեցումներն էապես տարբերվում են: Մասնակի համաձայնեցման ժամանակ (ինչպես օրինակ 12-ում) թվի նշանակությունն արտահայտվում է ենթակայում, և կարիք չկա ստորոգյալում նույնպես արտահայտել այն: Լիակատար համաձայնեցման դեպքում (ինչպես օրինակ 11-ում) այն արտահայտվում է թաքնված դերանվամբ: Սրանից բխում է այն նկատառումը, որ թիվը պետք է արտահայտվի մեկ անգամ այն դեպքերում, երբ ենթական հաջորդում է ստորոգյալին: Մեկ այլ բացատրությամբ տարբերակվում են այն հատկանիշները, որոնք ներհատուկ են գոյականին, ինչպիսին է սեռը, և այն հատկանիշները, որոնք առնչվում են գործառական կարգերի ավելի բարձր մակարդակի, ինչպիսին է թիվը: Լիակատար համաձայնեցման ժամանակ ստորոգյալի ու նրան նախորդող ենթակայի միջև հարաբերությունն այնպիսին է, ինչպիսին գլխավոր բառի ու նրա լրացման միջև հարաբերությունը, ինչը նշանակում է, որ ենթակայի բոլոր հատկանիշները կարելի է ստուգել, իսկ մասնակի համաձայնեցման ժամանակ ստորոգյալը կառավարում է ենթակային և հասանելիություն ունի միայն սեռի, բայց ոչ թվի հատկանիշին: Գլուխ 7-ում (էջ 137) կտեսնենք, որ առերեսվելով նույն խնդրին՝ արաբերականներն ընտրել են մեկ այլ մոտեցում, որն ինչ-որ չափով մոտ է նշված բացատրություններից 2-րդին:

Լիակատար և մասնակի համաձայնեցումների միջև այս տարբերությունը չի գործում ժամանակակից բարբառներում, որոնցում գերակշռում է ենթակա-ստորոգյալ-խնդիր շարադասությունը՝ ամբողջական համաձայնեցմամբ: Վերևում տեսանք (Գլուխ 4, էջ 61-ից), որ նախաիսլամական արաբերենում ստորոգյալի և ենթակայի միջև եղել է ամբողջական համաձայնեցում, բայց ստորոգյալ-ենթակա-խնդիր շարադասությամբ, այսպես կոչված՝ *akalūnī l-barāğīt* կառույցով, որը կրկնում ենք ստորև՝ օրինակ 15-ում.

- 15) *akalū-nī* *l-barāğīt*
 ուտել.PERF.3mp-1s ART-լու.p

Արաբերենի մեկ այլ կառույց, որը գրավել է շարահյուսաբանների ուշադրությունը, այսպես կոչված լծորդական կառույցն է (արաբերենով *ʾidāfa*, տե՛ս Գլուխ 7, էջ 134): Դրա հիմնական կառուցվածքը տրված է օրինակ 16-ում.

- 16) *kitāb-u* *l-walad-i*
 գիրք-NOM ART-տղա-GEN
 տղայի գիրքը

Կառույցի 2-րդ անդամի դիրքում կարող են իրացվել անորոշ առմամբ անուններ: Լծորդական կառույցը հետաքրքիր է մի քանի պատճառով: Դրա որոշյալ/անորոշ լինելը կախված է վերջին միավորից, ինչպես կարող ենք տեսնել՝ համեմատելով 16 և 17 օրինակները.

- 17) *kitāb-u* *walad-in*
 գիրք-NOM տղա- GEN.INDET
 տղայի գիրք

Լծորդական կառույցի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ այն կարող է կազմվել նաև բայանվանվամբ՝ մասդարով (*maṣdar*), որտեղ լծորդված գոյականներն ունեն ենթակայի կամ խնդրի գործառույթ: Եթե կա միայն մեկ գոյական, այն կարող է ունենալ կա՛մ ենթակայի, կա՛մ խնդրի դեր, ինչպես օրինակ 18-ում.

- 18) *ḍarb-u* *zayd-in*
 ծեծելը- NOM Ջեյդ-GEN
 Ջեյդին ծեծելը *ḡawf* Ջեյդի ծեծվելը

Բայց եթե կա երկու գոյական, առաջինը լծորդվում է և ունենում է ենթակայի գործառույթ, իսկ երկրորդը դրվում է հայցական հոլովով և ունենում է խնդրի գործառույթ, ինչպես օրինակ 19-ում.

- 19) *ḍarb-u* *zayd-in* *ʿamr-an*
 ծեծելը-NOM Ջեյդ-GEN Ամր-ACC
 Ջեյդի ծեծելը Ամրին / Ամրի ծեծվելը Ջեյդի կողմից

Դասական արաբերենում հավանաբար եղել է մասդարով շատ ավելի հետաքրքիր կառույց, որտեղ մասդարից հետո իրացված խնդիրը ստանում է սեռական հոլովի վերջավորություն, ապա հաջորդում է ուղղականով դրված ենթական: Ռեկենդորֆը (Reckendorff 1921: 174) սա նկարագրում է որպես շատ հազվադեպ հանդիպող կառույց և հղում է անում Նյոլդեկեին (Nöldeke 1897: 74-75), որը բերում է հետևյալ օրինակը.

- 20) *ḡadāt-a* *nikāh-i-hā* *maṭar-un*
 առավոտ-ACC ամուսնանալը-GEN-3fs Մատար-NOM

Այն առավոտ, երբ Մատարն ամուսնացավ նրա հետ / Մատարի՝ նրա հետ ամուսնանալու առավոտ:

Այս կառույցում, եթե այն իսկապես կիրառվել է, *maşdar*-ի բայական բնույթը տրամաբանորեն է դուրս բերվել, այնպես, որ բայանունն իր ենթակայի հետ կազմի բայական նախադասություն:

Եվ վերջապես, պետք է նշել, որ լծորդական կառույցի առաջին անդամը կարող է նաև լինել ածական: Արաբերենի ավանդական քերականության մեջ այն կոչվում է «կեղծ լծորդում», օրինակ՝ *ḥasan al-wajhi* – դեմքով գեղեցիկ՝ գեղեցկադեմ, *šadīd al-ḥarārat i* – ջերմառատ (բռց.՝ ջերմության սաստիկը), *kaṭīr al-baqari* – կովերով լի (բռց.՝ տավարի շատը):

Քոմրին առանձնացնում է նաև ժխտումը՝ որպես արաբերենը շատ այլ լեզուներից տարբերող հատկանիշ: Դասական արաբերենն առանձնահատուկ է նրանով, որ ունի ժամանակային ժխտման համակարգ. *lam*-ը կիրառվում է անցյալ ժամանակի ժխտման համար (*lam yaḍrib* – նա չիսփեց), *lan*-ը՝ ապառնիի (*lan yaḍriba* – նա չի խփի), կա նաև ընդհանուր ժխտման *lā* մասնիկը, որը սովորաբար կիրառվում է ներկայի հետ (*lā yaḍribu* – նա չի խփում), որն է կոնկրետ ժամանակաձև չպահանջող *mā* մասնիկը (*mā ḍaraba/mā yaḍribu* – նա չիսփեց/չի խփում), ինչպես նաև անվանական ստորոգյալը ժխտող *laysa* բայը (*laysa ṭawīlan* – նա բարձրահասակ չէ): Ժամանակային ժխտման համակարգը բավականին հազվադեպ հանդիպող երևույթ է աշխարհի լեզուներում: «Լեզվական կառուցվածքների համաշխարհային ատլասում» (WALS, էջ 454-455) նշվում է նման ժխտման միայն մի քանի դեպք: Ժամանակային ժխտումն արաբերենում էական ազդեցություն ունի շարահյուսական կառույցի վերլուծման վրա, որտեղ համաձայնեցումն ու ժամանակը պետք է առանձին դիտարկվեն, որպեսզի հաշվի առնվի ժխտման, ոչ թե բայի ժամանակը:

Բարբառներում դասական արաբերենի ժխտման ձևերը փոխարինվել են *ma* ժխտական մասնիկի և *šay'* – *բան*, *իր* գոյականի համադրությամբ՝ տրոհելի ածանցի գործառույթով, ինչպես Եգիպտոսի արաբերենից բերված օրինակ 21-ում.

21) *ma-b-yiktib-š*

NEG-CONT-գրել. IMPERF3ms-NEG

Նա չի գրում:

Որոշ բարբառներում ժխտման երկրորդ մասը դուրս է մղվել, ինչպես Սիրիայի բարբառից բերված հետևյալ օրինակում.

22) *mā- 'am-yəktob*

NEG-CONT-գրել. IMPERF3ms

Նա չի գրում:

Ժխտման նման երկմաս ձևեր հանդիպում են աշխարհի մի քանի լեզուներում, օրինակ՝ ռոմանական լեզուներում, բայց դրանք բավականին հազվադեպ են

(Ժխտման համակարգերի՝ *WALS*-ի ներկայացրած ցանկում, որն ընդգրկում է ավելի քան 1000 լեզու, միայն 66-ն ունի կրկնակի ժխտում, էջ 455): Ժխտական մասնիկը նույնիսկ փոխարինում է անվանական ստորոգյալը ժխտող *laysa* բային, ինչպես Եգիպտոսի արաբերենում՝ *ma-ni-š – էս չէմ*, և *ma-hu-š/ma-hi-š – նա (ար.իզ.) չէ ձևերը* (որոնցից էլ առաջացել է *muš ~miš* ժխտական միավորը):

«Կեղծ բայեր» եզրույթի տակ Քոմրին (Comrie 1982) միավորել է մի շարք երևույթներ: Արաբական բարբառների մեծ մասում գոյություն ունի ոչ բայական ծագում ունեցող բառերի խումբ, որոնք որոշ չափով նման են բայերի, օրինակ՝ կարող են ունենալ ուղիղ խնդիր կամ ժխտվել բայերի նման: Այդպիսի մի խումբ են կայականները²⁰, ինչպես, օրինակ, Եգիպտոսի արաբերենի *fi – կա, գոյություն ունի* բառը, որը ժխտվում է բայի նման՝ *ma-fi-š – չկա/չկան*: Մեկ այլ խումբ են մոդալ միավորները, ինչպիսին է, օրինակ, Սիրիայի արաբերենի *bədd 'ուզենալ* նշանակությամբ բառը (դասական արաբերենի *bi-wudd – ցանկությամբ* բառից): Այս կեղծ բայը կարող է ունենալ և՛ ենթակա, և՛ խնդիր, ինչպես օրինակ 23-ում.

- 23) *bədd-o* *yā-kon*
 ուզենալ.3ms OBJ-2p
 Նա ուզում է ձեզ: (Cowell 1964: 545)

Երրորդ խումբը կազմում են պատկանելիություն նշող միավորները: Սրանք սովորաբար դրսևորվում են դասական արաբերենի *inda* կամ *li-* նախդիրների ու կցական դերանունների համադրությամբ. դասական արաբերենում նույնպես այս կառույցները կիրառվել են պատկանելիություն նշելու համար, ինչպես օրինակ 24-ում.

- 24) *la-hu* *kitāb-un*
 համար-3ms գիրք-NOM
 Նա գիրք ունի:

Այս կառույցում պատկանելի միավորը անվանական նախադասության ենթական է: Սակայն որոշ բարբառներում այն դարձել է բայանման արտահայտություն: Այսպես՝ մալթայերենում *ghand-* միավորով արտահայտությունները կիրառվում են պատկանելիություն նշելու համար, նրանք կարող են ունենալ և՛ ենթակա, և՛ խնդիր, նաև կարող են ժխտվել այնպես, ինչպես բայերը (օրինակ 25).

- 25) *int* *m'-ghand-ek-x* *ħafna* *pačenzja*
 2s NEG-POSS.2s- NEG շատ համբերություն
 Դու շատ համբերություն չունես (Peterson 2009: 188)

²⁰ Մի շարք լեզուներում գոյություն ունենալու, լինելու նշանակություն ունեցող միավորներ (existentials), ինչպիսին է, օրինակ, անգլերենի *there* բառը, որը *is/are* օժանդակ բայերի հետ կիրառվելիս արտահայտում է *կա/կան* նշանակությունը: Երբեմն «կայական» են նկարագրվում վիճակ կամ զգացական ընկալում արտահայտող բայերը (stative verbs) (ծ.թ.):

Օրինակ (25)-ում երկու անունների շարահյուսական հստակ վերլուծությունը, ինչպես նաև բառերի դասը, որին այս կեղծ բայերը պատկանում են, դեռևս վիճելի են: Ըստ Պետերսոնի (Peterson 2009), որն ուսումնասիրել է մալթայերենում կեղծ բայերի կարգավիճակը, դրանք բառերի ինքնուրույն դաս են կազմում: Համենայն դեպս, կեղծ բայերի այս երեք դասերը հետաքրքիր են նրանով, որ ներկայացնում են բառերի դասի անցումն անվանականից բայականի:

Արաբերենի թվականների ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը դժվար դրության մեջ են դրել անգամ արաբ քերականներին: Զարմանալիորեն նրանք գրեթե լռում են թվականների ամենաարտասովոր հատկություններից մեկի՝ 3-10 թվականների, այսպես կոչված, սեռային հակառակ համաձայնեցման մասին, ինչպես՝ *talātatu rijālin* – երեք տղամարդ, բայց՝ *talātu fatayātin* – երեք աղջիկ, երբ իգականի ձև ունեցող թվականը կիրառվում է արական սեռի գոյականների, իսկ արականի ձև ունեցող թվականը՝ իգական սեռի գոյականների հետ: Ըստ քերականների՝ թվականների երկար ձևը (*talāta*, ‘arba‘a, և այլն) նրանց ելքային ձևն է, սակայն իգական սեռի գոյականների հետ *tā’ marbūṭa*-ն ընկնում է՝ արտասանական «ծանրությունից» խուսափելու համար: Սեռային հակառակ համաձայնեցման երևույթը կա նաև սեմական այլ լեզուներում, և այն բացատրելու հիմնական փորձերն արվում են սեմական համեմատական լեզվաբանության տեսանկյունից: Ամենավերջին բացատրության համաձայն այս երևույթը կապված է արաբերենում հավաքականության արտահայտման հետ, երբ իգականի -at վերջավորությունը կիրառվում է հավաքական տեսակից առանձնացված միավորի համար, ինչպես, օրինակ, *dajjāj-un* – *hawf*՝ ընտանի թռչուն, *dajjāj-at-un* – *hawf*՝ մեկ առանձնյակը: Սա նշանակում է, որ իգական սեռի վերջավորությունը կարող էր դիտարկվել որպես հաշվելիության ցուցիչ կամ ըստ որոշ քերականների՝ ի սկզբանե նույնիսկ որպես հոգնակի թվի ցուցիչ: Այդ դեպքում քանակական թվականներում ելքային ձևը կլինե՞ր երկար ձևը՝ -at վերջավորությամբ՝ որպես հոգնակի թվի ցուցիչ: Իգական սեռի -at վերջավորությամբ գոյականների հետ կիրառվելիս թվականներում նույն ցուցիչը նշելը դառնում է ավելորդ, այստեղից էլ՝ սեռային հակառակ համաձայնեցումը: Նույնիսկ կարելի է ենթադրել, որ ածականների ու բայերի համաձայնեցումը ներքին կազմության հոգնակիների հետ նույն տրամաբանությունն ունի. եթե ներքին կազմության հոգնակին հավաքական անուն է (տե՛ս վերևում՝ էջ 112), ապա այդ գոյականների հետ ածականների՝ -at վերջավորությամբ և բայերի՝ իգական սեռով համաձայնեցվելը ցույց է տալիս հոգնակիություն: Ժամանակակից բարբառների մեծ մասում սեռային հակառակ համաձայնեցումն անհետացել է: 2-10 թվականներում հոգնակիի բոլոր ձևերի հետ գործածվում է «կարճ» ձևը: Չայնավորով սկսվող հոգնակիները ստանում են հավելյալ *t-*, օրինակ՝ *arba’ t-iyām* – չորս օր (Դամասկոսի արաբերեն): 12-19 թվականներում կիրառվում է միայն «երկար» տարբերակը, օրինակ՝ *arbaṭa’ šar* (Դամասկոսի արաբերեն), շատ բարբառներում այս *-t-* ն դարձել է էմֆատիկ հնչյուն, որն այն 14 հատկանիշներից է, որոնք Ֆերգյուսոնը վերագրում է արաբական կոյնեին (տե՛ս էջ 166):

Լրացուցիչ գրականություն

Արևմտյան բանասիրական ավանդություն կա դասական արաբերենի քերականական ձեռնարկների մի ամբողջ շարք, թեև դասական լեզվի լիակատար քերականության ժամանակակից հրատարակությունների խիստ պակաս կա: Դասական ձեռնարկ է Հոուելի (Howell 1883-1911) աշխատանքը, որի վրա է հիմնված Կասպարիի ձեռնարկը (Caspari 1887, սա 5-րդ հրատարակությունն է՝ վերանայված Ա. Մյուլերի կողմից), որն իր հերթին հիմք է հանդիսացել Ռայթի (Wright 1859-1862) հեղինակած ամենամատչելի քերականական ձեռնարկի համար, որին սովորաբար հղում են Ռոբերտսոն Սմիթն ու դի Գոյեն իրենց 3-րդ վերանայված հրատարակության մեջ (Robertson Smith and de Goeje, 1896-1898, բազմաթիվ վերահրատարակություններ): Ֆրանսերենով ստանդարտ քերականության ձեռնարկ է Բլաշերի և Գոդֆրուա-Դեմոմբինի հեղինակած գիրքը (Blachère and Gaudefroy-Demombynes 1952): Ավելի սեղմ (ուսուցողական) ձեռնարկներ կան գերմաներենով (Brockelmann, Ֆլայշհամերի վերամշակմամբ (Fleischhammer 1965)) և ֆրանսերենով՝ Blachère (1961): Այսպիսի ձեռնարկներից ամենավերջինը Ֆիշերի (Fischer 1972) գիրքն է: Դասական լեզվի քերականության համառոտ ակնարկներ են նաև՝ Beeston (1968), Denz (1982), Fischer (1997) և Retsö (2011): Ձևաբանության ու հնչյութանության գերազանց վերլուծություն է կատարել Ուոթսոնը (Watson 2002):

Արդի գրական արաբերենի քերականության նկարագրության և դասագրքերի վերաբերյալ տե՛ս Գլուխ 12՝ էջ 287-ից: Արաբերենի բարբառների քերականության նկարագրության և դասագրքերի վերաբերյալ տե՛ս Գլուխ 11՝ էջ 259-264:

Դասական արաբերենի բառապաշարը մեծ մասամբ դեռևս մնում է չուսումնասիրված: Մանրամասն տեղեկություններ ստանալու համար հետազոտությունները կախված են բուն արաբական բառարաններից (տե՛ս Գլուխ 7), մասնավորապես՝ Իբն Մանզուրի (Ibn Manẓūr, մահ. 711/1311)) «*Lisān al-‘arab*»-ից: Մերձավոր Արևելքում ժամանակակից բառարանագրության սկզբնավորումը նկարագրել է Սաուային (Sawaie 1987, 1990): Դասական արաբենի՝ արևմտյան արևելագետների կողմից XVII-XVIII դարերում կազմված բառարաններին փոխարինելու եկավ Լեյնի (Lane 1863-1893) բառարանը, որն իր մեջ ամփոփում էր արաբական աղբյուրների ողջ հասանելի նյութը, որը, սակայն, կիսատ մնաց (մինչև *qāf* տառը): Որպես համալրում էր դիտվում Դոզիի (Dozy 1881) բառարանը, որտեղ շեշտը հատկապես Հյուսիսային Աֆրիկայի և Ալ-Անդալուսի աղբյուրների բառապաշարի վրա էր: 1957 թ. *Deutsche Morgenländische Gesellschaft*-ը (Գերմանական արևելյան ընկերություն – ծ.թ.) սկսեց աշխատել դասական արաբերենի նոր բառարանի (*WKAS*) վրա՝ սկսելով *kāf* տառից, ընդ որում, այս բառարանը հասավ մինչև *mīm* տառը (*WKAS*-ի վերաբերյալ տե՛ս Gätje 1985): Ֆրանսիայում Բլաշերը, Շուիմին և Դենիզոն (Blachère, Chouémi, Denizeau 1964-) *alif*-ից սկսեցին իրենց ծավալուն արաբերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն բառարանը, որի 3 հատորն է կարծես լույս տեսել: Հադիսների գրականության բառապաշարը կարելի է ուսումնա-

սիրել ինդեքսների օգնությամբ, որոնց կազմումը նախաձեռնել է Վենսինկը (*Wensinck* (*Concordances*)): Ղուրանի բառապաշարին առնչվող հին բառարան է Փենրիսի (*Penrice* 1873)՝ կիրառությունից դուրս եկած բառարանը, մինևույն ժամանակ, լույս են տեսել երկու նոր բառարաններ՝ Ամբրոսի և Պրոխազկայի հեղինակությամբ (*Ambros and Prochazka* 2004)), որը համեմատաբար փոքր է, և Բադավիի ու Աբդուլ-Հալիմի հեղինակությամբ (*Badawi and Abdel Haleem* 2008), որն ավելի ծավալուն է: Դասական արաբերենի ավելի փոքրածավալ բառարաններից արժի նշել Հավայի (*Hava* 1964) արաբերեն-անգլերեն բառարանը:

Արդի գրական արաբերենի բառարանների մասին խոսվում է Գլուխ 12-ում, բարբառների բառարանների մասին՝ Գլուխ 11-ում:

Ինչ վերաբերում է դասական արաբերենի հնչյոթակազմին, ապա Կանտինյի (*Cantineau* 1960) աշխատանքը շարունակում է մնալ պատմական լավագույն ուսումնասիրություններից մեկը: Ֆլայշն իր *Traité de philologie arabe* երկհատորյակում (*Fleisch* 1961, 1979) վերլուծում է արաբերենի ձևաբանական կառուցվածքը՝ դիտարկումներ կատարելով ցեղակից լեզուների և բուն արաբական քերականական համակարգի վերաբերյալ: Արաբերենի հնչյունաբանությանն առնչվող ավելի վաղ ուսումնասիրություններ են՝ *Gairdner* (1925), *Al-Ani* (1970): Դասական արաբերենի հնչյունաբանությունը հանգամանորեն ներկայացրել է Ռոմանը (*Roman* 1983): Հնչյունների ճիշտ արտասանության վերաբերյալ գործնական մանրամասն ուղեցույց է Միտչելի (*Mitchell* 1990) աշխատությունը, որը հիմնված է Եգիպտոսում *fushā*-ի կիրառության ուսումնասիրման վրա:

Ընդհանուր լեզվաբանության շրջանակում արաբերենի, մասնավորապես՝ արաբական բարբառների հնչյունաբանական ու հնչյոթաբանական ուսումնասիրությունները շատ են՝ սկսած Բրեմից (*Brame* 1970). շատ լավ հետազոտություն է կատարել Ուոթսոնը (*Watson* 2002): Արաբերենի նյութի վրա ավտոսեզմենտային հնչյունաբանության կիրառմանը հիմնականում անդրադարձել է ՄակՔարթին (*McCarthy* 2008): Պարտադիր կոնտուրի սկզբունքի մասին տե՛ս *Rosenthal* (2006, 2008): Մեմական արմատների սահմաններում հնչյունների անհամատեղելիությունը վերլուծում է Գրինբերգը (*Greenberg* 1950)՝ արաբերենում առկա բոլոր բայական արմատների ամբողջական աղյուսակներով: Պարտադիր կոնտուրի սկզբունքի և օպտիմալության տեսության տեսանկյունից նոր մոտեցումների մասին տե՛ս *Frisch et al.* (2004):

Շեշտի վերաբերյալ տե՛ս *Watson* (2002: 268-86) և *Bellem* (2007): Շեշտի տեղակայման մասին դիտարկումներ կան հետևյալ հեղինակների մոտ՝ *Davis* (1995), *Watson* (1999) և *Al Khatib* (2008): Արաբերենի *dād* հարֆի բնույթի մասին կա ընդարձակ գրականություն, տե՛ս, օրինակ, *Cantineau* (1960: 54-56), *Steiner* (1977), *Roman* (1983: I, 162-206), *Versteegh* (1999): Ժամանակակից բարբառներում /d/ և /d̥/ հարֆերի իրացման մասին տե՛ս *Al Wer* (2004): *qāf*-ի արտասանության, ինչպես նաև /q/-ի և /g/-ի տարանջատման մասին տե՛ս *Blanc* (1969):

Սեմական լեզուներում ապոֆոնիայի (աբլաուտ) մասին դասական աշխատանք է Կուրիլովիչի (Kuryłowicz 1972) գիրքը, Մարոկկոյի արաբերենին վերջինն անդրադարձել է Հիթը (Heath 1987), տե՛ս նաև Guerssel and Lowenstamm (1996): Արաբերենի ձևաբանության հիմքաքին մոտեցման մասին տե՛ս Gafos (2002, 2003):

Դասական արաբերենում շեշտի տեղաշարժի մասին տե՛ս Բիրքելանի (Birkeland 1954) և Յանսենսի (Janssens 1972) վաղ հետազոտությունները: Շեշտի վերաբերյալ գրականության տեսության համար տե՛ս Kager (2009), ժամանակակից բարբառներում շեշտի մասին Կահիրեի և Սանաայի բարբառների համեմատությամբ տե՛ս Watson (2002: 79-121): Կենստովիչի աշխատանքը (Kenstowicz 1994) գեներատիվ հնչույթաբանության ընդհանուր ներածություն է՝ արաբերենից բերված բազմաթիվ օրինակներով: Անգուժարը (Angoujard 1990) քննում է արաբերենի տաղաչափական կառուցվածքը: Բրոզլոուն (Broselow 1992) ուսումնասիրում է էպենթեզի և սինկուպի (բառամիջում հնչյունի հավելման և սղման - ծ.թ.) կանոնները բարբառներում:

Երկհարֆ արմատի տեսությունների նկարագրություն կարելի է գտնել Ջաբորսկու գրքում (Zaborski 1991b, 2006b), սեմական լեզուներում և արաբերենում թույլ արմատների մասին տե՛ս Voigt (1988), Chekayri and Scheer (2003): Էրետը (Ehret 1989) վերլուծում է մեծ թվով եռաբաղաձայն արմատներ՝ երկբաղաձայն արմատների և արմատի դետերմինատիվների համադրության տեսանկյունից: Արաբերենի բառապաշարի կառուցվածքի վերաբերյալ Բոհասի (Bohas 1993, 1995, 1997) տեսության մասին խոսել ենք տեքստում:

Մասնավորապես ներքին կազմության հոգնակիների վերաբերյալ երկու կարևոր հոդվածներ են հրատարակել ՄակՔարթին ու Փրինսը (McCarthy and Prince 1990 a, b), թեմայի վերաբերյալ մենագրություն է հեղինակել Ռետկլիֆը (Ratcliffe 1998):

Արաբերենի բայական համակարգի մասին կա ընդարձակ գրականություն: Ավելի վաղ ուսումնասիրություններ են՝ Aartun (1963), Corriente (1971a), Fleisch (1979: 169-206) և Nebes (1982): Լարշեն (Larcher 2012) ուսումնասիրել է դասական արաբերենի բայական համակարգը՝ ներառելով բայաձևերի կերպային նշանակությունները (2012 133-162): Անցյալի երեք՝ *fa'ala*, *fa'ila*, *fa'ula* ձևերի մասին տե՛ս Dichy (2007) և ստորև՝ Գլուխ 7, էջ 141: Այգելեն (Eisele 1999) մանրամասն վերլուծում է արաբական մի բարբառի (Կահիրեի) ժամանակային/կերպային համակարգը՝ կերպի տեսության ընդհանուր ներածությամբ: Գործառական քերականության շրջանակում արաբերենի ժամանակի ու կերպի հետաքրքիր ուսումնասիրություն է կատարել Կուվալայը (Cuvalay 1996): Ռիսը (Reese 2011) քննում է դերբայաների գործառույթը Մարոկկոյի արաբերենում՝ համեմատելով այն արաբերենի բարբառներում ընթացող ընդհանուր զարգացումների հետ:

Բայական կաղապարները վերջինը վերլուծել է Լարշեն (Larcher 2012: 43-106): Բայի սեռի և բայական կաղապարների մասին տե՛ս Saad (1982), որտեղ քննվում են անցողականության, պատճառականի կաղապարի ու կրավորականի միջև իմաստաբանական հարաբերությունները. տե՛ս նաև Le Tourneau (1996): Ռեցոն (Retsö 1989)

խնդրին մոտենում է առավելապես ձևաբանության տեսանկյունից՝ համեմատություն անցկացնելով սեմական լեզուների միջև, Լեմհուսը (Leemhuis 1977) մանրամասն քննարկում է Ղուրանի արաբերենում II և IV կադապարների կիրառությունը:

Ռեկենդորֆի ձեռնարկները (Reckendorff 1895-1898, 1921) շարունակում են լինել արաբերենի շարահյուսության ուսումնասիրման արժեքավոր միջոց: Արաբերենի քերականության վերաբերյալ Նյոլդեկեի (Nöldeke 1897) ուսումնասիրությունները կարևոր համալրում են գոյություն ունեցող քերականական գրքերի շարքում. դրանք վերախմբագրել է Սպիտալերը (Spitaler 1963)՝ ներառելով Նյոլդեկեի լուսանցքային նշումները:

Շարահյուսությունը արաբերենի այն հիմնական ոլորտն է, որին ուշադրություն են դարձրել ընդհանուր լեզվաբանությամբ զբաղվողները: Արաբերենի նյութի վրա ընդհանուր լեզվաբանության կանոնները կիրառելու փորձեր արվել են դեռևս 1970-1980-ական թվականներին, մեծ մասամբ՝ գեներատիվ/փոխակերպական քերականությամբ զբաղվող լեզվաբանների կողմից, մասնավորապես՝ Khalafallah (1969, Եգիպտոսի սահրական բարբառ), Hartmann (1974, փոխակերպական/գեներատիվ քերականություն), Khuli (1979, արաբերենի և անգլերենի համեմատական քերականություն՝ փոխակերպական քերականության հիման վրա), Ayoub (1981), Fassi Fehri (1982, կառավարման ու կցման տեսություն²¹): Մութաուաքիլը (Moutaouakil 1989) ընտրել է այլ՝ գործառական քերականության ոլորտը:

Վերջին շրջանում արաբերենի շարահյուսական ուսումնասիրությունների մեծ մասը որդեգրել է սկզբունքների ու չափանիշների տեսությունը²² կամ մինիմալիստական ծրագիրը²³: Անհնար կլիներ տալ բոլոր հրատարակված ուսումնասիրությունների ցանկն ու նկարագրիր: Մինիմալիստական ծրագրի շրջանակում արաբերենի շարահյուսության ընդհանուր նկարագիրը տվել են Աունը, Բենմամունն ու Շուաիրին (Aoun, Benmamoun and Choueiri 2010)՝ ընգրկելով նախադասության մակարդակում արաբերենի շարահյուսական կառուցվածքի բոլոր հիմնական ասպեկտները: Ֆասի Ֆեիրին (Fassi Fehri 1993) և Բենմամունը (Benmamoun 2000) ներկայացրել են տեսական շրջանակը՝ անդրադառնալով մի շարք շարահյուսական թեմաների: Մուհամմադը (Mohammad 1999) զբաղվում է գրական արաբերենի ու Պաղեստինի արաբերենի շարահյուսությամբ: Շլոնսկին (Shlonsky 1997) համեմատում է արաբերենի ու եբրայերենի շարահյուսական կառուցվածքը, տե՛ս նաև Ouhalla and Shlonsky (2002):

²¹ Փոխակերպական քերականության շարահյուսական տեսություն, որն ուսումնասիրում է նախադասության կառուցվածքը՝ հիմքում ունենալով կառավարման տեսությունն ու կցման, այն է՝ դերանունների և դրանցով փոխարինված միավորների (հարաբերյալների) միջև կապն ուսումնասիրող տեսությունը (ծ.թ.):

²² Գեներատիվ (սերող) քերականության բաժին կամ մշակման փուլ, երբ տարբեր բնական լեզուների շարահյուսությունը նկարագրվում է ընդհանուր սկզբունքներով, իսկ առկա տարբերությունները՝ հատուկ չափանիշների գործիքակազմով (ծ.թ.):

²³ Գեներատիվ քերականության տեսություն, որի հիմնական մեթոդաբանական սկզբունքը քերականական մակարդակների քանակի կրճատումն է (ծ.թ.):

Գրական արաբերենի անվանական ու բայական նախադասությունների կառուցվածքը հրաշալի ներկայացրել է Հոյթը (Hoyt 2008a, 2009a), տե՛ս նաև նրա՝ անվանական ու բայական նախադասությունների վերլուծությունները (2008b, 2009b), անվանական նախադասության մասին տե՛ս նաև Kremers (2003): Լծորդային կապակցության մասին տե՛ս Siloni (1997), սեմական լեզուներում լծորդային կապակցության վերաբերյալ տե՛ս Shlonsky (2004): Լծորդային կառույցներում *maṣdar*-ի կիրառությանն անդրադարձել է Կրեմերսը (Kremers 2003: 121–55): Համաձայնեցման մասին տե՛ս Aoun, Benmamoun and Choueiri (2010: 73–95):

Ժխտման վերաբերյալ, ըստ մինիմալիստական տեսության մոտեցման, տե՛ս Ouhalla (2002), բառային-գործառական քերականության շրջանակում կատարված վերլուծությունն է Alsharif and Sadler (2009), տե՛ս նաև Aoun, Benmamoun and Choueiri (2010: 96–126): Եզիպտոսի արաբերենում ժխտման համակարգի վերաբերյալ տե՛ս Woidich (1969):

Կեղծ բայերն ու բայագուրկ նախադասություններն ուսումնասիրել է Իդը (Eid 1991), իսկ մասնավորապես մալթայերենում՝ Պետերսոնը (Peterson 2009):

Թվականների սեռային հակառակ համաձայնեցման վերաբերյալ տե՛ս Brugnatelli (1982), թվականների վերաբերյալ արաբ քերականների տեսությունների մասին տե՛ս Druel (2012):

Բոլորովին նոր ուղղություն են արաբերենով զբաղվող համակարգչային լեզվաբանական հետազոտությունները, որոնք օգտագործում են ստեղծված մեծ ծավալի արաբերեն կորպուսները: Առավել կարևոր են արդի գրական արաբերենի կորպուսները, որոնց շեշտը մամուլի տեքստերի վրա է: Ամենամեծ կորպուսներից մեկը համակարգում է Թիմ Բաքուոլթերը (Tim Buckwalter), այն ունի ձևաբանական վերլուծիչ, տե՛ս www.qamus.org: Ալեքսանդրիայի գրադարանը նախաձեռնել է արաբերենի միջազգային կորպուս (International corpus of Arabic (ICA) ստեղծելու ծրագիր, որը հասանելի է <http://www.bibalex.org/unl/Frontend/Project.aspx?id=9> հղմամբ: Պիտակավորված Penn Arabic Treebank կորպուսի ստեղծման մասին տե՛ս Smrž *et al.* (2007), և հետևյալ հղմամբ հասանելի զեկույցը՝

http://www.researchgate.net/publication/228693973_The_penn_arabic_treebank_Building_a_largescale_annotated_arabic_corpus (հեղինակներ՝ Mohamed Maamouri, Anne Bies, Tim Buckwalter, Hubert Jin 2003/4):

Հատկապես խոսքի ավտոմատ ճանաչման ու թարգմանության ոլորտներում զարգացումն ընթանում է շատ արագ, բայց կարելի է վստահորեն ասել, որ կորպուսային հետազոտության առավելությունները դեռևս ամբողջությամբ չեն կիրառվել: Արաբերենում կորպուսային լեզվաբանությանն անդրադարձող վերջին հետազոտություններից է Ditters and Hoogland (2006), արաբերենի վերաբերյալ համակարգչային լեզվաբանական ուսումնասիրությունների մասին տե՛ս Ditters (2013):

Գլուխ 7

Արաբական լեզվաբանական ավանդույթը

7.1. Ներածություն

Դասական արաբերենի քերականության արևմտյան ձեռնարկները (տե՛ս Գլուխ 6) գրեթե առանց բացառության կիրառում են հունալատինական քերականական մոդելը, և որևէ տարբերություն չի նշվում այս մոդելի և արաբ քերականների առաջարկած մոդելի միջև: Հունալատինական մոդելն ընտրվում է ուսուցողական նպատակներով, քանի որ այս քերականական դասագրքերը նախատեսված են ոչ արաբախոսներին արաբերեն սովորեցնելու համար, որոնք ավելի շատ ծանոթ են դպրոցական քերականության հունալատինական մոդելին: Երկու մոդելներն էլ, ըստ երևույթին, պատշաճ կերպով ներկայացնում են դասական արաբերենի կառուցվածքը, սակայն արաբ քերականների գործունեության շրջանակում եղել է բացառապես արաբերենի վերլուծությունը, ուստի այն առանձնակի նշանակություն ունի այդ լեզուն ուսումնասիրողների համար: 750-1500 թթ. մեզ հայտնի է ավելի քան 4000 քերականի անուն, որոնք համակողմանի գիտելիք են մշակել իրենց լեզվի համար: Այս գլխում կներկայացնենք նրանց մշակած որոշ տեսություններ, որոնք լեզվին սեփական հետազոտողների նպաստավոր դիտանկյունից նայելու նոր միջոց են: Արաբերենի քերականական աշխատությունների մեծ մասը հետևում է Սիբավեյիի (մահ. 177/793²⁴)՝ առաջին քերականի «*Kitāb*» աշխատությունում սահմանված հաջորդականությանը՝ շարահյուսություն, որին հաջորդում է ձևաբանությունը, ապա հնչյութաբանությունը՝ որպես հավելված: Այստեղ կիրառված արևմտյան եզրույթները²⁴ մոտավորապես են համապատասխանում արաբական լեզվաբանության երկու ավանդական հասկացություններին՝ *taṣrīf*, որը սովորաբար թարգմանվում է «ձևաբանություն», և *naḥw*՝ որը սովորաբար թարգմանվում է «շարահյուսություն» (վերջինը կիրառվում է նաև ընդհանուր քերականության իմաստով): Սակայն եթե մենք բառերի բոլոր փոփոխությունների ուսումնասիրությունն առնչում ենք ձևաբանությանը, ապա արաբ քերականները թեքական վերջավորությունների ուսումնասիրությունը դիտարկում են *naḥw*-ի շրջանակում, իսկ բառերի մնացած բոլոր ձևային փոփոխությունները, ինչպիսիք են հոգնակիի վերջավորություններն ու ածանցյալ կաղապարները, թողնում են *taṣrīf*-ին:

²⁴ Նկատի են առնվում հեղինակի կիրառած *syntax*, *morphology* և *phonology* եզրույթները:

Այստեղ տեղին է խոսել արաբական տեխնիկական եզրույթներն արևմտյան տեխնիկական եզրույթներով թարգմանելու պրակտիկայի մասին: Քերականության բաժինների անվանումները վկայում են տեմինների երկու համակարգերի միջև ոչ լիարժեք համապատասխանության մասին: Մեկ այլ օրինակ է *raf*՝ եզրույթը, որը սովորաբար դիտվում է «nominative»-ին (ուղղականին – ծ.թ.) համարժեք. սա «թեքում» հասկացության հունալատինական մոտեցման դրսևորում է, ինչը խորթ է այս համակարգին: Արաբերենի քերականության մեջ *ʾamal* եզրույթով նկարագրվում է մի բառի շարահյուսական ազդեցությունը մյուսի վրա. այս եզրույթը սովորաբար թարգմանվում է «ղեկավարում»՝ հետևելով հունալատինական քերականությանը, կամ «կառավարում»՝ իհարկե հետևելով ժամանակակից լեզվաբանական տեսություններին: Մյուս կողմից, միայն արաբական եզրույթների կիրառությունը դժվարացնում է նյութի ընկալումը: Հարմարության նկատառումով այս գլխում որոշել ենք ներկայացնել արաբերեն եզրույթները՝ իրենց անգլերեն համարժեքներով, պայմանով, որ դրանք չեն ընդունվի որպես բացարձակ համարժեքներ: Անհրաժեշտության դեպքում հասկացությունների միջև տարբերությունները կնշվեն:

Լեզվաբանության նպատակն արաբական ավանդույթում տարբերվում էր այն նպատակից, որն ունի ժամանակակից լեզվաբանությունը: Քերականությունը, ըստ ավանդության, «հայտնագործվել» է հիջրայի I դարում՝ որպես անմիջական հետևանք այն բազմաթիվ սխալների, որոնք արաբերեն խոսելիս թույլ էին տալիս իսլամը նոր ընդունած մարդիկ (տե՛ս Գլուխ 4, էջ 68): Այս համատեքստում հաճախ է հիշատակվում Աբու-լ-Ասուադ ադ-Դուալիի (մահ. 68/688°) անունը: Ասում են, որ երբ խալիֆը խնդրում է նրան գրել քերականական կանոններ, նա սկզբում հրաժարվում է: Բայց երբ մի օր լսում է, թե ինչպես է իր դուստրը *mā ʾahsana s-samāʾa – hāʾin qatqat ghayl ʾa tarykhin-pur* նախադասության փոխարեն ասում *mā ʾahsanu s-samāʾi*, որ նշանակում է «ի՛նչն է ամենագեղեցիկը երկնքում», հասկանում է, որ լեզվական սխալները սկսել են տարածվել նաև լեզվակիրների շրջանում: Արդյունքում, ինչպես հաղորդվում է, նա գրում է իր առաջին քերականական աշխատությունն արաբերենով (Իբն ալ-Անբārī), «*Nuzhat al-ʾalibbāʾ fi ṭabaqāt al-ʾudabāʾ*», խմբ. Ամեր (Amer), Ստոկհոլմ, 1963, էջ 7):

Կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ քերականական աշխատությունները հիմնականում նորմատիվ են եղել, բայց իրականում այդպիսին են եղել այսպես կոչված *lahn al-ʾamma*-ի վերաբերյալ միայն սահմանափակ թվով աշխատությունները, որոնց նպատակն, իսկապես, խոսքի սխալների ուղղումն էր (տե՛ս Գլուխ 8, էջ 156): Արաբ քերականների մեծ մասի համար, սկսած Սիբավեյիից, քերականության նպատակն այլ էր՝ բացատրել, թե ինչպես են խոսում արաբները: Ըստ նրանց՝ կարիք չկար նկարագրել կամ առավել ևս սահմանել լեզվի կանոնները, քանի որ արաբներն անթերի էին խոսում իրենց լեզվով:

Քերականներն իրենց տրամադրության տակ ունեին լեզվի ամրակայված կորպուս, որը ներառում էր Ղուրանի տեքստը, նախախլամական պոեզիան և բեդվիններ-

րի՝ կատարյալ համարվող խոսքը (հմմտ. վերևում՝ Գլուխ 5): Քանի որ լեզվակիրները, ըստ էության, գիտեին՝ ինչպես խոսել արաբերեն, քերականները ցուցումներ տալու կարիք չունեին, քերականությունը նորմատիվ գիտակարգ չէր: Դա նաև գուտ նկարագրություն չէր: Քանի որ արաբերենն աստվածային արարչագործության մի մաս էր, նրա կառուցվածքը կատարյալ էր, մինչև ամենավոքոր տարրը, և քերականի խնդիրն էր բացատրել լեզվի յուրաքանչյուր երևույթ, այն է՝ որոշել դրա կարգավիճակը կանոնների համակարգում: Լեզուն դիտարկվում էր որպես ստորակարգային ամբողջություն, որում յուրաքանչյուր բաղադրիչ ուներ իր գործառույթը: Բացատրությունները հաճախ համեմատության կամ անալոգիայի (*qiyās*) սկզբունքով էին: Երկու բաղադրիչների միջև կառուցվածքային նմանությունը ենթադրում էր կարգավիճակի նմանություն կամ, քերականների տերմինաբանությամբ, իրավունքի ձեռքբերում կամ կորուստ: Այսպես, օրինակ, գոյականներն ունեն թեքվելու իրավունք, իսկ մասնիկները չթեքվող են: *Man* (ով, ով էլ որ) անունը *man wa 'ada wafā* (ով խոստանում է, պիտի կատարի) նախադասության մեջ վերլուծվում է այնպես, ինչպես պայմանի *'in* (եթե) մասնիկը *'in wa 'ada wafā* (եթե խոստանում է, պիտի կատարի) նախադասության մեջ, ինչի պատճառով կորցնում է իր թեքականությունը: Լեզվի կատարյալ ներդաշնակությունից ակնհայտ շեղումները բացատրվում էին այն ենթադրությամբ, որ դրանք պատկանում էին խոսքի մակերեսային կառուցվածքին, իսկ խորքային մակարդակում (*'asl, ma 'nā*) լեզվի համակարգը վերականգնվում էր:

Շարահյուսության մակարդակում քերականների հիմնական խնդիրն էր բացատրել նախադասության մեջ հոլովական վերջավորությունները՝ *'i 'rāb*-ը, եզրույթ, որն ի սկզբանե նշանակել է արաբերենի ճիշտ կիրառում՝ բեդվիսների (*'Arab*) լեզվին համապատասխան, իսկ հետագայում ձեռք է բերել թեքման նշանակություն: Ենթադրվում էր, որ հոլովական վերջավորությունները նախադասության կազմում մեկ այլ բառի վրա ազդող կամ կառավարող միավորի՝ *'āmil*-ի ազդեցության արդյունք են: Այս ազդեցության դրսևորումն այն է, ինչ մենք անվանում ենք «հոլովական վերջավորություններ», այսինքն՝ ըստ քերականների սահմանման՝ «բառերի վերջավորությունների փոփոխություն՝ պայմանավորված կառավարող բառի փոփոխությամբ (*iḥtilāf 'awāḥir al-kalim bi-ḥtilāf al-'awāmil*): *Ḍaraba zaydun 'amran* – Ջեյդը ծեծեց Ամրին նախադասության մեջ բայը *zaydun* և *'amran* բառերի կառավարողն է (*'āmil*), *-un* և *-an* վերջավորությունների պատճառը: Հոլովական վերջավորությունը բացատրելը նույնն էր, ինչ հստակեցնել այն բառը, որը պայմանավորում էր այդ վերջավորությունը (*'āmil*): Եթե նման բառ հնարավոր չէր գտնել նախադասության մակերեսային մակարդակում, քերականը վերականգնում էր (*taqdīr*) նախադասության խորքային մակարդակը, որտեղ տեսանելի էր կառավարող միավորը: Պարզ օրինակ է *an-najdata* – *oqūnḡl p* բացականչությունը, որը խորքային մակարդակում բացատրվում է *'aṭlubu n-najdata* – *խնդրում եմ օգնություն* կառուցվածքով:

Ձևաբանության (*taṣrīf*) մեջ շեշտը դրվում էր բառի կառուցվածքի և դրանում կատարվող այն փոփոխությունները բացատրելու վրա, որոնք *'āmil*-ի ազդեցության

հետևանք չեն, այլ կերպ ասած՝ ոչ շարահյուսական փոփոխություններ են: Այս փոփոխությունները կարող էին լինել բառակազմական, այսինքն՝ իմաստի փոփոխություն առաջացնող, և ոչ բառակազմական, այսինքն՝ հնչույթաբանական կանոններով պայմանավորված: Նման փոփոխությունների օրինակներ կտրվեն ստորև (էջ 139, 14-141-ից): Հնչույթաբանությունը չի դիտարկվել առանձին գիտակարգ և այդ պատճառով տեղ է գտել քերականական աշխատությունների վերջում: Միայն այն ժամանակ են հնչույթաբանական կանոնները գրավել քերականների ուշադրությունը, երբ ազդել են բառի ձևի վրա: Բացառապես հնչյունային խնդիրներին անդրադարձել են միայն քերականական աշխատությունների հավելվածներում, չնայած հնչյուններին առնչվող բավականաչափ գիտելիք էր փոխանցվում բառարանների ներածություններում և Ղուրանի ընթերցմանը վերաբերող աշխատություններում (*tajwīd*):

Արաբական քերականական աշխատություններում շատ են հղումները *ma 'nā*-ին՝ նշանակությանը, որով անդրադառնում են կա՛մ խոսողի մտայնությանը, կա՛մ լեզվաբանական կատեգորիաների գործառական նշանակությանը, բայց ոչ բառերի բառային նշանակությանը, որը բառարանագրության (*'ilm al-luġa*) տիրույթն էր: Երկու դեպքում էլ խոսքի իմաստային ասպեկտն ինքնին ընդունվում էր, սակայն քերականական աշխատություններում (գոնե վաղ շրջանի) այն գրեթե չի քննարկվում: Ենթադրվում էր, որ քերականական կարգերն արտահայտվում էին բառի կաղապարով, իսկ բառային նշանակությունը ներակա էր արմատական հիմքում, որից այն ածանցված էր: Արաբ քերականների մշակած բառակազմական համակարգը գործարկում էր *'ašl*-ի և *ma 'nā*-ի համադրությունների շղթայով: Ամենաբարձր մակարդակում *'ašl*-ը բաղաձայնային կմախքն է (արմատը), օրինակ՝ Ծ-R-B, որը կրում է խփելու, ծեծելու նշանակությունը, այս արմատի վրա գործարկվում է որևէ կաղապար, օրինակ՝ *Fa 'aLa*, որն ունի իր նշանակությունը (անցողական բայ): Արդյունքում ստացվում է *|ḍaraba|* ձևաբանական կաղապարը, որն իր հերթին գործում է որպես *'ašl* հետագա ածանցումների համար, օրինակ՝ *yaFa 'il* (անկատար) կաղապարը, որով կազմվում է *|yaḍarib|* ձևը: Ձևաբանական կաղապարները ելքային ձևեր են հետագա ընդլայնման համար, օրինակ՝ 1-ին դեմքի դիմային ցուցիչով՝ *|ḍaraba-tu|*, կամ թեքական վերջավորությամբ՝ *|yaḍarib-u|*: Ի վերջո, ձևաբանական կաղապարների վրա ազդում են հնչույթաբանական օրենքները՝ առաջացնելով */ḍarabtu/*, */yaḍribu/* ձևերը (տե՛ս ստորև՝ էջ 141-ից): Հատույթավորման համակարգում ամենակարևոր աքսիոմներից էր ձևույթների և քերականական գործառույթների՝ մեկին մեկ հարաբերակցումը. ցանկացած գործառույթ ներկայացվում էր մեկ ձևույթով, և յուրաքանչյուր ձևույթ կարող էր իրականացնել միայն մեկ գործառույթ (տե՛ս ստորև՝ էջ 139):

7.2. Շարահյուսություն

Ավանդաբար արաբական քերականական աշխատությունները սկսվում են մի շարք սահմանումներով, որոնցում ներկայացվում են լեզվի հիմնական կարգերը: Մի-բավելիի *«Kitāb»*-ի առաջին գլխում, օրինակ, ասվում է.

«Սա արաբերենի բառի իմացության գլուխն է: Բառ են անունը, բայը և մասնիկը, որն ունի իմաստ, որը ո՛չ անուն է, ո՛չ բայ: Անուններ են՝ *rajul* – մարդ, *faras* – ձի, *hā'it* – պատ: Ինչ վերաբերում է բայերին, ապա դրանք վերցված են անունների [հետ կապված] իրադարձությունների արտահայտություններից և կազմվում են՝ արտահայտելու այն, ինչ եղել է, այն, ինչ պիտի լինի, բայց դեռ չի եղել, և այն, ինչ լինում է, դեռ չի դադարել... Իսկ նրանք, որ ունեն իմաստ, որը ո՛չ անուն է, ո՛չ բայ, հետևյալն են՝ *tumma* – ապա, *sawfa* (ապառնիի մասնիկ), *wa* – երդման մասնիկ, *li* – պատկանելություն արտահայտելու համար և այլն» (*hādā bāb 'ilm al-kalim min al-'arabiyya, fa-l-kalim ism wa-fi 'l wa-ḥarf jā'a li-ma 'nan laysa bi-sm wa-lā fi 'l, fa-l-ism rajul wa-faras wa-hā'it wa-'ammā l-fi 'l fa-'amṭila 'uḥidat min lafḏ 'ahḏāt al-'asmā' wa-buniyat limā maḏā wa-limā yakūnu wa-lam yaqa' wa-mā huwa kā'in lam yanqati' ... wa-'ammā mā jā'a li-ma 'nan wa-laysa bi-sm wa-lā fi 'l fa-nahwa tumma wa-sawfa wa-wāw al-qasam wa-lām al-'idāfa wa-nahwa hādā*) («*al-Kitāb*» I, Bulaq-ի խմբագրություն, ա.թ., էջ 2):

Բառերի այս բաժանումը երեք, ինչպես մենք ենք ասում, խոսքի մասերի անփոփոխ է մնացել արաբական քերականական ավանդույթի պատմության ընթացքում: Անվան (*ism*) դասը սահմանվել է կա՛մ որպես որոշակի շարահյուսական հատկանիշներ ունեցող բառ, ինչպիսին է հոդ ստանալու կարողությունը, կա՛մ որպես բառ, որն ունի գոյի նշանակություն: Այն ներառում է ոչ միայն հունալատինական քերականության մեջ «գոյական» կոչվող խումբը, այլև ածականները, դերանունները և նույնիսկ որոշ նախդիրներ ու մակբայներ, ինչպիսիք են՝ *'amāma* – դիմաց, *kayfa* – ինչպե՞ս: Բայի դասը (*fi 'l*) սահմանվել է կա՛մ որպես բառ, որը կարող է համադրվել ապառնիի *sawfa* մասնիկի հետ, կա՛մ որպես բառ, որն ունի գործողության նշանակություն: Այն ներառում էր որոշ բառեր, որոնք սովորաբար համարվում են ձայնարկություններ, ինչպես՝ *hayhāt* – *դե լա՛վ*, *hawqih* *թե, sah* – *սո՛ւս*: Արաբերենի համակարգում մասնիկի (*ḥarf*) դասը ներառում է մնացած բառերը, որոնք չեն թեքվում և կարող են կիրառվել միայն որպես կառավարող միավորներ, օրինակ՝ *li* – *համար* մասնիկը, որը կառավարում է անուններ ու բայեր, և *'an* – *որ* մասնիկը, որը կառավարում է միայն բայեր: Դրանց հիմնական գործառնություն է օժանդակել նախադասության մյուս անդամներին՝ իրացնելու իրենց գործառնությունը:

Խոսքի երեք մասերի միջև հիմնական տարբերությունը թեքումն է (*'i rāb*): Ըստ էության, միայն անուններն են ունենում հոլովական վերջավորություններ՝ ցույց տալու իրենց գործառնության մեջ: Արևմտյան ձեռնարկներում երեք՝ *-u*, *-i*, *-a* վերջավորությունները սովորաբար անվանվում են համապատասխանաբար *nominative*՝ ուղղական, *genitive*՝ սեռական, և *accusative*՝ հայցական, իսկ արաբական ձեռնարկներում դրանք կոչվում են *raf'*, *jarr*, *naṣb*: Այս երկու շարքերի միջև տարբերությունը սոսկ տերմինաբանական չէ, հունալատինական քերականության մեջ հոլովներն ունեն իմաստաբանական առանձին նշանակություն, մինչդեռ արաբական ավանդույթը դրանք համարում է շարահյուսական գործառնությունների ձևական ցուցիչներ: Ուղղական հոլովը ցույց է տալիս, որ անունը կարող է ունենալ բայական նախադասության ենթակայի (*fā'il*), անվանական նախադասության ենթակայի (*mubtada'*) կամ անվանական ստորոգյալի (*ḥabar*) գործառնությո (նախադասության այս անդամներ-

րի մասին տե՛ս ստորև՝ էջ 135-137): Դրանք կարող են ունենալ *-n* վերջավորությունը՝ բառի անորոշությունը նշելու համար (*tanwīn*՝ նունավորում):

Սեռական հոլովի երկու հիմնական գործառնություններն են անունների վրա մասնիկների ազդեցությունը ցույց տալը և լծորդական կառույցի երկրորդ անդամը նշելը: Արևմտյան ավանդույթում անուններ կառավարող մասնիկները (*hurūf al-jarr*) կոչվում են նախդիրներ, օրինակ՝ *ʾilā l-madīnati* – *դէպի քաղաք*: Լծորդական կառույցում (*ʾidāfa*) առաջին անունը (*al-mudāf ʾilayhi*) չունի ո՛չ հոդ, ո՛չ նունավորում, իսկ երկրորդ անունը (*al-mudāf*) դրվում է սեռական հոլովով, օրինակ՝ *baytu l-maliki* – *թագավորի տունը*: Լծորդական կառույցի երկու անդամների միջև կառավարման հարաբերության առկայությունը վիճելի է: Քանի որ, ըստ էության, գոյականները չեն կառավարում, ավելի ուշ շրջանի քերականները հակադրվել են Սիբավեյհիի առաջ քաշած այն տեսակետին, որ առաջին անունը կառավարում է երկրորդին: Փոխարենը նրանք սեռական հոլովի վերջավորությունը վերագրել են *li-* (համար, պատկանող) մասնիկին, որն առկա է խորքային մակարդակում, ինչպես՝ **baytun li-l-maliki* – *տունը թագավորի համար*:

Հայցական հոլովը կիրառվում է ուղիղ խնդրի (*mafʿūl bihi*) դեպքում, օրինակ՝ *ḍarabtu zaydan* – *ես ծեծեցի Ջեյդին*, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ՝ ժամանակի, տեղի, ուժգնության, պատճառի նշանակությամբ լրացումների դեպքում: Արաբական քերականության մեջ *ḍaraba zaydun ʿamran* – *Ջեյդը ծեծեց Ամրին* նախադասության բայը, ինչպես ասվում է, ապահովում է «ենթակայի կատարած գործողության անցումը խնդրին» (*yata ʿaddā l-fāʾ il ʾilā l-mafʿūl*): Սա նշանակում է, որ այն բայը, որը մենք անվանում ենք «անցողական», ոչ միայն խնդրի հայցական հոլովն է պայմանավորում, այլև ենթակայի ուղղական հոլովը: Ավելին՝ բայը ենթադրում է ոչ միայն ենթակա և, եթե անցողական է, խնդիր, այլև գործողության ժամանակ ու տեղ: Այդ պատճառով տեղի ու ժամանակի պարագաները (*zurūf*) նույնպես դրվում են հայցական հոլովով, օրինակ՝ *ḍarabtu-hu l-yawma* – *նրան այսօր ծեծեցի*, *ḍarabtu-hu ʿamāmaka* – *ես նրան քո առաջ ծեծեցի*: Բացի այդ, բայն իր սեփական գործողությունն ընկալում է որպես ներքին խնդիր (*mafʿūl mutlaq*), ինչպես՝ *ḍarabtu-hu ḍarban* – *ծեծելով ծեծեցի նրան/շատ ծեծեցի նրան*: Արաբերենում, ինչպես անգլերենում է, որոշ բայեր կառավարում են նախդիրների միջոցով, օրինակ՝ *marartu bi-hi* – *անցա նրա կողքով*: Ուշ շրջանի քերականները *bi-hi*-ն դիտարկել են որպես իրական խնդիր, որտեղ *bi-* մասնիկը (նախդիրը) կապող օղակ է բայի ու խնդրի միջև:

Չնայած տեսականորեն բայերը չեն թեքվում, սակայն կա բայերի մի կարգ, որը թեքվում է: Արաբական քերականության մեջ այդ բայերը կոչվում են *mudāriʿ* – *նմանվող*, քանի որ թեքվելու ունակություն դրանք ունեն գոյականներին նման լինելու շնորհիվ: Այս նմանությունը երևում է հատկապես որոշակի կառույցներում, որոնցում բայը կարող է կիրառվել գոյականի փոխարեն, օրինակ՝ *ʾinna zaydan la-ḍāribun* – *Ջեյդն իսկապես խփող է*, որը համարժեք է *ʾinna zaydan la-yadribu* – *Ջեյդն իսկապես խփում է* կառույցին: «Նմանության» բայերը համապատասխանում են արևմտյան ավանդույթի

անկատար բայերին (Աղյուսակ 7.1), որովհետև կիրառվում են անավարտ գործողություն նշելու համար, օրինակ՝ *yadribu* – նա խփում է, նա կխփի (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 6, էջ 112-ից): Տերմինաբանական տարբերությունը դարձյալ երևան է հանում մոտեցումների տարբերությունը. հունալատինական քերականությունը հիմնվում է իմաստային նկարագրի, մինչդեռ արաբական քերականությունը՝ ձևական հատկանիշների վրա, այս դեպքում՝ այն հանգամանքի, որ բայերի այս կարգն ունենում է այն նույն վերջավորությունները, ինչ գոյականը: Արաբական ավանդույթում բայական *-u*, *-a* և *-Ø* վերջավորությունները նույն կարգավիճակն ունեն, ինչ գոյականների վերջավորությունները, հետևաբար այսպիսի բայերը համարվում են թեքված (*mu'rab*): *-u* և *-a* վերջավորությունները նույնական են անունների համապատասխան վերջավորությունների հետ և կոչվում են *raf'* – ուղղական և *našb* – հայցական, իսկ գրոյական վերջավորությամբ ձևը կոչվում է *jazm*, բառացի՝ *հատում*:

	Անուններ	Անկատար բայեր
<i>raf'</i>	<i>zayd-u-n</i>	<i>yadrib-u</i>
<i>jarr (hafđ)</i>	<i>zayd-i-n</i>	
<i>našb</i>	<i>zayd-a-n</i>	<i>yadrib-a</i>
<i>jazm</i>		<i>yadrib</i>

Աղյուսակ 7.1. Անունների և անկատար բայերի վերջավորությունները

Համադրվելով՝ բառերը կազմում են արտահայտություն (*qawl*): Երբ այս արտահայտությունը միտք է հաղորդում, այն դառում է *kalām*՝ իմաստաբանորեն ավարտուն հաղորդում: Արաբական քերականության մեջ նախադասության մեր պատկերացմանը առավել համարժեք է *jumla*-ն՝ բառերի շարահյուսորեն ամբողջական շարքը: Նախադասության կառուցվածքի վերլուծության՝ արաբ քերականների մոտեցումը տարբերվում է արևմտյան մոտեցումից: Նրանց կարծիքով տարբերություն կա անվանական նախադասության (*jumla ismiyya*) և բայական նախադասության (*jumla fi'liyya*) միջև: Անվանական է այն նախադասությունը, որն իր խորքային մակարդակում սկսվում է անունով, իսկ բայական՝ այն նախադասությունը, որն իր խորքային մակարդակում սկսվում է բայով: Նրանց տարբերությունը միայն բառերի շարահյուսությունը չէ, սրանք նախադասության բոլորովին տարբեր տեսակներ են: Բայական նախադասության երկու գլխավոր անդամներն են բայը (*fi'l*) և գործող ենթական (*fā'il*), նախադասությունը կարող է ունենալ նաև խնդիր (*maf'āl*), ինչպես օրինակ 1-ում.

1) <i>daraba</i>	<i>zaydun</i>	<i>'amran</i>
<i>fi'l</i>	<i>fā'il</i>	<i>maf'āl</i>

Ձեռքը ծեծեց Ամրին:

Այս նախադասության մեջ բայը պատասխանատու է *zaydun* ենթակայի ուղղական և *'amran* խնդրի հայցական հոլովի համար: Անվանական նախադասության մեջ արաբ քերականները երկու հիմնական բաղադրիչ են առանձնացնում՝ այն, ինչով սկսվում է

նախադասությունը (*mubtada*'), և այն, ինչը վերջինիս մասին ինչ-որ բան է հաղորդում (*ḥabar*), ինչպես օրինակ 2-ը:

2) *muḥammadun* *ʾaḥūka*
mubtada' *ḥabar*

Մուհամմադը քո եղբայրն է

Քերականները դժվարացել են բացատրել այսպիսի նախադասություններում առաջին անդամի՝ ուղղական հոլովով իրացված լինելը. ըստ էության, չկա դրան նախորդող որևէ բառ, որը կարող է պատասխանատու համարվել այս վերջավորության համար: Որպես լուծում ընդհանուր տեսության մեջ առաջ է քաշվել վերացական մի սկզբունք, որ կոչվում է *ibtidā'*, այն է՝ նախադասության ելակետային դիրք, որով պայմանավորվում է ուղղական հոլովը: Ենթադրվել է, որ երկրորդ անդամն իր հերթին կառավարվում է առաջինի կողմից:

Բերված օրինակում *ḥabar*-ի դիրքն իրացված է գոյականով, բայց այն կարող է լինել նաև նախադասություն, ինչպես օրինակներ 3-ում և 4-ում.

3) *muḥammadun* *ʾaḥūhu* *zaydun*
mubtada' *ḥabar*
mubtada' *ḥabar*

Մուհամմադը, նրա եղբայրը Ջեյդն է:

4) *muḥammadun* *ḍaraba* *ʾabūhu* *ʿamran*
mubtada' *ḥabar*
 fi 'l *fā 'il* *maf 'ul*

Մուհամմադը, նրա հայրը ծեծեց Ամրին:

Արևմտյան շատ վերլուծություններում այս երևույթն անվանվում է *topicalisation*» (թեմայավորում – ծ.թ.), այն է՝ տրամաբանական շեշտի փոփոխման նպատակով նախադասության մի բաղադրիչն առաջադաս դիրք փոխադրելը: Այս նախադասություններում արաբական *mubtada'* եզրույթը համարժեք է արևմտյան *topic* (թեմա – ծ.թ.) հասկացությանը: Քերականների մոտեցման առավելությունն ակնհայտ է դառնում, երբ այն կիրառվում է այնպիսի նախադասությունների դեպքում, ինչպիսին է օրինակ 5-ը.

5) *muḥammadun* *ḍaraba* *ʿamran*
mubtada' *fi 'l-fā 'il* *maf 'ul*

Այս և նման նախադասություններում քերականները *ḍaraba*-ն վերլուծում են որպես բայի և գրոյական ցուցիչով գործող ենթակայի համադրություն, որը մակերեսային մակարդակում տեսանելի չէ, բայց խորքային մակարդակում պետք է ենթադրվի: Երբ գործող ենթական հոգնակի է, տեսանելի է, ինչպես օրինակ 6-ում.

- 6) *ar-rijālu* *ḍarabū* |ḍaraba-w|
 mubtada' *ḥabar*
 fi 'l-fā'il

Տղամարդիկ ծեծեցին:

Այստեղ *ḍaraba* բայաձևին կցված է գործող ենթակայի՝ հոգնակի թվի 3-րդ դեմքի արական սեռի նշանակությամբ դերանվանական վերջավորություն՝ -w, որը ձևաբանական մակարդակում արտահայտվում է |ḍaraba-w|, իսկ հնչյունաբանականում՝ /ḍarabu-w/ ձևով, որտեղ ձայնավորը ձուլվում է կիսաձայնին և իրացվում է որպես [ḍarabu:]: Նույն կերպով, *ḍarabta* – *խիեցիք* բայաձևում *ta*-ն արաբ քերականները համարում են կցական դերանուն (/ḍaraba-ta/ > [ḍarabta])՝ ենթարկվելով հնչյութաբանական կանոնին, որով արգելվում է CVCVCVCV հերթագայությունը: Իգական սեռի գոյականի դեպքում վերլուծությունը քիչ ավելի խրթին է.

- 7) *al-fatāt-u* *kataba-t*
 ART-աղջիկը-NOM գրել.PERF-3fs
 Աղջիկը գրեց:

Վերոնշյալ նախադասության մեջ -t-ն չի կարող վերլուծվել որպես գործող ենթական նշող դերանուն, որովհետև պահպանվում է նաև այն դեպքում, երբ գոյականը ետադրվում է, ինչպես օրինակ 8-ում.

- 8) *kataba-t* *al-fatāt-u*
 գրել.PERF-3fs ART-աղջիկը-NOM
 Աղջիկը գրեց:

Քանի որ երկու գործող ենթականեր չեն կարող հանդես գալ մեկ նախադասության մեջ, -t-ն չի կարող լինել գործող ենթակա: Հետևաբար, քերականներն այն վերլուծում են որպես իգական սեռի ցուցիչ, ըստ էության այնպես, ինչպես գոյականի իգական սեռի -t ցուցիչը: Նշանակում է՝ *al-fatātu katabat* նախադասության մեջ *katabat*-ի գործող ենթական գրոյական ցուցիչ ունի, ճիշտ այնպես, ինչպես արական սեռի դեպքում:

Այսպես է արաբերենի վերլուծությամբ բացատրվում գոյականի ու բայի համաձայնեցումն այն նախադասություններում, որոնցում գոյականն առաջադաս է, մինչև նույն ժամանակ գոյականով սկսվող բոլոր նախադասությունները դասվում են մեկ՝ «թեմայավորված» նախադասությունների կարգին: Վերջինին նպաստում է նաև կառույցի իմաստաբանությունը. ուշ շրջանի քերականները նշում են, որ այնպիսի նախադասություններում, ինչպիսին է *zaydun ḍaraba*, շեշտը դրվում է ոչ թե գործողության, այլ *zaydun* բառի վրա, որի մասին ինչ-որ բան պիտի հաղորդվի: Լեզվական նյութի վերլուծության արաբական մոտեցումը չի համապատասխանում արևմտյան մոտեցմանը, որտեղ արաբերենի երկու տեսակի նախադասությունների գլխավոր անդամների համար կիրառվում են subject (ենթակա) և predicate (ստորոգյալ) հասկացությունները:

7.3. Ձևաբանություն

Բոլոր սեմական լեզուներին խիստ բնորոշ գծերից է ձևի ու բովանդակության միջև յուրահատուկ կապը: Բառերի մեծամասնության բառային իմաստն արտահայտվում է երեք արմատականների միջոցով, իսկ ձևաբանական նշանակությունը՝ դրանց հավելվող ձայնավորային կաղապարների միջոցով՝ երբեմն լրացուցիչ բաղաձայնների կամ ածականների (*zawā'id*) հավելմամբ: *k-t-b* արմատականներն, օրինակ, ունեն «գրել» ընդհանուր նշանակությունը, և այդ արմատականներից կարելի է ստանալ *kātib* – *գրող*, *kuttāb* – *գրողներ*, *yaktubu* – *գրում է*, *kataba* – *գրեց*, *kitāb* – *գիրք*, *kutub* – *գրքեր*, *maktab* – *գրասենյակ*, *makātib* – *գրասենյակներ*, *maktaba* – *գրադարան*, *maktabāt* – *գրադարաններ*, *takātiba* – *թղթակցել* և այլն: Դեռ շատ վաղ փուլում են քերականները հայտնաբերել ձևաբանական կաղապարների նշանակությունը, որը ներկայացվել է *f* – *'l* եռաբաղաձայն կաղապարի միջոցով, որում տեղադրվել են ձայնավորներն ու լրացուցիչ բաղաձայնները: Օրինակ՝ *kātib* բառի կաղապարը *fā'il*-ն է, իսկ *maktab* բառինը՝ *maf'al*-ը:

Արաբ քերականների համար ձևաբանության (*taṣrif*) հիմնական խնդիրը բառերում արմատական և լրացուցիչ (*zawā'id*) բաղաձայնների տարանջատումն էր: Կան 10 բաղաձայններ, որոնք կարող են հավելվել արմատին, դրանք են *ʾ/*, */w/*, */y/*, */ʾ/*, */m/*, */t/*, */n/*, */h/*, */s/*, */l/*, որոնք արտացոլված են *'al-yawma tansāhu* (այսօր դու կմոռանաս նրան) մենմոնիկական՝ հուշող արտահայտության մեջ: Քանի որ բոլոր 10 բաղաձայնները (բացի *ʾ/*՝ վերացական միավորից, տե՛ս ստորև էջ 146) կարող են լինել և՛ լրացուցիչ, և՛ արմատական, միշտ չէ, որ պարզ է, թե տվյալ կաղապարում բաղաձայններից որոնք են արմատական, որոնք՝ *zā'id*: Քերականները մշակել են արմատականները սահմանելու մեթոդներ, որոնցից ամենատարածվածը *iṣtiqāq*-ն է (բոց.՝ մասնատում, որը երբեմն թարգմանվում է արևմտյան etymology – ստուգաբանություն եզրույթով), այն է՝ դիտարկվող բառաձևի համեմատությունը նույն արմատականներն ու իմաստային նույն ընդգրկումն ունեցող այլ բառերի հետ: Օրինակ, երբ համեմատում ենք *'aktaba* – *նա գրել տվեց* և *kataba* – *նա գրեց* կաղապարները, պարզ է դառնում, որ երկուսն էլ ունեն նույն իմաստային բեռնվածքը, ուստի *ʾ/* –ն պետք է համարել հավելյալ: Քանի որ ոչ բոլոր բառերն ունեն եռահարֆ արմատ, նման վերլուծությունն այնքան էլ պարզ չէ, որքան կարող է թվալ: Բացի եռահարֆ արմատներից՝ կան քառահարֆ արմատով բայեր, նաև այնպիսի գոյականներ, որոնք ունեն 4, առավելագույնը՝ 5 արմատական հարֆ: Երկհարֆ արմատ ունեցող գոյականների մի փոքր խումբ, ինչպիսիք են *yad* – *ձեռք*, *ibn* – *որդի*, *fam* – *բերան*, համակարգ է մտցվել դրանց՝ եռահարֆ արմատից ածանցված լինելու հիմնավորմամբ (*y-d-y*, *b-n-w*, *f-w-h*): *'ankabūt* / *'ankabuwt* – *սարդ* բառում, օրինակ, կա վեց բաղաձայն (ներառյալ «երկար» *w*-ն՝ որպես բաղաձայն, տե՛ս ստորև), որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է դիտարկվել որպես արմատական: Այս բառի հոգնակին՝ *'anākib*, ցույց է տալիս, որ դրանցից միայն չորսն են իրական արմատականները՝ *'-n-k-b-*, որովհետև միայն դրանք են պահպանվում ածանցյալ ձևերի կազմության ժամանակ:

7.3.1. Անուն խոսքի մաս

Առաջին խոսքի մասը անունն է (*ism*): Վերևում տեսանք, որ անունները ստանում են հոլովական վերջավորություններ (ուղղական, սեռական, հայցական), և եթե անորոշ են՝ նունավորում: Սակայն կա անունների մի դաս, որն ունի միայն երկու վերջավորություն, մեկը՝ ուղղականի, մյուսը՝ սեռականի ու հայցականի համար, որը նույնանում է այլ անունների հայցականի վերջավորության հետ (արևմտյան քերականական ձեռնարկներում սա կոչվում է երկհոլով համակարգ): Այս դասին պատկանող անունները, ինչպես՝ *’ahmaru* – *կարմիր*, սեռական/հայցականը՝ *’ahmara*, չունեն նունավորում և կորցնում են սեռականի վերջավորությունը: Որոշյալ դառնալիս վերականգնում են եռահոլով համակարգը, ինչպես՝ *al-’ahmaru*, *al-’ahmari*, *al-’ahmara*: Արաբ քերականների համար ձևաբանության կարևոր խնդիրներից էր բացատրելը, թե ինչու են որոշ անուններ կորցնում իրենց հոլովական վերջավորություններից մեկը: Երկհոլով անուններն արաբերենում կոչվում են *gayr munṣarif* (բոց.՝ ոչ ազատ տեղաշարժվող), քանի որ չունեն անուններին բնորոշ փոփոխվելու հատկանիշներից մեկը: Արաբ քերականների կարծիքով, եթե անունը գրոյական վիճակից (այսինքն՝ առանց որևէ ցուցիչի, այն է՝ եզակի թիվ, արական սեռ, անորոշ առում) շեղվում է ավելի քան մեկ հատկանիշով, այն հիշեցնում է բայ, ուստի կորցնում է հոլովվելու իր հնարավորությունը: Այս շեղումները կոչվում են *mawāni’ aṣ-ṣarf* (թեքման ամբողջական իրացմանը խոչընդոտող գործոններ), օրինակ, երբ գոյականը որոշյալ է, հոգնակի, իգական, հատուկ անուն է կամ օտար ծագում ունի, մակդիր է կամ ունի բայանման կաղապար: Այս հիմնավորմամբ, այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են *yazīdu* – Յազիդ (հատուկ անուն, բայանման կաղապար), *’ibrāhīmu* – Աբրահամ (օտար ծագման հատուկ անուն) և ածականի համեմատության աստիճանի *’af’alu* կաղապարով կազմված բառերը (մակդիր, բայանման կաղապար), դասվում են երկհոլով բառերի շարքին:

Արաբական քերականական տեսության մեջ երկհոլով անունները հիմնովին տարբերվում են այն անուններից, որոնք մակերեսային մակարդակում չեն դրսևորում հոլովական բոլոր վերջավորությունները: Դրանք այսպես կոչված թույլ անուններն են, որոնք ունեն *w*, *y* կիսաձայններից որևէ մեկը կամ *’alif*: Այսպիսի բառերում, հնչյունաբանական կանոնների համաձայն, հոլովական վերջավորություններն ու վերջին հարֆը կարող են ձուլվել, օրինակ՝ *qāḍin* – դատավոր, սեռական հոլովում՝ դարձյալ *qāḍin*, հայցականում՝ *qāḍiyan*, կամ *’af’an* – օձ, որը բոլոր հոլովների համար ունի նույն ձևը: Քերականներն այս մակերեսային ձևերը դուրս են բերում խորքային մակարդակի ձևերից, որտեղ հոլովական բոլոր երեք վերջավորությունները տեսանելի են՝ */qa”ḍiyun/*, */qa”ḍiyyin/*, */qa”ḍiyan/*, */’af’ayun/*, */’af’ayin/*, */’af’ayan/*: Նրանց կարծիքով այս յուրօրինակ փոփոխությունների պատճառն այն է, որ արաբախոսները չեն սիրում *i* և *u* ձայնավորների կամ երկու *a* ձայնավորի ու *y* կիսաձայնի համադրությունը, որն արտասանելը նրանց համար չափազանց «ծանր» է: Երկհոլովների և թույլ անունների միջև հիմնական տարբերությունն այն է, որ վերջիններս իրականում

հոլովվում են, թեև դրանց վերջավորությունները մակերեսային մակարդակում նույնական են:

Հոլովական վերջավորություններից ու նունավորումից բացի՝ անունները կարող են ենթարկվել նաև ձևաբանական փոփոխությունների, որոնք պայմանավորված չեն կառավարող միավորով (*ʾāmil*): Հիմնական փոփոխությունները կապված են թվի կարգի հետ: Անունները կարող են դառնալ երկակի և հոգնակի: Անունների երկակին կազմվում է երկու վերջավորություններով՝ անվան արական սեռի ուղղական հոլովի դեպքում՝ *-āni*, իսկ սեռական/հայցականի դեպքում՝ *-ayni*, իգական սեռի դեպքում՝ համապատասխանաբար *-atāni/-atayni*: Հոգնակի թվի պարագայում պետք է հաշվի առնել վերջավորության հավելմամբ կազմվող (այսպես կոչված արտաքին կազմության) հոգնակիի և կաղապարի ձևափոխմամբ կազմվող (այսպես կոչված «կոտրված») հոգնակիի կազմության առանձնահատկությունները: Արտաքին կազմության հոգնակին ուղղական հոլովում ունի *-āna*, իսկ սեռական/հայցականում՝ *-īna* վերջավորությունը, իգական սեռի դեպքում ունի համապատասխանաբար *-ātun/-ātin* վերջավորությունները: Արտաքին կազմության հոգնակի ունեն հիմնականում անձ նշող գոյականներն ու որոշ ածականներ, ինչպես նաև դերբայներ:

Մեկ ձևույթ-մեկ իմաստ վերոնշյալ սկզբունքի պատճառով (էջ 132), երկակի և հոգնակի թվերի վերջավորությունների հատույթավորումը մեծ խնդիր է եղել արաբ քերականների համար: Վերցնենք, օրինակ, *zaydūna* – *Ջեյդեր* ուղղականի և *zaydīna* սեռական/հայցականի ձևերը, որոնք ձևակ-ձևակ հատույթավորելիս արաբ քերականները ստացել են հետևյալը՝ *|zayd-u-w-n-a|*, *|zayd-i-y-n-a|*: Քանի որ հոգնակի թվում անունները չունեն նունավորում, */n/*-ն այստեղ վերլուծվում է որպես նունավորմանը փոխարինող ձևույթ, որն ընկնում է լծորդական կառույց կազմելիս (*zaydū l-madīnati* – *քաղաքի Ջեյդերը*): Վերջավոր */a/* ձայնանիշն անհրաժեշտաբար առաջանում է բառի վերջում */-w-n/* բաղաձայնային խմբի առաջացման թելադրանքով: Հիմնական խնդիրը */u/*, */i/* ձայնավորներն ու */w/*, */y/* կիսաձայններն են. երկուսն էլ կրկնակի գործառույթ են իրականացնում՝ նշելով հոգնակի թիվ և ուղղական հոլով, բայց անհնար է այդ գործառույթները վերագրել միայն դրանց: Լեզվաբանական այն մոդելը, որին հետևում էին քերականները, նրանց թույլ չէր տալիս *|-uw-|*, *|-iy-|* համակցված ձևույթներին կրկնակի գործառույթ վերագրել: Նրանք այլ լուծում գտան՝ հոգնակիի ձևույթի գործառույթը վերագրելով */w/*, */y/* կիսաձայններին և խորքային մակարդակում դնելով ենթադրելի հոլովական վերջավորություն, որը մակերեսային մակարդակում սղվել է (օրինակ՝ */zayd-uw-u-na/*, որը հնչում է *[zajduːna]*):

Հոգնակիի կազմության երկրորդ տեսակը կոտրված կամ ներքին կազմության հոգնակին է (*jamʾ mukassar*), երբ բառի բաղաձայնային կաղապարը «կոտրատվում» է տարբեր ձայնավորներով: Բոլոր սեմական լեզուներից ամենաշատը արաբերենում են տարածված ներքին կազմության հոգնակիի ձևերը (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 2, էջ 22-ից, Գլուխ 6, էջ 112): Գոյություն ունի հոգնակիի այսպիսի կազմության ավելի քան 36 կաղապար: Այդ տիրույթում քերականները վերլուծել են ձևաբանական տարբեր կաղա-

պարներ, սակայն չեն ձևակերպել հոգնակիի կազմության կանոններ՝ ըստ եզակի թվի անունների իմաստային դասերի:

7.3.2. Բայ

Երկրորդ խոսքի մասը բայն է (*fi'*): Արաբերենում բայն ունի խոնարհման երկու հարացույց՝ բայի սկզբից ու վերջից կցվող դիմային ցուցիչներով, որոնք արևմտյան քերականական ձեռնարկներում ավանդաբար անվանվում են անկատարի և կատարյալի խոնարհումներ: Արաբ քերականների համար բայի հիմնական հատկանիշը ժամանակը նշելն է. դեռ Սիբավեյիի սահմանմամբ առանձնացվում է երեք ժամանակաձև՝ անցյալ, ներկա և ապառնի (տե՛ս վերևում՝ էջ 132), որոնք արտահայտվում են երկու բայաձևով՝ *māḍī* – *անցյալ* և *mudāri* – *նմանվող*: Վերջին եզրույթով նկատի է առնվում անկատար բայի նմանությունը անվանը, ինչի պատճառով այն կարող է թեքվել: Ուշ շրջանի քերականները նախադրված դիմային ցուցիչներով խոնարհումն անվանում են *mustaqbal* – *ապառնի* և մերժում են ֆիզիկական ներկայի համար առանձին ձևի գոյությունը: Ջարմանալի է, որ քերականները բայական ընդամենը երկու հարացույցով մտածել են երեք ժամականաձևն առանձնացնելու մասին, և այս դեպքում չպետք է բացառել օտար, օրինակ՝ հունական փիլիսոփայության ազդեցությունը: Արաբ քերականները խոնարհված բայերը համարում են բայի ու դերանվան համադրություն: Օրինակ՝ *darabtu* – *խփեցի* ձևն, ըստ նրանց, *daraba* բայի և 1-ին դեմքի եզակի թվի *-tu* դերանվան համադրությունն է, *darabū*-ն նույն *daraba* բայն է՝ 3-րդ դեմքի արական սեռի հոգնակի թվի *-w* դերանվամբ: Բուն *daraba* ձևը երկիմաստ է. բայական նախադասության մեջ այն բայաձև է, իսկ անվանական նախադասության մեջ՝ բայաձև՝ 3-րդ դեմքի արական սեռի եզակի թվի զրոյական դերանվանական ցուցիչով (տե՛ս վերևում՝ էջ 135-137), *darabat* ձևը նույնպես կա՛մ իզական սեռի *-t* ցուցիչով բայաձև է, կա՛մ իզական սեռի և զրոյական դերանվանական ցուցիչով բայաձև:

Արաբերենում կատարյալի կաղապարն ունի ձևաբանական երեք իրացում՝ *fa'ala*, *fa'ila*, *fa'ula*, որոնք անկատարում ունեն համապատասխանաբար *yaf'alu*, *yaf'ilu*, *yaf'ulu* ձևերը: Անկատարի կաղապարները կազմվում են կատարյալի կաղապարներից, դրանք կազմված են սկսող դիմային ցուցիչից, բայական հիմքից ու վերջավորությունից: Բայական հիմքը ներկա ժամանակի կաղապարում ունի CCvC կազմությունը, որտեղ առաջին արմատականը չունի ձայնանիշ, իսկ երկրորդ արմատականի ձայնանիշը պայմանավորված է կատարյալի համապատասխան արմատականի ձայնանիշով: Խորքային մակարդակում այն ունի CvCvC հերթագայությունը, ինչպես կատարյալը, բայց սկսող դիմային ցուցիչի ու վերջավորության հավելմամբ ստեղծվում է Cv հատույթի չորս հաջորդականություն, ինչը թույլատրելի չէ, ուստի առաջին ձայնանիշը սղվում է (*[ya-da-ri-bu] → yadribu*): Ըստ քերականների՝ կատարյալի *fa'ila* և *fa'ula* կաղապարներից անկատարի կազմությունն ունի օրինաչափություն՝ դրանց անկատարը միշտ կազմվում է համապատասխանաբար *yaf'alu* և *yaf'ulu* կաղապարներով: *fa'ala*-ի դեպքում անկատարի 2-րդ արմատականի ձայնանիշը *u* կամ *i* է, որոնց

ընտրության հիմքում *samā*՝ (լսում, լսելը) մեթոդն է, այլ կերպ ասած՝ այն հնարավոր չէ գուշակել, պետք է սովորել խոսողներից: *fa*՝*ala* կաղապարի այն բայերը, որոնց 2-րդ կամ 3-րդ արմատականը հետնալեզվային կամ կոկորդային հնչյուն է, ինչպես՝ *zara*՝*a* – *gawēl*, անկատարում օրինաչափորեն (*qiyāsī*) 2-րդ արմատականի վրա ստանում են *a* ձայնանիշը՝ *yazra*՝*u*: Անկատարի *-u/-a/-Ø/* վերջավորությունները թեքական վերջավորություններ են (հմմտ.վերևում՝ էջ 135-ից): Անկատարի հարացույցի սկսող դիմային ցուցիչները չեն կարող լինել դերանուններ, որովհետև միաժամանակ գործածվում են անվանական ենթակաների հետ, ինչպես *yadribu zaydun* – *Ջեդրը խփում է*, իսկ նախադասությունը, ինչպես վերևում տեսանք, չի կարող ունենալ երկու ենթակա, հետևաբար դրանք պետք է դիտել որպես քերականական ցուցիչներ (*dalā' il*), որոնք չունեն դերանունների նման անկախ կարգավիճակ:

Եթե բայն իր կազմում ունի *w* կամ *y* կիսաձայններից մեկը, այն թույլ բայ է (*mu*՝*tall*): Բայերի այս դասի համար քերականները մշակել են ձևաբանական ու հնչյունաբանական մի շարք կանոններ՝ բացատրելու այն տարաբնույթ փոփոխությունները, որոնք պայմանավորված են կիսաձայնների առկայությամբ: Ձևաբանորեն նրանք թույլ բայերը դիտարկել են եռաբաղաձայն բայերի կաղապարներով և խորքային մակարդակի ձևերը վերակազմելով՝ կարողացել են դուրս բերել շատ օրինաչափություններ: Օրինակ՝ դատարկ բայերի դեպքում (բայեր, որոնց միջին արմատականը *w* կամ *y* է), նրանք միջին արմատականները վերականգնել են այս բայերին ձևաբանորեն առնչվող բառերի օգնությամբ, ինչպես՝ *qāla* – *ասել* բառն առնչվում է *qawl* – *խոսք* բառին, *sāra* – *ընթանալ* բառը՝ *sayr* – *ընթացք* բառին, *hāfa* – *վախենալ* բառը՝ *hawf* – *վախ* բառին, հետևաբար այս բայերի արմատական հարՖերն են համապատասխանաբար *q-w-l*, *s-y-r* և *h-w-f*: Հաջորդ խնդիրն էր սահմանել, թե կատարյալի կաղապարի որ իրացմանն են պատկանում այս բայերը՝ հիմնվելով անկատարի խոնարհման խորքային մակարդակի **yaqwulu*, **yasyiru* և **yahwafu* ձևերի վրա: Առաջին երկուսն, ըստ ամենայնի, կազմվում են կատարյալի *fa*՝*ala* կաղապարից (*yaqwulu*-ն չի կարող կազմվել *fa*՝*ila*-ից, հակառակ դեպքում այն անկատարում կունենար *yaf*՝*alu* ձևը, այն չի կարող կազմվել նաև *fa*՝*ula*-ից, որովհետև այդ կաղապարով կազմվում են միայն անանցողական բայեր, **yasyiru*-ի համար կատարյալի միակ հնարավոր տարբերակը *fa*՝*ala*-ն է: Իսկ **yahwafu* կաղապարը կազմվում է **hawifa* հիմքից, քանի որ այլ կերպ անկատարի *yaf*՝*alu* ձևը հնարավոր չէ բացատրել:

Հաջորդ քայլը հնչույթաբանական փոփոխությունները բացատրելն էր, թե ինչպես ենք, օրինակ, **yaqwulu* ձևից ստանում *yaqūlu*: Չենք կարող խորանալ քերականների կողմից մշակված կանոնների խրթին համակարգի մանրամասնությունների մեջ, կսահմանափակվենք մի քանի օրինակով (բոլոր թույլ բայերի, այդ թվում նաև կատարյալի ձևերի (ինչպիսիք են *qultu*, *sirtu*, *hiftu*) համակողմանի վերլուծությունը տե՛ս այստեղ՝ Bohas and Guillaume 1984): Կանոններից մեկն այն է, որ */a/* և */w/* կամ */a/* և */y/* հաջորդականությունները փոխարինվում են *'alif*-ով՝ */'*, որը խորքային մակարդակում

վերացական միավոր է, այսպես՝ /qawama/ → /qa"ma/, որը հնչում է [qɑ:ma] (հմմտ. ստորև՝ էջ 146), նույն կերպով՝ /sayara/ → /sa"ra/ և /hawifa/ → /ha"fa/:

Ըստ երկրորդ կանոնի՝ հեշտ արտասանվելու համար փոխվում է ձայնավորների ու կիսաձայնների հերթագայությունը, օրինակ՝ /yaqawulu/-ն դառնում է /yaquawlu/, /yasyiru/-ն՝ /yasiyru/: Երրորդ կանոնի համաձայն՝ հատուկ փոխհարաբերություն կա /i/ և /y/, /u/ և /w/, /a/ և /"/ գույգերի միջև, որով պայմանավորված՝ ձայնավորին հաջորդող կիսաձայնը վերածվում է ձայնավորին հնչմամբ մոտ կիսաձայնների, օրինակ՝ /iw/ → /iy/, /uy/ → /uw/, ինչպես հետևյալ բառերում՝ /miwqa"t/ → /miyqa"t/ և /muysir/ → /muwsir/: Թույլ հարֆերի պարագայում այս կանոնը կիրառվում է՝ բացատրելու այնպիսի կազմություններ, ինչպիսին է, օրինակ, *ḥāfa* բայի անկատարը՝ /yahwafu/ → /yahawfu/ → /yahā"fu/:

Հնչյունաբանական օրենքների համակարգում, որոնցով առաջնորդվում են արաբ քերականները, ամենակարևոր սկզբունքներից մեկը լեզվի հնչյունների հարաբերական կշռի սկզբունքն է: Նրանք սահմանել են ստորակարգություն, որը սկսվում է ամենաթույլ միավորներից՝ ձայնավորներից, դրանց հաջորդում են կիսաձայնները, ապա՝ բաղաձայնները: Ձայնավորների շարքում նրանք սահմանել են թույլից ուժեղ հետևյալ հաջորդականությունը՝ /a/ > /i/ > /u/: Հնչյունափոխությունների բացատրության հարցում հնչյունների այս հարաբերական հերթականությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել՝ հաշվի առնելով լեզվակիրների հակակրանքը հնչյունական այն համադրությունների նկատմամբ, որոնք դժվար է արտասանել: Օրինակ՝ /-iya-/ համադրությունը հնարավոր է, քանի որ դասավորությունն ուժեղից թույլ է, մինչդեռ /-iyu/-ն չափազանց «ծանր» է, ուստի և անթույլատրելի, քանի որ այստեղ անցում է կատարվում ուժեղ միավորից ավելի ուժեղի (օրինակ, /qa"diyu/ – *ղատավոր* բառում, որն այս պատճառով վերափոխվում է /qa"diy/ ձևի):

Բայի ածանցյալ ձևերից են այսպես կոչված բայական կաղապարները (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 6, էջ 115-117): Արաբ քերականները դրանք դիտարկել են որպես բառակազմական ձևաբանության մաս: Նրանք առանձնացնում են 'af'ala, fa'ala և fā'ala կաղապարները, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն հատուկ նշանակությունը, սակայն բոլորն արտահայտում են *ta'diya*-ի՝ անցողականության շարահյուսական նշանակությունը, որի հիմքում բայի վալենտականության աճն է մեկ արժեքով, օրինակ՝ 'alima – իմանալ, 'allama – սովորեցնել մեկին, 'a'lama – տեղեկացնել ինչ-որ մեկին ինչ-որ բան: Այս կաղապարները, ինչպես պարզ բայական հիմքը, կարող են ստանալ -t- լրացուցիչ աճականը՝ արտահայտելու *muṭāwa'a*²⁵ (բռց.՝ ենթարկվողականություն, զիջողականություն) նշանակությունը, ինչպես՝ fa'ala > tafa'ala, fā'ala → tafā'ala, fa'ala → ifta'ala, 'af'ala → istaf'ala. -n- աճականը *infa'ala* կաղապարում ունի նույն նշանակությունը: *Muṭāwa'a*-ն *ta'diya*-ի հակառակ երևույթն է, երբ բայի վալենտականությունը նվազում է մեկ արժեքով, օրինակ՝ *kasara* – կոտրել, *inkasara* – կոտրվել, կամ՝ 'allama –

²⁵ *Uṣṭurp.* مطاوعة, բայերի անդրադարձության նշանակությունը (ծ.թ.):

սովորեցնել, *ta 'allama* – սովորել, կրթվել (Larcher 2012: 75-77): Քերականների համար կարևոր է եղել այն հանգամանքը, որ աճականը (*ziyāda*) որոշակի առնչություն ունի հավելյալ նշանակության հետ:

7.4. Հնչյութաբանություն

Թեև արաբ քերականներին առանձնապես չի հետաքրքրել հնչյունաբանական վերլուծությունը, նրանք իրենց աշխատություններում սովորաբար ընդգրկել են խոսքի հնչյունների պարզ նկարագրություն: Արաբերեն առաջին բառարանի՝ Ալ-Խալիլի «*Kitāb al-‘ayn*»-ի նախաբանում բաղաձայնները դասակարգված են ըստ իրենց արատաբերման տեղի (*mahraj*): Ալ-Խալիլը բաղաձայն հնչյունների յուրաքանչյուր խումբ սահմանում է հավաքական եզրույթով՝ չտարբերակելով ակտիվ և պասիվ արտասանական օրգանները²⁶ («*Kitāb al-‘ayn*», I, խմբ. Ալ-Մախզումի և Աս-Սամառաի (*al-Mahzūmī* և *as-Sāmarrā’ī*), Բեյրութ, 1988, էջ 58).

ḥalqiyya – կոկորդային բաղաձայններ՝ *h, ‘, ḥ, ḥ, ġ*

lahawiyya – լեզվակային բաղաձայններ՝ *q, k*

šajriyya – քմային բաղաձայններ՝ *j, š, ḍ*

‘asaliyya – լեզվածայրի (սուլական) բաղաձայններ՝ *ṣ, s, z*

niṭ‘iyya – առաջնաքմային (լեզվատամնային) բաղաձայններ՝ *ṭ, t, d*

liṭawiyya – միջատամնային բաղաձայններ՝ *ḍ, d, ṭ*

ḍalaqiyya – առաջնալեզվային բաղաձայններ՝ *r, l, n*

šafawiyya – շրթնային բաղաձայններ՝ *f, b, m*

hawā‘iyya – օդային բաղաձայններ՝ *y, w, ‘* (*‘alif*), ‘

Սիբավեյհիի «*Kitāb*»-ում (II, էջ 405) ավելի մանրամասն է տրված արտասանական դիրքերի նկարագրությունը, որտեղ նա ուղղում է Ալ-Խալիլի դասակարգման որոշ կետեր և սահմանում բաղաձայն հնչյունների յուրաքանչյուր խմբի ակտիվ ու պասիվ արտասանական օրգանները: Շատ առումներով այս դասակարգումը զարմանալիորեն նման է արաբերենի հնչյունական կազմի ժամանակակից դասակարգմանը (տե՛ս վերևում՝ էջ 27):

Որոշ առումներով բաղաձայն հնչյունների՝ արաբ քերականների կատարած դասակարգումը տարբերվում է ժամանակակից բաժանումից: Նրանք հիմնականում բաղաձայնները դասակարգել են ըստ արտաբերման եղանակի՝ առանձնացնելով 2 խումբ՝ *mahmūsa* – շնչով արտաբերվող (*h, ḥ, ḥ, k, š, t, ṣ, s, ṭ, f*) և *majhūra* – ձայնով արտաբերվող (*b, j, d, r, l, m, n, w, y, ḍ, ḍ, ṭ, q, ‘, ‘*): Նկարագրելով այս երկու դասակարգումները՝ Սիբավեյհի («*Kitāb*», II, էջ 405) նշում է, որ *majhūra* բաղաձայնների դեպքում ճնշումն ընկնում է արտաբերման տեղի վրա, շունչն ընդհատվում է, մինչև ճնշման ավարտը,

²⁶ Ակտիվ են արտաբերական գործարանի առավել շարժուն օրգանները՝ ստորին շրթունքը, լեզուն, ըմպանի մկանները, կատիկը, իսկ պասիվ՝ անշարժ օրգանները՝ վերին շրթունքը, ատամնաշարը, լնդերքը, կոշտ և փափուկ քիմքը, լեզվակը, կոկորդը, մակկոկորդը (ծ.թ.):

և ձայնը դուրս է գալիս (*'uṣbi 'a l-i 'timād fi mawḍi 'ihi wa-muni 'a n-nafas 'an yajriya ma 'ahu ḥattā yanqadiya l-i 'timād 'alayhi wa-yajriya ṣ-ṣawt*): *Mahmūsa* բաղաձայնները նկարագրվում են այսպես.

«Ճնշումն արտաբերման տեղի վրա այնքան է, որ շունչը ճնշման հետ միասին դուրս է գալիս» (*'uḍ 'ifa l-i 'timād fi mawḍi 'ihi ḥattā jarā n-nafas ma 'ahu*):

Մեկ այլ տեղում նա նշում է, որ *majhūra* բաղաձայնների դեպքում արտասանությունն ուղեկցվում է «կրծքավանդակի ձայնով»՝ *ṣawt fi ṣ-ṣadr*, ակնհայտորեն փորձելով ցույց տալ ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների տարբերությունը: Նա չէր կարող նշել ձայնալարերը, որովհետև դրանց գործառույթն այդ ժամանակ անհայտ էր (հայտնաբերվել են XVI դարում): *t* և *q* հնչյունները *majhūra* խմբում ներառելը կարող է զարմանալի թվալ, քանի որ դրանք սովորաբար դասվում են խուլ բաղաձայնների շարքին, ինչպես որ իրացվում են արդի գրական արաբերենում: Պատմական տվյալների հիման վրա (տե՛ս վերևում՝ էջ 29), այնուամենայնիվ, հնարավոր է ենթադրել, որ Սիբավեյհիի ժամանակ այս երկու բաղաձայններն իսկապես ձայնեղ են եղել: Բեդլիհական ժամանակակից շատ բարբառներում *q*-ն դեռևս իրացվում է որպես [g] (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 10, էջ 224-225):

Երրորդ բաղաձայն հնչյունը, որը, ըստ Սիբավեյհիի նկարագրության տարբերվում է ժամանակակից արտասանությունից, *dād*-ն է: Այս հնչյունի եզակի բնույթը հաստատվում է այն փաստով, որ արաբ քերականներն արաբերենն անվանում են «*dād*-ի լեզու» (*luḡat ad-dād*)՝ ըստ երևույթին հավատալով, որ միայն արաբը կարող է արտասանել այդ հնչյունը: Ժամանակակից արաբերենում *dād*-ն իրացվում է որպես էմֆատիկ հնչյուն՝ *d* [d], չնայած հիմքեր կան կարծելու, որ դասական արաբերենում այն եղել է կողքային բաղաձայն հնչյուն, հավանաբար *dʰ* [dʰ] հնչմամբ (հմմտ. վերևում՝ Գլուխ 2, էջ 29): Սա է հաստատում նաև Սիբավեյհիի՝ *dād*-ի արտաբերման տեղի նկարագրությունը («*Kitāb*», II, էջ 405), համաձայն որի այն գտնվում է լեզվի առջևի հատվածի ու հարող սեղանատամների միջև (*min bayna 'awwal ḥāfat al-lisān wa-mā yalīhi min al-'adras*):

Չնայած արաբ քերականներին այնքան էլ չի հետաքրքրել հնչյունաբանությունը, այնուամենայնիվ նրանք տարբերակել են որոշ ալլոֆոններ՝ ենթահնչյոթներ, որոնցից մի քանիսը թույլատրելի տարբերակներ են, մյուսները՝ արաբերենի հնչյոթների սխալ իրացումներ: Դասական արաբերենում որոշակի միջավայրում *r* և *l* բաղաձայններն, օրինակ, կարող էին ունենալ էմֆատիկ ենթահնչյոթ (օրինակ՝ Ալլահ բառում հետին շարքի ձայնավորից հետո՝ *wallāhi*՝ ի տարբերություն *billāhi* ձևի): Արաբ քերականները նման էմֆատիկ իրացումներն անվանում են *mufaḥḥam*²⁷: Անթույլատրելի ենթահնչյոթներ են արաբերենի արտասանության շեղումները, որոնք թույլ են տալիս ոչ լեզվակիրները՝ արտասանելով, օրինակ, «*kāf*-ը *jīm*-ի և *kāf*-ի միջև (այսինքն՝ չ [ʃ])», «*jīm*-ը ինչպես *šīn*» (այսինքն՝ չ [ʒ])» և «*bā*՝-ն ինչպես *fā*՝» (այսինքն՝ *v* [v]):

²⁷ *Urpap.* مَفَحَم – էմֆատիկ շեշտված, ընդծված արտասանությամբ (ծ.թ.):

Արաբերենում, ինչպես սեմական լեզուների մեծ մասում, ձայնավորները չեն գրվում: Դասական արաբերենում կա ընդամենը երեք ձայնավոր՝ *a*, *i* և *u*: Քերականների նկարագրություններն, այնուամենայնիվ, ցույց են տալիս, որ եղել են տարբեր ենթահնչույթներ, ինչպես արդի գրական արաբերենում է: *a*-ն ոչ էմֆատիկ ու ոչ կոկորդային հնչյունների միջավայրում ունի [æ] իրացումը: Այս արտասանությունը սովորաբար կոչվում է *'imāla* (հակում [դեպի առաջնային շարքի իրացում]), էմֆատիկ հնչյունների միջավայրում ենթահնչույթը [a] է՝ (*tafḥīm*²⁸): *i*-ն էմֆատիկների միջավայրում ունի ենթահնչույթ, որը հավանաբար, իրացվել է որպես միջին շարքի [i]: Պարզ չէ, թե ինչու են քերականները զբաղվել ձայնավորների ենթահնչույթներով, որոնք կապ չունեն բառերի ձևաբանական կառուցվածքի հետ: Միակ հնարավոր բացատրությունն այն է, որ *'imāla*-ի կանոններն իրենց բնույթով բացառապես հնչյունաբանական չեն, այլ գոնե մասամբ կախված են ձևաբանական համատեքստից:

Ինչ վերաբերում է երկար ձայնավորներին, ապա դրանց հնչյունաբանական վերլուծության կարևորությունը ձևաբանության համար առավել ակնհայտ է: Այն, ինչ մենք անվանում ենք «երկար ձայնավոր», արաբերենի գրությամբ արտահայտվում է կարճ ձայնավորները երեք՝ *wāw*, *yā*՝ և *'alif* հարֆերից մեկի հետ գրելով: Ըստ արաբ քերականների, երկար ձայնավորները պետք է վերլուծել որպես կարճ ձայնավորի ու կիսաձայն հնչյունի համադրություն (*harf al-līn wa-l-madd*): Նրանց առանձնացրած երեք կիսաձայններն են *w*, *y* հնչյուններն ու *'alif* կոչվող վերացական միավորը, որն այստեղ նշվում է /'/' նշանով): Այսպես, օրինակ՝ *sūdun* – *ul* (հոգնակի) բառը գրվում է /sawdun/, *bīḍun* – *uayḥuwal* (հոգնակի) բառը՝ /biyḍun/, *dārun* – *umun* բառը՝ /da''run/: Այս վերլուծության մեջ *'alif* կիսաձայնը վերացական տարր է, որը չունի հնչյունական որևէ կարգավիճակ, այլ միայն հնչույթաբանական կառուցվածքի խորքային մակարդակի միավոր է: Քանի որ կիսաձայն հնչույթների անվանումները նույնական են տառային նշանների անվանումների հետ, որոնցով գրավոր լեզվում իրացվում են երկար ձայնավորները, երբեմն ենթադրվել է, որ արաբ քերականները վերլուծելիս շփոթել են տառերն ու հնչույթները, բայց դա, իհարկե, սխալ է: Նրանց կատարած այդպիսի վերլուծության հիմնական պատճառաբանությունը բառի կառուցվածքը վերլուծելու գործում դրա ունեցած կարևորությունն էր. համեմատենք օրինակ /sawdun/ բառը /ḥumrun/ – *ḥawrūḥ* (հոգնակի) բառի հետ, որն ունի նույն կաղապարը: Այս վերլուծությունը դառնում է թույլ բայերում տեղի ունեցող փոփոխությունները բացատրելու հիմք (տե՛ս վերևում, էջ 142-ից):

Եվ, ի վերջո, կա մի թեմա, որին որևէ անդրադարձ չկա արաբական լեզվաբանական աշխատություններում. խոսքը շեշտի մասին է: Դասական արաբերենում շեշտը հնչույթային չէ. չկան այնպիսի երկու բառեր, որոնք տարբերվում են միայն շեշտով: Ուստի հասկանալի է, թե ինչու արաբ քերականներն անհրաժեշտություն չեն գգացել՝ քննելու շեշտը՝ որպես արաբերենի հատկանիշ: Շեշտը հավանաբար գոյություն է

²⁸ *Urpap.* تفخيم – արտասանության շեշտում, ընդգծում (ծ.թ.):

ունեցել որպես խոսքի առողջանական հատկանիշ, բայց այս նյութին անդրադարձ չկա քերականական աշխատություններում (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 6, էջ 105-ից):

7.5. Բառարանագրություն

Արաբական բառարանագրությունը, կարելի է ասել, ծագել է իսլամի ամենավաղ շրջանում, երբ մեկնիչները սկսել են Ղուրանի տեքստից բառեր մեկնաբանել: Ասում են, որ Մուհամմադի հայտնի զինակից Իբն Աբբասը (Ibn ‘Abbās, մահ. 68/687) կազմել է օտար ծագման բառերի ցանկ (տե՛ս Գլուխ 5, էջ 81-83), իսկ վաղ շրջանի քերականները սկսել են կազմել թեմատիկ բառացանկեր, օրինակ՝ ձիերին առնչվող տերմինաբանություն: Ոչ թեմատիկ դասավորությամբ առաջին բառարանը «*Kitāb al-‘ayn*»-ն էր, որը վերագրվում է Ալ-Խալիլ իբն Ահմադին (մահ. 170/786 կամ 175/791): Այս բառարանի նախաբանում նա դասակարգում է արաբերենի բաղաձայնները՝ բացատրելով այն կարևոր դերը, որն ունի այս դասակարգումը արմատների վերլուծության գործում: Մեմական լեզուներում որոշակի սահմանափակումներ են գործում բայարմատների ձևավորման գործընթացում՝ խուսափելու հնչմամբ մոտ բաղաձայնների համատեղ իրացումից: Կա ընդհանուր սկզբունք, ըստ որի՝ եռահարֆ արմատի առաջին երկու արմատականները չեն կարող լինել նույնական կամ համօրգանական (արտասանական նույն տեղայանացման), մինչդեռ վերջին երկուսը կարող են լինել նույնական, բայց ոչ համօրգանական. 1-ին ու 3-րդ արմատականները սովորաբար ենթարկվում են նույն սկզբունքին (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 6, էջ 107, պարտադիր կոնտուրի սկզբունքի վերաբերյալ): Այսպես, օրինակ, արաբերենում չկան *b-m-* (երկու երկշրթնային) կամ *j-k-* (երկու հետնալեզվային, *j*-ն որպես **g*-ից ածանցված իրացում, *himin*. վերևում՝ Գլուխ 2, էջ 29) հաջորդականությամբ սկսվող արմատներ, նույն սկզբունքով՝ կան *m-d-d* և նման կառուցվածքի արմատներ, բայց չկա *m-d-t* (երկու ատամնային) կառուցվածքի որևէ արմատ: Ձևակերպելով այս սահմանափակումները՝ Ալ-Խալիլը կազմել է արտասանական դասեր, որոնք վերաբերում են հարակից արտասանական դիրքերին: Այսպես, օրինակ, *h-h-q* արմատն անընդունելի է, որովհետև երեք բաղաձայններն էլ պատկանում են նույն «արտասանական դասին»: Բնականաբար, արմատի կառուցվածքի վերաբերյալ սահմանափակումները ձևակերպելու համար անհրաժեշտ են եղել արտաբերումը նկարագրող եզրույթներ՝ նկարագրելու բաղաձայնների բնույթը: Նման սահմանափակումներ են ստեղծվել փոխառված բառերը գտնելու նպատակով: Ալ-Խալիլի ամենահետաքրքիր դիտարկումներից մեկն այն է, որ չկան արաբական քառահարֆ արմատներ, որոնցում չլինի *b*, *f*, *m*, *r*, *n*, *l* բաղաձայններից առնվազն մեկը, որոնք նա հավաքականորեն անվանել է *dalaqiyya*²⁹:

Ալ-Խալիլը նպատակ է ունեցել հավաքագրելու բոլոր այն արմատները, որոնք ունեն նույն արմատական հարֆերը՝ բոլոր հնարավոր դասավորություններով: Օրինակ՝ *‘ayn-nūn-qāf* բաժնում տեղ են գտել *‘n-q*, *q-‘n*, *q-n-‘*, *n-‘q*, և *n-q-‘* արմատները:

²⁹ *Urw.* حروف الذلاقة کلام ذلقية – նայական՝ փափուկ բաղաձայններ, ձայնորդներ (ծ.թ.):

Բառարանը սկսվում է *‘ayn* հարֆը պարունակող արմատներով, ապա հետևում է ոչ թե այբբենական կարգով, այլ հնչակարգով դասավորություն՝ ըստ արտաբերման տեղի՝ կոկորդայիններից դեպի շրթնայիններ:

«*Kitāb al-‘ayn*»-ի դասավորության թերություններից մեկն այն է, որ այս բառարանում բավական դժվար է բառ գտնելը: Ավելի ուշ շրջանի բառարանագիրները հրաժարվել են այս կառուցվածքից և ընդունել են այբբենական կարգով դասավորությունը՝ սկսելով, սակայն, վերջին՝ 3-րդ արմատական հարֆից, ապա՝ առաջին և վերջում՝ երկրորդ: Սա երբեմն կոչվում է հանգավոր կարգ, և այս սկզբունքը որդեգրելու պատճառներից մեկն իսկապես կարող էր լինել հանգավոր բառեր գտնելու անհրաժեշտությունը: Առաջինն այս դասավորությունը կիրառել է Ալ-Ջաուհարին (*al-Jawharī*, մահ. 393/1003 կամ 400/1010) իր «*Ṣiḥāḥ*»-ում, որը հայտնի բառարան էր, մինչև դրան փոխարինելու եկան մեծ հավաքածուները, որոնց նպատակն էր ընդգրկել արաբերենի ամբողջ բառապաշարը: Իբն Մանզուրի (*Ibn Manẓūr*, մահ. 711/1311) «*Lisān al-‘Arab*»-ը պարունակում է մոտ 80,000 բառ: Ալ-Ֆիրուզաբադիի (*al-Fīrūzābādī*, մահ. 817/1414) ավելի փոքր «*Qāmūs*»-ն այնքան հայտնի դարձավ, որ դրա անունը, որը բառացի նշանակում է «օվկիանոս», սկսեց օգտագործվել հենց «բառարան» նշանակությամբ: Իսկ Մուրթադա Ազ-Ջաֆիդիի (*Murtadā az-Zabīdī*, մահ. 1206/1791) «*Tāj al-‘arūs*»-ը պարունակում է ոչ պակաս, քան 120 000 բառ:

Բոլոր բառարանագիրների համար, անկախ նրանից՝ նրանք բառերը դասավորել են դիրքերի փոփոխության, թե հանգավորման կարգով, ակնհայտ էր, որ նույն արմատականներն ունեցող բոլոր բառերն ունեն ընդհանուր իմաստային բաղադրիչ: Ավելին, եթե բառը շեղվում էր այդ իմաստից, ապա վստահաբար այն արտաքին փոխառություն էր: Օրինակ՝ *h-b-b* արմատականներով կազմված բառերը հիմնականում կապված են «սեր» նշանակության հետ, բայց գոյություն ունի նաև *ḥubb* բառը, որ նշանակում է «ջրի անոթ»: Իբն Դուրայդը (*Ibn Durayd*, «*Jamharat al-luġa*», I, խմբ.՝ Բաալբաքի (*Baalbaki*), Բեյրութ, 1987, էջ 64) բացատրում է այս անհամապատասխանությունը՝ հավաստելով, որ այն փոխառվել է պարսկերենից, որտեղ կա այս նշանակությամբ *ḥunb* բառը:

Սկզբում գրավիչ է թվում այն միտքը, որ արմատները, որոնք տարբերվում են միայն մեկ բաղաձայնով, իմաստաբանական կապ ունեն: Բառարանագիրներն այս սկզբունքը ձևակերպել են որպես *al-istiḡāq al-‘akbar* – *մեծ ստուգաբանություն*՝ նշելով, որ երկու միանման արմատականներով բառերն իմաստաբանորեն կապված են: Քերական Իբն Ջիննին (*Ibn Jinnī*, մահ. 392/1002) իր «*Ḥaṣā’iṣ*»-ում (II, խմբ.՝ Ալ-Նաջջար (*an-Najjār*), Կահիրե, 1952-1956, էջ 133-139) մեկ քայլ առաջ է գնացել: «*Kitāb al-‘ayn*»-ում արմատների դասավորությունը (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 5) արդեն իսկ հուշում էր արմատի բաղադրիչների տարբեր դասավորությամբ ձևերի միջև իմաստաբանական ընդհանրության մասին: Իբն Ջիննին ձևակերպել է այս սկզբունքը՝ նշելով, որ գոյություն ունի *istiḡāq kabīr* – *մեծ ստուգաբանություն*՝ իմաստաբանական ավելի բարձր մակարդակ, որտեղ երեք արմատականների բոլոր դասավորություններն ունեն

ընդհանուր նշանակություն: Օրինակ՝ *‘-b-r* արմատականներից Իբն Ջիննին ստացել է հետևյալ բառերը՝ *‘ibāra* – *արտահայտություն*, *‘abra* – *արցունք*, *‘arab* – *քոչվորներ*, *bara‘a* – *հմուտ*, *ճարտար լինել*, *ba‘r* – *գոմաղբ*, *rab‘* – *գարնանային կայանի վայր*, *ru‘b* – *վախ*: Նա պնդում է, որ այս բոլոր բառերն արտահայտում են ընդհանուր նշանակություն, որն է «տեղափոխում/փոխադրում»: Նույն բաղաձայններն ունեցող բառերի միջև իմաստաբանական կապի ընդհանուր գաղափարը կարծես ընդունվել է արաբական ավանդույթի շատ ներկայացուցիչների կողմից, չնայած նրանցից շատերը չեն համարձակվել գնալ այնքան հեռու, որքան Իբն Ջիննին (եռահարֆ արմատի մասին ժամանակակից տեսությունների մասին տե՛ս Գլուխ 6, էջ 107-111):

Լրացուցիչ գրականություն

Արաբ քերականների տեսություններին ծանոթանալու համար, որպես ներածական նյութ, առաջարկվում է Քարթերի աշխատանքը (Carter 1981): Այս գիրքը Իբն Աջուռումի (Ibn ‘Ajurrūm, մահ. 723/1323) ուշ շրջանի քերականական աշխատության՝ «*‘Ajurrūmiyya*»-ի մեկնաբանությունն է, որում անդրադարձ կա արաբերենի քերականության գրեթե բոլոր հայեցակետերին: Ձևաբանության համար նույնպիսի նշանակությունն ունի մեկ այլ հեղինակի՝ Ահմադ իբն Մասուդի (*‘Ahmad ibn Mas‘ūd*, VII/XIII դարավերջ) ուշ շրջանի աշխատության՝ «*Marāḥ al-‘arwāḥ*»-ի՝ Օկեսոնի (Åkesson 2001) կատարած թարգմանությունն ու մեկնաբանությունը: Արաբերենով արաբական քերականական ավանդույթի պատմության ընդհանուր նկարագիր է Դայֆի հեղինակած գիրքը (Dayf 1968), մշակված ձեռնարկ ունի Մեզգինը (Sezgin 1984), ավելի համառոտ նկարագրություններ են Քարտերի (Carter 2007) և Օուենսի (Owens 2007) աշխատանքները: Քերականների տեսությունների համադրական նկարագրություն է Bohas, Guillaume and Kouloughli (1990), նաև Versteegh (1997a): Արաբ քերականների հնչյութաբանական ու (ձևա)հնչյութաբանական սկզբունքների հստակ վերլուծություն են կատարել Բոհասն ու Գիյոմը (Bohas and Guillaume 1984): Նշված աշխատությունը արաբական քերականության տեսության լավագույն ուսումնասիրություններից մեկն է: Քերականների մեթոդաբանական մոտեցումների վերաբերյալ տե՛ս Ալ-Ջաջաջիի «*‘Idāḥ*»-ի մեկնաբանությունը (Versteegh 1995) և Սուլեյմանի (Suleiman 1999)՝ քերականական փաստարկների ուսումնասիրությունը: Արաբերենի քերականության ու ժամանակակից արևմտյան լեզվաբանության համեմատության զգայուն հարցը հրաշալի է քննել Օուենսը (Owens 1988): Արաբերենի քերականության մեջ «խորքային մակարդակ» հասկացության մասին տե՛ս Versteegh (1994): Արաբական լեզվաբանական ավանդույթում իմաստաբանության դերը ուսումնասիրել են Գալին (Gully 1995) և Վերստեիլը (Versteegh 1997b): Լեզվաբանական ավանդույթում պրագմատիկայի դերի մասին տե՛ս Լարշերի ժողովածուի հոդվածները (Larcher 2014):

Սիբավեյիի քերականության տեսության վերաբերյալ առկա է ծավալուն գրականություն: Նրա աշխատանքի ընդհանուր նկարագիրը ներկայացրել է Քարտերը (Carter 2004): «*Kitāb*»-ի տեքստը հրատարակել է Դերենբուրգը (Derenbourg, 2 հատոր,

Փարիզ, 1881-1889, վերահրատ. Հիլդեսհայմ, 1970), որը հիմք է հանդիսացել ինչպես Բուլակի (2 հատոր, հիջրայի 1316 թ., վերահրատ. Բադդադ, ա.թ.), այնպես էլ Աբդ Ալ-Սալամ Մուհամմադ Հարունի (5 հատոր, Կահիրե, 1966-1977) հրատարակությունների համար: Կա Յանի (Jahn) կատարած գերմաներեն ավելի հին թարգմանությունը (2 հատոր, Բեռլին, 1895-1900, վերահրատ. Հիլդեսհայմ, 1961): Սիբավեյհիի մշակած քերականական համակարգը վերլուծել է Մոզելը (Mosel 1975), Մարոգին (Marogy 2010) նրա շարահյուսական տեսությունը համեմատում է ժամանակակից լեզվաբանական տեսության հետ: Նրա կիրառած քերականական եզրույթների ցանկը կազմել է Թրոպոն (Troupeau 1976), «*Kitāb*»-ի տերմինաբանական մի շարք հարցեր քննվում են Լևինի հոդվածների ժողովածուում (Levin 1998): «*Kitāb*»-ի՝ որպես արաբերենով հրատարակված առաջին գրքերից մեկի կարգավիճակի մասին տե՛ս Schoeler (1989a): «*Kitāb*»-ի վաղ տեքստի պատմությանն ու դրա ընդունմանն են անդրադարձել Հումբերտը (Humbert 1995) և Բերնարդսը (Bernards 1997), արաբական քերականական տեսության համատեքստում դրա ունեցած դերը վերլուծել է Բաալբաքին (Baalbaki 2008):

Պետք է առանձնացնել մեթոդաբանական խնդիրների մի քանի ուսումնասիրություն. Բոհասը (Bohas 1981, 1985) անդրադառնում է արաբ քերականների ներկայացրած հնչույթաբանական փաստարկներին, Այուբն ու Բոհասը (Ayoub and Bohas 1983) մեկնաբանում են նախադասության կառուցվածքի՝ արաբ քերականների վերլուծությունը, հոգնակիի և երկակիի վերջավորությունների թեքման խնդիրը քննության է առնում Վերստեեխը (Versteegh 1985): Էրմերսը (Ermers 1995) վերլուծում է արաբական լեզվաբանական մոդելի կիրառումը թյուրքական լեզուների քերականության վրա, որոնց կառուցվածքն ամբողջովին տարբերվում է արաբերենի կառուցվածքից: Նախադասության շարահյուսության մասին տե՛ս Peled (2009):

Սիբավեյհիի հնչունաբանական/հնչույթաբանական տեսությունների մասին տե՛ս Al-Nassir (1993), ընդհանուր առմամբ արաբերենի հնչունաբանության մասին տե՛ս Bravmann (1934): *Majhūra/mahmūsa* հասկացությունների մեկնաբանության մասին տե՛ս Fleisch (1958) և Blanc (1967): Իբն Ջիննիի տեսություններն է ուսումնասիրել Բակալան (Bakalla 1982): Արաբերենի *dād* հարֆի բնույթի վերաբերյալ կա ընդարձակ գրականություն, տե՛ս, օրինակ, Cantineau (1960: 54-56), Steiner (1977) և Versteegh (1999): *Qāf*-ի արտասանության և /q/-ի և /g/-ի տարանջատման մասին տե՛ս Blanc (1969):

Իսլամի վաղ շրջանում բառարանագրության զարգացման մասին տե՛ս Haywood (1965) և Wild (1965, Ալ-Խալիլ իբն Ահմադի մասին ձեռնարկ ունի Սեզգինը (Sezgin 1982), համառոտ ակնարկ ունի Ջայդեսստիքերը (Seidensticker 2008): Բառարանագրության պատմության վերաբերյալ ամենավերջին ուսումնասիրությունը կատարել է Բաալբաքին (Baalbaki 2014):

Գլուխ 8

Նոր արաբերենի առաջացումը

8.1. Լեզվական իրավիճակն իսլամական կայսրությունում

Մուհամմադ մարգարեի մահվանից (10/632 թ.) անմիջապես հետո մեկնարկած արաբական նվաճումների ժամանակաշրջանը արաբերենի պատմության մեջ շրջադարձային փոփոխություններ առաջ բերեց: Մի քանի տասնամյակի ընթացքում արաբախոսները գրավեցին հսկայական տարածքներ և իրենց լեզուն պարտադրեցին նվաճված երկրների ժողովուրդներին: Նախքան իսլամը արաբախոսներ կային Սիրիայում ու Եգիպտոսում (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 3), բայց թերակղզուց դուրս նրանց լեզուն երբեք հեղինակավոր չի եղել, ուստի այս երկրներում բնակվող ոչ արաբների համար արաբերեն սովորելու շարժառիթ երբևէ չի եղել: Այս գլխում կանոդրադառնանք այն հարցին, թե արաբական նվաճումներից հետո արաբականացման գործընթացն ինչպիսի հետևանքներ է թողել լեզվի կառուցվածքի վրա: Նախ կներկայացվի նվաճված տարածքների լեզվական իրավիճակը, ապա կքննվեն լեզվում տեղ գտած փոփոխությունները, վերջում անդրադարձ կկատարվի այս փոփոխությունների վերաբերյալ բացատրություններին:

Նվաճումների մասին պատմական հանգամանալից տեղեկություններ ենք ստանում մուսուլման պատմիչների մանրամասն վկայություններից, բայց արաբականացման գործընթացի մասին շատ քիչ բան է հայտնի: Նվաճումների ամենավաղ փուլում Մադինայում մուսուլման կառավարիչների ռազմական ջանքերը միտված էին արաբախոս ցեղերի նկատմամբ քաղաքական վերահսկողություն հաստատելուն, նախ թերակղզու սահմաններում, այսպես կոչված՝ *ռիդդայի* պատերազմների շրջանում, ապա՝ թերակղզուց դուրս, որտեղ, մասնավորապես Սիրիական անապատում ու Իրաքում, անհիշելի ժամանակներից արաբախոս ցեղեր են ապրել: Նվաճումների սկզբնական շարժառիթը եղել է բոլոր արաբախոս ժողովուրդներին իսլամի դրոշմներքո միավորելու գաղափարը, իսկ հարևան նստակյաց ժողովուրդների տարածքները նվաճելու միտքն առաջ է եկել հետագայում:

Համապատասխան տվյալների սակավության պատճառով դժվար է ասել, թե ինչպես է ընթացել արաբականացման գործընթացը. շատ դեպքերում կարող ենք միայն գուշակել թե որքան ժամանակ է պետք եղել, որ արաբերենը դառնա խալիֆայության հիմնական լեզուն: Մի բան հստակ է. արաբականացումը շատ ավելի ընդգրկուն և, հնարավոր է, նույնիսկ ավելի արագ գործընթաց է եղել, քան իսլամացումը:

Գուցե իսլամ ընդունելը նյութական առավելություններ ուներ, ինչպես, օրինակ, գլխահարկից (*jizya*) ազատվելն ու *dimmi* փոքրամասնության կարգավիճակ չունենալը, բայց ընդհանուր առմամբ մուսուլմանների հիմնականում հանդուրժողական վերաբերմունքը քրիստոնյաների ու հրեաների նկատմամբ իսլամ ընդունելու ծայրահեղ անհրաժեշտություն չառաջացրեց: Արդյունքում լեզուն իսլամական խալիֆայության համար դարձավ միավորման ավելի գորեղ գործոն, քան կրոնը: Նույնիսկ այսօր արաբախոս երկրներում կան զգալի թվով քրիստոնյաներ և փոքրաթիվ հրեաներ, որոնց մայրենի լեզուն, ինչպես և իրենց հարևան մուսուլմաններինը, արաբերենն է:

Նոր ձևավորվող իսլամական կայսրությունում տիրող լեզվական իրադրության մասին համեմատաբար ավելի շատ տեղեկություններ կան: Արաբական թերակղզում միակ «օտար» լեզուն, որին առնչվել են արաբները, եղել է հարավարաբերենը: Այս լեզվի վիմագիր ձևն այլևս չի գործածվել, բայց որոշ տարբերակներ հավանաբար պահպանված են եղել որպես խոսակցական լեզու, քանի որ լեզվական որոշ օջախներում տասնյակ հազարավոր մարդիկ այսօր էլ խոսում են հարավարաբական լեզուներով Մահրայում (Եմեն), Զուֆարում (Օման) և Սոկոտրա կղզում: Ժամանակակից հարավարաբական այս լեզուներն, ըստ ամենայնի, անմիջականորեն չեն ծագում վիմագիր հարավարաբերենից, այլ առանձին ձևեր են, որոնք մինչև արդի շրջանը երբեք չեն ենթարկվել արաբերենի ազդեցությանը: Մինչ օրս տարբերակվել է 6 լեզու (մեհրի, հարսուսի, բաթհարի, ջիբբալի, սոկոտրի և հաբյոթ), որոնք բոլորն էլ ընկալելի չեն արաբախոսների համար: Ինչպես վերևում նշեցինք, թերակղզու լեզվական իրադրության Ալ-Համդանիի (մահ. 334/946) նկարագրության մեջ դրանք նկարագրվում են որպես *gutm* (սխալ, անհասկանալի) և առանձնացվում են արաբերենի այն տեսակներից, որոնք ազդվել են հարավարաբերենից:

Իրաքում բնակչության մեծ մասը խոսում էր արամեերեն, որը տարածաշրջանի *լինգվա ֆրանկան* էր: Սասանյանների տիրապետության տակ գտնվող շրջաններում որպես վարչական լեզու գործածվում էր միջին պարսկերենը (պահլավերենը): Արաբերեն խոսում էր բնակչության զգալի մասը, հիմնականում՝ Իրաքում բնակվող քոչվոր ցեղերը: Որոշ արաբական ցեղեր դարձել էին նստակյաց, ինչպես Բանու Թանուխը, որը նվաճումներից առաջ հաստատվել էր Հալեպում՝ զբաղեցնելով մի ամբողջ թաղամաս: Այս ցեղերի մեծամասնությունը քրիստոնեություն էր ընդունել դեռ շատ վաղուց, մասնավորապես՝ այն ցեղերը, որոնք հիմնել էին Ալ-Հիրան, որը պարսից թագավորներն օգտագործում էին որպես բուֆերային գոտի իրենց և Արաբիայի բեդվին ցեղերի միջև: Հյուսիսային ու արևելյան Արաբիայի որոշ ցեղեր հաճախակի շփումներ ունեին Միջագետքի ցեղերի հետ, թեև իրենց բնակության հիմնական գոտին թերակղզու սահմաններն էին:

Միրիայում հունարենը որոշ ժամանակ շարունակեց կիրառվել որպես վարչական լեզու, բայց հիջրայի I դարի վերջում փոխարինվեց արաբերենով (Գլուխ 5, էջ 77-78): Քրիստոնյաները շարունակեցին գործածել ասորերենը որպես խոսակցական լեզու մինչև Ք.հ. VIII դարը, իսկ որպես գրական լեզու՝ մինչև XIV դարը: Ասորերենի

խոսակցական ձևը գործածության մեջ մնաց առանձին լեզվական օջախներում. արևմտյան արամեերենը՝ Անտիլիբանանի լեռներում գտնվող Մաալուլա գյուղում, կենտրոնական արամեերենը կամ տուրոյոն՝ Արևմտյան Քուրդիստանի Տուր Աբդին շրջանում: Արևելյան արամեերենով, որը սովորաբար անվանվում է ասորերեն կամ նոր ասորերեն, այժմ էլ խոսում է շուրջ 300000 մարդ Իրանում, Թուրքիայում և Իրաքում, նաև՝ իրաքցի փախստականները Սիրիայում և Կովկասում: Նրանք հիմնականում քրիստոնյաներ են:

Պարսկերենի պատմությունն այլ է: Իսլամական տիրապետության I դարի ընթացքում միջին պարսկերենը (պահլավերենը) դեռ կիրառվում էր որպես վարչական լեզու, բայց Աբդ ալ-Մալիքի բարեփոխումներից հետո այն փոխարինվեց արաբերենով, սկզբում՝ արևմտյան Իրանում, իսկ ավելի ուշ՝ 124/741 թ., Խորասանում: Դրանից հետո այն մնաց միայն որպես գրավոր լեզու մագդեզական կրոնավորների շրջանում, իսկ արաբերենը գերիշխում էր որպես և՛ վարչական, և՛ գրական, և՛ կրոնական լեզու: Արդեն III/IX դարում այն դարձավ նաև մշակույթի ու գրականության լեզու: Իրանական արժեքավոր գրականության զգալի մասը թարգմանվեց արաբերեն, և պարսիկ մտավորականները, նույնիսկ երբ *շուուրիյա* շարժման ժամանակ (եջ 97) հռչակեցին իրենց ազգային ինքնությունը, արաբերենն ընդունում էին որպես իրանական մշակույթի բնական լեզու:

Իրանական գավառների խոսակցական լեզուն, սակայն, այլ հարց էր: Արաբերենը որոշ քաղաքներում հաստատված արաբների ու Խորասան տեղափոխված արաբական ցեղերի լեզուն էր: Սակայն մոտավորապես VIII դարում այս արաբախոս ներգաղթյալները յուրացրեցրել էին բնակչության մեծամասնության լեզուն՝ *դարի* կոչվող բարբառը կամ ֆարսի դարին, որը կիրառվում էր Մասանյան Իրանի արքունիքում որպես խոսակցական լեզու, և որը միջին պարսկերենի խոսակցական տարբերակն էր: Իսլամի տարածմամբ դարիով խոսողների թիվն աստիճանաբար աճեց, և այն ի վերջո դուրս մղեց բոլոր տեղական բարբառները: Արդեն IX դարում իրանական շրջանների բնակչության մեծամասնությունը խոսում էր դարիով՝ թեկուզև տարածաշրջանային որոշակի տարբերություններով: Ստորև կտեսնենք, որ իսլամական արևելքի որոշ անկախ արքայատոհմերի արքունիքներում պարսկերենն իր խոսակցական տարբերակով IX-X դդ. սկսեց վերականգնել իր դիրքերը որպես գրականության լեզու (տե՛ս Գլուխ 17, էջ 384-ից):

Եգիպտոսում, ինչպես Սիրիայում, հունարենը հելլենականացված փոքր էլիտայի լեզուն էր և նաև ծառայում էր որպես վարչական լեզու: Բնակչության մեծ մասը խոսում էր դպտիերենով, որը գրական լեզու էր դարձել IX դարում, երբ Աստվածաշունչը թարգմանվեց դպտիերեն Վերին Եգիպտոսի սաիդական³⁰ բարբառով: Այն ծառայում էր որպես կրոնական լեզու սովորական հավատացյալի համար, որը պարզապես

³⁰ *Արաբ.*՝ صعدي – վերին՝ հարավային Եգիպտոսին (صعيد مصر) հատուկ: Այսպես են կոչվում այս տարածաշրջանում խոսվող թե՛ դպտիական, թե՛ արաբական բարբառները (ծ.թ.):

հունարեն չէր հասկանում: Երբ Ամր իբն ալ-Ասը ('Amr ibn al-Āṣ) 640 թ. սկսեց Եգիպտոսի նվաճումը մոտ 4000-անոց փոքրաթիվ զորքով, որը հետագայում համալրվեց ևս 12000-ով, նա հետևեց բնակեցման քաղաքականության Իրաքի մոդելին և Ֆուստատի զինվորական ճամբարը դարձրեց վարչական կենտրոն: Շուտով ղապտիները նույնպես հաստատվեցին այստեղ, և ղապտիախոս բնակչության ու արաբախոս կայազորի միջև կապերն ամբողջ երկրում խորացան: Երբ երկիրն ընդգրկվեց իսլամական կայսրության կազմում, արաբական ցեղերի հետագա տեղաշարժն անկանոն դարձավ:

Երկրում իսլամական տիրապետության հաստատման առաջին դարերում ղապտի պատրիարքները ստիպված էին արաբ նվաճողների հետ հաղորդակցվել թարգմանիչների միջոցով, բայց X դարում Աշմունեյնի ղապտի եպիսկոպոս Սևերուսը (կամ Սահիրուս իբն ալ-Մուկաֆֆան (Sāwīrus ibn al-Muqaffa')) բողոքում էր, որ ղապտիների մեծ մասն այլևս չի հասկանում հունարեն ու ղապտիերեն և կարողանում է հաղորդակցվել միայն արաբերենով (Griffith 1996: 25): Նա առաջին ղապտի հեղինակներից է, որը գրել է բացառապես արաբերենով: Հավանաբար նշանակում է, որ Ստորին Եգիպտոսում բոլոր քրիստոնյաները ղապտիերենից անցել էին արաբերենի: Վերին Եգիպտոսում ղապտիերենը, հնարավոր է, քիչ ավելի երկար է պահպանվել, բայց արդեն XIV դարում, այն խոսվում էր միայն գյուղական փոքր օջախներում ու վանքերում՝ հոգևորականների շրջանում: Գերմանացի ճանապարհորդ Յոհան Միխայել Վանսլիբը (Johann Michael Vansleb, մահ. 1679), հաղորդում է, որ Վերին Եգիպտոսի որոշ գյուղերում հանդիպել է ղապտիախոսների, (Worrell և Vycichl 1942), բայց ավելի հավանական է, որ այդ շրջանում ղապտիերենը գործածվել է միայն ղապտիական եկեղեցում մատուցվող պատարագներում, ինչպես հիմա է: Ստորին Եգիպտոսում ղապտիերեն/արաբերեն երկլեզվության ժամանակաշրջանը, որը տևել է մոտ երկու դար, ավելի կարճ է եղել, քան Սիրիայի երկլեզվության ժամանակաշրջանը. սա է, թերևս, պատճառը, որ Եգիպտոսի արաբական բարբառների վրա ղապտիերենի ազդեցությունը զգալի չէ (հմմտ. էջ 172-ից և 251): Նույնիսկ ղապտիերենից արված փոխառությունների թիվն է զարմանալիորեն քիչ՝ ըստ վերջին հաշվարկների՝ մոտ 180 բառ (Behnstedt 2006):

Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբականացման գործընթացն առանձին դեպք է, քանի որ այն տեղի է ունեցել երկու ակիքով՝ մի քանի դար տարբերությամբ: Հյուսիսային Աֆրիկա առաջին ներխուժման ընթացքում արաբական զորքերը գրավեցին այն փոքրաթիվ քաղաքային կենտրոնները, որոնք մնացել էին Ք.հ. IV և V դարերում քոչվոր ժողովուրդների հեռանալուց հետո: Արաբական մշակույթի ու լեզվի տարածման կարևորագույն կենտրոն դարձավ Կայրավան ռազմական ճամբարը, որը շուտով դարձավ Հյուսիսային Աֆրիկայի կարևորագույն քաղաքը: Կայրավանում, ինչպես մյուս քաղաքային կենտրոններում, արաբերենը շուտով դարձավ հաղորդակցման լեզու: Աշխարհագրագետ Ալ-Իդրիսին (al-Idrīsī, XII դար) հաղորդում է, որ իր ժամանակներում Գաֆսայում դեռ եղել են ռոմանական լեզվի ինչ-որ տեսակով (*al-lisān al-latīnī al-ʿifrīqī*) խոսողներ (Prevost 2007: 472-473), բայց ավելի հավանական է, որ նա

իրականում լսել է բերբերերենի ինչ-որ տարբերակ: Հյուսիսային Աֆրիկայի գյուղաբնակ ու քոչվոր բնակչության մեծ մասը բերբերախոս է եղել մինչև 2-րդ արշավանքը՝ XI դարը, երբ Բանու Սուլայմ և Բանու Հիլալ բեդվինական ցեղերը մուսուլման գործեցին Մադրիբ: Այս ցեղերը ծագում էին Սիրիայից ու հյուսիսային Արաբիայից, նրանց էր միացել երրորդ՝ Մաաքիլ ցեղը, որն ուներ հարավարաբական ծագում: Նրանք նախ շարժվեցին դեպի Եգիպտոս, բայց հեռացվեցին Ֆաթիմյան խալիֆաների կողմից, վստահաբար այն պատճառով, որ մեծաթիվ քոչվորների ներկայությունը սպառնալիք էր դարձել եգիպտական հասարակության համար:

Հյուսիսային Աֆրիկա եկած բեդվինների ընդհանուր թիվը, ըստ ժամանակակից աղբյուրների, գնահատվում էր 1 միլիոն (ընդհանուր 6 միլիոն բնակչությունից), բայց նրանց ներխուժումը միանգամից տեղի չունեցավ: Թունիս հասնելու համար բեդվիններից պահանջվեց մոտ երկու տարի, բայց մոտ 100 տարի՝ Ալժիր, և ևս 80 տարի՝ Օրան հասնելու համար: Մարոկկոն նրանք ավելի շուտ էին գրավել: Մաաքիլի որոշ խմբեր նվաճեցին Մավրիտանիան, որտեղ այսօր էլ նրանց բարբառը դեռ խոսվում է և հայտնի է *հասսանիյա* անվամբ (տե՛ս ստորև՝ էջ 260-262): Ուր էլ գնային, բեդվինական ցեղերը դառնում էին ռազմական կարևոր գործոն: Նրանց չէր հետաքրքրում քաղաքական իշխանությունը որպես այդպիսին, բայց Հյուսիսային Աֆրիկայում քաղաքական իրավիճակը՝ իշխող տոհմերի միջև բազմաթիվ վեճերով, նրանց հաճախ դաշինքներ կազմելու հնարավորություն էր տալիս:

Բեդվինական ցեղերի ներխուժման արդյունքը եղավ այն, որ գյուղաբնակ բերբեր բնակչության մեծ մասը յուրացրեց արաբերենը: Ներկայումս բերբերական լեզուներով խոսողների կարելի է հանդիպել հիմնականում լեռնային շրջաններում, որտեղ նույնիսկ արաբականացման երկրորդ փուլից հետո շատերը շարունակում էին հաղորդակցվել բերբերերեն: Մարոկկոյում (*al-Magrib al-'aqsā*) արաբականացման գործընթացը տեղի ունեցավ ավելի դանդաղ, քան Մադրիբի մնացած հատվածներում (*Ifriqiya*): Կայրավանը և այլ քաղաքներ հիմնադրվել էին որպես ռազմական ճամբարներ, ինչպիսիք կային Եգիպտոսում ու խալիֆայության արևելյան շրջաններում: Այդ քաղաքներն ունեին խառը բնակչություն, որն արագ յուրացնում էր արաբերենը: Մարոկկոյում շատ ավելի քիչ քաղաքային կենտրոններ կային, և դրանք բնակեցված էին ավելի միատարր, արաբախոս բնակչությամբ: Արդյունքում այստեղ ավելի շատ ժամանակ պահանջվեց, որ արաբերենը տարածվի ողջ բնակչության շրջանում (Rosenberger 1998):

Ներկայումս Մադրիբի բնակչության զգալի մասը դեռ խոսում է բերբերերեն (տամաշեկ) որպես առաջին կամ նույնիսկ որպես միակ լեզու: Խոսողների թվի վերաբերյալ հստակ տվյալներ հայտնի չեն՝ մասամբ բերբերական մշակույթի ու լեզվի վրա տևական տաքուի պատճառով (հմմտ. ստորև, Գլուխ 14, էջ 327-329), բայց մոտավոր հաշվարկներով Մարոկկոյում նրանք կազմում են 40-45 %, Ալժիրում՝ 30 %, Թունիսում՝ 5 %, իսկ Լիբիայում՝ 25 %: Եգիպտոսում բերբերերենով խոսում են միայն Սիվա

փոքր օազիսում: Այս տվյալներն արտացոլում են բնակեցվածության և արաբերենի տարածվածության տեղական տարբերությունները:

Հյուսիսային Աֆրիկայի նվաճումը Պիրենեյան թերակղզին գրավելու և հետագայում Եվրոպա ներթափանցման փորձ կատարելու մեկնարկային կետն էր: Սկսվելով 711 թվականից՝ արաբների ներկայությունն Ալ-Անդալուսում (ինչպես անվանվում էր թերակղզին արաբական աղբյուրներում) շարունակվեց մինչև 1492 թ., և արաբներն շատ շուտով դարձավ Իսպանիայի մեծ մասի վարչական, կրոնական, մշակութային ու նույնիսկ խոսակցական լեզուն (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 17, էջ 377-378): Մալթա կղզին նվաճեցին այն ժամանակ ներկայիս Թունիսի տարածքում իշխող Աղլաբի էմիրները 256/870 թ.: Այս կղզում արաբերենի հետագա պատմությանը կանդրադառնանք ստորև (Գլուխ 15, էջ 333-336):

Նվաճումների սկզբնական փուլում արաբներն տարածվում էր հիմնականում կա՛մ եղած քաղաքներից, ինչպիսին Դամասկոսն էր, կա՛մ ռազմական կենտրոններից, որոնք հիմնվել էին խալիֆայության ամբողջ տարածքում: Տեղաբնակների հետ շփումները մեծ մասամբ տեղի էին ունենում հենց այս ճամբարներում, որոնք շուտով վերածվեցին նոր մեծ ու փոքր քաղաքների, ինչպիսիք են Բասրան, Քուֆան, Ալ-Ֆուստատն ու Կայրավանը: Այս կենտրոններում նվաճողների և նվաճվածների միջև հարկային, առևտրային և վարչական հարցերով պայմանավորված անհրաժեշտ շփումները հանգեցրին նվաճվածների մոտ լեզվական որոշակի համակեցության ձևավորմանը: Արաբական աշխարհագրական գրականության մեջ հաճախ է նշվում նստակյաց բնակչության ու բեդվինների խոսքային տարբերությունների մասին (Գլուխ 10, էջ 207-209), բայց մեր ունեցած լեզվական միակ աղբյուրն արաբերենի այն տեսակի մասին, որով արաբները հաղորդակցվել են ոչ արաբների հետ, վաղ շրջանում կրոնափոխ եղածների լեզվի մասին բազմաթիվ անեկդոտներն են: Որպես կանոն դրանց բովանդակությունը հետևյալն է. նոր իսլամ ընդունած ոչ արաբ հպատակը (*mawlā*), գալով խալիֆի մոտ, փորձում է խոսել անսխալ արաբերենով, բայց անհաջող (տե՛ս վերևում՝ էջ 68): Այս անեկդոտները վկայություններ են ոչ այնքան նոր դավանափոխ եղածների խոսակցական լեզվի, որքան կոնկրետ իրավիճակներում նրանց՝ գրական լեզուն յուրացնելու փորձերի մասին: Դրանք հաստատում են, որ նոր դավանափոխվածների համար գրական լեզուն՝ իր թեքման համակարգով, գործածվել է որպես մոդել. թեքական վերջավորությունների սխալներ հանդիպում են միայն այն ժամանակ, երբ մարդիկ փորձում են պատճենել այն մոդելը, որում այս վերջավորությունները հանդիպում են:

Արաբական բանասիրության պատմության ընթացքում գրվել են հասարակ ժողովրդի լեզվում (*lahn al-‘amma*) հանդիպող սխալների մասին աշխատություններ: Չնայած վերնագրերի ձևակերպումներին՝ այդ աշխատությունները, որպես այդպիսին, չեն վերաբերում խոսակցական լեզվին: Դրանց նպատակն է պահպանել գրական լեզվի մաքրությունը, և թեև դրանցում քննադատվող որոշ սխալների պատճառը եղել է խոսակցական լեզվի միջամտությունը, սխալ կլինի ենթադրել, որ այս նյութի

հիման վրա կարելի է վերականգնել ժամանակի ժողովրդախոսակցական լեզուն: Դա ցույց տալու համար բավական է դիտարկել VI/XII դարի անդալուսյան այս ժանրի մի աշխատությունից մի քանի օրինակ: Իբն Հիշամ ալ-Լահմին (Ibn Hišām al-Lahmī, մահ. 577/1182 թ.) իր «*Madḥal 'ilā taqwīm al-lisān wa-ta'lim al-bayān*» («Խոսքի շտկման և պերճախոսության ուսուցման ներածություն», խմբ.՝ Պերես Լազարո (Pérez Lázaro), Մադրիդ, 1990) գրքում հիշատակում է սովորական մարդկանց թույլ տված բազմաթիվ «սխալների» մասին (*yaqūlūna... – ասում են...*), և տալիս է այն ձևը, որը ճիշտ է համարում (*wa-ṣ-ṣawāb...*), օրինակ՝ սխալ ձայնանիշները (*muqāmāt 'maqāmāt*-ի փոխարեն՝ կանգառներ, կանգ առնելու վայրեր, *dihāb 'dahāb*-ի փոխարեն՝ *qūṣaṣ* բայի մասդարը), սխալ բաղաձայնները (*sanbūsak' sanbūsaq*-ի փոխարեն՝ մտով կարկանդակ, *mutada'di' mutada'di*-ի փոխարեն՝ թուլացած), հնչյունների անհարկի ձուլումը (*muštahid' mujtahid*-ի փոխարեն՝ *hūg*. ջանասեր), բայի սխալ ձևը (*'arsā' rasā*-ի փոխարեն՝ խարիսխ գցել), տեղի նշանակությամբ անվանական կաղապարը՝ գործիքի նշանակությամբ կաղապարի փոխարեն (*maḡsal' miḡsal*-ի փոխարեն՝ լվացարան (սպասքի)), հագագային դադարի սղումը (*tār' ta'r*-ի փոխարեն՝ վրեժ, *riyya' ri'a*-ի փոխարեն՝ թոքեր), թվականների սխալ կազմությունը (*ṭalāt' šuhūr' ṭalātat' ašhur*-ի փոխարեն՝ երեք ամիս): Այս սխալներից մի քանիսը կարող են լինել խոսակցական լեզվի ազդեցության արդյունք, բայց հեղինակի հիմնական մտահոգությունը գրավոր խոսքի սխալներն են: Նա նշում է նաև այնպիսի դեպքեր, ինչպես *ḥalwa* (քաղցրավենիք) (*tā' marbūṭa-ni*)՝ *ḥalwā* (*'alif maqṣūra*-ով) գրելու փոխարեն, որն իր ժամանակներում հավանաբար զուտ ուղղագրական խնդիր է եղել: Այս բոլոր սխալները խոսում են դասական արաբերենի մեջ խոսակցական լեզվի ներթափանցման մասին, սակայն ամբողջական պատկերացում չեն տալիս այն ժամանակվա ժողովրդախոսակցական լեզվի կառուցվածքի և կատարված փոփոխությունների հարաբերական ժամանակագրության մասին:

Իսլամի վաղ շրջանի խոսակցական լեզվի պատկերը վերականգնելու կարևոր աղբյուր է այսպես կոչված միջին արաբերեն տեքստերի կորպուսը, առաջին հերթին՝ պապիրուսները, ապա՝ քերականական բազմաթիվ «սխալներ» ու դասական լեզվից շեղումներ պարունակող քիչ թե շատ գրական տեքստերը: Որոշ սխալներ, անշուշտ, կարելի է բացատրել խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ, բայց քանի որ գրավոր լեզուն մնում էր դասական արաբերենի տիրույթում, միջին արաբերենով տեքստերը բավարար նյութ չեն կարող լինել խոսակցական արաբերենի զարգացման ժամանակագրությունն ուսումնասիրելու համար: Գրավոր տեքստերում փաստագրվում է գրական լեզվի նորմերի փոփոխությունը: Վառ օրինակ է խոսակցական լեզվի դիմային ցուցիչների գործածումը հյուսիսաֆրիկյան միջին արաբերեն տեքստերում: Թեև այս տեքստերում շատ հաճախ բայի անկատարի առաջին դեմքի եզակի թվի համար գործածվում է *n-* ցուցիչը (գրվում է *nqtl – սպանում էս*), բայց առաջին դեմքի հոգնակիի համար *n-...-ū* (*nqtlw – մենք սպանում ենք*) ձևի կիրառումը քիչ է հանդիպում: Տրամաբանական է ենթադրել, որ հոգնակիի այս ձևից խուսափելը պայմանավորված է

նրանով, որ դասական արաբերենում նման ձև չի կարող հանդիպել գրավոր տեքստում, իսկ եզակի թվի ձևն ամեն դեպքում հնարավոր միավոր է՝ չնայած դասականում դրա՝ այլ իմաստ արատահայտելուն: Եթե ավելի ուշ տեքստերում հոգնակիի ձևը հանդիպում է, չի կարելի ենթադրել, որ այն հետագայում հայտնվել է խոսակցական լեզվում: Պարզապես գրավոր լեզվի նորմերն են փոխվել, և այդ ձևը դարձել է պակաս քննադատելի (միջին արաբերենի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 9):

8.2. Արաբերենի նոր տեսակը

Խոսակցական արաբերենի առաջացման պատմական գործընթացի վերականգնման հիմնական աղբյուրը ժամանակակից բարբառներն են: Տերմինաբանորեն որոշակի շփոթություն կա արաբերենի նոր տեսակի անվանման հարցում: «Նոր արաբերեն» (կամ նեոարաբերեն) անվանումն այստեղ կկիրառվի արաբերենի խոսակցական տարբերակի համար, որն առաջացել է նվաճումների վաղ շրջանում և հիմք է դրել արաբերենի այսօրվա բարբառներին: Այս դեպքում արաբերենի նոր տարբերակը հակադրվում է հին արաբերենին, այսինքն՝ այն արաբերենին, որը գործածվել է *ջահի-լիայի* շրջանում: Ինչպես տեսանք Գլուխ 4-ում, նախախլամական շրջանում լեզվական իրադրության շուրջ միակարծություն չկա, ուստի «հին արաբերեն» եզրույթը գործածվում է ինչպես *‘Arabiyya*-ի համար՝ որպես բեդվինական ցեղերի, Ղուրանի ու նախախլամական պոեզիայի ընդհանուր լեզու, այնպես էլ բանաստեղծա-դուրանական կոյնեի համար, որը կիրառվել է որպես գրական լեզու՝ վեր դասվելով բեդվինական ցեղերի բարբառներից: Ցանկացած դեպքում հին արաբերենը արաբերենի այն տեսակն է, որը, մշակվելով քերականների կողմից, դարձել է արաբախլամական կայսրության գրականության ու մշակույթի լեզու և հայտնի է *դասական արաբերեն* անվամբ: Նվաճումներից հետո հին ու նոր արաբերենները գոյակցել են՝ ձևավորելով հանրալեզվաբանական այնպիսի իրադրություն, որը սովորաբար կոչվում է *դիզլոն-սիա* (տե՛ս Գլուխ 13):

Ինչպես կտեսնենք ստորև (էջ 167-ից), հին/նոր արաբերեն հակադրությունը խստորեն մերժում է Օուենսը (Owens 2006): Նա չի կարծում, որ արաբերենի պատմությունն ընդհատում է ունեցել հին ու նոր սահմանվող տարբերակների միջև անցումային փուլում. 2 տարբերակները գոյակցել են նախախլամական շրջանում և իրականում «նոր» արաբերենը գուցե ձևավորվել է սեմական լեզուների զարգացման ավելի հին փուլում, քան «հին» արաբերենը, ըստ նրա, ինչ-որ առումով նոր իրողություն է: Չնայած այս առարկություններին՝ երկու եզրույթներն էլ կշարունակենք գործածել այստեղ՝ հասկանալով, սակայն, որ դրանց տարածմանակյա հարաբերումը հակասական է և ընդունելի է ոչ բոլոր հետազոտողների համար:

Ինչպիսին էլ լինեն նախախլամական շրջանում լեզվական իրադրության վերաբերյալ մեր տեսակետները, արաբերենի նոր տեսակի առաջացման մասին որոշակի

բացատրության կարիք կա: Թեև արաբերենի այս նոր տարբերակի որոշ առանձնահատկություններ արդեն կային նախախլամական բարբառներում, ինչպես, օրինակ, ենթակայի ու ստորոգյալի համաձայնեցումը, չթեքվող երկակիի առկայությունը Հիջազում (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 4, էջ 60-ից), կամ թեքական վերջավորությունների ենթադրելի անհետացումը Հյուսիսային Արաբիայի ծայրամասային բարբառներում (տե՛ս վերևում՝ էջ 63-ից), ոչ ոք չի պնդում, որ ժամանակակից բարբառների բոլոր առանձնահատկությունները ձևավորվել են նախախլամական շրջանում: Բարբառների առաջացման վերաբերյալ ցանկացած տեսություն պետք է հաշվի առնի այն փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել նվաճումներից հետո, և որոնք արաբերենի նոր տեսակն առանձնացնում են հին տեսակից: Միննույն ժամանակ, ցանկացած տեսություն պետք է ոչ միայն մեկնաբանի բարբառների ընդհանուր գծերը՝ հակադրելով դրանք դասական ստանդարտին, այլև բացատրություն գտնի հենց բարբառներում առկա բազմաթիվ տարբերությունների համար: Նախախլամական շրջանում թերակղզու տարածքի արաբները համեմատաբար հեշտ են հաղորդակցվել: Ներկայումս մարոկկացիներն ու իրաքցիներն իրենց բարբառներով խոսելիս շատ դժվարությամբ կհասկանան միմյանց, և իրավացիորեն կարելի է ասել, որ բարբառների միջև եղած լեզվական տարբերությունը նույնքան մեծ է, որքան գերմանական ու ռոմանական լեզուների (ներառյալ ռումիներենը) միջև տարբերությունը, եթե ոչ ավելին:

Նախքան ժամանակակից արաբերենի վերաբերյալ առաջ քաշված տեսություններին անդրադառնալը, դիտարկենք այն ընդհանուր առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշ են բարբառներին՝ ի տարբերություն դասական լեզվի: Չկա որևէ բարբառ, որում դրսևորվում է այդ առանձնահատկությունների ամբողջ շարքը, բայց այդ շարքը կարելի է համարել արաբական աշխարհի բարբառների կառուցվածքի «ընդհանուր հայտարարը»: Առհասարակ այս առանձնահատկություններն ավելի հաճախ են հանդիպում նստակյաց բարբառներում, ինչի համար այստեղ շատ օրինակներ բերվել են Սիրիայի արաբերենից, իսկ բեդվինական բարբառներն ավելի պահպանողական են (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 10):

Առանձնահատկությունների ստորև ներկայացվող ցանկում բարբառների կառուցվածքը համեմատվում է դասական արաբերենի կառուցվածքի հետ: Դա կարող է տպավորություն ստեղծել, որ բարբառներն առաջացել են դասական արաբերենի հիմքից: Հաշվի առնելով այս երկու տեսակների առնչությունների շուրջ առկա տարակարծությունները՝ նման ենթադրությունից պետք է խուսափել: Եթե հետևենք Օուենսին, ապա այդ գծերից շատերը նախկինում եղել են, և չի կարելի ասել, որ «նոր» տեսակն առաջացել է «հնից»: Նույնիսկ եթե նայենք հակառակ տեսանկյունից, այն է՝ «նոր» տարբերակն առաջացել է միայն նվաճումներից հետո՝ երկրորդ լեզվի յուրացման գործընթացի արդյունքում (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 16, էջ 358-ից), ապա լեզուն նոր սովորողների համար, իհարկե, մեկնարկային է եղել ոչ թե պոեզիայի կամ Ղուրանի բարձր արաբերենը, և ոչ էլ բեդվինների առօրյա-խոսակցական լեզուն, այլ լեզվի պարզեցված տարբերակը, որը կիրառվել է օտարների հետ շփվելիս: Հարմարության համար, երկու տեսակները համեմատելիս մենք երբեմն կդիմենք այնպիսի ձևակեր-

պումների, որոնք կարող են ենթադրել տարածամանակյա հարաբերում (օրինակ՝ երբ համեմատության մեջ գործածում ենք < կամ > նշանները):

Բարբառների հնչույթաբանական համակարգում կարելի է նշել մի շարք տարբերություններ.

- հագագային դադարը, որն առկա էր արևելյան արաբերենում ու Ղուրանում, բայց բացակայում էր արևմտյան արաբերենում (տե՛ս էջ 54-ից և 58-59), չի հանդիպում որևէ բարբառում (օրինակ՝ դասական արաբերենում՝ *ra's* (գլուխ), Սիրիայի արաբերենում՝ *rās*, դասական արաբերենում՝ *mi'a* (հարյուր), Սիրիայի բարբառում՝ *mīye*)՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ այն փոխարինում է մեկ այլ հնչյունի, օրինակ՝ Եգիպտոսի արաբերենում /ʔ/ հնչյունով արտահայտվում է դասական արաբերենի /q/ հնչյունը:
- Նստակյաց բարբառներում միջատամնային շփականներին համապատասխանում են լնդերքային պայթականները (օրինակ՝ դասական արաբերենում՝ *ṭalāta* (երեք), Սիրիայի արաբերենում՝ *tlāte*, դասական արաբերենում՝ *danab* (պոչ), Սիրիայի արաբերենում՝ *danab*): Բեդվինական շատ բարբառներ ունեն միջատամնային հնչյուններ:
- Դասական արաբերենի երկու՝ /d/ և /ḏ/ հնչյունները միավորվել են. նստակյաց բարբառներում կիրառվում է միայն /d/, իսկ բեդվինական բարբառներում՝ /ḏ/ հնչյունը (օրինակ՝ դասական արաբերենում՝ *ḏuhr* (կեսօր), Սիրիայի արաբերենում՝ *ḏəhr*):
- Բառավերջի կարճ ձայնավորները բարբառներում ընկել են, իսկ բառավերջի երկար ձայնավորները դարձել են կարճ ձայնավորներ (օրինակ՝ դասական արաբերենում՝ *kataba/katabū* (գրեց/գրեցին), Սիրիայի արաբերենում՝ *katab/katabu*):
- Արաբերենի բարբառներում շեշտը դարձել է ավելի էքսպիրատոր՝ ուժգնության շեշտ, ինչի մասին վկայում է բաց վանկերում կարճ ձայնավորների հաճախակի կրճատումը (օրինակ՝ դասական արաբերենում՝ *katīr* (շատ) > *kitīr* > Սիրիայի բարբառում՝ *ktīr*, կամ՝ *kātiba* դերբայը (գրող *ḥq.*) > *kātbe* Սիրիայի արաբերենում: Հյուսիսային Աֆրիկայի բարբառներում պահպանվել են միայն շեշտված կարճ ձայնավորները:
- Նստակյաց բարբառների մեծ մասում /i/ և /u/ կարճ ձայնավորների դրսևորումը նվազել է, շատ հաճախ այն դարձել է մեկ հնչյուն, որը սովորաբար տառադարձվում է /ə/ նիշով, օրինակ՝ Սիրիայի արաբերենում՝ *ʾəṣṣa*՝ պատմվածք (դասական արաբերենում՝ *qiṣṣa*), *mərr*՝ դառը (դասական արաբերենում՝ *murr*):

Մասամբ որպես հնչույթաբանական փոփոխությունների հետևանք՝ բարբառների ու դասական արաբերենի միջև առաջացել են ձևաբանական մի շարք տարբերություններ.

- անկատարի խոնարհման հարացույցում դիմային ցուցիչների *-a* ձայնավորի փոխարինումը *-i*-ով, օրինակ՝ դասական արաբերենում՝ *yahmilu* (նա կրում է) > *yihmil* > Սիրիայի արաբերենում՝ *yəhmel*: Այս հատկությունը դրսևորվել է նախափալամական որոշ բարբառներում և հայտնի է եղել *taltala* անունով (տե՛ս Գլուխ 4, էջ 59):
- Ածականների հոգնակի թվի *fi 'āl* կաղապարի փոխարեն *fu 'āl* կաղապարի գործածումը (դասական արաբերենում՝ *kibār* (մեծեր) > *kubār* > Սիրիայի արաբերենում՝ *kbār*):
- *-h-* բաղաձայնի անկումը 3-րդ դեմքի եզակի թվի արական սեռի կցական դերանուններում՝ բաղաձայններին հաջորդելիս (դասական արաբերենում *qatala-hu* (սպանեց նրան), Սիրիայի արաբերենում՝ *'atal-o*):
- Քառահարֆ արմատների հոգնակիի *fa 'ālil* կաղապարի փոխարեն *f'ālil* կաղապարի կիրառումը (դասական արաբերենում՝ *sikkīn* (դանակ), հոգնակին՝ *sakākīn*, Սիրիայի արաբերենում՝ *sakkīn*, հոգնակին՝ *skākin*):
- *nisba* վերջավորությամբ հարաբերական ածականների *-iyy* կամ *-īy* վերջավորության փոխարեն *-i-* վերջավորության գործածումը (դասական արաբերենում՝ *masīhiyyun* (քրիստոնյա) Սիրիայի արաբերենում՝ *masīhi*):

Բարբառների ձևաբանությանը բնորոշ է ձևաբանական կարգերի զգալի կրճատումը.

- նստակյաց բարբառներում II ու III դեմքի բայերն ու դերանունները չունեն սեռային տարբերակում, մինչդեռ բեդվինական բարբառներում այս տարբերակումը դրսևորվում է. *hulūl*. Կահիրեի արաբերենում՝ *humma* – *նրանք* (արական/ իգական) Նաջդի արաբերենում՝ *hum* նրանք (արական), *hin* – նրանք (իգական):
- Բայերի ու դերանունների հարացույցում երկակի թիվը վերացել է, գոյականներում մարմնի մասերը պահպանել են պատմական երկակիի վերջավորությունը, որը կիրառելի է դարձել նաև հոգնակիի համար (կեղծ երկակի, տե՛ս ստորև), շատ բարբառներում զարգացել է երկակիի նոր կարգ՝ բացառապես երկակիի նշանակությամբ, որը կիրառելի է շատ գոյականների համար:
- Ներքին կազմության կրավորականը (դասական արաբերենում՝ *fu 'ila, yuf'alu*) Սիրիայի արաբերենում փոխարինվել է *n-* կամ *t-* սկզբնատառերով կրավորականի, ինչպես, օրինակ, Սիրիայի արաբերենում՝ *nḍarab* (ծեծվել), Մարոկկոյի արաբերենում՝ *tṭaḍṛab*. Բեդվինական որոշ բարբառներում ներքին կազմության կրավորականը դեռևս կիրառվում է:
- Բայի պատճառականը (*'af'ala*) բարբառների մեծ մասում փոխարինվել է վերլուծական կառույցով՝ «ստիպել, թույլ տալ» բայերի միջոցով. պատճառականի կաղապարը դեռ գործածական է միայն մի քանի բեդվինական բարբառներում (տե՛ս Գլուխ 11, էջ 233):

- Դասական արաբերենի բայի անցյալ ժամանակի երեք (*fa'ala*, *fa'ila*, *fa'ula*) կադապարներից *fa'ula*-ն այլևս չի կիրառվում, այս կադապարի բայերը, որոնք դասական արաբերենում արտահայտում էին անփոփոխ հատկանիշի նշանակություն, միավորվել են *fa'ila* կադապարի հետ կամ փոխարինվել են այլ ձևերով, օրինակ՝ դասական արաբերենում՝ *hamuḍa* (թթու լինել), Սիրիայի արաբերենում՝ *hammaḍ*:
- Դասական արաբերենի իգական սեռի երեք՝ *-ah*, *-ā* և *-ā'* վերջավորությունները միավորվել են՝ դառնալով մեկ *-a*, ինչպես, օրինակ, դասական արաբերենում՝ *hamrā'u* (կարմիր), Սիրիայի արաբերենում՝ *hamra*:
- Հարաբերական դերանունը (դասական արաբերենում՝ *alladī*, իգականը՝ *allatī*, հոգնակին՝ *alladīna*, *allawātī*, *allātī*) կորցրել է թեքման հարացույցը, օրինակ՝ Սիրիայի արաբերենում՝ (*y*)*alli*:

Համաբանության (անալոգիայի) կիրառմամբ ստեղծվել են նորմայից շեղված ու անկանոն բազմաթիվ ձևեր: Դասական արաբերենում բայի պարզ հիմքի 3-րդ արմատականի դիրքում *w* ունեցող բայերը տարբերակվում էին նույն դիրքում *y* ունեցող բայերից: Բարբառներում այս բայերը միավորվել են՝ իրացվելով մեկ՝ *y* արմատականով բայերի հարացույցով: Օրինակ՝ Սիրիայի արաբերենում հանդիպում ենք *rama/ramēt* – *նետեց/նետեցի*, *šaka/šakēt* – *բողոքեց/բողոքեցի* ձևերը՝ ի տարբերություն դասական արաբերենի *ramā/ramaytu* և *šakā/šakawtu* ձևերի: Նույնն է նաև կրկնավոր բայերի պարագայում (դասական արաբերենում *radda* – *կրկնել*, անցյալ ժամանակի 1-ին դեմքի եզակին՝ *radadtu*), որոնք վերլուծվել են որպես 3-րդ դիրքում *y* արմատականով II կադապարի բայ, օրինակ՝ Սիրիայի արաբերենում՝ *radd*, 1-ին դեմքի եզակին՝ *raddēt*:

Առանձին բարբառներում զգալիորեն ընդհանրացվել են թույլ և ուժեղ³¹ բայերի վերջավորությունները: Շատ բարբառներում թույլ բայերի վերջավորությունները փոխարինվել են ուժեղ բայերի վերջավորություններով, օրինակ՝ Սիրիայի արաբերենում *ramu* – *նետեցին*, այնպես, ինչպես *katabu* – *գրեցին*՝ ի տարբերություն դասական արաբերենի *katabū/ramaw* ձևերի: Բաղդադի մուսուլմանական արաբերենում, ընդհակառակը, թույլ հարժերը փոխարինել են որոշ ուժեղ բայերի վերջավորություններին (օրինակ՝ *kitbaw* – *գրեցին*, այնպես, ինչպես *mašaw* – *քայլեցին*): Բաղդադի հրեական բարբառում բայի ներկայի խոնարհման վերջավորություններում նույնպես դիտվում է այս երևույթը, օրինակ՝ *ykatbōn* – *գրում են*, *tkatbēn* – *գրում էս* (իգ.), այնպես, ինչպես *yənsōn* – *մոռանում են* (ար.)/*tənsēn* – *մոռանում էս* (իգ.), (հմմտ. դասական արաբերեն-

³¹ Հեղինակը «թույլ» և «ուժեղ» եզրույթները կիրառում է արաբերենի բայի համապատասխանաբար *ضعيف* և *متين* տեսակները նկարագրելու համար, որոնք արաբերենի քերականության հայկական ձեռնարկներում նկարագրվում են որպես *անկանոն* և *կանոնավոր*: Սակայն *թույլ բայեր* եզրույթը նա կիրառում է նաև անկանոն բայերի *ناقص* տեսակը նկարագրելիս (այսինքն՝ այն բայերի, որոնց 3-րդ արմատականը ձայնավոր է (ا, و, ي)), որոնք հայկական ձեռնարկներում նկարագրվում են որպես թերի կամ պակասավոր բայեր (ծ.թ.):

նում *yaktubūna/taktubūna* և *yansawna/tansayna*): Բահրեյնի սուննիական բարբառում անցյալ ժամանակի բայերի եզակի թվի առաջին դեմքի բոլոր ձևերն ավարտվում են թույլ բայերին հատուկ վերջավորությամբ. *kitbēt – qrbēgh, nāmēt – pñēgh, ligēt – qunaw*, (դասական արաբերենում՝ *katabtu, nimtu, laqītu*):

Շարահյուսական որոշ կառույցներում արաբական բարբառներում դրսևորվել է առավելապես վերլուծական լեզուներին բնորոշ զարգացում, որտեղ շարահյուսական գործառույթներն արտահայտվում են առանձին բառերով, ոչ թե ձևաբանական միջոցներով: Արդյունքում այդ առանձին բառերը հաճախ քերականացվել են և դարձել նոր ձևաբանական ցուցիչներ: Անվանական համակարգում թեքական վերջավորություններն անհետացել են, իսկ դասական արաբերենի սեռական հոլովով ստացական կառույցի (*hḡawṣaw – ծ.թ.*) փոխարեն զարգացել է վերլուծական ստացական կառույց, որտեղ սեռական հոլովի նշանակություն ունեցող ցուցիչն արտահայտում է ստացականության նշանակություն (տե՛ս ստորև): Բայական համակարգում անհետացել են ներկա ժամանակի բայի երեք եղանակային նշանակությունների միջև եղած տարբերությունները: Անկատարի՝ մոդալ վերջավորություն չունեցող ձևն է կատարում մոդալության շատ գործառույթներ: Բարբառների մեծ մասում ժամանակ և կերպ արտահայտող մի շարք ցուցիչների միջոցով ներկա ժամանակի բայերում ձևավորվել է ձևաբանական նոր հակադրություն (տե՛ս ստորև):

Ժամանակակից բարբառներում արմատապես փոխվել է դասական արաբերենի նախադասության կառուցվածքը: Նախադասության երկու՝ անվանական (թեմա-ռեմա) և բայական (բայական ստորոգյալ-գործող ենթակա) տեսակների միջև տարբերությունն անհետացել է (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 6, էջ 118, Գլուխ 7, էջ 135-137): Դրա փոխարեն ձևավորվել է մեկ ընդունված շարադասություն, որը բարբառների մեծ մասում ունի. ենթակա-բայական ստորոգյալ-խնդիր հերթագայությունը, թեև շատ բարբառներում, որպես ոճական տարբերակ, հանդիպում է նաև բայական ստորոգյալ-ենթակա շարադասությունը: Բայց նույնիսկ այն դեպքերում, երբ բայական ստորոգյալը նախորդում է ենթակային, նրանց միջև գործում է թվի լիակատար համաձայնություն: Դա նշանակում է, որ այսպիսի կառույցները ոչ թե պարզապես դասական արաբերենից անցած ձևեր են, այլ բարբառի կառուցվածքային յուրահատկություն (որոշ բարբառներում համաձայնեցման տարբեր դրսևորումների մասին տե՛ս ստորև՝ էջ 177-178):

Դասական արաբերենում կցական դերանունով իրացված անուղղակի խնդիրն ունեցել է համեմատաբար ազատ շարադասություն, ինչպես ցույց է տրված 1ա և 1բ օրինակներում, որոնք երկուսն էլ թույլատրելի են.

1ա) 'urīdu	'an	'aktub-a	la-kum	risālat-an
ուզենալ. IMPERF.1s	COMPL	գրել. 1s-SUBJ	համար-2mp	նամակ-ACC
Ուզում եմ ձեզ նամակ գրել:				
1բ) 'urīdu	'an	'aktub-a	risālat-an	lakum
ուզենալ. IMPERF.1s	COMPL	գրել. 1s-SUBJ	նամակ-ACC	համար-2mp
Ուզում եմ նամակ գրել ձեզ:				

Ժամանակակից բարբառներում դերանունով իրացված անուղղակի խնդիրները որպես կցորդ միանում են բայաձևին, ինչպես կտեսնենք Սիրիայի արաբերենից ստորև բերված օրինակ 2-ում.

- 2) *bədd-i* *ʾəktob-l-kon* *risāle*
 ուզենալ-1s գրել. IMPERF.1s.-համար-2p. նամակ

Բարբառներում այս կառույցն ունի տարբեր իրացումներ. որոշ բարբառներում հնարավոր է կցական դերանվամբ իրացված ուղիղ և անուղղակի խնդիրների կցումը բային գրեթե ցանկացած կոմբինացիայով, որոշ բարբառներում կան կցորդային ձևերի որոշակի սահմանափակումներ: Ժխտական *mā-...-š* տրոհելի ածանցի, ապառնիի ու շարունակականի կերպային մասնիկների և դերանվանական կցորդների հետ համակցվելիս բայաձևերը որոշ բարբառներում կարող են բավականին բարդանալ, ինչպես Մարոկկոյի արաբերենից բերված օրինակ 3-ում.

- 3) *ma-ǧa-nəktəb-o-lə-k-š*
 NEG-FUT-գրել-IMPERF.1s-3ms-համար-2s-NEG
 Ես դա քեզ չեմ գրի:

Նույնկերպ Եգիպտոսի արաբերենից բերված օրինակ 4-ում.

- 4) *ma-bi-tgib-ha-l-nā-š*
 NEG-CONT-բերել.IMPERF.2ms-3fs-to-1p-NEG
 Դու չես բերում նրան մեզ (մոտ):

Ցանկության, հարկադրանքի, կարողության եղանակային նշանակությունները դասական արաբերենում արտահայտվել են *ʾan* շաղկապով սկսվող ստորադասական կառույցով, որը կառավարում է հաջորդող բայը՝ թելադրելով անկատարի ըղձական եղանակի դիրք, օրինակ՝ *yurīdu ʾan yaqtul-a-nī – նա ուզում է սպանել* (բոց.՝ սպանի – ծ.թ.) *ինձ*: Ժամանակակից բարբառներում այս կառույցը փոխարինվել է շաղկապագուրկ կառույցով, առանց անկատար բայի վերջավորության փոփոխության, օրինակ՝ Սիրիայի արաբերենում *bəddo yəʾtolni – նա ուզում է սպանել ինձ* (որտեղ *bəddo* ձևն առաջացել է դասական արաբերենի *bi-wuddihi – նրա ցանկությունն է արտահայտությունից*), Եգիպտոսի արաբերենում *lāzim tiʾmil da – դու պետք է անես դա*, (որտեղ *lāzim*-ն առաջացել է դասական արաբերենի *lāzim ʾանհրաժեշտ, պարտադիր* բառից), իսկ Մարոկկոյի արաբերենում՝ *ħaššni nəktəb – ես պետք է գրեմ* (որտեղ *ħašš* -ն առաջացել է դասական արաբերենի *ħašša ʾհատուկ առանձնացնել* բայից):

Կա բառային միավորների մի խումբ, որը հանդիպում է գրեթե բոլոր բարբառներում, օրինակ *jāb* (< *jāʾa bi-*) – *բերել*, *šāf* – *տեսնել*, *sawwa* (*sāwa*) – *անել*, *կատարել*, և *rāh* – *գնալ*, *հեռանալ* բայերը: Դրանցից մի քանիսը դասական արաբերենում ունեցել են մասնավորված նշանակություն, որն ընդլայնվել է իմաստի մթագնման հետևանքով. *šāf*-ն, օրինակ, ի սկզբանե ունեցել է «վերնից նայել» նշանակությունը (իմամ. *šayyifa* –

հետախույզ), *sawwā*-ն՝ «հավասարեցնել, դասավորել», *rāh*-ը՝ «երեկոյան հեռանալ»: Բարբառներին բնորոշ է նաև հարցական բառերի փոխարեն անվանական արտահայտությունների կիրառությունը. բոլոր բարբառներում կա *'ayyu šay'in* (ի՞նչը, ո՞ր բանը) արտահայտության ինչ-որ տարբերակ: Դասական արաբերենի *mā* հարցականի փոխարեն, օրինակ, Եգիպտոսում գործածվում է *'ēh*, Մարոկկոյում՝ *āš*, Սիրիայում՝ *šū*, Իրաքում՝ *šinu* բառը: *Kayfa* (ինչպե՞ս) հարցական բառի փոխարեն Սիրիայի արաբերենում կիրառվում է *šlōn* (< *'ēš lōn*, բոց՝ *h'ūz qniyih*), Եգիպտոսի արաբերենում *izzayy* (< *'ēš zayy*, բոց՝ *h'ūz intuph*, դասական արաբերենում՝ *ziyy*) բառերը:

8.3. Նոր արաբերենի առաջացման վերաբերյալ տեսությունները

Արաբական աղբյուրների համաձայն՝ թերակղզու արաբական ցեղերի լեզուն հիմնականում նույնն է եղել՝ աննշան տարբերություններով: Նվաճումներից հետո, սակայն, երբ արաբները սկսել են շփվել այլ լեզուներով խոսողների հետ, իրենց լեզուն փոխանցել են այս մարդկանց, որոնք հետո սկսել են արաբերեն խոսել բազմաթիվ սխալներով: Արդյունքում լեզուն աղավաղվել է (*fasād al-luġa*), և քերականները ստիպված են եղել միջամտել, որովհետև հայտնության գրքի տեքստը կարող էր դառնալ անհասկանալի: Այս տեսակետը ամփոփ ներկայացրել է հայտնի պատմիչ Իբն Խալդունը (Ibn Ḥaldūn, մահ. 757/1356).

«Երբ իսլամը սկսեց տարածվել, և նրանք [արաբները] հեռացան Հիջազից... և երբ սկսեցին խառնվել ոչ արաբների հետ, նրանց [լեզվական] հատկությունները նույնպես փոխվեցին խոսակցական ձևերի ազդեցությամբ, որ լսում էին նրանցից, ովքեր փորձում էին արաբերեն սովորել, քանի որ լսելը լեզուն յուրացնելու հիմնական միջոցն է: Այս ազդեցության հետևանքով [արաբերենը] աղավաղվեց: Գիտության մարդիկ սկսեցին անհանգստանալ, որ [լեզվի] ավանդույթն ամբողջովին կաղավաղվի, մարդիկ ավելի շատ կկիրառեն այդ լեզուն, և Ղուրանն ու սուրնան անհասկանալի կդառնան նրանց: Ուստի նրանք, իրենց [արաբների] խոսքի առանձնահատկություններից ելնելով, լեզվական կանոններ մշակեցին, որոնք համընդհանուր էին այդ ավանդույթի համար և կարող էին կիրառվել մնացած տեսակների համար»: (*fa-lammā jā'a l-'Islām wa-fāraqū l-Ḥijāz ... wa-ḥālaṭū l-'Ajam taġayyarat tilka l-malaka bimā 'alqā 'ilayhā s-sam' min almusta'ribīn wa-s-sam' 'abū l-malakāt al-lisāniyya wa-fasadat bimā 'ulqiya 'ilayhā... wa-ḥašiya 'ahl al-'ulūm minhum 'an tafsuda tilka l-malaka ra'san wa-yaṭūla l-'ahd bihā fa-yanġaliqa l-Qur'ān wa-l-Ḥadīṭ 'alā l-mafhūm fa-stanbaṭū min majārī kalāmihim qawānīn li-tilka l-malaka muṭṭaridatan ... yaqīsūna 'alayhā sā'ir 'anwā' al-kalām*) («*Muqaddima*», Բեյրութ, էջ 546):

Այս մեջբերումից պարզ երևում է, որ արաբների կարծիքով լեզվական փոփոխություններն ու խոսակցական տարբեր ձևերի ի հայտ գալը պայմանավորված էին իսլամական կայսրության բազմալեզու բնակչության և արաբերենի՝ նոր *լինգվա ֆրանկա* դառնալու հանգամանքով:

Որոշ հեղինակներ արաբերենի բարբառների՝ դասականից տարբեր բազմաթիվ ընդհանուր հատկանիշները փորձել են բացատրել մոնոգենեզիսի տեսությամբ, ըստ որի ժամանակակից բոլոր բարբառներն առաջացել են մեկ հիմքից: Օրինակ՝ ըստ Ֆերգյուսոնի (Ferguson 1959a) բարբառների ընդհանուր հիմքը ձևավորվել է Իրաքի ռազմական ճամբարներում, որտեղ հավաքվել էին նախաիսլամական տարբեր բարբառների կրողներ: Այս բարբառների միավորումը հանգեցրել է ռազմական կոյնեի առաջացմանը, որում էլ ձևավորվել են ընդհանուր հատկանիշները: Մասնավորապես՝ Ֆերգյուսոնն իր տեսությունը հիմնավորում է 14 հատկանիշներից կազմված ցանկով, որոնք, ըստ նրա, չի կարելի համարել բարբառների զարգացման անկախ, մեկ ընդհանուր ուղղության արդյունք, այլ պետք է վերագրել մեկ ընդհանուր «նախնու», օրինակ, *šāf* և *jāb* բառային միավորների կիրառությունը, երկակի թվի անհետացումը բայական և դերանվանական հարացույցներում, *d* և *ḍ* հնչյունների միավորումը, վերջին արմատական *w* և *y* հարժեք ունեցող բայերի նույնացումը:

Մոնոգենեզիսի տեսությունը, ինչպիսին Ֆերգյուսոնինն է, առաջարկում է ժամանակակից բարբառների ծագման ընդհանուր հիմք՝ բացատրելու այն ընդհանուր հատկանիշները, որ դրանք ունեն, և որոնք չկան գրական լեզվում: Բարբառների միջև տարբերություններն այդ դեպքում բացատրվում են որպես շեղումների հետագա գործընթացի արդյունք, հավանաբար այն լեզուների կողմնակի ազդեցության պատճառով, որոնցով խոսում էին տարբեր շրջաններում, ուր մուտք էր գործել արաբերենը: Ընդհանուր հիմքի տեսության քննադատներն առարկել են Ֆերգյուսոնի տեսությանը՝ նշելով, որ նմանությունները կարող են բացատրվել նաև որպես զարգացման ընդհանուր ուղղության կամ որպես հետագա փոխներթափանցման գործընթացի արդյունք, ինչի հետևանքով տարբեր շրջանների բարբառները դարձել են հոմոգեն: Ջարգացման ընդհանուր ուղղության կողմնակիցներն ասում են, որ, օրինակ, արաբերենի հետ կապ չունեցող այլ լեզուներում ևս երկակի թիվն անհետացել է, ուստի միանգամայն հնարավոր է, որ բարբառները կորցրած լինեն քերականական այս կարգը մեկը մյուսից անկախ: Ջարգացման ընդհանուր ուղղության տեսության հիմնական խնդիրն այն է, որ այն բավարար չափով բացատրելի չէ, քանի որ միայն այն փաստը, որ նման երևույթներ հանդիպում են տարբեր լեզուներում, չի բացատրում այն պատճառները, որոնք կան այդ փոփոխության հետևում:

Ընդհանուր հիմքի տեսության այլ քննադատներ լեզվի զարգացման գործում ընդգծում են կոնվերգենցիայի (մերձեցման – ծ.թ.) դերը: Ըստ Քոհենի (Cohen 1970)՝ արաբական գորքերը կազմված էին տարբեր ցեղերից, ինչի պատճառով նախաիսլամական բարբառների միջև եղած տարբերություններն աստիճանաբար վերացել են: Նվաճված տարածքներում նոր բարբառներն, ըստ երևույթին, առաջացել են տեղային, ինքնուրույն զարգացման արդյունքում: Բարբառների հետագա մերձեցումը տեղի է ունեցել դասական արաբերենի համընդհանուր ազդեցության և մեկ կամ մի քանի մշակութային կամ քաղաքական կենտրոններից լեզվական նորամուծությունների տարածման արդյունքում: Այս նորամուծությունները ստեղծում էին նրանք, ով-

քեր տիրապետում էին հեղինակավոր դարձած լեզվին: Կոնվերգենցիայի տեսությունը տարբեր բարբառների ծագումը դիտարկում է որպես պոլիգեն (տարահիմք – ծ.թ.) գործընթաց. խոսակցական տարբերակները ինքնուրույնաբար են զարգացել ամեն մի շրջանում, ուր եկել են արաբական գորքերը, այստեղից էլ՝ նրանց միջև տարբերությունները: Հետագա շփումների և կոնվերգենցիայի արդյունքում դրանք աստիճանաբար նմանվել են իրար: Սեմական լեզուների և արաբերենի ժամանակակից բարբառների ծագման վերաբերյալ Էդզարդի (Edzard 1998) առաջարկած մոդելում նույնպես պոլիգենեզիան է դիտարկվում հետագա զարգացումների մեկնակետ: Սակայն Էդզարդը գտնում է, որ այդ տարբերությունները եղել են դեռ մինչև արաբերենի տարածումը, իսկ Քոհենը դրանք համարում է արաբերենի տարածմանը զուգահեռ ընթացող առանձին զարգացում:

Կոնվերգենցիայի մոդելների հետ կապված խնդիրներից մեկն այն է, որ չնայած միննույն տարածաշրջանում բարբառների միջև եղած որոշ նմանություններ կարող են իրավացիորեն համարվել մեկ մշակութային կենտրոնից ներթափանցելու արդյունք, դժվար կլինի նման կերպ բացատրել այնպիսի ընդհանուր հատկանիշներ, ինչպիսին է սեռական հոլովի նշանակություն արտահայտող ցուցիչը, որի համար յուրաքանչյուր բարբառում գործածվում են բառային տարբեր միավորներ (տե՛ս ստորև՝ էջ 174-175):

Օուենսը (Owens 2006) այլ տեսանկյունից է նայում բարբառների և գրական արաբերենի միջև եղած կապին: Ըստ նրա առաջարկած մոդելի՝ նախքան արաբերենի տարածվելը արդեն եղել են տարբերություններ բարբառների ու դասական արաբերենի միջև: Նվաճումների ժամանակ դրանք արաբական ցեղերի միջոցով տարածվել են: Նրա կարծիքով բարբառների միջև եղած նմանությունները, եթե նույնիսկ դրանք աշխարհագրորեն հեռու են իրարից, պետք է բացատրել ոչ թե մերձեցման գործընթացով, այլ նրանց՝ ընդհանուր նախահիմքից ծագելու հանգամանքով: Կիրառելով պատմահամեմատական մեթոդները՝ նա փորձում է վերականգնել ժամանակակից բարբառների ընդհանուր նախահիմքը, որը ներկայացնում է որպես նախադիասպորիկ արաբերեն, այսինքն՝ լեզվի վիճակը նախքան դրա տարածվելը՝ մոտավորապես 630-790 թթ. միջև ընկած շրջանը: Արաբերենի այս տեսակը միշտ գոյակցել է այն տեսակի հետ, որը գրական լեզվի հիմքում է:

Ըստ Օուենսի՝ արաբերենի բարբառները որոշ առումներով ավելի հին են, քան դասական արաբերենը: Ակներև օրինակ է ժամանակակից բարբառներում թեքական վերջավորությունների բացակայությունը, որը, ըստ նրա, նվաճումների շրջանում լեզվում առաջացած նոր երևույթ չէ, այլ գալիս է նախասեմական լեզվից: Թեքական վերջավորությունների առաջացումը սեմական որոշ լեզուներում, ինչպես, օրինակ, աքքադերենում ու արաբերենում, նա համարում է ավելի ուշ շրջանի երևույթ: Օուենսը հղում է կատարում լեզվական իրադրությանը նաբաթեական քաղաքներում, օրինակ՝ Պետրայում, որտեղ արաբերենի երկու տեսակներն արդեն գոյակցում էին՝ նշելով, որ որևէ պատճառ չկա ենթադրելու, թե լեզվի միայն մեկ տարբերակ է եղել թե-

րակդգում: Շատ լեզվաբաններ գուցե կհամաձայնեն, որ իսլամից առաջ լեզվի երկու տարբերակ է եղել՝ բանաստեղծական լեզուն և բեղվինական ցեղերի խոսակցական լեզուն: Սակայն շատ ավելի դժվար է ընդունել, որ լեզվի փոխանցման շարունակականությունը նշելով՝ Օուենսը չի անդրադարձել լեզվի ձևավորման գործընթացում հասարակական-մշակութային հանգամանքներին՝ փոխարենը հենվելով լեզվի վերականգնման վրա: Ըստ նրա՝ վերականգնման պատմահամեմատական մեթոդը բարբառների առնչությունների գնահատման միակ գործուն միջոցն է: Արևմտյան Սուդանի և Ուգենդայի արաբերենների՝ իրարից բավականին հեռու տարբերակների տվյալների համեմատությունն ի հայտ է բերում զարմանալի ընդհանրություններ (2006: 155-65): Ընդունված է կարծել, որ Ուգենդայի արաբերենն առնչվում է Միջագետքի արաբական բարբառներին: Սակայն, ըստ վիճակագրության, պարզվում է, որ Ուգենդայի արաբերենն ավելի շատ ընդհանրություններ ունի արևմտյան Սուդանի արաբերենի հետ: Դրա օրինակ է դերանվանական խնդիր ունեցող դերբայներում *-in-* կապող ածանցի առկայությունը (տե՛ս Գլուխ 15, էջ 343-344), օրինակ՝ Ուգենդայի արաբերենում՝ *zorb-in-nā-kum* – *մենք ծեծեցինք ձեզ*, և Նիգերիայի արաբերենում՝ *kātb-in-he* – *նա գրեց դա*: 49 առանձնահատկություն համեմատելուց հետո Օուենսը եկել է այն եզրակացության (2006: 155), որ այս երկու տարբերակներն ավելի շատ ընդհանրություններ ունեն իրար հետ, քան այն տարբերակների հետ, որոնք աշխարհագրորեն ավելի մոտ են իրենց, ինչը նշանակում է, որ դրանք հավանաբար ծագում են նախադիասպորիկ շրջանի ընդհանուր նախատիպից, որն ամենայն հավանականությամբ եղել է Արաբական թերակղզու տարածքում: Նա կապում է դա Կայս ցեղային միության գաղթի հետ, որը, շարժվելով դեպի արևմուտք ու արևելք, իր հետ այդ երկու շրջաններ է բերել այս հատկանիշը:

Անկախ այն հանգամանքից՝ բարբառների միջև եղած նմանությունները ընդհանուր հիմքից ծագելու արդյունք են, թե կոնվերգենցիայի երկրորդական գործընթաց, նրանց միջև կան նաև բազմաթիվ տարբերություններ: Պոլիգենեզիսի տեսության մեջ այս տարբերությունները դիտարկվում են որպես խոսակցական լեզուների անկախ զարգացման բնական արդյունք: Լեզվական իրադրությունը ցեղերի բնօրրանից դուրս գտնվող բոլոր տարածքներում քիչ թե շատ նույնն էր (այն լեզուն էր, որով խոսում էին արաբական գործերը), սակայն տարբեր էր տեղական միջավայրը՝ պայմանավորված այլ լեզուների գոյությամբ այն շրջաններում, ուր մուտք էր գործում արաբերենը: Երբ այս լեզուներով խոսողները ծանոթացան արաբերենին, նրանք սկսեցին յուրովի հաղորդակցվել այս նոր լեզվով՝ ներածելով որոշակի փոփոխություններ, ինչը տեղի է ունենում որևէ երկրորդ լեզու յուրացնելու ցանկացած գործընթացում: Ժամանակի ընթացքում, երբ ոչ արաբախոս բնակչությունն անցում կատարեց արաբերենին, տեղի խոսակցական ձևերը վերածվեցին արաբերենի տեղական բարբառների:

Բերբերերենը, չնայած դրանում տեղ գտած շեղումներին, շարունակում է մնալ որպես հաղորդակցության լեզու գրեթե նույն տարածքում, թեև որոշ բերբերերախոս-

ներ այլևս չեն կիրառում իրենց լեզուն: Նման դեպքում գործ ունենք առջերս³² լեզվի հետ: Երբ այս առջերս լեզվով խոսողները գործածում են արաբերենը, որոշակի միաջամտությունն անխուսափելի է: Այսպես՝ Ֆ.Մարսեն (Marçais, ա.թ.) Ջիջելի ավժիրյան բարբառին հատուկ մի շարք երևույթների հիմքերը գտնում է շրջակայքի բերբերական բարբառներում: Բերբերերենի ազդեցությունն առաջին հերթին դրսևորվում է *a-* նախածանցով բերբերական ծագման ավելի քան 150 բառի առկայությամբ, օրինակ՝ *agméz* – *բթամատ*, *arīsek* – *սև կեննեխ*, *agrūm* – *հաց*: Այս նախածանցի կիրառումը տարածվել է նաև արաբական ծագման բառերի վրա, ինչպես՝ *asdér* (*կուրծք*, դասական արաբերենում՝ *šadr*), *ažnéh* (*թև*, դասական արաբերենում՝ *janāh*), *aqtōt* (*կատու*, դասական արաբերենում՝ *qitt*), *aḥmír* (*էշ*, դասական արաբերենում՝ *ḥimār*, հզն.՝ *ḥamīr*): Շատ բառերում նախածանցը կարող է սղվել, այնպես որ, հանդիպում են և՛ *asdér*, և՛ *sdér* տարբերակները: Բերբերական այս նախածանցի ծագումն անհայտ է, ներկայումս այդ լեզվով խոսողներն այն կարծես համարում են որոշիչ հոդ. երբ բառում այն կա, արաբերենի հոդը չի կարող կիրառվել: Մարսեն նաև առանձնացնում է շարահյուսական մի շարք երևույթներ: Որոշ գոյականների սեռը փոխվում է բերբերերեն համարժեքների ազդեցությամբ, օրինակ՝ *lhém* – *միս* բառն իգական է, (ինչպես բերբերերեն համարժեքը՝ *tifi*), *ržél* – *նոք* բառն արական է (ինչպես բերբերերեն համարժեքը՝ *adar*), Ջիջելի արաբերենում *má* (ջուր) բառը հոգնակի է, ինչպես բերբերերեն համարժեքը՝ *aman*: Ազգակցականության նշանակություն ունեցող գոյականներով ստացական կառույցներում առաջին անդամը ստանում է դերանվանական վերջավորություն, օրինակ՝ *htú dda-mḥammed* (բոց.՝ քույրը նրա Մուհամմադի – Մուհամմադի քույրը): Ջիջելի արաբերենում գործածվում է նաև պրեգենտատիվ *d-* մասնիկը, օրինակ *d-āna* – *սա էս էս*, կամ *d-buk w-úll* – *սա քո հա՛յրն է, թե չէ*, *húma d-el-ḥāwa* – *նրանք եղբայրներ են*: Այս մասնիկը կարող է առաջացած լինել բերբերական *d-* մասնիկից, չնայած դրա կիրառության որոշ դեպքեր կարելի է հանդիպել նաև Եգիպտոսի արաբերենում:

Ջիջելի արաբերենից բերված օրինակներում բերբերերենի հետ կապն ակնհայտ է, քանի որ այդ բարբառով խոսողների մեծ մասը խոսում է նաև բերբերերեն, և նշված երևույթներն այլ տեղ չեն հանդիպում: Շատ դեպքերում, սակայն, տեղական լեզուն ամբողջովին վերացել է, ինչպես դասական ասորերենը կամ դպտիերենը: Երբ խոսվում է արաբերենի զարգացման գործում այսպիսի մի լեզվի միջամտության մասին, նկատի է առնվում ենթաշերտային ազդեցությունը: Այդ ազդեցությունն ավելի դժվար է ապացուցել, քան առջերս լեզվի ազդեցությունը: Երևույթները, որոնք հանդիպում են որոշակի տարածաշրջանում և կարող են վերագրվել ենթաշերտային ազդեցու-

³² Առջերս կամ աղստրատային լեզուներ – սահմանամերձ շրջաններում էրնիկ խառնման հետևանքով փոխներթափանցած լեզուներ, որոնք հետագայում տարածվում և ընդլայնում են գործածության շրջանակը: Այս լեզուները սովորաբար չեն իշխում մեկը մյուսի վրա, ունենում են հավասար գործածություն: Երբեմն այսպես է կոչվում միայն եկվորների լեզուն, որն ազդել է բնիկների լեզվի վրա: Հեղինակը եզրույթը կիրառել է վերջին նշանակությամբ (ծ.թ.):

թյանը, երբեմն հանդիպում են նաև այլ տարածաշրջաններում, որտեղ տվյալ ենթաշերտային լեզուն երբեք չի եղել հաղորդակցության միջոց: Եզիպտոսի բարբառներում, օրինակ, միջատամնային հնչյունները վերածվել են լեզվատամնայինների, և երբեմն պնդում են, որ դրա պատճառը դպտիերենի ենթաշերտային ազդեցությունն է: Մակայն միջատամնայինների անհետացումը տարածված երևույթ է Արաբիայի բոլոր նստակյաց բարբառներում, նույնիսկ այն վայրերում, որտեղ դպտիերենը երբեք չի գործածվել: Հետևաբար, միջատամնայինների վերածվելը լեզվատամնայինների կարող է լինել ոչ միայն ենթաշերտային ազդեցության արդյունք, այլև երկրորդ լեզվի յուրացման ավելի ընդհանուր գործընթացի օրինակ, երբ բարդ հնչյունները, ինչպիսին միջատամնայիններն են, վերածվել են պարզ լեզվատամնայինների ճիշտ այնպես, ինչպես արաբական լեզվական որոշ անկլավներում անհետացել են էմֆատիկ ու կոկորդային բաղաձայն հնչյունները (տե՛ս, էջ 337, 343):

Երկլեզվության այնպիսի իրավիճակ, ինչպիսին Հյուսիսային Աֆրիկայում էր, հավանաբար եղել է նաև սիրիական տարածաշրջանում արամեերենի և արաբերենի միջև, և հիմա էլ դեռ գոյություն ունի Դամասկոսից հյուսիս գտնվող Կալամուն լեռների լեզվական անկլավներում, որտեղ արևմտյան նոր արամեերենով խոսում են Մաալուլայի երեք գյուղերում: Այս գյուղերի հարևանությամբ խոսվող արաբական բարբառներում արամեերենի ազդեցությունը նկատելի է: Ըստ Առնոլդի և Բենշտեդտի (Arnold and Behnstedt 1993), այս բարբառներում արամեերենի հնարավոր հատկանիշների իզոգլոսներն ավելի հաճախակի են դառնում այն տարածքներին մոտենալիս, որտեղ արամեերենը դեռ հաղորդակցության լեզու է: Նրանք եզրակացնում են, որ երկար ժամանակ, հնարավոր է՝ մինչև XIV դարը, արամեերենը եղել է ողջ տարածաշրջանի լեզուն, սակայն աստիճանաբար դուրս է մղվել, և ներկայումս այդ լեզվով խոսում են միայն նշված սահմանափակ տարածքում: Այս տարածաշրջանի արաբական բարբառներին հատուկ որոշ երևույթներ կարող են օգնել՝ պարզաբանելու սիրիական բարբառների վրա արամեերենի ենթաշերտային ազդեցությունը: Առնոլդն ու Բենշտեդտը ցույց են տալիս, օրինակ, թե ինչպես կարող էին 3-րդ դեմք հոգնակի թվի անձնական *hinne* անջատ և *-hun* կցական դերանունները (Դամասկոսում՝ *honne*, *-hon*) առաջանա՞ծ լինել երկլեզու միջավայրում, որտեղ կիրառվում էին արամեերենի *hinn* և *-hun* ձևերը:

Սիրիայի բարբառներում արամեերենի ենթաշերտային ազդեցությանը վերագրվող այլ երևույթներ են /q/ բաղաձայնի խուլ իրացումը, անշեշտ /u/ և /i/ կարճ ձայնավորների սղումն ու միջատամնային հնչյունների վերափոխումն լեզվատամնայինների: Բայց արաբախոս աշխարհի շատ այլ վայրերում այս երևույթների ընդհանուր տարածվածության պատճառով նման բացատրության անհրաժեշտությունը չեզոքանում է: Դա չի նշանակում, որ ենթաշերտային լեզվի գոյությունը բացարձակապես որևէ դեր չի խաղացել: Ակնհայտ է, որ երբ միջատամնային հնչյուն ունեցող լեզվով խոսողները սկսել են սովորել արաբերեն, կարիք չեն ունեցել անցում կատարելու լեզվատամնային հնչյունների: Բայց դպտիերենի և ասորերենի պարագայում, որտեղ

չկան միջտամնային հնչյուններ, խոսողներն աստիճանաբար պարզեցրել են միջտամնայինների արտասանությունը: Այս իմաստով կարելի է ասել, որ դպտիերենի և արամեերենի կառուցվածքն ամրակայել է արդեն տեղի ունեցող փոփոխությունը:

1979 թվականին լույս տեսած հոդվածում Դիեմը (Diem 1979) դիտարկում է արաբական բարբառների վրա ենթաշերտային ազդեցության բոլոր ենթադրելի դեպքերը: Նման ազդեցություն վերագրելը նա թույլատրելի է համարում միայն երկու դեպքում. նախ՝ եթե տվյալ երևույթը գոյություն ունի թե՛ ժամանակակից բարբառում, թե՛ տարածաշրջանում գործածվող լեզվում, և երկրորդ՝ եթե այդ երևույթը չի հանդիպում որևէ այլ տարածաշրջանում: Նա եզրակացնում է, որ մեծ մասամբ ենթադրելի դեպքերի նմանատիպ զարգացումներ կարելի է տեսնել նաև այլ բարբառներում, որոնք չունեն նույն ենթաշերտային լեզուն, այնպես որ, ենթաշերտային ազդեցության տեսության բացատրական ուժը³³ շատ թույլ է: Միայն մի քանի դեպքերում է նա ընդունում, որ նվաճված բնակչության լեզվի կառուցվածքը կարող է ազդած լինել տեղական բարբառի զարգացման վրա, օրինակ՝ Լիբանանի հյուսիսային շրջանների բարբառներում /ā/ հնչյունի իրացումը որպես / ā / [v:] և /ā/ [æ:] (կամ /ō/ և /ē/) (տե՛ս էջ 239-240), միգուցե նաև այս բարբառներում /a/-ի սղումը անշեշտ բաց վանկերում, ըստ երևույթին, այս տարածքում խոսվող արամեերենի բարբառների հնչույթային կազմի ազդեցությամբ: Հյուսիսային Աֆրիկայում բերբերերենի ազդեցության հետ կապված՝ Դիեմը նշում է /t/ հնչյունի իրացումը որպես պայթաշփական [ts], ինչպես նաև *tafə* ‘*alət* փոխառյալ կաղապարը՝ միևնույն ժամանակ հավելելով, որ դժվար է որոշել՝ դա ենթաշերտային ազդեցությամբ օրինակ է, թե՞ ներթափանցման, որպես երկարատև երկլեզվության հետևանք:

Ուշագրավ են Եմենի արաբական բարբառների այն երևույթները, որոնք վերագրվում են հարավարաբերենի ենթաշերտային ազդեցությանը: Այս տարածաշրջանում ժամանակակից հարավարաբական լեզուների փաստացի գոյության շնորհիվ համեմատաբար հեշտ է որոշել ենթաշերտային ազդեցությունը: Դիեմի առանձնացրած երևույթներից է անցյալի խոնարհման հարացույցում *k-* բաղաձայնի, ինչպես նաև *fa’awwil/fa’āwil* և *fi’wal/fu’wal* (*fi’yal/fu’yal*) հոգնակիի կաղապարների կիրառությունը: Եմենի որոշ բարբառներում անցյալ ժամանակի բայի 1-ին ու 2-րդ դեմքի եզակի թվում դիմային ցուցիչը դասական արաբերենի *-t-* ի փոխարեն ունի *-k-* բաղաձայնը, օրինակ՝ *katab-k* – *գրեցի*: Հարավսեմական լեզուների հետ Եմենի բարբառների ունեցած այս ընդհանրությունը (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 2) հանդիպում է արևմտյան լեռնային շրջաններում, որտեղ, ըստ դասական աղբյուրների, խոսում էին հիմյարերենով. սա հարավարաբական տարածաշրջանի այն գոտին է, որտեղ հաստատվել են

³³ Բացատրական ուժը որևէ տեսության՝ սեփական օբյեկտը լիարժեք և հստակ բացատրելու ունակությունն է: Դրա հիմնական չափանիշներից է կանխատեսող ուժը: Վերջինիս և կեղծելիության ու հեղինակության վիճարկման (լատ.՝ *argumentum ad verecundiam*) ուժերի հետ բացատրական ուժը որակյալ տեսության ամենակարևոր չափանիշներից է (ծ.թ.):

գծմամբ, թեմայավորմամբ և այլ երևույթներով: Ղպտիախոսների համար սովորական է եղել լեզվի այնպիսի կառուցվածքը, որտեղ հարցական նախադասություններում հարցական բառերը սկզբնադիր չեն, ինչպես օրինակ 8-ում.

- 8) *ek-čō* *de* *ou*
 2ms-ասել TOP ինչ
 Ի՞նչ ես ասում:

Այստեղ *ou* հարցական դերանունը չի տեղափոխվում սկիզբ, մնում է *in situ*՝ անշարժ, ինտրի սովորական դիրքում: Երբ ղպտիախոսները ծանոթանում են արաբերենի երկու այլընտրանքային ձևերին, նրանք ընտրում են իրենց մայրենի լեզվին ավելի մոտ տարբերակը՝ չնայած արաբերենում դրա՝ տարբերակված նշանակություն ունենալու հանգամանքին (Ուզբեկստանի արաբերենում շարադասության նմանատիպ բացատրության համար տե՛ս էջ 350):

Ենթաշերտային ազդեցությունը բավարար չէ բարբառների միջև եղած տարբերությունները բացատրելու համար, և ոչ էլ կոնվերգենցիայի տեսությունն է բավարար՝ բացատրելու բարբառների ընդհանրությունները: Գործնականում բոլոր բարբառներում տեղ գտած, սակայն տարբեր իրացում ունեցող կառուցվածքային փոփոխությունների տիպիկ օրինակներ են ստացական կառույցն ու կերպային մասնիկները: Նոր արաբերենին բնորոշ էր հոլովական վերջավորությունների անհետացումը, որը հաճախ նշվում էր որպես բարբառների ու դասական արաբերենի միջև եղած հիմնական տարբերություն: Արդեն տեսանք (Գլուխ 4, էջ 67), որ կա մի քանի պատճառ, թե ինչու այդ փոփոխությունները չեն կարող բացատրվել միայն հնչյունական առանձնահատկություններով: Բոլոր բարբառներում ստացական կառույցում սեռական հոլովով բառը փոխարինվել է վերլուծական ստացական կառույցով, ինչպես ցույց է տրված 9ա, 9բ օրինակներում.

- 9ա) *bayt-u* *l-malik-i*
 տուն-NOM ART-թագավոր-GEN
 թագավորի տունը (դասական արաբերեն)

- 9բ) *il-bēt* *bitā*՝ *il-malik*
 ART-տուն POSS ART-թագավոր
 թագավորի տունը (Եգիպտոսի բարբառ)

Վերլուծական կառույցում ստացականությունը նշվում է *bitā*՝ ստացականության ցուցիչով (որը կոչվում է նաև «սեռականի ցուցիչ»), որը փոխարինում է դասական արաբերենի ստացական կառույցին ու սեռական հոլովի վերջավորությանը: Այս կառույցը հանդիպում է բոլոր բարբառներում՝ բացի բեդվինական որոշ բարբառներից, բայց դրանք տարբերվում են ստացականության ցուցիչի ձևով, ինչպես ցույց է տրված Աղյուսակ 8.1-ում.

Եգիպտոսի արաբերեն (Կահիրե)	<i>bitā</i> ՝
Սիրիայի արաբերեն (Դամասկոս)	<i>taba</i> ՝
Մարոկկոյի արաբերեն (Ռաբաթ)	<i>dya</i> , <i>d-</i>
Մալթայերեն	<i>ta</i> ՝
Սուդանի արաբերեն	<i>ḥaqq</i>
Չադի արաբերեն	<i>hana</i>
Կիպրոսի արաբերեն	<i>šāyt</i>
Բաղդադի մուսուլմանական արաբերեն	<i>māl</i>
<i>qeltu</i> արաբերեն	<i>līl</i>

Աղյուսակ 8.1. Սեռականի ցուցիչները արաբերենի բարբառներում

Ընդհանուր հատկանիշի բազմաձև զարգացման մեկ այլ օրինակ է կերպային վերջավորությունների անհետացումը: Դասական արաբերենում տարբերակվում է անկատար բայի երեք եղանակային ձև՝ *yaktubu* (սահմանական), *yaktuba* (ըղձական) և *yaktub* (վերջատ): Բարբառներում կերպի ձևաբանական կարգն անհետացել է, և եզակի թվում բայը միշտ ունի *yaktub* ձևը: Շատ բարբառներում այն ձեռք է բերել եղանակային նշանակություն: Եգիպտոսի բարբառում, օրինակ, *tišrab* *‘ahwa?* նշանակում է «սուրճ կիսմե՞ք»: Կերպերի տարբերակման համար բարբառները մշակել են ցուցիչների նոր համակարգ, որոնք սկզբնապես եղել են օժանդակ բայեր կամ ժամանակի մակբայներ, ապա քերականացվել են որպես բայաձևի ձևաբանական բաղադրիչ (տե՛ս Աղյուսակ 8.2):

	շարունակական/սովորութային	ապառնի
Սիրիայի արաբերեն (Դամասկոս)	<i>‘am-</i> , <i>bi-</i>	<i>rah(a)-</i> , <i>lah(a)-</i>
Եգիպտոսի արաբերեն (Կահիրե)	<i>bi-</i>	<i>ḥa-</i>
Մարոկկոյի արաբերեն (Ռաբաթ)	<i>ka-</i>	<i>ḡa-</i>
Իրաքի արաբերեն (Բաղդադ)	<i>da-</i>	<i>rah-</i>
Եմենի արաբերեն (Սանա)	<i>bi-</i> (1-ին դեմքը՝ <i>bayn-</i>)	<i>‘a-</i> (1-ին դեմքը՝ <i>šā-</i>)

Աղյուսակ 8.2. Կերպային ցուցիչներն արաբերենի բարբառներում

Եգիպտոսի բարբառում, օրինակ, *bi-* ցուցիչը կիրառվում է շարունակական կամ սովորութային կերպի, իսկ *ḥa-*ն՝ ապառնիի համար, ինչպես օրինակ 10-ում.

- 10) *b-tišrab* - խմում ես, սովորաբար խմում ես
ḥa-tišrab - կիսմես

Այս առումով ևս բոլոր բարբառներն անցել են զարգացման նույն ուղին, բայց դարձյալ տարբերվում են ցուցիչների ձևով ու կիրառման շրջանակով: Բարբառների մեծ մասն ունի երկու ցուցիչների համակարգ՝ շարունակական/սովորութային և ապառնի: Իմաստային գործառնությունների հստակ տարբերակումն առանձին բարբառ-

ներում տարբեր է: Սիրիայի արաբերենում շարունակականությունն արտահայտվում է *'am-* ցուցիչով, իսկ *bi-*ն կիրառվում է ապագայում պլանավորված (կամային) և սովորությանին գործողությունների դեպքում: Իրաքի արաբերենում *da-* ցուցիչը գործածվում է շարունակական/սովորությանին գործողություններ, իսկ առանց ցուցիչի անկատարը՝ ընդհանուր դատողություններ արտահայտելու համար: Շատ դեպքերում այդ ցուցիչների ստուգաբանությունն անհայտ է, բայց, ըստ երևույթին, ապառնիի ցուցիչները հաճախ ծագում են «գնալ» նշանակությամբ բայերից (Եգիպտոսի արաբերենում՝ *ha-*, Սիրիայի արաբերենում՝ *rah-*, Թունիսի հրեա-արաբերենում՝ *maši-*, մալթայերենում՝ *sejjer*), իսկ շարունակականություն նշող ցուցիչները ծագում են *kāna* բայից կամ «նստել», «կանգնել», «անել» նշանակությամբ բայերի դերբայական ձևերից (Սիրիայի արաբերենում *am* < *'ammāl* – անող (ինտենսիվ), Անատոլիայի արաբերենում՝ *qa-*, մալթայերենում՝ *'aed* < *qā'id* – նստած/նստող, Մարակկոյի արաբերենում՝ *ka-* < *kā'in* – լինող, գոյություն ունեցող, Ուզբեկստանի արաբերենում՝ *wōqif*՝ կանգնած/կանգնող):

Վերլուծական ստացականն ու կերպային ցուցիչների համակարգն ունեն կազմության նմանություն, ընդհանուր միտում, որը նկատվում է արաբական բոլոր բարբառներում, և յուրաքանչյուր տարածաշրջանում կա այս միտման յուրօրինակ իրացում: Արաբերենի նոր տեսակի առաջացման մասին ցանկացած տեսություն պետք է հաշվի առնի այս զարգացումը: Իրացման տարբերությունները բացառում են կազմության նմանությունը ավելի ուշ տեղի ունեցած կոնվերգենցիայով բացատրելու հնարավորությունը, որովհետև բարբառների շփման ընթացքում սովորաբար մի բարբառը մյուսից փոխառում է ցուցիչները, ոչ թե կառույցները, որոնք նա հետագայում ինքնուրույն է մշակում:

Նոր բարբառների առաջացման մասին տեսությունների մեծ մասը հակված է լեզվական նոր երևույթների պատճառը փնտրել բնական գործընթացներում, որոնք, թեև ոչ ակնհայտ, բայց արդեն եղել են նախաիսլամական լեզվում: Մեկ այլ մոտեցմամբ լեզվում տեղ գտած փոփոխությունները կապվում են նվաճումների ընթացքում լեզվի յուրացման գործընթացի հետ: Ընդհանուր առմամբ հետազոտողները համակարծիք են, որ իսլամական դարաշրջանի մեկնարկին լեզվի պարզեցված տարբերակներ կիրառվել են: Իսլամի առաջին դարերում նվաճված շրջանների բնակչությունն արաբերենը որպես երկրորդ լեզու սովորել է խիստ չհամակարգված ձևով՝ առանց ֆորմալ դասավանդման՝ գրեթե ուշադրություն չդարձնելով խոսքի ճիշտ կառուցմանն ու կարևորելով հաղորդակցական նշանակությունը: Երկլեզվության շրջանում խոսողների մեծ մասը գործածել է արաբերենը որպես երկրորդ լեզու, այն մայրենի լեզու է եղել միայն փոքրամասնության համար: Նման իրավիճակում նույնանշանակ ձևերից մեկն անհետանում է և առաջ է գալիս զգալի կանոնավորություն. նախապատվությունը տրվում է վերլուծական կառույցներին (ինչպես սեռականի ցուցիչի դեպքում), և տարբեր կարգեր միավորվում են՝ լեզվի յուրացումը հեշտացնելու նպատակով: Բացի դրանից՝ բառապաշարը մասամբ փոփոխվում է, համեմատաբար ոչ պարզ միա-

վորները փոխարինվում են ավելի պարզերով: Նման դեպքերում փոփոխությունների «նախաձեռնումը» մեծ մասամբ վերագրվում է նվաճված տարածքների բնակիչներին (տե՛ս Գլուխ 16): Ամեն դեպքում բոլորը կարծես համամիտ են այն հարցում, որ նշված ձևերն անհետացել են՝ առանց որևէ հետք թողնելու:

Այս խնդիրը պայմանավորված է գրական լեզվի զարգացմամբ: Եթե սկզբում արաբերենը յուրացնելու գործընթացը հանգեցրեց լեզվի արմատական վերակազմության և ավելի պարզեցված տարբերակների ի հայտ գալուն, ապա ավելի ուշ շրջանում ենթադրաբար դասական արաբերենի և հատկապես Ղուրանի լեզվի ազդեցության հետևանքով լեզվում ի հայտ եկան գրական արաբերենի շատ հատկանիշներ, որոնք հանդիպում են ժամանակակից բարբառներում, ինչպիսիք են բայի թեքումն ու բայական երկու ձևերի գոյությունը: Մյուս կողմից, իսլամական կայսրության քաղաքային կենտրոնների բնակչությունն ի սկզբանե արաբ նվաճողների հետ շփվում էր արաբերենի պարզեցված տարբերակով: Քաղաքների բազմալեզու միաջվայրում այդպիսի տարբերակները դարձան արաբների ու տեղաբնիկ կանանց խառնամուսնությունից կամ արաբերենը որպես ընդհանուր հաղորդակցման երկրորդ լեզու գործածող այլալեզու զույգերից ծնված երեխաների մայրենի լեզուն:

Դասական արաբերենի՝ որպես մշակույթի ու կրոնի հեղինակավոր լեզվի տարածմամբ ներդրվեց մի մոդել, որը մեծապես ազդեց լեզվական իրադրության վրա՝ խոսակցականի և գրականի միջև ձևավորելով անցումային լեզվական կոնտինուում³⁴, որը նման է արաբախոս աշխարհի ներկայիս դիզլոսիային: Այս կոնտինուումում խոսքի ավելի ցածր (բազիլեկտալ³⁵) մակարդակներն ընդունելի չէին, և ի վերջո հաղորդակցվողները հրաժարվեցին դրանցից՝ նախապատվություն տալով ավելի բարձր (ակրոլեկտալ) ձևերին: Ըստ էության, բազիլեկտալ հատկանիշների փոխարինումը ակրոլեկտալ հատկանիշներով արտաստվոր երևույթ չէ: Պատմական ինչ-որ ժամանակաշրջանում կառուցվածքային նման մեծածավալ փոփոխությունների ուղղակի ապացույց չկա, սակայն այս գործընթացը որոշակիորեն կարելի է համեմատել դասական արաբերենի ներկայիս միջամտության հետ, ինչը բարբառակիրնե-

³⁴ Կոնտինուում - հանրալեզվաբանական հասկացություն: Լեզվական կոնտինուումը որևէ հասարակության մեջ գործածվող լեզվական տարբերակների ամբողջությունը կամ շղթան է, որի բաղադրիչների միջև չկան հստակ սահմաններ. մի սոցիալական խմբին բնորոշ տարբերակից մյուսին անցումն աստիճանական է: Բարբառային կոնտինուումը (բարբառային բազմազանություն կամ բարբառային շղթա) աշխարհագրական որոշակի տարածքում գործածվող և չընդհատվող տարածական հաջորդականություն կազմող բարբառների ամբողջությունն է, որտեղ հարևան բարբառները փոփադարձաբար հասկանալի են, բայց որքան իրարից հեռու են տեղակայված, այնքան ավելի անհասկանալի են կամ ընդհանրապես հասկանալի չեն: Հետագա զարգացման արդյունքում դրանք կարող են դառնալ ինքնուրույն լեզուներ (ինչպես, օրինակ, ռոմանական, գերմանական, սլավոնական լեզուները, ապագայում՝ գուցե նաև արաբերենի բարբառները) (ծ.թ.):

³⁵ Բազիլեկտ - որևէ լեզվի՝ ամենացածր հեղինակությունն ունեցող բարբառային/խոսակցական տարբերակը (ի հակադրություն ակրոլեկտի՝ որպես բարձրագույն՝ առավել հեղինակավոր ձև, և մեզոլեկտի՝ որպես միջին հեղինակություն ունեցող տարբերակ) (ծ.թ.):

րի խոսքում առաջացնում է լեզվական անցումներ: Կրթված արաբախոսների համար, օրինակ, դասական արաբերենի սեռական հոլովով կառույցի կիրառումը բարբառային կառույցին զուգահեռ դարձել է նրանց լեզվի սովորական բաղադրիչ, և այդ կիրառությունը ներթափանցում է նաև չկրթված խավի լեզու: Իսլամի առաջին դարերի լեզվական իրադրության հիմնական տարբերությունը ներկա իրավիճակից, իհարկե, զանգվածային լրատվամիջոցների լեզվի ազդեցությունն է:

Նման գործընթաց տեղի է ունենում նաև բարբառների միջև: Գյուղական բնակավայրերից բարբառախոսների զանգվածային ներհոսքը հանգեցրել է Կահիրեի արաբերենի այն հատկանիշների մարգինալացման, որոնք այդ ժամանակ ընդհանուր են եղել Կահիրեի արաբերենի և գյուղական բարբառների համար: Արդյունքում այս ձևերից մի քանիսը կիրառվում է միայն ցածր խավերի շրջանում և վերջին հաշվով կարող է նույնիսկ ամբողջովին անհետանալ: Որպես օրինակ կարող ենք նշել բայի անցյալ ժամանակի 3-րդ դեմքի հոգնակի թվի վերջավորությունը, որը XIX դարի բոլոր ռեգիստրներում հավանաբար եղել է *-um*, որը, սակայն, ներկայումս կիրառվում է միայն քաղաքի աղքատ շրջաններում (տե՛ս Գլուխ 11, էջ 248-ից): Մեկ այլ օրինակ է անկատարի *b*- մասնիկի հայտնվելը Նեգհի և Սինայի բեդվինական բարբառներում: Ըստ Պալվայի (Palva 1991)՝ բեդվինական այս բարբառները պատկանում են բարբառների այն խմբին, որոնք որպես կանոն չունեն անկատարի *b*- մասնիկը, որի հայտնվելն այդ բարբառներում նա վերագրում է նստակյացների խոսքին նմանվելու գործընթացին: Որոշ դեպքերում տարբերակումը դեռևս նկատելի է, երբ *b*- մասնիկով անկատարը կիրառվում է նստակյաց բնակչության հետ քաղաքավարի զրուցելիս, իսկ *y*- մասնիկով անկատարը՝ ցեղակիցների հետ շփվելիս:

Բազիլեկտալ խոսքի անհետացման հավանականությունը պարզորոշ նկատելի է Սուդանում տեղի ունեցած վերջին զարգացումներում, որտեղ արաբերենի փիջինացված ու կրեոլացված (տե՛ս Գլուխ 15 – ծ.թ.) տարբերակը, որը հայտնի է Ջուբայի արաբերեն անունով, կարծես թե վերականգնել է «նորմալ» արաբերենի որոշ հատկանիշներ Խարտումի հեղինակավոր բարբառի ազդեցությամբ (Գլուխ 16, էջ 367): Քանի որ իսլամի առաջին դարերի խոսակցական լեզվի մասին մեզ հասած տեղեկությունները միայն գրավոր աղբյուրներից են, որոնց վրա խիստ զգալի է դասական լեզվի ազդեցությունը, մենք առնվազն պետք է հնարավոր համարենք, որ այդ խոսակցական լեզուն նման է եղել որևէ ազդեցության չենթարկված այնպիսի տարբերակի, ինչպիսին Ջուբայի արաբերենն է, և հետագայում այնքան է ենթարկվել դասականի ազդեցությանը, որ կորցրել է իր սկզբնական կառուցվածքը:

Դասական արաբերենի ազդեցության առնչությամբ մի շարք հակափաստարկներ են բերվում: Դրանցից է նախ և առաջ բարբառներում դասականին բնորոշ այնպիսի գծերի առկայությունը, որոնք չի կարելի վերագրել դասական լեզվի միջամտությանը: Ֆերգյուսոնը (Ferguson 1989) նշում է ժամանակակից բարբառներում երկակի թվի օրինակը: Բարբառների մեծ մասում տարբերակվում են «կեղծ» ու «իրական» երկակիներ: «Կեղծ» երկակին գործածվում է մարմնի զույգ անդամները (ձեռքեր, ոտքեր,

աչքեր, ականջներ) և այս բառերի հաշվելի հոգնակիները նշելու համար. կցական դերանուններ հավելելիս երկակիի *n-* վերջավորությունն ընկնում է: «Իրական» երկակին գրեթե միշտ ունի նույն վերջավորությունը, ինչ «կեղծ» երկակին, բայց այն երբեք չի գործածվում հոգնակիների համար և չի կարող իրացվել կցական դերանունների հետ: Եզիպտոսի արաբերենում, օրինակ, *riglēn – ոտքեր* ձևը կիրառվում է և՛ հոգնակիի, և՛ «կեղծ» երկակիի նշանակությամբ (կցական դերանունների հետ՝ *riglēhum, riglēki* և այլն), իսկ *waladēn – երկու տղա* ձևը՝ որպես իրական երկակի: Որոշ բարբառներում երկու տեսակի երկակիները նույնիսկ ձևով են տարբերվում, օրինակ՝ Մարոկկոյի արաբերենում *wadnin – ականջներ*, *rəžlin – ոտքեր*, բայց՝ *yumayn – երկու օր*: Այս փաստարկում հատկանշականն այն է, որ «իրական» երկակիի հետ համաձայնեցումը միշտ կատարվում է հոգնակիի օրինաչափություններով, ուստի այն չի կարող համարվել դասական արաբերենից անցած ձև: Միջին արաբերենում (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 9 – ծ.թ.) տեսնում ենք, որ եթե երկակին կիրառվում է որպես դասականացման միջոց, ապա համաձայնեցումը կատարվում է երբեմն եզակի իզականով, երբեմն՝ հոգնակիով: Ուստի, ըստ Ֆերգյուսոնի, երկու տեսակի երկակիների տարբերակումը մեծ հավանականությամբ հին բարբառային տարբերակում է. քանի որ երկուսն էլ կիրառվել են հաշվելի միավորների համար, համաձայնեցումը կատարվել է հոգնակի թվով:

Ֆերգյուսոնը երկձև համաձայնեցման գոյությունը համարում է նաև հոգնակիի համաձայնեցման այլընտրանք: Դամասկոսի արաբերենում, օրինակ, ենթակայի ու ստորոգյալի միջև հոգնակիի համաձայնեցման փոխարեն հնարավոր է ասել՝ *ʿəžāna makatib ktīr / ʿəžatna makatib ktīr – շատ նամակներ հասան մեզ*. Թվում է, թե այս ձևը համապատասխանում է դասական արաբերենի կառուցվածքին, ուստի այն կարող է գրական լեզվի միջամտություն դիտվել: Այնուամենայնիվ, Ֆերգյուսոնը կարծում է, որ այն չի կարող լինել գրական լեզվի կառուցվածքի վերականգնում, որովհետև, հակառակ սպասումների, հոգնակիի համաձայնեցման բարբառային մոդելը՝ *ʿəžūna makatib ktīr*, անհետանալու փոխարեն ավելի լայն տարածում է գտնում, քան դասականի մոդելը: Ֆերգյուսոնի փաստարկի առանցքային կետը հետևյալն է՝ չպետք է առանց հիմնավորման ընդունել, որ բարբառի ու գրական լեզվի անընդհատ շփման գործընթացում շարժման ուղղությունը բարբառից դեպի գրականն է: Որոշ դեպքերում միանգամայն հնարավոր է, որ նախապատվություն տրվի բարբառային ձևերին: Այլ դեպքերում գրական լեզվի միջամտությունը հանգեցնում է քերականական գործառույթների վերաբաշխման: Սիրիայի արաբերենում համաձայնեցման հարցում հավանաբար կա իմաստային տարբերություն, այն է՝ հոգնակիով համաձայնեցվում են հաշվելի գոյականները, իսկ եզակի իզականը կիրառվում է անհաշվելի կամ հավաքական գոյականների դեպքում: Բարբառային լեզվի վստահելի կորպուսի բացակայության պայմաններում, որը թույլ կտար հաշվել հաճախականությունը, դժվար է գնահատել այս կոնկրետ փաստարկի իրավացիությունը:

Դասական արաբերենի միջամտության դեմ երկրորդ փաստարկը կասկածի տակ է դնում խոսակցական լեզվի կառուցվածքի վրա ազդելու գրական լեզվի կարողությունը: Դիեմը (Diem 1978) նշում է, որ պատմականորեն բարբառային շատ շրջաններում կա երկու շերտ: Նվաճումների առաջին ալիքը հանգեցրել է քաղաքային բարբառների առաջացմանը՝ լեզվական բազմաթիվ նորամուծություններով: Դրանք քաղաքային կոյնեի տեսքով տարածվել են քաղաքին անմիջապես հարող շրջաններում: Քաղաքային բարբառները դուրս են մղվել երկրորդ ալիքով, որը շատ ավելի աստիճանական է եղել՝ որպես արաբական ցեղերի մշտական գաղթի արդյունք Արաբական թերակղզու սահմաններից դուրս գտնվող շրջաններ: Միջագետքում, օրինակ, նստակյաց *qeltu* բարբառների ավելի հին շերտը մասամբ ծածկվել է բեդվինների *gilit* բարբառների երկրորդ շերտով: Ստորին Եգիպտոսում նստակյաց բարբառ է ձևավորվել առաջին նվաճումների ժամանակ, սակայն գյուղական շրջաններն ու Վերին Եգիպտոսն արաբականացվել են թերակղզուց բերեբերական ցեղերի ավելի ուշ ներգաղթի արդյունքում: Հյուսիսային Աֆրիկայում գյուղական շրջանների արաբականացման գործընթացն ավարտին է հասցվել միայն XI դարում Բանու Հիլալ ցեղի ներթափանցմամբ: Դիեմի կարծիքով արաբականացման երկրորդ ալիքը հանգեցրել է արաբական բարբառների որոշակի միատարրության, ինչը չկար բեդվինների ներգաղթից առաջ: Ի տարբերություն արամեերենի բարբառների, որոնց արևելյան ու արևմտյան տարատեսակները խիստ տարբերվում են, արաբերենի բարբառները, չնայած իրենց տարբերություններին, տիպաբանորեն բավականին միատարր են: Դիեմի կարծիքով դա կոնվերգենցիայի արդյունքն է, որով ուղեկցվել է լեզվի ձևավորման ընթացքը, որը թույլ չի տվել շատ շեղվել հիմնական առանցքից: Այս գործընթացում բեդվինական բարբառները, որոնք ձևափոխել են նստակյաց ցեղերի կոյնեները, ավելի կարևոր դեր են խաղացել, քան դասական լեզուն:

Այլ հետազոտողներ, օրինակ՝ Հոլզը (Holes 1995), այս առարկություններին ավելացնում են նաև հասարակական-քաղաքական գործոնները. իրադրությունը վաղ շրջանի իսլամական կայսրությունում այնպիսին էր, որ արաբերենի պարզեցված տարբերակները հնարավորություն չունեին վերածվելու համընդգրկուն ժողովրդախոսակցական լեզվի: Նա ենթադրում է, որ նվաճումների վաղ շրջանում եղել է լեզվական համակեցություն, սակայն ո՛չ լեզվական տվյալները, ո՛չ էլ պատմական վկայությունները չեն հաստատում այնպիսի միջավայրի գոյությունը, որտեղ պարզեցված տեսակները կարող էին երկար ժամանակ պահպանվել: Ըստ Հոլզի, վաղ շրջանի պապիրուսները (տե՛ս ստորև՝ էջ 189) վկայում են լեզվի ստանդարտացման անցումային փուլի մասին, երբ լեզվական նորմերը դեռևս կայուն չէին: Նրա կարծիքով պապիրուսների լեզուն չի վկայում լեզվում որևէ արմատական փոփոխության մասին, ուստի նա հակված է կարծել, որ լեզուն աստիճանաբար է վերածվել մեծամասնության ներկայիս խոսակցական ձևին, մինչդեռ բնակչության շրջանում միայն փոքրաթիվ պրոֆեսիոնալներ են յուրացնել գրական լեզուն: Նա այն կարծիքին է, որ շատերը չեն

առնչվել դասական լեզվի որևէ մոդելի: Այլ կերպ ասած՝ արաբերենը սովորել են որպես օտար լեզու, ոչ թե որպես փոխարինող տարբերակ:

Գրական լեզվի ազդեցության հնարավորության երկու կարծիքների հաշտեցման ճանապարհը ենթադրելն է, որ արաբականացման հենց երկրորդ ալիքի ժամանակ է տեղի ունեցել դասական լեզվի հատկանիշների վերականգնումը: Գաղթի երկրորդ ալիքի մաս կազմող բեդվինները դեռևս չէին ենթարկվել նստակյաց բնակչության լեզվի կառուցվածքի ազդեցությանը և կարող էին թելադրել սեփական բարբառի նորմերը: Երկրորդային բեդվինականացումն արտասովոր երևույթ չէր, նույնիսկ վերջին ժամանակներում, երբ քաղաքաբնակ մուսուլմաններն անցում կատարեցին բեդվինականացած բարբառների, իսկ քրիստոնյաներն ու հրեաները պահպանեցին իրենց քաղաքային բարբառները: Ինչ վերաբերում է հենց բեդվիններին, ապա նույնիսկ այսօր նրանցից ոմանք կարողացել են որոշ չափով խուսափել նստակյաց բնակչության լեզվի միջատությունից (տե՛ս Գլուխ 10, էջ 224): Բացի դրանից՝ ժամանակի ընթացքում հեղինակության չափանիշները փոխվել են: Իսլամական նվաճումների վաղ շրջանում քաղաքային բարբառներն, ամենայն հավանականությամբ, չեն ունեցել այն հեղինակությունը, ինչ այսօր, ուստի հազիվ թե դրանք ազդեին բեդվինների խոսվածքի վրա: Ավելի ուշ քաղաքային կենտրոնները դարձան իսլամական քաղաքակրթության օջախ և իշխանության կենտրոն, և բեդվինները հազիվ թե խուսափեին քաղաքային խոսքի ազդեցությունից:

Ընդհանուր առմամբ պետք է եզրակացնենք, որ շատ քիչ բան է հայտնի դասականացման գործընթացից, որպեսզի կարողանանք սահմանել, թե ինչ չափով է այն ազդել բարբառների ձևավորման վրա: Քանի որ մեզ միայն հայտնի են Արաբական թերակղզու սահմաններից դուրս գալուց հետո արաբերենում տեղ գտած փոփոխությունների գործընթացի արդյունքները, մասնավորապես՝ ժամանակակից բարբառները, ապա դասական ստանդարտի միջամտության խնդիրը շատ կարևոր է, եթե ժամանակակից բարբառների կառուցվածքից ելնելով՝ ուզում ենք որոշակի եզրակացություններ անել իսլամական դարաշրջանի առաջին դարերում լեզվի վաղ խոսակցական տարբերակների մասին: Մյուս կողմից, նոր բարբառների առաջացման տեսություններից (մոնոգենեզիս, ենթաշերտային ազդեցություն, կոնվերգենցիա, բնական զարգացում, զարգացման ընդհանուր ուղղություններ) որևէ մեկը չի տալիս բարբառների զարգացման համապարփակ բացատրություն, թեև դրանցից յուրաքանչյուրը բացատրում է այդ գործընթացի մի շարք երևույթներ: Առկա իրավիճակում մենք ստիպված ենք եզրակացնել, որ պատմական լեզվաբանությունը միայնակ չի կարող սպառիչ պատասխան տալ: Ավելի շատ տեղեկություն է անհրաժեշտ իսլամական կայսրության վաղ շրջանի հանրալեզվաբանական իրադրության, ինչպես նաև յուրաքանչյուր առանձին տարածաշրջանում բնակեցվածության պատկերի վերաբերյալ: Կարող են շատ օգտակար լինել լեզուների զարգացման գործընթացը բացատրելու ընդհանուր մոդելները:

Լրացուցիչ գրականություն

Իսլամական նվաճումների մասին շատ մանրամասնություններ, որոնք տեղ չեն գտել ռազմական տարեգրություններում (այդ մասին տե՛ս Donner 1981), դեռևս անհայտ են: Օրինակ՝ չկա արաբականացման գործընթացի ամբողջական նկարագրություն, բայց տե՛ս Al-Sharkawi (2010): Առանձին տարածքների արաբականացման են անդրադարձել Պոլիակը (Poliak 1938, ուսումնասիրել է Սիրիայի արաբականացման գործընթացը), Վ. Մարսեն (W. Marçais 1961, Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբականացման գործընթացը), Անաուաթին (Anawati 1975, Եգիպտոսի արաբականացման գործընթացը), Օմարը ('Umar 1992, արաբերենի պատմությունը Եգիպտոսում) և Զարինկուբը (Zarrinkūb 1975, Պարսկաստանի նվաճումը): Ագուադեի և ուրիշների խմբագրությամբ հրատարակված ժողովածուում (Aguadé *et al.* 1998) որոշ հոդվածներ անդրադառնում են Մադրիդի արաբականացմանը, մասնավորապես քաղաքային կենտրոնների արաբականացման մասին տե՛ս Lévy (1998), Cressier (1998) և Rosenberger (1998): Արաբականացման գործընթացում բեղվիներն ունեցած դերի մասին տե՛ս Singer (1994): Իսլամական կայսրությունում պարսկերենի պատմության մասին տե՛ս Lazard (1975):

Ժամանակակից արաբական բարբառների ընդհանուր հատկանիշների վերաբերյալ ընդարձակ հետազոտություն են կատարել Ֆիշերն ու Յասթրոուն (Fischer and Jastrow 1980: 39-48), այս գլխում Սիրիայի արաբերենից բերված օրինակների մեծ մասը վերցված է Գրոցֆելդից (Grotzfeld 1965), որը կատարել է Դամասկոսի բարբառի վերլուծություն:

Հաշվի առնելով արաբերենի նոր տեսակի առաջացման վերաբերյալ առկա հակասական տեսությունները՝ դժվար է հղում կատարել որևէ հեղինակավոր աշխատանք: Ընդհանուր տեսության համար տե՛ս A. Miller (1986): Արաբերենի լեզվաբանական պատմության Օուենսի (Owens 2006) տեսության մեջ, որը քննվել է այս գլխում, կան այլընտրանքային մոդելների շուրջ քննարկումներ: Մոնոգեն զարգացման տեսությունն առաջ է քաշել Ֆերգյուսոնը (Ferguson 1959) և կրկին անդրադարձել է դրան 1989թ.: 14 հատկանիշների քննության մասին տե՛ս Kaye (1976: 137-70): Կոնվերգենցիայի վերաբերյալ Քոհենի հոդվածին արդեն անդրադարձ եղել է այս գլխում (տե՛ս նաև Diem 1978), Պոլիգեն ծագման մոդելը կոնվերգենցիայի հետ, որպես բազմաձևության կրճատման շարժիչ ուժ, սեմական լեզուների և արաբերենի պատմության նյութի շրջանակներում կիրառել է Էդզարդը (Edzard 1998), տե՛ս Գլուխ 2, էջ 19-ից:

Հնարավոր ենթաշերտային փոփոխությունների Դիեմի (Diem 1986) տեսության մասին այս գլխում խոսվել է: Որոշ հրատակություններ անդրադառնում են Եգիպտոսի արաբերենի վրա դպտիերենի ազդեցությանը, օրինակ՝ Sobhy (1950), Bishai (1960, 1961, 1962), Palva (1969b), վերջին անդրադարձներից է Behnstedt (2006): Հարցական նախադասությունների շարադասության վերաբերյալ տե՛ս Nishio (1996): Արամեերենի ազդեցությունը Սիրիայի արաբերենի վրա քննել են Առնոլդն ու Բենշտեդտը

(Arnold and Behnstedt 1993), Միրիայի արաբերենում անձնական դերանունների վրա ենթաշերտային ազդեցության մասին տե՛ս նաև Diem (1971): Ջիջելի արաբերենի վրա բերբերենի ազդեցության մասին տե՛ս Ph. Marçais (ա. թ., 607-611): Արաբերենի նոր տեսակի զարգացումը փիջինացման/կրեոլացման գործընթացի համատեքստում մեկնաբանելու Վերստեյխի (Versteegh 1984) առաջարկը քննվում է Գլուխ 16-ում:

Այս գլխում ներկայացված առանձին թեմաների են առնչվում հետևյալ հրատարակությունները. *lahn al-‘amma*-ի վերաբերյալ՝ Molan (1978), Pérez Lázaro (1990, Իբն Հիշամ ալ-Լախմիի աշխատության հրատարակում և քննադատական վերլուծություն), *mawālī*-ի մասին անեկդոտների վերաբերյալ տե՛ս Գլուխ 4, էջ 68, արաբերենի բարբառներում ստացական կառույցի մասին տե՛ս Eksell Harning (1980, մասմար հիմնված դասականացման տարրեր պարունակող գրավոր տեքստերի վրա), կերպային մասնիկների վերաբերյալ տե՛ս Czapkiewicz (1975), կեղծ երկակիի մասին տե՛ս Blanc (1970a), համաձայնեցման կանոնների մասին տե՛ս Ferguson (1989):

Ջուբայի արաբերենում դրսևորվող բազմաձևության մասին տե՛ս Մահամուդի (Mahmud 1979) ուսումնասիրությունը, տե՛ս նաև Versteegh (1993b), ինչպես նաև Գլուխ 16-ում ներկայացված նյութը: Արաբերենի բարբառներում դասականացման դրսևորման մասին տե՛ս Palva (1969a):

Գլուխ 9

Միջին արաբերեն

9.1. «Միջին արաբերեն» հասկացության սահմանումը

Նախորդ գլուխներում անդրադարձել ենք գրական արաբերենի զարգացմանն ու խոսակցական արաբերենի ձևավորմանը: Հիմնական հարցը, որն այժմ պետք է դիտարկենք, վերաբերում է իսլամի վաղ շրջանում լեզվի այս երկու տարբերակների միջև հարաբերությանը թե՛ գրական, թե՛ ոչ գրական գրավոր խոսքում: Պահպանված գրավոր աղբյուրների լեզուն չի համապատասխանում այն արաբերենին, որը մշակվել է քերականական ավանդույթում: Սա վերաբերում է ինչպես ավելի ուշ շրջանի պաշտոնական գրական լեզվին, այնպես էլ վաղ պապիրուսների լեզվին: Ոչ մի քերական, օրինակ, բայի սահմանական եղանակի համար *yaktubūna*-ի փոխարեն երբեք չէր գործածի *yaktubū* ձևը, բայց այն պարբերաբար հանդիպում է ինչպես պապիրուսներում, այնպես էլ որոշ գրավոր տեքստերում: Քանի որ այս ձևը գործածվում է նաև ժամանակակից բարբառներում, իրավացիորեն կարելի է եզրակացնել, որ դրա կիրառությունը հեղինակի խոսակցական լեզվի արտացոլումն է: Այս գլխում կանոնադրաբար գրավոր տեքստերում դասական նորմից շեղումների պատճառներին:

Արաբերենի ժամանակակից ուսումնասիրություններում դասական քերականությունից շեղում ունեցող բոլոր տեքստերը հավաքականորեն կոչվում են միջին արաբերեն: Եզրույթն ինքնին հանգեցրել է բազմաթիվ երկիմաստությունների, և նախ պետք է պարզաբանել, թե այն ինչին չի վերաբերում: Անգլերենի պատմության մեջ հին, միջին և ժամանակակից անգլերեններն առանձնացվում են որպես ժամանակագրական փուլեր, և ցանկություն է առաջանում «միջին արաբերեն» եզրույթը կիրառել դասական ու ժամանակակից արաբերենի միջև ընկած ժամանակաշրջանի՝ մոտ 800-1800 թվականների լեզվի համար: Իրականում որոշ հեղինակներ այն օգտագործում են հենց այս իմաստով: Քրիստոնեական միջին արաբերենի իր ձևաարկում Բլաուն (Blau 1966-1967: I, 36) նշում է, որ «միջին արաբերենը բաց օղակ է դասական արաբերենի և ժամանակակից բարբառների միջև»: Հետագա հրատարակումներում, սակայն, նա փոխում է եզրույթի նման կիրառությունը՝ խուսափելու այն թյուրըմբռնումից, որն առաջանում է, երբ միջին արաբերենն ընկալվում է որպես պատմականորեն միջին փուլ: Ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ դասական շրջանի արաբերեն տեքստերում հեշտությամբ կարելի է գտնել սխալներ, հետևաբար սխալ կլինի «միջին արաբերեն» եզրույթին ժամանակագրական նշանակություն վերագրե-

լը: Ստորև կտեսնենք, որ ժամանակակից տեքստերի սխալները վերլուծելիս պարզ է դառնում, որ դրանք շատ նման են «դասական» շրջանի միջին արաբերեն տեքստերում հանդիպող սխալներին:

Ոմանք միջին արաբերենը համարում են լեզվի առանձին դրսևորում, արաբերենի հատուկ տեսակ, որը միջանկյալ դիրք է զբաղեցնում դասականի ու խոսակցականի միջև: Սակայն այս տեքստերի իրական բնույթն այլ է: Յուրաքանչյուր ոք, ով ցանկանում է գրել արաբերեն, հաշվի է առնում դասական արաբերենի նորմերը: Շեղումների չափն ու խոսակցականից հեռանալու աստիճանը պայմանավորված են հեղինակի կրթության մակարդակով: Այսպես, միջին արաբերենի որոշ տեքստերում կա ինչ-որ պատահական սխալ, իսկ մյուսներում լեզվի գրեթե ամբողջ կառուցվածքը խոսակցականի հիմքի վրա է: Սակայն խոսակցականի տարրերի ներթափանցման նույնիսկ ամենածայրահեղ դեպքերում դրանք, այնուամենայնիվ, չեն կարող ամբողջությամբ բարբառային համարվել, որովհետև շարունակում են մնալ գրականին մոտ տեքստեր՝ թեև խոսակցականի բազմաթիվ հատկանիշներով: Երբ 1888 թ. Լանդերգը հրատարակելու համար խմբագրեց միջին արաբերենով առաջին տեքստերից մեկը, նա համոզված էր, որ Բասիմի պատմվածքի մեջ գտել է Եգիպտոսի բարբառի իսկական նմուշ: Իրականում դժվար չէ նկատել, որ չնայած պատմվածքի որոշ հատվածներ իսկապես մոտ են Եգիպտոսի բարբառին, հեղինակը շատ դեպքերում չի կարողացել և գուցե նույնիսկ չի ցանկացել խուսափել գրավոր արաբերենի նորմերը կիրառելուց: Սակայն գրավոր տեքստում բարբառային արտահայտություններ գտնելը նորություն էր, և հասկանալի է, թե ինչու էր Լանդերգը կարծում, որ այս պատմությունը գրվել է «իրական» բարբառով:

Յուրաքանչյուր լեզվական համայնքում որոշակի տարբերություն կա խոսակցական լեզվի և գրավոր նորմի միջև՝ գրության, բառապաշարի ու նույնիսկ լեզվի կառուցվածքի առումով: Բայց այն համայնքներում, որտեղ ինստիտուցիոնալացված կապ կա լեզվի բարձր ու ցածր տարբերակների միջև (որը կոչվում է «դիգլոսիա», տե՛ս ստորև Գլուխ 13), գրավոր նորմի և առօրյա-խոսակցական լեզվի միջև տարբերությունը շատ մեծ է: Եթե նման համայնքում կրթության միջին մակարդակը ցածր է, գրավոր լեզուն հասանելի է լինում խիստ սահմանափակ թվով մարդկանց: Միննույն ժամանակ գրավոր տարբերակի կիրառումն ինքնին ենթադրում է գրավոր նորմերի ընդունում: Եթե որևէ մեկը ցանկանում է գրել արաբերեն, ապա ստիպված է հաշվի առնել գրավոր լեզվի նորմերը: Խնդիրը, անշուշտ, այն է, որ նորմավորված գրավոր լեզվի մակարդակը շատերին հասանելի չէ: Երբ նրանք գրում են արաբերեն, սկսում են սխալներ թույլ տալ, որոնց պատճառը շատ դեպքերում իրենց խոսակցական լեզուն է: Որպես օրինակ կարող է ծառայել խոսակցականում դասականի երկու՝ /d/ և /ḍ/ հնչյունները մեկ՝ /d/ հնչյունով արտահայտելը, ինչը հանգեցնում է ուղղագրական սխալների, ինչպես, օրինակ, *ʿadīm* – *մեծ*, *ḥqnr*՝ *ʿadīm*-ի փոխարեն կամ *dabyun* – *զազել*, *վիթ*՝ *dabyun*-ի փոխարեն: Ձևաբանության մակարդակում որպես օրինակ կարելի է նշել բարբառում անկատար բայերի եղանակային ձևերի անհետացումը, որի հե-

տևանքով մարդիկ դժվարանում են հասկանալ, թե որ դեպքում պետք է կիրառել *yaktubūna* – նրանք գրում են սահմանական եղանակի նշանակությամբ ձևը, և որ դեպքում՝ *yaktubū* ըղձական եղանակի նշանակությամբ ձևը: Դա հանգեցնում է բոլոր դեպքերի համար խոսակցական *yaktubū* ձևի կիրառմանը:

Միայն կլինե՞ր ենթադրել, որ գրավոր տեքստում առկա ցանկացած շեղում բարբառային տարր է: Երբ մարդիկ գիտեն, որ գրավոր ու բանավոր լեզուների միջև կա տարբերություն, գիտակցաբար փորձում են ճիշտ գրել, սակայն երբեմն չափից ավելի՝ կիրառելով այնպիսի ձևեր, որոնք ո՛չ խոսակցական են, ո՛չ գրական: Օրինակ՝ նշված եղանակային վերջավորությունների պարագայում վերջատ դիրքի ճիշտ ձևն է *lam yaktubū* – նրանք չգրեցին, սակայն վախենալով իրենց խոսակցական լեզվի ազդեցությունից՝ նրանք երբեմն կիրառում են *lam yaktubūna* ձևը՝ ցույց տալով, որ իրենք գրագիտության պակաս չունեն: /d/ և /ḏ/ տառերի գրության սխալի օրինակ է *ḏaraba*-ի (նա խփեց) փոխարեն *ḏaraba* գրելը: Նման սխալները կոչվում են «կեղծ ուղղումներ»: Սովորաբար առանձնացվում է երկու կատեգորիա՝ հիպերկորեկցիա (գերուղղում – ծ.թ.) և հիպոկորեկցիա (թերուղղում – ծ.թ.): Վերևում բերված օրինակում մենք ունենք հիպերկորեկցիայի դրսևորում. բարբառային ձևերն ուղղելով՝ հեղինակը չարաշահում է նորմի կիրառումը՝ արդյունքում կիրառելով «չափազանց դասական» ձևեր: Հիպոկորեկցիայի դեպքում հակառակն է. ուղղումը թերի է: Միջին արաբերեն տեքստերում երկակի թվով ենթակայի հետ որպես կանոն գործածվում է բայի հոգնակի թվի ձևը, օրինակ՝ *ar-rajulāni yadhulū* – երկու տղամարդիկ (երկակի) մտնում են (հոգնակի): Երբ այն թերի է ուղղվում, դառնում է *yadhulā*, որը ո՛չ խոսակցական է, ո՛չ դասական (*yadhulāni*): Դարձյալ թերուղղում է լինում, երբ հեղինակը փորձում է շրջել շարադասությունը՝ այն դասականին ավելի մոտ դարձնելու միտումով, սակայն բայը թողնում է երկակի թվով՝ *yadhulā ar-rajulāni*՝ եզակի դարձնելու փոխարեն, ինչպես դասական արաբերենում է՝ *yadhulu r-rajulāni*:

Միայն գրավոր խոսքում չէ, որ կատարվում են կեղծ ուղղումներ: Քանի որ գրավոր նորմը ծառայում է նաև որպես պաշտոնական բարձրագույն խոսքի մոդել, արդի շրջանում կարելի է նկատել կեղծ ուղղման շատ օրինակներ հենց խոսքում (Գլուխ 13): Եզիպտոսի արաբերենով խոսողները, օրինակ, շատ լավ գիտեն դասական արաբերենի /q/ հնչյունի ու խոսակցականի /ʔ/ հնչյունի (հագագային դադար) առնչության մասին: Երբ նրանք ուզում են կիրթ երևալ, բոլոր հագագային դադարները փոխարինում են /q/-ով ոչ միայն այն բառերում, որոնք դասական արաբերենում ունեն /q/, այլև այն բառերում, որոնք ընդհանրապես այն չեն ունեցել: Ուստի կարելի է լսել այնպիսի ձևեր, ինչպիսին է, օրինակ, *qurqān*-ը՝ *qurʾān*-ի փոխարեն:

Գրական արաբերենի ոչ լավ իմացությունից բացի, որն արտահայտվում է ակնհայտ սխալներով ու կեղծ ուղղումներով, գրավոր լեզվում գրական նորմից շեղումները կարող են ունենալ նաև այլ աղբյուր: Բանավոր և գրավոր լեզուների միջև առկա մեծ տարբերության պատճառով դժվար է պատկերացնել իրական մարդկանց միջև կենդանի երկխոսություն գրավոր լեզվով: Արաբական ժամանակակից գրակա-

նության մեջ սա լայնորեն քննարկված խնդիր է և հավանաբար գոյություն է ունեցել նաև դասական արաբերենի շրջանում, մասնավորապես՝ այն պատմվածքներում, որոնք ընթերցվում էին ավելի մեծ լսարանի համար: Արդյունքում նմանատիպ տեքստերում միշտ եղել է երկխոսությունն ավելի կենդանի դարձնելու միտում բարբառային բառերի ու նույնիսկ կառույցների միջոցով: Բասիմի վերոհիշյալ պատմվածքում (Landberg 1888), օրինակ, խալիֆա Հարուն ալ-Ռաշիդի, նրա վեզիր Ջաֆարի ու նրա ներքինի Մասրուրի միջև զրույցում հանդիպում են հետևյալ արտահայտությունները, որոնք ամբողջացնում են *couleur locale*-ը՝ միջավայրի կոլորիտը: Նախ վեզիրն ասում է խալիֆային.

yā 'amīr al-mu'minīn Masrūr 'ammāl yaqūlu lī rubbāmā 'anna l-malika jā'a is 'alhu r-rujū' li-s-sarāya
– «Ո՛վ հավատացյալների իշխան, Մասրուրն ինձ անընդհատ ասում է. «Գուցե խալիֆը քաղցած է, խնդրի՛ր նրան վերադառնալ պալատ»»:

Մրան ի պատասխան՝ Մասրուրն ասում է.

'anā qultu laka wallā 'anta bi-taqūlu lī qūl lahu – «Ե՛ս եմ քեզ ասել, թե՞ դու ես ինձ ասում, ասա՛ նրան»:

Խալիֆան ասում է.

māniš jū 'ān ḥallūnā natafarra – «Ես քաղցած չեմ. եկեք շրջենք»:

Զրույցի բոլոր մասնակիցները կիրառում են խոսակցական արտահայտություններ՝ ներկա շարունակականը կերպային ցուցիչների հետ (*'ammāl yaqūlu, bi-taqūlu*), *lī 'ilā*-ի փոխարեն, *wallā*՝ դասական *'am*-ի փոխարեն, անվանական ժխտման *māniš* միավորը: Պատմելու ընթացքում պատմողը, անկասկած, էլ ավելի է տեղի տվել խոսակցականի արտասանությանը (*'inta, bi-t'āl, 'ultīllak, nitfarrag* և այլն): Ակնհայտորեն գրողը շատ լավ իմացել է, թե որոնք են դասականի ճիշտ արտահայտությունները, բայց նախընտրել է գործածել խոսակցական ձևերը՝ ունկնդիրներին զվարճացնելու համար: Որոշ դեպքերում տպավորություն է ստեղծվում, որ նա միտումնավոր ինչ-որ կերպարի ստիպում է դասական արաբերենով նախադասություն արտահայտել՝ ավարտելով այն խոսակցական որևէ բառով՝ հումորի ներգործությունն էլ ավելի ուժեղացնելու նպատակով: Վստահաբար ունկնդիրները կծիծաղեին, երբ նման ազդեցիկ կերպարները խոսեին մի լեզվով, որն իրենք գիտեին որպես Եգիպտոսի խոսակցական լեզու: Նույն պատմության սիրիական տարբերակում եգիպտական խոսակցական արտահայտություններն ամբողջությամբ փոխարինվել են սիրիական տարբերակներով:

Բժշկի ու խոհարարի մասին նման մի պատմության մեջ (Nöldeke 1891) շեղումներն, անշուշտ, միտումնավոր չեն.

wa-hāḏihi l-jusūra marākib murabbatīn fī ba'ḏihim al-ba'd wa-tamšī n-nās 'alayhim li-yaqḏūna 'ašgālahum ... wa-baynamā huwa fī ḏāt yawm yatafarraj fī l-'aswāq fa-jtāza 'alā dukkān ṭabbāh – «Այս կամուրջներն իրար հետ կապված նավեր էին, և մարդիկ անցնում էին դրանց վրայով՝

իրենց գործով զբաղվելու համար... և մի օր, երբ նա շրջում էր շուկաներով, հայտնվեց խոհարարի կրպակի մոտ»։ (Nöldeke 1891: 14)

Այս պատմության մեջ հեղինակն ակնհայտորեն փորձում է գրել դասական արաբերենով, սակայն չի կարողանում հետևողականորեն պահպանել գրական լեզվի կանոնները։ Այսպես, օրինակ, նա *jusūra* (կամուրջներ) բառի հետ համաձայնեցումը կատարում է մեկ եզակի իգականով, մեկ հոգնակի արականով, *li-* մասնիկից հետո ըղձականի փոխարեն գործածում է սահմանական եղանակի բայ և սխալվում է փոխադարձության խրթին *ba 'duhā fi ba 'd* արտահայտությունը կիրառելիս։ *Baynamā* միավորը պարունակող ժամանակի նշանակությամբ նախադասության մեջ նա փորձում է ընդգծել իր լեզվի դասականությունը՝ գլխավոր նախադասությունը սկսելով *fa-* մասնիկով։ Այս տեքստի հեղինակը նպատակ չի ունեցել բարբառային տարրեր ներառելու հումորային նպատակներով։

Միջին արաբերենով գրված տեքստերում կարող է լինել շեղումների առկայության ևս մեկ՝ 3-րդ պատճառ՝ պայմանավորված դասական արաբերենի շրջանում միջին արաբերենը որպես ներխմբային լեզու գործածելու հանգամանքով։ Քանի որ քրիստոնյաների և հրեաների համար Ղուրանի լեզվի մոդելն այնքան ազդեցիկ կամ հեղինակավոր չէր, որքան մուսուլմանների համար, նրանք իրենց գրավոր լեզվում խոսակցական ձևեր կիրառելու հարցում շատ ավելի ազատ էին, քան մուսուլմանները։ Այս առումով օրինաչափ է խոսել հրեական միջին արաբերենի (կամ հրեա-արաբերենի), ինչպես նաև քրիստոնեական միջին արաբերենի մասին որպես հատուկ լեզուներ, այնպես, ինչպես Հռոմեական կայսրությունում վաղ քրիստոնյաների ներխմբային լեզուն կարող է կոչվել քրիստոնեական լատիներեն կամ քրիստոնեական հունարեն։

Թեև «միջին արաբերեն» եզրույթը կարող է օգտագործվել թե՛ VII և թե՛ XXI դարում գրված տեքստերը նկարագրելիս, այնուամենայնիվ, միջին արաբերենի ուսումնասիրությունների մեծ մասը կենտրոնացած է դասական շրջանի տեքստերի վրա, որովհետև այս տեքստերը հաճախ օգտագործվում են բարբառների առաջացման գործընթացը վերականգնելու փորձերում։ Ենթադրվում է, որ տեքստերում խոսակցական ձևերի կիրառությունն արտացոլում է բանավոր լեզվի տարածամասնակյա զարգացումը։ Այնուամենայնիվ, իրենց բնույթով պայմանավորված՝ միջին արաբերենի տեքստերն այնքան էլ արժեքավոր չեն պատմական լեզվաբանական հետազոտությունների համար։ Բանավոր/գրավոր լեզվի միախառնումը կախված է հեղինակի անհատական ունակություններից ու հակումներից, այնպես որ որևէ հատկանիշի առկայությունը կամ բացակայությունը մեզ ոչինչ չի ասում ժողովրդախոսակցական լեզվի իրական վիճակի մասին։ Այս անհատական բնույթի պատճառով ժամանակի ընթացքում որևէ հատկանիշի՝ ավելի հաճախ հանդիպելը չի կարող պարտադիր կապված լինել խոսակցական լեզվում դրա զարգացման հետ, այլ միայն հուշում է լեզվական նորմերի փոփոխության մասին։ Փաստը, որ վերլուծական սեռականը չի հանդիպում վաղ շրջանի տեքստերում, սակայն ավելի ու ավելի հաճախ է գործած-

վում ուշ շրջանի տեքստերում, արտացոլում է ոչ թե այս կառույցի կիրառության աճը ժողովրդախոսակցական լեզվում, այլ այն նորմի խաթարումը, որն արգելում էր նման ձևերի կիրառությունը գրավոր լեզվում:

Բացի դրանից, ինչպես տեսանք, տեքստերում հանդիպող շեղումներից մի քանիսն այլ պատճառ ունեն՝ կեղծ ուղղումները՝ ձևեր, որոնք երբեք գոյություն չեն ունեցել լեզվի որևէ տարբերակում: Սա չի նշանակում, որ մենք չենք կարող օգտագործել միջին արաբերեն տեքստերի տվյալները, պարզապես դա պետք է անել զգուշությամբ: Միջին արաբերեն տեքստերում *d* և *ḏ* հնչյունների տարբերակված չլինելուց կարող ենք եզրակացնել, որ ժողովրդախոսակցական լեզվում դրանք նույնացել են, բայց տեքստերը մեզ տալիս են միայն *terminus ante quem* (լատ.՝ սահման, կետ, որից առաջ է տեղի ունենում ինչ-որ բան – ծ.թ.), այսինքն՝ մենք գիտենք, որ այդ հասկանիշը գոյություն է ունեցել տեքստը գրելու պահին, բայց չգիտենք, թե որքան ժամանակ է այն եղել խոսակցական լեզվում:

Այս եզրակացությունը վերաբերում է նաև արաբերենի՝ այլ գրերով արված փոքրաթիվ ձայնավորված տառադարձումներին, որոնցից ամենահայտնի օրինակը մի սաղմոսի հունաստառ թարգմանությունն է, որը խմբագրել է Վիդլետը: Սաղմոս 78-ի արաբերեն թարգմանված տեքստը, որը հավանաբար գրվել է IX դարի սկզբին, եզակի է նրանով, որ տեղեկություն է հաղորդում այդ շրջանում ձայնավորների արտասանության մասին: Այն ցույց է տալիս, օրինակ, կարճ ձայնավորների սղումը բառերի վերջում՝ *oamithl raml elbou.chour* (*wa-miṭl raml al-buḥūr* – *ծովերի ավազների նման*): *a/ā*-ի *ʾimāla*-ն որոշ տեղերում հստակ տեսանելի է, օրինակ՝ *fā.dat* (*fāḏat* – *հորդեց*) և *faou.kag.at* (*fa-waqaʿat* – *և ընկալ*)՝ ի տարբերություն *fasēlet* (*fa-sālat* – *սպա հնուց*), *ken* (*kāna* – *էր*), և *geb* (*jāba* – *բերեց*) ձևերի: Կան որոշ նշաններ, որ այստեղ ներկայացված արաբերենն ունեցել է *taltala* երևույթը, այն է՝ *-i*- ձայնավորը դասական արաբերենի անկատար բայի դիմային ցուցիչի *-a*- ձայնավորի փոխարեն, օրինակ՝ *lam iechfa.dou* (*lam yahfadū* – *չափապանեցին*), որտեղ *e* ձայնավորը հավանաբար *ʾimāla*-ի դրսևորում չէ հաջորդող *h*-ի պատճառով, այլ *i* > *e* անցում: *Semig* (*samiʿa* – *լսեց*) ձևը, հնարավոր է, ցույց է տալիս *faʿila* > *fiʿil* փոփոխությունը: Բայց թարգմանության լեզուն ինքնին առանձնապես խոսակցական չէ, և տառադարձման հեղինակը հավանաբար ունեցել է գրավոր օրինակ, քանի որ հոդվածը տառադարձված է չասիմիլացված ձևով, օրինակ՝ *elturāb* (*at-turāb* – *փռշիւ*), և *hamzat al-waṣl*-ի ձայնավորը, որը չի արտաբերվում, պահպանված է տառադարձման մեջ, օրինակ՝ *fa.ankalebou* (*fa-nqalabū* – *և շրջվեցին*):

Եղել են նաև այլ գրերով տառադարձումներ, օրինակ՝ դպտիերենով, ասորերենով, իրանական լեզուներով, լատիներենով, եբրայերենով, հայերենով ու հարավարաբերենով, բայց այս տառադարձումների մեծ մասն ավելի ուշ շրջանից է, ուստի չի կարող շատ օգտակար լինել արաբերենի ամենավաղ շրջանի արտասանությունը վերականգնելու հարցում: Մտորն՝ 9.3 ենթագլխում, որտեղ անդրադարձ է կատարվում հրեական միջին արաբերենին, անդրադարձ կկատարվի արաբերենի եբրայատառ

տառադարձման մասին, իսկ քրիստոնեական միջին արաբերենի մասին 9.4 ենթագլխում կքննարկվեն դպտիատառ տեքստեր:

9.2. Մուսուլմանական միջին արաբերեն

Կա տեքստերի մի խումբ, որն առանձնանում է այստեղ դիտարկվող մյուս բոլոր տեսակներից, այն է՝ պապիրուսների մեծ կորպուսը: Դասական արաբերենի տեքստերի (գեղարվեստական թե ոչ գեղարվեստական) ամենավաղ ձեռագիր պատճենները թվագրվում են հիջրայի III դարով: Քանի որ գրագիրները կամ արտագրողները դրանք կարող են հարմարեցրած և ուղղած լինել, դժվար է դրանցից որևէ եզրակացության հանգել այդ տեքստերի ստեղծման փուլում լեզվի վիճակի վերաբերյալ: Պապիրուսները, սակայն, բնօրինակ փաստաթղթեր են: Ըստ առկա գնահատականների՝ պահպանվել է ավելի քան 16000 պապիրուս և թղթի վրա գրված ավելի քան 33000 տեքստ, բացի դրանից՝ կա այլ նյութերի (կաշի, փայտ, մետաղադրամ, ապակի և այլն) վրա գրված տեքստերի մեծ հավաքածու, նաև՝ արձանագրությունների կորպուս:

Ամենավաղ պապիրուսները թվագրվում են հիջրայի 22-րդ տարով (երկու պապիրուս և մեկ հունարեն-արաբերեն երկլեզու նմուշ, տե՛ս Sijpesteijn 2013: 119, 231, 235-ից): Հիջրայի 54-70 թթ. Նեսանայի (Նիցանա, նաբաթեական հնավայր Նեգնում) արխիվներում գրվել են հարյուրի հասնող արաբերեն պապիրուսներ ու պապիրուսների բազմաթիվ հատվածներ (Stroumsa 2008): Աֆրոդիտոյի արխիվներում (ներկայիս Քում Իշկաու, Վերին Եգիպտոս) հայտնաբերվել են մեծ թվով պապիրուսներ, որոնք գրվել են հիջրայի I դարի վերջին և պարունակում են Եգիպտոսի կառավարչի հետ պաշտոնական նամակագրության տեքստեր: Հիջրայի I դարի վերջից նկատվում է պապիրուսների կայուն աճ, ամենամեծ քանակությունը դիտվում է հիջրայի III դարում, որից հետո դրանք աստիճանաբար սկսում են անհետանալ: Պապիրուսների մեծ մասը գրվել է Եգիպտոսում, որոնք հիմնականում հեղինակել են մուսուլմանները, և որոնք առավելապես ոչ գեղարվեստական (վարչական կամ առևտրային) տեքստեր են:

Պապիրուսները կարևոր են նրանով, որ դրանց լեզուն քիչ թե շատ ունի նույն հատկանիշները, ինչ ուշ միջին արաբերեն տեքստերը, ինչը հաստատում է այն փաստը, որ այդ փոփոխություններն ի սկզբանե եղել են նաև խոսակցական լեզվում: Մյուս կողմից, խոսակցական լեզվի միջամտությունը չպետք է չափազանցնել, քանի որ պապիրուսների լեզուն երբեք գերծ չի եղել դասական նորմերի ազդեցությունից: Դա զարմանալի չէ՝ հաշվի առնելով այդ փաստաթղթերի մեծամասնության նպատակը. դրանք գրի են առնվել պաշտոնական գրագիրների (այսինքն՝ որոշակի կրթություն ունեցող մարդկանց) կողմից՝ պաշտոնական նպատակներով, իսկ նրանց բյուրոկրատական լեզվում կան բազմաթիվ ամրակայված ձևակերպումներ: Այսպես, օրինակ, երբ տեսնում ենք, որ պապիրուսներում ավելի հաճախ գործածված է ներքին կազմության կրավորականը, կամ որ ժխտական *lam* մասնիկը բավականին տարածված է, չի

նշանակում, որ մարդիկ իրենց առօրյա խոսքում կիրառել են այդ կրավորականը: Նման ձևերը դասականի դրսևորումների տիպիկ օրինակներ են (ոչ միայն այն ժամանակ, այլև ներկայումս): Դրա մասին է վկայում նաև պապիրուսներում կեղծ ուղղումների առատությունը, օրինակ՝ ուղղականի դիրքում հայցականի՝ *ʿalif*-ի կիրառումը, *lam*-ից հետո *-ūna* բայական վերջավորությունը և այլն: Այստեղ չկան վերլուծական սեռականի կամ կերպային մասնիկների օրինակներ, բայց դա անսպասելի չէ, որովհետև նման ձևերը հատուկ են եղել խոսքի ամենահասարակ դրսևորումներին:

Պապիրուսներից գատ, կարելի է առանձնացնել նոր շրջանի միջին արաբերեն տեքստերի տարբեր խմբեր: Ամենահայտնիներից են «Հազար ու մի գիշեր» (*ʿAlf layla wa-layla*) հեքիաթների տեքստերը: Այդ հեքիաթների մեծ մասն առաջացել է XII-XVI դարերում, իսկ ձեռագրերը թվագրվում են XIII-XIX դարերով: Դրանց ներկայիս տարբերակը գեղարվեստական մշակման արդյունք է, և խոսակցական լեզվի տարբերը պատմությունը կենդանի դարձնելու դիտավորություն ունեն: Հրատարակությունների մեծ մասն «ուղղել է» ձեռագրերի տեքստը՝ դրանք համապատասխանեցնելով գրական լեզվի նորմերին, բայց այսօր ունենք նաև «Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթների ամենաարժեքավոր հավաքածուն՝ Մուհսին Մահդիի (*Muḥsin Mahdī* 1984) քննադատական հրատարակությունը, որն ամբողջությամբ հիմնված է ձեռագրերի վրա: Որպես այս ոճի օրինակ, մեջբերենք հետևյալ հատվածը նմանատիպ պատմվածքների մեկ այլ ժողովածուից, որի գլխավոր հերոսներն են դարձյալ խալիֆը, նրա վեզիրն ու ներքինին: Այն արտացոլում է երկխոսության ոճը՝ խոսակցականի բազմաթիվ տարբերով (*mā* ժխտական մասնիկի, *imḍī*, *jī* հրամայականների, *ḥātam* – *մատանի* բառի իզական սեռի, *ʿaslah* միավորը պարունակող հիպոտակտիկ (ստորադասական, շաղկապով միացված – ծ.թ.) նախադասության ասինդետիկ (առանց շաղկապի – ծ.թ.) կիրառությունը)։

fa-qāla r-Rašīd: ḍālika l-Malīḥ man huwa? ʿahbīrī bihi! fa-qāla: yā mawlānā mā yanfahim kalām Masrūr? fa-qāla: imḍī iz ʿaq bihi! fa-qāla Masrūr: mā ʿamḍī ʿilayhi, fa-qāla r-Rašīd: yā Ja ʿfar, udḥul bi-llāh wa- ʿabšīr man huwa llaḍī qad ḍaraba Masrūr wa-hāḍihi ḥātamī imḍī bihā ʿilayhi wa-jī bihi! fa-qāla Ja ʿfar: yā mawlānā Masrūr yajī ʿaslah! – Ալ-Ռաշիդն ասաց. «Այդ Մալիհն ո՞վ է: Պատմի՛ր ինձ նրա մասին»: Նա ասաց. «Տե՛ր իմ, մի՞թե Մասրուրի խոսքերը հասկանալի չեն»: Նա ասաց. «Գնա՛, վախեցրո՛ւ նրան»: Մասրուրն ասաց. «Չեմ գնա նրա մոտ»: Ալ-Ռաշիդն ասաց. «Ջաֆա՛ր, ի սեր Աստծո, նե՛րս մտիր և տե՛ս, թե ով է խփել Մասրուրին, ահա իմ մատանին, գնա՛ դրանով նրա մոտ ու բե՛ր նրան»: Ջաֆարն ասաց. «Տե՛ր իմ, ավելի լավ է՝ Մասրուրը գնա»: (Wehr 1956: 386.12–15)

«Հազար ու մի գիշեր» ժողովածուի հեքիաթները տարբերվում են իրական ավանդազրույցներից նրանով, որ վերջիններս ստեղծվում են ժողովրդական պոեզիայի ու հեքիաթների բանավոր փոխանցվող ավանդույթում. արհեստավարժ բանասացները դրանք պատմում էին շուկաներում, որտեղ հավաքվում էին մարդիկ: Ենթադրաբար այս պատմություններն ի սկզբանե պատմվել են ժողովրդախոսակցական լեզվով: Երբ հետագայում հավաքագրողները դրանք գրի են առել, գրական լեզվի նորմերի ազդե-

ցությունն անխուսափելի էր, ուստի իրենց ներկայիս տեսքով դրանք չեն կարող դիտվել որպես մաքուր խոսակցական լեզվի նմուշներ: Այս պատմություններից շատերի ձեռագիր տարբերակները պահպանվել են և հիմնականում գտնվում են Մոսկվայի ու Քեմբրիջի գրադարաններում:

Պատմության ողջ ընթացքում բանաստեղծներն իրենց զգացմունքներն արտահայտելու համար երբեմն կիրառել են խոսակցական արաբերենի միջինացված տարբերակ: Արդյունքում ձևավորվել է գրական խոսակցական մի լեզու, որը չի արտացոլում իրական խոսակցականը, որով խոսում էին պոետն ու իր ունկնդիրները: Այդպիսի բանաստեղծություններ պահպանվել են, օրինակ, իրաքցի պոետ Սաֆի-դ-Դին ալ-Հիլլիից (Šafi d-Dīn al-Hillī, մահ. մոտ 1350), որտեղ արժեքավոր տվյալներ կան XIV դարի իրաքյան արաբերենի կառուցվածքը վերականգնելու առումով, ինչպիսիք են, օրինակ, $r > ġ$ հնչյունային անցումը, անկատար բայի *-ān* վերջավորության կիրառությունն ու *fard* բառի գործածումը որպես անորոշ հոդ (Levin 1975): Եգիպտացի բանաստեղծ Ալի իբն Սուդուն ալ-Բաշբուդավիի (‘Alī ibn Sūdūn al-Bašbuḡawī, մահ. 868/1464) բանաստեղծություններում կան մեծ թվով եգիպտաբանություններ, օրինակ՝ չթեքվող *illī-* հարաբերական և *dī* ցուցական դերանունները (բայց միշտ գոյականից առաջ, ոչ երբեք ետադաս, ինչպես Եգիպտոսի ժամանակակից բարբառում է), շարունակականության *bi-* մասնիկով իրացված անկատարի ձևերը, ինչպես նաև խոսակցական լեզվի անվանական շատ միավորներ: Իբն Սուդունի ձեռագրերի ուշագրավ հատկանիշներից է բազմաթիվ ձայնանիշների առկայությունը. դա հնարավորություն է տալիս հետևելու, թե ինչպես է գործել *‘imāla*-ն, օրինակ, *ṭubaylih* – *փոքր թմբուկ* բառի իզական սեռի վերջավորությունում (Vrolijk 1998: 143): Իր բանաստեղծություններից մեկում Իբն Սուդունը ծաղրում է Բաղդադից մի կուզիկի, որը *r*-ն արտասանում է *ġ*, օրինակ՝ *ġabbī* – *rabbī* (տեք իմ), *šā ‘ig* – *šā ‘ir* (պոետ) (Levin 1975: 266): Ակնհայտ է, որ այս բանաստեղծները շատ լավ տիրապետել են միջբարբառային տարբերություններին: Այնուամենայնիվ, Ֆրոլիկն (Vrolijk 1998: 136-137), անշուշտ, իրավացի է, երբ նշում է, որ այս տեքստերը չեն կարող դիտվել բանաստեղծի ապրած ժամանակաշրջանի խոսակցական լեզուն ճշգրտորեն փոխանցող աղբյուր:

Բարբառային պոեզիան հատկապես տարածված է եղել Մադրիբում, որտեղ այն ներթափանցել է նույնիսկ դասականով գրված բանաստեղծությունների մեջ: *Մուվաշշահ* (*muwaššah*) կոչվող ժանրում սովորական է դարձել խոսակցական լեզվով կրկնատողեր ավելացնելը՝ կա՛մ արաբերենի խոսակցականով, կա՛մ Անդալուսում խոսվող ռոմանական լեզվով (այսպես կոչված՝ *jarchas*, տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 17, էջ 377):

Տեքստերի՝ մինչ այժմ նշված տեսակներում խոսակցական տարրերի առկայությունը պայմանավորված է դրանց գեղարվեստական կամ պատմողական գործառույթով: Արաբական գիտական աշխատություններում, սակայն, երբ նյութը բացառապես տեխնիկական է և դուրս է ընդհանուր մտավորական վերնախավի հետաքրքրությունից, խոսակցական տարրերը քիչ թե շատ պատահական կիրառություն ունեն:

Բժշկության կամ դեղագիտության, ինչպես նաև տեխնիկական գիտությունների բնագավառում, ինչպիսիք են մաթեմատիկան, աստղագիտությունը կամ մեխանիկան, հեղինակն ավելի քիչ է սահմանափակված դասական լեզվի նորմերով, և եթե նա դասականի փոխարեն նախընտրեր հետևել իր խոսակցական լեզվի կանոններին, ոչ ոք նրան չէր մեղադրի: Այդպիսի տեքստերում, ինչպես նաև այն տեքստերում, որոնց հեղինակը միտումնավոր ընտրել է արտահայտման ավելի պարզ, միջինացված լեզու, դասական նորմից շեղումները լայնորեն տարածված են, բայց հազվադեպ կարելի է գտնել կեղծ ուղղումներ:

Որպես կրթված խավի մուսուլմանական միջին արաբերենի օրինակ ստորև մեջբերված է Ուսամա իբն Մունկիզի (*ʿUsāma ibn Munqidh*, մահ. 584/1188) հուշերից մի հատված.

fa-lammā waṣalnā ʿAsqalān saḥaran wa-waḍaʿnā ʿatqālānā ʿinda l-muṣallā ṣabaḥūnā l-ʿIfranj ʿinda ṭulūʾ aṣ-šams fa-ḥaraja ʿilaynā Nāṣir ad-Dawla Yāqūt wālī ʿAsqalān fa-qāla: irfa ʿū, irfa ʿū ʿatqālakum, qultu: taḥāfu lā yaḡlibūnā l-ʿIfranj ʿalayhā? qāla: naʿam, qultu: lā taḥāf, hum yarawnā fī l-barriyya wa-yuʿarīdūnā ʿilā ʿan waṣalnā ʿilā ʿAsqalān, mā ḥifnāhum; naḥāfuhum l-ʿān wa-naḥnu ʿinda madīnatinā — Երբ լուսադեմին եկանք Աշկելոն և վայր դրեցինք մեր ուղեքները աղոթքի վայրում, ֆրանկները արևածագին մոտեցան մեզ: Աշկելոնի կառավարիչ Նասիր ադ-Դաուլա Յակուտը դուրս եկավ և ասաց. «Բարձրացրե՛ք, բարձրացրե՛ք ձեր բեռը»: Ես ասացի. «Դու վախենում ես, որ ֆրանկները դրանք կխլե՞ն մեզանից»: Ասաց՝ այո: Ասացի. «Մի՛ վախեցիր, նրանք մեզ տեսան անապատում և մեր հետևից եկան մինչև Աշկելոն հասնելը: Մենք այն ժամանակ չվախեցանք նրանցից, արդյո՞ք կվախենանք նրանցից հիմա, երբ մեր քաղաքի մոտ ենք»: (*ʿUsāma ibn Munqidh*, «*Kitāb al-iʿtibār*», խմբ.՝ Կասիմ աս-Սամառռաի (*Qāsim as-Sāmarrāʾī*), Էր-Ռիադ, 1987, էջ 38–9):

Այս հատվածում տեսնում ենք այն լեզուն, որն ակնկալվում էր լսել «արաբ ջենթլմենից», ինչպիսին Ուսաման է, որը սովորել է քերականություն, բայց չի դարձել մաքրամոլ (պուրիստ): Նա վատ չի զգում, երբ բաց է թողնում հայցականի վերջավորությունները, համաձայնեցնում է նախադրված բայական ստորոգյալն ու ենթական, *mā*-ի փոխարեն կիրառում է *ʿayy šayʿ* (այսինքն՝ *ʿēš*), բայը հիպոտատիկ նախադասություններին կապակցելից կիրառում է ասինդետիկ եղանակը, երբ անկատար բայի *-āna* վերջավորության փոխարեն կիրառում է *-ū* վերջավորությունը: Իր շարադրանքում նա պահպանել է խոսակցականի համն ու հոտը՝ չհեռանալով գրական լեզվից, ազատ շրջանցել է քերականական կանոնները՝ առանց անգրագետի տպավորություն թողնելու: Այս տեսակի միջին արաբերենի ու վերը նշված տեքստերի միջև եղած ընդհանրությունը ստանդարտ քերականությունից շեղումների առկայությունն է: Բայց կեղծ ուղղումներ ընդհանրապես չկան Ուսամայի և նրա նման այլ գրողների արձակում:

9.3. Հրեա-արաբերեն

Ինչպես վերևում նշեցինք, միջին արաբերենը լեզվի հատուկ տեսակ չէ, այլ տեքստերի որոշակի կատեգորիայի համար գործածվող պիտակ, որոնցում կան դասական լեզվից շեղումներ: Երբ հրեաներն ու քրիստոնյաներն են գրում արաբերեն, նրանց լեզուն, ամեն դեպքում, օրինաչափ է համարել յուրահատուկ տեսակ, որովհետև նրանց գրավոր արաբերենը դարձել է լեզվի հատուկ ներխաժային ձև, նոր նորմ: Միջին արաբերենի հրեական տեսակը հաճախ նշվում է հատուկ անվանումով՝ հրեա-արաբերեն: Իսլամական նվաճումների սկզբում նվաճված տարածքներում ապրող հրեաների լեզուն արամեերենն էր. եբրայերենը նրանց կրոնի ու պոեզիայի լեզուն էր, բայց չէր գործածվում որպես խոսակցական լեզու: Պարզ չէ, թե երբ է արաբերենը դարձել հրեաների խոսակցական լեզուն, սակայն դա պետք է որ եղած լինի բավականին վաղ: Հրեաների կողմից արաբերենով գրված առաջին գեղարվեստական գործերը վկայված են սկսած IX դարից, իսկ ոչ գեղարվեստական նյութերի մեծ մասը՝ 1000 թվականից հետո: Դրանց զգալի մասը գտնվել է Հին Կահիրեում գտնվող Բեն Էզրա սինագոգի պահոցում՝ զենիգայում³⁶: Քանի որ արաբախոս հրեաները պարտադրված չէին կիրառել դասական լեզուն, նրանց գրավոր լեզվում խոսակցականի հատկանիշներն ավելի շատ էին: Դրանք չպետք է համարվեն սխալներ կամ ոչ բավարար գիտելիք ունենալու արդյունք: Մայմոնիդը (մահ. 1204), օրինակ, մուսուլմաններին ուղղված նամակները գրում է անթերի դասական արաբերենով, բայց երբ գրում է իր դավանակիցներին, նրա լեզվում կան հատկանիշներ, որոնք հանդիպում են միջին արաբերեն այլ տեքստերում:

Հրեա հեղինակների գրավոր արաբերենը բնորոշվում է երկու հիմնական հատկանիշներով՝ այն գրված է եբրայատառ և պարունակում է մեծ քանակությամբ եբրայերեն փոխառություններ: Արաբերենի հնչույթների եբրայատառ իրացումն, ըստ էության, գրադարձության համակարգ է, այսինքն՝ արաբերեն տեքստի յուրաքանչյուր նիշ ներկայացված է եբրայերենի մեկ նիշով: Քանի որ եբրայերենի այբուբենն ավելի քիչ տառեր ունի, քան արաբերենինը, անհրաժեշտ են եղել որոշ կարգավորումներ: Հրեա գրագիրների ամենահնարամիտ լուծումը արաբերենի հնչույթների համար եբրայերենի ենթահնչույթների գործածումն է: Եբրայերենում պայթականների մեծ մասն արտասանական որոշակի միջավայրում ունի շփական ենթահնչույթ, որն արտահայտվում է տվյալ տառի կետի (այսպես կոչված՝ *dāgeš*) բացակայությամբ, օրինակ՝ եբրայերենի *dālet*-ը կետով արտահայտում է *d* հնչույթը, իսկ առանց կետի՝ դրա ենթահնչույթ *d*-ն, նույն կերպ *tāw*-ն՝ *t/t*, *kāf*-ը՝ *k/h* և այլն: Արաբերեն բառերը գրադարձելիս գրագիրներն այս տառերը կիրառել են կետով՝ նշելու արաբերենի *d*, *t*, *h* հնչյունները (ձեռագրերում կետը հաճախ բաց է թողնված, այնպես որ գիրը որոշ առումներով երկիմաստ է): Այն տառերի համար, որոնց դեպքում այս միջոցը չի գոր-

³⁶ Հրեական հին, մաշված ձեռագրերի, կրոնական գրքերի, արարողակարգային փաստաթղթերի՝ հիմնականում սինագոգներում ու գերեզմաններում գտնվող պահոց, արխիվ (ծ.թ.):

ծել, նրանք կիրառել են եբրայերենի խուլ հնչյուններն արտահայտող տառերը՝ հավելելով կետ: Այսկերպ կետով *šādē*-ն օգտագործվել է արաբերենի *šād*-ը, իսկ կետով *tēt*-ը՝ *šā*՝-ն արտահայտելու համար: Այն փաստը, որ գրագիրները տարբերակել են *šād*-ը և *šā*՝-ն, նշանակում է, որ այստեղ գործ ունենք բացառապես գրավոր ավանդույթի հետ, քանի որ արտասանական մակարդակում այս երկու հնչյունները նույնացել են: Նույնկերպ գրագիրները ճշգրիտ փոխանցել են արաբերենի որոշիչ հոդը, նույնիսկ երբ այն ասիմիլացված է, ինչպես նաև չհնչող *ʿalif*-ը, որը գրվում է արաբերենի անցյալ ժամանակի բայի հոգնակիում՝ *katabū*:

Կան ավելի վաղ շրջանի նմուշներ, երբ արաբերենից եբրայերեն գրադարձումն արվել է խոսակցական լեզվի հիման վրա: Թեև հրեա-արաբերեն տեքստերը թվագրվում են 1000 թվականից սկսած, մեզ են հասել նաև IX դարի հրեա-արաբերեն պապիրուսներ Եգիպտոսից, որոնք գրված են մի տառադարձամբ, որի վրա չկա դասական արաբերենի ուղղագրության ազդեցությունը: Ամենակարևոր հատկանիշն այն է, որ արաբերենի և՛ *d*-ն, և՛ *ḏ*-ն տառադարձված են եբրայերենի *dālet*-ով, որը գրագիրների համար հավանաբար եղել է առկա ամենամոտ հնչյունային համարժեքը: Ավելին, արաբերենի հոդը միշտ ներկայացված է ասիմիլացված ձևով: Դա նշանակում է, որ սկզբնապես գրագիրները գործածել են տառադարձման մի համակարգ, որը հիմնված է եղել եբրայերենի/արամեերենի իրենց սեփական գրի օրինաչափությունների վրա և կիրառվել է բանավոր արաբերենն արտահայտելու համար: 1000 թվականից հետո այս համակարգը փոխարինվել է ամբողջությամբ արաբական գրի վրա հիմնված համակարգով, հնարավոր է՝ *Pentateuch*-ի (Հնգամատյան – ծ.թ.)՝ Սաադիա Գառնի (882–942 թթ.) կատարած արաբերեն թարգմանության ազդեցությամբ, որում կիրառված են այդ օրինաչափությունները: Կան մի քանի վաղ տեքստեր, որոնցում արաբերենի ձայնավորները հետևողականորեն տառադարձված են եբրայերենի տիբերիական ձայնանիշերով: Սաադիայի թարգմանած Աստվածաշնչի մի հատվածում (Levy 1936:18) թեքական վերջավորությունները նշված են, ինչպես վայել է Աստվածաշնչի թարգմանությանը, բայց մյուս կարճ վերջավոր ձայնավորները սղվել են: Հատկանշական է ուժեղ *ʿimāla*-ն (օրինակ՝ *Mūsē*՝ *Mūsā*-ի փոխարեն, *Allēhi*՝ *Allāhi*-ի փոխարեն), նաև *-i*-ն *illādī* (*allādī*) հարաբերական դերանվան մեջ, *wi*- շաղկապում և *il* հոդում:

Եբրայերեն գրի գործածման պատճառը հրեաների՝ իսլամական կայսրությունում ունեցած առանձնահատուկ կարգավիճակն էր: Թեև, ընդհանուր առմամբ, նրանք ազատ էին և որպես *ḏimmī* ապրում էին խալիֆի պաշտպանության ներքո և կարող էին ազատ դավանել իրենց կրոնը, այնուհանդերձ, հրեաների ու մուսուլմանների միջև սոցիալական պատնեշները զգալի էին, և նրանք, անկասկած, առանձին խումբ էին կազմում: Սեփական այբուբենի գործածումն ամրապնդում էր այս ներխուժային զգացումը: Արաբերեն շատ տեքստեր նրանք կա՛մ տառադարձում, կա՛մ թարգմանում էին եբրայերեն:

Երկրորդ հատկանիշը, որով հրեա-արաբերեն տեքստերը տարբերվում են միջին արաբերենով գրված այլ գրականությունից, եբրայերեն փոխառությունների լայն կի-

րառությունն է: Այս փոխառությունների գործածմամբ հրեական գրականության ու գիտական աշխատությունների լեզուն, ըստ էության, անընկալելի կամ խորթ էր դառնում մուսուլմանների համար: Այնպես որ, չնայած կառուցվածքային առումով հրեա-արաբերենը շատ նման է մուսուլմանական միջին արաբերենին կամ քրիստոնեական արաբերենին, եբրայերեն բառերի առկայությունից միանգամից պարզ է դառնում, որ տեքստի հեղինակը հրեա է: Եբրայերեն բառերի կիրառումը չի սահմանափակվում միայն գրավոր լեզվով, ինչի մասին են վկայում ժամանակակից հրեա-արաբական բարբառները, օրինակ՝ Թունիսի հրեաների կամ Իրաքից Իսրայել գաղթած հրեաների արաբերենը: Նրանց խոսակցական լեզվում կարելի է գտնել բազմաթիվ եբրայերեն բառեր, հատկապես խիստ հրեական ոլորտներում, ինչպիսիք են կրոնն ու պաշտամունքը:

Հրեա-արաբերեն որոշ տեքստերում եբրայերեն հատվածներին հաջորդում են արաբերեն հատվածները, օրինակ՝ Թալմուդի մեկնաբանություններում, որտեղ սկզբում մեջբերվում է եբրայերեն (կամ արամեերեն) տեքստը, ապա բացատրվում է արաբերենով: Բայց միայն արաբերեն հատվածներում նույնպես շատ են եբրայերեն բառերը: Երբ եբրայերեն բառերը կիրառվում են հենց եբրայերենի ձևով, այսինքն՝ ոչ որպես փոխառություններ, այլ որպես լեզվական անցման օրինակներ, դրանք շարահյուսորեն ինտեգրված են, շատ դեպքերում, սակայն, եբրայերեն բառերը ինտեգրված են նաև հնչյունաբանորեն ու ձևաբանորեն՝ այդպիսով ասես դառնալով արաբերենի բառապաշարի մաս: Հրեա-արաբերենով գրողները գիտեին, որ եբրայերենի և արաբերենի միջև կան համարժեքություններ, ինչը նրանց հնարավորություն է տվել արաբականացնել եբրայերեն բառերը՝ դրանք եբրայերենի, օրինակ, *hitpa'el* կադապարից արաբերենի *tafa'ala* կադապարի, կամ *hif'il*-ից՝ *'af'ala*-ի փոխարկելով, այսպես՝ *hit'abbel*-ը դառնում է *ta'abbala* (ողբալ, սգալ), *hisdir-p'asbara* (աղոթք կազմակերպել): Եբրայերեն բայերը կարող են խոնարհվել արաբերեն բայերի նման, օրինակ՝ *nahūsū* – մենք վախենում ենք (եբրայերեն *h-w-š* – *վախենալ* արմատը Մադրիբի արաբերենի 1-ին դեմքի հոգնակի թվի դիմային ցուցիչով՝ *n-...-ū*):

Եբրայերենի գոյականների հոգնակին կարող է կազմվել արաբերենի «կոտրված» հոգնակիի կադապարներով, օրինակ՝ *rewah* – *եկամուտ*, հոգնակին՝ *'arwāh'* եբրայերենի *rəwāhīm* հոգնակիի փոխարեն, *sēder* – *Միշնայի կարգ* բառը, որը եբրայերենում ունի հոգնակիի *sədārīm* ձևը, ստանում է արաբերենի հոգնակիի *'asdar* ձևը, *maḥzōr* – *տոների աղոթագիրք* բառը, որը եբրայերենում ունի հոգնակիի *maḥzōrīm* ձևը, ստանում է արաբերենի հոգնակիի *maḥāzīr* ձևը: Արաբերենի հոգը երբեմն փոխարինում է եբրայերենի որոշիչ հոդին, նույնիսկ երբ ամբողջ համատեքստը եբրայերեն է՝ այդպիսով ի ցույց դնելով այն հանգամանքը, որ *al*-ը համարվել է եբրայերեն բառերի անբաժան մասը, օրինակ՝ *bēt al-kneset* – *սինագոգ*, կամ *al-bərīt qodeš* – *Սուրբ կտակարան*: Կա Կահիրեի գենիգայից գտնված մի տեքստ, որտեղ արաբերեն հատվածը գրված է արաբերենով, իսկ եբրայերենը՝ եբրայերենով, և հեշտ է տեսնել, թե որ տարրերն են համարվել եբրայերեն: Այս տեքստում արաբերենի որոշիչ հոդի ու եբրայերենի գոյականի հա-

մակցումը գրված է եբրայերեն տառերով: Հրեա-արաբերենի խառը բնույթը կարելի է ցույց տալ Բլաուից վերցված օրինակով (Blau 1965: 152, եբրայերեն գրված բառերն ընդգծված են)՝ *al- 'iqār wə- 'af 'al gab 'in lam yuktab šəṭār – անշարժ գույքը, չնայած որևէ նշում չկա:*

Արաբերեն բառերի փոխարեն եբրայերեն բառեր գործածելու դիպվածային բնույթը դրսևորվում է այն տեքստերում, որտեղ երկու տարբերակներն էլ գործածվում են կամայական ձևով, այսպես՝ կարող ենք մի տողում հանդիպել *zawj t̄ānī – երկրորդ ամուսին* արտահայտությունը, իսկ հաջորդում՝ *ba 'luhā t-tānī – նրա երկրորդ ամուսինը*, կամ *dīney gōyīm – հեթանոսների օրենքները*, որին ապա փոխարինում է *mahhab al-gōyīm* ձևը: Այսպես է անգամ հատուկ անունների դեպքում. նույն անձը կարող է մի տեքստի մեջ նշվել *Šəlomoh ben Dāwid*, մյուսում՝ *Sulaymān ibn Dā 'ūd*: Բնույթով փոխառությունների մեծ մասը, սակայն, իհարկե, ոչ բոլորը, վերաբերում է կրոնի և կրոնական գործունեության ոլորտին. երբեմն դրանք չեն ունեցել արաբերեն որևէ համարժեք:

Հրեա-արաբերեն տեքստերի խմբում դժվար է տարբերակել տարածաշրջանային հստակ ենթախմբեր: Նախ, հրեաների կողմից գրավոր արաբերենի կիրառությունը համընդհանուր դառնալու միտում ուներ, և հրեա-արաբերենի որոշակի նորմ էր ձևավորվել խալիֆայության ողջ տարածքում: Երկրորդ, իսլամական կայսրությունում հրեաների գաղթի անկանոն բնույթը հաճախ այնպես էր փոխում պատկերը, որ, օրինակ, Եգիպտոսի հրեաները գրում էին շատ ավելի մաղրիբյան արաբերենով, քան իրենց մուսուլման հայրենակիցները: Եվ, ի վերջո, ինչպես միջին արաբերենի բոլոր տեսակները, այնպես էլ հրեա-արաբերենը չէր կարող ամբողջությամբ խուսափել դասական արաբերենի ձգողականությունից:

9.4. Քրիստոնեական միջին արաբերեն:

Այնպես, ինչպես հրեա-արաբերենը, քրիստոնյա հեղինակների արաբերեն տեքստերը նույնպես ավելի քիչ են կրել դասական ստանդարտի ազդեցությունը, քան մուսուլման հեղինակներինը: Տեքստերի մեծ մասը գրվել է Պաղեստինի հարավային շրջաններում, ներառյալ Սինայի թերակղզին: Ներկայումս այդ տեքստերից շատերը պահվում են Սինայում՝ Սուրբ Կատարինեի վանքում: Քրիստոնեական արաբական գրականության յուրահատուկությունն այն է, որ տեքստերի մեծ մասը հունարենից կամ ասորերենից թարգմանություններ են, և ընդամենը մի փոքր մասն է ի սկզբանե գրվել արաբերենով: Այս հանգամանքը, իհարկե, առանձնահատուկ որակ է հաղորդում այս տեքստերի լեզվին, և երբեմն դժվար է լինում տարբերակել՝ տեքստում հեղինակի խոսակցական լեզվի միջամտությունն է, ինչը սովորական երևույթ է, թե՞ թարգմանվող նյութի լեզվական ազդեցությունը: Թարգմանությունները հաճախ գրեթե բառացի են եղել՝ հունարեն կամ ասորերեն բնագրերից փոխառված կառույցներով: Նման կառույցները, իհարկե, անսովոր են եղել արաբերենի համար, սակայն

դրանք կիրառելի են դարձել քրիստոնեական արաբերենով գրող հեղինակների բառամթերքում այնպես, ինչպես Աստվածաշունչը եվրոպական լեզուներով թարգմանելն է իր զգալի ազդեցությունը թողել այդ լեզուների ոճական ու բառապաշարային զարգացման վրա՝ բացի այն, որ թարգմանություններում հունարեն կամ եբրայերեն բնօրինակ տեքստից բազմաթիվ բառապատճենումներ կային:

Քրիստոնեական արաբերենով գրված տեքստերն ավելի հին են, քան հրեա-արաբերեն տեքստերը. երբեմն նույնիսկ թվագրվում են VIII դարով: Այս շրջանում արամեերենը դեռ կենդանի լեզու է եղել, և քրիստոնյա հեղինակներից շատերը եղել են երկլեզու՝ խոսելով արամեերեն/ասորերեն և արաբերեն, ուստի արաբերենի կիրառությունը կարող էր անմիջականորեն արտացոլել նրանց առաջին լեզվի ազդեցությունը: Որոշ տեքստեր ասորատառ են, որոնք հայտնի են *Haršūnī* անվամբ, կա մեկ հունատառ տեքստ՝ վերը նշված հայտնի սաղմոսի հատվածը (Էջ 188): Պահպանվել են նույնիսկ մի քանի դպտիատառ տեքստեր (տե՛ս ստորև):

Քրիստոնեական միջին արաբերեն տեքստերի շարքում ամենանշանակալիս սրբախոսական տեքստերի թարգմանություններն են, օրինակ՝ քրիստոնեական սրբերի վարքագրությունը, խրատներն ու քարոզները, հայրապետական տեքստերը: Եղել են Աստվածաշնչի՝ և՛ Հին, և՛ Նոր կտակարանի բազմաթիվ թարգմանություններ, սակայն չենք կարող վստահ լինել, որ դրանք գրվել են նախաիսլամական շրջանում, ինչպես երբեմն նշվում է, քանի որ դրանցում առկա է կեղծ ուղղումների մի տեսակ, որը հատուկ է այն շրջանին, երբ արդեն կար համակարգված լեզվական նորմ: Մի շարք տեքստեր ի սկզբանե գրվել են արաբերենով, հունարեն կամ ասորերեն բնագրերի թարգմանություններ չեն. դրանցից շատերը արաբ քրիստոնյաների գրչին պատկանող քրիստոսաբանական աշխատություններ են, ինչպես, օրինակ, Թեոդորոս Աբու Կուրայի (*Theodore 'Abū Qurra*, մահ. մոտ 820) աշխատությունը: Քրիստոնյաների հեղինակած ոչ գեղարվեստական տեքստերի շարքում կան պատմական տեքստեր, օրինակ՝ Ագապիուսի (X դ.) տարեգրությունը և Մաուհուբ իբն Մանսուրի (*Mawhūb ibn Mansūr*, XI դ.) *Ta'riḥ al-'ābā' al-baṭārika* աշխատությունը:

VIII դարից ու հաջորդիվ վկայված հարավպաղեստինյան տեքստերում, որոնք Բլաուն օգտագործել է քրիստոնեական արաբերենի քերականության իր գրքում, որոշ հատկանիշներ ակնհայտորեն բացակայում են: Բլաուն հատկապես նշում է այդ տեքստերում սեռականի ցուցիչի գրեթե իսպառ բացակայությունը: Այս հին տեքստերում գրական լեզվի նորմը քիչ թե շատ պահպանվել է, և որոշ առանձնահատկություններ դրսևորվել են շատ ավելի ուշ շրջանում, երբ նորմն այլևս չէր գործում: XIII դարով թվագրվող քրիստոնեական արաբերեն մի տեքստում, որը գրված է դպտիական գրով, կան խոսակցականին բնորոշ արտասանության հստակ հետքեր, սակայն չնայած օտար գրով գրված լինելուն՝ շարահյուսությունը և ձևաբանության մի մասը դեռևս դասական են, և մի քանի կեղծ ուղղումների առկայությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակը հակված է դեպի գրական արաբերենը:

Թեև դպտիական այս տեքստը, որը, հավանաբար, սուրբ Պախումիոսի վարքագրությունն է, չունի դասական արաբերենից շատ շեղումներ, XIII դարի արաբերենի ուշագրավ մի փաստաթուղթ է, այն առումով, որ այստեղ գրի են առնված նաև ձայնավոր հնչյունները: *'imāla-ն* վառ արտահայտված է, *a/ā-ն* միշտ տառադարձվում է *e*՝ բացառությամբ էմֆատիկ կամ կատկային բաղաձայններին հաջորդող դիրքի, օրինակ՝ *wekefeh* (*wāqifa* - կանգնած»), *seha* (*sā'a* - ժամ), *bemexafet* (*bi-mahāfa* - վախի մեջ): Քանի որ նույնիսկ էմֆատիկ բաղաձայններից առաջ հոդը գրվում է *e*-ով, ինչպես *essora* (*aš-sūra* - *նկարը*) բառում, կարելի է ենթադրել, որ այն հավանաբար խոսակցական *il-*, ոչ թե դասական *al-* ձևի ի տառադարձումն է *'imāla*-ով: *e* ձայնավորը գործածվում է նաև չշեղտված *i/u* ձայնավորների համար, որոնք հավանաբար սղվել կամ կրճատվել են, ինչպես ժամանակակից բարբառներում, օրինակ՝ *eššeyoux* (*aš-šuyūh* - ծերերը): Տեքստի հետաքրքիր առանձնահատկություններից է *-en* ցուցիչի գործածությունը, որը երբեմն գրվում է որպես ինքնուրույն բառ՝ կիրառվելով անորոշ գոյականներից հետո՝ անկախ նախադասության մեջ դրանց շարահյուսական գործառնության, և նպատակ ունի նշելու, որ դրանց հաջորդում է հատկանիշ, ինչպես, օրինակ, *k'en mehellemen ġarib* (*kāna mu'allim ġarib* - մի տարօրինակ ուսուցիչ կար), *be mesk^henet^hen hazimeh* (*bi-maskana 'adīma* - ծայրահեղ աղքատության մեջ), *rojol en kaddis ebsar* (*rajul qaddīs 'abšara* - մի սուրբ մարդ տեսավ): Այս ցուցիչի հիմքում հավանաբար դասականի նունավորումն է, սակայն այն դարձել է նոր նիշ, որը կապի գործառնությո է կատարում անորոշ գոյականի և հատկանիշի միջև: Այս գործառնությոնով այն նման է Արաբական թերակղզու ժամանակակից բեդվինական բարբառներում *tanwīn*-ի ցուցիչների կիրառությանը (տե՛ս ստորև, Գլուխ 11, էջ 232-233):

Ավելի ուշ շրջանի քրիստոնեական տեքստերում կան երևույթներ, որոնցում ակնհայտորեն անտեսվում է դասական նորմը: Որպես վերլուծական սեռականի օրինակ՝ դիտարկենք Սուրբ Մինայի վարքագրությունից մի հատված, որը թվագրում է XVIII դարով. *bi-l-ḥaḳīqa lā budd ḥādīhi l-'a'ḍā min aš-ṣuḥadā' bitā' inā* - *սրանք, անշուշտ, մեր նահատակների ոսկորներն են* (Jaritz 1993: 452.6): Սուրբ Մինայի վարքագրությունը պահպանվել է բազմաթիվ տարբերակներով, որոնցից շատերը պարունակում են մեծ թվով կեղծ ուղղումներ, ինչպես.

fa-lammā mašayat fi l-barriyya waḥdahā wa-hiya bi-l-qurb min bay'at al-qiddīsa Tikla nahwa mayl wa-lam yakūn 'ahādan min an-nās yamšī ma' ahā wa-'idā bi-jundī min ḥurrās at-ṭarīq qad dahāla fīhi š-šayṭān jamī' 'a'ṭāhu fa-masakahā wa-qāla lahā: 'ilā 'ayna māḍiya? fa-ḍannat 'annahu yahmil alladī 'ahādathu ma' ahā fa-qālat lahu: 'anā māḍiya yā sayyidi' ilā bay'at aš-šahīd al-'aḍīm 'Abū Mīnā - *Երբ նա միայնակ գնում էր անապատ և մոտեցավ Սուրբ Թեկլա եկեղեցուն մոտ մեկ մղոն, ոչ ոք չկար, և ահա, ճանապարհի պահապաններից մի զինվոր, որի մեջ սատանան էր մտել ամբողջությամբ, գնաց, բռնեց նրան և ասաց. «Ո՛ր ես գնում»:* Մտածեց, որ նա պատրաստվում է խլել իր մոտ եղած իրերը և ասաց նրան. «Ես գնում եմ մեծ նահատակ Աբու Մինայի եկեղեցի: (Jaritz 1993: 416)

Այս տեքստում տեսնում ենք մի քանի թվացյալ ճիշտ ուղղումներով հայցականներ, սխալ բայաձևեր (*mašayat, lam yakūn*), *'anna-h* կիրառություն՝ *'an-h* փոխարեն, խոսակցականին հատուկ դերբայական կառույցի կիրառություն՝ առանց ենթակայի (*māḍiya*), և ուղղագրության կատարյալ խառնաշփոթ (*d*-ի փոխարեն երբեմն *ḍ*, երբեմն էլ՝ *ṭ*. *ḍannat, 'a ṭāhu* = *'a ḍā'ihī*, գրեթե միշտ *tā' marbūṭa*- ների փոխարինումը *tā'*-ով (մյուս կողմից՝ *ḍannat*-ը գրված է *tā' marbūṭa*-ով):

Այս օրինակները մի կողմից ցույց են տալիս, որ քրիստոնյա գրողներն իսկապես պարտավորված են զգացել կիրառել դասական ստանդարտը (հակառակ դեպքում նրանք չէին փորձի կեղծ ուղղումներ անել), իսկ մյուս կողմից ստանդարտը որոշ առումներով դարձել էր ավելի ճկուն, քան նախկինում էր (հակառակ դեպքում, այս տեքստերում վերլուծական սեռականներ չէին լինի): Ղպտի սրբերի մասին XVIII-XIX դարերի մեկնական տեքստերում, որոնք թեև կրոնական բնույթի են, կարելի է գտնել տարրեր, որոնք ակնհայտորեն բացակայում են մուսուլմանական արաբերենով գրված ժամանակակից տեքստերից, օրինակ՝ անկատարում *bi*- մասնիկի կիրառությունը:

9.5. Ժամանակակից միջին արաբերեն:

Ելնելով «միջին արաբերեն» հասկացության սահմանումից՝ ժամանակակից խառը ոճի տեքստերը կարող են դիտվել որպես հատուկ կատեգորիա կամ ներառվել մինչ այժմ քննարկված տեքստերի խմբերում: Պարադոքսալ կերպով, թեև կրթության տարածմանը զուգահեռ, գրական արաբերենով կրթություն ստացածների թիվը կտրուկ աճել է, կա կիսագրագետ մարդկանց մի մեծ խումբ՝ մարդիկ, որոնք կարողանում են պարզ հաղորդագրություններ գրել, սակայն չունեն ճիշտ գրելու հմտություններ՝ քերականական հստակ կանոններին համապատասխան: Երբ այս մարդիկ գրում են արաբերեն, նրանք հիմնականում թույլ են տալիս հենց այն սխալները, որոնք կարելի է գտնել դասական շրջանի միջին արաբերեն տեքստերում:

Թե՛ դասական շրջանի, թե՛ ժամանակակից տեքստերի ամենաակնառու հատկանիշը դրանց փոփոխական ու բազմաձև լինելն է, ինչն ընդգծում է այն փաստը, որ այս տեքստերը գրված չեն լեզվի մի առանձին տեսակով: Մի նախադասության մեջ կիրառված սխալ ձևը մյուսում կարող է ճիշտ ձևով հանդիպել, շարադասությունը կարող է մերթ խոսակցականին հատուկ լինել, մերթ գրականին, դասական արաբերենի համաձայնեցման կանոնները մի նախադասության մեջ կիրառվում են, մյուսում չեն պահպանվում, նույն նախադասության մեջ երկու անձի առնչվող համաձայնեցումները կարող են լինել և՛ երկակի, և՛ հոգնակի թվով և այլն:

«Միջին արաբերեն» եզրույթն իր ընդհանուր սահմանմամբ վերաբերում է նաև բարբառային տարրեր պարունակող գեղարվեստական տեքստերին, ինչպիսիք են Ուսամա իբն Մուսկիդի հուշերը: Դասական շրջանի խառը գեղարվեստական տեքստերի և ժամանակակից գրականությունից վերցված օրինակների միջև, սակայն, մեծ

տարբերություն կա: Նահդայից հետո (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 12) գեղարվեստական տեքստերում խոսակցական տարրերի գործածումը քննարկումների մշտական նյութ դարձավ արաբական աշխարհի մտավորականների շրջանում: Եգիպտոսում «եգիպտականացումը» շեշտադրելը իսթան հանդիսացավ, որպեսզի որոշ գրողներ փորձեն արտացոլել իրենց լեզվի դիզլոսիկ իրականությունը: Նրանք կարծում էին, որ երկխոսություններում չկրթված մարդկանց խոսքը հաղորդելիս բարբառի գործածումն անխուսափելի է, և սկսեցին կիրառել գրականի ու խոսակցականի համադրությունը: Թեև կրթված մարդիկ նույնպես իրենց առօրյա կյանքում գործածում են բարբառային տարրեր, կար ընդհանուր ընկալում, որ ճիշտ չէր լինի դա արտացոլել թղթի վրա:

XX դարի սկզբին գեղարվեստական տեքստերում բարբառն ու գրական արաբերենը համադրելու առաջին փորձերից հետո արաբական երկրների մեծ մասում համաարաբական ազգայնականության վերելքը պատճառ դարձավ, որ գրականության մեջ խոսակցական տարրերի կիրառման վերաբերյալ մոտեցումները փոխվեցին: Նույնիսկ այն գրողները, որոնք բարբառ էին գործածել ավելի վաղ հրապարակումներում, ինչպիսին է Թաուֆիկ ալ-Հաքիմը (Tawfiq al-Hakim, 1898–1987), հրապարակայնորեն ընդունեցին իրենց սխալը և վերադարձան մաքուր գրականին: Այստեղ հարկ է նշել երկու հանգամանք: Նախ, նույնիսկ այն գրողները, որոնք որոշել էին գրել խոսակցական արաբերենով, երբեք չկարողացան խուսափել գրավոր լեզվի ազդեցությունից: Ուստի, նրանց ստեղծագործությունների լեզուն հազիվ թե կարելի է «մաքուր» խոսակցական համարել: Բարբառի գործածումը շատ հաճախ սահմանափակվում է որոշ խոսակցական տարրերի կիրառմամբ (տե՛ս նաև ստորև՝ Գլուխ 13):

Երկրորդ, գրողները շատ լավ գիտեն դասական արաբերեն, և միշտ մտադրված են կիրառում խոսակցականը: Ուստի նրանց ստեղծագործություններում քերականական ոչ պատշաճ գիտելիք ունենալու պատճառով տեղ գտած կեղծ ուղղումներ չկան: Այս առումով, միջին արաբերենի այս տեսակը մոտ է միջին արաբերեն այն տեքստերին, որոնցում խոսակցական տարրերն օգտագործվում են տեղական կոլորիտը փոխանցելու նպատակով: Ժամանակակից արաբ հեղինակներից ոմանք հպարտանում են, որ կարողանում են թատերական պիեսներ գրել «մաքուր» խոսակցական լեզվով, մինչդեռ իրականում նրանք կիրառել են բարբառի գրականացված ձևը: Ընդունված է կարծել, որ ժամանակակից Եգիպտոսն այս ուղղությամբ անհամեմատ ավելի հեռուն է գնացել, քանի որ բարբառի կարգավիճակը Եգիպտոսում այլ է, քան արաբական մյուս երկրներում: Բայց նույնիսկ Եգիպտոսում բարբառի գրավոր տարբերակը նույնը չէ, ինչ բանավորը, և թատերական պիեսները նախքան բեմադրվելը պետք է «թարգմանվեն» Եգիպտոսի «իրական» խոսակցական արաբերեն:

Նմանօրինակ հետաքրքիր երևույթ է խոսակցական երանգավորման գործածումը ռադիոյի պաշտոնական խոսքում: Երբեմն խոսողը ռադիոհաղորդման ընթացքում ավելի մտերմիկ մթնոլորտ ստեղծելու համար բարբառային տարրեր ներմուծելով՝ փորձում է բարբառային տեքստի վերածել այն (գրավոր) տեքստը, որը հեռարձակվող

նյութի հիմքում է: Դիտարկենք տնային տնտեսուհիների համար հեռարձակվող հաղորդման սկզբնամասից մի հատված.

fi 'akbar magalla nisā 'iyya fi 'urubba 'arēt dirāsa 'an il-mar'a; dirāsa ġarība wi-mufida, wa- 'aydan musīra; li- 'annāha tikallim 'an is-sirr 'allaḍi yag 'al il-mar'a šaḥṣiyya lā tunsā, šaḥṣiyya mā ḥaddiṣ 'abadan yi'dar yinsāha - Եվրոպայում կանացի ամենահայտնի ամսագրում մի հոդված կարդացի կանանց մասին, մի տարօրինակ ու օգտակար հոդված, և նաև շատ հուզիչ, որովհետև այն խոսում է այն գաղտնիքի մասին, որը կնոջը դարձնում է անմոռանալի անհատականություն, որին ոչ ոք երբեք չի կարող մոռանալ: (Դիեն 1974: 71):

Այս օրինակում խոսողը փորձում է բարբառ օգտագործել և, ըստ երևույթին, զգում է, որ իրականում բարբառով է խոսում, բայց միևնույն ժամանակ պարզ է, որ նրա խոսքի հիմքում գրական արաբերենն է՝ *'akbar*-ով կառույցը, *'aydan*-ի կիրառությունը, *li- 'anna* շաղկապի կիրառությունը և ներքին կազմության կրավորական (*lā tunsā*) պարունակող արտահայտությունը, որն ամբողջությամբ փոխված ձև է: Այս օրինակը ցույց է տալիս գրական լեզվի գերակայությունը պաշտոնական միջավայրում. նույնիսկ երբ խոսողները միտումնավոր ջանքեր են գործադրում բարբառով խոսելու համար, միշտ ակամայից վերադառնում են դասականի օրինաչափություններին:

Հետաքրքիր գուգահեռներ կարելի է գտնել մարոկկացի փոքրամասնության համար նախատեսված հոլանդական պաշտոնական բրոշյուրներում: Գաղափարախոսական նկատառումներով, Նիդեռլանդների քաղաքականության համաձայն, պետք է գործածվեր Մարոկկոյի բարբառը: Գործնականում դա հանգեցրեց որոշ տարրերի ներթափանցմանը, իսկ տեքստի կառուցվածքը մնաց գրական արաբերենին խիստ բնորոշ: Որպես օրինակ՝ մեջբերենք հետևյալ նախադասությունը Նիդեռլանդներում հարկերի մասին 1980-ական թվականների մի գրքուկից.

kamā ta 'rifūna 'inna l- 'ajnaḇi ka-yitlaqqā kaṭīr aṣ-ṣu 'ūbāt wa-t-tağayyurāt fi l-ḥayāt dyālo wa-bi-l-ḥuṣūṣ ma 'a l- 'awlād 'illī ka-yimšiw li-l-madrasa; wa-li-ḥādā fa-min al-wājib 'alaykum bāš ta 'rifū n-nidām wa-kayfiyyat at-ta 'līm fi ḥūlandā – Ինչպես գիտեք, օտարերկրացին իր կյանքում հանդիպում է բազմաթիվ դժվարությունների ու փոփոխությունների, հատկապես կապված դպրոց հաճախող երեխաների հետ. այդ պատճառով, պետք է իմանաք Հոլանդիայի կրթության համակարգն ու բնույթը:

Չնայած Մարոկկոյի բարբառով գրելու ակնհայտ փորձերին (*ka* կերպային ցուցիչը, սեռականի *dyāl* ցուցիչը, *bāš* շաղկապը, *ka-yimšiw* բայաձևը, որը գրվում է <*k-y-m-š i-w*>), հոլանդերեն այս բնագրի թարգմանիչն ակնհայտորեն չի կարողացել խուսափել գրական արաբերենին հատուկ արտահայտչաձևերից ու կառուցվածքից (թեև, իհարկե, այստեղ գործածված տառադարձությունը քողարկում է բարբառային որոշ առանձնահատկություններ, որոնք կդրսևորվեին տեքստն արտասանելիս): Տեքստի մնացած մասում անընդհատ անցում է արվում բարբառային ձևից գրականին, ինչը նշանակում է, որ թարգմանիչը չի կարողանում խուսափել դասական նորմից:

Բիարկե, այնպիսի տեքստերի նկարագրման համար, ինչպիսին վերը մեջբերվածն է, «միջին արաբերեն» անվանումը ներկայումս գործածական չէ: Այնուամենայնիվ, ժամանակակից այս օրինակների և այս գլխի նախորդ բաժիններում քննված տեքստերի միջև կան անառարկելի նմանություններ: Խառը լեզվի բոլոր դրսևորումների և գրավոր լեզվի բոլոր մակարդակների միավորող օղակը գրական լեզվի կենտրոնաձիգ ուժն է: Մեյդելը (Mejdell 2012a) միջին արաբերենում հաճախ հանդիպող լեզվական առանձնահատկությունները համեմատում է «խառը» կամ «հիբրիդային» ոճի հետ, որը գնալով ավելի մեծ տարածում է գտնում պաշտոնական-խոսակցական արաբերենում (տե՛ս Գլուխ 13, էջ 298): Մեյդելը կարծում է, որ որոշ առումներով միջին արաբերենն ու «խառը ոճը» նման են, բայց նշում է մի շարք էական տարբերություններ: Բանավոր խոսքի խառը ոճում բազմաձևության դրսևորման աստիճանը նույնն է, ինչ միջին արաբերեն տեքստերում, նույնիսկ եթե խոսողները նպատակային են օգտագործում այդ ոճը: Տարբերակների քանակը, սակայն, շատ ավելի քիչ է, քան միջին արաբերենում: Ավելին, «խառը ոճում» կեղծ ուղղումներն ավելի հազվադեպ են հանդիպում, քան գրավոր տեքստերում: Այս տարբերության ամենահավանական բացատրությունն այն է, որ նման հանրային խոսույթում հիմնականում կրթված մարդիկ են և հիանալի տիրապետում են ինչպես գրականին, այնպես էլ խոսակցականին, ինչն էլ հմտորեն գործածում են: Հակառակը՝ միջին արաբերեն տեքստերի հեղինակները շատ հաճախ չունեն պատշաճ գրագիտություն և չեն տիրապետում բարձր քերականությանը:

Ժամանակակից բարբառային տեքստերը միջին արաբերեն դիտարկելը նշանակում է հրաժարվել այդ լեզվով ստեղծված գրական ստեղծագործությունները իրական բարբառային գրականություն համարելուց: Այս պիտակով դրանք ընկալվում են որպես խոսակցականի տարրերը կիրառելու փորձ՝ մնալով գրական լեզվի ազդեցության ոլորտում: Խոսակցականի կիրառման նման փորձեր դեռ կհանդիպեն այս գլխում արծարծվող նյութի, այն է՝ բարբառի առանձնահատկությունները երկխոսությունն ավելի կենդանի դարձնելու միջոց դիտարկելու շարջանակում: Այնուամենայնիվ, երբ խոսակցականով գրելը դառնում է իսկապես մտահայեցողական խնդիր, այսինքն՝ երբ մարդիկ համոզված են լինում, որ բարբառը կարող է կիրառվել գրավոր խոսքում այնպես, ինչպես գրական արաբերենը, կամ գուցե նույնիսկ փոխարինել նրան, տեղի է ունենում հարացույցի փոփոխություն: Լիբանանում լիբանանյան արաբերենով լատինատառ գրելու Սաիդ Ակլի (Sa'īd 'Aql, ծնվ. 1912թ.) կարճատև փորձը դեռ կարելի է դիտարկել Լիբանանում միջկրոնական կոնֆլիկտի համատեքստում: Բայց կասկածից վեր է, որ բարբառային գրավոր տեքստերը շատ ավելի լայն տարածում են գտնում ոչ միայն Եգիպտոսում, այլև մյուս երկրներում: Եգիպտոսում XIX դարավերջի առաջին փորձերից և 1960-ականներին գրականության մեջ ու հատկապես թատրոնում բարբառի կիրառման վերաբերյալ բուռն քննարկումներից հետո բարբառը կարծես քիչ թե շատ ընդունելի է դառնում որպես գրականության լեզու: Դեյվիսը (Davies 2006) մամուլից առնվազն երկու օրինակ է նշում՝ «Barti» ամսագիրը և

«*Idhāk li-d-Dunyā*» շաբաթաթերթը, որոնք կանոնավոր կերպով նյութեր են հրապարակում խոսակցական լեզվով: Խոսակցականի կիրառությունը սովորական է դարձել ոչ միայն թատրոնում, այլև ինքնակենսագրականներում, նովելներում և նույնիսկ նկարագրական-տեղեկատվական արձակում: 2011 թ. Մարոկկոյի Ագադիր քաղաքում լեզվի մասին միջազգային համաժողովի ընթացքում Հոփլանդը (Hoogland 2013) իր զեկույցում անդրադարձել է հանրային կյանքում ու գրականության մեջ Մարոկկոյի բարբառի գրավոր տարբերակի կիրառման հարցին: Նա նշել է երեք ամսագիր («*Hbar bladna*», «*al-Amal*» և «*Nichane*»), որոնք կարճ ժամանակով հրատարակվել են Մարոկկոյի արաբերենով, դրանցից երկուսը՝ խոսակցականին համապատասխանող ձայնավորմամբ: Սակայն նա եկել է այն եզրակացության, որ այս ամսագրերի՝ մի քանի տարի հետո փակվելու պատճառներից մեկը, թերևս, եղել է խոսակցական լեզվի նկատմամբ հետաքրքրության և դրա հեղինակության պակասը: Մի անգամ խմբագրական հոդվածի հեղինակը, որը բարբառով էր մեջբերել Մարոկկոյի թագավորին, նույնիսկ ձեռքակալվեց *lèse majesté*-ի՝ նորին գերազանցության պահանջով:

Դժվար է թերագնահատել սոցիալական մեդիայի դերը բարբառի գրավոր տարբերակն առաջ մղելու հարցում (տե՛ս Գլուխ 12, էջ 285-ից): Ավելին, անհերքելի է, որ Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող, մասնավորապես՝ Արաբական գարնանը նախորդած և դրան զուգահեռ ընթացող իրադարձությունների ընթացքում մի շարք զարգացումներ են տեղի ունեցել, որոնք էապես փոխել են իրավիճակը: Հետաքրքիր օրինակ է Վիքիպեդիայի եգիպտական տարբերակը՝ *wikipīdiyā masrī*-ն, որը ստեղծվել է 2008 թվականին: Վիքիպեդիայում տեքստերի հարափոփոխ բնույթի պատճառով լեզուն այստեղ նույնպես շատ փոփոխական է: Պանովիչը (Panović 2010) նշում է, որ թեև *Wikipedia masry-i* հիմնադիրների նպատակը եգիպտական արաբերենի՝ որպես լեզվի անկախ, ինքնուրույն տեսակի առաջմղումն է, այնուամենայնիվ նրա լեզուն շարունակում է մնալ գրական նորմերի ազդեցության տակ: Մասնավորապես այն նյութերում, որոնք արաբական Վիքիպեդիայից «թարգմանվել են» Եգիպտոսի արաբերեն, տեքստի կառուցվածքային հենքը գրական արաբերենն է, որը «խոսակցականացվել է» որոշ միավորներով, օրինակ՝ բայի V կադապարը խոսակցականի ձևով փոխարինելով (*taharraja* > *itharraja* – ավարտել ուսումնական հաստատությունը) կամ *alā* – *qra* նախդիրի փոխարեն *a*- կրճատ ձևը կիրառելով: Որոշ հոդվածներում անվանական կառույցների և *hāl* խնդրառական կառույցի բավականին հաճախակի կիրառությունը մատնում է *fushā*-ի ազդեցությունը: Այնուամենայնիվ, այս նախաձեռնությունը համարձակ փորձ է խոսակցական լեզուն գիտական խոսույթ ներմուծելու առումով:

Անդրադառնանք նաև լայնորեն կիրառվող տառադարձման համակարգին, որով ներկայացվում է արաբերենը: Բջջային հեռախոսներով ուղարկվող հաղորդագրություններում ու խմբային քննարկումներում լատինական և թվային նիշերով տառադարձման համակարգը հայտնի է դարձել *arabish* կամ *arabizi* անվամբ, օրինակ՝ 9-ը կիրառվում է *qaf*-ի, 5-ը՝ *hā*-ի, իսկ 3-ը՝ *ayn*-ի փոխարեն: Այս ամենը կարող է նպաս-

տել ոչ գրական գավոր լեզվի՝ էլ ավելի ընդունելի դառնալուն: Ապագայում պարզ կլինի, թե արդյո՞ք դա ի վերջո կհանգեցնի խոսակցական լեզվի նկատմամբ սահմանափակումների վերացմանն ու ազգային լեզվի առաջացմանը: Թերևս դեռ վաղ է հասկանալ, թե ինչ զարգացումներ կարելի է սպասել: Արաբական աշխարհում քաղաքական համախմբվածության մակարդակը կորոշի, թե որքանով կզարգանան ազգային ստանդարտները: Եվրոպայում լատիներենի փոխարեն ռոմանական լեզուների առաջացումը ցույց է տալիս, որ բարբառների՝ գրական լեզու դառնալու համար նախ պետք է փոխվեն քաղաքական ու աշխարհաքաղաքական իրողությունները: Արաբական աշխարհում բարբառները կշարունակեն կիրառվել գրավոր խոսքում, բայց այս գործընթացը դեռևս կշարունակի լինել իրական գրական լեզվի ազդեցության ներքո:

Լրացուցիչ գրականություն

Միջին արաբերենի վերաբերյալ հրապարակումների ցանկ է կազմել Լենտինը (Lentin 2009, 2012): Բլաուի (Blau 1965) հեղինակած միջին արաբերենի ընդհանուր ներածությունը դեռևս անգերազանցելի է, տե՛ս նաև Lebedev (1977): Բազմաթիվ հոդվածներում Բլաուն նկարագրել է միջին արաբերենի բնույթը (օրինակ՝ Blau 1972-1973, 1981): Հատկապես արժի կարդալ նրա՝ «միջին արաբերեն» հասկացության տերմինաբանական քննությունը (Blau 1982), որում նա ընդունում է, որ նախկինում եզրույթը սխալ է գործածել՝ ենթադրելով որ միջին արաբերենը խոսքի տեսակ է, ոչ թե տեքստերի որոշակի տեսակ նշելու հանրալեզվաբանական պիտակ: Նա անդրադարձել է նաև հիպերկորեկցիաների և հիպոկորեկցիաների կարևոր թեմային (Blau 1965: 27-34, 1970): Միջին արաբերենի թեմայով Բլաուի ամենակարևոր հոդվածները վերահրատարակվել են (Blau 1988):

Մուսուլմանական միջին արաբերենի համար պապիրուսները կարևոր աղբյուր են. պապիրուսների ուսումնասիրության ներածություն է հեղինակել Գրոմանը (Grohmann 1966): Նեսանայի արխիվի լեզուների մասին տե՛ս Stroumsa (2008: 185-213): Պապիրուսների լեզուն վերլուծել են Դիեմը (Diem 1984) և Հոփկինսը (Hopkins 1984): Եզրիպտական պապիրուսների հանրալեզվաբանական համատեքստի մասին տե՛ս Sijpesteijn (2013): Աֆրոդիտոյի պապիրուսների ցանկը կազմել է Սիյպեստեյնը (Sijpesteijn 2013), որն հասանելի է հետևյալ հղմամբ՝ <http://www.ori.uzh.ch/isap/isapchecklist.html>:

Մուսուլմանական միջին արաբերեն տեքստերի վերաբերյալ ավելի հին ուսումնասիրություններ են՝ Schen (1972-1973, Ուսամա իբն Մունկիզի հուշերը) և Müller (1884, Իբն Աբի Ուսայբիայի՝ բժշկագետների կենսագրական բառարանը): Առաջնային նշանակություն ունի Մահդիի (Mahdi 1984)՝ «Հազար ու մի գիշերի» քննադատական հրատարակությունը. նախորդ հրատարակությունները մեծ մասամբ տեքստի՝ դասական նորմերին հարմարեցումներ են և պատկերացում չեն տալիս տեքստերի իրական լեզվի մասին: Ժողովրդական հեքիաթների մասին տե՛ս Lebedev (1993), Մաֆի-դԴին ալ-Հիլլիի աշխատության մեջ խոսակցական տարրերի մասին տե՛ս Levin

(1975), իսկ Ալի իբն Սուդունի աշխատության մեջ՝ Vrolijk (1998: 137-159): Ալ-Անդալուսում խոսակցական լեզվով պոեզիայի մասին տե՛ս Corriente (1980) և Zwartjes (1997): Օսմանյան շրջանի ասորական տեքստերում միջին արաբերենի մասին տե՛ս Lentini (1997): Յուսուֆ ալ-Մադրիբի (մահ. 1019/1611) հեղինակած Եգիպտոսի արաբերենի բառարանի մասին տե՛ս Գլուխ 10, էջ 209:

Հրեա-արաբերենի վերաբերյալ լավագույն աշխատանքը Բլաուի (Blau 1965) ձեռնարկն է, այն ունի հրեա-արաբերենում եբրայերենի տարրերի մասին ընդգրկուն հավելված, ևս մեկ հավելված՝ մուսուլմանական միջին արաբերենի հատկանիշների վերաբերյալ: Բլաուն հրեա-արաբերեն տեքստերի ժողովածու է հրատարակել 1980 թ.: Սաադիա Գաունի «Հնգամատյան»-ի թարգմանության մասին տե՛ս Dikken (2012): Գալեգոն (Gallego 2006) վերլուծում է հրեա-արաբերենի տարրերը անդալուսի հրեա քերական Յոնահ իբն Ջանահի (Yonah ibn Janāh, XI դար) աշխատությունում:

Քրիստոնեական արաբերենի վերաբերյալ հիմնարար աշխատություն է Բլաուի եռհատորյակը (Blau 1966-1967), քրիստոնյաների կողմից գրված արաբերեն տեքստերի լեզվի վերաբերյալ ավելի հին հրատարակություն է Գրաֆի աշխատանքը (Graf 1905), արաբ քրիստոնյաների գրականության մասին տե՛ս Graf (1944-1966): Արաբերեն սաղմոսի հունատառ թարգմանությունը հրատարակել է Վիոլետը (Violet 1902), տե՛ս նաև Հովկինսի՝ հնչյունաբանությանը վերաբերող հատվածի դիտողությունները (Hopkins 1984: 1-61): Ղպտիատառ տեքստը մասամբ հրատարակել է Կազանովան (Casanova 1902), ամբողջությամբ՝ Սոբիին (Sobhy 1926), վերլուծության համար տե՛ս Blau (1979): Աբու Մինայի (ʿAbū Mīnā (Menas)) կենսագրությունը հրատարակել և լեզվական վերլուծություն է կատարել Յարիցը (Jaritz 1993): Աստվածաշնչի թարգմանությունների արաբերենն ուսումնասիրել է Բենգթսոնը (Bengtsson 1995)՝ Հռութի գրքի թարգմանության հիման վրա: Գրանսանրիի (Grand'Henry 1984, 2012) ուսումնասիրությունների շարքում վերլուծվում են միջին արաբերենի տարրերը Գրիգոր Նազիանզացու (Gregory of Nazianzus, մահ. 390) քարոզների՝ X դարում արաբերեն թարգմանված տարբերակում: Ղպտիա-արաբական պատմագրության լեզվի մասին տե՛ս den Heijer (1989, 2009):

Մեյդելը (Mejdell 2012b) քննարկում է, թե որքանով է նպատակահարմար համեմատել դասական շրջանի միջին արաբերենի և գրավոր արաբերենի ժամանակակից խառը ոճերը: Գրականության մեջ բարբառի կիրառման մասին վեճերի ավելի վաղ փուլերի մասին տե՛ս Diem (1974: 96-125), որպես ավելի նոր եզրահանգում՝ տե՛ս Davies (2006): Վոյդիխը և Լանդաուն (Woidich and Landau 1993) թողարկել են Ահմադ իլ-Ֆարի (ʿAḥmad il-Fār)՝ Եգիպտոսի բարբառով XX դարի սկզբին գրված ծաղրերգությունները՝ դրանց լեզվի վերաբերյալ բազմաթիվ նշումներով: Եգիպտոսի ժամանակակից խոսակցական արաբերենով գրված մի ստեղծագործության (Սաադ ադ-Դին Ուահբայի (Saʿd ad-Dīn Wahba) թատերական պիեսը՝ *Il-wazīr šāl it-tallāga*) վերլուծություն է կատարել Մալինան (Malina 1987): Եգիպտական գրականության մեջ հանդիպող բարբառային բառերի ցանկը կազմել է Վիալը (Vial 1983): Հասարակական կյանքում

Եզիպտոսի գրավոր արաբերենը քննության է առնում Բորգը (Borg 2007): Այսպես կոչված՝ *fuṣḥāmmiyya*-ում խառը ոճերի կեսկատակ գործածության օրինակներ է ներկայացրել Ռոզենբաումը (Rosenbaum 2000):

Սաիդ Ակլի և Լիբանանի արաբերենի համար նոր այբուբեն ստեղծելու նրա առաջարկի մասին տե՛ս Plonka (2004): Մարոկկոյի գրավոր լեզվի նորագույն զարգացումների մասին տե՛ս Hoogland (2013): Սոցիալական մեդիայում տառադարձման կիրառման մասին տե՛ս Palfreyman and al Khalil (2003):

Գլուխ 10

Արաբերենի բարբառների ուսումնասիրումը

10.1. Արաբերենի բարբառների ուսումնասիրումը

Նախորդ գլուխների քննության առանցքում այն հատկանիշներն էին, որոնք ունեն արաբերենի ժողովրդախոսակցական տարբերակները կամ բարբառները՝ ի տարբերություն դասական ստանդարտի: Այդ համատեքստում մենք ցույց տվեցինք, որ դրանք ավելի շատ արաբերենի առանձին տեսակ են, քան պարզապես դասական լեզվի փոփոխված տարբերակ: Այս և հաջորդ գլխում կանդրադառնանք բարբառների միջև եղած տարբերություններին, մասնավորապես՝ դրանց աշխարհագրական տարածություններին ու մի քանի բարբառային գոտիների բաժանվելուն: Բարբառների ու գրական լեզվի միջև հանրալեզվաբանական տարբերություններին կանդրադառնանք Գլուխ 13-ում:

Բարբառային աշխարհագրության կանոնակարգված ուսումնասիրությունը XIX դարի արևմտաեվրոպական լեզվաբանության նախաձեռնությունն է: Բայց սխալ կլինի կարծել, թե արաբներն իրենք անտեղյակ են եղել արաբախոս աշխարհում խոսքի դրսևորման տարբերություններից: Վերևում տեսանք, որ քերականներն ընդունում էին նախախալամական տարբեր բարբառների գոյությունը և նույնիսկ հավաքագրում էին այդ տարբերակները, որովհետև, ըստ նրանց, դրանք մաքուր արաբերենի կորպուսի մի մասն էին (էջ 53-54): Նրանց, սակայն, չէին հետաքրքրում քաղաքային բարբառները, որոնք առաջացել էին կայսրության տարածքում: Արաբերենի նկատմամբ իրենց վերաբերմունքին համապատասխան՝ նրանք այդ բարբառները համարում էին սխալ ձևեր՝ ձեռնպահ մնալով իրենց աշխատություններում դրանք հիշատակելուց: Բայց քերականական ավանդույթին չհարող հեղինակներին հետաքրքրել են կայսրության տարբեր հատվածների միջև լեզվական տարբերություններն ու դրանց պատճառները: Վաղ շրջանի մասին ալ-Ջահիզը (al-Jāhiz, մահ. 255/868) հաղորդում է, որ «քաղաքներում մարդիկ խոսում են այնտեղ բնակություն հաստատած բեդվինների լեզվով, դա է պատճառը, որ դուք բառապաշարի տարբերություն եք գտնում Քուֆայի ու Բասրայի, Սիրիայի ու Եգիպտոսի բնակիչների խոսքում»: (*wa-’ahl al-’amṣār ’innamā yatakallamūna ‘alā luḡat an-nāzila fihim min al-’Arab, wa-li-dālika tajidu l-iḥtilāf fi ‘alfāḍ min ‘alfāḍ ‘ahl al-Kūfa wa-l-Baṣra wa-š-Šām wa-Miṣr*) (*al-Bayān wa-t-tabyīn*, I, խմբ.՝ Աս-Սանդուբի (as-Sandūbī), Բեյրութ, ա.թ., էջ 38): «Քուֆայում,– ավելացնում է նա,– պարսիկների ներ-

գաղթը քաղաք է բերել մի շարք պարսկերեն բառեր. այս քաղաքի բնակիչները խաչմերուկին ասում են *jahār-sūj* (պարսկերեն *čahār - չորս + sū(j) – ճանապարհ*), մինչդեռ բասրացիներն ասում են *marba 'a*, նրանք գործածում են այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են *hiyār-ը՝ qittā՝ի* փոխարեն (վարունգ), և *wāzār-ը՝ sūq-ի* փոխարեն (շուկա) (պարսկ. *hiyār, bāzār*)»: Արաբ աշխարհագրագետներն ու ճանապարհորդներն իրենց գրքերում երբեմն տեղեկություններ են հաղորդում իրենց այցելած վայրերում արտասանական ու բառապաշարային տարբերությունների մասին: Իսլամական կայսրությունում տարածաշրջանային լեզվական տարբերությունների առավել ընդարձակ նկարագրություն է տալիս ալ-Մուկադասին (*al-Muqaddasī*, մահ. 335/946) իր «*Kitāb 'ahsan at-taqāsīm fi ma 'rifat al-'aqlīm*» (*Գիրք շրջանների իմացության լավագույն կանոնակարգման*): Նա հանգամանորեն քննում է իր այցելած բոլոր շրջանների լեզվական առանձնահատկությունները և տալիս է բառային ու հնչյունական ռեգիոնալիզմների³⁷ ցանկ:

Այլ հեղինակների մոտ շեշտը դրվում է լեզվական հատկանիշների հասարակական բաշխվածության վրա: Իբն Խալդունի գրքում (*Ibn Haldūn, «Muqaddima»*, Բեյրութի խմբ., ա.թ., էջ 558-559) կա մի գլուխ, որը նվիրված է նստակյաց ու բեդվինական ցեղերի խոսքի տարբերություններին և վերնագրված է այսպես՝ «Այն մասին, որ նստակյաց բնակչության և քաղաքաբնակների լեզուն Մուդարի լեզվից տարբերվող, անկախ լեզու է» (*fi 'anna luğa 'ahl al-ḥaḍar wa-l-'amṣār luğa qā'ima bi-nafsihā li-luğa Muḍar*): Այստեղ նա բացատրում է, որ քաղաքի բնակիչների խոսելաձևն էապես տարբերվում է ջահիլիյայի լեզվից (կամ Մուդարի լեզվից. Մուդարը Կուրեյշ ցեղի նախահայրն է, որով նրանց ծագումնաբանությունը կապվում է Ադնանի՝ բոլոր հյուսիսային արաբների նախահոր հետ) և ժամանակակից բեդվինների լեզվից, օրինակ՝ թեքական վերջավորությունների սղմամբ, մի երևույթ, որը քերականները կոչում են *lahn*: Յուրաքանչյուր տարածաշրջան ունի իր բարբառը, արևելյան բարբառները տարբերվում են արևմտյան բարբառներից, իսկ անդալուսյան բարբառը՝ այս երկուսից:

Ինչպես վերևում տեսանք (էջ 165), Իբն Խալդունն արաբերենի փոփոխությունները պայմանավորում է նվաճված տարածքների բնակչության հետ շփումներով, և այս դեպքում էլ տարբեր բարբառների միջև եղած տարբերությունները նա կապում է այլ էթնիկ խմբերի ներկայության հետ: Այսպես՝ Մադրիբի բարբառի յուրահատկությունը նա բացատրում է բերբերների ներկայությամբ. «Այն դարձել է ուրիշ՝ խառը լեզու, որում գերակշռում է օտար լեզուն» (*wa-ṣārat luğa 'uḥrā mumtazija wa-l-'Ajamiyya fiḥā 'aglab*): Նույն կերպով, ըստ նրա, պարսկախոսների և թյուրքախոսների հետ շփումը փոփոխություններ է առաջացրել իսլամական արևելքում խոսվող բարբառներում:

Մի հատվածում պատմագիրը ցույց է տալիս, որ շատ լավ գիտի բեդվինների խոսքի առանձնահատկությունները.

³⁷ Որևէ տարածաշրջանին բնորոշ լեզվական/բարբառային առանձնահատկություն (ծ. թ.):

Երևույթներից մեկը, որ տեղի է ունենում արաբների ներկայիս սերնդի խոսքում, որտեղ էլ որ նրանք բնակվեն, *qāf*-ն արտասանելու նրանց հատուկ ձևն է: Նրանք դա չեն արտասանում քաղաքաբնակների արտաբերման հատվածով, ինչպես նշված է արաբերենի գրքերում, այն է՝ լեզվի հետին մասն ու դրա վերնում գտնվող վերին քիմքը: Եվ ոչ էլ *kāf*-ի արտաբերման տեղով են արտասանում, որը *qāf*-ի տեղից ավելի ներքև է՝ լեզվի ու վերին քիմքի վրա, այլ արտասանում են մի հատվածով, որը գտնվում է *kāf*-ի ու *qāf*-ի միջև (*wa-mimmā waqa 'a fi luḡa hādā l-jayl al-'arabī li-hādā l-'ahd mā kānū min al-'aqṭār ša'nuhum fi n-nuṭq bi-l-qāf fa-'innahum lā yanṭuqūna min maḥraj al-qāf 'inda 'ahl al-'amṣār kamā huwa madkūr fi kutub al-'arabiyya 'annahu min 'aqṣā l-lisān wa-mā fawqahu min al-ḥanak al-'a lā wa-mā yanṭuqūna bihā 'aydan min maḥraj al-kāf wa-'in kāna 'asfal min mawḍi' al-qāf wa-mā yalīhi min al-ḥanak al-'a lā kamā hiya bal yajī'ūna bihā mutawassīṭatan bayna l-kāf wa-l-qāf*) («*Muqaddima*», էջ 557):

Սա բեղվիների ու նստակյաց արաբների խոսքի ամենահայտնի տարբերություններից մեկի՝ /q/-ի իրացման հստակ նկարագրությունն է: Վերևում տեսանք (Գլուխ 7, էջ 144), որ Սիբավեյիին *qāf*-ը նկարագրելիս դասակարգել է այն որպես ձայնեղ (*majhūr*) հնչյուն: Իբն Խալլունը չի նշում, որ նստակյաց բարբառների մեծ մասում դա իրացվել է որպես խուլ հնչյուն, այլ ընդգծում է արտաբերման տեղի տարբերությունը: Քերականական տեքստերում խոսքի այսպիսի տարբերությունների մասին որևէ հիշատակում փնտրելն իզուր է:

Երբ XIX դարում եվրոպացի գիտնականները սկսեցին հետաքրքրվել արաբերենի խոսակցական տարբերակներով (տե՛ս վերևում, Գլուխ 1, էջ 7-ից), արաբական երկրներում այս նոր միտումն ընդունեցին ոչ միանշանակորեն: Քանի որ բարբառները լեզվի ոչ հեղինակավոր տարբերակ էին, դրանց կառուցվածքի նկատմամբ հետաքրքրությունն ինքնին կասկածի տակ էր դրվում: Բացառություն է Եգիպտոսը, որտեղ բառապաշարի ռեգիոնալիզմների նկատմամբ հետաքրքրություն է դրսևորվել դեռևս XVI դարում: Իր *Daf al-'iṣr 'an kalām 'ahl Miṣr* (*Եգիպտոսի ժողովրդի լեզվի բռնի թեթևացումը*) վերնագրով բառարանում Յուսուֆ ալ-Մադրիբին (Yūsuf al-Mağribī, մահ. 1019/1611) արձանագրում է, թե ինչպես է արաբերենը խոսվում Եգիպտոսում: Նա քննադատում է եգիպտացիների թույլ տված որոշ «սխալներ», և նույնիսկ եթե անընդունելի է համարում այդ «սխալները», նրա օրինակները վաղ եգիպտական արաբերենի մասին տեղեկության արժեքավոր աղբյուր են.

Եգիպտոսի ժողովուրդը, ներառյալ վերնախավի որոշ ներկայացուցիչներ, առանց մտածելու ասում են, օրինակ, *fulān 'ad huwwā 'amal kaḏā* (ինչ-որ մեկն այսպես արեց) կամ *'ad huwwā jā* (նայիր, նա եկավ). նման արտահայտություններն ուղղել հնարավոր չէ, նրանք նկատի ունեն *hā huwa* կամ *hādā huwa* (*an-nās fi Miṣr yaqūlūna ḥattā ba 'd al-ḥawāṣṣ bi-ḡayr fikr fulān 'ad huwwā 'amal kaḏā 'aw 'ad huwwā jā maṭalan ḥāḍihi l-lafḍa lā ḥila fi taṣḥīḥihā wa-murāduhum ma 'nā hā huwa 'aw hādā*) (Yūsuf al-Mağribī, *Daf 'al-'iṣr*, խմբ.՝ Ջաք (Zack), Լեյդեն, 2009, ծնթ. 3b):

Սխալ կլիների ենթադրել, թե Յուսուֆը մտադիր է եղել գրել բարբառի քերականություն, թերևս կարելի է ասել, որ նա պաշտպանում է դասական արաբերենի եգիպտական

տարբերակը, որովհետև այն դեպքերում, երբ տարածաշրջանին բնորոշ որևէ արտահայտության սկզբնաձևը հնարավոր է գտնել դասական լեզվում, նա այն ընդունում է:

XIX դարում, այնուամենայնիվ, նույնիսկ Եգիպտոսում շատերը կարծում էին, որ դասական լեզվի՝ որպես արաբական աշխարհը միավորող գործոնի դերը վտանգված է բարբառներին չափազանց մեծ ուշադրություն դարձնելու հետևանքով, որոնք արաբական աշխարհի մասնատման խորհրդանիշն էին համարվում: Այս մտավախության մեջ որոշակի ճշմարտություն կար, քանի որ, ինչպես հայտնի է, գաղութային իշխանություններն ակտիվորեն նպաստում էին բարբառի կիրառմանը: Ալժիրում, օրինակ, ֆրանսիացիները որոշ ժամանակ արգելեցին դասական արաբերենի ուսուցանումը, որը փոխարինվեց Ալժիրի բարբառով, իսկ Եգիպտոսում բրիտանական իշխանություններն ակտիվորեն աջակցում էին արևելագետների՝ արաբական գիրը լատինականով փոխարինելու փորձերին՝ որպես Եգիպտոսի բարբառը գրի առնելու միջոց: Արդյունքում բարբառագիտությունը սկսեց ասոցացվել գաղութային իշխանությունների պառակտիչ քաղաքականության հետ, իսկ բարբառագետը սկսեց ընկալվել որպես իմպերիալիզմի գործիք: Բացի դրանից՝ ուղղադավան շրջանակները դատապարտում էին բարբառներն ուսումնասիրելու ցանկացած փորձ՝ համարելով այն վնասակար Ղուրանի լեզվի համար:

Ներկայումս էլ դեռ դժվար է արաբական աշխարհում հետաքրքրություն առաջացնել բարբառների նկատմամբ՝ որպես ուսումնասիրության լուրջ նյութ: Շատ արաբախոսներ դեռ կարծում են, որ բարբառը լեզվի՝ քերականություն չունեցող տեսակ է, տեսակ, որը կիրառում են երեխաներն ու կանայք: Նույնիսկ բուհերում բարբառագիտությունը որպես գիտական աշխատանքի թեմա ընտրելու հարցում կա որոշակի դժկամություն: Սա չի նշանակում, թե արաբ բարբառագետներ չկան: Շատ արաբ լեզվաբաններ կիրառել են իրենց փորձը՝ ուսումնասիրելու սեփական բարբառը, և բարբառներին առնչվող լավագույն մենագրություններից մի քանիսը հեղինակները արաբ լեզվաբաններ են: Բայց ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ բարբառագիտության ոլորտը նշված խոչընդոտների պատճառով դեռևս տուժում է:

Բացի արաբական բարբառագիտության «քաղաքական» խնդրից, հետազոտողները բախվում են նաև բարբառագիտական հետազոտության հիմնական խնդրին՝ դիտորդի պարադոքսին³⁸: Այն հատուկ չէ միայն արաբերենի բարբառների ուսումնասիրությանը, սակայն հատկապես ազդում է այդ բարբառների ուսումնասիրության վրա: Պարադոքսը, որին բախվում են հետազոտողները, հետևյալն է. իրենք ուզում են, որ բարբառակիրները խոսեն հնարավորինս ոչ պաշտոնական, բայց հենց նրանց խոսքի նկատմամբ ուշադրությունն է ստիպում վերջիններիս «բարեփոխել» իրենց բարբառն ու հնարավորինս «ճիշտ» խոսել: Դիզլոսիայի իրավիճակում (տե՛ս Գլուխ 13) «դիտորդի պարադոքսն» ավելի գործուն է, քան այլ իրավիճակներում, որովհետև

³⁸ Հասարակական գիտություններում (նաև փորձարարական ֆիզիկայում) հանդիպող իրավիճակ, երբ դիտարկվող/ուսումնասիրվող երևույթի վրա ազդում է հենց դիտորդի/ուսումնասիրողի ներկայությունը:

10.2. Բարբառների դասակարգումը

Բարբառային ատլասները բարբառային աշխարհագրության և բարբառների դասակարգման կարևորագույն գործիքն են: Այս պահին ատլասներ կան արաբախոս աշխարհի միայն որոշ շրջանների համար: Ամենահինը սիրիալիբանանյան տարածաշրջանի ատլասներն են, որոնք կազմել է Բերգշտրասերը (Bergsträsser 1915), և Հորանի ու Պալմիրայի շրջանի ատլասները, որոնք կազմել է Կանտինոն (Cantineau 1940, 1946), ինչն այդ ժամանակվա համար ուշագրավ ձեռքբերում էր: Արդի շրջանում Եգիպտոսի Շարկիա վարչական շրջանի բարբառների աշխարհագրական բաշխվածությունն ուսումնասիրել է Աբու-լ-Ֆադլը (Abul Fadl 1961), իսկ եգիպտական բոլոր բարբառների (բացի Կահիրեի բարբառից) ամբողջական ատլասը կազմել են Բենշտեդտն ու Վոյդիխը (Behnstedt and Woidich 1985, 1987, 1988, 1994): Բենշտեդտը կազմել է նաև Հյուսիսային Եմենի բարբառների (Behnstedt 1985, 1992) և սիրիական բարբառների (Behnstedt 1997) ատլասներ: Թունիսում 1997 թ. Տայեր Բաքուշի ղեկավարությամբ նախաձեռնվել է խոշոր նախագիծ՝ ստեղծելու *Atlas linguistique de la Tunisie* (ALT)՝ արձանագրելու Թունիսի ողջ բարբառային բազմազանությունը հարցաթերթերի հիման վրա: Կան այլ նախագծեր, որոնք գտնվում են իրականացման տարբեր փուլերում, ինչպիսիք են *Atlas linguistique des parlers du nordouest marocain* (Ժակ Բերքի կենտրոն (Centre Jacques Berque), Ռաբաթ), *Atlas linguistique du Maghreb*, որի համար կազմվել է հարցաթերթ (Caubet 2000–1) և *Atlas of the Arabic Dialects Spoken in Northern Israel* (Talmon 2002): Արաբախոս աշխարհի այլ շրջանների համար կան մասնակի քարտեզներ ու բարբառների վերաբերյալ մենագրություններ, բայց, ընդհանուր առմամբ, արաբախոս աշխարհի բարբառային քարտեզի վրա դեռ կան ընդարձակ դատարկ տարածություններ, հատկապես Արաբական թերակղզում: Նույնիսկ Եգիպտոսի դեպքում, Կահիրեի արաբերենից զատ, այլ տեսակների մասին մեր ունեցած տվյալները մինչև վերջերս շատ մոտավոր էին:

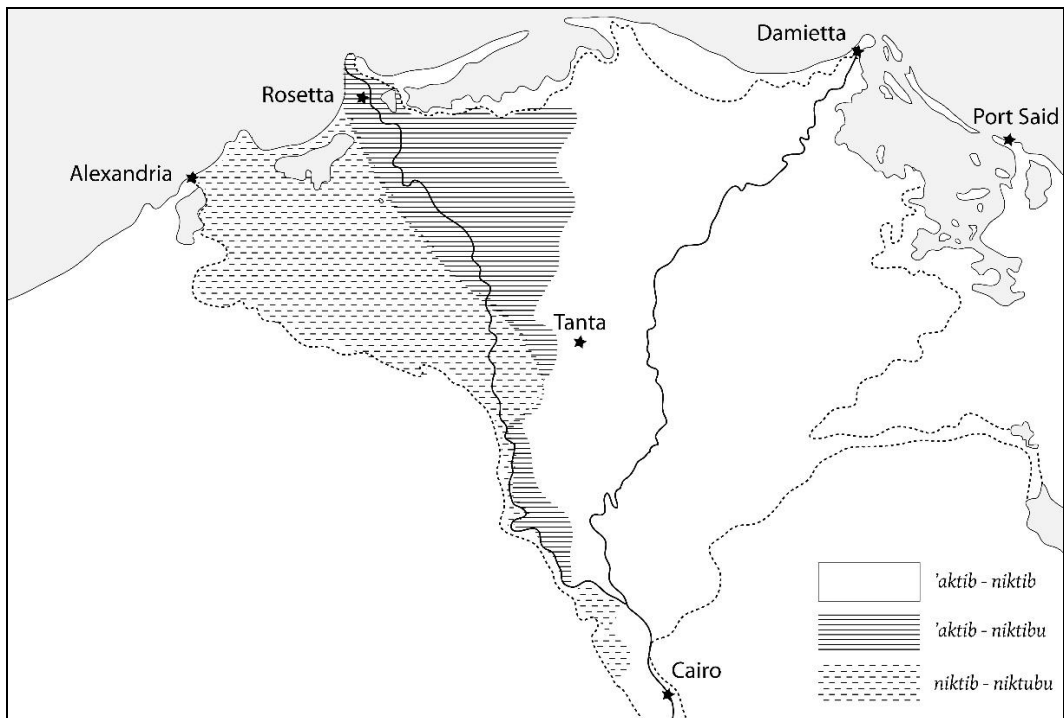
Բարբառային քարտեզների օգնությամբ, այս կամ այն տարածքի վրա բարբառային որոշակի հատկանիշների բաշխումը նշագրվում է իզոգլոսների՝ քարտեզի վրա գծված պայմանական գծանշումների միջոցով: Դրանց արժեքը մեծապես կախված է այն կետերի խտությունից, որոնց վերաբերյալ տեղեկություն է հաղորդվում: Սովորաբար այս իզոգլոսները լինում են փնջերով, և երբ փունջը բավականաչափ խիտ է, այսինքն՝ երբ նույն սահմաններում բավականաչափ հատկանիշներ են մոտավոր կերպով համընկնում, հնարավոր է դառնում առանձնացնել բարբառային տարածքներ, որոնք զգալիորեն տարբերվում են այլ տարածքներից: Այս երևույթը լավագույնս տեսանելի է բնական պատմեզների, օրինակ՝ լեռնաշղթաների առկայության դեպքում, որոնք տարածքների միջև սահմանների դեր են կատարում:

Ավանդական բարբառային աշխարհագրության մեջ որոշ իզոգլոսներ միշտ ընկալվել են որպես ավելի կարևոր, քան մյուսները (օրինակ՝ /q/-ի ձայնեղ և խուլ իրացումները): Այնուամենայնիվ, չկա որևէ հիմնավոր պատճառ, թե ինչու պետք է տվյալ իզոգլոսն ընտրվի որպես դասակարգման հիմք և ոչ թե մյուսները: Իզոգլոսների՝ որ-

պես տարբերակիչ նշիչների ընտրությամբ է որոշվում բարբառների դասակարգումը: Վերջին շրջանում բարբառային աշխարհագրության ոլորտում նոր մեթոդներ են ներդրվել՝ իզոգլոսների հարաբերական կշիռը գնահատելու խնդրից խուսափելու համար: Այս բարբառաչափական մեթոդներում բոլոր տարբերակիչ միավորներն ունեն հավասար կշիռ: Դրանք համակցված են կիրառվում՝ հաշվարկելու բարբառային քարտեզի կետերի միջև լեզվական հեռավորությունը, ինչի արդյունքում ստեղծվում է նոր քարտեզ, որտեղ երևում է բարբառների միջև կապը (Behnstedt and Woidich 2005: 106-135): Բարբառաչափական մեթոդների թերություններից մեկն այն է, որ ուշադրություն չի դարձվում տարբերակիչ միավորների բնույթին: Այնուամենայնիվ, պարզ է դառնում, որ լեզվական հեռավորությունը սովորաբար հնարավոր է հաշվարկել սահմանափակ թվով տարբերակիչ միավորների հիման վրա: Ըստ Բենշտեդտի և Վոյդիխի՝ անհրաժեշտ տարբերակիչ հատկանիշների քանակը 200-300 է, որից հետո նոր հատկանիշների ավելացումն էապես չի փոխում քարտեզը: Նման քարտեզների կարևոր արդյունք է այն, որ դրանցում երևում է որոշ բարբառների մեկուսացած լինելը: Օրինակ՝ եգիպտական օազիսների բարբառները համեմատելով (Behnstedt and Woidich 2005: 107-118)՝ բարբառաչափական քարտեզները հստակ ցույց են տալիս Ֆարաֆրայի բարբառի մեկուսացած դիրքը օազիսների բարբառներում և Դախլայի արևելյան բարբառի մեկուսացած դիրքը Դախլա օազիսի բարբառներում:

Բարբառային քարտեզների մեծ մասի առանցքում հնչյունաբանական կամ ձևաբանական հատկանիշներն են: Տեսակների դասակարգումը բառային միավորների հիման վրա կարող է և հաճախ հանգեցնում է արդյունքների, որոնք տարբերվում են ընդունված դասակարգումից: Մինչև վերջերս ռեսուրսների պակասը դժվարացնում էր բառապաշարի տարբերությունը գնահատելը: Բենշտեդտի և Վոյդիխի հեղինակած բառային ատլասը (Behnstedt and Woidich 2011, 2012) փորձում է շտկել այս իրավիճակը՝ բոլոր առկա ապացույցները ներկայացնելով բառային քարտեզների տեսքով, որոնք ընդգրկում են ամբողջ արաբախոս աշխարհը: Այս ատլասը՝ «*Wortatlas der arabischen Dialekte*», ստեղծվել է օնոմասիոլոգիական սկզբունքով, այսինքն՝ դասակարգվել է ըստ բառային միավորի նշանակության: 1-ին հատորում, որը նվիրված է մարդուն ու բնությանը, կան քարտեզներ *այրի*, *գող*, *գեկոն* բառերի և, իհարկե, հայտնի *ħōḥ* (WAD I, 502-507) բառի վերաբերյալ, որն արաբախոսները հաճախ են նշում որպես բառի փոփոխականության օրինակ. Լևանտում այն նշանակում է սալոն, Եգիպտոսում՝ դեղձ, իսկ Մավրիտանիայում՝ ծիրան: 2-րդ հատորը վերաբերում է նյութական մշակույթին: Ի տարբերություն ավանդական բառային հետազոտությունների՝ հեղինակները չեն սահմանափակում իրենց քարտեզները գյուղատնտեսական հասկացություններով, նաև ներառում են ժամանակակից բառեր, ինչպես «բենզալցալայան» կամ «բջջային հեռախոս»: Վերջինս (WAD II, 467-468) հրաշալի կերպով ցույց է տալիս նորաբանությունների ստեղծումը, ինչպես նաև անգլերենի և ֆրանսերենի ազդեցությունը. Եգիպտոսում *maḥmūl*-ը դառնում է հնաճ և աստիճանաբար փոխա-

րինվում է *mūbayl*-ով (անգլերեն *mobile*), Իրաքում և Լիբիայում *naqqāl*-ն է կիրառվում, Մաուրյան Արաբիայում՝ *jawwāl*-ը, իսկ Մարոկկոյում ամենատարածված տարբերակը *portabl*-ն է (ֆրանսիական *portable*) (տե՛ս էջ 280-281):

Քարտեզ 10.1. Անկատար բայի 1-ին դեմքի դիմային ցուցիչները Նեղոսի դելտայում (ըստ Բենշտեդտի և Վոյդիխի (Behnstedt and Woidich 1985, քարտեզ 211))

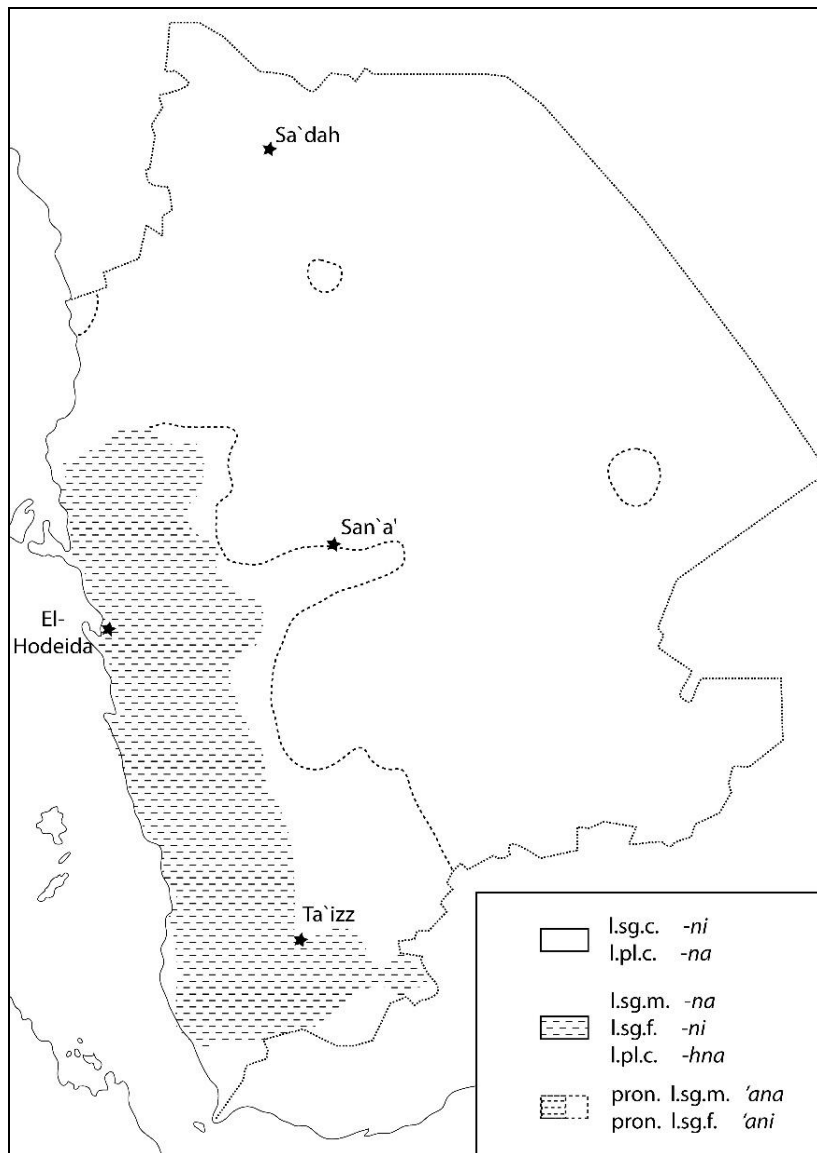
Բարբառային համաժամանակյա քարտեզագրումը լեզվական նորամուծությունները ներկայացնում է որպես հստակ ուրվագծվող երևույթներ, որոնք կա՛մ կան, կա՛մ չկան, բայց միննույն ժամանակ թույլ է տալիս ինչ-որ եզրակացություն անել տարածքի տարածամասնակյա զարգացման մասին: Շատ հաճախ քարտեզները մեզ ինչ-որ բան են պատմում այս կամ այն առանձնահատկության հարաբերական ժամանակագրության մասին, քանի որ, որպես կանոն, տարածաշրջանի ծայրամասերում են պահպանվում ամենահին հատկանիշները, որոնց դեռ չեն հասել մշակութային կամ վարչական կենտրոնի հեղինակավոր բարբառի նորամուծությունները: Անցումային գոտիների առկայությունը ցույց է տալիս նորամուծությունների աստիճանական դրսևորումը: Բարբառային քարտեզների վրա դա պատկերվում է լեզվական երևույթների կուտակումների տեսքով (*տեռասային լանդշաֆտ* կամ գերմաներեն *Staffellandschaft*, տե՛ս Behnstedt and Woidich 2005: 160-163): Այդպիսի օրինակ են դելտայի *'aktib/niktibu* եզրիպտական բարբառները: Մադրիբի բոլոր բարբառներին բնորոշ է անկատար բայի եզակի թվի 1-ին դեմքի *n*- ցուցիչը: Սա արաբական բարբառագիտության մեջ ամենահաճախ հիշատակվող իզոգլոսներից մեկն է, որով արևմտյան բարբառները բաժանվում են արևելյան բարբառներից: Մարոկկոյի արաբերենն ունի

անկատարի *nəktəb/nkətbu* – *գրում եւ/գրում ենք* ձևը, իսկ արևելյան արաբերենը, օրինակ՝ Սիրիայի արաբերենը՝ *ʾəktəb/nəktəb* ձևը: *n*- դիմային ցուցիչը հանդիպում է նաև Մալթայի արաբերենում և այն ենթասահարական բարբառներում, որոնք առաջացել են հյուսիսաֆրիկյան տեսակից: Արևմտյան ու արևելյան բարբառների սահմանագիծը Եգիպտոսն է՝ Նեղոսի դելտան: Անկատար բայի նման զարգացման երկու բացատրություն կա: 1-ին բացատրությամբ ենթադրվում է, որ *nəktəb* եզակի թվի ձևն առաջացել է անձնական դերանվան՝ բային սերտաճելու արդյունքում՝ *ʾanā ʾaktubu* → *naktubə*. այս բացատրությամբ հոգնակի թիվը դիտվում է որպես այս նոր եզակիի հիման վրա առաջացած համաձև կազմություն: 2-րդ բացատրությամբ մեկնարկային է համարվում հոգնակիի *nkətbu* ձևը, ինչը բացատրվում է հոգնակիի 2-րդ ու 3-րդ դեմքի *tkətbu*, *ikətbu* ձևերի հետ համաձև կազմություն ունենալով, իսկ եզակիի ձևը երկրորդային զարգացում է: Դելտայի բարբառային քարտեզը ցույց է տալիս, որ երկու տարածաշրջանների միջև կա անկատար բայի *ʾaktib/niktibu* ձևի կիրառությամբ գոտի, ինչը շատ ավելի հավանական է դարձնում վերջին բացատրությունը (տե՛ս Քարտեզ 10.1):

Մեկ այլ օրինակ է Եմենի բարբառներում առաջին դեմքի եզակի թվի դերանունը (Behnstedt 1985, 9, քարտեզ 38). որոշ շրջաններում թե՛ անջատ, թե՛ կցական դերանունը սեռային տարբերակում չունի (*ʾana/-ni*), դեպի արևմուտք կան մի քանի շրջաններ, որտեղ անջատ դերանունն ունի արական սեռի *ʾana* և իգական սեռի *ʾani* ձևերը, և վերջապես, Թիհամայում և՛ անջատ, և՛ կցական դերանուններն ունեն երկու ձև (*ʾana/ʾani* և *-na/-ni*). այս տարածքում *-na* վերջավորությունն այլևս չի կիրառվում առաջին դեմքի հոգնակի թվի համար, որը դարձել է *-ihna*, ինչպես Եգիպտոսի Ֆարաֆրա օազիսի բարբառում է (հմմտ. ստորև՝ էջ 217-219, տե՛ս Քարտեզ 10.2):

Երբ որևէ հատկանիշ մուտք է գործում որոշակի տարածք, այն մեխանիկորեն չի ազդում այն բոլոր միավորների վրա, որոնց առնչվում է: Շատ դեպքերում, օրինակ, քաղաքային կենտրոնից դեպի գյուղական բնակավայրեր տարածվող նորամուծությունը նախ ազդում է ամենաակտիվ բառապաշարի վրա՝ այդպիսով ստեղծելով բառապաշարի մասնատում: Երկու շրջանների շփման պատմական հանգամանքներն են որոշում հետագա զարգացումը: Արաբերենի բարբառներում առկա բառապաշարային տարբերությունների միջոցով Կադորան (Cadora 1992) վերլուծել է էկոլեզվաբանական փոփոխությունը, այսինքն՝ քաղաքային տարբերակների տարածումը բեդվինական/գյուղական խոսքում: Նա առանձնացնում է տարբեր փուլեր. նախ չհամընկնող բառային միավորները փոխարինվում են հնչմամբ հարմարեցված քաղաքային միավորներով, օրինակ՝ Ռամալլայի արաբերենում *hūṣa* – *ղանակ* բառը փոխարինվում է *siččīne*-ով՝ բեդվինական *č* պայթաշփականի հնչմամբ, և ի վերջո, քաղաքային *sikkīne* ձևն է ընդունվում՝ առանց որևէ հարմարեցման (Cadora 1992: 111): Կադորան քաղաքային լեզվական միավորների տարածման արագությունը դիտարկում է որպես ուրբանիզացիայի արագության ցուցանիշ: Երբ շփումը դառնա մշտական, նորամուծությունն ի վերջո կտարածվի ամբողջ բառամթերքի վրա: Բայց երբ նորարար

ազդեցության ընթացքը խաթարվում է, կամ երբ տեղական բարբառին հավատարիմ մնալը գործում է որպես հակազդեցություն, ազդեցության չենթարկած միավորները մնում են իրենց սկզբնական վիճակում, ինչի պատճառով տարածամասնակյա տեսանկյունից բառապաշարը թողնում է «խառը» բնույթ ունենալու տպավորություն:

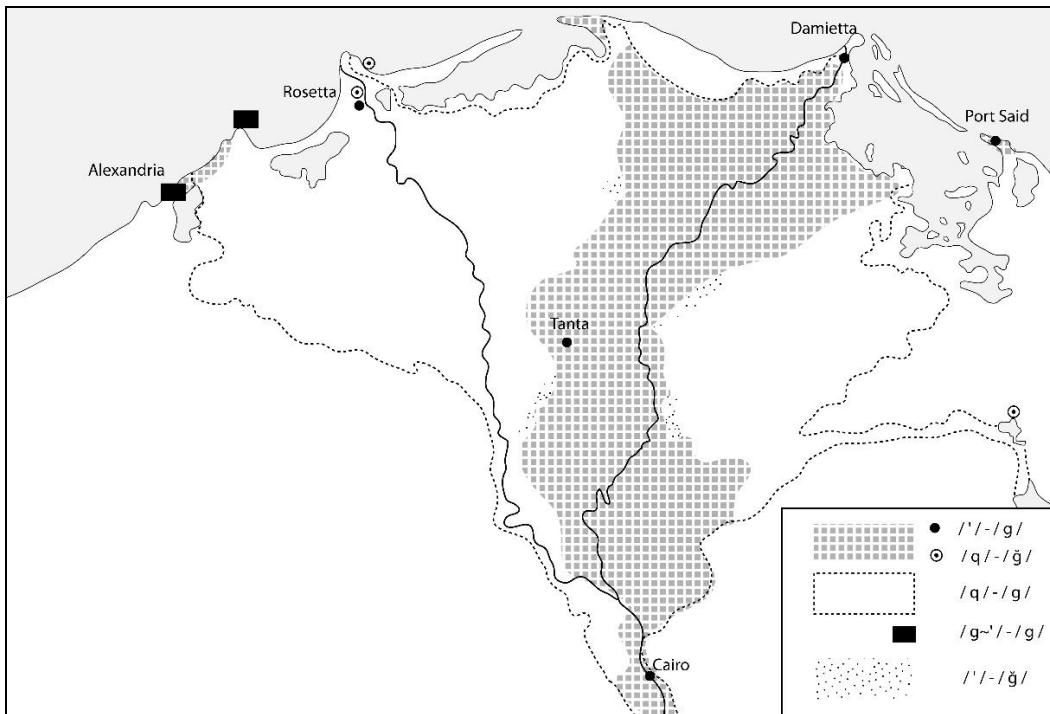

Քարտեզ 10.2. Առաջին դեմքի դիմային ցուցիչները Եմենի բարբառներում
(ըստ Բենշտեդտի (Behnstedt 1985, քարտեզ 38))

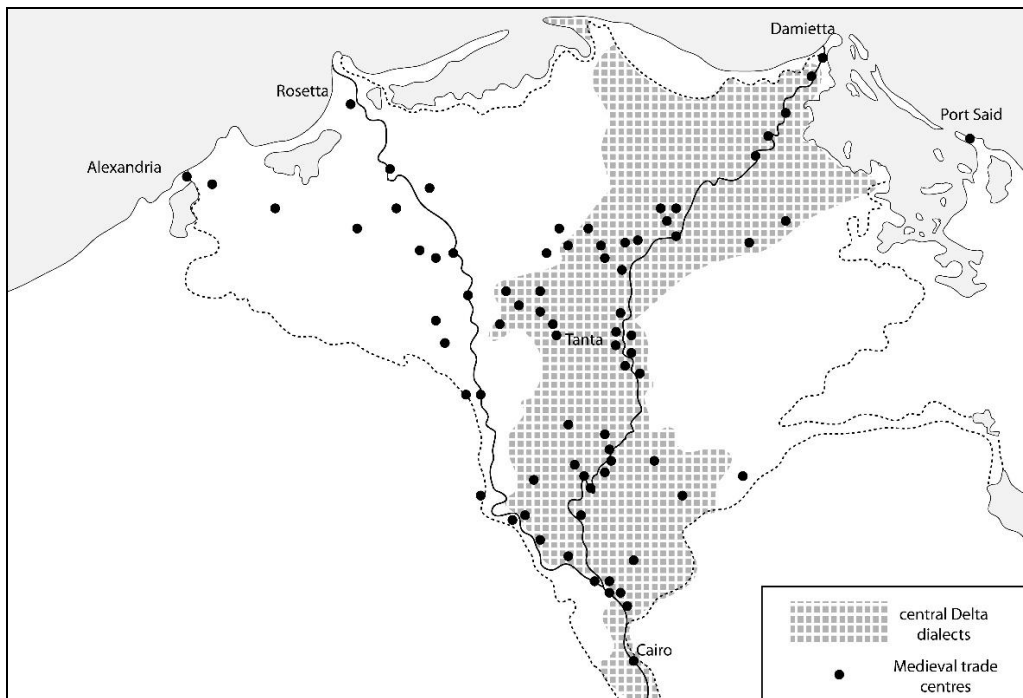
Արաբական բարբառներից շատերը որոշակիորեն «խառնվել» են արաբականցման 2-րդ փուլի ընթացքում, երբ բեդվինական ցեղերը դուրս եկան Արաբական թերակղզուց և տարածվեցին իսլամական կայսրությունում: Նստակյացների ու բեդվինների միջև շփումներն ազդեցին հատկապես բառապաշարի վրա: Ուզբեկստանի

արաբերենում, օրինակ, դասականի /q/-ի սովորական իրացումը խուլ /q/ է, բայց կան մի քանի բառեր, որոնցում արտասանվում է բեղվինական ձայնեղ /g/ հնչյունը, օրինակ՝ *gidir* – կաթսա, *giddām* – նախքան, *galab* – շրջել: Այս երևույթը տարածված է արաբախոս աշխարհում: Մարոկկոյի նստակյաց բարբառներում, օրինակ՝ Ռաբաթի բարբառում, որոշ բառեր ունեն բեղվինական /g/ հնչյունը, ինչպես Ուզբեկստանի արաբերենում, օրինակ՝ *gəmh* – ցորեն (դասական արաբերենում՝ *qamh*), *gəmrā* – լուսին (դասական արաբերենում՝ *qamar*), *gədra* – կաթսա (դասական արաբերենում՝ *qidr*), *gərn* – եղջյուր (դասական արաբերենում՝ *qarn*): Պետք է հավելել, որ /g/ իրացմամբ բեղվինական բարբառներում, հակառակը, սովորաբար կան /q/ իրացմամբ որոշ բառային միավորներ, օրինակ՝ Մարոկկոյի Սկուրա քաղաքի բարբառում՝ *qbər* – գերեզման (դասական արաբերենում՝ *qabr*), *qbīla* – *gēl* (դասական արաբերենում՝ *qabīla*), *qsəm* – բաժանել (դասական արաբերենում՝ *qasama*): Մարաքեշ քաղաքում խոսվում է Հիլալ ցեղի (բեղվինական) բարբառը, սակայն ի սկզբանե դրանով խոսել է արաբականացման առաջին ավիքից հետո հաստատված նստակյացների մի խումբ (տե՛ս ստորև, Գլուխ 11, էջ 253): Այս նախահիլալականի ենթաշերտը դրսևորվում է, օրինակ, շարունակական կերպի համար *ka-* մասնիկի հաճախակի գործածմամբ՝ հիլալական *ta-* ին գուգահեռ, և սեռականի *d-*, *dəl* ցուցիչների կիրառմամբ՝ հիլալական *ntā*՝-ին գուգահեռ (Lévy 1998: 23):

Բարբառների շփման լավ փաստագրված դեպքեր են Եգիպտոսի արևմտյան օազիսների բարբառները (Ֆարաֆրա, Դախլա, Խարգա, տե՛ս ստորև, էջ 249-250): Համաձայն այս բարբառների կառուցվածքի Վոյդիխի մեկնաբանության (Woidich 1993)՝ դրանցում դրսևորվող որոշ հատկանիշներ, ինչպիսին է անկատար բայի 1-ին դեմքի եզակի թվի *n-* սկզբնադիր ցուցիչը, կարող են անցած լինել ավելի ուշ՝ արևմուտքից եկած բեղվինների, մասնավորապես Բանու Սուլայմ ցեղի հետ շփման ընթացքում՝ դեպի արևելք նրանց գաղթի ժամանակ: Օազիսներում բարբառների խառնվելն ի ցույց է դնում բարբառային շփման մեկ այլ հետևանք, այն է՝ հարմարեցումն ու չափից ավելի ընդհանրացումը: Որպես օրինակ կարող ենք նշել այս բարբառներում բառավերջի շեշտը, որը նման է Մադրիբի բարբառներին: Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն Մադրիբի բարբառների՝ օազիսների բարբառները բառավերջի շեշտ ունեն նաև այն դեպքում, երբ նախավերջին վանկը երկար է, կամ երբ վերջին վանկն ավարտվում է ձայնավորով, օրինակ՝ Ֆարաֆրայում՝ *minžāl* – մանգաղ, *bayʿiḥnīy* – մեր տունը: Սա հավանաբար պետք է մեկնաբանել որպես Մադրիբի բարբառների կանոնի ընդհանրացում: Երբ օազիսների բնակիչները շփվել են այն բարբառների հետ, որոնցում շատ բառեր շեշտ են կրել վերջին վանկի վրա, նրանք չափից ավելի են ընդհանրացրել այս հատկանիշը՝ փորձելով հարմարվել այդ բարբառներին, և կանոնը տարածել են բոլոր բառերի վրա:

Քարտեզ 10.3. /q/ և /j/ հնչյունների արտացոլումը Նեղոսի դելտայում (ըստ Բենշտեդտի և Վոյդիխի (Behnstedt and Woidich 1985) էջ 31-32 և քարտեզ 15)

Քարտեզ 10.4. Միջնադարյան առևտրային կենտրոնները Նեղոսի դելտայում (ըստ Բենշտեդտի և Վոյդիխի, (Behnstedt and Woidich 1985), քարտեզ 551)

Բարբառային կոյնենների առաջացումը բարբառային շփման առանձին գործընթաց է: Ազգային պետությունների սահմաններում մայրաքաղաքի նոր բարբառը սկսում է հսկայական ազդեցություն ունենալ հարևան տարածքների վրա: Իրաքում, օրինակ, Բաղդադի մուսուլմանների բարբառը դարձել է հեղինակավոր բարբառ, և գյուղաբնակները հակված են իրենց տեղական բարբառից անցնել մայրաքաղաքի բարբառին (նույնիսկ երբ իրենց բարբառի առանձնահատկություններն ավելի մոտ են դասական արաբերենին, օրինակ՝ դասականի /q/-ի իրացման առումով): Լավ օրինակ է Իրաքի նախկին նախագահ Սադդամ Հուսեյնի խոսքի ոճը, որն իր հրապարակային ելույթներում կիրառել է Բաղդադի մուսուլմանների բարբառը՝ դասական արաբերենի q-ի փոխարեն արտասանելով g, ոչ թե իր ծննդավայր Թիքրիթի գյուղական բարբառը, որտեղ q-ն խուլ իրացում ունի: Խուլ իրացումն ասոցացվում է ինչպես գյուղական, այնպես էլ փոքրամասնությունների բարբառային տարբերակների հետ: Վերջինը հանդիպում է նաև Բահրեյնի՝ վերը նշված դեպքում (էջ 211):

Եզիպտոսում Կահիրեի բարբառը տարածվել է դելտայի շրջանի զգալի հատվածում: Կենտրոնական դելտայում /q/-ի և /j/-ի իրացման քարտեզում նշված է Կահիրեից Դամիետա ձգվող մի երկար գոտի, որտեղ գործածվում են Կահիրեի բարբառին բնորոշ / / և /g/ հնչյունները, իսկ դելտայի մնացած հատվածում կիրառվում են /g/ և /j/ (տե՛ս Քարտեզ 10.3):

Երբ XIV դարում Ալեքսանդրիան դադարեց լինել Կահիրեին մոտ գտնվող գլխավոր նավահանգիստը, հիմնական առևտրային ճանապարհ դարձավ մայրաքաղաքից Նեղոսի արևելյան ճյուղավորման ուղղությամբ Դամիետա տանող ճանապարհը, ինչի մասին հուշում է միջնադարում այս ճանապարհի երկայնքով առևտրային կենտրոնների խտացումը (տե՛ս Քարտեզ 10.4):

Այսօր Կահիրեից Ալեքսանդրիա ճանապարհը դելտայի հիմնական զարկերակն է, և Կահիրեի բարբառի ազդեցությունն իսկապես տեսանելի է Ալեքսանդրիայում (/g/ և / /), բայց ոչ հարակից շրջաններում: Բարբառային քարտեզի գծանշումը ցույց է տալիս, որ Կահիրեի արաբերենի ազդեցության տարածումը համապատասխանել է առևտրային շփումների հաճախականությանը: Մեկ այլ եզրակացություն, որը կարելի է անել այս գծանշումից, այն է, որ /j/-ի իրացումը որպես /g/ ուշ զարգացում չէ, այլ առնվազն առաջացել է Դամիետայի երթուղու ծաղկուն շրջանում: Այլընտրանքային բացատրություն է առաջ քաշում Բենշտեդտը (Behnstedt 2006: 589). «Կահիրեին հատուկ» իրացումը կարող է լինել դելտայի բարբառների նախնական վիճակի մնացուկ, իսկ «բեդվինական» իրացումը՝ հետագայում առաջացած շերտ, որը մուտք է գործել ավելի ուշ տեղի ունեցած միգրացիոն հոսքերի ժամանակ: Այս բացատրության մեջ նույնպես Դամիետայի երթուղին պահպանում է իր առանցքային նշանակությունը, բայց այս անգամ՝ որպես լեզվական պատնեշ:

Մայրաքաղաքների բարբառներն իրենք հաճախ ունեն խրթին պատմություն: XIX դարավերջի Կահիրեի արաբերենի կառուցվածքը վերլուծել է Վոյդիխը (Woidich 1994,

1995) (տե՛ս ստորև՝ էջ 248): Մերձավոր Արևելքի շատ այլ մայրաքաղաքներ, ինչպիսիք են Ամմանն ու Բաղդադը, նույնպես անցել են արագ ուրբանիզացման փուլ, երբ գյուղերից հազարավոր մարդկանց ներհոսք է եղել մայրաքաղաք, որոնք իրենց հետ բերել են իրենց գյուղական բարբառները: Ստացված բարբառային խառնուրդը հետագայում հանգեցրել է առավել հեղինակավոր և պակաս հեղինակավոր տեսակների առաջացմանը՝ կախված դրանցով խոսողների սոցիալական ու քաղաքական հարաբերական կշռից: Քաղաքային բարբառների, օրինակ՝ Կահիրեի արաբերենի համահարթեցնող ազդեցությունը դրսևորվում է գյուղից մայրաքաղաք վերջին տեղափոխվածների խոսքի ձևերում: Միլլերը (Miller 2005) վերջերս անցկացրած հարցման ժամանակ ցույց է տվել, որ գյուղական միգրանտների առաջին սերունդը մասամբ է հարմարվել Կահիրեի արաբերենին. նրանք փոխարինում են բառային-շարահյուսական հատկանիշները, օրինակ՝ սահիդական խոսվածքի սեռականի *šugl* կամ *hinīn* ցուցիչը Կահիրեի բարբառի *bitā*՝ ցուցիչով, բայց հաճախ պահպանում են հնչյունական առանձնահատկությունները, օրինակ՝ *jīm*-ի սահիդական /j/, ոչ թե /g/ իրացումը: Նրանց յուրացրած հատկանիշների շրջանակը համապատասխանում է Կահիրեի արաբերենի այն հատկանիշներին, որոնք արդեն ընդունվել են Կահիրեի սահմաններից դուրս գտնվող քաղաքային կենտրոններում: Տեղափոխվածների 2-րդ սերունդը լիովին յուրացրել է Կահիրեի արաբերենը՝ կորցնելով հարավեգիպտական խոսվածքի բոլոր հետքերը:

Յուրահատուկ դեպք է Հորդանանի մայրաքաղաք Ամմանի բարբառը: Մինչև 1950-ական թվականները այս քաղաքն ուներ ընդամենը 100000 բնակիչ, բայց 40 տարում այն ահռելի արագությամբ աճեց՝ 1990-ական թվականներին հասնելով ավելի քան 1,5 միլիոնի նախ և առաջ պաղեստինցիների զանգվածային ներհոսքի պատճառով, որոնք բերեցին իրենց սեփական՝ պաղեստինյան բարբառը: Քանի որ Ամմանի բարբառը չունի այնպիսի հեղինակություն, ինչպիսին այլ մայրաքաղաքների բարբառներն էին, նորեկներն այս բարբառին հարմարվելու անհրաժեշտություն չզգացին: Այնուամենայնիվ, վերջին շրջանում երիտասարդ սերունդը սկսել է իրեն համարել Ամմանի նորաստեղծ բարբառի կրող, որը մասամբ նոր ձև է, մասամբ՝ բարբառների խառնուրդ (Al Wer 2007b):

Կոյնեացման գործընթացը տարածվում է նույնիսկ ազգային պետությունների սահմաններից դուրս: Հատկապես եգիպտական բարբառը հայտնի է դարձել ամբողջ արաբական աշխարհում, մասամբ եգիպտական ֆիլմերի ու հեռուստասերիալների արտահանման արդյունքում, որոնք հեռարձակվում են գրեթե ամենուր, և մասամբ՝ այն պատճառով, որ շատ երկրներում եգիպտացի ուսուցիչներ են հրավիրվել աշխատանքի՝ կրթական համակարգի կազմակերպմանն օժանդակելու նպատակով: Երկրների մեծ մասում գրեթե բոլորը որոշ չափով հասկանում են Եգիպտոսի արաբերենը, և զրուցակիցները երբեմն կարողանում են անհրաժեշտության դեպքում անցնել այս բարբառին: Եմենում, օրինակ, արաբերեն խոսող օտարերկրացիներն ինքնաբե-

րաբար ընկալվում են որպես եզիպտացիներ, և նրանց հետ շփվելիս եմենցիները փորձում են գործածել եզիպտական բառեր և նույնիսկ ընդօրինակել ձևաբանական հատկանիշները: Եմենի բարբառում բայի՝ շարունակական նշանակություն արտահայտող մասնիկը՝ *bayn-* (1-ին դեմք)/*bi-* (2-րդ և 3-րդ դեմք), երբեմն կիրառվում է սովորական ներկայի նշանակությամբ նաև եզիպտական *bi-* մասնիկի ազդեցությամբ: Հաճախ եզիպտական *rah-/ha-* բայական մասնիկը գործածվում է ապառնիի համար եմենական *ša-*ի փոխարեն: Տիպիկ եզիպտական շատ բառեր դարձել են *de rigueur*՝ խիստ պահանջված, նույնիսկ սովորական առօրյա խոսքում, օրինակ՝ *kwayyis* – լավ, *muš* – չ, *nə*, *kida* – այսպես՝ երբեմն «եմենականացվելով» որպես *kida*:

Ազգային պետությունների սահմաններում կոյնեացման և կոնվերգենցիայի՝ մերձեցման գործընթացների վերջնարդյունքից կարելի է եզրակացնել, որ բարբառների, թեև բնույթով ոչ լեզվաբանական դասակարգումն ըստ երկրների կարող է նույնիսկ ոչ վատ այլընտրանք լինել: Հատկապես անկախություն ձեռք բերելուց հետո արաբախոս երկրներում լեզվական մեկ կենտրոնի, հիմնականում մայրաքաղաքի ազդեցությունը հանգեցրել է զգալի կոնվերգենցիայի: Մարոկկոյում լեզվական առանցք է դարձել ոչ թե մայրաքաղաք Ռաբաթի, այլ Կասաբլանկայի բարբառը: Մակայն սկզբունքը մնում է նույնը. համազգային կոյնեի կենտրոն է դառնում մեկ քաղաք: Այս առումով Եզիպտոսի բարբառը, Սիրիայի բարբառը կամ Եմենի բարբառը պետք է ընկալել որպես մայրաքաղաքների հեղինակավոր բարբառներ: Ակնհայտ է, որ մայրաքաղաքի բարբառի ազդեցությունն ունի իր սահմանները, և յուրաքանչյուր երկրում տարածաշրջանային տարաբնույթ բարբառները շարունակում են գործածվել: Ազգային պետությունների ներսում բարբառային անկլավները դատապարտված չեն անհետանալու. պատվախնդրության ներքին գործոնները կարող են արդյունավետ կերպով նպաստել բարբառի կենսունակությանը, ինչպես, օրինակ, Հյուսիսային Սիրիայի Դեր Զորի բարբառը, որը սիրիալիբանանյան բարբառային գոտում միջազգային տիպի բարբառ է:

Որոշ շրջաններում բարբառի պահպանումն ունի դավանական հենք: Հյուսիսային Աֆրիկայի որոշ խոշոր քաղաքներում, ինչպիսիք են Ֆեսն ու Թունիսը, հանդիպում են հրեական արաբերենի առանձին տեսակներ, որոնք ձևավորվել են արաբականացման ամենավաղ շրջանում և չեն ենթարկվել հետագա զարգացումների ազդեցությանը: Նմանապես արևելքում հետերոդոքս փոքրամասնությունների՝ Բաղդադի քրիստոնյաների ու հրեաների և Բահրեյնի շիաների բարբառները չեն ենթարկվել երկրորդական բեղվիմականացման, այլ պահպանել են իրենց նախնական քաղաքային առանձնահատկությունները, մինչդեռ մուսուլման (սուննի) մեծամասնության լեզվում ի հայտ են եկել մի շարք բեղվիմական հատկանիշներ:

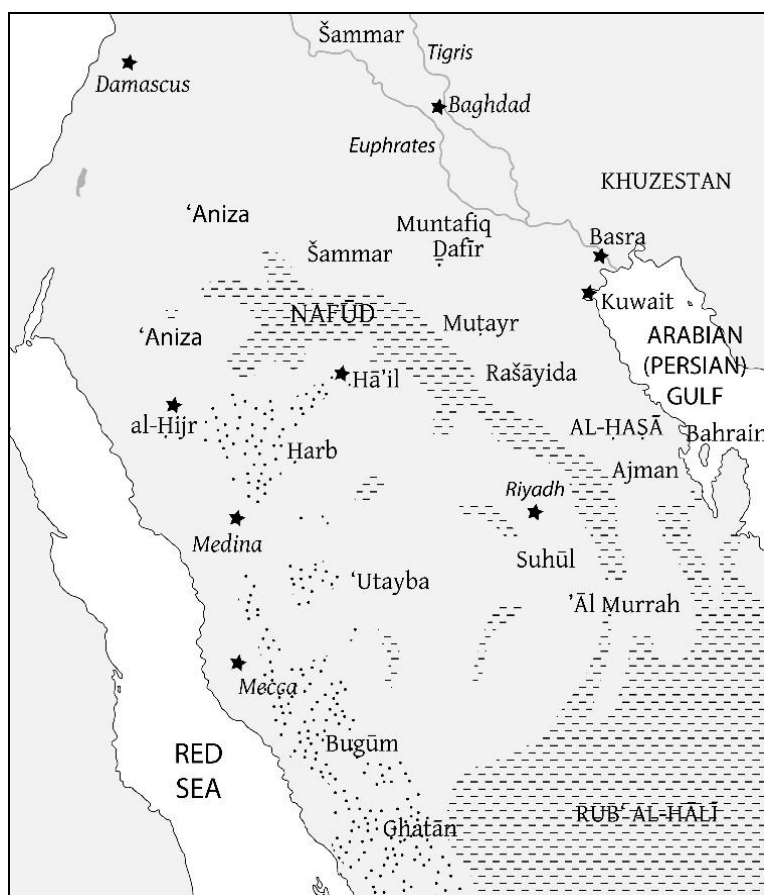
10.3. Բեդվինական և նստակյաց բարբառներ

Արդեն նշել ենք, որ իսլամական կայսրությունում արաբականացման գործընթացը տեղի ունեցավ 2 փուլով (Գլուխ 8): 1-ին փուլում առաջացան նորամուծություններով հարուստ նստակյաց բարբառները: Արաբականացման 2-րդ փուլին արաբերենի բեդվինական բարբառները տարածեց ամբողջ արաբական աշխարհում: Ի տարբերություն քաղաքային ու գյուղական նստակյաց բարբառների՝ այս նոր միգրանտների բարբառները դեռ չէին փոխվել տարբեր լեզուներ կրողների միջև մշտական շփման հետևանքով: Իսլամական կայսրության առաջին դարերում միայն բեդվինների բարբառներն էին համարվում դասական լեզվի իսկական ներկայացուցիչները: Ենթադրվում էր, որ բեդվինները խոսում էին մաքուր արաբերեն, այսինքն՝ պահպանում էին թեքական վերջավորությունները՝ *i'rāb*-ը, որ բառացի նշանակում է «արտաբերում իսկական բեդվինական արաբերենի նման», բայց ժամանակի ընթացքում արաբ քերականներն ընդունեցին, որ նույնիսկ բեդվինը չէր կարող խուսափել նստակյաց քաղաքակրթության ազդեցությունից: Արդեն Իբն Ջիննիի (Ibn Jinnī, մահ. 392/1002) ապրած ժամանակաշրջանում քերականները չէին կարող չնկատել նստակյաց բնակչության խոսքի տևական ազդեցության բացասական հետևանքները: Թեև բեդվինական որոշ ցեղեր պահպանում էին մաքուր խոսք ունենալու համբավը, իրականում նրանք խոսում էին մի լեզվով, որն այլևս դասական արաբերեն չէր. դեռևս վիճելի է՝ դա եղել է իսլամի ծագումից առաջ, թե՞ հետո (տես վերևում՝ Գլուխ 3): Արդի շրջանում բոլոր բարբառները, անկախ նրանից՝ դրանք խոսում են քոչվորները, թե նստակյաց բնակչությունը, ակնհայտորեն նոր արաբերենի տեսակ են, որովհետև, օրինակ, չունեն թեքական վերջավորություններ:

Այնուամենայնիվ, որոշ առումներով բեդվինական բարբառներն ավելի պահպանողական են, քան նստակյաց բարբառները: «Պահպանողական» ասելով նկատի ունենք այն, որ դրանցում տեղ չեն գտել այն փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել վաղ քաղաքային կենտրոններում, և որոնք այստեղ նկարագրվում են որպես նորամուծություն: Նման եզրույթ ընտրելու հիմքում այն ենթադրությունն է, որ նստակյաց բարբառներում տեղի ունեցած փոփոխություններն ավելի ուշ շրջանի են և նոր երևույթներ են, որոնք առաջացել են այն վայրերում, որտեղ եղել են ակտիվ շփումներ: Անշուշտ, եթե փոփոխությունները դիտարկենք որպես նախաիսլամական շրջանում արդեն իսկ գոյություն ունեցած հատկանիշների բնական արդյունք, ապա իմաստ չի ունենա խոսել այս երկու տեսակների միջև տարբերության մասին որպես պահպանողական և նոր, որովհետև դրանք միշտ գոյակցել են:

Քաղաքային ու գյուղական բարբառները կազմում են մի ամբողջություն, որը խաթարվում է միայն բնական պատճեններով կամ, երբեմն, պետական սահմաններով: Նստակյաց տարածքներում դժվար է տարբերակել առանձին բարբառներ: Կան որպես կանոն վարչական ու մշակութային կենտրոնների շուրջ գտնվող առանցքային

շրջաններ, որոնցից լեզվական նորամուծություններն ալիքի նման տարածվում են: Հարակից առանցքային շրջանների միջև, երբ տեղի է ունենում մրցակցող նորամուծությունների բխում, առաջանում են անցումային գոտիներ: Բեդվինների բարբառները, սակայն, կարող են դիտվել որպես առանձին բարբառներ, որոնք պահպանվում են, նույնիսկ երբ ցեղի անդամները ցրվում են ընդարձակ տարածքներով: Նրանց լեզվական հատկանիշներում արտացոլվում է նրանց գաղթի պատմությունը: Մաուդյան Արաբիայի Նաջդ տարածքից, օրինակ, Անիզա, Շամմար, Մուտայր և Ջաֆիր ('Aniza, Šammar, Muṭayr, Ḍafir) ցեղերը գաղթել են դեպի հյուսիս և արևելք՝ տարածվելով աշխարհագրական ընդարձակ տարածքով, սակայն նրանց բարբառները դեռևս արտացոլում են նախնական ցեղակցական կապը, որն ինչ-որ չափով հիշեցնում է հնդեվրոպական լեզուների առնչությունները լեզվաընտանիքի ծառի հին մոդելում (հմմտ. վերևում՝ էջ 14, տե՛ս Քարտեզ 10.5):

Քարտեզ 10.5. Ցեղային տարածքները Հյուսիսային Արաբիայում (ըստ Ինգեմի (Ingham 1994c: xvii))

Թերակղզուց դուրս և դրա ներսում գտնվող որոշ շրջաններում, օրինակ՝ Հիջազում, նստակյաց բնակչության և քոչվորների միջև տարբերությունը դառնում է սո-

ցիալական. առաջանում է բեդվին/նստակյաց երկփեղկվածություն, որը սովորաբար զուգակցվում է լեզվական, իսկ երբեմն՝ զբաղմունքային կամ կրոնական հակադրություններով: Արաբական թերակղզու այլ մասերում, հատկապես Հյուսիսային Նաջդում, լեզվական տարբերությունները ցեղերի միջև են՝ անկախ նրանից՝ ցեղերի անդամները նստակյաց կյանք են վարում, թե շրջում են անապատում: Շամմարի որոշ խմբեր, օրինակ, քոչվոր են, բայց պարբերաբար վերադառնում են օազիսների իրենց նստակյաց ազգականների մոտ, որոնց հետ մեկ ցեղ են կազմում թե՛ սոցիալական, թե՛ լեզվական առումով:

Բեդվինների խմբերը միշտ ներգրավված են եղել միգրացիոն հոսքերում դեռ իսլամի ծագումից շատ առաջ: Դա շարունակվել է նաև հիջրայի I դարերի նվաճումների ընթացքում և դրանով չի սահմանափակվել: Բեդվինների ցեղերը շարունակել են գաղթել թերակղզուց նաև հետագա դարերում: XI դարում Բանու Սուլայմ (Banū Sulaym) և Բանու Հիլալ (Banū Hilāl) ցեղերի ներխուժումը Հյուսիսային Աֆրիկա այս հոսքերի ևս մեկ օրինակ է: Բեդվինների ներգաղթի բոլոր նման դեպքերը խթանել են գյուղական շրջանների արաբականացման գործընթացը: Արաբական աշխարհի լեզվական տարբեր շերտերը, որոնք միգրացիոն հոսքերի հետևանք են, իրարից անկախ չեն, և թեև առաջացած բարբառները տարբեր ծագում ունեն, հաճախ են փոխազդել: Բեդվինների որոշ խմբեր ի վերջո հաստատվել և ընդունել են որևէ նստակյաց բարբառ: Այլ դեպքերում, ինչպես վերևում տեսանք, նստակյաց տարածքներն են ենթարկվել երկրորդային բեդվինականացման, օրինակ՝ Մարաբեշը Մարոկկոյում, Ալ-Բիհեյրան արևմտյան դելտայում՝ Եգիպտոսում, արաբական որոշ բարբառներ Իսրայելում, մուսուլմանների խոսվածքը Բաղդադում կամ սուննիների բարբառը Բահրեյնում: Այդ պատճառով անհնար է ստեղծել կանոնական հատկանիշների ցանկ, որոնցով տարբերակվում են բեդվինական ու նստակյաց բարբառները, թեև կարելի է առանձնացնել բեդվինական բարբառներին բնորոշ առանձնահատկություններ: Բարբառների «նստակյաց» և «բեդվինական» պիտակներն օգտագործելիս պետք է հիշել, որ դրանք չեն կարող մեկնաբանվել որպես սոցիոլոգիական կամ նույնիսկ հանրալեզվաբանական պիտակներ: Բեդվինական բարբառը պարտադիր միայն քոչվորների կողմից խոսվողը չէ, ոչ էլ նստակյաց բարբառն է անպայմանորեն քաղաքաբնակների կողմից խոսվողը: Այս պիտակները բացառապես առաջին փուլի բարբառները միգրացիայի հետագա փուլերի բարբառներից տարբերակելու միջոց են: Երկու տեսակների միջև լեզվական տարբերությունը հնարավոր է հաստատել բնակեցման պատմությունը դիտարկելով:

Այս վերապահումով հանդերձ, բեդվինական բարբառներն իսկապես ունեն որոշակի հատկանիշներ, որոնցով ընդհանուր առմամբ տարբերվում են նույն տարածքում խոսվող նստակյաց բարբառներից: Որպես բեդվինական բարբառների հիմնական բնորոշ հատկանիշներ, կարելի է առանձնացնել.

- միջատամայինների պահպանումը. բեդվինական գրեթե բոլոր բարբառները պահպանում են դասականի /t/ և /d/ հնչյունները, այս բարբառներում դասա-

կանի /d/ և /d/ հնչյունների միավորման արդյունքում ստացված հնչյունը միշտ /d/ է, օրինակ՝ Նաջդի արաբերենում *darab* – նա հարվածեց/*dill* – ստվեր՝ ի տարբերություն դասական արաբերենի *daraba/dill* արտասանության:

- /q/-ի ձայնեղ իրացումը որպես /g/ (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 7, էջ 144-145). արդեն դասական լեզվի շրջանում /q/-ի ձայնեղ իրացումը դիտվում էր որպես բարբառի՝ բեդվինական լինելու նշան: Հնարավոր է՝ դա եղել է դասական արաբերենում այս հնչյունի իրական արտասանությունը (տե՛ս վերևում, Գլուխ 2, էջ 27-28):
- Սեռային տարբերակման պահպանումը դերանունների ու բայերի 2-րդ և 3-րդ դեմքերի հոգնակիում. այսպես, օրինակ, Նաջդի բարբառում տարբերակվում են *ktibaw* – նրանք գրեցին (արական) և *ktiban* – նրանք գրեցին (իգական) ձևերը, այն դեպքում, երբ դրանց առնչվող բարբառներն Իրաքում ունեն միայն *ktibaw* ձևը՝ առանց սեռային տարբերակման, ինչպես արաբական աշխարհի բոլոր նստակյաց բարբառներում է:
- Նստակյաց բարբառներում 3-րդ դեմքի եզակի արականի կցական դերանունը հնչում է *-u*, *-o*, բեդվինական բարբառներում՝ սովորաբար *-ah*, *-ih*:
- Գոյականների երկակի թվի գործածությունը շատ ավելի տարածված է բեդվինական, քան նստակյաց բարբառներում:
- Արաբերենի բարբառների մեծ մասում բայի սկզբնաղիք դիմային ցուցիչի ձայնավորը *-i-* է՝ մի երևույթ, որն արդեն հանդիպում է նախախալամական որոշ բարբառներում (*taltala*), իսկ Հյուսիսային և Արևելյան Արաբիայի որոշ բեդվինական բարբառներում այն *-a-* է: Նաջդի արաբերենի հարացույցում ձայնավորի սկզբնաձևի փոփոխությունը (ապոֆոնիան) արդեն իսկ արտացոլում է իրավիճակը նախախալամական որոշ բարբառներում (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 3). այս բարբառում *a-*ն հանդես է գալիս անկատարի հիմքի *i* ձայնավորից առաջ, իսկ *i-*ն՝ *a-*ից առաջ, օրինակ՝ *yaktib* – նա գրում է, բայց *yisma* – նա լսում է:
- Բեդվինական բարբառներում նկատվում է ստացական կառույցի անմիջական հարադրմամբ եղանակն ավելի հաճախ կիրառելու միտում: Թեև բեդվինական բոլոր բարբառներն ունեն սեռականի ցուցիչ, նրանք հակված են սահմանափակելու դրա կիրառությունը թե՛ իմաստային, թե՛ շարահյուսական առումով ավելի շատ, քան նստակյաց բարբառները: Հյուսիսային Աֆրիկայում արևմտյան բեդվինական բարբառները տարբերվում են նույն տարածքում գտնվող նստակյաց բարբառներից սեռականի ոչ թե *d-*, *dyal*, այլ *ntā*՝ ցուցիչի կիրառությամբ:
- Բեդվինական բարբառներում ոչ անձ հոգնակիների հետ համաձայնեցումը կատարվում է եզակի իգականով ինչպես դասական լեզվում է, ոչ թե հոգնակիով:

Այս հատկանիշները բնորոշ են գրեթե բոլոր բեդվինական բարբառներին: Բացի դրանից՝ կան Արաբական թերակղզու բեդվինական բարբառներին բնորոշ առանձնահատկություններ, որոնց կանոնադրաժանանք ստորև (Գլուխ 11): Ընդհանրապես բեդվին-

նական ու նստակյաց բարբառների տարբերակումը կատարվում է մի քանի չափանիշների հիման վրա, որոնցից ամենակարևորն են դասականի /q/ հարֆի ձայնեղ իրացումը և դասականի միջատամնայինների պահպանումը: Ձևաբանության մեջ բայի հոգնակի թվի սեռային տարբերակումը հաճախ համարվում է կարևոր չափանիշ:

Բեդվինական բարբառների պահպանողականությունը հակադրվում է լեզվի կառուցվածքի կրճատմանը կամ պարզեցմանը այն տարածքներում, որտեղ բեդվինների և նստակյաց բնակչության միջև կա ինտենսիվ շփում, օրինակ՝ Իրաքի հարավում, Օնցի ափամերձ շրջաններում և նույնիսկ Մեքքայում, որն ունի խառը բնակչություն՝ թերակղզուց դուրս գտնվող տարածքներից բազմաթիվ ներգաղթյալներով: Համեմատելով թերակղզու բեդվինական բարբառները թերակղզուց դուրս գտնվող առնչակից բարբառների հետ՝ Ինգեմը (Ingham 1982) նշում է, որ արաբական բարբառների պահպանողական շատ հատկանիշներ, ինչպիսիք են ներքին կազմության կրավորականի և պատճառականի պահպանումը, սեռի տարբերակումը բայի 2-րդ/3-րդ դեմքերի հոգնակիում, անորոշի *-in* ցուցիչն ու բառավերջի բաղաձայնային խմբում ընդմիջարկված ձայնավորը, ինչպես *šift/šifit* – *տեսա, galb/galub* – *սիրտ*, աստիճանաբար անհետանում են, որքան հեռանում են բեդվինական բնօրրանից, ինչպես կենտրոնական արաբական բարբառների Միջագետքի և Օնցի տեսակներում:

Բեդվինական բարբառներ կան արաբական աշխարհի ինչպես արևելքում, այնպես էլ արևմուտքում: Արևելյան բեդվինական բարբառներն են Արաբական թերակղզում ու Օնցի երկրներում, Սիրիայի անապատում ու հարավային Հորդանանում, Նեգլում ու Սինայում խոսվող բարբառները: Այս տարածքն իրականում բարբառային մի ամբողջական գոտի է, որտեղ դժվար է տարանջատել առանձին բարբառներ: Երկու միգրացիոն հոսքերը՝ Կենտրոնական Արաբիայից (Նաջդ) դեպի հյուսիս և հարավային Միջագետքից դեպի Օնց, թույլ չեն տալիս այս տարածքում բարբառների աշխարհագրական բաժանում կատարել: Բնակավայրերի և դրանց կից ապրող քոչվոր ցեղերի միջև կա զգալի փոխկապվածության, նույնիսկ երբ վերջիններս ծագումով այլ վայրից են: Հարավային Միջագետքում քոչվորներն ավելի մեծ թիվ են կազմել, քան նստակյաց բնակչությունը, և սկսել են իշխել այստեղ, երբ Նաջդ վերադառնալու փոխարեն իրենց ամառային կեցավայրերը հիմնել են բնակեցված շրջաններում: Տարբեր ծագում ունեցող խմբերից կազմված այս ցեղերի, ավելի ճիշտ՝ ցեղային միավորների բանավոր ավանդույթում հաճախակի հիշատակումներ կան ավելի վաղ կեցավայրերի մասին: Սիրիայում շարունակական միգրացիոն գործընթաց է տեղի ունենում թերակղզու և Սիրիական անապատի՝ *bādiya*-ի միջև: Վերևում տեսանք (էջ 15-19), որ ըստ որոշ տեսությունների, սեմական լեզուները զարգացել են անապատի ու բնակեցված շրջանների միջև շփման հենց այդպիսի մշտական գործընթացի արդյունքում:

Բեդվինների շարունակական միգրացիայի պատճառով դժվար է նրանց բարբառների համար աշխարհագրորեն սահմանազատված բարբառային տարածքներ առանձնացնել. իրականում դա շատ դեպքերում անհնար է (տե՛ս Ingham 1982):

Միայն այն դեպքերում, երբ կան աշխարհագրական կամ քաղաքական հստակ սահմաններ, կարելի է խոսել առանձին բարբառային գոտու մասին: Խոսողներն իրենք շատ հաճախ զգում են բարբառների միջև եղած տարբերությունները, բայց խնդիրն այն է, որ նման դատողությունները սովորաբար հիմնված են առանձնահատկությունների կամ բառային միավորների վրա: Երբ չկան սահմաններ, բարբառային գոտիներն աստիճանաբար միաձուլվում են՝ իրենց միջև ստեղծելով անցումային գոտիներ յուրաքանչյուր առանձին հատկանիշի համար: Նստակյաց խմբերի համար էթնիկ ծագումը որոշիչ գործոն չէ, և նրանց լեզվական նորամուծություններն ընդունելը կամ մերժելը կախված է տարբեր մշակութային/քաղաքական կենտրոնների ձգողականության հարաբերական ուժից: Քոչվոր խմբերի դեպքում բարբառների դասակարգման հարցում մեծ նշանակություն ունեն էթնիկ ծագումն ու ցեղային հարաբերությունները, այնպես որ, անհնար է դրանք սահմանել միայն աշխարհագրորեն: Բացառություն է կազմում Սաուդյան Արաբիայի հյուսիսում գտնվող Ջաբալ Շամմարի տարածքը, որտեղ արոտավայրերին հասանելի տեղանքի շնորհիվ մնացել է Շամմար ցեղի ինչպես քոչվոր, այնպես էլ նստակյաց կայուն բնակչություն:

Արևմտյան բեդվինական բարբառները տարածված են ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկայում: Սովորաբար դրանք բաժանվում են երկու խմբի՝ այն շրջանների բարբառներ, որտեղ բնակչություն են հաստատել Բանու Սուլայմ ցեղի ներկայացուցիչները (Թունիս, Լիբիա և արևմտյան Եգիպտոս), և բարբառներ, որոնք պատկանում են Բանու Հիլալ ցեղի տարածքներին (արևմտյան Ալժիր և Մարոկկո): Այս ամբողջ տարածաշրջանում վաղ նվաճումների և բեդվինական բարբառների՝ ավելի ուշ այստեղ հայտնվելու միջև եղել է ժամանակագրական մեծ միջակայք, հեռավոր արևմուտքում՝ ավելի քան 4 դար: Ժամանակագրական այս հեռավորությամբ կարող է բացատրվել Հյուսիսային Աֆրիկայի բեդվինական բարբառներում պահպանողականության ավելի ցածր աստիճանը. դրանք այն ցեղերի բարբառներն են, որոնք մինչև Հյուսիսային Աֆրիկա գաղթելը վաղուց արդեն ենթարկվել էին նստակյաց բնակչության լեզվի ազդեցությանը: Ժամանակագրական հեռավորությամբ կարելի է նաև բացատրել, թե ինչու, չնայած նստակյաց և բեդվինական բարբառների՝ տարբեր ծագում ունենալուն, ամեն դեպքում հնարավոր է խոսել բարբառային գոտու մասին Հյուսիսային Աֆրիկայում ու Եգիպտոսում: Հյուսիսային Աֆրիկայի բոլոր բարբառներում, օրինակ, դրսևորվում է հյուսիսաֆրիկյան բարբառների առանցքային հատկանիշը՝ անկատար բայի 1-ին դեմքի եզակի թվի *n*- ցուցիչը: Այս բարբառները եկել են այս տարածաշրջան այն ժամանակ, երբ այստեղ արդեն կային մշակութային և քաղաքական հեղինակավոր կենտրոններ, և չնայած բեդվիններն էին տարածաշրջանի նոր ռազմական ուժը, նրանք չէին կարող խուսափել նստակյաց բարբառների կենտրոնաձիգ ազդեցությունից:

10.4. Բարբառների խմբերը

Արաբերենի բարբառների ավանդական դասակարգմամբ առանձնացվում են հետևյալ խմբերը.

1. Արաբական թերակղզու բարբառներ,
2. Միջագետքի բարբառներ,
3. սիրիալիբանանյան բարբառներ,
4. Եգիպտոսի բարբառներ,
5. Մադրիբի բարբառներ:

Գլուխ 11-ում բարբառները ներկայացնելիս մենք կհենվենք 5 բարբառային տարածաշրջան առանձնացնելու այս ավանդական մոտեցման վրա: Յուրաքանչյուր տարածաշրջան կներկայացվի համառոտ՝ այնտեղ առկա կարևորագույն բարբառների, դրանց առավել բնորոշ հատկանիշների և տեքստերի որոշ նմուշների ներկայացմամբ, որոնք ցույց են տալիս յուրաքանչյուր բարբառի առանձնահատկությունները: Գլուխ 15-ը նվիրված է արաբերենի լեզվական տարբեր «կղզիների» բարբառներին, այսինքն՝ արաբերենի այն տեսակներին, որոնք խոսվում են արաբախոս աշխարհից դուրս՝ լեզվական անկլավներում՝ մի միջավայրում, որտեղ գերակշռում են այլ լեզուներ: Նման լեզվական կղզիների օրինակներ են Մալթայի արաբերենը, Կիպրոսի մարոնիական արաբերենը, Ուզբեկստանի և Աֆղանստանի արաբերենը, կենտրոնական Անատոլիայի արաբական բարբառները, Նիգերիայի շուվա արաբերենը և Ուգանդայի և Քենիայի կրեոլացված արաբերենը (քի-նուբի), վերջինիս մասին կխոսվի Գլուխ 16-ում: Լեզվական անկլավներում խոսվող բարբառները հիմնականում ծագում են կենտրոնական շրջանների բարբառային խմբերից, Կիպրոսի մարոնիական արաբերենը սիրիալիբանանյան բարբառ է, Մալթայի արաբերենը հյուսիսաֆրիկյան բարբառի տեսակ է և այլն: Բայց արաբախոս աշխարհից նրանց մեկուսացած լինելը և դասական լեզվին ծանոթ չլինելը նպաստել են այնպիսի հատկանիշների պահպանմանը, որոնք մյուսներում անհետացել են: Տարածաշրջանի գերիշխող լեզուների հետ շփումը հանգեցրել է փոխառությունների և նորամուծությունների, որոնք նույնպես չկան մյուս բարբառներում: Այդ պատճառներով նախընտրելի է առանձին անդրադառնալ լեզվական անկլավների բարբառներին:

Լրացուցիչ գրականություն

Արաբական բարբառագիտության ներածության հիմնալի մեթոդաբանական ձեռնարկ են հեղինակել Բենշտեդտն ու Վոյդիխը գերմաներենով (Behnstedt and Woidich 2005), օգտակար է նաև վերջիններիս՝ Եգիպտոսի բարբառների բարբառային ատլասի ներածությունը (Behnstedt and Woidich 1985: 11-42):

Բարբառային աշխարհագրությունը նախկինում արաբական լեզվաբանության թույլ կողմերից մեկն էր, սակայն բարբառային ատլասների հրատարակմամբ իրավի-

ճակը զգալիորեն բարելավվել է: Առաջին ուսումնասիրությունները կատարել են Կանտինոն (Cantineau 1940, 1946, Հորանի բարբառային ատլաս) և Բերգշթրասերը (Bergsträsser 1915, սիրիալիբանանյան բարբառների բարբառային ատլաս): Լիբանանի բարբառային քարտեզները պատրաստել է Ֆլայշը (Fleisch 1974): Ավելի ուշ Բենշտեդտն ու Վոյդիխը (Behnstedt and Woidich 1985, 1987, 1988, 1994, 1999) պատրաստել են Եգիպտոսի տարածաշրջանի ընդգրկուն բարբառային ատլաս, որը բաղկացած է ատլասից՝ իր մեկնաբանություններով, տեքստերի երկու հատորից ու եգիպտական բարբառներ-գերմաներեն բառարանից: Բենշտեդտը նաև կազմել է Հյուսիսային Եմենի տարածաշրջանի բարբառային ատլաս (Behnstedt 1985, 1992) և Սիրիայի բարբառային ատլաս (Behnstedt 1997): Թունիսի բարբառային ատլասի կազմման ծրագիրն ընթացքի մեջ է, տե՛ս Մեջրիի հաղորդումը (Mejri 2002) և Բն Աբդասսալամ Քարաայի վերջին զեկույցը (Ben Abdessalem Karaa 2008, 2012) և մի շարք հոդվածներ *AIDA VI* ժողովածուում: Լիբանանի բարբառային ատլասի որոշ տարրեր հավաքել է Կալլասը (Kallas 2003): Մարոկկոյի բարբառային ատլաս կազմելու նախաձեռնությունների վերաբերյալ տե՛ս Caubet (2000-2001): Հյուսիսային Իսրայելի բարբառներին վերաբերող նախագիծ է ներկայացրել Տալմոնը (Talmon 2002): Արաբախոս տարածագոտու զգալի հատվածներ բառացիորեն *terra incognita* (անհայտ երկիր – ծ.թ.) են, մասնավորապես՝ Արաբական թերակղզին, Հյուսիսային Աֆրիկան ու Ենթասահարական Աֆրիկան: Բենշտեդտի և Վոյդիխի՝ շարունակաբար հրատարակվող բառային ատլասը (Behnstedt and Woidich 2011, 2012) արաբալեզու աշխարհի բառակազմի տվյալների առաջին ծավալուն նկարագիրն է. մինչ այժմ լույս է տեսել 3 հատոր:

Գործածվող բարբառների տեքստերն այժմ հասանելի են առցանց՝ տեքստային շտեմարաններում: Հայդելբերգի համալսարանի սեմական լեզվաբանության ամբիոնը վարում է Semitisches Tonarchiv կայքը, որտեղ կան տեքստերի ավելի քան 2000 փաստագրված ձայնագրություններ Եգիպտոսի արաբերենով, բեդվինական արաբերենով, հասսանիյայով, Եմենի, Լիբանանի, Լիբիայի, Մարոկկոյի, Պաղեստինի, Սիրիայի, Սուդանի և Կենտրոնական Ասիայի արաբերենով: Դրանց կարելի է անվճար ծանոթանալ www.semarch.uni-hd.de կայքում: Երկրորդ շտեմարանը աֆրասիական լեզուների կորպուսն է, որը ստեղծվել է ֆրանսիական Centre national de la recherche scientifique (CNRS) կենտրոնի կողմից: Այն ծավալով ավելի փոքր է, բայց պարունակում է ամբողջությամբ տառադարձված ու մեկնաբանված տեքստեր՝ Մարոկկոյի, Տրիպոլիի և Ջուբայի արաբերենով, կան նաև համապատասխան ձայնագրություններ: Այս կայքին կարելի է ծանոթանալ <http://corpafroas.tgeadonis.fr/Archives/ListeFichiersELAN.php> կայքում գրանցվելուց հետո: «Corpus oral de variedades magrebies» (CORVAM) կորպուսը, որը ստեղծվել է Կադիսի համալսարանում, հասանելի է հետևյալ հասցեով՝ <https://www.unizar.es/estudiosarabes/-CORVAM.htm>³⁹, և կենտրոնացած է Մադրիդի արաբերենի և բերբերերենի տեսակների վրա: Խորհրդատվությունն անվճար է:

³⁹ Գայքն այժմ հասանելի չէ, ստուգված է 04.05.2025

Եզիպտոսի արաբերենի ավելի հին աղբյուրների վերաբերյալ տե՛ս Doss (1996): Կահիրեի բարբառի ձևավորմանն անդրադարձել է Վոյդիխը (Woidich 1995): Ամմանիի խոսվածքի ձևավորման մասին տե՛ս Al Wer (2007b): Եմենի բարբառի վրա եզիպտական ազդեցության մասին տե՛ս Diem (1973b: 15-19): Բեդվինների բարբառներում /q/~/g/ իրացումների խնդրի մասին տե՛ս Behnstedt and Woidich (1982), որպես /q/ հարֆի իրացման ընդհանուր քննություն՝ տե՛ս Bahloul (2007): Եզիպտոսի դելտայում արևմտյան և արևելյան բարբառների միջև ձևավորված անցումային բարբառը քննում է Բենշտեդտը (Behnstedt 1978), Եզիպտոսի արևմտյան օազիսներում բարբառների փոխհարաբերման մասին տե՛ս Woidich (1993): Հիլալական ու նախահիլալական բարբառների փոխազդեցության մասին տե՛ս Lévy (1998) և Miller (2004): Ուրբանիզացիայի և բարբառների փոփոխության միջև կապը քննում է Հոլզը (Holes 1995b): Բեդվինական և նստակյաց շերտերի առկայության խնդիրն ուսումնասիրում է Ինգհեմը (Ingham 1982), որից վերցված են Արաբիայում և Սիրիա-Միջագետք տարածագոտում բեդվինների և նստակյաց բարբառների տարբերության մասին վերը նշված մեկնաբանությունները: Բեդվինական բարբառների դասակարգման և դրանց հատկանիշների մասին ընդհանուր տվյալներ է տալիս Ռոզենհաուսը (Rosenhouse 1984): Կադորան (Cadora 1992) արաբական բարբառագիտության տվյալները հարաբերում է խոսողների ապրելակերպի հետ (այս մոտեցումը նա անվանում է «էկոլեզվաբանություն»):

Գլուխ 11

Արաբերենի բարբառները

11.1. Արաբական թերակղզու բարբառները

Արաբական ցեղերի հայրենիքը՝ Արաբական թերակղզին, արաբախոս աշխարհի դեռևս ամենաքիչն ուսումնասիրված բարբառային տարածքն է։ Նախախալամական ժամանակաշրջանում հավանաբար եղել է տարբերակում արևելյան ու արևմտյան բարբառների միջև (հմմտ. վերևում, Գլուխ 4), սակայն իրար հաջորդող գաղթերը զգալիորեն փոխել են բարբառների աշխարհագրական խմբերի պատկերը։ Այս տարածքի բեդվինական բոլոր բարբառները ներկայումս պատկանում են արաբերենի նոր տեսակին, չնայած, ընդհանուր առմամբ, վերը քննարկված տեսանկյունից (Գլուխ 10, էջ 222-223) դրանք ավելի պահպանողական են, քան թերակղզուց դուրս գտնվող բարբառները։ Ծոցի քաղաքային կենտրոններում բնակչության մեծամասնությունը խոսում է տիպաբանորեն բեդվինական բարբառներով, մինչդեռ շիական փոքրամասնությունը խոսում է նստակյաց բարբառներով։

Դասակարգման վերջին փորձերն արել են Ինգեմը (Ingham 1982) և Պալվան (Palva 1991)՝ առանձնացնելով բարբառների 4 խումբ.

1. հյուսիսարևելյան արաբական բարբառներ. սրանք Նաջդի բարբառներն են, մասնավորապես՝ Անիզա և Շամմար մեծ ցեղերի բարբառները։ Այս խումբը բաժանվում է 3 ենթախմբի՝ Անիզայի բարբառներ (ներառում է Քուվեյթի, Բահրեյնի (սուննի) և Ծոցի երկրների բարբառները), Շամմարի բարբառներ (ներառում է Իրաքի բեդվինական որոշ բարբառներ), և սիրիա-միջագետքյան բեդվինական բարբառներ (ներառում է հյուսիսային Իսրայելի և Հորդանանի բեդվինական բարբառներն ու հյուսիսային Սինայի մերձափնյա տարածքում բնակվող Դավադրա մերժված ցեղի բարբառը),
2. հարավ(արևմտյան) արաբական բարբառներ՝ Եմենի, Հադրամաութի, Ադենի ու Բահրեյնի շիական Բահարնա խմբավորման բարբառները,
3. Հիջազի (Արևմտյան Արաբիայի) բարբառներ. այս խմբին են պատկանում Հիջազի ու Թիհամայի բեդվինական բարբառները, որոնք այդքան էլ հայտնի չեն։ Դեռ պարզ չէ, թե ինչ կապ կա այս բարբառների և այս տարածաշրջանի քաղաքային կենտրոնների, գլխավորապես՝ Մեքքայի ու Մադինայի բարբառների միջև,

4. հյուսիսարևմտյան արաբական բարբառներ. Պալվան (Palva 1991) այս բարբառները դասակարգում է առանձին խմբով, որն ընդգրկում է Նեգևի, Սինայի, ինչպես նաև Հարավային Հորդանանի, Աքաբայի ծոցի արևելյան ափի և Մաուդյան Արաբիայի հյուսիսարևմտյան որոշ շրջանների բարբառները:

10-րդ գլխում (էջ 224-225) տեսանք, որ արաբական թերակղզուց դուրս գտնվող բեդվինական բարբառներն ունեն այնպիսի հատկանիշներ, որոնցով հստակորեն առանձնանում են նույն տարածքի նստակյաց բարբառներից (օրինակ /q/-ի ձայնեղ իրացումը, լեզվատամնայինների պահպանումը և բայերի ու դերանունների 2-րդ ու 3-րդ դեմքի հոգնակի թվի սեռային տարբերակումը): Արաբական թերակղզու բեդվինական բարբառները շատ ավելի պահպանողական են, քան դրանից դուրս գտնվողներն այն առումով, որ դրանք չեն ենթարկվել ճնշող ու համահարթեցնող նորամուծությունների ազդեցությանը, ինչպես թերակղզուց դուրս գտնվող բարբառները: Նազդի արաբերենը ամենապահպանողականն է, Հարավային Իրաքի բեդվինական բարբառներն ու Օոցի երկրների՝ դրանց հետ առնչվող բարբառներն ավելի շատ նորամուծություններ ունեն: Թերակղզում քոչվորական-նստակյաց տարանջատումն այնպիսին չէ, ինչպիսին թերակղզուց դուրս, որովհետև շատ ցեղեր ունեն նաև նստակյաց անդամներ, որոնց հետ ունեն տնտեսական ու հասարակական ակտիվ կապեր: Արդյունքում բոլոր, այդ թվում՝ նստակյաց բարբառներում նկատվում են բեդվինական բարբառների հատկանիշներ:

Արաբական թերակղզու բեդվինական բարբառների պահպանողական հատկանիշներից կարելի է առանձնացնել երեքը: Առաջին՝ բեդվինական շատ բարբառներում կա *-an*, *-in*, *-ən* վերջավորությունը, որը կիրառվում է կամայականորեն, երբեմն նույնիսկ որպես հանգավորման միջոց բանավոր պոեզիայում: Այս վերջավորությունն ակնհայտորեն առաջացել է դասական արաբերենի *tanwīn*-ից, որը, որպես այդպիսին, կորցրել է անորոշ բառերի համար հոլովական վերջավորություն լինելու իր գործառնությունը՝ դառնալով միայն անորոշության ցուցիչ, եթե այդ բառերը մասնավորեցված են որևէ հատկանիշով: Նազդի բարբառներում այս ցուցիչը պարբերաբար կիրառվում է գոյականի՝ ածականով, հարաբերական նախադասությամբ կամ նախդրավոր կառույցով արտահայտված որոշիչ-լրացումներից առաջ, ինչպես 1ա, բ, գ օրինակներում.

1ա) *bēt-in* *kibīr*

տուն-INDEF մեծ

մեծ տուն

1բ) *kalmit-in* *gālō-hā-l-ī*

բառ-INDEF ասել.PERF.3mp-3fs-for-1s

բառ, որ նրանք ասացին ինձ

1գ) *jiz-in* *min-h*

մաս-INDEF-ից-3ms

դրանից մի մաս

Այն նաև կիրառվում է մակբայական արտահայտություններում, որոնք դասական արաբերենում կունենային *-an* վերջավորությունը, ինչպես՝ *maṭal-in* – *օրինակ*, *mbaṣṣir-in* – *վաղ*: Երկրորդ՝ բեդվինական որոշ բարբառներում պատճառականը շարունակում է կիրառվել օրինակ՝ Նաջդի արաբերենում՝ *fahim/afham* – *հասկանալ/բացատրել*, *wajf/awgaf* – *կանգնել*, *ḡaḡar/ḡaḡan* – *դադարել/կանգնեցնել*, *ḡaḡar/ḡaḡan* (Ingham 1994: 74-79): Երրորդ՝ որոշ բարբառներում ներքին կրավորականը դեռևս կիրառվում է, հիմնականում հյուսիսարևելյան արաբական բարբառներում, օրինակ՝ Հայիլի բարբառում՝ *kitab/ktib* – *գրել/գրվել*, *ḡarab/ḡarib* – *խփել/խփվել* (Prochazka 1988: 28, 116): Այս հատկանիշը բնորոշ է բացառապես թերակղզու բեդվինական բարբառներին. այն հանդիպում է նաև հյուսիսային Աֆրիկայի որոշ բարբառներում:

Այս պահպանողական հատկություններից գատնապես հանդիպում են նաև որոշ նորամուծություններ, հատկապես թերակղզու հյուսիսարևելյան բարբառներում: Մրանք ունեն, այսպես կոչված, *ḡahāwa* սինդրոմը, ըստ որի կոկորդային հնչյուն+բաղաձայն հաջորդականության դեպքում ներածվում է «ա» հնչյունը՝ դրանից բխող շեշտի փոփոխությամբ: Նաջդի արաբերենում, օրինակ, *ḡaḡar*՝ *փորել* բայի անկատարը *yḡāfir*-ն է՝ **yāḡfir* → **yāḡhafir* → *yḡāfir*, բայց *kitab*՝ *գրել* բայի անկատարը՝ *yaktib*-ը: *ḡahāwa* սինդրոմը հանդիպում է նաև այն շրջաններում, որտեղ բեդվինական բարբառները հայտնվել են գաղթի արդյունքում, օրինակ՝ հարավային Ասյուտի եգիպտական բարբառները: Նաջդի արաբերենի բայի խոնարհման հարացույցը տե՛ս Աղյուսակ 11.1.-ում.

<i>kitab</i>	<i>ktibaw</i>	<i>yaktib</i>	<i>yaktibūn</i>
<i>ktibat</i>	<i>ktiban</i>	<i>taktib</i>	<i>yaktibin</i>
<i>kitabta</i>	<i>kitabtu</i>	<i>taktib</i>	<i>taktibūn</i>
<i>kitabti</i>	<i>kitabtin</i>	<i>taktibīn</i>	<i>taktibin</i>
<i>kitabt</i>	<i>kitabna</i>	<i>'aktib</i>	<i>niktib</i>

Աղյուսակ 11.1 Բայի խոնարհման հարացույցը Նաջդի արաբերենում

Թերակղզու հյուսիսարևելյան բարբառների մեծ մասին բնորոշ է /g/ (/q/-ի փոխարեն) և /k/ հնչյունների պայթաշփականացումը. սա պայմանավորված է հնչյունական միջավայրով, քանի որ այն տեղի է ունենում միայն առաջնալեզվային ձայնավորների հետ հանդես գալիս (Միջագետքի *gilit* բարբառներում նմանատիպ առանձնահատկություն կարող է առաջացած լինել բեդվինական բարբառների ազդեցությամբ, այդ մասին տե՛ս ստորև՝ էջ 242-ից): Միրիայում ու Միջագետքում բեդվինական բարբառներն ունեն *j* [dʒ], *č* [ʃ] հնչյունները, իսկ Արաբական թերակղզու բեդվինական բարբառները, որպես կանոն, ունեն այս հնչյունների ավելի շատ առաջնալեզվային իրացման տարբերակները՝ *gʷ* [gʷ], *ḡ* [dʒ] *g*-ի, և *č* [ts]՝ *k*-ի համար: Որպես օրինակ կարող ենք դիտարկել Ռուալա բեդվինական ցեղի բարբառը՝ *tigīl* – ծանր, *ḡīlīl* – քիչ, *čām* – ինչքա՛ն/որքա՛ն, *mičān* – վայր/տեղ (դասական արաբերենում՝ *taqīl*, *qalīl*, *kam*, *makān*):

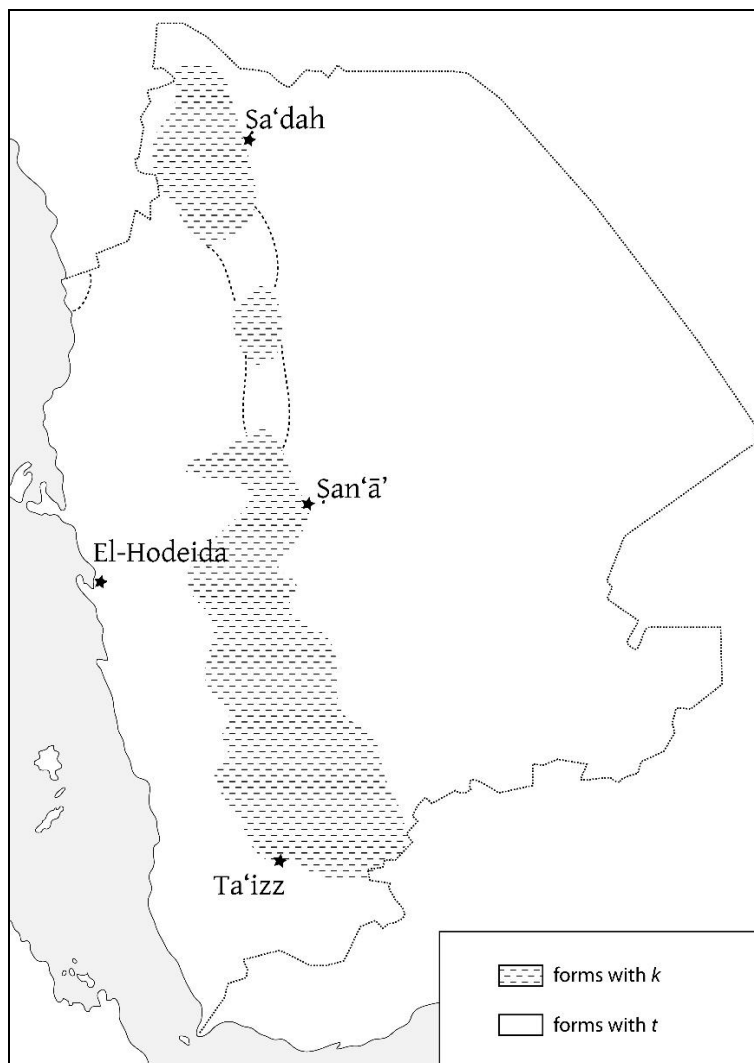
Թերակղզու արևմտյան (Հիջազի) բարբառներն այդքան էլ հայտնի չեն: Դրանք այն նստակյաց կենտրոնների բարբառներն են, որոնք նախքան իսլամն արդեն գոյություն են ունեցել, ինչպես, օրինակ, Մեքքան ու Մադինան: Իսլամական շրջանում այս տարածքի բազմաթիվ ցեղեր գաղթել են արևմուտք, ուստի Սիրիական անապատի բեդվինական որոշ բարբառներ, Նեգևի բարբառը, ապա նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի բարբառները հավանաբար առաջացել են այս տարածաշրջանի բարբառներից: Այս խմբի բարբառները հյուսիսարևելյան արաբական բարբառներից առանձնանում են նրանով, որ /k/ և /q/ հնչյուններն այստեղ չեն պայթաշփականացվում: Ըստ Դե Յոնգի (de Jong 2000, 2011)՝ բարբառագիտորեն Սինայի անցումային գոտի է Արաբական թերակղզու և Նեգուսի դելտայի միջև (տե՛ս ստորև՝ էջ 249):

Չնայած Մեքքայի բարբառն առնչություն ունի տարածաշրջանի բեդվինական բարբառների հետ, առանձնանում է նստակյաց բարբառներին հատուկ որոշ գծերով: Այն կորցրել է միջատամնային հնչյուններն ու սեռի տարբերակումը բայերի և դերանունների հոգնակի թվում: Մեքքայի արաբերենն ունի սեռականի ցուցիչ (*hagg*), ինչպես նաև բայի կերպային մասնիկներ (*bi-* և *‘ammāl*՝ շարունակականի, *rāyih*՝ ապառնի-ի համար), որոնք, որպես կանոն, չեն կիրառվում բեդվինական բարբառներում: Մեքքայի բարբառում /q/ հնչյունն իրացվում է որպես /g/, ինչպես բեդվինական բարբառներում: Որոշ առումներով Մեքքայի բարբառը մոտ է թվում արաբերենի՝ Վերին Եգիպտոսի և Սուդանի տարբերակներին:

Եմենի բարբառային քարտեզը խրթին է, քանի որ տարածքի աշխարհագրական կտրտվածության պատճառով բազմաթիվ բարբառային տարբերակներ են առաջացել: Բենշտեդտը (Behnstedt 1985:30-32) առանձնացնում է հետևյալ հիմնական գոտիները՝ Թիհամայի բարբառներ, *k-* բարբառներ, հարավարևելյան եմենական բարբառներ, կենտրոնական սարահարթի բարբառներ (օրինակ՝ Սանաայի բարբառը), հարավային սարահարթի բարբառներ, հյուսիսային սարահարթի բարբառներ և հյուսիսարևելյան եմենական բարբառներ: Բայց նույնիսկ այս ենթաբաժանումը չի հաղորդում ողջ տարածաշրջանի ամբողջական պատկերը. կան բաց մնացած շատ հատվածներ, որոշ շրջաններում հավանաբար կլինեն ենթախմբավորումներ, երբ ավելի շատ տվյալներ ի հայտ գան:

Արևմտյան լեռնային գոտում *k-* բարբառների տարածքը (տե՛ս Քարտեզ 11.1) առանձնանում է անցյալ ժամանակի բայաձևերում դիմային վերջավորության *-t-* բաղաձայնի փոխարեն *-k-*ի գործածությամբ, օրինակ՝ դասական արաբերենում *katabtu/katabta* – *գրեցի/գրեցիր* հարացույցի փոխարեն՝ *katabku/katabka*, *katabk^w/katabk* կամ նույնիսկ՝ *katubk/katabk*: Հիմքեր կան կարծելու, որ այս տարածքը ենթարկվել է Հարավային Արաբիայի զգալի ազդեցությանը: Գուցե նույնիսկ այն բնակեցվել է նախաիսլամական շրջանում, երբ արաբական ցեղերը նվաճել են հարավային Արաբիայի թագավորություններն ու հաստատվել այնտեղ: Երբ այս տարածքը հայտնվեց իսլամական տիրապետության տակ, տեղի բարբառը հայտնի դարձավ *հիմյարեբեն* անվամբ: Ալ-Համդանիի՝ հիմյարեբենի նկարագրության մեջ (հմմտ. վերևում, էջ 52)

k- վերջավորությունն ակներև դրսևորվում է այնպիսի օրինակներում, ինչպիսիք են *kunku* – *էս էի*, *bahalku* – *ասացի*:

Քարտեզ 11.1. Անցյալ ժամանակի բայը Եմենի բարբառներում
(ըստ Բենշտեդտի (Behnstedt 1985: քարտեզ 68))

Բահրեյնի շիական բարբառները, որոնք պատկանում են բարբառների նստակյաց տիպին, առնչվում են հարավարևելյան Արաբիայի, Օմանի և Եմենի բարբառներին: Բահրեյնում ու Բադդադում լեզվական իրավիճակը գրեթե նույնն է: Երկու շրջաններում էլ կրոնական փոքրամասնությունները (քրիստոնյաներն ու հրեաները Բադդադում, շիաները Բահրեյնում) գործածում են արաբերենի նստակյաց մի տարբերակ, մինչդեռ ուղղադավան սուննիների խոսքում կան երկրորդային բեդվինականացման դրսևումներ: Այնուամենայնիվ, պատկերը հստակ չէ, քանի որ Բահարնա խմբավորման՝ գյուղական ու քաղաքային կենտրոնների բարբառը զգալիորեն տարբերվում է: Գյուղերում, օրինակ, դասական արաբերենի /q/-ն հնչում է որպես ետնա-

լեզվային խուլ պայթական՝ /k/, մինչդեռ մայրաքաղաք Մանամայում Բահարնայի բարբառի կրողներն արտասանում են /g/, ինչպես սուննիները: Սա կարող է փոխառված լինել ավելի հեղինակավոր բարբառից կամ լինել հին շերտի հատկանիշ:

Բահարնայի բարբառների ընդհանրությունը դասական արաբերենի միջատամնային հնչյունների իրացումն է որպես /f/, /d/, /d/, օրինակ՝ *falāfah* (< *ṭalāṭa*) – *երեք*: Ընդհանուր է նաև բեդվինական բարբառներում առկա *gahāwa* սինդրոմի բացակայությունը (օր.՝ Բահարնայի բարբառում *aḥḍar*, իսկ սուննիների մոտ՝ *ḥaḍar* – *կանաչ*), ինչպես նաև բայի անցյալ ժամանակաձևի եզակի թվի 3-րդ դեմքի իգական սեռի կազմությունը, (օր.՝ Բահարնայի բարբառում *šarabat* կամ *širbat*, սուննիների խոսքում՝ *šrubat* – *նա* /իգ./ *խմեց*): Բահարնայի բարբառներին բնորոշ հատկանիշ է *-inn-* միջածանցի գործածումը վաղակատար կերպի այն դերբայներում, որոնց կցված է խնդրի դիրքում իրացված միավոր, ինչը կապում է այս բարբառները Օմանի բարբառի և Ուզբեկստանի արաբերենի հետ (հմմտ. ստորև, էջ 344-345), օրինակ՝ *šār-inn-eh* – *նա գնել է դա*, *msawwit-inn-eh* – *նա պատրաստել է դա*:

Տեքստ 1. Հյուսիսարևելյան արաբական (Շամմար ցեղի) բարբառ (ըստ Ինգեմի (Ingham 1982: 131))

1. <i>ḥaḍōla iš-šilgān fa-dōla ġazwīn ‘ala ḥwētāt u ba ‘ad ma ḥaḍaw al-bil nhajaw il-ḥwētāt ‘ala ḥeil u ḥaḍōham, ḥaḍōham ya ‘ni ‘ugub ma ‘raktin ṭuwīlih</i> 2. <i>u yōm inn hum ḥaḍōham u fassuḥaw ḥitta hdūmaham, mā ḥallaw ‘alēham hidūm</i> 3. <i>hāḍa ḥawiyyam bin aḥīham jīd ar-rubū ‘iksumōh il-ḥwētāt iksumh mi ‘rijālu mi ‘faḥōdu u gāl: yā ḥawāli rūḥu ana rajjālīn abamūt wintam rūḥu lahalkam</i>	1. Սրանք Շիլգաններն են, նրանք հարձակվում էին Հուեյտաթ [ցեղի] վրա, և երբ նրանք խլեցին ուղտերը, Հուեյտաթի [մարդիկ] ձիերին նստած նրանց ետ բերեցին, նկատի ունեմ՝ երկար կովից հետո վերցրին: 2. Եվ երբ վերցրին նրանց, հանեցին նույնիսկ նրանց հագուստը, չթողեցին հագուստը նրանց վրա: 3. Սա նրանց ուղեկիցն էր՝ նրանց զարմիկ Ջիդ Ալ-Ռուբուն, Հուեյտաթի [մարդիկ] խեղեցին նրա ոտքը ազդրի հատվածում, և նա ասաց. «Ես մեռնող մարդ եմ, գնացեք ձեր ընտանիքների մոտ»:

Տեքստ 2. Մեքքայի արաբերեն (ըստ Շրայբերի (Schreiber 1970: 109))

1. <i>hāda kān wāḥid rijjāl wu-hāda r-rijjāl nassāy marra</i> 2. <i>wu-maratu tibḡa mušš; gālatlu ḥud hādi z-zubḍīya w-hāda l-fulūs rūḥ jibli mušš</i>	1. Կար մի մարդ և այս մարդը շատ մոռացկոտ էր: 2. Նրա կինն ուզում էր <i>mušš</i> [կաթնաշոռ], և ասաց նրան. «Վերցրո՛ւ այս թասն ու այս փողը և գնա՛, ինձ համար <i>mušš</i> գնի՛ր»:

3. *gallaha 'iza nsīt; gālatlu lā 'inšalla mā tinsa 'inta ṭūl mā timši gūl mušš 'ašan lā tinsa*
3. Նա ասաց. «Բա որ մոռանա՞մ»: Նա ասաց. «Ոչ, Աստծո կամոք, դու չես մոռանա. անընդհատ ասա *mušš*, որ չմոռանաս»:
4. *gallaha ṭayyib; 'aḥad az-zubdīya w-al-fulūs wu-nadar yigūl mušš mušš mušš*
4. Նա ասաց. «Լավ»: Վերցրեց կաթսան և գումարը՝ անընդհատ կրկնելով *mušš mušš mušš*:
5. *laga 'itnēn biyidḍārabu; wigif yitfarrij 'alēhum 'ilēn gallagu l-miḍāraba; yifakkir 'ēš maratu gālatlu yištari*
5. Նա հանդիպեց երկու տղամարդու, որոնք կովում էին: Կանգնեց՝ նայելու նրանց, մինչև նրանք դադարեցին կովել, հետո մտածեց. «Կինս ի՞նչ ասաց, որ գնեմ»:

11.2. Սիրիա-լիբանանյան բարբառներ

Սիրիա-լիբանանյան տարածաշրջանի արաբականացումը սկսվեց VII դարում՝ հենց առաջին նվաճումների ընթացքում, ինչին, անկասկած, օժանդակեցին սիրիական անապատում ու նույնիսկ որոշ նստակյաց շրջաններում նախախալամական ժամանակներից բնակվող արաբախոս ցեղերը: Արաբ նվաճողները հաստատվեցին տարածաշրջանի հին հելլենիստական քաղաքներում՝ Դամասկոսում, Հալեպում և հենց այդ տարածքներում էլ սկսեցին գործածվել նոր արաբերենի առաջին տեսակները: Այս բարբառները տիպիկ քաղաքային բարբառներ էին՝ լեզվական նորամուծությունների առաջացման արագ տեմպերով: Արաբականացման առաջին ու երկրորդ փուլերի միջև ընդմիջում չեղավ, ինչպես գրեթե բոլոր շրջաններում: Սիրիական անապատից բեդվինների՝ նախախալամական շրջանին հատուկ միգրացիան իսլամի ծագումից հետո չդադարեց և մնաց որպես լեզվական իրավիճակի վրա մշտական ազդեցություն ունեցող գործոն:

Առկա հարուստ նյութի շնորհիվ քիչ թե շատ հստակություն կա բարբառները միջերկրածովյան ու Սիրիական անապատի բարբառախմբերի դասակարգելու հարցում: Սովորաբար Լիբանանի, Սիրիայի, Հորդանանի և Պաղեստինի նստակյաց շրջանների բոլոր բարբառներն ընդգրկվում են Սիրիական անապատի բեդվինական բարբառների խմբում, որն էլ պատկանում է Արաբական թերակղզու բարբառներին: Հյուսիսարևելյան Սիրիայում խոսում են միջագետքյան *qeltu* խմբի բարբառներով (օր.՝ Դեր Զորի բարբառը): Թուրքիայի հետ սահմանի երկայնքով նախկին Իսթենդերուն (Ալեքսանդրետա) շրջանում՝ ներկայիս Հաթայ նահանգում, խոսում են մի բարբառով, որը պատկանում է սիրիական բարբառային գոտուն:

Սիրիա-լիբանանյան տարածագոտու բարբառներից շատերն ունեն նստակյաց բարբառներին բնորոշ գծեր՝ *q*-ի խուլ՝ որպես իրացումը, պայթականները՝ միջատամնայինների փոխարեն, 2-րդ ու 3-րդ դեմքերի հոգնակի թվի դերանուններում ու

բայերում սեռի տարբերակման բացակայությունը: Բոլոր բարբառները պահպանել են 3 ձայնավորները՝ *ā*, *ī* և *ū*: Սակայն փաստը, որ դրանք բոլորն էլ նստակյաց են, չի նշանակում որ չունեն բեղվինական հատկանիշներ: Հորդանանի շատ բարբառներում, օրինակ, /q/-ի փոխարեն գործածում են /g/, ինչը հուշում է բեղվինական ցեղերի հետ ունեցած առնչության մասին: Ողջ տարածաշրջանում մայրաքաղաքների (Դամասկոսի, Բեյրութի) հեղինակավոր բարբառներն արագորեն փոխարինում են գյուղական բարբառներին: Սա անընդհատ գործընթաց է, որը կնպաստի բարբառների տարածաշրջանային միատարրությանը:

Ըստ ընդունված դասակարգման՝ առանձնացվում է բարբառների երեք խումբ.

- լիբանանյան/կենտրոնական սիրիական բարբառներ, որոնք ընդգրկում են լիբանանյան (օր.՝ Բեյրութի բարբառը) և կենտրոնական սիրիական (օր.՝ Դամասկոսի բարբառը) բարբառները. վերջինս ներառում է դրուզների բարբառը: Կիպրոսի մարոնիների արաբերենը (հմմտ. ստորև, Գլուխ 15, էջ 336-341) սովորաբար դասվում է լիբանանյան բարբառների շարքին,
- հյուսիսային սիրիական բարբառներ (օր.՝ Հալեպի բարբառը),
- պաղեստինյան/հորդանանյան բարբառներ, որոնք բաղկացած են Պաղեստինի քաղաքային բարբառներից, կենտրոնական Պաղեստինի գյուղական բարբառներից ու հարավային պաղեստինյան/հորդանանյան բարբառներից (ներառյալ Հորանի բարբառները):

Բարբառների 1-ին խումբը 2-րդ ու 3-րդ խմբերից տարբերակվում է *byiktub/biktub* (*k-t-b*՝ *գրել* բայի 1-ին և 3-րդ դեմքերի եզակի թվի անկատարը) բանալի բառի միջոցով, մնացած երկու խմբերում այս բայի համապատասխան ձևերն են *biktub/baktub*: Այսպիսով՝ Դամասկոսի կենտրոնական սիրիական բարբառում ունենք *byāktob/bāktob* – *նսս գրում է/ես գրում եմ*, իսկ Հյուսիսային Սիրիայի Հալեպի բարբառում՝ *bāktob/baktob*:

Հյուսիսային սիրիական ու լիբանանյան/կենտրոնական սիրիական բարբառների երկրորդ տարբերությունը՝ *imāla*-ի դրսևորումն է: Հյուսիսային սիրիական բարբառում *imāla*-ն պատմական գործընթաց է, որը հանգեցրել է *ā > ē* հնչյունափոխության այն բառերում, որոնցում կա նաև *i* հնչյունը: Օրինակ՝ Հալեպի բարբառում *lisān > lsēn* – *լեզու*, *jāmi > jēme*՝ – *մզկիթ*: Այս հնչյունափոխությունը տեղի է ունեցել նույնիսկ այն դեպքում, երբ *ā*-ն հաջորդել է էմֆատիկ կամ կոկորդային բաղաձայնի, օրինակ՝ *tāleb > tēleb* – *ձգտող*: Պատմական զարգացումը պետք է տարբերակել դասական արաբերենի համաժամանակյա կանոններից, որոնք կարգավորում են /ā/ հնչյունի արտասանությունը. այն տատանվում է էմֆատիկ բաղաձայնների հարևանությամբ հնչող [ɔ:]-ից մինչև կոկորդայինների հարևանությամբ հնչող [ɑ:], իսկ մնացած դեպքերում՝ [ɛ:] -ից մինչև [æ:]: Ըստ այդմ՝ կարող են հանդիպել իրար հակասող օրինակներ՝ *tāleb* [te:leb] – *ձգտող*, որպես /ā/-ի օրինաչափ փոփոխություն, ի հակադրություն *tāleb* [to:leb] – *նսսանող* տարբերակի, կամ *kēteb* [ke:teb] – *գրող* (գրելու գործողություն կատարող – ծ.թ.), ի հակադրություն *kāteb* [kæ:teb]-ի՝ *գրող* (ստեղծագործող – ծ.թ.).

վերջին հակադրության 2-րդ բաղադրիչը հավանաբար փոխառություն է դասական արաբերենից, քանի որ *ē* հնչյունափոխություն տեղի չի ունեցել: Արտասանության մեջ [e:]–ն ու [æ:]–ն հստակ տարբերակելի են:

Լիբանանյան արաբերենում, ընդհակառակը, /ā/-ն իրացվում է կա՛մ որպես [æ:] (*ʿimāla*), կա՛մ որպես [ɔ:] (*tafḥīm*)՝ կախված համատեքստից: Օրինակ՝ Բիշմիզզին գյուղի բարբառում՝ *māt* [mæ:t] – *մահանալ*, ի հակադրություն *šār* [sɔ:r] – *դառնալ* բառի: Սակայն այս երկու արտասանությունների տարբերակումը միշտ չէ, որ հստակ է, որովհետև երկուսն էլ որոշակի համատեքստում կարող են հանդիպել, օրինակ՝ *žā* [ʒɔ:] – *գալ*, ի հակադրություն *žāb* [ʒæ:b] – *բերել* բառի, ինչը նույնիսկ հանգեցնում է բառագույգերի ձևական հակադրության, ինչպես՝ *ktāb* [ktɔ:b] – *գրի՛ր*, և *ktāb* [ktæ:b] – *գիրք*: Լիբանանյան շատ բարբառներում /ay/ և /aw/ երկհնչյունները, գոնե բաց վանկերում, պահպանվել են: Փակ վանկերում նրանք դարձել են /ē/ և /ō/ և չեն տարբերվում /ā/-ի երկու ալլոֆոններից, ինչպես Տրիպոլիում է: Քանի որ համատեքստը, որում հանդիպում են /ay/ և /aw/ երկհնչյունները, ոչնչով պայմանավորված չէ (օրինակ՝ /ē/-ն կարող է հանդիպել եմֆատիկ բաղաձայնից հետո, ինչպես *šef* – *ամսա* բառում), /ā/-ի երկու ալլոֆոնների միջև հակադրությունը դարձել է հնչույթային:

Երեք խմբերի տարբերությունները, այնուամենայնիվ, հստակ չեն: Լիբանանյան/կենտրոնական սիրիական ու հյուսիսային սիրիական խմբերի միջև ճշգրիտ սահմանը խիստ որոշակիորեն չի կարող գծվել: Միևնույն ժամանակ, կա նաև պաղեստինյան ու հարավլիբանանյան բարբառները մյուսներից առանձնացնող իզոգլոս, որը հիմնված է ձայնավորների նկարագրի վրա: Պաղեստինյան արաբերենն ու շատ լիբանանյան բարբառներ ունեն 3 կարճ ձայնավորներ՝ /a/, /i/ և /u/: Մնացած բարբառներում պահպանվել է /i/ և /u/ ձայնավորների հակադրությունը վերջին չշեշտված վանկերում (որոնք սովորաբար տառադարձվում են *e* և *o*), իսկ այլ դիրքերում նրանք ձուլվել են մեկ ձայնավոր հնչյունի սահմաններում (որը տառադարձվում է *ə*): /i/ և /u/ հնչյունների միջև եղած հակադրության նվազումը պայմանավորված է եղել բոլոր չշեշտված բաց վանկերում դրանց սղմամբ: Այսպես, օրինակ, Դամասկոսի արաբերենում տեսնում ենք *kətoḅ* < *kutub* – *գրքեր* ձևը, որտեղ շեշտված է նախավերջին վանկը: Բայց *ṭlū* < *ṭulū* – *աքնածագ* բառում շեշտված է վերջին վանկը և պահպանված է երկար /ū/ ձայնավորը: Համեմատեք նաև *šəreb* < *šariba* – *խմել*՝ նախավերջին վանկի շեշտմամբ, և *tʿil* < *taqil* – *ծանր*՝ վերջին վանկի շեշտմամբ և կարճ ձայնավորի սղմամբ օրինակները: Այս երկու բառերում երևում է ևս մեկ փոփոխություն՝ *a* > *i* հնչյունափոխությունը՝ հաջորդող *i*-ի պատճառով (այլապես վերջնական ձևը կլիներ **šareb*, **taʿil*, քանի որ Դամասկոսի արաբերենում չշեշտված վանկերի /a/-ն պահպանվում է):

Լիբանանյան բարբառախմբում սովորաբար տարբերակվում են այն բարբառները, որոնցում սղվում է չշեշտված բաց վանկի /a/-ն, և այն բարբառները, որոնցում այն պահպանվում է: Այս տարբերակումը *parlers non-différentiels* – *parlers différenciels*-ի, այսինքն՝ այն բարբառների միջև, որոնց մի խմբում /a/, /i/ և /u/ ձայնավորները չեն տար-

բերակվում, իսկ մյուսում տարբերակվում են, Կանտինոն համարում էր տարածա-
շրջանը բաժանող հիմնական իզոգլոսներից մեկը: Այն անցնում է Բեյրութով և լիբա-
նանյան բարբառների խմբում ստեղծում է բաժանարար գիծ: Օրինակ՝ Բեյրութի հա-
րավում հանդիպում են *samaka* > *sámake* – *ձուկ*, *darabū* > *dárabu* – *նրանք խփեցին*, *qaltu*
> *ʿatálʿt* – *ես սպանեցի* ձևերը, իսկ Բեյրութի հյուսիսում՝ *sámke*, *dárbu*, *ʿált* ձևերը: Հե-
տագա ուսումնասիրությունները, սակայն, ցույց են տվել, որ երկու շրջանների միջև
փոխանցումների նրբությունները շատ ավելի խրթին են, և որ գոյություն ունի /a/–ի
իրացման տարբերակների ավելի լայն շրջանակ, որը չի նշվում միայն այս իզոգլոսով:

3-րդ խմբի մեջ (պաղեստինյան/հորդանանյան) Հարավային Պաղեստինի և Հոր-
դանանի բարբառները մյուսներից սովորաբար տարբերակվում են *bəgūl* բանալի բա-
ռով (*gāl* – *ստել* բայի ներկա ժամանակի 1-ին դեմքի եզակի թվի ձևը): Ձայնեղ /g/–ն
հուշում է, որ այս բարբառները նախկին բեդվինական բարբառներ են:

Միևնույն ժամանակ, Սիրիայի արաբերենը բաղաձայնային խմբերի գործածու-
թյամբ հակադրվում է եգիպտական ու մյուս բարբառներին, քանի որ ընդմիջարկված
ձայնավորը դրվում է բաղաձայնային -CCC- խմբի 2-րդ, ոչ թե 3-րդ բաղաձայնից
առաջ, օրինակ՝ *yəktbu* < *yəktbu* < *yəktubu* – *նրանք գրում են*, *yəḥmlu* < *yəḥmlu* < *yəḥmilu* –
նրանք կրում/տանում են (այս խմբերն առաջանում են չշեշտված բաց վանկում /u/ և
/i/ ձայնավորների սղման հետևանքով): Ընդմիջարկված ձայնավորը երբեք շեշտ չի
ստանում:

Ամբողջ տարածաշրջանում անկատարի *b*–ն կիրառվում է որպես բայական
ցուցիչ: Դամասկոսի արաբերենում այն արտահայտում է մոտ ապագայում պլանա-
վորված գործողության նշանակություն, նաև ենթադրություն, ընդհանուր իրողու-
թյուն և ներկայում կատարվող գործողություն: *b*– մասնիկին միանալով՝ անկատարի
1-ին դեմքի եզակի թիվը դառնում է *bəktob*, 1-ին դեմքի հոգնակին՝ *nəktob*: Վերևում տե-
սանք, որ Սիրիայի հյուսիսային բարբառներում 1-ին դեմքի եզակի թվի դիմային
ցուցիչը *-i* > *-ə* ձայնավորների փոխարեն ունի *-a*–: Շարունակական կերպի ցուցիչը
ʿam–ն է, որը երբեմն միավորվում է *b*– մասնիկի հետ: Պլանավորված գործողություն-
ների ապառնին արտահայտվում է *lah(a)*, *rah(a)* միավորներով: Բայի խոնարհման հա-
րացույցը ներկայցված է Աղյուսակ 11.2-ում.

<i>katab</i>	<i>katabu</i>	<i>yəktob</i>	<i>yəktbu</i>
<i>katbet</i>		<i>təktob</i>	
<i>katabt</i>	<i>katabtu</i>	<i>təktob</i>	<i>təktbu</i>
<i>kababti</i>		<i>təktbi</i>	
<i>katabt</i>	<i>katabna</i>	<i>ʾəktob</i>	<i>nəktob</i>

Աղյուսակ 11.2. Բայի խոնարհման հարացույցը Դամասկոսի արաբերենում

Տեքստ 3. Դամասկոսի արաբերենը (ըստ Գրոցֆելդի (Grotzfeld 1965: 130)

1. <i>la-nəḥkī-lak 'əṣṣət ḥayāti mən wa't li kənt bənt</i>	1. Եկեք ձեզ պատմել իմ կյանքի պատմությունն այն ժամանակներից, երբ ես աղջիկ էի:
2. <i>bəl-'awwal 'ana, wa't li kənt zǧīre, kān žasmi d 'īfktīr, dāyman 'ana d 'īfe</i>	2. Նախ, երբ փոքր էի, մարմինս շատ թույլ էր, միշտ թույլ էի:
3. <i>'ām waṣaf-li l-ḥakīm šamm əl-hawa, ma 'ə' der rūḥ 'al-madrased ktīr</i>	3. Հետո բժիշկն ինձ մաքուր օդ խորհուրդ տվեց, ես շատ չէի կարողանում դպրոց գնալ:
4. <i>ba 'dēn fi 'əli ḥāl b-žabal Ləbnān, ḥūrī, 'ām 'āl: lāzəm trūḥi la-hunīke, tǧayyri hawa, tə' dī-lek, la-'ənnō l-ḥakīm mana ' 'ənnēk trūḥi 'al-madrased</i>	4. Հետո ես մի քահանա քեռի ունեի Լեռնալի-բանանում, նա ասաց. «Պետք է գնաս այնտեղ, օդը փոխես, կմնաս, քանի որ բժիշկն արգելել է քեզ դպրոց գնալ»:
5. <i>hunīk hənne fāthīn madrase, w-'əndon šəbyān w-banāt bəl-madrased</i>	5. Այնտեղ նրանք դպրոց են բացել, դպրոցում տղաներ ու աղջիկներ կան:

Տեքստ 4. Լիբանանի արաբերեն (Bišmizzīn) (ըստ Ջիհայի 1964: 90)

1. <i>kān fi marra biz-zamān ḥurmi 'umra sab 'in sini badda titzawwaz, tīfrāni</i>	1. Ժամանակին յոթնասունամյա մի կին կար, ուզում էր ամուսնանալ, [բայց] փող չուներ:
2. <i>šāfit šabb 'a zaw'a, 'āl: baddi 'āḥdu, kif baddi 'i 'mil ta 'āḥdu?</i>	2. Նա տեսավ իր ճաշակով մի երիտասարդի և ասաց. «Ուզում եմ տանել նրան, ի՞նչ անեմ, որ տանեմ»:
3. <i>šār trūḥ tẓīb ḥuwwāra tṭammil wi-thuṭṭ bi-has-sandū', 'āšr ṭna 'šar yawm t'abbi bi-has-sandū' ta šār yiṭla ' 'inṭārayn</i>	3. Նա գնաց սպիտակ կավ բերեց, հունցեց, դրեց այս սնդուկի մեջ, տասը, տասներկու օր լցրեց սնդուկը, մինչև դարձավ երկու ինտար (' <i>inṭār</i>):
4. <i>ḥallit iš-šahṣ il biṭḥubbu ta yumru', 'ālitlu: 'māl ma 'rūf ḥdāf ma 'i has-sandū'!</i>	4. Նա սպասեց, մինչև գա այն մարդը, որին սիրում էր, և ասաց նրան. «Բարի եղիր, տեղափոխիր այս սնդուկը ինձ հետ»:
5. <i>fāt haš-šahṣ yḥarrik bi-hassandū', ma fī yḥarrik is-sandū'</i>	5. Այս մարդը սկսեց շարժել այս սնդուկը, նա չկարողացավ շարժել սնդուկը:
6. <i>'alla: t 'īl aš fi? 'ālitlu: yi tu 'burni ya ḥabībī, fī sīgātī w-ḥāzātī</i>	6. Նա ասաց նրան. «Ծանր է: Ի՞նչ կա դրա մեջ»: Ասաց նրան. «Թաղես ինձ, սիրելի՛ս [այսինքն՝ թող ինձնից երկար ապրես]: Դրանում իմ զարդերն ու իրերն են»:

11.3. Միջագետքի բարբառներ

Չնայած այս տարածաշրջանի արաբականացման վերաբերյալ շատ մանրամասներ դեռևս պարզված չեն, հայտնի է, որ այն տեղի է ունեցել երկու փուլով: Արաբական նվաճումների առաջին տասնամյակների ընթացքում արաբերենի քաղաքային տարբերակներն առաջացել են նվաճողների հիմնած ռազմական կենտրոնների շուրջ, ինչպիսիք են Բասրան ու Քուֆան: Ավելի ուշ քաղաքային բարբառների առաջին շերտին ավելացել է թերակղզուց գաղթած բեդվինական ցեղերի բարբառների երկրորդ շերտը: Մինչ Բլանկի (Blanc 1964) կողմից Բաղդադի բարբառների ուսումնասիրումը ընդունված է եղել, որ Մեծ Միջագետքի բոլոր բարբառները պատկանում են մեկ բարբառային տարածագոտու: Բլանկը պարզել է, որ Բաղդադում եղել են երեք համայնքային բարբառներ, որոնք կապված են կրոնական համայնքների հետ՝ մուսուլմանական, քրիստոնեական ու հրեական: Նա եզրակացրել է, որ Բաղդադի մուսուլմանական բարբառը պատկանում է Միջագետքի բարբառային քարտեզի մի շերտի, իսկ քրիստոնյաների ու հրեաների բարբառները՝ այլ շերտի՝ դրանք նշելով համապատասխանաբար *qeltu* և *gilit* եզրույթներով՝ վերցված դասական արաբերենի *qultu* – *ku ussugh* ձևից: Այս երկու տարբերակները, բավական խորթին բաշխվածությամբ, եղել են Միջագետքի ողջ տարածքում, որն արտացոլված է Աղյուսակ 11.3-ում (Blanc 1964: 6; Jastrow 1973: 1):

	մուսուլմաններ		ոչ մուսուլմաններ
	ոչ նստակյաց	նստակյաց	
Ստորին Իրաք	<i>gilit</i>	<i>gilit</i>	<i>qeltu</i>
Վերին Իրաք	<i>gilit</i>	<i>qeltu</i>	<i>qeltu</i>
Անատոլիա	<i>gilit</i>	<i>qeltu</i>	<i>qeltu</i>

Աղյուսակ 11.3. *qeltu* և *gilit* բարբառների բաշխվածությունը

Ըստ Բլանկի՝ *qeltu* բարբառները միջնադարյան խոսակցական ձևերի շարունակությունն են, որոնցով խոսել են Աբբասյան Իրաքի նստակյաց բնակավայրերում: Բաղդադի մուսուլմանների *gilit* բարբառը հավանաբար ավելի ուշ բեդվինականացման արդյունք է, որը, սակայն, չի ազդել տեղի քրիստոնյաների ու հրեաների խոսքի վրա: Հարկ է նշել, որ Բաղդադի հրեական բարբառն այստեղ այլևս չի գործածվում, քանի որ շատ հրեաներ 1950-1951 թթ. լքել են Իրաքը և այժմ բնակվում են Իսրայելում:

Հետազայում *qeltu* բարբառները Յասթրոուն (Jastrow 1978) դասակարգել է երեք խմբի՝ տիգրիսյան, եփրատյան և անատոլիական բարբառներ (վերջինիս մասին կխոսվի Գլուխ 15-ում): Դրանք բոլորն ունեն նստակյաց բարբառներին բնորոշ առանձնահատկություններ, ինչպես, օրինակ, դասական արաբերենի /q/-ի իրացումը որպես խուլ /q/ կամ /ʔ/, կարճ ձայնավորների թվի կրճատումը մինչև երկու՝ /a/ և /ə/, վերջինս՝ որպես /i/-ի և /u/-ի միաձուլում, միջատամայինների փոխակերպումն

ատամնայինների (Բաղդադի քրիստոնեական բարբառում), սեռի տարբերակման վերացումը բայերի և դերանունների հոգնակիի 2-րդ ու 3-րդ դեմքերում: Բոլոր *qəltu* բարբառները բնութագրվում են անցյալ ժամանակի բայի առաջին դեմքի *-tu* վերջավորությամբ, ինչպես *qəltu* բառում: *Gilit* բարբառների հետ ունեցած սերտ կապը դրսևորվում է այն հանգամանքով, որ միջազգետքյան *qəltu* բարբառներում բայի անկատարն ունի *-īn*, *-ān* վերջավորությունները, ինչպես օրինակ *yə'məlūn – նրանք աշխատում են*: Այս բարբառների հետ ունեցած ընդհանրություն է նաև սեռականի *māl* ցուցիչը և ապառնիի *rāyih – պատրաստվել զնալ* միավորը: Միջազգետքի *qəltu* բարբառներում շարունակականության ցուցիչ է *qā'id* (նստած) միավորի *qa-* հատվածը, որը Բաղդադի հրեաների արաբերենում նախադրվում է ներկա ժամանակի բային, ինչպես, օրինակ, *qa-ykətbōn* (նրանք գրում են), *qa-āktəb* (ես գրում եմ) (Մանսուր 2006: 239):

Gilit բարբառներում կան երեք կարճ ձայնավորներ՝ /i/, /u/, /a/, բայց սրանք դասականից անմիջականորեն փոխանցված ձայնավորները չեն: /a/ ձայնավորը պահպանվել է փակ վանկերում, այնինչ բաց վանկերում վերափոխվել է /i/-ի կամ /u/-ի՝ կախված հնչյունական միջավայրից, օրինակ *simač < samak – ձուկ*, *buṣal < baṣal – սոխ*: /i/-ն և /u/-ն պահպանվել են միայն որոշ հնչյունական միջավայրերում, իսկ այլ տեղերում իրացված են որպես կա՛մ /i/, կա՛մ /u/, օրինակ՝ *hāmud < hāmīd – թթու*, *gilit < qultu – ասացի*: *Gilit* բարբառներում միջատամնայինները պահպանվել են, և թե՛ /d/-ն, թե՛ /d/-ն իրացվում են որպես /d/:

Իրաքի բոլոր բարբառներին հատուկ է /q/>/g/ և /k/ բաղաձայնների պայթաշփականացումը առաջնային շարքի ձայնավորների հարևանությամբ (հավանաբար բեղվինական առանձնահատկություն է, հմմտ. վերևում, էջ 233): Բաղդադի մուսուլմանական բարբառում, այնուամենայնիվ, միայն /k/-ն է պայթաշփականացվել, օրինակ՝ *čān < kāna – էր, եղել է*, ի տարբերություն *yikūn < yakūnu – է, լինում է* ձևի: Սրանից բխում է եզակի 2-րդ դեմքի կցական դերանվան արականի *-(a)k* և իգականի *-(i)č* ձևերի տարբերությունը, օրինակ՝ *bētak – քն* (ար.) *տունը*, *bētič – քն* (իգ.) *տունը*:

Եթե *qəltu* բարբառները բառի վերջում սովորաբար պահպանում են բաղաձայնների -CC հերթագայությունը, ապա *gilit* բարբառները ներածում են *i* կամ *u* հավելական ձայնավորները՝ կախված հնչյունական միջավայրից, օրինակ՝ *čalib` kalb – շուն*, *gaḷub < qalb – սիրտ*, և այս բարբառների համար բանալի բառ հանդիսացող *gilit < qultu* բառը: Բաղաձայնների -CCC- խմբում հավելական ձայնավորը գրվում է առաջին բաղաձայնից հետո, օրինակ՝ *yudrubūn > yudrbūn > [ոչ շեշտակիի u-ի սղում] > yudurbūn* [հավելական *u* ձայնավոր] – *նրանք խփում են*: Բաղդադի մուսուլմանական բարբառի բայի հարացույցում արտացոլված է այս երևույթը, ինչպես ցույց է տրված Ադյուսակ 11.4-ում:

<i>kitab</i>	<i>kitbaw</i>	<i>yiktib</i>	<i>yikitbūn</i>
<i>kitbat</i>		<i>tiktib</i>	
<i>kitābit</i>	<i>kitabtu</i>	<i>tiktib</i>	<i>tikitbūn</i>
<i>kitabti</i>		<i>tikitbīn</i>	
<i>kitabit</i>	<i>kitabna</i>	<i>’aktib</i>	<i>niktib</i>

Աղյուսակ 11.4. Բայի խոնարհման հարացույցը Բաղդադի մուսուլմանական արաբերենում

Բայի խոնարհման հարացույցում դասական արաբերենի բայի անցյալ ժամանակի *fa’ala* կաղապարը, վերը նշված ձայնավորի կանոնի համաձայն, վերափոխվել է *fi’al* կամ *fu’al* կաղապարի՝ կախված հնչյունական միջավայրից, օրինակ՝ *durab*, բայց՝ *sima*։ Խոնարհման վերջավորությունները ուժեղ և թույլ բայերի դեպքում բավականին համահարթեցվել են։ Որոշ դեպքերում դա հանգեցրել է ուժեղ բայերի համար թույլ բայերի վերջավորությունների կիրառմանը, ինչպես բեդվինական շատ բարբառներում, օրինակ՝ *ḍurbaw* – *նրանք խփեցին*, *kitbaw* – *նրանք գրեցին*, որոնց *-aw* վերջավորությունն առաջացել է թույլ բայերի թեքման համակարգից (հմմտ. *biḥaw* – *նրանք լացեցին*)։ Որոշ *qaltu* բարբառներ ավելի հեռուն են գնացել և ամբողջովին վերացրել են թույլ և ուժեղ բայերի միջև տարբերությունը (հմմտ. վերևում, էջ 162-ից)։ Բաղդադի մուսուլմանական բարբառում շարունակականի ցուցիչը *dā-*ն է, ապառնիի ցուցիչը՝ *rah-*ը, ինչպես շատ միջագետքյան բարբառներում։ Դերբայը գործածվում է կատարյալ կերպի համար (ինչպես Ուզբեկստանի արաբերենում), ինչպես Բաղդադի մուսուլմանական բարբառից բերված օրինակ 2-ում.

- 2) *wēn* *ḡāmm* *flūs-a*
 որտեղ դնել.PART.3ms գումարը-3ms
 Ո՞ւր դրեց իր գումարը (Fischer and Jastrow 1980:155)

Ուշագրավ են Իրանի Խուզեստան (արաբերենում՝ Արաբիստան) նահանգում գործածվող բարբառները։ Չնայած վերջին մի քանի տասնամյակների քաղաքական զարգացումների արդյունքում այս շրջանը վերածվել է լեզվական անկլավի, այնտեղ բնակվող արաբների և Իրաքի իրենց ցեղակիցների միջև հարաբերությունները երբեք իսպառ չեն խզվել։ Այս տարածաշրջանի բեդվինական բարբառները թերակղզու բարբառային գոտու շարունակությունն են (էջ 233), սակայն նստակյաց բարբառները սերտ նմանություն ունեն Միջագետքի *gilit* բարբառների, մասնավորապես՝ Բասրայի շուրջ խոսվող բարբառների հետ։ Ինչպես կարելի է ականկալել, Խուզիստանի արաբական բարբառներում գործածվում են պարսկերեն բազմաթիվ փոխառություններ, մեծ մասը՝ վարչական ոլորտում (*dānišgāh* < պարսկերեն *dānešgāh* – *համալսարան*, *’idāra* < պարսկերեն *edāre* – *գրասենյակ*), նաև առօրյա բառեր, ինչպիսիք են *hassit* < պարսկերեն *hast* – *կա, կան, հի՛շ* < պարսկերեն *hīč* – *ոչ/ինչ*։ Ինգեմը նշում է, որ հնչյունաբանության մեջ վերջավոր դիրքում վերին բարձրացման երկու /i/ և /u/ ձայնավորները

տարբերակվում են, իսկ ոչ վերջավոր դիրքերում՝ միաձուլվում՝ տառադարձվելով որպես /i/: Ձևաբանության մեջ կարելի է նշել *-man* (ով, ինչ) հարցական կցական միավորի առկայությունը.

3) *šifit-man*

տեսնել.PERF.2ms-ով

Ո՞ւմ տեսար:

4) *trīd*

ուզենալ.IMPERF.2ms

Ո՞րն ես ուզում գնել:

tīštīrī-man

գնել.IMPERF.2ms-ով

Որոշ բայական ձևերում, հատկապես կցական դերանուններից առաջ, հանդիպում է *-an* վերջավորությունը, օրինակ՝ *’ašūfan* – *ես տեսնում եմ*, *’āḥḍanha* – *ես կվերցնեմ նրան*:

Տեքստ 5. Ակրա քաղաքի հրեա-արաբերենը (ըստ Յասթրոուի (Jastrow 1990: 166-167))

1. <i>əzzawāj mālna, ida wēḥəd kār-rād fad bənt, nəḥne ’əddna mā kār aku yəməši ma ’a, yəji, yəməši, la ’</i>	1. Ամուսնությունն այստեղ, երբ ինչ-որ մեկը սիրում է մի աղջկա, մեզ մոտ այնպես չէ, որ նա կարող է նրա հետ դուրս գալ, գալ- գնալ, չէ:
2. <i>bass kār aḥāha faz-zāye, zāytayn, kār tīqəlla, kūrīd nəji nəṭləbki, mən əmmki w-abūki</i>	2. Բայց եթե տեսել է նրան մեկ-երկու անգամ, ասում է. «Մենք ուզում ենք գալ և խնդրել քո ձեռքը քո մորից ու հորից»:
3. <i>hīya təqəllu ... ida hīya kār təkīm, hīya kārət rādye, kār yəməšawn ’ənd əmma w-abūwa, əmmu w-abūhu, w-əḥtu, w-ḥawātu flān yəməšawn, yə ’məlūn kāvōd, yə ’məlūn qadər wēḥəd šān ellāḥ</i>	3. Նա (իգ.) ասում է նրան ... եթե համաձայն է լինում, գնում են նրա մոր ու հոր մոտ, նրա (ար.) մայրն ու հայրը և նրա քույրը կամ քույրերը գալիս են, նրանք պատվում են նրանց, հարգում միմյանց:
4. <i>yəməšawn ’ənd əmma w-abūwa, yəqəllūləm kūrīd bəntkəm, tə ’ṭawna šān əbənna, əbənna kīrīda, w-bəntkəm-əš kūrīdu</i>	4. Գնում են նրա մոր ու հոր մոտ և ասում են նրանց. «Մենք խնդրում ենք ձեր աղջկա ձեռքը մեր որդու համար, մեր որդին սիրում է նրան, ձեր աղջիկն էլ է սիրում նրան»:

Տեքստ 6. Խուզեստանի արաբերենը (Խորամշահր) (ըստ Ինգհեմի (Ingham 1973: 550))

1. <i>halmēlām šlōn ʾysawwūna?</i>	1. Այս ձկան թակարդը ինչպե՞ս են սարքում:
2. <i>’ala šāṭi maṭal šaṭṭ farīd makān ʾidgūm dgiššlak issa ’af</i>	2. Կանգնում ես ափին, օրինակ՝ գետի, ու քեզ համար կտրում արմավենու ճյուղեր:
3. <i>’ilḥūš māla dgišša ’awwal</i>	3. Նախ հեռացնում ես դրանց տերևները:

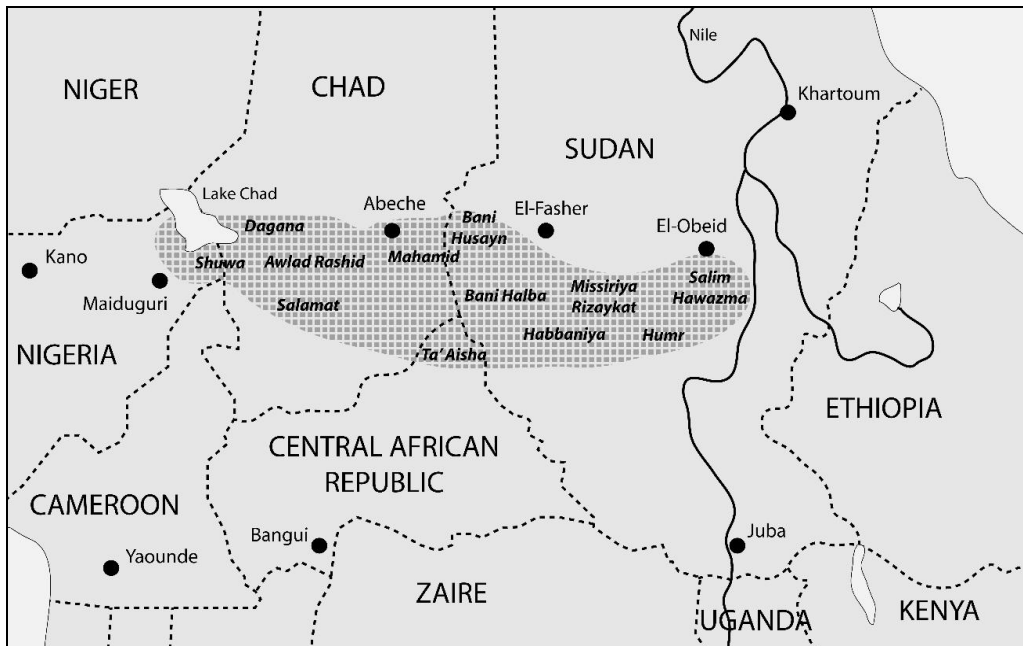
4. <i>hannōba dnabbīč ilwīḥda yamm ittānya lamman ma ššīr hēč mītl ilḥiṣṣ</i>	4. Հետո ամրացնում ես մեկը մյուսի կողքին, որ դառնա այսպիսին՝ այգու հյուսած ցանկապատի պես:
5. <i>ilḥiṣṣ maṭal mnīlmadda tīṣ ‘ad issīmač yīṣ ‘ad u mīn yīnzil hāda ssīmač yqīḏḏa bhāda bīlmēlām</i>	5. Հետո, երբ, օրինակ, մակընթացություն է լինում, ձկները բարձրանում են, իսկ երբ ձկներն իջնում են, թակարդը բռնում է դրանց:

11.4. Եգիպտական բարբառներ

Եգիպտոսի արաբականացման վաղ փուլը սկսվեց արաբական նվաճումների հենց սկզբից: Երկրի ռազմական նվաճումից ու Ֆուստատում ռազմական ճամբար հիմնելուց հետո Ստորին Եգիպտոսի քաղաքային բնակչությունը շուտով հրաժարվեց ղպտիերենից և յուրացրեց նոր լեզուն: Գյուղական բնակավայրերում ու Վերին Եգիպտոսում լեզվական իրադրությունը որոշ ժամանակ չփոխվեց, և այս շրջանի արաբականացումը շատ ավելի աստիճանական եղավ, քան Ստորին Եգիպտոսինը: Երկրի այս շրջանը արաբականացվեց երեք դարի ընթացքում բեդվին ցեղերի կողմից, որոնք շարունակում էին Արաբական թերակղզուց գաղթել արևմուտք:

Եգիպտոսից արաբերենն անցավ Նեղոսի երկայնքով դեպի հարավ՝ Սուդան ու Չադ: III/IX դարի կեսերին Վերին Եգիպտոսի Ռաբիա և Ջուհայնա արաբական ցեղերն արշավեցին հարավ և աստիճանաբար գրավեցին Բեջայի և Նուբիայի տարածքները: Սուդանի ներկայիս քոչվոր արաբախոս բնակչությունը Ջուհայնա ցեղի հետնորդն է, մինչդեռ Սուդանի նստակյաց բնակչությունն ինքն իրեն կոչում է «ջաալիյուն»՝ Աբբասյանների ենթադրելի հետնորդ Ջաալի անունով: Ամենայն հավանականությամբ, նրանք նուբիացիներ են, որոնք արաբականացվել են վաղ շրջանում՝ Եգիպտոսի նվաճումից անմիջապես հետո և բեդվինների գաղթից առաջ:

Արաբերենի կենտրոնական աֆրիկյան ու արևմտաաֆրիկյան որոշ տարբերակներ հավանաբար առաջացել են Սուդանում արաբական ցեղերի՝ դեպի արևմուտք տարածման արդյունքում: Արաբները միջցամաքային սավաննայի գոտին, որն ընկած է Սահարա անապատի և Կենտրոնական Աֆրիկայի անտառների միջև, կոչում էին *bilād as-Sūdān*՝ «Սևերի երկիր»: Այս գոտու երկայնքով, որը ձգվում է Սուդանից Կենտրոնաֆրիկյան Հանրապետության, Չադի ու Կամերունի միջով դեպի Նիգերիա, արաբերենն ու իսլամը տարածվեցին արևմտյան Աֆրիկայում, և այս էքսպանսիայի ընթացքում առաջացան Չադի արաբերենի որոշ բարբառներ և Նիգերիայի արաբերենը (տե՛ս Քարտեզ 11.2 և Գլուխ 15)։

Քարտեզ 11.2. Արաբական ցեղերը Կենտրոնական Աֆրիկայի *Բազզարա* գոտում (ըստ Օուենսի (Owens 1993: 17))

Թեպետ շատ բան դեռևս անհայտ է արաբերենի կենտրոնական աֆրիկյան տարբերակների մասին, սակայն հստակ է, որ կան շատ ընդհանուր հատկանիշներ, որոնք կապում են Նիգերիայի արաբներին, Չադի արաբներին ու Սուդանի արաբներին, ինչը ցույց է տվել Օուենսը (Owens 1993):

Եգիպտոսի տարածքում առանձնանում են բարբառային հետևյալ խմբերը.

- դելտայի բարբառներ, որոնք բաժանվում են Շարկիյայի՝ դելտայի արևելյան բարբառների և դելտայի արևմտյան բարբառների. ինչ-որ առումով վերջինս կապող օղակ է Եգիպտոսի արաբերենի և Մադրիբի բարբառների միջև, ինչի օրինակ կարող է հանդիսանալ այս բարբառներից մի քանիսում անկատարի առաջին դեմքի հոգնակիի համար *ni-...-u* ձևի իրացումը (հմմտ. վերևում, էջ 214-ից)
- Կահիրեի բարբառ,
- Կենտրոնական Եգիպտոսի բարբառներ (Գիզայից Սայուտ),
- Վերին Եգիպտոսի բարբառներ (Սայուտից հարավ), որոնք իրենց հերթին բաժանվում են 4 խմբի՝ Սայուտի ու Նազ Համմադիի միջև ընկած բարբառներ, Նազ Համմադիի ու Կենա քաղաքների միջև տարածված բարբառներ, Կենայի ու Լուքսորի միջև տարածված բարբառներ և Լուքսորի ու Իսնայի միջև տարածված բարբառներ:

Մինչև վերջերս համեմատաբար լավ էր ուսումնասիրված միայն Կահիրեի արաբերենը: Սակայն չնայած մայրաքաղաքի բարբառի մասին առկա հարուստ տեղեկու-

թյանը՝ նրա պատմությունն ու ձևավորման ժամանակաշրջանը դեռևս անհայտ են: Եթե փորձենք համեմատել մայրաքաղաքի արդի բարբառը XIX դարի «եգիպտերենի» (այսինքն՝ Կահիրեի բարբառի) նկարագրությունների հետ՝ հիմնվելով այդ շրջանի բարբառային տեքստերի վրա, ապա պարզ կդառնա, որ բավականին մեծ տարբերություն կա այդ երկուսի միջև (Woidich 1994): Այդ շրջանի Կահիրեի բարբառն ունի մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք անհետացել են արդի բարբառում, օրինակ՝ կրավորականի կազմումը *in-*, ոչ թե *it-* նախածանցով, իգականի դադարային *'imāla-*ի *-e*-ով, ոչ թե ներկայիս *-a*-ով ավարտվելը, 3-րդ դեմքի եզակի թվի արական սեռի կցական դերանվան ձևը, ինչպես *mā šafuḥš* – *նրանք չտեսան նրան*՝ ի տարբերություն արդի *mā šafuḥš*-ի, ինչպես նաև մի շարք բառային տարբերություններ, որոնցից ամենագարմանալին *mara*-ն է, որը նշանակում էր «կին» և չուներ ներկայիս «վատ վարքի տեր կին» նշանակությունը: Այսպիսի հատկանիշներ մինչ այժմ առկա են գյուղական բարբառներում, չնայած ոչ բոլորն են առնչվում բարբառային նույն տարածաշրջանին:

Ըստ Վոյդիխի (Woidich 1994)՝ այսօրվա Կահիրեի բարբառը պետք է համարել խառը բարբառ, որի ձևավորման շրջանը XIX դարի 2-րդ կեսն է, երբ եղել է գյուղական բնակչության հսկայական ներհոսք դեպի մայրաքաղաք: Այս ներգաղթի արդյունքում մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք մինչ այդ տարածված են եղել մայրաքաղաքում, պիտակավորվել են որպես նոր ներգաղթած գյուղական ցածր խավի լեզվական առանձնահատկություններ: Այս գործընթացը շարունակվել է մինչև XX դարը: 1920-1930-ական թվականների եգիպտական ֆիլմերում բարձր խավը գործածում է բառեր, որոնք ներկայումս անպատշաճ կհամարվեն, կդիտարկվեն գռեհիկաբանություն, օրինակ՝ բայերի *-um* հոգնակի վերջավորությունը, որն այժմ կրթված կահիրեցիների շրջանում մնացել է միայն «գալ» բայի մեջ (*gum* – *նրանք եկան*), սակայն Կահիրեի աղքատ թաղամասերում մինչև հիմա այն կարելի է լսել այլ բայերի մեջ: Մեկ այլ օրինակ է հարցական *anho* (ո՞րը) դերանունը, ինչը գրագետ խոսքում փոխարինվել է *ayy*-ով, որն էլ հավանաբար գալիս է գրական լեզվից: XIX դարում բարբառների խառնվելու գործընթացը հանգեցրել է ոչ միայն գյուղական բարբառների վերացմանն ու պիտակավորմանը, այլև ամբողջապես նոր ձևերի ի հայտ գալուն, ինչը հիպերուրբանիզացիայի և գերընդհանրացման արդյունք էր, ինչպես, օրինակ, դադարային *'imāla*-ի անհետացումը:

Զանգվածային լրատվամիջոցների աճող ազդեցության արդյունքում Կահիրեի խոսվածքը տարածվել է ամբողջ երկրով: Մայրաքաղաքի խոսվածքի հեղինակավոր լինելը նոր երևույթ չէ: Գլուխ 10-ում մենք տեսանք (էջ 219), որ դելտայի բարբառային քարտեզների վրա Կահիրեի արաբերենի պատմական ազդեցությունը դեռևս տեսանելի է՝ հետևելով Կահիրեն Դամիետայի հին նավահանգստին միացնող առևտրային ճանապարհին Կենտրոնական դելտայում՝ Նեղոսի արևելյան վտակների երկայնքով:

Իրենք՝ եգիպտացիները, սովորաբար Եգիպտոսի արաբերենի բոլոր հարավային բարբառներն անվանում են Sa'īdī՝ սահիդական՝ ի հակադրություն Կահիրեի հեղինա-

կավոր բարբառի: Այս երկու խմբերի միջև ամենահատկանշական առանձնահատկություններից է դասական արաբերենի /q/ և /j/ հնչյունների արտասանությունը: Կահիրեի արաբերենում այս հնչյուններն արտաբերվում են որպես /' / և /g/, իսկ Վերին Եգիպտոսում՝ /g/ և /j/ (կամ /gy/, որոշ դեպքերում նույնիսկ /d/): Կահիրեի և դելտայի որոշ բարբառների և Վերին Եգիպտոսի բարբառների միջև առկա մեկ այլ հատկանշական առանձնահատկություն է շեշտադրման համակարգը: Կահիրեի և դելտայի արաբերենում շեշտվում է վերջին «ծանր» վանկը (այսինքն՝ երկար ձայնավոր պարունակող և բաղաձայնով ավարտվող կամ երկու բաղաձայնով ավարտվող վանկը), օրինակ՝ *ma'zūm* – *հրավիրված*, *māt'am* – *ռեստորան*, *bīnti* – *իմ դուստրը*: Երբ նման հերթագայությանն անմիջապես հաջորդում է մեկից ավելի ձայնավոր, անմիջապես հաջորդող ձայնավորը շեշտվում է, օրինակ՝ *madrāsa* – *դպրոց*, *bintāha* – *նրա դուստրը*: Երբ չկա «ծանր» վանկ, շեշտվում է առաջին ձայնավորը, օրինակ՝ *bāraka* – *օրհնություն*: Շեշտադրության այս համակարգը հաճախ կոչվում է *madrāsa* տեսակի, որը հակադրվում է Կահիրեից հարավ ընկած եգիպտական բարբառների *mādrasa* տեսակին: Շեշտից առաջ ընկած երկար ձայնավորը կարճանում է, օրինակ՝ *tālib* – *ուսանող*, բայց իզականում՝ *talība*, եզակիում՝ *ma'zūm* – *հրավիրված*, բայց հոգնակիում՝ *ma'zumīn*: Շեշտից առաջ կամ հետո ընկած չշեշտված *i/u* հնչյունները սղվում են, եթե դրանք բառավերջում չեն, այսպես՝ *ārīf* – *իմացող*, բայց իզականում՝ *ārfa*, հոգնակիում՝ *arfīn*:

Շարկիյայում (Արևելյան դելտա) և Սինայում բեդվինական տարբեր բարբառներ են գործածվում: Խոսողների մեծ մասն այստեղ է եկել իսլամի տարածման վաղ փուլում, ոմանք՝ անգամ իսլամական նվաճումներից առաջ: Դե Յոնգը (De Jong 2000, 2011) ցույց է տվել, որ Սինայի շրջանը կամուրջ է Արաբական թերակղզու և Նեղոսի դելտայի միջև: Սինայի բոլոր բարբառները բեդվինական տիպի են (բացառությամբ Ալ-Արիշի բարբառի) և պատկանում են թերակղզու հյուսիսարևմտյան բարբառների խմբին՝ կազմելով անցումային խումբ Նեգևի ու Շարկիյայի բարբառների միջև: Դե Յոնգի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սինայի և Շարկիյայի բարբառներն ազդել են մեկը մյուսի վրա. Շարկիյայի արևելյան բարբառներն ավելի բեդվինական են դարձել, իսկ Սինայի բեդվիններն ազդվել են նստակյաց լեզվակիրներից: Դավադրա ցեղի բարբառը, որը Սինայի հյուսիսային առափնյա շրջանում ապրող խարիջիական ցեղ է, բացառություն է, քանի որ այն պատկանում է Նաջդի տիպին: Համեմատենք, օրինակ, Դավադրայի բարբառում *ghāwah* – *ունրճ* բառը հարևան բարբառների *gahwa* բառի հետ, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես է փոխվում *gahawah* շղթան (էջ 233):

Եգիպտոսի արևմտյան շրջանների բարբառները սահմանակցում են Մադրիբի բարբառներին ոչ միայն դելտայում, այլև արևմտյան օազիսներում: Այս օազիսների (Ֆարաֆրա, Բահարիյա, Դախլա և Խարգա) բարբառները հայտնի են դարձել Վոյդիխի հրատարակությունների շնորհիվ (Woidich 1993, 2000, 2002): Քանի որ այդ բարբառներն ունեն որոշակի արևմտաարաբական հատկանիշներ, կա ենթադրություն, որ դրանք կապված են արաբական բարբառների մադրիբյան խմբի հետ: Ֆարաֆրա-

յում, օրինակ, /t/-ն արտասանվում է պայթաշփականացված՝ [ts], ինչպես բազմաթիվ մադրիբյան բարբառներում: Թե՛ Ֆարաֆրայում, թե՛ Բահարիյայում կիրառվում են անկատարի 1-ին դեմքի՝ դրանց բնորոշ դիմային ցուցիչները (*niktib/niktibu*), որոնք սովորաբար մադրիբյան բարբառների ամենաբնորոշ առանձնահատկությունն են: Բացի դրանից՝ կան նաև բառապաշարի նմանություններ, օրինակ՝ *dār/ydār* – *պատրաստել, անել*: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, օազիսների բարբառները կարծես ավելի շատ կապված են Նեղոսի հովտի, հատկապես՝ Միջին Եգիպտոսի բարբառների հետ: Վերևում տեսանք (Գլուխ 10, էջ 217), որ այս բարբառների կառուցվածքը բարբառային շփման արդյունք է: Սկզբնապես օազիսների բնակիչները Նեղոսի հովտից են եկել, և նրանց բարբառների որոշ հատկանիշներ կարող են համարվել արխայիկ յուրահատկություններ, որոնք ժամանակին եղել են Միջին Եգիպտոսի բարբառներում, սակայն նորամուծությունների արդյունքում անհետացել են: Ծայրամասերում այս հատկանիշները պահպանվել են և չեն փոխարինվել հետագա նորամուծություններով: Այն հատկանիշները, որոնք ընդհանուր են այս ու Մադրիբի բարբառների համար, հավանաբար ի հայտ են եկել հետագայում արևմուտքից ներթափանցած բեդվինների, մասնավորապես՝ Բանու Սուլայմ ցեղի՝ դեպի արևելք կատարած գաղթի ժամանակ: Այս գործընթացի արդյունքում է նաև Միվայի օազիսում տարածվել բերբերական բարբառը: Միվան Եգիպտոսում միակ վայրն է, որտեղ խոսում են բերբերեն:

Չնայած բազմաթիվ տարբերություններին՝ կան որոշ ընդհանուր հատկանիշներ, որոնք Եգիպտոսի արաբական բարբառներն առանձնացնում են այլ բարբառային խմբերից: Եգիպտական բոլոր բարբառներում պահպանված են դասական արաբերենի երեք կարճ ձայնավորները, սակայն բաց ու չշեշտված վանկերում /i/ և /u/ հնչյունները սղվում են: Կա հինգ երկար ձայնավոր (/ā/, /ī/, /ū/, /ē/, /ō/), որոնք չշեշտված դիրքում, իսկ Կահիրեում անգամ շեշտված դիրքում երկու բաղաձայնից առաջ կարճ են արտաբերվում, ինչպես վերը նշված՝ *‘ārfa* բառում: Բաղաձայնային կուտակումները տարբեր բարբառային խմբերում տարբեր ձևով են արտասանվում: Կահիրեի արաբերենում -CCC- կուտակման դեպքում 3-րդ բաղաձայնից առաջ հավելական ձայնավոր է դրվում, օրինակ՝ *iṣ-ṣabr’ tawayyib* – *համբերությունը լավ [բան]է*: Պատմականորեն հավելական ձայնավորը երբեմն շեշտ է ստացել՝ Եգիպտոսի արաբերենի շեշտի կանոնների համաձայն, ինչպես, օրինակ, *yiktibu* → *yiktbu* → *yikt’bu* → *yiktibu* – *նրանք գրում են*:

Ցուցական ու հարցական դերանունների դիրքը Եգիպտոսի արաբերենի, ինչպես նաև այս բարբառին շատ մոտ Սուդանի արաբերենի առանձնահատկությունն է: Եգիպտական բարբառներում ցուցական դերանունները Կահիրեի բարբառի *da, di, dōl* ձևերի տարբերակներ են և միշտ վերջադաս են, օրինակ՝ *ir-rāgil da* – *այս մարդը, il-fellahīn dōl* – *այս գյուղացիները*, երբեմն նույնիսկ՝ *innaharda* – *այսօր*: Հատկանշական է նաև հարցական դերանունների դիրքը. եթե արաբերենի բարբառների մեծ մասում հարցական դերանուններն առաջադաս են, ապա Եգիպտոսի արաբերենում դրանք

պահպանում են նախադասության մեջ իրենց կառուցվածքային դիրքը, ինչպես օրինակներ 6-ում ու 7-ում:

6) *šuftⁱ* *mīn*
տեսնել.PERF.2s ով
Ու՛մ տեսար:

7) *ʿalū-l-ak* *ʿē?*
ասել.PERF.3p-համար-2ms ինչ
Ի՞նչ ասացին քեզ:

Որպես սրա բացատրություն է նշվում դպտիերենի ենթաշերտային ազդեցությունը (հմմտ. վերևում, էջ 170-171):

Եզիպտոսի բոլոր բարբառներում անկատարն ունի մոդալ նշանակություն. *bi-* կերպային մասնիկի հետ համակցվելով (Կահիրե, դելտա)՝ այն արտահայտում է շարունակականություն կամ սովորության գործողություն, *ħa-* մասնիկի հետ՝ ապառնի ժամանակի նշանակություն: Դերբայը բայական համակարգի անբաժանելի մասն է: Զգայական ընկալման կամ շարժման նշանակությամբ բայերից մի քանիսում այն ունի ներկայի կամ ապառնի նշանակություն, օրինակ՝ *ana šayfo – էս տեսնում եմ նրան* (հիմա) (հակադրվում է *ana bašūfo kull yōm – էս նրան տեսնում եմ ամեն օր* նախադասությանը): Այլ բայերի դեպքում այն ունի ավարտված գործողության՝ արդյունքի (resultative) կերպային նշանակություն, օրինակ՝ *ana wākil – էս կերել եմ, էս կուշտ եմ*: Կահիրեի բարբառի բայերի խոնարհման հարացույցը ներկայացված է Աղյուսակ 11.5-ում:

<i>katab</i>	<i>katabu</i>	<i>yiktib</i>	<i>yiktibu</i>
<i>katabit</i>		<i>tiktib</i>	
<i>katabt</i>		<i>tiktib</i>	
	<i>katabtu</i>		<i>tiktibu</i>
<i>katabti</i>		<i>tiktibi</i>	
<i>katabt</i>	<i>katabna</i>	<i>ʿaktib</i>	<i>niktib</i>

Աղյուսակ 11.5. Բայի խոնարհման հարացույցը Կահիրեի արաբերենում

Տեքստ 7. Կահիրեի արաբերեն (ըստ Վոյդիխի (Woidich 1990: 337)

1. <i>iħna fi l'īd safirna yomēn wi ba'dēn lamma rgi'na kunna ma'zumīn 'ala lǧada, rābi' yōm il'īd, 'andi ħalti</i> 2. <i>fa ruħna 'ana w gōzi dduhri ta'rīban issā'a talāta, wi sta'bilūna ba'a sti'bāl gamīl giddan, bi ttirħāb ba'a wi 'ahlan</i>	1. Խնջույքի ժամանակ մենք երկու օր ճամփորդեցինք, իսկ հետո, երբ վերադարձանք, տոնի չորրորդ օրը մեզ հրավիրեցին ընթրիքի մորաքրոջս մոտ: 2. Մենք ամուսնուս հետ գնացինք կեսօրից հետո՝ ժամը երեքին մոտ, և նրանք մեզ ընդունեցին, շատ գեղեցիկ ընդունելություն

*wi sahlān wi 'anistūna wi šarraftūna wi
lbēt nawwar*

3. *huwwa kida dayman, il 'a 'ilāt
ilmaşriyya tħibbi t 'ul kalimāt kitir 'awi
li ttaħiyya ya 'ni*

4. *ilmuhimmⁱ 'a 'adna natabādal ba 'a
kalimāt ittarħīb diyyat li ġāyit lamma
ħalti ya 'ni ħađđaritlina lgada*

էր, ողջույնի խոսքերով՝ «բարև», «դուք մեզ
ուրախացրիք», «դուք մեզ պատվեցիք», և
«թող տունը լուսավորվի»:

3. Միշտ այդպես է, եգիպտական ընտանիք-
ները սիրում են բազում խոսքեր ասել, այ-
սինքն՝ ողջույնի:

4. Կարևորն այն է, որ մենք այդ ողջույնի խոս-
քերը փոխանակեցինք, մինչև մտաբանությու
մեզ ընթրիք բերեց:

Տեքստ 8. Վերին Եգիպտոսի արաբերեն (դալաուիյա (id-Dalawiyya)) (Behnstedt and Woidich 1988: 168)

1. *kān fī rādil ša 'īdi, w ħabb izūr innabi*

2. *fa lamma rāħ izūr innabiy, tarāk filbēt
ibnuw, wu l 'abde, w mařatu*

3. *w tarāk im 'āhum farrūde*

4. *fa lamma tarāk ilfarrūde, fyōm t 'abb
rādil takrūni, saħař ibmāřatu, w
ġawwāha*

5. *ittakrūni da, ša 'īdi, ittakrūni miş-ša 'īd
min gibli gawi*

6. *innāma rřādil da grayyib šwayye, ġēr
duħha*

7. *fa lamma saħarlhe, ġīwitu, w ġiwiħe*

8. *fa da fyōm w gallha: iħna 'ayzīn
nīdbaħu lfarrūde*

1. Վերին Եգիպտոսում մի մարդ կար, և նա
ցանկանում էր այցելել մարգարեին:

2. Եվ երբ նա գնաց այցելելու մարգարեին, նա
տանը թողեց իր որդուն, իր ծառային ու իր
կնոջը:

3. Եվ նա նրանց հետ թողեց մի հավ:

4. Եվ երբ նա թողեց հավը, մի օր մի սուղանցի
կախարդ եկավ, կախարդեց կնոջն ու ստի-
պեց նրան սիրահարվել իրեն:

5. Այս կախարդը վերին եգիպտացի էր, եկել էր
Վերին Եգիպտոսից՝ ծայր հարավից:

6. Իսկ այն մարդը մի քիչ հյուսիսից էր, այդ մե-
կին նման չէր:

7. Եվ երբ նա կախարդեց նրան, նա սիրահար-
վեց նրան, և նա սիրահարվեց նրան:

8. Եվ նա (եկավ) մի օր և ասաց նրան. «Մենք
ուզում ենք հավը մորթել»:

11.5. Մադրիբյան բարբառներ

Արաբախոս աշխարհի որևէ այլ հատվածում չի եղել արաբականացման գործըն-
թացի՝ ժամանակային մեծ ընդմիջումով երկու շրջան: VII դարի երկրորդ կեսին արա-
բական նվաճումների ընթացքում Հյուսիսային Աֆրիկայի նստակյաց ժողովուրդնե-
րին սկսեցին ճնշել զավթիչների համեմատաբար փոքր խմբերը, որոնք առավելապես
հաստատվել էին գոյություն ունեցող քաղաքային կենտրոններում կամ որոշ դեպքե-

րում նոր հիմնված ռազմական ճամբարներում, որտեղից էլ արաբերենի նոր, քաղաքային տարբերակները տարածվեցին ողջ տարածաշրջանում: Հյուսիսային Աֆրիկայում հրեական արաբերենի որոշ տեսակներ ձևավորվել են հենց այս փուլում, ինչպես, օրինակ, Թունիսի և Ալժիրի հրեական արաբերենը: Ծայրամասերում մեծ մասը հիմնականում մնաց բերբերախոս: Արաբականացման 2-րդ փուլը տեղի ունեցավ դարեր հետո՝ Բանու-Հիլալի արշավանքների ընթացքում (X-XI դդ., հմմտ. վերևում՝ էջ 224): Այս ընթացքում արաբերենը հասավ Հյուսիսային Աֆրիկայի ծայրամասեր և քոչվորական շրջաններ, սակայն երբեք չկարողացավ իսպառ դուրս մղել բերբերերենը (հմմտ. վերևում, էջ 154-ից, տե՛ս նաև Քարտեզ 11.3):

Մադրիբյան բարբառների խումբը ներառում է Մավրիտանիայի (հասսանիյա), Մարոկկոյի, Ալժիրի, Թունիսի և Լիբիայի բարբառները: Երկու շրջափուլերին պատկանող բարբառները գրականության մեջ հաճախ հիշատակվում են որպես համապատասխանաբար նախահիլալական ու հիլալական բարբառներ: Բոլոր նախահիլալական բարբառները նստակյաց բարբառներ են և գործածվում են այն քաղաքներում ու դրանցից դուրս գտնվող այն շրջաններում, որոնք արաբականացվել են ավելի վաղ, ինչպիսին Թունիսի Մահիլ շրջանն է, և որոշ խոշոր քաղաքային կենտրոններից (Կոստանտինա, Թլեմսեն, Ֆես) հյուսիս ընկած շրջաններում: Սովորաբար առանձնացվում է այս բարբառների երկու խումբ.

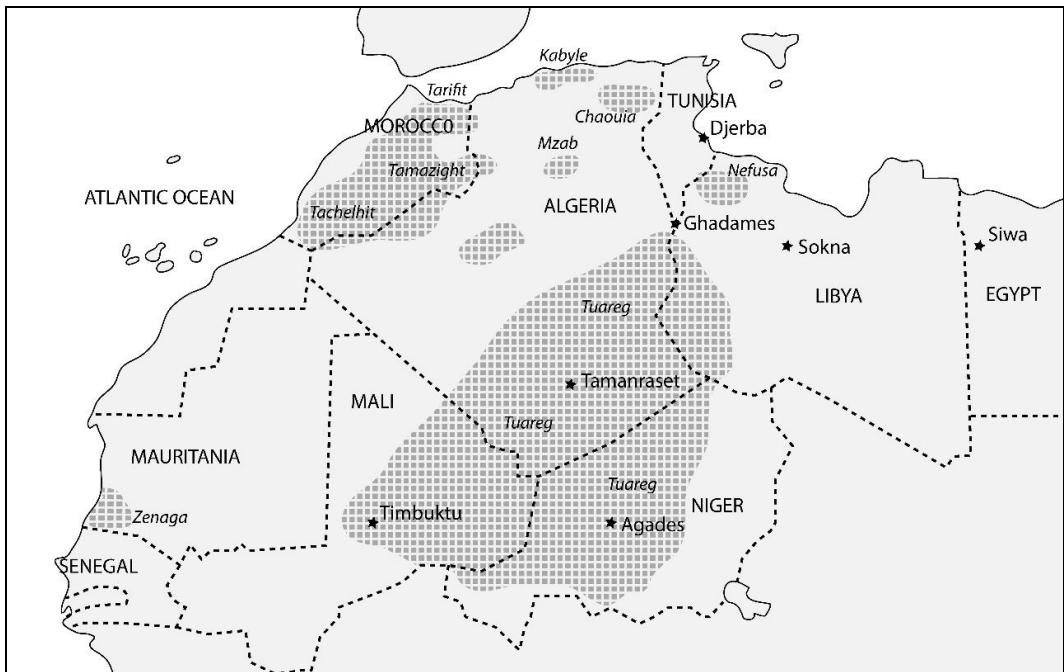
- արևելյան նախահիլալական բարբառներ, որոնք կիրառվում են Լիբիայում, Թունիսում ու Արևելյան Ալժիրում: Այս բարբառներին բնորոշ հատկանիշ է երեք կարճ ձայնավորների պահպանումը,
- արևմտյան նախահիլալական խմբի բարբառներ, որոնք կիրառվում են արևմտյան Ալժիրում ու Մարոկկոյում, սրանք ունեն ընդամենը երկու կարճ ձայնավոր, և դասական արաբերենի *wāḥid* թվականից դրանցում զարգացել է անորոշ հոդը, օրինակ՝ Մարոկկոյի արաբերենում՝ *wahd al-mṛa* – *մի կին*: Այս հոդին միշտ հաջորդում է որոշյալ անուն, հավանաբար ցուցական դերանունների՝ որոշյալ անունների հետ կիրառվելու նմանությամբ:

Հյուսիսային Աֆրիկայի բեդվինական բարբառները հիլալական բարբառներ են: Դրանք բաժանված են հետևյալ խմբերի՝ արևելքում՝ Սուլայմ ցեղի (Լիբիա և Հարավային Թունիս), արևելյան հիլալական (Կենտրոնական Թունիս և Արևելյան Ալժիր), կենտրոնական հիլալական (Հարավ-կենտրոնական Ալժիր, մասնավորապես՝ Մահարայի շրջակա տարածքներն) և Մաակիլ (Ma‘qil) ցեղի (Արևմտյան Ալժիր ու Մարոկկո) բարբառներ: Մաակիլին պատկանող մի խումբ՝ Բանու Հասսանը, տեղակայված է Մավրիտանիայում, որտեղ տեղական բարբառը դեռ հայտնի է *հասսանիյա* անվամբ: Բեդվինական բարբառները կիրառվում են ոչ միայն գյուղական վայրերում, այլև որոշ քաղաքներում, որոնք բեդվինականացվել են ավելի ուշ շրջանում, օրինակ՝ Տրիպոլին: Լիբիայում խիստ տարածված է բեդվինական խոսվածքը, նույնիսկ քաղաքային կենտրոնների, ինչպիսին Տրիպոլին է, տեղական լեզուները կրու են բեդվինա-

կան խոսքի ազդեցությունը: Սա ակնհայտորեն երևում է դասական արաբերենի /q/-ի և երեք միջատամնայինների արտասանությունից: Ուստի բարբառն ընդհանրություններ ունի նաև բեդվինական բարբառների տարրերի հետ, ինչպես՝ *gʻad – մնալ (qaʻada), gāl – սսել (qāla)*, միաժամանակ նաև նախահիլալական այլ բարբառների հետ, ինչպես՝ *tlāta – երեք (talāta), dhāb – ոսկի (dahab), dull – սսվեր (ḍill)*: Դերանունների ու բայերի դեպքում Տրիպոլիի արաբերենում չկա սեռի տարբերակում 2-րդ և 3-րդ դեմքի հոգնակիի համար, բայց այն շատ չի հեռացել նախահիլալական այն բարբառներից, որոնք կորցրել են սեռի տարբերակումը նաև 2-րդ դեմքի եզակիում:

Թունիսը տարանցիկ գոտի է. տեղի բեդվինական բարբառներն առնչվում են Լիբիայի բեդվինական բարբառներին: Ալժիրը տարասեռ է. Կոստանտինիայի շրջանում խոսում են թե՛ բեդվինական, թե՛ նստակյաց բարբառներով, և այս շրջանը կապված է Թունիսի և Ալժիր մայրաքաղաքի վարչատարածքային շրջանի (Algérois) հետ. վերջինում մեծ մասամբ խոսվում են բեդվինական բարբառներ: Օրանի (Ուահրան – ծ.թ.) շրջանում կա նստակյաց բարբառի մեկ կարևոր կենտրոն՝ Թլեմսենը (Թիլիմսան – ծ.թ.), իսկ մնացածը բեդվինախոս են: Մարոկկոյում բեդվինական բարբառներով խոսում են հարթավայրերում ու վերջերս հիմնված քաղաքներում, ինչպիսին Կասաբլանկան է: Նստակյաց բարբառների ամենակարևոր կենտրոններն են Ռաբաթն ու Ֆեսը: Մավրիտանիայում, ինչպես տեսանք, կիրառվում է բեդվինական բարբառ: Այն բարբառը, որով իսլամական տիրապետության շրջանում խոսում էին Իսպանիայում (Ալ-Անդալուս) պատկանում էր Մադրիդի բարբառներին, այդպիսին էր նաև Մալթայի լեզվական անկլավը, որը նվաճել էր Թունիսը (հմմտ. ստորև՝ Գլուխ 15, էջ 333-336):

Արաբերենի և բերբերերենի երկարատև գոյակցման արդյունքում, որը ներկայումս էլ շարունակվում է Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներում, ձևավորվել են տեղի բարբառները (հմմտ. էջ 168-ից և Քարտեզ 11.3): Բազմաթիվ քննարկումներ են եղել այն մասին, թե ինչ փոխազդեցություններ են եղել մադրիդյան բարբառներում, սակայն բերբերական փոխառությունների առկայությունն ակնհայտ է, երբեմն նույնիսկ որոշ անվանական կաղապարների գործածման մեջ: Դրանցից ամենատարածվածը *tafəʻ*՝ *ʾalət* կաղապարն է, որն ունի մասնագիտական գործունեության նշանակություն, օրինակ՝ *tahəbbazət – հացթուխի արհեստ*: Հասսանիյա բարբառին մեծ թվով բերբերական բառեր են անցել, մի մասը՝ հոգնակիների հետ միասին, օրինակ՝ *ārāgāž/ār wāgīž – տղամարդ, ādrār/īdrārən – լեռ, tāmūrt/tīmūrātən – ակացիայի անտառ*՝ տիպիկ բերբերական *ā-/ā* արական և *tā-/tī* իգական ցուցիչներով:

Քարտեզ 11.3. Բերբերախոս շրջանները Հյուսիսսիային Աֆրիկայում

Չնայած Հյուսիսսիային Աֆրիկայի լեզվական բազմազանությանը՝ այն կարող է համարվել մեկ բարբառային գոտի այս բարբառներում առկա ընդհանուր հատկանիշների շնորհիվ, որոնցով դրանք առանձնանում են մնացած արաբախոս աշխարհից: Բայական համակարգում կա ձևաբանական մի հատկանիշ, որի հիմքով մադրիբյան բարբառներն առանձնացվել են որպես մեկ խումբ: Դա անկատար բայի առաջին դեմքի եզակի թվի *n-* դիմային ցուցիչն է (հմմտ. վերևում՝ Գլուխ 10, էջ 214), օրինակ՝ Մարոկկոյի արաբերենում *nəktəb* – *ես գրում եմ/nəktəbu* – *մենք գրում ենք*: Այս *n-* բարբառների և արևելյան բարբառների միջև սահմանն ընկած է Եգիպտոսի արևմտյան շրջաններում:

Բոլոր մադրիբյան բարբառները (բացի արևելյան նստակյաց բարբառներից) ունեն ձայնավորների շատ պարզ համակարգ՝ ընդամենը երկու կարճ ձայնավոր՝ /ə/ (< /a/, /i/) և /u/, և երեք երկար ձայնավոր՝ /ā/, /ī/, /ū/: Շիրշալի բարբառում այս զարգացումը շատ ավելի հեռուն է գնացել. այստեղ պահպանվել է միայն մեկ կարճ ձայնավոր:

Մադրիբի բարբառների հնչյունաբանության մեկ այլ աչքի ընկնող առանձնահատկություն է շեշտի տեղաշարժը *fa'al* կադապարի բառերում, որոնք, ի թիվս այլ նշանակությունների, ունեն նաև բայի անցյալ ժամանակի գործառույթ: Հաշվի առնելով, որ ի սկզբանե շեշտը եղել է նախավերջին վանկում, կարելի է վերականգնել զարգացումը հետևյալ կերպ՝ *kātab* > *katāb* > *ktəb* – *նա գրեց*, նույն կերպ՝ *žbəl* < *jabal* – *լեռ*, *ʾrəb* < *ʾarab* – *արաբներ*՝ կարճ, անշեշտ ձայնավորի տղումով: Մադրիբյան միակ բարբառը,

որում շեշտի տեղաշարժ չի եղել, Մալթայի արաբերենն է (հմմտ. *kiteb*, *gibel paup*, *l'en* (տեղանուններում), երկուսն էլ նախավերջին վանկի շեշտով):

Ինչ վերաբերում է վանկային կառուցվածքին, ապա մադրիբյան շատ բարբառներում CVC կառուցվածքի վանկերը փոխարինվել են CCVC կառուցվածքով, օրինակ՝ *qabr > qbər – գեղեզման, saqf > sqəf – տանիք*: Քանի որ շատ բարբառներում բաց վանկի կարճ ձայնավորի հնչման սահմանափակում կա, երբ նշված կառուցվածքով վանկին հաջորդում է ձայնավոր, վանկի ձայնավորը մեկ դիրք հետ է «ցատկում», օրինակ՝ **ktəbat > kətbət – նա (իգ.) գրեց, hməra > həməra – կարմիր (իգ.)*: Բաց վանկում կարճ ձայնավորների հնչման սահմանափակում տեղի է ունենում նաև բայի անկատարի 2-րդ դեմքի հոգնակիում՝ **əktəbu – դուք գրում եք*։ Մարոկկոյի արաբերենում այն դառնում է *tkətbu*: Մադրիբյան մյուս բարբառներում այս կանոնի դրսևորումը տարբեր է: Դրանցից մի քանիսում, ինչպես Թունիսի մուսուլմանների բարբառում է, ձայնավորը սղվում է (*təktbu*), կամ կրկնավորվում է առաջին արմատական հարֆը, ինչպես Ալժիրի մուսուլմանների բարբառում (*yəkkətbu*), մյուս բարբառներում հանդիպում են որոշ այլ ձևեր (*təkkətbu*, *təkətbu*, *tēkətbu*, *tēkətbu*, տե՛ս Fischer and Jastrow 1980: 254-256): Մարոկկոյի արաբերենի բայական հարացույցում երևում են նշված երևույթների դրսևորումները, ինչպես ցույց է տրված Աղյուսակ 11.6-ում:

<i>ktəb</i>		<i>yəktəb</i>	
	<i>kətbu</i>		<i>ykətbu</i>
<i>kətbət</i>		<i>təktəb</i> <i>təktəb</i>	
<i>ktəbti</i>	<i>ktəbtu</i>		<i>tkətbu</i>
		<i>tkətbi</i>	
<i>ktəbt</i>	<i>ktəbna</i>	<i>nəktəb</i>	<i>nkətbu</i>

Աղյուսակ 11.6. Բայի խոնարհման հարացույցը Մարոկկոյի արաբերենում

Բայի ածանցյալ կաղապարների համակարգն առավել կանոնավոր է մադրիբյան, քան արևելյան արաբական բարբառներում: Մարոկկոյի արաբերենում, օրինակ, ամենատարածված կաղապարներն են երկրորդը (*‘əlləm – սովորեցնել*), երրորդը (*qatəl – կռվել*) և ութերորդը (*štəgəl* կամ *štəgəl – աշխատել*): Բոլոր կաղապարներից, ներառյալ առաջինը (պարզ բայահիմք), կրավորականը կարող է կազմվել *t-*, *tt-* կամ *n-* ածանցներով: Մարոկկոյի շատ բարբառներում կիրառվում է *tt-*-ն, օրինակ՝ *ttəktəb – գրվել*, *ttšaf – տեսնվել*, *ttəqra – ընթերցվել*՝ *ktəb*, *šaf*, *qra* բայերից: *n-* ածանցով կրավորականը հիմնականում հանդիպում է արաբերենի հյուսիսային և հրեական տարբերակներում: Որոշ բարբառներում հանդիպում են տարբեր համադրություններ, ինչպես, օրինակ, Սքուրայի բարբառում՝ *tt-*, *n-*, *ttən-*, *ttənə-*, այնպես որ, միևնույն նշանակությունը կարող է արտահայտվել մի քանի տարբերակով, ինչպես՝ *ttənəktəb/ttəktəb – գրվել* (*ktəb՝ գրել* բայից), *ttəssəḥsən/nəssəḥsən/ttnəssəḥsən – հաստատվել* (*ssəḥsən՝ հաստատել* բայից, դասական արաբերենում՝ *istahsana*):

Կրավորականի այս նոր կազմությունների ծագման հարցը վիճելի է: Քանի որ դրանք կազմվում են ոչ միայն ածանցյալ կաղապարներից, այլև պարզ բայահիմքից, ապա ըստ ամենայնի բարբառային նոր ձևեր են: Հավանաբար դրանք կազմվել են դասական արաբերենի հինգերորդ՝ *tafa‘ala* (*t*-ով կազմվող ձևերի դեպքում) և յոթերորդ՝ *infa‘ala* (*n*-ով կազմվող ձևերի դեպքում) կաղապարների նմանությամբ: Բայց կան կարծիք, որ դրանք վաղ սեմական ձևեր են, քանի որ նույն *t*-ով կազմությունը հանդիպում է նաև եթովպերենում ու արամեերենում: Հնարավոր է նաև կապը բերբերենի կրավորականի *t*-ով կազմության հետ, ինչպես ցույց են տալիս Ագուադեն և Ալ-Յակուբին (Aguadé and Elyaacoubi 1995: 66):

Առանձին տեղ է զբաղեցնում Մավրիտանիայի հասսանիյա բարբառը: Այն ունի բեդվինական բարբառին բնորոշ բոլոր առանձնահատկությունները, բայց բացի դրանցից՝ կան մի շարք յուրօրինակ նորամուծություններ: Հնչյունական համակարգում բարբառն ունի ձայնեղ */v/*, որը փոխարինում է դասական արաբերենի */f/*-ին, օրինակ՝ *vīl < fīl – փիղ*, *tovla < tīfla – աղջիկ*: Խուլ */f/*-ն սահմանափակված է որոշակի հնչյունական միջավայրով. լինում է խուլ բաղաձայնից առաջ, օրինակ՝ *fsəd – այն վնասվեց*, կրկնավորման ժամանակ, օրինակ՝ *wāffā – նա դադարեցրեց*, և բառի վերջում, օրինակ՝ *‘raf – նա գիտեր*: Երկու բաղաձայնն էլ որոշակի միջավայրերում ունեն եմֆատիկ ալոֆոններ, ինչպես մյուս բաղաձայնների մեծ մասը: Արաբերենի բոլոր բարբառների նման դասականի */d/* և */ḍ/* հնչյունները ձուլվել են, և քանի որ այն բեդվինական բարբառ է, ստացված հնչյունը միջատամնային է՝ */ḍ/*: Բայց որոշ բառերում կա */d/* հնչյունը, ինչը դասական արաբերենի */d/*-ի արտացոլումն է, օրինակ՝ *qāḍi – դատավոր*, *ṛamaḍān – Ռամադան*: Այս օրինակները կարող են համարվել դասական արաբերենից անցած բառեր, բայց այլ բառեր, ինչպիսիք են *vadl* (դասական արաբերենում՝ *fadl*) – *բարեհաճություն*, *mṛoḍ* (դասական արաբերենում՝ *marīḍa*) – *նա հիվանդացավ*, կարծես թե բուն բարբառային բառեր են: Այդ պարագայում հասսանիյան կարող է լինել արևմտյան միակ բարբառը, որտեղ պահպանվել են */d/* և */ḍ/* հնչյունների սկզբնական տարբերակման հետքեր: 3-րդ հետաքրքիր առանձնահատկությունը քմային երեք հնչյունների՝ */tʰ/*, */dʰ/*, */ñ/* առկայությունն է փոքրաթիվ բառերում, որոնք հիմնականում ունեն բերբերական ծագում: Կասկածից վեր է, որ դրանք հնչյութային կշիռ ունեն, բայց լեզվում դրանց ունեցած դերը նվազագույնն է: Օրինակները հետևյալն են՝ *kāwktʰām – բոկոտել հացադուլ անելով*, *kandʰa – սիֆիլիս*, *Bāññug* (հատուկ անուն) և այլն:

Հասսանիյայի բայական համակարգում, բացի սովորական ածանցյալ կաղապարներից, կա նաև առանձնահատուկ՝ *sa-* նախածանցով ձև, օրինակ՝ *sagbāl – նա գնաց հարավ*, *sahmar – նա կարմիր դարձրեց*, *sāktāb – նա ինչ-որ մեկին իր քարտուղարը դարձրեց*: Բայական այս ձևի ամենահավանական բացատրությունը բայական տասներորդ կաղապարի վերակազմությունն է, օրինակ՝ *stāslām – մուսուլման դառնալ* բառից առաջացել է նոր ձև՝ *sāslām – մուսուլման դարձնել*: Հետագայում այս նոր կաղապարը տարածվել է բոլոր բայերի վրա: Մեկ այլ նորամուծություն է կրավորա-

կանի նոր կազմությունը բայի երկրորդ ու երրորդ կադապարից և *sa-* ածանցով ձևերից (տե՛ս Աղյուսակ 11.7):

	ակտիվ (ոչ կրավորական)	պասիվ (կրավորական)
կատարյալ	<i>bahhar</i>	<i>ubahhar</i>
անկատար	օծել անուշահոտությամբ	օծվել անուշահոտությամբ
կատարյալ	<i>ibahhar</i>	<i>yubahhar</i>
	<i>gābel</i>	<i>ugabel</i>
	հակազդել	հակազդվել
անկատար	<i>igābel</i>	<i>yugābel</i>
կատարյալ	<i>sagbāl</i>	<i>usagbāl</i>
	զնալ դեպի հարավ	նուղվել դեպի հարավ
անկատար	<i>isagbāl</i>	<i>yusagbāl</i>

Աղյուսակ 11.7. Կրավորականի կազմությունը հասսանիյա բարբառում

Արտասովոր հատկանիշ է փոքրացուցիչ-փաղաքշական կադապարի առկայությունը բայերի համար, օրինակ՝ *ākäytāb* ձևը *ktāb* – *գրել* բայից, *āmāyšā*-ն՝ *mšā* – *թողնել* բայից: Այսպիսի ձևերը հաճախ կիրառվում են փոքրացուցիչ-փաղաքշական ենթակայի հետ:

Տեքստ 9. Մարոկկոյի արաբերեն (ըստ Կոբետի (Caubet 1993))

1. <i>gāl-l-ha: hākda? ēwa glās hna! Žbəd əl-flūs u- ‘tā-ha u-gāl-l-ha: hna tgəls! matəmšiw-š hətta ngül-l-kum āžiw ‘and-i</i> 2. <i>mša dār wāhəd-əl-bṛa ‘and-əl-feṛṛān, gāl-l-u: dīr əl-feṛṛān yəšhən, yəšhən bəzzāf, bəzzāf, gāl-l-u: wāhḥa!</i> 3. <i>ēwa ‘ayyət l-žūž-d-əl-būlīs, gāl-l-hum: rəfdu hād-əs-šəndūq!, rəfdu hād-əs-šəndūq u-ddāw-əh l-əl-feṛṛān, ddāw-əh žmāw-əh f-bīt-nār</i> 4. <i>ēwa, ya sīdi, bqa ka-yttəḥṛəq hətta māt dāk-əl- ‘abd</i>	1. Նա ասաց նրան (իգ.). «Դե՞: Ապա նստի՛ր այստեղ»: Հանեց փողը և տվեց նրան (իգ.) ու ասաց. «Նստի՛ր այստեղ: Մի՛ գնացեք, մինչև ես ձեզ չասեմ՝ եկե՛ք ինձ մոտ»: 2. Նա գնաց հնոցապանի մոտ և ասաց նրան (ար.). «Վառի՛ր այն, վառի՛ր, շատ, շատ», իսկ նա նրան ասաց. «Լավ»: 3. Հետո նա երկու ոստիկանի կանչեց և ասաց նրանց. «Վերցե՛ք այս արկղը»: Նրանք վերցրին այս արկղը և բերեցին վառարանի մոտ, բերեցին ու գցեցին կրակարանի մեջ: 4. Այո՛, պարո՛ն, այն վառվեց այնքան, մինչև որ այդ ստրուկը մահացավ:

Տեքստ 10. Հասսանիյա (ըստ Կոհենի (Cohen 1963: 252))

1. <i>ya qēʿr ṛkabnāhōm m ‘a ššbāh mən ‘and lhyām, madkurānna ḥayya v zərr Āftūt mən tall šarg; hāda nhār, nhār mtīn</i>	1. Բայց մենք առավոտյան վրաններից դուրս եկանք, մեզ մի ճամբար էին ասել Աֆտուտի («ընդարձակ հարթավայր») մոտ՝ հյուսիս-արևելքում. սա մի օր է, երկար օր:

2. *ṛkabna m 'a šṣbāḥ u gālna 'anna lā baddānna mən ngayyālu dīk ḥayya vīh ārwāgīz gā 'ašḥāb ənna u vīh zād šadiqāt ašḥabāt əmṁ^walli*
3. *ṛkabna mən vamm u gemna mḥarrkīn, ḥma ənnhār; hāda va 'gāb əṣṣayf, ənnhārāt māhōm ḥāmyīn ya qə'r əššams ḥayya*
4. *mnē'n ḥma ə 'līna ənnhār, brək awṣayrīt, mnayn brək tbārəkna m 'āh u gām*
2. Առավոտյան մենք ձիավարում էինք և ինքներս մեզ ասացինք. «Մենք պետք է հանգստանանք այդ ճամբարում»: Այդտեղ կային տղամարդիկ, որոնք մեր ընկերներն էին, կային նաև ընկերուհիներ:
3. Մենք այնտեղից հեծնեցինք և շարժվեցինք. օրը սկսեց շոգել. ամառվա վերջն էր, օրերը շոգ չէին, բայց արևը ուժեղ էր:
4. Երբ օրվա ամենաշոգ պահն էր, մեր փոքր կենդանին ընկավ. երբ նա ընկավ, մենք հոգ տարանք նրա մասին, և նա ոտքի կանգնեց:

Լրացուցիչ գրականություն

Արաբերենի բարբառների վերաբերյալ ամենահամապարփակ ձեռնարկը հեղինակել են Ֆիշերն ու Յասթրոուն (Fischer and Jastrow 1980), առաջընթացն ակնհայտ է, երբ այս ձեռնարկը համեմատում ենք Բրոկելմանի (Brockelmann 1964) հետազոտության հետ, որը հրատարակվել է դրանից 16 տարի առաջ *Handbuch der Orientalistik*-ում: Ֆիշերն ու Յասթրոուն ընդհանուր գծերով ներկայացնում են արաբական բարբառների կառուցվածքը, որին հաջորդում է յուրաքանչյուր առանձին բարբառային խմբի քննություն՝ ամենախոշոր բարբառներից բերված տեքստերով: Ներածության մեջ տրվում է համառոտ պատմական ակնարկ: Վերջին հետազոտություններից է Քեյի ու Ռոզենհաուզի ձեռնարկը (Kaye and Rosenhouse 1997): Արաբական բարբառների համառոտ ներածություն կա լեհերենով (Danecki 1989) և իտալերենով (Durand 1995): *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*-ում կա ավելի քան 50 բարբառային էսքիզ ողջ արաբախոս աշխարհից: Բարբառային ատլասների մասին տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 10:

Կարելի է նշել մի քանի մենագրություն, որոնք վերաբերում են բոլոր բարբառների ընդհանուր հատկանիշներին՝ Fischer (1959), որն առնչվում է դեիկտիկ համակարգին, Janssens (1972), որն առնչվում է շեշտի օրինաչափություններին, Eksell Harning (1980), որն առնչվում է լծորդային կառույցին, Procházka (1993), որն առնչվում է նախդիրներին, Czapkiewicz (1975) և Mitchell and El-Hassan (1994), որոնք առնչվում են կերպային համակարգին, Retsö (1983), որն առնչվում է կրավորական սեռին: Բրուստադը (Brustad 2000) կազմել է 4 բարբառների (Մարոկկոյի, Եգիպտոսի, Սիրիայի և Քուվեյթի) համեմատական շարահյուսություն:

Այս գլխում նշված բարբառային խմբերից յուրաքանչյուրի համար կառանձնացնենք ամենաառանցքային քերականական ձեռնարկները, բառարաններն ու մենագրությունները:

Արաբական թերակղզու բարբառներ

Հյուսիսարևելյան արաբական բարբառների դասակարգմանն ու կառուցվածքին համեմատաբար ավելի շատ անդրադարձ կա, լավագույն հետազոտությունը Բնգեմին է (Ingham 1982): Արևելյան Արաբիայի և Ծոցի երկրների բարբառների մասին տե՛ս Johnstone (1967): Պարսից ծոցի արաբերենի քերականության ձեռնարկ է հեղինակել Հոլզը (Holes 1990): Արաբական թերակղզուց դուրս գտնվող բեդվինների բարբառների մասին տե՛ս Կանտինոյի (Cantineau 1936, 1937), Բլանկի (Blanc 1970b, Նեգլի բարբառները) և Ռոզենհաուսի (Rosenhouse 1984, ընդհանուր հետազոտություն) ավելի վաղ ուսումնասիրությունները: Նեգլի բարբառների մասին տե՛ս Henkin (2010), իսկ Սինայի բարբառների մասին՝ de Jong (2000, 2011): Պալվան (Palva 1991) առաջարկում է, ինչպես ինքն է անվանում, հյուսիս-արևմտյան արաբական բարբառների նոր դասակարգում:

Բահրեյնում շիաների բարբառների մասին տե՛ս Prochazka (1981), Al-Tajir (1982) և Holes (1983, 1984, 1987): Հոլզը հրատարակել է արևելյան արաբական բարբառների մեծ բառարան (2001) և ազգագրական տեքստերի ժողովածու (2005), պատրաստվում է բարբառների նկարագրությանն առնչվող երրորդ հատորը: Օմանի բարբառի մասին, որը կարևոր է դեպի Զանգիբար տարածված լինելու և Արևելյան Աֆրիկայի սվա-հիլիախոս բնակիչների հետ շփումների առումով, առայժմ կարելի է տեղեկանալ հիմնականում Ռայնհարդտի (Reinhardt 1894) հին նկարագրություններից, տե՛ս նաև Brockett (1985):

Կենտրոնական Արաբիայի բարբառներին են անդրադարձել Բնգեմը (Ingham 1982) և Պրոչազկան (Prochazka 1988): Նաջդի արաբերենի քերականության ձեռնարկ է հրատարակել Բնգեմը (Ingham 1994b), որտեղից վերցվել են Նաջդի արաբերենի օրինակները: Հիջազի բարբառներին ավելի քիչ անդրադարձ կա. Մեքքայի նստակյաց բարբառի մասին տե՛ս Schreiber (1970), Ingham (1971), Sieny (1978) և Bakalla (1979): Բեդվինների բարբառների մասին տե՛ս Toll (1983):

Եմենի բարբառները արաբական բարբառային աշխարհագրության ամենաանտեսված թեմաներից են. բացի հին հրատարակություններից, ինչպիսին է Ռոսսիի (Rossi 1939) գիրքը, կա միայն Դիեմի հեղինակած բարբառային որոշ հատկանիշների նկարագրությունը (Diem 1973b): Բենշդետդի վերջին հրապարակումներում ներառված են բարբառային ատլաս (Behnstedt 1985) և բառարան (Behnstedt 1992): Առանձին բարբառների մասին կան որոշ մենագրություններ (Սաադայի բարբառի մասին Բենշդետդի նշումները (Behnstedt 1987), Սանայի արաբերենի շարահյուսության՝ Ուոթսոնի (Watson 1993) գիրքը, Կենտրոնական Թիհամայի բարբառներին առնչվող Գրինմենի ուսումնասիրությունը (Greenman 1979), Թիհամայի բարբառային տեքստե-

րի՝ Բենշտեդտի հեղինակած ժողովածուն (Behnstedt 1996): Ընդհանուր առմամբ, Հյուսիսային Եմենի լեզվական իրավիճակն ավելի շատ է ուսումնասիրված, քան Հարավային Եմենինը: Սանայի արաբերենի քերականություն է հրատարակել Ուոթսոնը (Watson 1996):

Սիրիա-լիբանանյան բարբառներ

Սիրիան ու Լիբանանը արաբական աշխարհում հավանաբար ամենալավ ուսումնասիրված բարբառային տարածքներն են: Սիրիայի, Լիբանանի ու Պաղեստինի բարբառների դասակարգման վերաբերյալ դասական ուսումնասիրություն է Կանտինոյի հեղինակած հոդվածը (Cantineau 1938):

«Ռիչարդ Սլեյդ Հարելի Արաբական շարքում» (Richard Slade Harrell Arabic Series) կա Դամասկոսի բարբառի մասին երկու գիրք՝ քերականական ձեռնարկ (Cowell 1964) և անգլերեն-Սիրիայի արաբերեն բառարան (Stowasser and Ani 1964): Լևանտի արաբերենի ընդգրկուն բառարան է հրատարակել Բարթելեմին (Barthélemy 1935-1969), համալրված տարբերակը կազմել է Դենիզոն (Denizeau 1960): Դամասկոսի բարբառը մանրամասն նկարագրել է Գրոցֆելդը (Grotzfeld 1965), որը Բլոխի (Bloch 1964) հետ հրատարակել է նաև մի շարք տեքստեր: Դամասկոսի արաբերենի շարահյուսությունը ուսումնասիրել և հրատարակել է Բլոխը (Bloch 1965): Հալեպի բարբառը նկարագրել է Սաբունին (Sabuni 1980), որից էլ վերցված են օրինակները: Թուրքիայի Հաթայ նահանգի բարբառի մասին տե՛ս Arnold (1996):

Լիբանանի բարբառների մասին տե՛ս Fleisch (1974) բարբառային աշխարհագրությանն առնչվող ուսումնասիրությունների ժողովածուում: Լիբանանի բարբառների շարահյուսության ավելի հին ուսումնասիրություն է Ֆեղալիի հեղինակած գիրքը (Feghali 1928): Առանձին բարբառներ նկարագրել են Ալ-Հաջեն (El-Hajjé 1954, Տրիպոլիի բարբառ), Ջիհան (Jiha 1964, Բիշմիզկիի բարբառ), Աբու-Հայդարը (Abu-Haidar 1979, Բասքինթայի բառբառ) և Նաիմ-Սանբարը (Naïm-(Sanbar) 1985, 2006, Բեյրութի բարբառ): Չշեշտված վանկերում /a/-ի հնչման տարբերակների իզոգլոսի մասին տվյալները կարելի է գտնել Յանսենսի ուսումնասիրության մեջ (Janssens 1972: 108-114):

Պաղեստինի արաբերենի շարահյուսությունը հրատարակել է Բաուերը (Bauer 1909), տե՛ս նաև Blau (1960, Bîr Zêt-ի բարբառ) և Pimenta (1966):

Հորդանանի բարբառների դասակարգման մասին տե՛ս Cleveland (1963): Հանրալեզվաբանական ուսումնասիրություններ են հրատարակել Սուլեյմանը (Suleiman 1985) և Սաուային (Sawaie 1994): Ամմանի բարբառի ընդհանուր նկարագիրը տվել է Ալ Ուերը (Al Wer 2007b), որը նաև հրատարակել է Հորդանանի արաբերենի տարբերակների ուսումնասիրություն՝ շեշտը դնելով լեզվական նորարամոծություններում կանանց ունեցած դերի վրա (Al Wer 2003): Պալվան (Palva 1976, 1980, 1984-1986) ուսումնասիրել է Հորդանանի բեդվինական տարբեր ցեղերի բարբառները:

Միջազգետքի բարբառներ

Բաղդադի դոմինանտ բարբառի վերաբերյալ «Ռիչարդ Սլեյդ Հարելի Արաբական շարքում» (Richard Slade Harrell Arabic Series) կա նյութերի ամբողջական փաթեթ՝ քերականական ձեռնարկ (Erwin 1963), հիմնական դասընթաց (1969) և բառարաններ (Clarity et al. 1964; Woodhead and Beene 1967), քերականական ակնարկ՝ Malaika (1963):

Բաղդադի համայնքային բարբառների մասին դասական աշխատություն է Բլանկի ուսումնասիրությունը (Blanc 1964): *Qeltu* բարբառներին առնչվող մեր հիմնական աղբյուրը Յասթրոուի երկհատոր ուսումնասիրությունն է այս բարբառների, դրանց դասակարգման ու հատկանիշների վերաբերյալ՝ կից տեքստերի մեծ հավաքածուով (Jastrow 1978, 1981). ուսումնասիրելու համար տե՛ս Jatrow (1994): Այս նույն հեղինակը ծավալուն անդրադարձ է կատարել նաև այս խմբի առանձին բարբառներին, օրինակ՝ Մոսուլի բարբառի (1979) և Աքրայի և Էրբիլի հրեական արաբերենի մասին (1990) ուսումնասիրությունները: Բաղդադի հրեական արաբերենի մասին տե՛ս Mansour (1991, կարճ անդրադարձ՝ 2006): Միջազգետքի մի բարբառի՝ քուայրիշի (Kwayriš) շաբափոխության վերաբերյալ ուսումնասիրություն է կատարել Դենցը (Denz 1971): Անատոլիայի *qeltu* բարբառների մասին տե՛ս Գլուխ 15, էջ 338:

Խուզեստանի արաբերենին են առնչվում Ինգեմի երեք ուսումնասիրությունները (Ingham 1973, 1976, 1994a):

Եգիպտոսի բարբառ

Ամենահին բարբառային քերականություններից է Եգիպտոսի արաբերենի՝ Սպիտա-Բեյի (Spitta-Bey 1880) հրատարակած ձեռնարկը, որը Եգիպտոսի (Կահիրեի) բարբառը նկարագրելու փորձ է այնպես, ինչպես այն իրականում գործածվում էր այդ ժամանակ: Ավելի ուշ քերականական հրատարակություններ են՝ Tomiche (1964)՝ քերականական ձեռնարկ, Mitchell (1962), Ahmed (1981) և Salib (1981), որոնք նախատեսված են քերականությունը երկխոսությունների և վարժությունների միջոցով սովորելու համար: Միջիզանի հրատարակությունների շարքում մշակված ամբողջական դասընթաց են հեղինակել Աբդ ալ-Մասիհը և այլք (Abdel-Masih et al. 1978-1979): Կահիրեի արաբերենի քերականության ձեռնարկ է հրատարակել Վոյդիխը (Woidich 2006): Նույն հեղինակի մյուս հրատարակությունը (Woidich 1990) Եգիպտոսի բարբառի ուսումնական ձեռնարկ է. իր էմպիրիկ բնույթի պատճառով այն ներառում է Կահիրեի արաբերենի քերականության բազմաթիվ դրսևորումներ, որոնք ներառված չեն նկարագրական քերականություններում: Եգիպտոսի արաբերենի փոխակերպական քերականության ձեռնարկ է հեղինակել Ուայզը (Wise 1975): Կահիրեի արաբերենի հնչյունաբանության մասին տե՛ս Broselow (1976, 1979):

Առանձին բարբառներին առնչվող մենագրություններն են՝ Abul Fadl (1961, Շարկիայի բարբառներ), Woidich (օրինակ՝ 1979, 1980, Ալ-Աուամրայի բարբառ. 1993,

2000, 2002, Դախլայի բարբառ), Drop and Woidich (2007, Ալ-Բահարիյա), de Jong (2000, 2011, Սինայի բարբառներ): Կահիրեի արաբերենի պատմության և այս բարբառի ձևավորման շրջանի մասին տե՛ս՝ Birkeland (1952), Woidich (1994, 1995) և Woidich and Landau (1993: 49–75): Կահիրեի բարբառի բառարան են կազմել Բադաուին ու Հինդսը (Badawī and Hinds 1986): Բենշտեդտի և Վոյդիխի բարբառային ատլասի մասին նշվել է վերևում՝ էջ 212:

Սուդանի արաբերենը շատ ավելի քիչ է հայտնի, քան Եգիպտոսի արաբերենը. Խարթումի բարբառի մասին տե՛ս Trimmingham (1946), Սուդանի խոսակցական լեզվի բառարան է կազմել Կասիմը (Qāsim 1972), Շուկրիյայի բեդվինական բարբառի մասին մենագրություն ունի Ռայխսմուլերը (1983): Չադի արաբերենի մասին տե՛ս Kaye (1976), Roth-Laly (1979), Owens (1985) և Tourneux and Zeltner (1986): Չադի արաբերենի բառարան է հեղինակել Ռոթ-Լալին (Roth-Laly 1969): Ժուլիեն դե Պոմմերոլը հրատարակել է Չադի արաբերենի քերականություն (Jullien de Pommerol 1999a) և բառարան (Jullien de Pommerol 1999b):

Կենտրոնական Աֆրիկայում և Նիգերիայում խոսվող արաբերենի բարբառների մասին տե՛ս Գլուխ 15, էջ 346-349:

Մադրիբի բարբառներ

Մադրիբի բարբառների ընդհանուր ուսումնասիրություն է կատարել Ֆ. Մարսեն (Ph. Marçais 1977): Առկա դիդակտիկ նյութերի մեծ մասը վերաբերում է Մարոկկոյի արաբերենին, այսինքն՝ Կասաբլանկայում խոսվող քաղաքային կոյնեին: Ռիչարդ Սլեյդ Հարելլի Արաբական շարքում կա ձեռնարկների մի ամբողջ կազմ՝ քերականության ձեռնարկ (Harrell 1962), հիմնական դասընթաց (Harrell 1965) և բառարաններ (Harrell 1966; Harrell and Sobleman 1963): Մարոկկոյի արաբերենի կանոնական քերականության ձեռնարկ է հեղինակել Կոբեն (Caubet 1993): Օտենի (Otten 1983) կազմած հոլանդերեն-Մարոկկոյի արաբերեն/Մարոկկոյի արաբերեն-հոլանդերեն բառարանը արժանի է հատուկ հիշատակման իր կանոնակարգված ուղղագրության շնորհիվ, որը կարող է դիտարկվել որպես բարբառի ստանդարտացման փորձ: Այս ուղղագրությունն է գործածվել նաև հոլանդերենով Մարոկկոյի արաբերենի վերջին ձեռնարկում (Hoogland 1996):

Մարոկկոյի արաբերենի այլ տեսակներ նկարագրված են հետևյալ ձեռնարկներում՝ Singer (1958a, 1958b, Թիտուանի բարբառ), Aguadé and Elyaacoubi (1995, Սքուրայի բարբառ), Moscoso García (2003, Շաուանի բարբառ): Ալժիրի բարբառի մասին տե՛ս Ph. Marçais (ա.թ., Ջիջելի բարբառ) և Grand'henry (1972, Շիրշալի բարբառ): Հանրալեզվաբանական հետազոտություն է հրատարակել Բուշերին (Boucherit 2002): Թունիսի արաբերենի մասին տե՛ս Սինգերի (Singer 1984) և Թալմուդիի (Talmoudi 1980, 1981, 1984b, Սուսի բարբառ) ձեռնարկները: Լիբիայի արաբերենի մասին տե՛ս Օուենսի արևելյան լիբիական բարբառի քերականության ձեռնարկը (Owens 1984), Կիրենայկայի բարբառի մասին տե՛ս Laria (1996), Պերեյրան (Pereira 2010) հրատարա-

կել է Տրիպոլիի բարբառի քերականության ձեռնարկ: Մադրիբի բարբառների վաղ շրջանի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունի անդալուսյան արաբերենի ուսումնասիրումը, տե՛ս Գլուխ 17, էջ 377-379:

Ուշագրավ են Հյուսիսային Աֆրիկայի հրեական համայնքների բարբառները, օրինակ՝ Թունիսի հրեաների բարբառը (D. Cohen 1964, 1975), Ալժիրի հրեաների բարբառը (M. Cohen 1912), Թաֆիլալթի բարբառը (Heath and Bar-Asher 1982), Տրիպոլիի հրեաների բարբառը (Yoda 2005), և Մարոկկոյի հրեաների բարբառները (Heath 2002):

Մավրիտանիայի հասսանիյա բարբառը նկարագրել են Դ. Կոհենը (D. Cohen 1963) և Ջավադովսկին (Zavadovskij 1981): Այս բարբառի վերաբերյալ ուսումնասիրություն է հրատարակել Թեն-Շեյխը (Taine-Cheikh 1994): Հրատարակման ընթացքում է Թեն-Շեյխի ծավալուն բառարանը (1988-1998, մինչ այժմ լույս է տեսել 8 հատոր՝ *hamza*-ից մինչև *gāf*): Հիթը (Heath 2004) հրատարակել է հասսանիյայի՝ Մալիում գործածվող տարբերակի բառարան:

Գլուխ 12

Արդի գրական արաբերենի ձևավորումը

12.1. Ներածություն

1798 թ. Նապոլեոն Բոնապարտի՝ դեպի Եգիպտոս կատարած կարճատև արշավանքը պատճառ դարձավ, որպեսզի Օսմանյան կայսրության այս նահանգն ուղիղ կապ հաստատի Արևմտյան Եվրոպայի հետ: Դրանով նշանավորվեց այն ժամանակաշրջանի սկիզբը, երբ եվրոպական մշակույթը, սկզբում՝ հիմնականում Ֆրանսիայից, հետագայում՝ նաև Անգլիայից, սկսեց ներթափանցել արաբական աշխարհ: Սկզբում կառավարությունը խրախուսում էր նոր գաղափարների ընդունումը: Մուհամմադ Ալին, որը ղեկավարել է Եգիպտոսը 1805-1848 թթ., խթանում էր ֆրանսերենից գրքերի և հոդվածների թարգմանությունը, հիմնականում՝ տեխնիկական թեմաներով, բայց քաղաքական ու մշակութային թեմաներ նույնպես ներառվում էին: Այսպես ֆրանսիական լուսավորության հայեցակարգերը երկրի ինտելեկտուալ մթնոլորտի մաս դարձան: Նոր քաղաքական գաղափարների ներդրումը նպաստեց արաբական ազգայնականության վերելքին, որի առանցքում XIX դարի 2-րդ կեսին արաբերենի՝ որպես արաբական աշխարհի լեզվի նշանակությունն էր: Միևնույն ժամանակ, արևմտյան գաղափարների հետ առճակատումը հանգեցրեց բանավեճերի իսլամական ավանդույթի հետ այս գաղափարների համատեղելիության, իսկ լեզվական մակարդակում՝ նոր պատկերացումներն արտահայտելու արաբերենի կարողության շուրջ: Այս գլխում մենք կանդրադառնանք 4 թեմայի՝ արաբերենի նշանակությունը XIX դարում, արաբերենի բառապաշարի հարմարեցումը արդի ժամանակաշրջանին, քերականության բարեփոխումն ու լեզվի կառուցվածքի և դարձվածաբանության փոփոխությունները:

12.2. Արաբերենի վերածնունդը

Երբ ֆրանսիացիները գրավեցին Եգիպտոսը, եգիպտացի գրող Ալ-Ջաֆարթին (մահ. 1825), որը ներխուժման ականատեսներից էր, մի զեկույց գրեց, որում իր հայրենակիցներին տեղեկացնում էր Եվրոպայի քաղաքական իրավիճակի ու եվրոպական ժողովուրդների հարաբերությունների մասին: Առաջին անգամ քաղաքական հասկացություններն ու ինստիտուտները, որոնք խորթ էին իսլամական ընկալմանը, պետք է նկարագրվեին մուսուլմանական լսարանի համար հասկանալի եզրույթներով: XIX դարի ողջ ընթացքում արաբ թարգմանիչներն ակտիվ միջնորդի դեր էին ստանձնել՝

փորձելով մի մշակույթի հասկացություններն արտահայտել մյուսի լեզվով (տե՛ս Ayalon 1987): Դժվար էր, օրինակ, արաբերեն համարժեք գտնել «սահմանադրական կառավարություն» եվրոպական հասկացության համար: Որոշ թարգմանություններում «սահմանադրական միապետությունը» դարձավ *malakiyya muqayyada* (ֆրանսերեն *monarchie limitée*-ին համարժեք), այսինքն՝ միապետություն, որը սահմանափակված էր օրենքներով, ինչը Մերձավոր Արևելքի համատեքստում հակասական ընկալում էր: Օրենքների մարդաստեղծ լինելը նույնքան դժվար էր ընկալվում: Մերձավոր Արևելքը ծանոթ էր միայն կրոնական օրենքի (*šarī‘a*), որը ժամանակավոր կարգավորումներով (*qawānīn*) երբեմն համալրում էր կառավարիչը: Երկար ժամանակ թարգմանիչներն արևմտյան «օրենսդրություն» հայեցակարգը նկարագրելիս վարանում էին գործածել *šarra‘a* բայը, սակայն XIX դարի վերջում այն դարձավ օրենսդիր հանձնաժողովի գործունեության ոլորտում շրջանառվող եզրույթ: *Dustūr*-ը դարձավ «սահմանադրություն» բառի համար կիրառվող տարածված բառ. ի սկզբանե այն նշանակում էր «օրենսգիրք» կամ «օրենքների ժողովածու»: Երբ *dustūr*-ը սկսեց շրջանառվել «սահմանադրություն» նշանակությամբ, «սահմանադրական իշխանությունը» թարգմանվեց *hukūma dustūriyya*:

Նույնքան դժվար էր արտահայտել «քաղաքացիություն» գաղափարը մի հասարակության մեջ, որը բաղկացած էր կառավարչից ու իր հպատակներից: Սկզբում արաբ թարգմանիչները գործածում էին *ra‘iyya – hnun, hyawtasakīn* բառը՝ նշելու կառավարության ենթակայության տակ գտնվող բոլոր մարդկանց, և *huqūq ar-ra‘iyya*-ն սկսեց կիրառվել «քաղաքացիական իրավունքներ» նշանակությամբ: Իր իմաստի պատճառով թարգմանիչները հաճախ էին խուսափում այս բառը կիրառելուց և այն փոխարինում էին ավելի չեզոք՝ *ša‘b – ժողովուրդ* բառով այնպիսի արտահայտություններում, ինչպիսիք են *hukūmat aš-ša‘b bi-š-ša‘b – ժողովրդի կառավարում ժողովրդի կողմից, šawt aš-ša‘b – «vox populi»*, ժողովրդի ձայն, ինչպես նաև *majlis aš-ša‘b – Ազգային ժողով, Համայնքների պալատ*: Միայն XX դարում, երբ *waṭan – հայրենիք* հասկացությունը տարածում գտավ, «քաղաքացի» նշանակության համար սկսեց շրջանառվել *muwāṭin* բառը (Ayalon 1987: 43–53):

Եվրոպական շատ երկրներում կառավարության ներկայացուցչական բնույթը ևս մեկ խնդիր էր թարգմանչի համար, որը փորձում էր բացատրել եվրոպական հասարակության կառուցվածքը: «Ներկայացուցիչ» նշանակող առաջին բառերից մեկը *wakīl*-ն էր, որն ի սկզբանե նշանակում էր կառավարչի ներկայացուցիչ կամ լիազոր անձ: Սկզբում այն գործածվում էր այնպիսի արտահայտություններում, ինչպիսիք են *wukalā‘ ar-ra‘iyya* կամ *majlis al-wukalā‘*: XIX դարի վերջում այն փոխարինվեց *nuwwāb-nā‘ib – փոխարինող, տեղակալ* բառից: Երբեմն եզրույթների ընտրությամբ կառավարիչները միտումնավոր կերպով փորձում էին շահարկել տերմինաբանության անորոշությունը: Երբ խորհրդարանական ինստիտուտի նշանակությամբ ներմուծվեց *šūrā* եզրույթը, այն ստացավ խորհրդակցական մարմնի նշանակություն (հմմտ. օսմանյան *meşveret*), և այս եզրույթն ընտրելով՝ կառավարիչները կարող էին ընդգծել տվյալ մարմնի սահմանափակ լիազորությունները: Այլընտրանքային *dīwān* եզրույթն ուներ

նույն թերությունը (կամ առավելությունը)՝ արտահայտելով կառավարչի ազդեցության ոլորտի հետ սերտորեն կապված լինելու նշանակություն: Ի վերջո, շատ ավելի համարժեք թվաց առավել ընդհանրական *majlis* – *նիստ, ժողով* բառը (կամ երբեմն՝ եվրոպական *barlamān* փոխառությունը), որն ավելի հարմար էր՝ արտահայտելու նորաստեղծ հաստատության բովանդակությունը: Այս վերջին օրինակը երևան է հանում այն գործընթացը, որի արդյունքում եզրույթների խառնաշփոթից ի վերջո ընտրվում էր լավագույն տարբերակը, այսինքն՝ այն, որն ամենաքիչն էր ասոցացվում հին հասկացությունների հետ (տե՛ս Rebhan 1986):

XIX դարում արաբերենում քաղաքական տերմինաբանության ներդրումն ուսումնասիրելու բարդությունը շատ դեպքերում եզրույթները շրջանառության մեջ դնելու հստակ միջոցների մասին բավարար տեղեկությունների բացակայությունն է: Նորաբանությունները, որոնք սկսած XIX դարի սկզբից ստեղծել են գրողները, ինչպես Ալ-Ջաֆարթին, կարևոր դեր են խաղացել, բայց նրանք նոր բառերի ստեղծման միակ աղբյուրը չեն եղել: Երբեմն թարգմանիչները դիմել են նախասումանյան արաբա-իսլամական աղբյուրներին, ինչպիսին է Իբն Խալդունի (Ibn Ḥaldūn, մահ. 757/1356) «*Muqaddima*»-ն, որտեղից նրանք փոխառել են որոշ բառեր, օրինակ՝ *istibdād* (բռնապետական իշխանություն) բառը «աբսոլուտիզմ» (բացարձակ միապետություն – ծ.թ.) նշանակությունն արտահայտելու համար, *šūrā* (խալիֆ ընտրելու խորհուրդ) բառը՝ «սահմանադրական կառավարում» նշանակությամբ, *fitna* (պայքար իսլամական խմբավորումների միջև) բառը՝ «հեղափոխություն» նշանակությամբ: Այս բառերի մեծ մասը հետագայում փոխարինվել է ավելի չեզոք, ոչ այնքան իսլամական եզրույթներով (օրինակ՝ *fitna*-ն՝ *tawra*-ով, որը սկզբնապես նշանակում էր «խռովություն, իրաբանցում»):

Արաբերենում տեղ գտած որոշ եզրույթներ անցել են օսմանյան փուլ: Երբ XIX դարի 2-րդ կեսին երիտասարդ օսմանցիները ձևակերպում էին իրենց պատկերացումները կառավարման ու քաղաքական կառուցվածքի մասին, նրանք հաճախ արաբերենից փոխառում էին բառեր, որոնք այլևս կիրառելի չէին կամ հատուկ քաղաքական նշանակություն չունեին արաբերենում: Ավելի ուշ այս եզրույթներից մի քանիսը նորից անցան արաբերենին արդեն իրենց նոր նշանակությամբ, օրինակ՝ «կառավարություն» (*hükümet*, արաբերեն *hukūma*) և «հանրապետություն» (*cumhuriyet*, արաբերեն *jumhūriya*) բառերը: Մյուս եզրույթները, որոնք օսմաներենը փոխառել էր արաբերենից, տարածում չգտան արաբական աշխարհում, օրինակ՝ *mab‘ūt* բառը (արաբերեն *ba‘ata* – *ուղարկել* բառից), որը գործածվում էր օսմանյան *Hey‘et-i Meb‘ūsān*-ի⁴⁰ ներկայացուցիչների համար 1876 թվականից: Մեկ այլ օրինակ է *millet* բառը (արաբերեն *milla* «հավատք, դավանանք»), որը XIX դարում օսմանյան վարչակազմը կիրառել է իրավական կարգավիճակ ունեցող կրոնական փոքրամասնությունների համար, սակայն արաբական քաղաքական տերմինաբանության մեջ այս նշանակությամբ կիրառություն չի ունեցել:

⁴⁰ Պատգամավորների/պատվիրակների խորհուրդ՝ օսմանյան խորհրդարանի ստորին պալատը (ծ.թ.):

Մեկ այլ խումբ են կազմում այն բառերը, որոնք ստեղծվել են հենց արաբական աշխարհում՝ արևմտյան քաղաքական հասկացություններն արտահայտելու համար: Սկզբում այս հասկացություններն արտահայտող օտար բառերը փոխառվում էին, օրինակ՝ *kūmūnizm* կամ *kūmūniyya*՝ «կոմունիզմ», *sūsyāl* կամ *sūsyālist*՝ «սոցիալիստ (ական)», բայց օտար բառերի մեծ մասը շուտով փոխարինվեց արաբերեն համարժեքով: Դրանցից շատերը ստեղծվեցին գոյություն ունեցող արմատներից կամ բառերից՝ անալոգիայի (*qiyās*) միջոցով, օրինակ՝ *iştirākī* – *սոցիալիստական* (*iştiraka* – *մաս կազմել*, *մասնակցել* բառից), որն ավելի նախընտրելի էր *ijtimāʿī* (*ijtimaʿa* – *հավաքել*) և *šūyūʿiyya* բառերից, որոնցից վերջինը ստեղծվել է XX դարում որպես «կոմունիզմ» բառի համարժեք (*šāʿi* – *ընդհանուր*, *հանրային* [սեփականություն] բառից): Շատ դեպքերում եվրոպական (անգլերեն կամ ֆրանսերեն) եզրույթի նշանակությունը նկատելի էր ընտրված արմատում, բայց արաբական համարժեքները նույնպես անխուսափելիորեն իմաստային նոր երանգներ էին հաղորդում: Օրինակ՝ *iştirākī* եզրույթը հաղորդում է մաս կազմելու նշանակություն, որն ընդգծում է սոցիալիզմի մեկ ասպեկտը՝ արտադրության միջոցների ընդհանուր լինելը:

Արաբերենի նոր դերը որպես քաղաքական գաղափարների արտահայտման միջոց, բնականաբար, ազդեց նաև նրա հասարակական կշիռի վրա: Դարեր տևած օսմանյան տիրապետության ընթացքում թուրքերենն արաբական աշխարհում դարձել էր իշխանության ու կառավարման լեզու, և թեև դասական արաբերենը միշտ մնում էր կրոնի և որոշ չափով՝ մշակույթի լեզու, այն կորցրել էր կայսրության վարչական լեզվի իր գործառույթը (տե՛ս նաև վերևում, Գլուխ 5): Օսմանյան կայսրությունում թուրքերենի պաշտոնական կարգավիճակը, սակայն, չէր նշանակում, որ այն հասկանում էին բոլորը: Արաբական շրջաններում բնակչության 1 %-ից պակասն իրականում գիտեր թուրքերեն: Ուստի գործնականում տեղական իշխանություններն ու դատարանները ստիպված էին դիմել թարգմանիչների օգնությանը, որպեսզի հեշտացնեին բնակչության հետ շփումը: Տեղի ներքին շրջանառության փաստաթղթերի մեծ մասը կա՛մ արաբերեն էր, կա՛մ երկլեզու:

Երբ XIX դարի վերջին արաբական աշխարհում ազգայնականությունը սկսեց վերելք ապրել, այն ուղղակիորեն կապված էր արաբերենի հետ, անկախ նրանից՝ այս ազգայնականությունը համաարաբակա՞ն էր, ինչպես Սիրիայում, թե՞ տեղական, ինչպես Եգիպտոսում: Արաբական ինքնությունը արաբերենի հետ կապելը չէր նշանակում հաշվի չառնել Օսմանյան կայսրության գործոնը, և սովորաբար միակ պահանջը արաբական շրջաններում արաբերենի կարգավիճակի բարելավումն էր: Ոչ մեկ անգամ են բողոքներ հնչել տեղի բնակչության ու կառավարության ներկայացուցիչների՝ միմյանց չհասկանալու վերաբերյալ, և տեղական իշխանությունները հաճախ են շեշտել տեղի լեզվին ծանոթ պաշտոնյաներ ուղարկելու անհրաժեշտությունը: Եգիպտոսում XIX դարի ընթացքում արաբերենը վարչական նպատակներով սկսեց աստիճանաբար ավելի շատ կիրառվել, իսկ դարավերջին պաշտոնական նամակագրության մեծ մասն արաբերեն էր: Այնուամենայնիվ, օսմանյան խորհրդարանում արաբ պատ-

վիրակների կողմից արաբերենի կարգավիճակի վերաբերյալ ցանկացած քննարկում անմիջապես հանդիպում էր առարկությունների նրանց կողմից, ովքեր կարծում էին, որ թուրքերենը որպես Օսմանյան կայսրության պաշտոնական լեզու վտանգված է: 1909 թ. իրավական հարցերում թուրքերենից բացի որևէ այլ լեզվի գործածումը պարզապես արգելվեց, իսկ 1910 թ. օսմանյան խորհրդարանին արաբերենով գրված խնդրագրեր ընդունելու հայցը մերժվեց, նույնիսկ արաբական աշխարհի որոշ ներկայացուցիչների կողմից:

Արաբական կոնգրեսը, որը գումարվեց 1913 թ. Փարիզում, կոչ էր անում Օսմանյան կայսրության կազմում գավառական ինքնավարություն սահմանել և միևնույն ժամանակ պահանջում էր արաբերենին տալ պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ինչպես օսմանյան խորհրդարանում, այնպես էլ տեղական կառավարման համակարգում: Բալկաններում տարածքներ կորցնելուց հետո կենտրոնական իշխանությունը սկսեց արաբական գավառների նկատմամբ հետաքրքրություն ցուցաբերել: 1913 թ. հիմնականում արաբալեզու տարածքներում արաբերենով խնդրագրերը թույլատրվեցին, և պաշտոնական հրամանագրերը հրապարակվեցին արաբերեն թարգմանությամբ: Պաշտոնապես արաբերենը նույնիսկ ընդունվեց որպես կրթության ու իրավակարգավորումների լեզու, բայց ամենայն հավանականությամբ այս նոր քաղաքականությունն իրականացվում էր միայն կենտրոնական շրջաններում, ինչպիսիք են Սիրիան ու Լիբանանը: Այս հայցերից և պահանջներից ոչ մեկը չպետք է մեկնաբանվեր որպես կենտրոնական իշխանության նկատմամբ անհավատարմության նշան. շատ դեպքերում դրանք ներկայացվում էին որպես աջակցություն կենտրոնական իշխանությանը և որպես գավառների ու մայրաքաղաքի միջև կապերի ամրապնդման միջոց:

Արձագանքը եվրոպական գաղափարներին արաբական տարբեր նահանգներում տարբեր էր: Եգիպտոսում Նապոլեոնի արշավանքին հաջորդած ժամանակահատվածն առանձնանում էր Եգիպտոսի հասարակության, պատմության ու մշակույթի առանձնահատուկ բնույթի շեշտադրմամբ: Որոշ մտավորականներ նույնիսկ սկսեցին գրել եգիպտական պետության (*watan*) մասին՝ որպես մի բանի, որն ավելին է, քան մուսուլմանական համայնքը (*umma*): Շրջանառվող հիմնաբառեր էին դարձել արդիականացումն ու բարեփոխումը՝ թեկուզև առանց կոնկրետ ծրագրի և միշտ Օսմանյան կայսրության կազմում: Սկզբում այս գրողները բացասական վերաբերմունք չունեին եվրոպական մշակույթի նկատմամբ, բայց XIX դարի ընթացքում եվրոպական երկրների քաղաքական ներկայությունն ու ազդեցությունն աճեց (Թունիսը դարձավ Ֆրանսիայի պրոտեկտորատ 1881 թ., Եգիպտոսը դե ֆակտո դարձավ բրիտանական պրոտեկտորատ 1882 թ.), և դրանց առանձնահատուկ կապերը քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ փոխեցին վերաբերմունքը Եվրոպայի նկատմամբ: Այնպիսի մտածողներ, ինչպիսիք են Ջամալ ադ-Դին ալ-Աֆղանին (*Jamāl ad-Dīn al-Afḡānī* 1839-1897) և Մուհամմադ Աբդուն (*Muḥammad ‘Abduh* 1849-1905), դեմ էին բրիտանական իմպերիալիզմին՝ միաժամանակ ընդգծելով իսլամական մտածողության ու

կրթության բարեփոխման անհրաժեշտությունը: Նրանց կարծիքով այս բարեփոխումը ենթադրում էր ոչ թե արևմտյան պատկերացումների ամբողջական փոխառում, այլ հին իսլամական բարոյական սկզբունքների վերածնունդ. իսլամը ռացիոնալ կրոն էր և միանգամայն ունակ էր հաղթահարելու նոր խնդիրները: Եվրոպական գաղափարները կարող էին օգտակար լինել որոշ առումներով, բայց իր բարոյական ներհատուկ սկզբունքների շնորհիվ իսլամը դրանցից վախենալու առիթ չունեիր: Երբեմն գործածվում է *Nahda* – *արթնացում, վերածնունդ* եզրույթը՝ ցույց տալու այս ժամանակաշրջանի ոգին, երբ որոշ բարեփոխիչներ ակնկալում էին, որ իսլամը վերածնունդ կապրի ամրակայված ուսմունքը (*taqlid*) կուրորեն կրկնելու խավար դարերից հետո: Այս տեսանկյունից, արևմտյան մշակույթին ու գաղափարներին ծանոթանալը կարող էր կատալիզատորի դեր կատարել իսլամական և/կամ արաբական մշակույթի վերածնման գործում:

Լեւանտում արձագանքն ազգայնականությանն այլ էր, քան Եգիպտոսում: Մեծ Սիրիայում արաբ քրիստոնյաները երբեք իսպառ չեն խզել իրենց կապերը Եվրոպայի քրիստոնյաների հետ, և XVII դարից սկսած մշտական շփումներ են եղել մարոնիների և Իտալիայի ու Ֆրանսիայի գիտական (հաճախ կրոնական) հաստատությունների միջև: Այս քրիստոնյաների համար իսլամի և արևմտյան գաղափարների հաշտեցման խնդիր ինքնին չէր առաջանում, և նրանք կարող էին որդեգրել այս նոր գաղափարները՝ առանց իրենց ինքնությանը սպառնացող որևէ վտանգի: Նրանց՝ որպես ոչ մուսուլմանների համար իսլամական կայսրությունը գրավիչ չէր, և նրանք հակված էին ընդգծել արաբերենի և իսլամի միջև տարանջատումը: Մինչ եգիպտական ազգայնական շրջանակում կարևորվում էր եգիպտացի ժողովրդի դերը, սիրիական ազգայնականությունը շատ բանով պարտական էր արաբ քրիստոնյաներին, ինչով էլ մասամբ բացատրվում է դրա առավել ընդգծված համաարաբական բնույթը: Լեզվի, ոչ թե կրոնի համախմբող դերի վերաբերյալ իրենց տեսակետներին համապատասխան՝ լիբանանցի քրիստոնյաները կարևոր դեր խաղացին արաբագիտության վերածնման գործում XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին (օրինակ՝ Նասիֆ ալ-Յազիջի (*Nāṣif al-Yāzījī*), 1800-1871):

Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեկնարկից հետո գավառների և կենտրոնական կառավարության միջև քաղաքական անհամաձայնությունն ավելի ու ավելի հաճախ ներկայացվում էր որպես արաբների ու թուրքերի միջև հակասություն: 1916թվականի արաբական ապստամբությունը նպատակ ուներ ստեղծելու արաբական թագավորություն՝ որպես օթևան ծագումով արաբ բոլոր արաբախոսների համար: Թեև արաբ մտածողները հաճախ տարակարծիք էին այն հարցում, թե ինչպես պիտի ձևավորվի իրենց ազգն ապագայում, նրանք բոլորն էլ համաձայն էին, որ այն պետք է լինի արաբախոս: Ճիշտ է՝ արաբական աշխարհում, չնայած աշխարհիկ պետություն ստեղծելու ջանքերին, ինչպես դա արել էր Աթաթուրքը Թուրքիայում, իսլամը մնաց ամենակարևոր միավորող գործոնը: Սակայն քաղաքական մտքի շատ ներկայացուցիչների համար իսլամն էապես ու անքակտելիորեն կապված էր արաբերե-

նի հետ: Այսպես, օրինակ, Շաքիբ Արսլանի (Şakîb 'Arslân, 1896–1946) կարծիքով որ համայնքը սահմանվում է իր կրոնով, և քանի որ արաբները կազմում էին իսլամական ումմայի առանցքը, արաբերենն իսլամի իրական լեզուն էր, ուստի յուրաքանչյուր մուսուլման պետք է սովորեր արաբերեն: Առարկելով այդ ամենին՝ Սատի ալ-Հուսրին (Sâti' al-Huṣrî, 1880–1968) պնդում էր, որ հենց լեզուն է սահմանում ազգը, հետևաբար արաբ ազգը պետք է ներառի բոլոր նրանց, ովքեր խոսում են արաբերեն: Այս առումով նա հակադրվում էր և՛ իսլամական ազգայնականներին, որոնք ցանկանում էին միավորել բոլոր մուսուլմաններին, և՛ տարածաշրջանային ազգայնականներին, ինչպիսիք են եգիպտացիները, որոնց առաջնահերթ խնդիրն աշխարհագրական հստակ տեղակայում ունեցող ազգի համար պետականություն ձեռք բերելն էր:

12.3. Բառապաշարի բարեփոխումը

XIX դարում զարգացում ապրեց արաբերենով լույս ընծայվող պարբերական մամուլը: Առաջին արաբական պարբերականը Եգիպտոսի կառավարության *al-Waqā'i al-Miṣriyya* (1828) թերթն էր, որը հիմնեց Մուհամմադ Ալին: Ապա հետևեցին այլ թերթեր թե՛ Եգիպտոսում, թե՛ այլ երկրներում: Մասնավոր թերթերի հրատարակման գործում արաբ քրիստոնյաների ներգրավվածությունը շեշտադրեց այս գործընթացի արաբական բնույթը: Սիրիայում լեզվի բարեփոխիչների գործունեությունը, ինչպիսիք են Ֆարիս աշ-Շիդյալը (Fāris aṣ-Ṣidyāq, 1804–1887) և Բութրուս ալ-Բուսթանին (Buṭrus al-Bustānī, 1819–1883), խթան հանդիսացավ բառապաշարի խիստ անհրաժեշտ արդիականացման համար: Ալ-Բուսթանին, օրինակ, հրատարակել է արաբերենի առաջին ժամանակակից լայնածավալ բառարանը՝ *al-Muhīt*-ը, որը, իհարկե, հիմնականում փոխառել է դասական շրջանի բառարաններից, բայց, այնուամենայնիվ, նպատակ է ունեցել ներկայացնելու բոլոր նոր, հետաքրքիր գաղափարներն ու հասկացություններն արաբական «հանդերձանքով»:

Սա չի նշանակում, որ արաբ լեզվաբանների շրջանում կար կոնսենսուս այն հարցի շուրջ, թե որն է դեպի արաբերեն արևմտյան պատկերացումների հոսքը կառավարելու լավագույն միջոցը: Ճիշտ այնպես, ինչպես քաղաքական մտածողներն էին տարբերվում իսլամի ու իսլամական քաղաքակրթության և արևմտյան/քրիստոնեական մշակույթի հետ դրա փոխհարաբերությունների վերաբերյալ իրենց պատկերացումներում, այնպես էլ լեզվի բարեփոխիչներն էին տարակարծիք. ոմանք կարծում էին, որ արաբերենի բառապաշարն ինքնին բավարար էր՝ այդ ժամանակաշրջանի անհրաժեշտ բոլոր հասկացություններն արտահայտելու համար, ոմանք միանգամայն կողմ էին արևմտյան բառերի մեծածավալ ներհոսքին ու բառապաշարի ամբողջական վերանայմանը: Ավելի զգույշ մոտեցումներում արտացոլվում էին այս շրջանի որոշ քաղաքական մտածողների պատկերացումները: Նրանք պնդում էին, որ արաբերենն ինքնին կատարյալ լեզու է, բայց մարդիկ սկսել են այն աղավաղել: Այն, ինչ պետք էր, դասական լեզվի մաքրությանը վերադառնալն էր:

Լեզվի արդիականացման գործընթացում XX դարի սկզբին առանցքային դեր խաղացին արաբական ակադեմիաները: Ստեղծված լինելով Եվրոպայի խոշոր լեզվական ակադեմիաների մոդելով (Դամասկոսի և Կահիրեի ակադեմիաները, օրինակ, ստեղծվել են Académie française՝ ֆրանսերենի ակադեմիայի օրինակով)՝ նրանց նպատակն էր կյանքի կոչել գաղափարներ ժամանակակից աշխարհում արաբերենի դիրքի վերաբերյալ, որը տարածված արտահայտություն էր դարձել Նահդայի շրջանում: Միրիայում իր կարճատև գահակալության ընթացքում Ֆայսալ թագավորը մտահոգություն հայտնեց կրթական համակարգի որակի և գրադարաններ, ձեռագրերի հավաքածուներ ու թանգարաններ ստեղծելու միջոցով մշակութային ժառանգությունը պահպանելու վերաբերյալ: *Dīwān al-ma'ārif*-ը, որը ստեղծվել էր այդ նպատակով, հանձնվեց Քուրդ Ալիի (1876-1953թթ.) նախագահությանը, որը եղել էր ազգային գրադարանի (*Dār al-Kutub az-Zāhiriyya*) հիմնադիրը: 1919 թ. խորհրդի երկրորդ խնդիրը՝ արաբերենի մշակումը, վստահվեց արաբական աշխարհում առաջին լեզվական ակադեմիային՝ *al-Majma' al-'Ilmī al-'Arabī*, որն այժմ կոչվում է *Majma' al-Luġa al-'Arabiyya bi-Dimašq* (Դամասկոսի արաբերեն լեզվի ակադեմիա):

Ակադեմիան ի սկզբանե երկու նպատակ էր հետապնդում, մի կողմից՝ պաշտպանել արաբերենի անխաթարությունը և զերծ պահել այն բարբառային ու օտար ազդեցությունից, մյուս կողմից՝ արաբերենը հարմարեցնել ժամանակակից կարիքներին: Այս նույն գործառույթները նշված են նաև Կահիրեի ակադեմիայի կանոնադրության մեջ (*Majma' al-Luġa al-'Arabiyya al-Malikī*, 1955 թվականից կոչվում է *Majma' al-Luġa al-'Arabiyya*), որը 1932 թ. հիմնադրել է Ֆուադ I-ը: Գործնականում, սկսած 1960 թվականից, Կահիրեի ակադեմիայի գործառույթը արաբական նոր տերմինաբանության ստեղծումն է, ինչպես նաև արաբական գրի ու քերականության բարեփոխումը: Նոր եզրույթները ներդրվում են խորհրդակցությունների ու քննարկումների բարդ գործընթացի արդյունքում. դրանք առաջարկվում են ակադեմիայի բազմաթիվ ենթահանձնաժողովներում, որոնցից յուրաքանչյուրը պատասխանատու է գիտության որոշակի ոլորտի համար, և ակադեմիայի ընդհանուր ժողովի կողմից հաստատվելուց հետո դրանք հրապարակվում են նրա ամսագրում: Սովորաբար նոր եզրույթի առաջարկը հանգեցնում է ակադեմիայի նիստերում երկար ու երբեմն բուռն քննարկումների, և կարող է տարիներ տևել, մինչև առաջարկվող եզրույթն ի վերջո հայտնվի բառարաններում ու տեխնիկական բառագրքերում:

Իրաքի (*al-Majma' al-'Ilmī al-'Irāqī*, հիմնադրվել է 1947 թ.) և Հորդանանի (*Majma' al-Luġa al-'Arabiyya al-'Urdunnī*, հիմնադրվել է 1976 թ.) ակադեմիաներն ավելի ուշ են ստեղծվել և երկրորդային նշանակություն ունեն լեզվի արդիականացման գործընթացում: Իրաքի ակադեմիան, ըստ ամենայնի, ավելի շատ կենտրոնացած է դասական տեքստերի խմբագրման վրա՝ փորձելով նպաստել «ժառանգության վերակենդանացմանը» (*'ihyā' at-turāt*), իսկ Հորդանանի ակադեմիան ծառայում է որպես Հորդանանում կրթության արաբականացման միջոց: Մադրիբում լեզվական ակադեմիաները սովորաբար ավելի շատ մտահոգված են արաբերենի դիրքերի ամրապնդմամբ՝ հա-

կառակ ֆրանսերենի, ինչպես *Akādimiyyat al-Mamlaka al-Magribiyya*-ն Ռաբաթում, որը հիմնադրվել է 1981 թ. և որի կենտրոնական գրասենյակն է *Bureau de coordination sur l'arabisation dans le monde arabe* (Արաբական աշխարհում արաբականացումը համակարգող գրասենյակ՝ *Maktab tansiq at-ta'rib*): Եղել են լեզվական ակադեմիաների համաարաբական ասոցիացիա ստեղծելու որոշ փորձեր, բայց ազգային ակադեմիաները խանդով են պահպանում իրենց անկախությունն ու ինքնավարությունը, այնպես որ, ավելի բարձր մակարդակում համագործակցելը լավագույն դեպքում նվիրական գաղափար է և կարծես թե որևէ կոնկրետ արդյունքի չի հանգեցրել:

Լեզվի բարեփոխման ամենահրատապ խնդիրը բառապաշարի ընդլայնումն էր: Բացի XIX դարակզբին եվրոպական քաղաքական գաղափարախոսությունների հետ առնչվելուց՝ արաբական գավառները ծանոթացան մի շարք նոր տեխնիկական հասկացությունների և առարկաների, որոնց համար պետք էր անվանումներ ստեղծել: Քաղաքական ու տեխնիկական տերմինաբանության բառապաշարի ընդլայնումն այս ժամանակաշրջանում կարելի է համեմատել այն ժամանակաշրջանի հետ, երբ արաբները համալրվեց բոլորովին նոր բառապաշարով, այն է՝ VIII-IX դարերը, երբ հունարեն տրամաբանական, բժշկական ու փիլիսոփայական աշխատությունների թարգմանության գործընթացն անհրաժեշտություն առաջացրեց ստեղծելու շատ նոր բառեր (տե՛ս վերևում, Գլուխ 5):

Դասական ու ժամանակակից շրջանների թարգմանությունների հիմնական տարբերությունը միաձևության աստիճանն է: Սկզբում դասական շրջանի թարգմանիչները ազատ են եղել իրենց տերմինաբանությունը ստեղծելու հարցում, սակայն Ալ-Մամունի կողմից *Bayt al-Hikma*-ի ստեղծմամբ, «հունական» գիտակարգերի՝ բժշկության, փիլիսոփայության ու տրամաբանության տերմինաբանությունն ավելի ու ավելի նույնական դարձավ: XX դարում, նույնիսկ ավելի շատ, քան XIX դարում, բառապաշարի ընդլայնումը մեկնարկեց միաժամանակ մի քանի տարբեր վայրերում: Կարելի է ասել, որ XIX դարում խոշոր կենտրոնները՝ Եգիպտոսը և Սիրիան, առնվազն կապի մեջ էին իրար հետ, և Եգիպտոսում լեզվի արդիականացման ուղղությամբ աշխատող մարդկանց մի մասը եկել էր Սիրիայից: Բայց XX դարում յուրաքանչյուր երկիր ընտրեց բառապաշարի արդիականացման սեփական ուղին, և նույնիսկ ակադեմիաները չկարողացան միավորել «ազգային» տերմինաբանությունները: Որոշ ոլորտներում, իհարկե, տերմինաբանության տարբերությունները մեծապես վտանգում էին արաբական տարբեր երկրների գիտնականների ու հետազոտողների համագործակցությունը, օրինակ՝ բժշկության ու բնական գիտությունների ոլորտում, և այդ տեխնիկական առարկաներից մի քանիսի համար համաարաբական բառացանկեր, իրոք, կազմվել են:

Կարելի է առանձնացնել նոր բառապաշար ստեղծելու հետևյալ մեթոդները՝

1. օտար բառի փոխառություն,
2. օտար բառի ձևաբանական և (կամ) հնչյունաբանական հարմարեցում,

3. գոյություն ունեցող արմատի անալոգիական ընդլայնում,
4. օտար բառի թարգմանություն,
5. գոյություն ունեցող բառի իմաստային ընդլայնում:

Այս մեթոդները բառապաշարի ստեղծման հաջորդական փուլեր չեն. դրանք քաղաքակրթական նոր հասկացություններն արտահայտելու տարբեր եղանակներ են: Այնուամենայնիվ, որոշակի միտում կա դրանք հաջորդաբար անցնելու՝ սկսած օտար բառերի մեծածավալ փոխառություններից, որոնք հետո աստիճանաբար հարմարեցվում են լեզվի կառուցվածքին: Նոր բառի ընտրությունը կախված է բազմաթիվ գործոններից, ինչպիսիք են թարգմանվելիք հասկացության բնույթը և մշակութային ու քաղաքական հանգամանքները: Հաճախ նոր հասկացությունը ներմուծվում է օտար բառի ձևով: Նման օտար փոխառությունները սովորաբար գրվում են լատինատառ, փակագծերում կամ տառադարձվում և գրվում են չակերտներում: Այսպես՝ ներկայումս գիտական տեքստերում կարելի է գտնել այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են «լազերը»՝ արաբերեն տառադարձմամբ, որին հաջորդում է նույն բառը՝ լատինատառ: Երբեմն նույնն արվում է նաև հատուկ անունների դեպքում:

Թեև թե՛ դասական շրջանում, թե՛ նոր ժամանակներում կային մաքրամոլներ (պուրիստներ), որոնք ձգտում էին արաբերենից իսպառ վերացնել բոլոր օտար փոխառությունները, մարդկանց մեծամասնությունը պատրաստ էր դրանք ընդունել՝ այն պայմանով, որ հարմարեցված լինեին արաբերենի կառուցվածքին և՛ հնչյունական (առանց օտար հնչյունների ու արաբերենում բաղաձայնների անթույլատրելի համակցությունների), և՛ ձևաբանական կառուցվածքով: Դասական շրջանում արաբականացման այս գործընթացը (*ta'rib*) շատ հաջող է ընթացել, չհարմարեցված բառերը խիստ փոքրաթիվ են եղել: Ժամանակակից շրջանում ակադեմիկները որդեգրել են սահմանափակող քաղաքականություն՝ փոխառություններ թույլատրելով միայն գիտական տերմինաբանության մեջ: XIX դարի շատ քաղաքական փոխառություններ (օրինակ՝ վերոհիշյալ կոմունիզմը) ի վերջո փոխարինվել են արաբական բառերով, մինչդեռ զուտ գիտական ու տեխնիկական եզրույթները (օրինակ՝ *hīdrūkarbūn* – *ածխաջրածին*, *klūrūfūrm* – *քլորոֆորմ*) պահպանվել են իրենց օտար ձևով:

Իրական հակասությունը ծագեց այն հարցի շուրջ, թե արդյոք օտար բառերը կարող են օգտագործվել որպես գործուն արմատներ՝ նոր ածանցյալ ձևեր կազմելու համար, թե ոչ: Դասական արաբերենում, երբ օտար բառն ընդունվում և հարմարեցվում էր, այն կիրառվում էր ինչպես ցանկացած արաբական բառ, սակայն արդի շրջանում ակադեմիկները փորձեցին նոր ածանցյալ ձևերը սահմանափակել և թույլ տալ միայն գիտական տերմինաբանության մեջ: Ոմանք ափսոսանք էին հայտնում արաբերենի մեջ այս «ներխուժման» համար՝ նախընտրելով օտար բառերը թողնել իրենց սկզբնաղբյուր լեզվի ձևով, որպեսզի դրանք առանձնանան արաբերենից, մյուսներն արաբականացման մեջ էին տեսնում լավագույն լուծումը՝ լեզվի ամբողջականությունը պահպանելու համար: Երբ օտար բառը ներմուծվում էր, գիտնականները շուտով ստանում էին նոր բառեր, ինչպիսիք են *tamāgnut* – *մագնիսականացում* (*māḡnatīs*-ից) և

mubastar – *պաստերիզացում* (*bastara* – *պաստերիզացնել* բառից): Բայց արմատի աբստրահման հզոր մեխանիզմը չսահմանափակվեց գիտական տերմինաբանությանը: Ճիշտ այնպես, ինչպես բարբառախոսները վերանայեցին օտար բառերը և ինտեգրեցին դրանք իրենց բառապաշարի մեջ, գրողները ևս չվարանեցին ածանցյալ նոր ձևեր ստեղծել ընդունված փոխառություններից: Այս գործընթացի բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել, օրինակ՝ *talfaza*, *talfana* բայերը *tilifizyūn*, *tilifūn* բառերից, կամ ներքին կազմության հոգնակիները՝ *ʿaflām*, *bunūk*՝ *ֆիլմ*, *բանկ* գոյականներից: Չնայած ակադեմիաների դիմադրությանը՝ այդ ածանցումներից մի քանիսն ընդունվեցին:

Նույնիսկ նրանք, ովքեր ընդունում էին օտար փոխառությունները, սովորաբար համաձայնում էին, որ գոնե տեսականորեն ամենաճիշտ լուծումը օտար բառերը «մաքուր» արաբերեն բառերով փոխարինելն է: Այս համատեքստում լեզվի կառուցվածքը կարևոր գործոն էր: Գերմանական լեզուներում բառաբարդումներ կազմելու հնարավորությունը լեզվակիրներին թույլ է տալիս ստեղծել գոյություն ունեցող բառերի նոր համակցություններ՝ օտար հասկացություններն ու առարկաները (նեոլոգիզմներ՝ նորաբանություններ) արտահայտելու համար: Արաբերենում, ընդհակառակը, բառաբարդումների օգտագործման հնարավորությունը խիստ սահմանափակ էր, բայց լեզուն ուներ նոր բառեր կազմելու մեկ այլ գործիք՝ այսպես կոչված *qiyās*-ը՝ «անալոգիան», որը ձևաբանական կաղապարների գործարկումն էր փոխառված կամ գոյություն ունեցող արմատների վրա: Ներքին *qiyās*-ում այդ նպատակով գործածվել են գոյություն ունեցող արմատներ: Ջանալով կարգավորել նոր բառերի առաջացման գործընթացը՝ Կահիրեի ակադեմիան որոշ ձևաբանական կաղապարներ հայտարարեց արդյունավետ, ինչը նշանակում էր, որ դրանք կարող են օրինականորեն օգտագործվել նորաբանություններ ստեղծելու համար (տե՛ս Աղյուսակ 12.1):

կաղապար	նշանակություն	օրինակ
<i>mifʿal</i> , <i>mifʿāl</i> , <i>mifʿala</i>	գործիք	<i>mijhar</i> – մանրադիտակ <i>mindār</i> – հեռադիտակ <i>mirwāḥa</i> – վարսահարդարիչ
<i>-iyya</i> <i>fiʿāla</i>	վերացական գոյական մասնագիտություն	<i>iḥtirāqīyya</i> – դյուրավառություն <i>qiyāda</i> – առաջնորդություն <i>ṣiḥāfa</i> – լրագրություն
<i>faʿʿāl</i>	մասնագետ	<i>sawwāq</i> – վարորդ <i>ṭayyār</i> – օդաչու
<i>fuʿāl</i>	հիվանդություն	<i>buwāl</i> – միզափյուծություն <i>buḥār</i> – ծովային հիվանդություն

Աղյուսակ 12.1. Բառաստեղծման թույլատրելի կաղապարները արդի գրական արաբերենում

Qiyas-ի՝ այստեղ նշված օրինակներում նոր բառերի կառուցվածքը բուն արաբական է, բայց շատ դեպքերում օտար բառի իմաստը որոշվում է արմատների ընտրությամբ: Նման դեպքերում մենք խոսում ենք փոխառության թարգմանության մասին (բառապատճենում, *Lehnübersetzung*): Բառերի համակցությունները, որոնք կայուն արտահայտություններ են, սովորաբար ստեղծվում են օտար բառերի օրինակով: Օրինակ՝ «արբանյակ» բառի համար կիրառվող արաբերեն արտահայտությունը՝ *qamar šināʾī* (բառացիորեն՝ «արհեստական լուսին») հավանաբար թարգմանված է ֆրանսերենից (կամ ռուսերենի՝ ց): Նույնիսկ այն դեպքում, երբ արաբերեն արտահայտությունը չունի օտարալեզու ուղիղ համարժեք, անգլերեն կամ ֆրանսերեն նշանակությունն ակնհայտ է, օրինակ՝ ֆուտբոլային տերմինաբանությամբ «heading» բառի դեպքում՝ *la ʿiba l-kura bi-r-raʿs* (բառացի՝ գնդակը գլխով խաղարկել): Փոխառության թարգմանություն են նաև մեծ թվով դարձվածային արտահայտություններ ու փոխաբերություններ, հատկապես մեղիայի լեզվում: Ժամանակի ընթացքում այս թարգմանությունները դառնում են արաբական դարձվածքաբանության մաս և այլևս օտար չեն ընկալվում: Նման փոխառություններից ամենահաճախ մեջբերվող օրինակը *la ʿiba dawran – դէր խաղալ* արտահայտությունն է: Մեկ այլ օրինակ է նախդիրների գործածումը օտար կառույցների ազդեցությամբ, օրինակ՝ *iltaqā/iltaqā maʿa – հանդիպել/հանդիպել [մեկի] հետ* և շարահյուսական պատճենումների դրսևորումը, օրինակ՝ *mā ʿidā*՝ անգլերենի *whether – թե արդյոք* նշանակությունը թարգմանելու համար, օրինակ՝ *saʿala mā ʿidā – հարցնել, թե արդյոք*:

Արաբերենի բառապաշարի ընդլայնման ամենագնահատելի միջոցը, թեև ոչ միշտ ամենահաջողը, գոյություն ունեցող բառի իմաստային ընդլայնումն էր՝ դրան ժամանակակից իմաստ տալով: Նոր բառերի համար համապատասխան ձևերի փնտրտուքում հին բեղվինական բառապաշարը վերակենդանացնելու փորձերը հազվադեպ էին հաջողվում, հավանաբար հենց այն պատճառով, որ դրանք գործածելի չէին, հետևաբար անծանոթ էին սովորական խոսողին: Հաջողված բառերի օրինակներից մեկը «գնացք» բառն է՝ *qitār*, որն ի սկզբանե նշանակում էր «քարավան»: Բայց *hādīya – առաջին ուղտ* բառը երբեք չկիրառվեց «լոկոմոտիվ» նշանակությամբ (որի համար ընդունվեց *qātira* բառը): Վերակենդանացած բառերը հաջողություն էին ունենում հիմնականում մեկ հեղինակի ջանքերի շնորհիվ, օրինակ՝ *jarīda – թերթ* (նախնական իմաստը՝ արմավենու տերևի շերտ, որն օգտագործվում էր գրելու համար) և *majalla – ամսագիր* (նախնական իմաստը՝ մատյան, գիրք) բառերը, որոնք ներկայացրել են համապատասխանաբար Ալ-Շիդյակն ու Ալ-Յազիջին: Ակադեմիաների առաջարկներից շատերը, սակայն, երբեք ընդհանուր տարածում չգտան, որովհետև չափազանց արհեստական էին, օրինակ՝ *jammāz – արագուտն [ավանակ]*՝ տրամվայի համար (շարունակեց կիրառվել *trām* բառը), կամ *ʿirzīz – ամպրոպի ձայն*՝ հեռախոսի համար (շարունակեց կիրառվել *tilifūn* բառը, թեև դասական արաբերենի *hātīf* բառը, որը նշանակում էր «չերնացող մարդ, որի ձայնը լսվում է», գնալով ավելի հաճախ է կիրառվում):

Չնայած արաբերենի անվանական ու բայական կադապարների խիստ արդյունավետ լինելուն՝ բառամթերքը մշակողները շարունակում էին բառապաշարի ընդլայնման լրացուցիչ միջոցներ փնտրել: Արևմտյան լեզուների մեծ մասում լատիներեն և հունարեն նախածանցների ու վերջածանցների գործածումը գիտական բառապաշարն ընդլայնելու գորեղ միջոց է, ինչը չկա արաբական բառակազմության մեջ: Վաղ փուլում *lā-* և *ḡayr-* ժխտական մասնիկների հետ համակցությունները գործածվել են հունարեն *a-* ժխտական նախածանցով եզրույթների համարժեքները ստեղծելու համար: Արդի շրջանում դրանք ծառայում էին որպես արաբերենի բառապաշարում նախածանցների ներմուծման մոդել, սկզբում՝ միայն ժխտական մասնիկներով, օրինակ՝ *lā-* (*lā-nihā*՝ *ի – անսահման, lā-ʿadriyya – ազնուստիցիզմ*), *ḡayr-* (*ḡayr-šar*՝ *ի – անօրինական, ḡayr-mašrū*՝ *– ապօրինի*): Հետագայում այս գործառույթով կիրառվել են մի քանի նախադրվող միավորներ, օրինակ՝ *šibh-* (*šibh-jazīra – թերակղզի, šibh-rasmī – կիսապաշտոնական*), *qab-* (*qab-tārīḥ – նախապատմություն*): Ձևաբանորեն այս բառերը բաղադրյալ են. *lā-nihā*՝ *ի-ից մենք կարող ենք կամել, օրինակ, al-lā-nihā ʿiyya – անսահմանություն գոյականը, որում հողը նախադրվում է ողջ կապակցությամբ:*

Դասական արաբերենում բառերի համակցումից նոր արմատներ ստեղծելու (կոչվում է *naht*) սահմանափակ հնարավորություններ կային. որպես կանոն, անվանական արտահայտություններից առաջացած դելոկուտիվ՝ արտահայտչական բայերն են, օրինակ՝ *basma*՝ *ասել «Աստծո անունով» (bi-smi llāhi), ḥamdala*՝ *ասել «փառք Աստծո» (al-Hamdu lillāhi)*, կամ բաղադրյալ անուններից առաջացած ածականները, օրինակ՝ *ḥanaḥ*՝ *«Աբու Հանիֆային պատկանող», abqas*՝ *«Աբդ ալ-Կայսին պատկանող»:* Արդի շրջանում նոր բառեր ստանալու այս մեթոդը գիտական բառապաշար ստեղծելու նպատակով կիրառելու նախաձեռնություններն այնքան տարածված էին դարձել, որ 1953 թ. Կահիրեի ակադեմիան ստիպված եղավ որոշում կայացնել: Ըստ ակադեմիայի՝ *naht*-ի մեթոդը թույլատրելի էր միայն գիտական լեզվում, և արդյունքում ստացված եզրույթները պետք է պարզ լինեին: Այնպիսի բառերը, ինչպիսիք են *fahmā*՝ *ʿiyyāt*-ը՝ *«աճխաջրեր»* (< *fahm – աճխածին + mā*՝ *– ջուր*) և *ḥalma*՝ *ʿa*-ն՝ *«հիդրոլիզացնել»* (< *hallala – լուծել + mā*՝ *– ջուր*) բավարարում էին այս պայմաններին: Նույնկերպ *kahra*՝ *«էլեկտրա»* բաղադրիչով համակցումները, ինչպես՝ *kahramagṇaṭīṣ*՝ կամ նույնիսկ *kahraṭīṣ*՝ *– էլեկտրամագնիսական, kahra-riʿawī – էլեկտրաօդաճնշական, kahra-kīmīyā*՝ *– էլեկտրաքիմիական*, և նաև *šibh-* բաղադրիչով համակցումներն արժանացել են ակադեմիայի հավանությանը:

Ընդհանուր առմամբ, սակայն, ակադեմիայի մոտեցումը բառաբարդումների հարցում պահպանողական էր, և առաջարկների մեծ մասը համարվում էր «արաբերենի ոգուն» հակասող: Որոշ բառեր, ինչպիսիք են *ʿarbarijl*՝ *– չորքոտանի* (< *ʿarba*՝ *չորս + rijl*՝ *ոտք*), *qatjara*՝ *– լարինգոտոմիա* (< *qat*՝ *կտրելը + ḥanjara*՝ *կոկորդ*) կամ *sarmana*՝ *– լուսնոտություն* (< *sayr*՝ *գնալը + manām*՝ *քուն*) հանդիպեցին դժգոհությունների: Շատ ավելի ծայրահեղ առաջարկներ միանգամից մերժվել են իմաստի ոչ պարզ լինելու պատճառով, ինչպիսիք են *mutamāṭir*՝ *– պոլիմեր* (< *mutamāṭil*՝ *միատարր*

+ *mutakāṭir*՝ բազմապատիկ) կամ *musjanāhiyyāt* – *ուղղաթև միջատներ* (< *mustaqīm*՝ ուղիղ + *janāh*՝ թև): Մյուս կողմից, որոշ չափով տարածված են դարձել ածականական բարդությունները, օրինակ՝ *šarq-ʿawsatī* – *մերձավորարևելյան* (< *aš-Šarq al-ʿAwsat* – *Մեր-ձավոր Արևելք*), *raʿsmālī* – *կապիտալիստական* (< *raʿs māl* – *կապիտալ*), *barmāʿī* – *երկ-կենցաղ* (< *barr*՝ ցամաք + *māʿ*՝ ջուր), *ʿumamī* – *ՄԱԿ-ին առնչվող* (< *al-ʿumam al-muttaḥida*), *mā fawqa l-banafsajī* – *ուլտրամանուշակագույն* (< *fawqa*՝ վերևում + *banafsaj*՝ մանուշակ), *taḥta l-aḥmar* – *ինֆրակարմիր* (< *taḥta*՝ տակ + *aḥmar* – կարմիր):

Սովորաբար մեկ իմաստային տիրույթում նոր բառեր ստեղծելու բոլոր մեթոդները կիրառվում են միաժամանակ, թեև կա որոշակի փոփոխություն անցնելու միտում: Ժամանակակից բառապաշարից բերված մի քանի օրինակով կարելի է ցույց տալ, որ եզրույթների մի խումբ ստեղծելու համար միաժամանակ տարբեր մեթոդներ են կիրառվել: Ֆուտբոլային տերմինաբանության մեջ բոլոր օտար եզրույթները փոխարինվել են արաբերեն բառերով.

բառապատճենում

բառիմաստի ընդլայնմամբ

ḍarba

հարված

մասնակի բառապատճենում

murāqib al-ḥuṭūṭ

եզրային մրցավար

բարդության պատճենում

ḍarba rukniyya, ḥurra,

անկյունային, ազատ հարված

ḍarbat al-marmā, al-jazāʿ

հարված դարպասից, տուգանային (հարված)

ḥāris al-marmā

դարպասապահ

նորաբանություն

marmā

դարպաս

tamrīr

փոխանցում

շրջասություն

la ʿiba l-kura bi-r-raʿs

գլխով խաղարկել

իմաստային ընդլայնում

tasallul

խաղից դուրս (բոց.՝ ինֆիլտրացիա)

muḥāwara

գնդակը խաղարկելը (բոց.՝ մեկին ներքաշելը վեճի վեջ)

Այս օրինակը նաև ցույց է տալիս, որ նոր եզրույթը դասակարգելը կարող է դժվար լինել: *Marmā* – *դարպաս* բառը, օրինակ, կարող է դիտարկվել որպես նորաբանություն (տեղ, ուր մեկն ինչ-որ բան է նետում), կամ որպես գոյություն ունեցող բառի, (նշանակում է «թիրախ»), իմաստային ընդլայնում:

Համակարգչային տերմինաբանության ոլորտում ժամանակին համաքայլ գնալու և առաջադեմ երևալու ցանկությունն ու հակումը դեպի մաքրամոլություն մրցակցում են, ինչը հանգեցնում է անգլերեն եզրույթների փոխարինմանը նորաբանություններ-

րով: Ամենուր առկա *kumbyūtur*-ը (կամ նմանատիպ տառադարձությունները) կարծես թե դուրս է մղվում, և շատ հավանական է, որ ակտիվորեն առաջ մղվող *hāsūb* – *հաշ-վիչ մեքենա* բառն ի վերջո հաղթի: Համակարգչային որոշ արաբերեն եզրույթներ արդեն դարձել են կիրառելի, ինչպիսիք են *munassiq al-kalima* – *էլեկտրական գրամեքենա* (տեքստային պրոցեսոր), *šāša* – *համակարգչի էկրան* և *bank al-ma lūmāt* – *տվյալների բանկ*:

Արաբերենի ժամանակակից լեզվաբանական տերմինաբանության ոլորտը ակադեմիաների մաքրամոլության ու ժամանակակից լեզվաբանների վերաբերմունքի միջև հակադրության օրինակ է: Չկա միասնական կարծիք հենց «լեզվաբանություն» բառի շուրջ: Արաբական աշխարհի արևելքում *ilm al-luġa*-ն կամ *luġawiyyāt*-ը բավականին ընդունված են, սակայն արևմուտքում լեզվաբանները դեմ են ավանդական եզրույթին և այն փոխարինում են *alsuniyya* կամ *lisāniyyāt* բառերով: Ժամանակակից լեզվաբանության երկու կենտրոնական հասկացությունների՝ ձևային և հնչյունային պաշտոնական արաբերեն համարժեքներն արտահայտվում են շրջասությամբ՝ *unṣur dāll* – *նշանակող տարր* և *waḥda ṣawtiyya* – *հնչյունական միավոր* (ALECSO-ի բառացանկը): Բայց լեզվաբանների մեծ մասը պարզապես տառադարձում է անգլերեն եզրույթները՝ *mūrfim* և *fūnīm*: Լեզվաբաններից մեկը (Mseddi 1984) ստեղծել է բոլորովին նոր եզրույթներ՝ *ṣayġam* (պարունակում է *ṣīġa* – *ձև* բաղադրիչը) և *ṣawtam* (պարունակում է *ṣawt* – *ձայն* բաղադրիչը):

Սոցիալական մեդիայի (*wasāʾiṭ at-tawāṣul al-ijtimāʾi*) տերմինաբանության մեջ կարծես գերիշխում են արաբերեն եզրույթները, որոնցից շատերը փոխառության թարգմանություններ՝ պատճենումներ են, օրինակ՝ *waṣla* – *link*՝ հղում, *mawqiʿ* – *կայք*, *aš-šabaka al-ʿankabūtiyya* – *համաշխարհային համակարգչային ցանց* (որի համար *wib* տարբերակն ավելի ու ավելի տարածված է դառնում «Ֆեյսբուքում» ներկայիս թարգմանության պատճառով), *dardaša* – *տեքստային հաղորդագրություններով զրույց*, *mudawwana* – *բլոգ*. Երբեմն ընտրվում են բավականին բարդ նկարագրություններ, օրինակ՝ *milaff ta rīf al-irtibāṭ*՝ «cookie» բառի համար:

12.4. Գրական արաբերենը ժամանակակից աշխարհում

Ե՛վ բառապաշարի ստեղծումը, և՛ տարածաշրջանային բազմաձևությունը գործոններ են, որոնք նպաստել են լեզվի աստիճանական ձևափոխմանը, այնպես որ, դասական արաբերենն այլևս չի կարող համարվել նույնական իր ժամանակակից տարբերակի հետ, որն ընդունված է անվանել ժամանակակից գրական արաբերեն: Գաղափարական առումով, իհարկե, ժամանակակից լեզուն դեռևս նույնն է, ինչ Ղուրանի ու դասական շրջանի լեզուն, բայց գործնականում հեշտ է նկատել, որ կան տարբերություններ, որոնք ոչ միշտ են բառապաշարային: Դա, մի կողմից, պայմանավորված է նրանով, որ դասական լեզվի շատ առանձնահատկություններ այլևս կիրառելի չեն: Այսպես, օրինակ, ժամանակակից տեքստերում հազվադեպ կարելի է գտնել բայանվան կիրառություն ենթակայի ու խնդրի հետ, ինչը բավականին տարածված է

դասական շրջանի տեքստերում: Հնացել են նաև որոշ ձևեր, օրինակ՝ սաստկական *yaktubanna* ձևը: Մյուս կողմից, ժամանակակից լեզվում զարգացել են նոր քերականական երևույթներ, մասնավորապես՝ ՋԼՄ-ների լեզվում, որի վրա խիստ զգալի է եվրոպական լեզուների ազդեցությունը: Այս լեզվի ամենաբնորոշ առանձնահատկություններից մեկը *qāma bi-* վերացական բայով հարադրությունների՝ որպես գործողության բայերին փոխարինող միջոցի լայն կիրառությունն է, օրինակ՝ *qāma bi-ziyara* (այցելություն կատարել - ծ.թ.) հարադրության կիրառումը *zāra* (այցելել) բայի փոխարեն: Կրավորական կառույցներում *tamma* բայն է գործածվում որպես փոխարինող, օրինակ՝ *tamma tawqī‘ al-ittifāqiyya – hawāṣṣajjāqihirra sutturraqirli* է՝ կրավորական բայ գործածելու փոխարեն: Իրական կրավորականներին հաճախ հաջորդում են նախդրավոր կառույցներ, որոնք ներկայացնում են ենթական՝ հակառակ դասական արաբերենի կանոններին. *min qibal, min ṭaraf, min jānib* նման և այլ արտահայտությունները կարող են լինել անգլերենից կամ ֆրանսերենից արված թարգմանությունների ազդեցություն (Holes 1995a: 259-260): Մեդիայի լեզվի մյուս բնորոշ հատկանիշը *fa-* շաղկապական մասնիկի սահմանափակ գործածումն է և այն *wa-*ով փոխարինելը, ինչպես նաև լրացական արտահայտությունների լայն կիրառությունը, ինչպիսիք են *wa-dālīka – li ḥaw...*, կամ *kull min*՝ երկու կամ ավելի անուններ թվարկելիս:

Հաճախ հիշատակվող միտում է շարադասության փոփոխությունը՝ ենթակաբայական ստորոգյալ-խնդիր, հատկապես թերթերի գլխագրերում, բայց նաև բուն տեքստերում (Abdelfattah 1996): Նման շարադասություն հանդիպում է նաև դասական արաբերենում, բայց նշվում է որպես բայական ստորոգյալ-ենթակա-խնդիր օրինաչափ շարադասության այլընտրանք: Օտարերկրյա լրատվական գործակալություններից անգլերեն տեքստերի հաճախակի թարգմանությունը, անկասկած, մեծապես նպաստող գործոն է եղել նաև այս դեպքում:

Գրական արձակում դասական արաբերենի և ժամանակակից գրական արաբերենի միջև տարբերությունները շատ ավելի քիչ են, որովհետև հեղինակները հակված են դասականացնել իրենց ոճը թե՛ շարահյուսության, թե՛ բառապաշարի ընտրության առումով: Որոշ դեպքերում, սակայն, խոսակցական լեզվի կիրառումը, մասնավորապես եգիպտական գրականության մեջ, դասականից տարբերող մի նոր հատկանիշ է: Ոչ պաշտոնական ձևերի ընտրությունը նույնպես արաբական երկրների տարբերությունների լրացուցիչ աղբյուր է:

Բառապաշարային տարբերությունները գրական արաբերենի տարածաշրջանային հիմնական տարածությունների պատճառն են: Չնայած այն հանգամանքին, որ գրական արաբերենը արաբական միասնության ամենագործող խորհրդանիշն է, և չնայած ակադեմիաների միավորող աշխատանքին՝ անմիջապես կարելի է տարբերել մարոկական տեքստը եգիպտական կամ Շոցի երկրների տեքստերից (Ibrahim 2008): Այսպես, օրինակ, ցույցերի մասին հաղորդելիս եգիպտական թերթերում հիմնականում գործածվում է *muḍāharāt* բառը, իսկ Լիբանանում նախընտրելի է *taḍāhurat* ձևը, «շարունակություն» բառի համար Մարոկկոյի ու Լիբանանի թերթերը գործածում են

tatimma բառը, իսկ Եգիպտոսում *baqiyya*-ն է ավելի տարածված: Այս բազմաձևությունը մասամբ պայմանավորված է նոր բառապաշարի ստեղծման տեղական ավանդույթներով: «Սեփականաշնորհում» նոր հասկացության համար եգիպտացիներն օգտագործում են *haṣḥaṣa* բառը, մարոկկացիները՝ *hawṣaṣa*-ն, իսկ լիբանանցիները՝ *taḥṣiṣa*-ն, բոլորը նույն՝ *h-s-s* (հատուկ լինել) արմատից: Ամենուր տարածված բջջային հեռախոսի համար Եգիպտոսում նախընտրելի է *maḥmūl* բառը, Օոգի երկրներում՝ *jawwāl*-ը, իսկ Լիբանանում՝ *halyawī*-ն (< *haliyya* – բջիջ)։ Վերջին դեպքում գրական ու խոսակցական լեզուներում բառի ընտրությունը համընկնում է (տե՛ս վերևում, էջ 213):

Բառապաշարային տարբերությունները մասամբ նաև նշված տարածաշրջանների՝ գաղութային տարբեր պատմական անցյալի արդյունք են: Հյուսիսային Աֆրիկայում, օրինակ, տեքստ կազմելիս ֆրանսերենի օրինակներին հետևելու բնական միտում կա, նույնիսկ շարահյուսական ու ռճական մակարդակում: Հանդիպում են, օրինակ, *al-wazir al-'awwal* (< ֆրանսերեն՝ *premier ministre*)՝ *ra'īs al-wuzarā'* ընդունված ձևի փոխարեն, *ḥuqūq* (< ֆրանսերեն՝ *droits*)՝ *rusūm*-ի փոխարեն: Ռճական արտահայտությունների օրինակներ են *sāmī l-muwazzafīn* (< ֆրանսերեն՝ *hauts fonctionnaires*), *wuḍi 'a fī l-isti'māl* (< ֆրանսերեն՝ *être mis en usage*), *bi-'unwān* (< *à titre de*) և նախդիրների գործածումը բայերի հետ, ինչպես՝ *tahādātā ma'a* (ֆրանսերեն *s'entretenir avec*): Որոշ դեպքերում Հյուսիսային Աֆրիկայում տարածված դարձվածքներն ուղղակիորեն ֆրանսերենի ազդեցության արդյունք չեն, սակայն տարբերվում են արաբական արևելքում կիրառվող ձևերից, ինչպես, օրինակ, *waqa'a* վերացական բայի ընտրությունը *waqa'a naṣr al-bayan* – *տեղի ունեցավ հռչակագրի հրապարակումը* արտահայտության մեջ, որի փոխարեն արևելյան արաբերենում կիրառում են *tamma* կամ *jarā* բայը: Ֆրանսիական գաղութատիրական անցյալ չունեցող արաբական երկրներում սովորաբար ֆրանսերենի փոխարեն անգլերենն է ծառայում որպես մոդել: Օրինակ՝ Եգիպտոսում XIX դարում Ֆրանսիան ու ֆրանսերենը եղել են արդիականացման փորձերի հիմնական մոդել, սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո այս դերը ստանձնել է անգլերենը:

Արաբերենի վերականգնվելը արաբական երկրների պաշտոնական լեզվի կարգավիճակում բարձրացրեց նաև կրթության մեջ նրա դերի հարցը: Լեզվի ուսուցման ցածր մակարդակը մշտական մտահոգության աղբյուր էր, և սկսած XIX դարից՝ քերականական համակարգի պարզեցման կոչեր էին հնչում: Որոշ գիտնականներ պնդում էին, որ արաբերենը լիովին ի վիճակի է բավարարելու ժամանակի կարիքները, եթե միայն այն մաքրվի ներթափանցած աղավաղումներից: Նրանց կարծիքով հասարակության մեջ գրական լեզվի ընդհանուր գործածության հիմնական խոչընդոտը կրթական համակարգի՝ բնակչության զգալի հատվածին անհասանելի լինելն էր: Իհարկե, լոգիստիկ խնդիր կար դպրոցների և ուսուցիչների ոչ բավարար թվի պատճառով, բայց մասնագետների մեծ մասը համակարծիք էր, որ դրանով չի բացատրվում գրական արաբերեն դասավանդել չկարողանալը այն երեխաներին, որոնք

հաճախում էին դպրոց: Նույնիսկ հիմա հազիվ թե որևէ մեկն ավարտելուց հետո կարողանա անթերի գրել արաբերեն, էլ ուր մնաց հանպատրաստից խոսել, և ընդհանուր հակակրանք կա «քերականության» նկատմամբ, նույնիսկ նրանց շրջանում, ովքեր գրական արաբերենը գործածելու կողմնակից են:

Քննարկումներում երկու հիմնաբառ կար՝ *tabsīt* (*taysīr*) *an-nahw*՝ քերականության պարզեցում, և *tabsīt al-luğa*՝ լեզվի պարզեցում, սակայն երկու հասկացությունների միջև տարբերությունը, կարծես, մշուշոտ էր: 1950-ական թվականներին հայտնվեց քերականական մի աշխատություն, որը նոր հետաքրքրություն առաջացրեց քերականության ուսուցման նկատմամբ: Կորդովացի քերական Իբն Մադան (*Ibn Maḍā*՝ մահ. 592/1196) հեղինակել էր «*Kitāb ar-radd ‘alā n-nuḥāt*» («Գիրք ի հերքումն քերականների») աշխատությունը, որտեղ առաջարկում էր քերականությունից վերացնել *‘amal* (կառավարում) և *qiyās* (անալոգիա) հասկացությունները: Այս գիրքն ուսումնասիրողների թվում էր եգիպտացի լեզվաբան Շաուկի Դայֆը (*Šawqī Dayf*), որը պնդում էր, որ այն արաբերենի ուսուցման խնդիրների լուծումն է: *‘Amal*-ն ու *qiyās*-ը քերականությունից վերացնելուց հետո, ինչպես պնդում էր նա, արաբերեն սովորեցնելը շատ ավելի հեշտ կլիներ: Արաբ քերականների միջև վերացական քննարկումները, որոնցից մի քանիսը տեղ են գտել դպրոցների ներկայիս դասագրքերում, ոչնչով չեն նպաստել լեզվի ընկալմանն ու պարզապես ծառայել են քերականների տեսական հետաքրքրություններին: Արաբերենի «անվանական նախադասություն» և «բայական նախադասություն» հասկացությունները (տե՛ս վերևում, էջ 135-136) «ենթակա» ու «ստորոգյալ» արևմտյան հասկացություններով փոխարինելու նրա առաջարկը, սակայն, դժվար թե կարելի է անվանել լուրջ բարեփոխում: Մյուս առաջարկները նույնպես միայն տերմինաբանական բնույթ էին կրում: Դրանցից էին «լրացում» (*takmila*) նոր հասկացության ներմուծումն ու լծորդական կառույցի երկրորդ անդամի ավանդական *mudāf* անվանման փոխարինումը *majrūr bi-l-‘idāfa* եզրույթով: Այս առաջարկներն առանձնակի հաջողություն չեն ունեցել:

Մյուսները մտահոգված էին հենց լեզվի պարզեցմամբ, բայց շատ դեպքերում դա սահմանափակվում էր միայն պարզեցման ընդհանուր կոչերով՝ առանց լեզվից շարահյուսական կամ ձևաբանական որոշակի հատկանիշներ հեռացնելու վերաբերյալ մանրամասն առաջարկների: Որոշ գիտնականներ առաջարկում էին հանել թեքական ձայնավորները, ինչով, սակայն, չի փոխվում թեքման համակարգը, որովհետև արական սեռի արտաքին կազմության հոգնակիում դեռ պետք է ընտրել ուղղականի *-ūn* և սեռական/հայցականի *-in* վերջավորությունները: Մյուսները կոչ էին անում պարզեցնել թվականի շարահյուսական կանոնները՝ դրանք փոխարինելով բարբառային կանոններով: Ավելի ծայրահեղ էին, օրինակ, Անիս Ֆրայհայի (*‘Anīs Frayḥa*) և Ժորժ ալ-Խուրիի (*Georges al-Ḥūrī*) առաջարկները՝ դերանուններում իգական սեռի հոգնակի թվի վերացում կամ բոլոր խոսքի մասերում իգական հոգնակիի փոխարեն արական հոգնակի ձևի գործածում: Քանի որ այս առաջարկներից ոչ մեկը չընդունվեց համընդհանուր դիդակտիկ հայեցակարգում, դրանք հիմնականում որևէ արդ-

յունք չտվեցին: Մեր օրերում շատ քիչ են դեպի «ավելի հեշտ լեզու» (*luğa muyassara*) այս ճանապարհի կողմնակիցները:

Պարզեցված լեզվի մասին ամբողջ քննարկումն անպտուղ մնաց, նույնիսկ երբ այն տեղափոխվեց հանրալեզվաբանական մակարդակ: Հատկապես Եգիպտոսում մոդայիկ է դարձել այն կարծիքը, որ գրական լեզվի (*fushā*) և բարբառի (*āmmiyya*) մակարդակների միջև կա միջանկյալ մակարդակ, որը փոխարինաբար կոչվում է կա՛մ *al-luğa al-mutawassīta*՝ միջանկյալ լեզու, կա՛մ *luğat al-mutaqqafīn*՝ մտավորականների լեզու (տե՛ս Գլուխ 13): Այս տեսակը, ինչպես պնդում են շատերը, լրացնում է արհեստական գրական լեզվի ու լեզվական կոնտինուումի ստորին մակարդակների միջև բացը: Լավագույնը, որ կարելի է ասել հանրալեզվաբանական նման մոտեցման մասին, այն է, որ դա օրինականացնում է բազմաթիվ կրթված եգիպտացիների ոչ պաշտոնական գրական խոսքը: Նրանք գրական լեզվով խոսելիս ավելի շատ են հակված թեքական վերջավորությունների մեծ մասը չկիրառելուն, քան արաբական մյուս երկրների խոսողները, և ազատորեն կիրառում են մի շարք բարբառային արտահայտություններ:

Ընդհանուր առմամբ, գրավոր արաբերենում ավելի շատ նկատվում է խոսքի մակարդակի նկատմամբ ավելի խիստ կարգավորումների, քան կանոնների կիրառման ճկունությունն ավելացնելու միտում: Այստեղ պետք է տարբերակել մի կողմից Եգիպտոսի ու Լևանտի, մյուս կողմից՝ Հյուսիսային Աֆրիկայի պրակտիկան: Հյուսիսային Աֆրիկայում ամենահիրատապ խնդիրն անկախությունից հետո այն էր, թե ինչպես գերիշխող ֆրանսերենը փոխարինել արաբերենով, նախընտրելի է՝ հասարակության բոլոր մակարդակներում, բայց նախ՝ գոնե կրթության ոլորտում: Որպես հետևանք, դասական լեզվի պարզեցման խնդիր դրված չէր: Քանի որ արաբերենն ու ֆրանսերենը պետք է մրցեին հեղինակավոր լեզվի կարգավիճակի համար, լեզվի բարեփոխումն իրականացնողների մեծամասնության կարծիքով սխալ կլինեի արժեզրկել դասական լեզուն՝ բարբառային ազդեցությամբ այն ցածրացնելով կամ վերացնելով քերականական կանոնները: Հյուսիսային Աֆրիկայում արաբականացման (*taʿrīb*) վերաբերյալ քննարկումների առանցքում արաբերենի ներածումն էր այն ոլորտներ, որտեղ նախկինում գերիշխող լեզու էր ֆրանսերենը, մինչդեռ արաբական աշխարհի այլ մասերում *taʿrīb*-ը սովորաբար նշանակում է օտար բառերի արաբերեն համարժեքների շրջանառում, հատկապես գիտական լեզվում:

Վերջին ժամանակներում դիդակտիկ տարբեր նախագծեր են ստեղծվել՝ կազմելու հիմնական բառացանկ՝ տարրական դպրոցներում կիրառելու նպատակով, նաև հիմնական քերականություն մշակելու համար, որն անդրադառնում է գրական լեզվի միայն ամենահաճախ հանդիպող կառույցներին: Թունիսի ու Լիբանանի հիմնական բառացանկերը կարծես մեծ ազդեցություն չեն ունեցել ազգային կրթական տարբեր համակարգերի վրա: Բայց կար մի նախագիծ, որը հիմնված էր դիդակտիկ ու լեզվական հստակ հայեցակարգի վրա՝ ամերիկյան մանկական *Sesame Street* ծրագրի արաբական տարբերակը (*Iftah yā Simsim*): Ծրագիրը կազմողներն իրենց պատրաստած

ուղեցույցում լեզվական երևույթների երեք կարգ են առանձնացրել գրական արաբերենում. պարտադիր հատկանիշներ, որոնք պետք է գործածվեն՝ անկախ բարբառներում չկիրառվելու հանգամանքից (օրինակ՝ թեքական վերջավորությունները), հատկանիշներ, որոնք պետք է չափավոր կիրառվեն (օրինակ՝ բայերի կրավորական ձևը), և հատկանիշներ, որոնցից պետք է ընդհանրապես խուսափել (օրինակ՝ գերադրականի *al-ʾafʾalu* ձևը, *ka-* – *ինչպես* և *siwā* – *բացառությամբ* նախդիրները): Ծրագրի լեզվում այս սկզբունքները պահպանվել են բավականին հետևողականորեն: Ավելին, դերակատարները, ներառյալ փոքր երեխաները, որոնք կարևոր դեր են խաղում *Sesame Street*-ում, բավականին քիչ սխալներ են թույլ տալիս գրական արաբերենով խոսելիս: Ընդհանուր առմամբ, խոսակցականին բնորոշ տարրեր շատ հազվադեպ են գործածվում, սակայն խոսքում կա որոշակի ոչ ֆորմալ երանգ, որի պատճառը հիմնականում առողջանական օրինաչափությունների ու ձայնարկությունների գործածումն է, ոչ թե խոսակցական լեզվից քերականական և/կամ բառապաշարային տարրերի ներմուծումը:

Iftah ya Simsim ծրագրի փորձն ապացուցում է, որ իսկապես հնարավոր է գործածել արդի գրական արաբերենի ոչ պաշտոնական ձև: Ճիշտ է, որոշ արաբական երկրներում, մասնավորապես՝ Եգիպտոսում, հաղորդումը քննադատվեց, որովհետև այն, իբր թե, չափից շատ խոսակցական տարրեր էր պարունակում: Բայց ավելի ուշադիր դիտարկելիս պարզ է դառնում, որ այս քննադատությունը կողմնակալ է. *jīm*-ի արտասանությունը որպես [dʒ], ոչ թե [g], հազիվ թե կարելի է համարել ռեգիոնալիզմ, և համաարաբական որևէ ծրագրում բառապաշարի ընտրությունը հավանաբար երբեք չի կարող գոհացնել բոլորին:

Ապագան կորոշի, թե արդյոք գրական արաբերենի ոչ պաշտոնական ռեգիստրի ներդրումը հնարավոր է: Արբանյակային հեռուստատեսության, մասնավորապես՝ «Ալ-Ջազիրայի» ազդեցությունն ամբողջ արաբական աշխարհում կարող է հանգեցնել արդի գրական արաբերենի կիրառման աճի՝ պայմանավորված ծրագրերում բոլոր արաբական երկրներից մասնակիցների ներգրավմամբ: Դեռևս ոչ մի ուսումնասիրություն չի արվել այս ալիքում գործածվող լեզվի մասին, սակայն արաբերենի վերաբերյալ «Ալ-Ջազիրայի» քննարկումների վերլուծությունը (Suleiman and Lucas 2012) ցույց է տալիս, որ բանավեճերի մասնակիցների մեծամասնությունը համաձայնել է, որ արաբերենի դիրքը վտանգված է, նրանցից ոմանց կարծիքով՝ արաբական աշխարհը թուլացնելու օրինատալիստական կամ արևմտյան դավադրության պատճառով: Նրանցից շատերը վկայակոչել են *Nahḍa*-ի ժամանակաշրջանը՝ որպես օրինակ, թե ինչպես լեզուն հարմարեցվեց ժամանակի պահանջներին ու պարզեցման (*taysīr*) միջոցով ավելի հասանելի դարձավ մարդկանց՝ տուրք չտալով *āmmiyya*-ի ճնշմանը:

Սուլեյմանն ու Լուկասը հետաքրքիր դիտարկում են անում՝ նշելով, որ չնայած բոլոր բանավեճերն անցկացվել են «Ալ-Ջազիրայում», մասնակիցների մեծ մասը կարծես չի գիտակցում նման վերազգային ալիքների իրական լեզվական ազդեցությունը և հղումներ է անում XIX դարի բանավեճերին: Ավելին, նրանց խոսակցությունից

պարզ է դառնում, որ արաբական աշխարհում դեռևս ամուր կապ կա լեզվի ու ինքնության միջև, ինչը մասնակիցների մեծ մասը մեկնաբանում է որպես *fushā*-ի նորմերին հավատարիմ մնալու գորեղ շարժառիթ:

Սոցիալական մեդիան նույնպես չի կարող չազդել արաբերենի ապագայի վրա՝ հաշվի առնելով դրանում արաբների մասնակցության ինտենսիվությունը, ինչին զգալիորեն նպաստեցին Արաբական գարնան իրադարձությունները: Դուբայի կառավարական դպրոցի 2011 թվականի զեկույցը ցույց է տալիս, որ արաբական աշխարհում ֆեյսբուքյան օգտատերերի թիվը 11 միլիոնից հասել է 21 միլիոնի ընդամենը մեկ տարվա ընթացքում (2010 թ.), որի 22 %-ը՝ միայն Եգիպտոսում: Նույն հաստատության 2012 թվականի զեկույցն ընդգծում է «Ֆեյսբուքի» ազդեցությունը հասարակական ու մշակութային փոփոխությունների վրա և մատնանշում լեզվական մի հետաքրքիր կողմնակի ազդեցություն՝ ինտերֆեյսի լեզվի ընտրությունը: Եթե Սաուդյան Արաբիայում օգտատերերի 60 %-ն ընտրում է արաբերեն, իսկ 40 %-ը՝ անգլերեն, ապա Ծոցի երկրներում 10 %-ից էլ քիչն է նախընտրում արաբերենը որպես ինտերֆեյսի լեզու: Մյուս կողմից, Մարոկկոյում մոտ 80 %-ը նախընտրում է ֆրանսերեն, իսկ 20 %-ը՝ արաբերեն: Եգիպտոսում արաբերեն նախընտրողների տոկոսը մոտավորապես նույնն է, ինչ Սաուդյան Արաբիայում, սակայն, ըստ զեկույցի, այդ թիվն արագորեն աճում է: Նույն միտումը տեսանելի է «Թվիթերում», որտեղ արաբալեզու հրապարակումների տոկոսն ընդամենը 6 ամսում (2011 թ. սեպտեմբեր-2012 թ. մարտ) 48 %-ից հասել է 62 %-ի:

Սոցիալական մեդիայում արաբերենի գործածության տարածումը չի նշանակում, որ արդի գրական արաբերենի կիրառումը նույնպես տարածվել է: Ընդհակառակը, «Ֆեյսբուքում» գործածվող արաբերենը հիմնականում խառը ոճի է, իսկ երբ արաբերենը կիրառվում է «Թվիթերում», հատկապես երբ այն տառադարձվում է լատինական նիշերով (այսպես կոչված՝ *արաբիշ* (Arabish)), հաղորդագրությունները գրվում են ավելի շատ ժողովրդախոսակցական լեզվով, քան գրական արաբերենով (տե՛ս Գլուխ 9, էջ 203-204):

Լրացուցիչ գրականություն

Նահդայի շրջանի և այդ շրջանում արաբ ժողովրդի մասին նոր գաղափարների վերաբերյալ դասական աշխատություն է Հուրանիի ձեռնարկը (Hourani 1970): Այս ժամանակաշրջանում լեզվական նոր ստանդարտի ստեղծման մասին տե՛ս Glasß (2011): Օսմանյան կայսրությունում լեզվական խնդրի մասին տեղեկություններ է հաղորդում Պրետորը (Prätor 1993: էջ 67-ից, 164-172, 217-ից): Արաբական ժամանակակից բառարանագրության զարգացման ու նրա պատմական արմատների մասին տե՛ս Gätje (1985): Արաբական բառարանագրության պատմության իր ձեռնարկում Հայվուդը (Haywood 1965) անդրադարձել է նաև Աշ-Շիդյակի ու Ալ-Բուսթանիի գործունեությանը. տե՛ս նաև Sawaie (1987, 1990):

Ակադեմիաների դերը քննում են Համզավին (Hamzaoui 1965, 1975) և Խաֆաիֆին (Khafaifi 1985): Արաբական լեզվական ակադեմիաների պատմության ու գործունեության ուսումնասիրության մասին տե՛ս Sawae (2007): Ալին (Ali 1987) քննում է բառակազմության տարբեր մեթոդները և ներկայացնում է (էջ 146-148) բառաստեղծման հաստատված կաղապարների ցանկը: Ակադեմիաների մշակած մեթոդների ու գործունեության վերաբերյալ մեծ քանակությամբ նյութ կարելի է գտնել հենց ակադեմիաների՝ կանոնավոր կերպով հրատարակվող պարբերականներում՝ *Majalla Majma՝ al-Luġa al-՝Arabiyya bi-Dimašq* (Դամասկոս, 1921 թվականից), *Majalla Majma՝ al-Luġa al-՝Arabiyya* (Կահիրե, 1935 թվականից), *Majalla al-Majma՝ al-՝Ilmī al-՝Irāqī* (Բաղդադ, 1950 թվականից):

Արաբերենի բառապաշարի զարգացման մասին տե՛ս Monteil (1960) և Stetkevych (1970): Դասական շրջանում հունարենից արված թարգմանությունների հետ համեմատության մասին է Բիելավսկիի գիրքը (Bielawski 1956): Այս գլխում XIX դարում ձևավորվող քաղաքական տերմինաբանության օրինակները վերցված են Ռեբհանի (Rebhan 1986), Այալոնի (Ayalon 1987) և Լուիսի (Lewis 1988) հրատարակություններից: Ֆուտբոլին առնչվող եզրույթների օրինակները վերցված են Աբդ ալ-Ջաուադիից (՝Abd al-Jawād 1977): Ժամանակակից արաբերենի լեզվաբանական տերմինաբանության մասին տե՛ս Darir (1993) և Shraybom-Shivtiel (1993), ինչպես նաև Մսեդդիի (Mseddi 1984) և Ռ. Բաալբակիի (R. Baalbaki 1990) լեզվաբանական եզրույթների բառարանները: Ժամանակակից գրական արաբերենի բառապաշարի տարածաշրջանային տարբերություններին է անդրադարձել Իբրահիմը (Ibrahim 2008, 2009):

Ինչ վերաբերում է լրատվամիջոցների լեզվական պատկերին՝ մեդիայի արաբերենի՝ Աշտիանիի (Ashtiany 1993) հեղինակած դասընթացում կան բազմաթիվ հետաքրքիր օրինակներ: Մեդիայի արաբերենի ուսումնասիրություն են կատարել Էֆատն ու Վերստեյխը (Effat and Versteegh 2008): Հյուսիսային Աֆրիկայում ժամանակակից գրական արաբերենի վրա ֆրանսերենի ազդեցության օրինակներն այս գլխում վերցված են Քրոպֆիշից (Kropfitsch 1977, 1980) և Չաաբանիից (Chaabani 1984):

Քերականության և/կամ լեզվի պարզեցման առաջարկներին են արդրադարձել Դիեմը (Diem 1974: 129-136) և Շաուքի Դայֆը (Šawqī Dayf 1982)՝ Իբն Մադայի գրքի իր հրատարակության ներածության մեջ: Արաբերենի՝ որպես երկրորդ լեզվի դասավանդման համար լեզվի ընտրության մասին դասական հոդված է հեղինակել Ֆերգյուսոնը (Ferguson 1962): Աջիուսը (Agiūs 1990) խմբագրել է Արևմուտքում արաբերենի դասավանդման ուսումնական ծրագրի ստեղծման խնդրին առնչվող հոդվածների ժողովածու: Մարոկացի, ալժիրցի ու թունիսցի լեզվաբանների կողմից ընտրված անհրաժեշտ բառապաշարի մշակման վերաբերյալ զեկույց է հրապարակել Մահմուդը (Mahmoud 1982): Կոնկրետ *Iftah yā Simsīm* ծրագրի լեզվի մասին տե՛ս Abu Absi (1990):

«Ֆեյբուք» ու «Թվիթեր» հարթակների՝ Արաբական աշխարհի ներթափանցելու մասին տե՛ս 2011 և 2012 թվականներին Դուբայի կառավարման դպրոցի հրապարակած զեկույցները: Արաբական աշխարհում սոցիալական մեդիայի ընդհանուր ազդեցու-

թյան մասին տե՛ս նաև Ghannam (2011): «Ալ-Ջազիրայի» լեզվական քաղաքականության մասին տե՛ս Suleiman and Lucas (2012): Լեզվի դերը՝ որպես ինքնության ցուցիչ և լեզվի ու ազգայնականության միջև կապը քննել է Սուլեյմանը (Suleiman 2003):

Արաբերենի փոխանցումային քերականություն (բարբառ/գրական արաբերեն – ծ.թ.) ստեղծելու հնարավորության մասին տե՛ս Kouloughli (1979): Որպես խառը քերականության գործնական փորձ կարելի է մեջբերումներ անել Ռայդինգից (Ryding 1990). նրա առաջարկած լուծումներից են խոսակցական լեզվի հաճախակի գործածվող բառապաշարի կիրառում (*rāh, jāb, lāzim*), հոլովական ու եղանակային թեքման վերացում և խոսակցական լեզվի սպասարկու բառերի գործածում (*lissā, šū, miš* և այլն), տե՛ս նաև Alish (1994): Այլ է Վոյդիխի և Հայնեն-Նասրի մոտեցումը (Woidich and Heinen-Nasr 1995), որոնք նպատակ ունեն ինտեգրելու լեզվի երկու տարբերակները՝ սկսելով խոսակցական լեզվից (Եգիպտոսի արաբերեն), բայց սկզբում գրական լեզվից բառային միավորներ ներմուծելով ու աստիճանաբար խառնելով երկու տեսակներն այնպես, որ 1-ին կուրսի ավարտին ուսանողն ունենում է խոսակցական արաբերենով խոսելու և գրական արաբերենով կարդալու հմտություններ: Առաջադրանքների նմանատիպ համակազմ կարելի է գտնել «*Arabiyyat al-naas*» լեզվական դասընթացում (Younes et al. 2013), որում Լևանտի արաբերենը ներկայացվում է տեսահոլովակներով ու վարժություններով, իսկ արդի գրական արաբերենը կիրառվում է ընթերցանության հմտություններ ձեռք բերելու համար:

Արաբերենի խիստ կանոնական քերականական գրքերի ու ձեռնարկների շարքից կարելի է նշել մի քանիսը՝ Ziadeh and Winder (1957), Krahel and Reuschel (1980, 1981), որը համապարփակ դասընթաց է, ընդգրկում է ոչ միայն քերականություն, այլև ոճաբանություն, որի նպատակն է արաբերենի թարգմանիչներ պատրաստելը, արևելաեվրոպական ոճի է, բայց այժմ հասանելի է վերանայված ոչ սոցիալիստական տարբերակով. Fischer and Jastrow (1977), Fischer (1986) և Woidich (1985), որոնք նախատեսված են Եվրոպայում արաբերենի դասավանդման ավանդական կենտրոնների համար, Abboud and McCarus (1983, առաջին անգամ հրատարակվել է 1968), որը աուդիո-լեզվական նյութ է՝ բազմաթիվ վարժանքներով, և նախատեսված է Միացյալ Նահանգներում արաբերենի դասավանդման կենտրոնների համար:

Արդի գրական արաբերենի քերականության ավելի հին հրատարակություն է Կանտարինոյի ձեռնարկը (Cantarino 1974-1975), որը հիմնված է գերազանցապես գրական լեզվի կորպուսի վրա: Ժամանակակից լեզվի ստանդարտ քերականություն է հրատարակել Բադաուին (Badawi et al. 2004): Արդի գրական արաբերենի շարահյուսությունը քննության նյութ է Ալ-Այուբիի և մյուսների հրատարակած ձեռնարկում (El-Ayoubi et al. 2001, 2011), նախատեսված 4 հատորներից մինչ այժմ լույս է տեսել 2-ը. շարահյուսական տերմինաբանությունը որոշ առանձնահատկություններ ունի, բայց երբ նախաձեռնությունն ավարտին հասնի, այն կլինի ժամանակակից արաբերենի շարահյուսության ամենաամբողջական աշխատանքը: Լեզվի կառուցվածքի վե-

րաբերյալ ավելի սեղմ հետազոտություններն են՝ Beeston (1968), Pellat (1985) և Kouloughli (1994), ժամանակակից լեզվի վերաբերյալ ակնարկներ են Վայլդի (Wild 1982) և ՄակՔարուսի (McCarus 2008: 238-262) հրատարակությունները: Արդի գրական արաբերենի բոլոր ասպեկտների վերաբերյալ համապարփակ ձեռնարկ է Հոլզի աշխատանքը (Holes 1995a). Թեև այն քերականություն չէ բառի ամենախիստ իմաստով, սակայն համակարգային մոտեցումը լեզվի կառուցվածքին՝ ծավալուն գրականության հղումներով, այն դարձնում է արդի գրական արաբերենի շատ օգտակար ներածություն:

Ինչ վերաբերում է արդի գրական արաբերենի բառարաններին, ապա արաբերեն-արաբերեն բառարանները, որոնց մեծ մասը հրատարակվել է Լիբանանում, մեծապես հիմնված են արաբական բառարանագրական ավանդույթի վրա: Բուտրուս ալ-Բուսթանիի *Muḥīt al-muḥīt* բառարանը, որը կազմվել է XIX դարում, հասանելի է ժամանակակից տպագրությամբ (օրինակ՝ Բեյրութ, 1987), ALECSO-ի հովանավորությամբ, Ալի ալ-Կասիմին ('Alī al-Qāsimī) խմբագրել է *al-Mu' am al-'arabī al-'asasī* բառարանը (Բեյրութ: Larousse, 1989): Լիբանանում հրատարակվել են նաև երկլեզու բառարաններ՝ անգլերեն-արաբերեն (M. Baalbaki 1991), արաբերեն-անգլերեն (Rohi Baalbaki 1988), ֆրանսերեն-արաբերեն (Hajjar 1983), արաբերեն-ֆրանսերեն (Munjid 1990): Քիչ չեն արաբերենի արևմտյան բառարանները, ամենահայտնին Վերի (Wehr 1952, 1959) արաբերեն-գերմաներեն բառարանն է, որը հիմնված է գրական ու հրապարակախոսական տեքստերի կորպուսի վրա: Վերի բառարանն անգլերեն թարգմանել և ընդլայնել է Գոուանը (Cowan 1961, մոտ 28000 բառ, 1979 թվականի 4-րդ հրատարակությունը պարունակում է ավելի քան 40000 բառ): Արաբերեն-գերմաներեն բնօրինակի 5-րդ հրատարակությունը լույս է տեսել 1985 թ.՝ հիմնովին վերանայված, և պարունակում է մոտ 50000 բառ: Արաբերենը թիրախ լեզու է հետևյալ բառարաններում՝ գերմաներեն-արաբերեն՝ Schregle (1974, 45000 բառ, նաև արաբերեն-գերմաներեն 1981-1986), ֆրանսերեն-արաբերեն՝ Reig (1987, նաև արաբերեն-ֆրանսերեն), անգլերեն-արաբերեն՝ Doniach (1972): Հոլանդերեն-արաբերեն բառարանը, որը հրատարակվել է 2003 թ. Հոլանդիայի և ուրիշների կողմից, առանձնահատուկ հիշատակման է արժանի, որովհետև այն բայ-խնդիր, գոյական-ածական և այլ կայուն բառակապակցություններ բառարանում ներառելու առաջին փորձերից է (տե՛ս Hoogland 1993):

Գլուխ 13

Դիզլուսիա

13.1. Դիզլուսիա հասկացության բնույթը

Արաբերենի գրավոր խոսքում գրական նորմի և խոսակցական լեզվի միջև ընտրություն կատարելն առաջին հայացքից համեմատաբար հեշտ է թվում. գրավոր տարբերակում միշտ կիրառվում է գրական արաբերենը: Սակայն նույնիսկ այստեղ կարող են առաջանալ լեզվի ընտրության խնդիրներ: Դժվարություններից մեկը, թերևս, այն է, որ շատերը գրական լեզվի բավարար գիտելիք չունեն: Այս մարդիկ ձգտում են դեպի գրականը, բայց գրելիս թույլ են տալիս բազմաթիվ սխալներ: Արդյունքում առաջանում են, այսպես կոչված, «միջին արաբերեն» տեքստեր, որոնց անդրադարձ է կատարվել վերևում (Գլուխ 9): Խնդիրն ավելի է բարդանում, երբ գաղափարական կամ գեղարվեստական նպատակներից ելնելով՝ գրողները որոշում են իրենց ստեղծագործությունները շարադրել խոսակցականին մոտ լեզվով: Նույնիսկ այս հեղինակներն են սովորաբար իրենց խոսակցական լեզվի հետ խառնում գրական լեզվի տարրեր:

Խոսակցական արաբերենի պարագայում իրավիճակն ավելի բարդ է: Արաբախոս երկրներում տիրող իրավիճակին ենթադրաբար շատ նման կարող էր լինել ժամանակակից Ֆրանսիայի հիպոթետիկ իրավիճակը, եթե երևակայենք, որ այնտեղ բոլոր թերթերն ու գրքերը գրվում են լատիներենով, խորհրդարանում ելույթ են ունենում լատիներեն, և եկեղեցիներում քահանաների գործածած միակ լեզուն լատիներենն է: Դրան զուգահեռ, մարդիկ սրճարանում գրուցելիս գործածում են ֆրանսերենը, տանը կամ ընկերական շրջապատում խոսում են ֆրանսերեն: Դպրոցում դասերի ընթացքում գործածվող պաշտոնական լեզուն լատիներենն է, մինչդեռ դասամիջոցներին ինչպես աշակերտները, այնպես էլ ուսուցիչները, խոսում են ֆրանսերեն: Իհարկե գիտենք, որ ժամանակակից Ֆրանսիայում իրավիճակն այդպիսին չէ, բայց ամեն ինչ կարող էր այլ կերպ լինել, եթե XV-XVI դարերում որպես գրական նորմ լատիներենին չփոխարիներ խոսակցական ֆրանսերենը:

Արաբախոս երկրներում տիրող ներկայիս իրավիճակը շատ նման է Ֆրանսիայի՝ վերը նկարագրած հիպոթետիկ իրավիճակին: Առաջին հայացքից թվում է, թե գոյություն ունի լեզվի երկու տեսակ՝ դասական ստանդարտը, որը սովորաբար կոչվում է *fushā*, և խոսակցական լեզուն, որը սովորաբար կոչվում է *‘āmmiyya* կամ *dārija* (Հյուսիսային Աֆրիկայում), իսկ արևմտյան հրատարակություններում՝ «բարբառ» կամ

«ժողովրդախոսակցական լեզու»: Այս երկու տարբերակները կարծես իրար մեջ բաժանել են լեզվի բանավոր ու գրավոր տիրույթները. գրական լեզուն կիրառվում է գրավոր և պաշտոնական բանավոր խոսքում, իսկ խոսակցականը՝ ոչ պաշտոնական խոսքում: Խոսակցական արաբերենը մայրենի լեզու է բոլորի համար, մարդիկ գրական լեզուն սովորում են միայն այն ժամանակ, երբ գնում են դպրոց: 1930 թ. Վիլյամ Մարսեն լեզվական այդ իրադրությունն անվանեց *դիգլոսիա* (ֆրանսերեն *diglossie*)՝ եզրույթ, որը նա վերցրել էր Հունաստանում լեզվական իրադրությանը վերաբերող գրականությունից, և որը լայն տարածում գտավ 1959 թ. Չարլզ Ֆերգյուսոնի «Դիգլոսիա» վերնագրով հոդվածի հրատարակումից հետո: Ֆերգյուսոնն արաբախոս երկրների լեզվական իրավիճակը համեմատում էր Հունաստանի, գերմանախոս Շվեյցարիայի և Հայիթիի հետ: Բոլոր 4 տարածաշրջաններում միևնույն լեզվի երկու տարբերակների միջև (*fushā/‘āmmiyya, katharévousa/dhimotikí, Hochdeutsch/ Schwyzertüütsch, français/créole*) կա գործառնությունների նույնպիսի բաշխում: Ֆերգյուսոնն այդ երկու տարբերակներն անվանում է «բարձր տեսակ» (*high variety – H*) և «ցածր տեսակ» (*low variety – L*):

«Բարձր» և «ցածր» եզրույթներն արտացոլում են լեզվական համայնքում լեզվի այդ երկու տեսակների կարգավիճակը: Ցածր տարբերակը հարգի չէ, և անվանումը, որով մարդիկ նկարագրում են այն, որպես կանոն ենթադրում է հասարակ կարգ. *‘āmmiyya* բառացի նշանակում է «հասարակ» կամ «ժողովրդական», կան նաև այլ անվանումներ՝ *sūqiyya*՝ «շուկայի լեզու», *munḥarifa*՝ «աղավաղված, շեղում ունեցող» և այլն: Իսկ բարձր լեզուն հեղինակավոր է. այն մշակութային և հաճախ կրոնական ժառանգության լեզուն է: Խոսողները կարող են նույնիսկ չընդունել ցածր լեզվի գոյությունը և հավաստել, որ իրենք խոսում են լեզվի միայն բարձր տեսակով: Իրականում ցածր լեզուն բոլորի մայրենի լեզուն է, իսկ բարձրը՝ երկրորդ լեզու, որը գրեթե երբեք չի գործածվում առօրյա խոսքում:

Արաբախոս երկրներում լեզվական իրավիճակի վերաբերյալ Ֆերգյուսոնի մոդելի տեսական հիմքերը կատարելագործվել են հետագա ուսումնասիրությունների արդյունքում՝ երեք կարևոր առումներով: Առաջին՝ Ֆերգյուսոնի մոդելի համաձայն, «դիգլոսիա» հասկացությունը սահմանափակվում էր միայն այնպիսի իրավիճակներ նկարագրելով, երբ ցածր տեսակը գենետիկորեն կապված է բարձր տեսակի հետ, որի պարզեցված/վերափոխված տարբերակն է: Հետագա հրատարակություններում այս սահմանափակումը հանվել է, և «դիգլոսիա» հասկացությունն ընդլայնվել է՝ ներառելով լեզվական տարբերակների ցանկացած գործառնական բաշխում՝ լինեն դրանք լեզու, բարբառ, թե լեզվաոճ: Արաբախոս երկրներում լեզվի գործառնական բաշխումը խոսքային բոլոր համայնքներում առկա հանրալեզվաբանական բազմաձևության ընդհանուր երևույթի մի առանձին դեպք է:

Երկրորդ՝ այն, որ լեզվի տարբերակների միջև կա գործառնական բաշխում, դեռ չի նշանակում, որ բոլորը հավասարապես տիրապետում են լեզվի այս տարբերակներին: Ծայրահեղ դեպքերում խոսողների մեծ մասը գիտի միայն մեկ տարբերակ՝ լեզվի

ոչ հեղինակավոր՝ խոսակցական տեսակը, իսկ փոքրաթիվ վերնախավը գործածում է ներթափանցած մշակութային լեզուն: Արաբական աշխարհում նման իրավիճակի օրինակ է Ալժիրը անկախությունից անմիջապես առաջ. խոսքային համայնքում մեծամասնությունը գիտեր միայն արաբերեն, լավագույն դեպքում՝ մի քիչ ֆրանսերեն, բայց մտավորականների մի փոքր խումբ մեծացել ու կրթություն էր ստացել ֆրանսերենով և չէր կարող այլևս խոսել արաբերեն (տե՛ս Գլուխ 14, էջ 316): Այդ պատճառով որոշ լեզվաբաններ, այդ թվում նաև Ֆիշմանը (Fishman 1967, 1972) և Գումպերցը (Gumperz 1962) առաջարկել են տարբերակել հանրալեզվաբանական ու հոգելեզվաբանական մոտեցումները: Նրանց տերմինաբանությամբ «դիզլոսիան» հանրալեզվաբանական հասկացություն է, որի հիմնական գործառույթը լեզվի տեսակների գործառական տարանջատումն է: Հոգելեզվաբանական առումով խոսողների՝ այս տեսակներին տիրապետելը նշելու համար նրանք ընդունել են «բիլինգուալիզմ» (երկլեզվություն – ծ.թ.) եզրույթը: Գրականության մեջ «հասարակական բիլինգուալիզմ» հասկացությունը երբեմն կիրառվում է ըստ Ֆերգյուսոնի մոտեցման:

Ֆերգյուսոնի մոդելի երրորդ ձևափոխումը վերաբերում է երկու առանձին տարբերակների տարանջատմանը: Նրա մոդելում երկու տարբերակները բացառում են միմյանց, և խոսողը պետք է ընտրի կա՛մ մեկը, կա՛մ մյուսը լեզվական անցման միջոցով: Իրականում խոսողը երբեք չի ընտրում այս կամ այն տարբերակը, այլ տեղաշարժվում է լեզվական կոնտինուումի երկայնքով, որտեղ երկու տարբերակները լոկ ծայրակետեր են: Նման իրավիճակում լեզվական անցումը չի նշանակում որևէ առանձին տարբերակի ընտրություն, այլ արտահայտության տեղակայում՝ ըստ լեզվական բազմազանության սանդղակի: Խոսքային վարքագծի այս տեսակը նկարագրելու համար գուցե ավելի ճիշտ է կիրառել «լեզվական միախառնում» եզրույթը, քանի որ իրականում չկա անցում լեզվի մի տարբերակից մյուսին: Արտալեզվական գործոններն են որոշում դիրքը այս սանդղակի վրա: Ակնհայտ է, որ լեզվական կոնտինուումի միջակայքը, որին տիրապետում են անհատները, կախված է նրանց լեզվական իմացությունից, որն իր հերթին մեծապես պայմանավորված է նրանց կրթությամբ և դաստիարակությամբ:

Արաբալեզու աշխարհում տիրող լեզվական իրավիճակի վերաբերյալ գրականության մեջ «դիզլոսիա» եզրույթի (կամ դրա արաբերեն համարժեքի՝ *izdiwājīyyat al-luġa*) կիրառումը որոշակի շփոթություն է առաջացրել: Ֆերգյուսոնի մոդելում «դիզլոսիան» օգտագործվում է միայն *fushā*-ի և *‘ammiyya*-ի հարաբերությունը նշելու համար, իսկ Հյուսիսային Աֆրիկայում ֆրանսերենի և արաբերենի գործառական տարանջատումը նկարագրվել է «բիլինգուալիզմ» եզրույթով: Այս գլխում «դիզլոսիա» եզրույթը կգործածվի լեզվական այնպիսի իրավիճակ նկարագրելու համար, որտեղ բանավոր հաղորդակցական տիրույթը բաշխված է մի քանի խոսքային տարբերակների միջև: «Բիլինգուալիզմ» եզրույթով նշվելու է անհատի՝ մեկից ավելի խոսքային տարբերակի տիրապետելը (նկատենք, որ Գլուխ 14-ում, որը վերաբերում է Մադրիբի լեզվական իրավիճակին, «բիլինգուալիզմ» եզրույթը կկիրառվի մի փոքր այլ կերպ): Խոսքային

այնպիսի համայնքներում, որտեղ առկա է, և՛ դիզլոսիա, և՛ բիլինգուալիզմ, առկա է նաև ոլորտների հստակ բաշխում մեկից ավելի տարբերակների միջև, և բոլոր խոսողները կարող են տարբեր լեզվական վարք դրսևորել՝ ըստ այդ տարբերակների: Մենք նախ կանդրադառնանք լեզվական միախառնմանն ու խոսույթում լեզվի ընտրությունը պայմանավորող գործոններին, այնուհետև՝ խոսքային համայնքում լեզվի նկատմամբ վերաբերմունքին ու գուգորդումներին, իսկ վերջում՝ ներանձնային տարբերակների հետ հարաբերակցությանը:

13.2. Լեզվական միախառնում և միջինացված տարբերակ

Բազմաթիվ փորձեր են արվել երկու ծայրակետերի՝ գրական արաբերենի և բարբառի միջև գտնվող լեզվանյութը միջանկյալ տեսակների ստորաբաժանելու համար: Ֆերգյուսոնն արդեն աղբյուրաբաժել է խառը միջինացված ձևի առաջացմանը դիզլոսիայի՝ իր նկարագրած իրավիճակում: Այս միջին մակարդակին հաճախ է անդրադարձ կատարվում արաբերենի հանրալեզվաբանական իրադրությանը վերաբերող հրատարակություններում: Արաբ լեզվաբաններն այն անվանում են «միջին լեզու» (*al-luġa al-wustā*) կամ «մտավորականների խոսակցական լեզու» (*‘āmmiyyat al-mutaqqafīn*), այս երևույթը նկարագրող այլ ձևակերպումներ են նաև Educated Standard Arabic (կրթված խավի գրական լեզու – ծ.թ.), arabe médian (միջին արաբերեն – ծ.թ.) և այլն: Այս միջինացված լեզուն ենթադրում է գրական արաբերենի այնպիսի տեսակ, որում չեն կիրառվում հոլովական վերջավորությունները, հետևում են բարբառային ատասանությանն ու ազատ կարող են ներմուծել բարբառային բառեր՝ պահպանելով գրական արաբերենի հիմնական կառուցվածքը:

Եզիպտոսում հանրալեզվաբանական իրադրության մասին իր ուսումնասիրության մեջ Բադաուին (Badawī 1973) հերքում է Ֆերգյուսոնի՝ լեզուն երկու՝ ցածր և բարձր տեսակների բաժանելու մոդելը, որը, իր կարծիքով, չի համապատասխանում Եգիպտոսի (և հավանաբար նաև արաբական աշխարհի այլ շրջանների) իրավիճակին: Փոխարենը Բադաուին սահմանում է հինգ տարբեր մակարդակ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն բնորոշ հատկանիշներ, որոնցով առանձնանում է մյուս մակարդակներից (տե՛ս Աղյուսակ 13.1):

I	<i>fushā at-turāt</i> – դասական արաբերեն, կիրառվում է միայն Ղուրանի ընթերցումներում,
II	<i>fushā al-‘aṣr</i> – արդի գրական արաբերեն՝ լեզվի գրական տարբերակը, որը կիրառվում է միայն գրավոր խոսքում և երբեմն՝ պաշտոնական լեզվում,
III	<i>‘āmmiyyat al-mutaqqafīn</i> – մտավորականների խոսակցական լեզու՝ կրթված խավի պաշտոնական խոսակցական լեզուն,
IV	<i>‘āmmiyyat al-mutanawwirīn</i> – գրագետ մարդկանց խոսակցական լեզու՝ կրթված խավի ոչ պաշտոնական խոսակցական լեզուն,

V *‘āmmiyyat al-‘ummiyyīn* – չկրթված խավի խոսակցական լեզու՝
այն լեզուն, որով խոսում են կրթություն չունեցող մարդիկ:

Աղյուսակ 13.1. Եզիպտոսի արաբերենի հինգ մակարդակներն ըստ Բադաուիի (Badawī 1973)

Ակնհայտ է, որ Ֆերգյուսոնի մոդելն առանց ձևափոխությունների չի կարող կիրառվել արաբական աշխարհի լեզվական իրավիճակի համար: Բայց սոցիալ-տնտեսական խմբերի հետ զուգորդվելը, որն առաջարկում է Բադաուին, կասկածելի է: Եզիպտոսում կամ արաբական որևէ այլ երկրում լեզվի մակարդակների սոցիալական բաշխվածության վերաբերյալ էմպիրիկ շատ հետազոտություններ չկան: Էլջիբալին (Elgibali 1985) նշում է, որ համաձայն Բադաուիի կանխատեսումների՝ հանրալեզվաբանական ցուցիչներում կա շարունակական տեղաշարժ, ինչպես /q/ և /t/ հնչյունների իրացումը, կերպային ցուցիչների կիրառումը բայերում, շարադասությունն ու հոլովական վերջավորությունները: Այնուհանդերձ, միայն ցածր և բարձր տեսակները (Ֆերգյուսոնի H և L տարբերակները, Բադաուիի V և I մակարդակները) կարող են համարվել առանձին մակարդակներ՝ իրենց բնորոշ հատկանիշներով: Միջին շերտը չի կարող բաժանվել առանձին մակարդակների: Ըստ Էլջիբալիի փորձի արդյունքների՝ յուրաքանչյուր մակարդակի ոչ պաշտոնական տարբերակն ունի նույն բաշխվածությունը, ինչ երկրորդ՝ ամենացածր մակարդակի պաշտոնական տարբերակը: Օրինակ՝ թե ինչպիսին է /q/~'/ փոփոխականի բաշխվածությունը Եզիպտոսի խոսակցական լեզվի հինգ մակարդակներում, ներկայացված է Աղյուսակ 13.2-ում: Հանրալեզվաբանական մյուս ցուցիչների դեպքում նրա ուսումնասիրության մեջ կիրառվել է նույն բաշխումը:

բանավոր մակարդակ	հիմնական աղբյուր	/q/-ի տոկոսը
ոչ պաշտոնական արդի գրական արաբերեն	օր.՝ լրատվություն, դասախոսություններ (հումանիտար առարկաների)	45
մտավորականների պաշտոնական խոսակցական	օր.՝ դասախոսություններ (բնագիտական առարկաների)	44
մտավորականների ոչ պաշտոնական խոսակցական	օր.՝ ներխմաբային զրույցներ դասախոսների միջև	35
կրթված խավի պաշտոնական խոսակցական	օր.՝ հեռուստատեսային հայտնի հաղորդումներ	34
կրթված խավի ոչ պաշտոնական խոսակցական	օր.՝ ներխմաբային զրույցներ խանութպանների միջև	22
կրթություն չունեցողների	զրույցներ գործատուների և աշխատողների	23

պաշտոնական խոսակցական միջև

կրթություն չունեցողների ոչ ներխմբային զրույցներ բանվորների միջև 0
պաշտոնական խոսակցական

Աղյուսակ 13.2. /զ/-ի բաշխվածությունը Եգիպտոսի խոսակցական լեզվում (ըստ Էլջիբալիի (Elgibali 1985))

Սա նշանակում է, որ արաբերեն խոսքին միշտ բնորոշ է լեզվական միախառնման բարձր աստիճանը: Լեզվական այս վարքը կառավարող միջոցներ գտնելու համար շատ ջանք է գործադրվել: Կարելի է առանձնացնել երկու մոտեցում՝ խոսույթի համընդհանուր և տեղային վերլուծություն (Eid 2007: 433-434): Հիբրիդային, այսինքն՝ խոսքի տարբեր մակարդակների տարբեր պարունակող տեքստերի համընդհանուր վերլուծության առանցքում լեզվական միախառնման և այնպիսի գործոնների միջև հարաբերությունն է, ինչպիսիք են ինքնությունը և այս կամ այն խմբին պատկանելը (տե՛ս ստորև՝ 13.3 ենթագլուխը). դա մեզ թույլ է տալիս եզրահանգումներ կատարել լեզուն տարբեր նպատակների ծառայեցնելու վերաբերյալ (տե՛ս 13.4 ենթագլուխը):

Հիբրիդային տեքստերի տեղային վերլուծությունը վեր է հանում դիսկուրսի շրջանակում լեզվական անցումների որոշակի պատճառներ: Խոսելով դիզլոսիկ խոսքում սահմանափակումներ փնտրելու մասին՝ Մեյդելը (Mejdell 2012b) նշում է գերիշխող լեզվի, որը սովորաբար խոսողի առաջին լեզուն է, և գրական լեզվի միջև հենքային անհամամասնությունը: Դրանով պայմանավորված՝ նա առաջ է քաշում «գերակա լեզվի հիպոթեզը», ըստ որի՝ գերակա գրական լեզվի բառապաշարը ազատ կարող է կիրառվել ոչ դոմինանտ բարբառային ձևի քերականական ցուցիչների հետ, բայց ոչ հակառակը՝ գրական լեզվի քերականական ցուցիչները գրեթե երբեք չեն կարող կիրառվել բարբառային բառերի հետ: Այս ենթադրությունը Մեյդելը (Mejdell 2006) ստուգել է գիտական համատեքստում խառը ոճի կիրառության ուսումնասիրման ընթացքում: Նրա տվյալներում ներկայացված փոփոխությունների օրինաչափությունները հաստատում են ենթադրությունը: Հաճախ հանդիպում են այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են *bi-yuktab* – *գրվում է*, որտեղ խոսակցական կերպային *bi-* մասնիկը կիրառվում է գրական արաբերենի կրավորական բայի հետ, բայց ենթադրելի **yu'al* – *ստվում է* ձևը չի հանդիպում:

Ըստ Մեյդելի՝ նույն սկզբունքն է նաև «հերթագայման սահմանափակումների» հիմքում, որն առաջ է քաշել Իդը (Eid 1988) լեզվական միախառնման վերաբերյալ իր հետազոտության մեջ: Օրինակ՝ գրականի հարաբերական դերանվանը չի կարող հաջորդել բարբառային բառ, մինչդեռ բարբառային հարաբերական դերանվանը հանգիստ կարող է հաջորդել գրական ձև: Այլ կերպ ասած՝ **alladī rāh* – *որը գնաց* և նման համադրությունները թույլատրելի չեն, իսկ *illi dahaba* և նման համադրությունները

միանգամայն ընդունելի են: Նույնկերպ գրական լեզվի ժխտական մասնիկը չի կարող կիրառվել բարբառային բայի հետ (**lan ha-tu 'af – նա կանգ չի առնի*), մինչդեռ բարբառային ժխտական մասնիկը կարող է կիրառվել գրական լեզվի բայի հետ, օրինակ՝ *ma-sa-taqif-š – նա կանգ չի առնի*, որտեղ *ma- ... -š*-ը բարբառային ժխտական տրոհելի ածանց է, *sa-ն*՝ գրականի ապառնիի ցուցիչ (Boussofara-Omar 2003: 40):

Գերակա լեզվի հիպոթեզը կարծես թե գործում է նաև Մայերս-Սքոթոնի (Myers-Scotton 1993) առաջ քաշած «հենքային լեզվի շրջանակի մոդելում»: Այս մոդելով տարբերակվում են բովանդակային (բառային) և համակարգային (քերականական) ձևայինները, և սահմանվում է հստակ կանոն, ըստ որի՝ լեզվական անցման գործընթացում մասնակից լեզուներից միայն մեկը կարող է ապահովել համակարգային ձևայիններ, և դա հենքային լեզուն է: Մասնակից մյուս՝ ներդրված լեզուն ապահովում է (որոշ) բովանդակային ձևայիններ: Վերը նշված օրինակները պարունակում են համակարգային ձևայիններ լեզվի երկու տարբերակներից էլ, ինչպես *ma-sa-taqif-š* օրինակում, ինչը կարծես կասկածի տակ է դնում կանոնը: Հենքային լեզվի մոդելի հետագա տարբերակներում փորձ է արվել բացատրելու այս խնդրահարույց օրինակները (Boussofara-Omar 2003): Ըստ Մայերս-Սքոթոնի (Myers-Scotton 2010)՝ այս նոր տարբերակներն արդեն ճիշտ կանխատեսումներ են անում արաբական երկլեզու միջավայրում լեզվական միախառնման վերաբերյալ, բայց նա ընդունում է, որ դիգլոսիայի դեպքում լեզվական միախառնումն ունի յուրահատկություններ: Ըստ որոշ հետազոտողների՝ պետք է տարբերակել դիգլոսիկ միախառնումը կամ անցումը և «նորմալ» լեզվական միախառնումը (Boussofara-Omar 2006b):

13.3. Լեզվի ընտրություն

Հիբրիդային տեքստերի ընդհանուր վերլուծություն կատարելիս ուշադրությունը շարահյուսական սահամանափակումներից անցնում է լեզվի ընտրությունը պայմանավորող արտալեզվական գործոններին, այսինքն՝ այն գործոններին, որոնք կապված են ոչ թե լեզվի կառուցվածքի, այլ խոսքային իրավիճակի հետ: Խոսքային իրավիճակում առանցքային գործոններն են զրուցակիցը, թեման ու միջավայրը: Այս գործոնները կարելի է դասակարգել ըստ մասնավորից հանրային աստիճանակարգման: Մանդոլակի վերնում կարող են լինել պետական պաշտոնյաներ, որոնք պաշտոնական միջավայրում խոսում են հանրային թեմաներով, օրինակ՝ ռադիոհարցազրույցների ընթացքում, երբ ստիպված են կիրառել լեզվի այն տարբերակը, որը հնարավորինս մոտ է գրական արաբերենին: Մանդոլակի ներքևում մայրի սրճարանում անձնական գործերից խոսակցական լեզվով խոսող ընկերներ են, որոնց խոսքում գրական լեզվի միջամտություն գրեթե չկա:

Այս գործոնների ազդեցությունը դրսևորվում է այն ժամանակ, երբ որոշակի իրավիճակում դրանցից մեկը փոխվում է: Երբ ռադիոհարցազրույցի ընթացքում նախարարին տրվեն անձնական բնույթի հարցեր (ինչն արաբական մեդիայում քիչ հավանական է), նրա խոսքը կհակվի դեպի բարբառ: Երբ սրճարանում զրուցող ընկեր-

ներն անձնական բնույթի խոսակցությունից անցնեն քաղաքական թեմաների քննարկմանը, նրանց խոսքում անմիջապես կնկատվի գրական լեզվի միջամտությունը: Քանի որ լեզվի ընտրությունը կատարվում է լեզվական կոնտինուումի շրջանակում, այդ փոփոխությունները ոչ թե լեզվական անցում են մի տեսակից մյուսին, այլ հակադիր տարբերակի զգալի թվով հատկանիշների դրսևորում:

Դիզլուսիայի իրավիճակին բնորոշ գծերից մեկը խոսողների ազդեցությունն է միմյանց վրա: Այս թեմայի վերաբերյալ տվյալներ գրեթե չկան, բայց Դիեմի (Diem 1974)՝ սղագրած ռադիոհաղորդումների երկխոսություններից կարելի է պատկերացում կազմել, թե ինչպես են զրուցակիցները հարմարվում մեկը մյուսի լեզվական մակարդակին: Օրինակ՝ զրույցներից մեկում լրագրողը հարցազրույց է վերցնում Կահիրեի լեզվական ակադեմիայի գլխավոր քարտուղարից: Մկզբում նա դեռ գործածում է այնպիսի արտահայտություններ, ինչպիսիք են *ya 'ni, nifham min kida 'innu 'abl 'in 'iqād l-mu 'tamar is-sanawi bitib 'a fih ligān bitabḥaṭ qarārāt* – *այսինքն՝ մենք դրանից հասկանում ենք, որ մինչև ամենամյա համաժողովի գումարումը կան առաջարկությունները քննող հանձնաժողովներ*, որում ազատ կիրառվում են /q/-ին փոխարինող խոսակցական /' / հնչյունը, շարունակականի *bi-* ցուցիչն ու խոսակցական արտահայտություններ, ինչպիսին է *min kida*-ն: Բայց երբ հարցազրույց տվողը խոսքը շարունակում է քիչ թե շատ գրական արաբերենով, հաջորդ ընթացքին նույն հարցազրուցավարը սկսում է կիրառել արտահայտություններ, ինչպիսին է՝ *law 'aradna 'an na 'ḥud namūdajan li-zālik* – *էթե կարողանայինք օրինակ վերցնել դրանից* (Diem 1974: 76), որը գրեթե դասական արաբերեն է՝ իր հնչյունաբանական և ձևաբանական նկարագրով:

Հակառակը կարելի է տեսնել լիբանանյան մի հարցազրույցում, որը տեղի է ունենում թղթակցի ու գրաքննադատի միջև, որտեղ լրագրողը համառորեն կիրառում է լիբանանյան խոսակցական արաբերեն, իսկ գրաքննադատը խիստ արտահայտված դասական ոճով ասում է, օրինակ, այսպիսի նախադասություն. *bi-ṣūra 'āmmah 'al-mawsim kān ' iẓābī - iẓābī 'awwalan min ḥays il-kammiyyi wa-sāniyan min ḥays 'an-naw 'iyyi* – *... Ընդհանուր առմամբ սեզոնը դրական էր, դրական էր նախևառաջ քանակի, ապա՝ որակի առումով* (ուշադրություն դարձրեք հոդի հետ հազագային դադարի արտասանությանը, ինչպես նաև դասականի միջատամնային /t/-ի փոխարեն /s/ արտասանելուն): Բայց ի վերջո նա չի կարողանում դիմակայել թղթակցի խոսակցական ոճի ազդեցությանը և մի քանի ընթացք անց խոսում է այսպես. *fī ta 'rīban šī miyyit ma 'riḍ bi-s-sine* – *Ամեն տարի անցկացվում է մոտ հարյուր ցուցահանդես*՝ /q/-ի փոխարեն կիրառելով /' / հնչյունն ու *šī* և *fī* բարբառային միավորները (Diem 1974: 77):

Այս երկու օրինակները ցույց են տալիս, որ հաղորդակցման գործընթացում մասնակիցներից յուրաքանչյուրի լեզվական մակարդակն ազդում է մյուսների խոսքի վրա. զրուցակիցները փորձում են հարմարվել մեկը մյուսի լեզվական մակարդակին և պարտավորված են զգում բարձրացնել կամ իջեցնել իրենց խոսքի մակարդակը: Արևմտյան լեզվական համայնքների մեծ մասի և արաբախոս աշխարհի միջև եղած տարբերություններից մեկը խոսակցական արաբերենի և գրական լեզվի միջև շատ

ավելի մեծ հեռավորությունն է, ինչը խոստովներին ստիպում է որոշումներ կայացնել⁴¹ շատ ավելի հաճախ, քան արևմտյան լեզվական համայնքներում: Քանի որ գրական ու խոսակցական լեզուներն իրարից անջատ տարբերակներ չեն, այլ լեզվական կոնտինուումի ծայրակետերում գտնվող վերացական կառույցներ, լեզվի ընտրությունը ոչ թե տարբերակներից մեկին անցնելն է, այլ ավելի շատ այդ տարբերակները միախառնելը:

Հաղորդակցության այն գործոնները, որոնք պայմանավորում են լեզվի ընտրությունը, մեխանիկորեն չեն գործում. գրուցելիս մարդիկ կարող են բավական երկար ժամանակ խոսել լեզվի տարբեր մակարդակներով՝ չհակվելով դեպի խոսակցի մակարդակը: Նրանք ինչ-որ չափով ընտրում են լեզվի այն տարբերակը, որը կիրառվում է խոսքային որոշակի իրավիճակում՝ կապելով իրավիճակի բնույթը լեզվական տարբերակների ընտրության հետ: Բայց ճիշտ է և այն, որ խոսողների լեզվական ընտրությունն արտացոլում է նաև խոսքային իրավիճակի նրանց սեփական գնահատականը: Տարբերակների իրենց ընտրությամբ նրանք ցույց են տալիս մյուս մասնակիցներին, թե ինչպիսին են տեսնում իրենց դերը, ինչ են մտածում թեմայի մասին, ինչին են ուզում մասնակցել: Ավելի լայն առումով՝ դա նշանակում է, որ խոսողները կարող են սեփական ընտրությունն օգտագործել իրենց լսարանը կառավարելու նպատակով: Նրանք կարող են դա անել, որովհետև մարդիկ ենթարկվում են լեզվական բազմաձևության աղդեցությանը, և դրա հիման վրա նրանք որոշակի կապ են ստեղծում լեզվի ընտրության ու արտաքին աշխարհի միջև: Հմուտ հոեռոդները կարող են այս ընկալումներն օգտագործել իրենց լսարանը կառավարելու համար՝ լինի դա քաղաքական, գաղափարական, թե կրոնական նպատակներով:

Շատ դեպքերում մի քանի ցուցիչի ընտրությունը բավարար է՝ խոսողի վերաբերմունքը փոխանցելու համար: Օրինակ՝ հաղորդավարները ռադիոհաղորդումները սովորաբար սկսում են գրական արաբերենով նախապես գրված տեքստից, բայց այն կարդալիս նրանք չեն թաքցնում իրենց վրա թիրախային խմբի ազդեցությունը: Տնային տնտեսուհիների կամ ֆերմերների համար նախատեսված ծրագրերում գրական արաբերեն տեքստի կառուցվածքը մնում է անփոփոխ, սակայն անկանոն պարբերականությամբ ներածվում են խոսակցականին բնորոշ այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են /ʔ/-ն՝ գրականի /q/ -ի փոխարեն, սեռականի *bitā*՝ մասնիկը, չթեքվող հարաբերական *illi* դերանունը, շարունակականության *bi-* ցուցիչը և այլն: Ալ-Բատալը (Al Batal 2002) ուսումնասիրել է Լիբանանում ամենամեծ լսարանն ունեցող ռադիոալիքի՝ LBCI-ի (Lebanese Broadcasting Corporation International – ծ.թ.) լեզվաոճը: Նրանց ծրագրերում նույնպես հաղորդման հիմքում գրավոր տեքստերն են: Խոսողն այս գրավոր տեքստը վերածում է ոչ պաշտոնական խոսքի՝ կիրառելով խոսակցականի ցուցիչներ: Նման խոսքի հիմքը գրական արաբերենն է, որում, սակայն, ներմուծվում են խոսակցականի տարրեր, օրինակ՝ ապառնիի *sa-* մասնիկի փոխարեն խոսակցա-

⁴¹ Հեղինակը, ըստ ամենայնի, նկատի ունի լեզվաձևերի ընտրության վերաբերյալ որոշումները (ծ.թ.):

կանի *rah-* մասնիկը կամ *hādā* ցուցական դերանունը՝ *ha-* ձևով: Փոխարինումների մեծ մասը հնչունաբանական է, օրինակ՝ /q/-ի փոխարինումը /ʔ/-ով: Խոսողների միջև լեզվական բազմաթիվ տարբերակներ կան, և հաղորդակցման միևնույն ժամանակահատվածում մեկ խոսողը կարող է գործածել մի քանի տարբերակ:

Խոսակցական լեզվի տարրերի գործածությունը գրական տեքստում լսարանին հուշում է խոսողի՝ մտերմիկ ու ջերմ մթնոլորտ ստեղծելու մտադրության մասին (ինչպես տնային տնտեսուհիների համար նախատեսված ռադիոհաղորդումից վերևում մեջբերված տեքստում, Գլուխ 9, էջ 201): LBCI-ի ռադիոհաղորդումների թե՛ բառապաշարի, թե՛ շարահյուսության հիմքում *fushā*-ն է, որում ներածվել են խոսակցական լեզվի հնչունաբանությունն ու ձևաշարահյուսական մի շարք ցուցիչներ: Հակառակը՝ կրթված խավի գրական արաբերենի՝ Մեյդելի և Բասիունիի ուսումնասիրած տեսակն ունի խոսակցական ամուր հիմք, որում ներմուծված են *fushā*-ի բառային ու ձևաբանական տարրեր: Երկու ոճերի միջև տարբերությունը միջուկն է. ռադիոյի արաբերենում մեկնարկային է գրավոր տեքստը, որը ձևափոխվում է հաղորդավարի բանավոր փոխանցման ընթացքում, իսկ կրթված խավի գրական արաբերենը խոսակցական արաբերենն է, որը «բարելավվում է»:

Կրթված խավի կողմից կիրառվելիս լեզվի բարելավման գործընթացը չի հանգեցնում գերուղղումների, բայց երբ ինչ-որ մեկը, չունենալով համապատասխան գիտելիք, փորձում է խոսել բարձր ոճով, արդյունքը կարող է այլ լինել: Այդ դեպքում գրական արաբերենի ցուցիչները, օրինակ՝ *fa-* համադասական շաղկապը, կրավորականի ձևերը կամ, ընդհանուր առմամբ, հոլովական վերջավորությունները խոսողները գործածում են, երբ ցանկանում են սովյալ իրադարձության կամ թեմայի կարևորության տպավորություն ստեղծել իրենց լսարանում: Այդ դեպքում հնարավոր է՝ տեղ գտնեն գերուղղումներ *fushā*-ի կառուցվածքը լավ չիմանալու պատճառով: Իսկ ռադիոյի ոճում գերուղղումներ չեն լինի, որովհետև հաղորդման հիմքը գրավոր տեքստն է, սակայն որոշակի գերուղղումներ կարող են պատահել բարբառային հատվածներում, որը բխում է խոսողի՝ տեքստը բարբառով հնչեցնելու ցանկությունից: Որպես օրինակ կարելի է նշել անկատարի *b-* ցուցիչի կիրառությունը մոդալ բայերից հետո, ինչպես՝ *lāzim bniftikir – պետք է հաշվի առնենք* (Diem 1984: 71):

Թե՛ գրականի, թե՛ խոսակցականի ցուցիչները կարող են կիրառվել ներտեքստային ճարտասանական նպատակներով: Համամը (Hamam 2011) նշում է, որ քանի որ բարձր լեզուն (H) ավելի հեղինակավոր է, այն ինչ-որ առումով ավելի օբյեկտիվ է, իսկ ցածր տեսակը (L) ավելի անհատականացված է: Ուստի L տեսակով արված արտահայտությունը կարող է լինել H տեսակով արվածի մեկնաբանություն: Արդյունքը հատկապես տեսանելի է, երբ տեղի է ունենում իրական լեզվանցում (ինչպես երկու բոլորովին տարբեր լեզուների միջև): Բայց H և L տեսակների միջև գտնվող լեզվական կոնտինուումի պատճառով հաճախ տեղի է ունենում ոչ թե ամբողջական անցում, այլ տատանում դեպի վերև կամ դեպի ներքև, որն ավելի ճիշտ կլինի անվանել լեզվական միախառնում:

Խոսակցական և գրական լեզուների ցուցիչների արժեքը կարող է տարբեր լինել. դրանցից մի քանիսն ավելի խոսուն են, քան մյուսները (Mejdell 2012b: 163-164): Հնչյունաբանության մեջ, օրինակ, բաղաձայնների փոփոխությունն ավելի խոսուն հատկանիշ է, քան ձայնավորներինը: Ցուցական *hāzā/hādā* դերանվան կամ ժխտական *lam* կամ *lan* մասնիկների կիրառությունն անմիջապես ցույց է տալիս հաղորդման գրական լինելը: Հակառակը՝ բարբառային ցուցական դերանունների կամ ժխտական *ma- ... -š* տրոհելի ածանցի կիրառությունը խոսակցականին անցնելու ցուցիչներ են: Իսկ խոսակցականի *illi* հարաբերական դերանվան կիրառությունը կարծես թե նման արժեք չունի և կարող է ազատ գործածվել՝ որևէ կերպ չորոշակիացնելով հաղորդման բնույթը:

13.4. Լեզվական գուգորդումներ և վերաբերմունք

Արտալեզվական գործոնների և լեզվական ընտրության միջև բարդ փոխազդեցությունը կառավարվում է այն գուգորդումներով, որոնք խոսողներն ունեն իրենց համայնքներում խոսվող տարբերակների առնչությամբ: Լեզվի ցածր տեսակը գուգորդվում է ցածրակարգ կրթության հետ, որովհետև գրական արաբերենն ուսուցանվում է, և այն սովորում են դպրոցում, ուստի այն գուգորդվում է նաև անգրագիտության ու աղքատության հետ, որովհետև ցածրակարգ կրթություն ունեցողները չեն կարող հաջող կարիերա ունենալ: Իսկ գրական արաբերենը գուգորդվում է բարձրագույն կրթության, հասարակության մեջ հաջողություններ ունենալու, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական բարձր դասին պատկանելու հետ, թեև խոսակցական լեզուն նույնպես կիրառվում է այս դասի մարդկանց շրջանում որպես ոչ պաշտոնական լեզու: Այլ տեսանկյունից, խոսակցական լեզուն՝ որպես ընտանիքում և տանը գործածվող լեզու, գուգորդվում է ներխմբային, մտերմիկ ու ընկերական լեզվի, իսկ լեզվի բարձր տեսակը՝ սոցիալական հեռավորության ու պաշտոնական հարաբերությունների հետ: Ուստի գրական արաբերենի գործածումը կարող է լինել ինչպես հարգանքի, այնպես էլ խոսողների միջև հեռավորության նշան: Խոսակցական լեզվով խոսելը կարող է անհարգալից դիտվել, բայց միևնույն ժամանակ այն մտերմության, պարզության նշան է, ինչպես անգլերենում, երբ անունով դիմելը կարող է արտահայտել կա՛մ մտերմություն, կա՛մ անհարգալից վերաբերմունք:

Լեզվական ցուցիչների ընտրությունը մասամբ տեղի է ունենում գիտակցական մակարդակում և կարող է կիրառվել, օրինակ, առևտրային նպատակներով: Եգիպտոսում լրատվամիջոցների և հատկապես գովազդների լեզվում ընտրված մակարդակը հարաբերակցվում է վաճառվող ապրանքի բնույթի և թիրախային խմբի հետ: Հանրային պահանջարկ ունեցող այնպիսի ծառայությունները, ինչպիսիք են վարկերն ու ապահովագրությունները, «վաճառվում» են հիմնականում արական սեռի լսարանին՝ լեզվի բարձր ոճերի կիրառմամբ, իսկ սննդամթերք ու մաքրող միջոցներ արտադրողները հիմնականում սպասարկում են տնային տնտեսուհիներին և համապատասխանաբար գովազդում են իրենց արտադրանքը խոսակցական լեզվով: Գովազդողները

պետք է կարողանան շատ լավ հավասարակշռել խոսակցական լեզվի անմիջականությունն ու պարզությունը և գրական լեզվի հեղինակավոր ու բարձրաձև մակարդակը (Bassiouny 2009b):

Քաղաքական մակարդակում լեզվական այս բազմաձևությունը կիրառելու բավականին տպավորիչ օրինակ կարող են լինել հանգուցյալ նախագահ Նասերի (1918-1970) քաղաքական ելույթները: Նա իր ելույթները սովորաբար սկսում էր բարձրաձև լեզվով, խոսում էր դանդաղ ու ռիթմիկ՝ ելնելով իրավիճակի պաշտոնական բնույթից: Բայց հետո նրա նախադասություններն աստիճանաբար ավելի ու ավելի խոսակցական էին դառնում, տեմպն արագանում էր, ի վերջո նա անցնում էր ամբողջովին խոսակցական մակարդակի: Ելույթի վերջում նա ամփոփում էր խոսքը մաքուր գրական արաբերենով մի քանի նախադասությամբ: Այսպիսի խառնուրդն արտացոլում է այն խնդիրը, որին մշտապես բախվում են արաբական աշխարհի քաղաքական գործիչները. կիրառելով խոսակցական լեզու՝ նրանք ուզում են հասնել դանդաղ լսարանին, որի մեծ մասը չի կիրառում կամ նույնիսկ չի հասկանում գրական արաբերենի բարձր տեսակը, մյուս կողմից՝ նրանք չեն կարող ուղղակի անցնել խոսակցականի, որովհետև դա կարող է վիրավորական լինել իրենց լսարանի համար:

Նասերը, անշուշտ, միակը չէր, որ կիրառում էր հռետորական այս ոճն ու լեզվական հնարքը, ոչ էլ վերջինը: Իրականում ժամանակակից իսլամիստ քաղաքան գործիչները կիրառում են նույն ոճը. նրանց ելույթներում արաբական ազգայնականությունը *da'wa*-ի (քարոզչություն – ծ.թ.) միջոցով վերափոխվեց ճշմարիտ իսլամի, բայց այդ ուղերձը փոխանցելու ոճը նույնն է: Ալ-Հուրին (El Houry 2012: 77-113) պարզորոշ ցույց է տալիս Նասերի և Հեզբոլլահի առաջնորդ Նասրալլահի (ծնվ. 1960թ.) ելույթների նմանությունը, թե ինչպես է վերջինս գրական արաբերենը խառնում, իր դեպքում, Լիբանանի խոսակցական արաբերենի հետ: Ինչ-որ առումով Նասերի լեզվական հռետորաբանությունը նման է լիբանանյան LBCI ռադիոկայանի հաղորդումների ոճին, որի մասին խոսվեց վերևում (էջ 297):

Սա տանում է քաղաքական որոշակի գուգորդումների՝ կապված լեզվաձևերի ընտրության հետ: Քանի որ արաբների մեծ մասը գրական լեզուն համարում է արաբական աշխարհը միավորող ամենակարևոր գործոնը, այն նաև արաբական միասնության խորհրդանիշն է: Արաբական աշխարհի քաղաքական կուսակցությունների մեծ մասը, գոնե պաշտոնական մակարդակում, պրոպագանդում է այս միասնությունը, ուստի քաղաքական գործիչների վրա խիստ ճնշում է գործադրվում գրական արաբերենը գործածելու նպատակով, եթե նույնիսկ նրանց ընտրողները դա չեն հասկանում: Վերևում տեսանք (էջ 267-268), որ սկսած XIX դարի վերջից արաբերենն առանցքային դեր է խաղացել Օսմանյան կայսրության արաբական գավառներում սկիզբ առնող ազգայնական շարժման գործում: Անկախությունից հետո յուրաքանչյուր երկիր պաշտոնապես հայտարարեց իր հավատարմությունը համաարաբական ազգայնականությանը (*qawmiyya*), իսկ արաբերենը հռչակվեց բոլոր արաբների ազգային լեզու: Այս տեսանկյունից բարբառի գործածումը դիտվում է որպես ռեգիոնա-

լիզմ (*'iqlimiyya*), ինչը կարող է վնասել արաբական աշխարհի միասնությանը: Չնայած դրան՝ որոշ երկրներում ժողովրդախոսակցական լեզուն սկսեց արժևորվել՝ որպես ազգային ինքնության (*wataniyya*) կարևոր բաղադրիչ:

Ձարմանալի չէ, որ բոլոր արաբական երկրներից Եգիպտոսն ամենաշատն է հակված բարբառի կիրառությանը: Եգիպտոսը միշտ առանձնացել է ռեզիոնալ ազգայնականության բարձր աստիճանով, որն ուղղված է եգիպտական ինքնության ամրակայմանը, և Եգիպտոսի բարբառը, անշուշտ, այս ինքնության կարևոր բաղադրիչ է: Եգիպտոսի խորհրդարանում ելույթները հաճախ հնչում են խոսակցականին մոտ լեզվով, ինչը չլսված բան է արաբական մյուս երկրներում: Հետաքրքիր օրինակ է հանգուցյալ նախագահ Սադաթի (1918-1981) վերջին ելույթը խորհրդարանում 1981թ.: Նրա սպանության հաջորդ օրը այդ ելույթը հայտնվեց թերթերում խոսակցական տարբերակով՝ հրատարակչի գրառմամբ, որ այն գրական արաբերեն «թարգմանելու» ժամանակ չի եղել: Նասերի ելույթների մասին վերևում խոսվել է. ուշագրավ է, որ ելույթի նկարագրված կառուցվածքը չի հանդիպում երկրից դուրս հնչեցրած նրա ոչ մի ելույթում: Պատճառն ակնհայտ է. եգիպտական ազգայնականության մասին ցանկացած ակնարկ վտանգի տակ կոներ Արաբական Միացյալ Հանրապետությունում Սիրիայի հետ առանց այն էլ լարված հարաբերությունները:

Կա մի ոլորտ, որը միշտ համարվել է բացառապես դասական արաբերենի տիրույթը, գոնե հանրային դաշտում. դա կրոնական ոլորտն է: Մասնավոր իրավիճակներում կրոնն իսկապես ստիպում է ընտրել լեզվի ավելի բարձր ոճ, բայց նույնիսկ կրոնագետները, գոնե Եգիպտոսում, միանգամայն ընդունելի են համարում կրոնական հարցերի շուրջ խոսակցական լեզվով խոսելը: Աստիճանաբար ավելի շատ ներթափանցումներ են լինում բացառապես դասական արաբերենի գործածման այս ոլորտ: Հանրային քարոզների տեսքով կրոնի ուսուցանման գործընթացում Ղուրանն ու հադիսները պարզաբանելու կամ բացատրելու նպատակով հաճախ կիրառվում է խոսակցական արաբերենը, ինչպես իսլամական աշխարհի ոչ արաբախոս շրջաններում, որտեղ կրոնական քարոզն իրականացնում են տեղի լեզուներով (տե՛ս Գլուխ 5, էջ 96): Այնուամենայնիվ, ավանդապահ շեյխերը, նույնիսկ Եգիպտոսում, հակված են կիրառելու լեզվի ավելի բարձր տեսակ, երբ, օրինակ, քարոզ են կատարում: Դասական արաբերենի կիրառությունը թույլ է տալիս գծել «սրբազանի» սահմանը, ինչպես ձևակերպում է Հաիրին (Haeri 2003: 1):

1990-ական թվականներին իսլամական վերածնունդը Եգիպտոսում փոխեց կրոնական ոլորտում լեզվի ընտրությունը: Բազմաթիվ հայտնի քարոզիչներ, ինչպիսին է Շեյխ Քիշքը (Sheikh Kishk, 1933-1996), սկսեցին գրավել մարդկանց իրենց պարզ լեզվով, թեև նրանք դեռ կիրառում էին դասական արաբերենը՝ հանդիսավոր մթնոլորտ ստեղծելու նպատակով: Նոր երևույթ է քարոզիչների հայտնվելը մեդիայում: Ուայզը (Wise 2003) ցույց է տվել այս քարոզիչների քարոզելու բնույթի և նույնիսկ հագուկապի փոխվելը (ժամանակակից հագուստ՝ ավանդականի փոխարեն): Այս համատեքտում նա նաև ուշադրություն է դարձրել նրանց լեզվական ընտրության վրա: Մոլիմանի

(Soliman 2008) ուսումնասիրությունը Ամր Խալիդի (ծնվ. 1967թ.)՝ մեդիայում արվող քարոզների լեզվի վերաբերյալ ցույց է տվել, որ դասական արաբերենը սահմանափակվում է Ղուրանի ընթերցումներով, Հադիսներից մեջբերումներով կամ քարոզի սկզբում և վերջում արարողակարգային աղոթքներով: Քարոզի մնացած մասում Ամր Խալիդը կիրառում է Եգիպտոսի արաբերենը, նույնիսկ երբ նրա խոսքն ուղղված է ոչ եգիպտացիներին: Սովորաբար այս ոճը կապում է թիրախային լսարանի փոփոխության հետ՝ միջին խավի մուսուլմաններ, և խոսակցական լեզվի կիրառումը բացատրում է ավելի երիտասարդ սերնդի հետ հաղորդակցվելու շարժառիթով: Բայց լսարանի նույնիսկ միջին տարիքի մարդիկ կրոնական ուսուցման այս ձևը համարում են *riwiš` qhl, քնտիր*: Այս համատեքստում լիովին ընդունելի է, որ քարոզիչն իր խոսքում ժամանակ առ ժամանակ նույնիսկ անգլերեն փոխառություններ կիրառի:

Կրոնական լեզվի օրինակը ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս, որ շատ պարզունակ կլիներ բարբառը լեզվի միայն բացասական տեսակ համարելը: Վերևում տեսանք, որ բարբառները անմիջականության, իսկ քաղաքական մակարդակում՝ լոյալության ցուցիչ են ավելի շատ սեփական երկրի, քան արաբ ժողովրդի հեռավոր իդեալի նկատմամբ: Եգիպտոսը սեփական բարբառի հանդեպ նման վերաբերմունքի վառ օրինակ է: Եգիպտոսում բարբառի նկատմամբ համեմատաբար դրական վերաբերմունքը տեսանելի է հասարակական բոլոր ոլորտներում: Հեռուստատեսային հարցազրույցներում և նույնիսկ խորհրդարանական ելույթներում ազատորեն կիրառում են խոսակցական լեզվի տարրեր: Հասարակական մեծ հետաքրքրություն կա խոսակցական լեզվի նկատմամբ, որը կարելի է համեմատել է գերմանախոս Շվեյցարիայում շվեյցարական գերմաներենի (Schwyzertüütsch) կիրառման հետ: Գրական ստեղծագործությունները սովորաբար պարունակում են խոսակցական տարրեր, հատկապես երկխոսություններում, իսկ թատերական պիեսները, նույնիսկ երբ դրանք ի սկզբանե գրված են գրական արաբերենով, հաճախ բեմադրվում են բարբառով: Հանրությունը հպարտությամբ արձագանքեց Բադաուիի և Հինդսի (Badawi and Hinds 1986)՝ եգիպտական *‘ammiyya*-ի բառարանի հրատարակմանը: Բազմաթիվ լեզվական դպրոցներ օտարերկրացիների համար Եգիպտոսի բարբառով դասընթացներ են առաջարկում: Լեզվի հարցի շուրջ բանավեճեր Եգիպտոսում տեղի ունեցել են (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 11), բայց հետաքրքիրն այն է, որ այստեղ նման բանավեճերը աղմկոտ վիճաբանության չեն վերածվել, մինչդեռ արաբական աշխարհի այլ վայրերում բարբառի կիրառման փորձերին շատ ավելի կասկածամտորեն են վերաբերվել: Վիքիպեդիայի եգիպտական տարբերակը ստեղծելու նախաձեռնությունը, որն իրականացվեց 2008 թ. (տե՛ս Գլուխ 9, էջ 203), ինչ խոսք, ոմանց զարմացրեց, սակայն Պանովիչը (Panović 2010) ցույց է տալիս, որ չնայած Վիքիպեդիայում Եգիպտոսի արաբերենի՝ որպես աֆրիկյան անկախ լեզվի մասին բավականին արմատական պատկերացումներին, ինչպես նաև Վիքիպեդիայի՝ քրիստոնյա հեղինակների հետ զուգորդվելու հանգամանքին, որոշ եգիպտացի մուսուլմաններ դրական են վերաբերվում այս նախաձեռնությանն ու պատրաստ են աջակցել:

Բարբառի կիրառման նկատմամբ Եգիպտոսի վերաբերմունքը շատ ակնհայտ է նաև միջազգային համաարաբական համաժողովներում, որտեղ եգիպտացի պատվիրակներն իրենց խոսքում անկաշկանդ կիրառում են խոսակցական լեզվի տարրեր, մինչդեռ արաբական այլ երկրների պատվիրակները ջանք չեն խնայում՝ նման տարրերից ամեն գնով խուսափելու համար: Եգիպտացի քաղաքական գործիչներն ու նույնիսկ կրոնական առաջնորդները մասնավոր հարցազրույցներում պարտադիր գրական ձևակերպմամբ մեկնարկից հետո հաճախ անցնում են Եգիպտոսի խոսակցական լեզվին:

Եգիպտոսի արաբերենը գրավիչ է նաև նրա սահմաններից դուրս: Համաարաբական համատեքստում եգիպտացիների՝ խոսկացական լեզուն կիրառելու բացատրություններից մեկը կարող է լինել այն, որ նրանց բարբառը լայն ճանաչում ունի արաբախոս աշխարհում բազմաթիվ ֆիլմերի ու սերիալների շնորհիվ, որոնք արտահանվում են արաբական բոլոր երկրներ: Արդյունքում ստեղծվել է մի իրավիճակ, երբ մարդկանց մեծ մասը գոնե մասամբ հասկանում է եգիպտական բարբառը, բայց ոչ հակառակը: Երկրորդ պատճառը երկրից դուրս աշխատող եգիպտացի ուսուցիչների մեծ թիվն է. Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրների անկախացումից հետո հազարավոր ուսուցիչներ հրավիրվեցին Եգիպտոսից՝ արաբերենով դասավանդող ուսուցիչների պակասի պատճառով (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 14, էջ 316-317): Նասերի կառավարման շրջանում և դրանից հետո մեծ թվով եգիպտացի ուսուցիչներ են աշխատել Եմենում, այնքան, որ մեր օրերում արաբախոս ցանկացած օտարերկրացի այնտեղ ինքնաբերաբար համարվում է եգիպտացի ուսուցիչ: Եմենի բարբառում Եգիպտոսի խոսակցական լեզուն ձեռք է բերել հեղինակավոր լեզվի կարգավիճակ (տե՛ս վերևում՝ էջ 221): Վերջին շրջանում շատ եգիպտացիներ են ժամանակավոր աշխատանքի անցնում Պարսից ծոցի երկրներում և Սաուդյան Արաբիայում:

13.5. Բազմաձևություն և ներանձնային տարբերակներ

Նախորդ ենթագլուխներում մենք բազմաձևությունը դիտարկել ենք վերանձնային գործոնների տեսանկյունից, ինչպիսիք են թեման, միջավայրն ու զրուցակիցները, որոնք որոշում են լեզվի ընտրությունը դիզլոսիկ իրավիճակում: Դիտարկել ենք նաև արդյունքում ձևավորված լեզվական ընկալումները և քաղաքական ու կրոնական նպատակներով լեզվի ընտրությունը շահարկելու հնարավորությունները: Թեև կան որոշ ուսումնասիրություններ, որոնք խոսքի որոշակի տարբերակների կիրառումը կապում են նման վերանձնային գործոնների հետ, շատ ավելի քիչ նյութ կա լեզվական տարբերակների և ներանձնային գործոնների միջև հարաբերակցության վերաբերյալ, ինչպիսիք են սոցիալ-տնտեսական դասը, կրթությունը, կրոնական պատկանելությունը, սեռն ու տարիքը:

Մինչ այժմ քննարկման առանցքում են եղել լեզվի բարձր և ցածր տեսակների փոխհարաբերությունները և (գրավոր) գրական լեզվի ազդեցությունը խոսողների խոսքային վարքի վրա: Գրական լեզվի ազդեցությունը միշտ եղել է արաբերենի

պատմության առանձնահատկություններից, բայց միննույն ժամանակ գործածվող բարբառներն ունեցել են զարգացման սեփական դինամիկան: Ուրբանիզացիայի և կոյնեի ձևավորման գործընթացները հանգեցրել են լեզվի հեղինակավոր տեսակների առաջացմանը, որոնց առանձնահատկությունները պարտադիր չէ, որ նույնական լինեն գրական արաբերենի առանձնահատկությունների հետ: Վերևում տեսանք (Գլուխ 11, էջ 235-236), որ Բահրեյնի սուննիական բարբառում դրսևորվում են այնպիսի հատկանիշներ, որոնք չկան գրական արաբերենում, իսկ շիական բարբառի և գրական լեզվի որոշ հատկանիշներ նույնական են: Այնուամենայնիվ, սուննիական բարբառը լեզվի հեղինակավոր տեսակ է (տե՛ս նաև ստորև): Այս երևույթը դրդել է որոշ հետազոտողների պնդելու, որ արաբական աշխարհում լեզվի փոփոխությունն ընդհանրապես պայմանավորված չէ դասական արաբերենի ազդեցությամբ: Ալ-Ուերը (Al Wer 2002: 46) գնում է շատ ավելի հեռուն՝ պնդելով, որ.

«լեզվի փոփոխությունն արաբերենում կախված է խոսակցական տարբերակների հարաբերական կարգավիճակից (որն էլ պայմանավորված է դրանցով խոսողների հարաբերական կարգավիճակով). այս համատեքստում կարևոր չէ, թե լեզվի հատկանիշները որքանով են առնչվում դասական արաբերենին»:

Այն գործոնների որոշակիացումը, որոնք հանգեցնում են արաբախոս աշխարհում հեղինակավոր կարգավիճակ ձեռք բերելուն, դեռևս նախնական փուլում է: Քանի որ չունենք բավարար տվյալներ սոցիալ-տնտեսական դասի և լեզվի ցածր/բարձր տեսակների կիրառման միջև ամբողջական հարաբերակցության պատկերը կազմելու համար, շտապողական կլինի սոցիոլեկտալ⁴² տարբերակները փորձել նկարագրել որպես անկախության որոշակի աստիճան ունեցող ձևեր: Դամասկոսի երկու հարևան թաղամասերում լեզվի տարածության իր ուսումնասիրության մեջ Իսմայիլը (Ismail 2007) փորձել է ստեղծել սոցիալական դասի ինդեքս, սակայն ընդունել է, որ իրավիճակը չափազանց բարդ է գոհացուցիչ արդյունքի հասնելու համար: Ի վերջո, պարզվել է, որ սեփական սոցիալական ցանցն ունեցող որոշակի թաղամասում բնակվելը ամենաստույգ գործոնն է, որի հետ կարելի է կապել լեզվական տարածությունը: Սոցիալական կապերի կարևորությունն ընդգծում է նաև Ալ-Ուերը (Al Wer 2002), որը ցույց է տալիս, որ անհրաժեշտ է դիտարկել գործոնների փոխկախյալությունը: «Կրթության մակարդակն» ու «գրագիտությունը», օրինակ, չեն կարող համարվել անկախ գործոններ. դրանք խոսողի սոցիալական կապերի ցուցիչներ են: Ալ-Ուերը (Al Wer 2002) քննել է /t/ ~ /t/ իրացումը Հորդանանի մայրաքաղաք Ամմանից 25 կմ հյուսիս-արևմուտք ընկած գավառական Սալտ (կամ Աս-Սալտ – ծ.թ.) քաղաքում: Նրա ուսումնասիրությունից պարզ է դարձել, որ ամենակրթված (իգական սեռի) խոսողները գերազանցապես (59 %) ընտրում են /t/ տարբերակը, իսկ ամենաքիչը (7 %) այն ընտրում են կրթական ամենացածր մակարդակն ունեցողները: Ուրեմն /t/-ն

⁴² Սոցիոլեկտ – լեզվի տարբերակ, որը գործածվում է սոցիալական որևէ խմբի կողմից (սոցիալ-տնտեսական դաս, էթնիկ, տարիքային խումբ և այլն) (ծ.թ.):

ներկայացնում է Ամմանի քաղաքային տարբերակը, իսկ /t/-ն՝ Սալտի գյուղական խոսվածքը, չնայած որ այն գրական արաբերենի ձևն է: Կրթությունն այս դեպքում առնչություն է ունեցել քաղաքային ավելի մեծ սոցիալական ցանցի հետ, որի արդյունքում ընդունվել է /t/ տարբերակը: Ալ-Ուերի հետազոտության մեջ բոլորը հարցվողները կանայք են, և հավանական է, որ դա ազդել է քաղաքային ձևերին նախապատվություն տալու վրա:

Նման արդյունք է ներկայացրել Գիբսոնը (Gibson 2002) Թունիսի արաբերենում մակարդակների առանձնացումը քննելիս: Գիբսոնը պարզել է, որ բեդվինական բարբառների /g/ տարբերակով խոսողները հակված են ընդունելու /q/ տարբերակը, ինչը կարծես անցում է դասական արաբերենի: Սակայն նա եզրակացնում է, որ այս փոփոխությունն ավելի հավանական է՝ պայմանավորված է թունիսյան քաղաքային արաբերենի գրավչությամբ (որը նույնպես ունի /q/), քանի որ այլ դեպքերում ևս բեդվինական բարբառով խոսողներն ընտրում են քաղաքային տարբերակը, եթե նույնիսկ այն շատ քիչ է նման դասական արաբերենին, օրինակ՝ երբ նրանք *ninsu – մենք մոռանում ենք* ձևից անցնում են քաղաքային *ninsāw* ձևին, որը շատ ավելի հեռու է գրական արաբերենի *nansā* ձևից: Ալ-Ուերի և Գիբսոնի հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ բանավոր խոսքում լեզվական փոփոխությունները միշտ չէ, որ հակված են լինում դեպի դասական արաբերենը: Այնուամենայնիվ, գրական լեզվի ազդեցությունը կարող է բավականին տեսանելի լինել ոչ միայն առօրյա-խոսակցական լեզվում, այլև ուրիշ ոլորտներում, օրինակ՝ հանրային ելույթներում, ինչպես տեսանք վերևում (էջ 295-ից): Սա նշանակում է, որ գրական արաբերենը լեզվի բարելավման գործընթացում պահպանում է իր որոշակի դերը, ինչպես Բահրեյնի դեպքում:

Վաղուց հայտնի է, որ կրոնական պատկանելությունը լեզվի տարածության կարևոր գործոն է արաբերենում: Բաղդադում կրոնական պատկանելության ու բարբառային տարբերակի միջև հարաբերակցության մասին իր դասական աշխատության մեջ Բլանկը (Blanc 1964) նկարագրել է մուսուլմանական, քրիստոնեական ու հրեական համայնքների բարբառները: Ավելի ուշ Հոլզը (Holes 1987) վերլուծել է Բահրեյնի համայնքների լեզվական տարբերակները, որտեղ սուննի բեդվինների բարբառը մոտ է գրական տարբերակին, իսկ շիա փոքրամասնությունը՝ բահարնան, խոսում է նաստալյաց բարբառով: Հոլզն ընդգծում է սոցիալական այն տարբեր նշանակությունները, որոնք լեզվի տարբերակներն ունեն այս համայնքում (տե՛ս նաև Holes 1995b)՝ իրավացիորեն ենթադրելով, որ հանրալեզվաբանական իրավիճակի պատշաճ նկարագրությունը պետք է ներառի մարդկանց կիրառած լեզվաոճերի ողջ շրջանակը: Իր հետազոտության մեջ նա նկարագրում է համապատասխան զուգաձևություններ՝ սահմանելով իմպլիկացիոն սանդղակներ, այսինքն՝ դիտարկելով որոշակի տարբերակների համընկնումը հարցվողների խոսքում: Նրա վերլուծության ամենակարևոր արդյունքը լեզվական ձևի և սոցիալական նշանակության փոխադարձ կախվածությունն է: Սա հասկապես երևում է այն դեպքերում, երբ բահարնայի լեզվական

ձևերը համընկնում են կամ չեն համընկնում գրական արաբերենի ձևին: «Ձուկ» բառի դեպքում (գրական արաբերենում *samaka*) և՛ բահարնայի ներկայացուցիչները, և՛ սուննիները գործածում են *smiča* բառը, ուստի իրենց խոսքը բարելավելիս երկուսն էլ կկիրառեն գրականի ձևը: «Մայրամուտ» բառի դեպքում (գրական արաբերենում *magrib*) բահարնա համայնքում գործածվում է *magrib* ձևը, իսկ սուննիներն ասում են *mğarb*. այս դեպքում բահարնայի գրագետ խավը հակված է անցնել սուննիական ձևին, իսկ սունիները խոսքը կատարելագործելիս անցում են կատարում գրական արաբերենի ձևին (Holes 1987: 170-ից):

Ներանձնային 3-րդ գործոնն է սեռը: Արական և իգական սեռի ներկայացուցիչների խոսքի տարբերության ուսումնասիրությունն ավելի ու ավելի արդիական է դառնում արաբական հանրալեզվաբանության մեջ: Արևմտյան հանրալեզվաբանության մեջ կա ընդունված կարծիք, որ միջինում կանայք ավելի շատ են ձգտում կիրառել գրական կամ հեղինակավոր տարբերակներ, քան տղամարդիկ, և ավելի պահպանողական են լեզվական փոփոխությունների հարցում: Այս սկզբունքը կասկածի տակ է դրվել ոչ արևմտյան հասարակությունների պարագայում, որտեղ, ըստ որոշ պնդումների, տղամարդիկ ավելի շատ են հակված գրական տարբերակներ կիրառելուն, քան կանայք: Իրականում այնքան էլ ճիշտ չէ, որ կանայք ավելի քիչ են գործածում արդի գրական արաբերենը, քան տղամարդիկ, դա կախված է համատեքստից: Բասիունին (Bassiouny 2009 b: 162-185) ուսումնասիրել է արաբերենի կիրառումը տղամարդկանց և կանանց մասնակցությամբ հեռուստատեսային թոք շոուներում՝ պարզելով, որ նման մրցակցային համատեքստում կանայք կիրառում են նույնքան գրական արաբերեն, որքան տղամարդիկ, գույցե նույնիսկ ավելի շատ, որովհետև այն զուգորդվում է փորձառու և գիտակ լինելու հետ: Այս համատեքստում լեզվի կիրառումը ծառայում է սեփական հեղինակության ամրապնդմանը: Պարկինսոնը (Parkinson 2003) պարզել է, որ երբ գրական լեզվի (*fushā*) գիտելիքները ստուգվել են պաշտոնապես, կանայք ավելի բարձր միավորներ են հավաքել, քան տղամարդիկ: Այս արդյունքներն ավելի շատ են համընկնում արևմտյան երկրներում առկա պատկերին:

Այս միտումը ներկայացնելիս, թերևս, ավելի ճիշտ է եզրակացնել, որ և՛ տղամարդիկ, և՛ կանայք հակված են անցնելու լեզվի հեղինակավոր տարբերակի, բայց երբեմն տարբերվում են նրանով, թե հեղինակավոր տարբերակներից որն են ընտրում: Բասիունիի նշած օրինակներից մեկը (Bassiouny 2009a) վերաբերում է Դամասկոսում լեզվաձևի ընտրության՝ սեռով պայմանավորված տարբերությանը, որն ուսումնասիրել է Դահերը (Daher 1997): Տղամարդիկ նախընտրում են արտասանել /q/, իսկ կանայք՝ /ʔ/: Դահերը սա բացատրում է նրանով, որ /q/-ի ընտրությունը՝ որպես գրական արաբերենին բնորոշ իրացում, պայմանավորված է կրթությունն ունենալու հանգամանքով, որն ավանդաբար տղամարդկանց տիրույթն է: Կանանց՝ /ʔ/ ընտրելը կարող է բացատրվել նրանով, որ այն քաղաքային ժամանակակից ռճի ցուցիչ է: Լեզվի՝ սեռով պայմանավորված տարբերության նմանատիպ դեպք է Հորդանանի իգական սեռի ուսանողուհիների օրինակը, որոնց խոսքն ուսումնասիրել է Սուլեյմանը (Suleiman

1985: 45): Նրանք գյուղական բարբառային տարբերակներից ավելի շատ են անցնում քաղաքային, քան արական սեռի ուսանողները: Այնուամենայնիվ, տղամարդիկ ավելի հակված են կիրառելու գրական արաբերենը, որը հանրային ելույթների լեզու է, որոնց կանայք ավելի քիչ են մասնակցում, քան տղամարդիկ: Վերևում տեսանք, որ Սուլտում բնակվող բարձրագույն կրթությամբ կանայք, ըստ Ալ-Ուերի ուսումնասիրության (Al Wer 2002), նախընտրում էին Ամմանի քաղաքային խոսվածքը: Արևմտյան ու ոչ արևմտյան խոսվածքների հակադրությունը վերանում է, երբ մենք հասկանում ենք, որ ստանդարտ տարբերակը չպետք է ինքնաբերաբար նույնացվի արդի գրական արաբերենին: Հորդանանցի ուսանողների դեպքում հենց քաղաքային բարբառն է խոսողների մեծ մասը համարում լեզվի հեղինակավոր տեսակ: Արդի գրական արաբերենը, սակայն, ունի իր հեղինակությունը, բայց այն դիտվում է որպես տղամարդկանց տիրույթի բաղադրիչ:

Մեռով պայմանավորված տարբերությունը հաճախ փոխկապակցված է այլ գործոնների հետ, օրինակ՝ սոցիալական դասն ու տարիքը: Կահիրեում արական և իգական սեռի ներկայացուցիչների խոսքին վերաբերող իր ուսումնասիրության մեջ Հաիրին (Haeri 1996) նկատում է, որ խիստ կոկորդայնացումը հատուկ է ցածր խավի տղամարդկանց, իսկ կանայք խուսափում են դրանից: Այնուհանդերձ, որոշ կանայք ևս յուրացրել են այս հատկանիշը՝ որոշակի կերպար կերտելու համար. կարելի է հանդիպել կարծրատիպային *baladi*⁴³ կնոջ, որը գործածում է խիստ կոկորդային հնչյուններ՝ անկախ, ինքնաբավ անձ լինելու իր կերպարին համապատասխան:

Մեռով և այլ հատկանիշներով պայմանավորված տարբերակների միջև կապը ցույց տվող հետաքրիր աշխատություն է Ուոլտերսի (Walters 1991)՝ Թունիսի Կորբա փոքր քաղաքում լեզվական տարբերակներին առնչվող ծավալուն հետազոտությունը: Նրա դիտարկած դեպքերից մեկը իգականի /-ā/ վերջավորությունն է, որը Թունիսի արաբերենում դառնում է [ε:]՝ պայմանավորված *'imāla*-ով: Կորբայի բարբառում այս վերջավորությունն ունի իրացման երեք տարբերակ՝ [ε:] ավանդական ձևը, միջին և հետին շարքի [ɪ:] և [i:] ձևերը, որոնք խոսողները համարում են արտասանության տեղական, ոչ հեղինակավոր դրսևորումներ: Ուոլտերսը նշում է, որ Թունիսի արաբերենի ստանդարտ տարբերակը հիմնականում գործածում են արական սեռի երիտասարդները, ապա՝ իգական սեռի երիտասարդները, որոնց հաջորդում են արական սեռի տարեցներն ու իգական սեռի տարեցները: Նրա արդյունքները կարևոր են մի քանի պատճառներով: Նախ դրանք ցույց են տալիս, որ գրական տարբերակի կիրառությունը պայմանավորված է սեռի, տարիքի ու կրթության գործոններով, ոչ թե միայն սեռի. [ε:] տարբերակը կիրառող իգական սեռի խոսողները կրթություն էին ստացել Թունիսում: Երկրորդ՝ ինչպես արական, այնպես էլ իգական սեռի երիտասարդներից շատերը ոմանց հետ շփվելիս դեռ գործածում են միջին/հետին շարքի այդ

⁴³ Անձանց համար կիրառվելիս այս ածականը նշանակում է «նույն երկրից/բնակավայրից սերող» (երկրացի, համերկրացի) կամ «որոշակի համայնքին/խավին բնորոշ հատկանիշներ և արժեքներ կրող»: Այստեղ կիրառված է երկրորդ իմաստով (ծ.թ.):

ձայնավորները, երբ վերադառնում են գյուղ՝ այդպիսով ցույց տալով, որ այս տարբերակները դարձել են խմբի ինքնության ցուցիչ:

Կորբայի բարբառում տարիքը կարևոր դեր է կատարում լեզվի ընտրության հարցում: Այնուամենայնիվ, տարիքը՝ որպես առանձին գործոն, արաբական հանրալեզվաբանության դեռևս քիչ ուսումնասիրված թեմաներից մեկն է, իսկ երիտասարդների լեզվի վերաբերյալ ուսումնասիրությունների մեծ մասը հատվածական է և կենտրոնանում է բառապաշարի վրա: Կարելի է ենթադրել, որ ուրբանիզացման գործընթացները հանգեցնում են խոսքային որոշակի համայնքի ձևավորմանը, որտեղ երիտասարդները կարող են հավաքվել և մշակել սեփական ռճն ու երիտասարդական յուրօրինակ մշակույթը: Սոցիալական մեդիայի դարաշրջանում նման ներխուժային ձևերը տարածվելու շատ ավելի մեծ հնարավորություններ ունեն ոչ միայն խմբի ներսում, այլև հասարակության մեջ ընդհանրապես: Դեռահասներին բնորոշ արտահայտություններն արագ տարածվում են լայն հասարակության շրջանում (ապա, իհարկե, դեռահասների ներխուժային մշակույթում փոխարինվում են ավելի նոր արտահայտություններով): Եգիպտոսի արաբերենում *riwiš* յուրօրինակ *qhl, ṭaḥn – ṣaḥḥa-qanḡ* և *išṭa – ḥaḥ, ḥraṣṣaḥ* բառերը, որոնք նախկինում սահմանափակվում էին երիտասարդների շրջանակով և դեռ նրանց ժարգոնին բնորոշ բառեր են (Rizk 2007), դարձել են սովորական արտահայտություններ: Շատ խոսուն օրինակ է միջին տարիքի երկրպագուների մեկնաբանությունը, որոնք Ամր Խալիդի քարոզները համարում են *riwiš* (վերնում՝ էջ 302):

Լրացուցիչ գրականություն

Արաբական հանրալեզվաբանության ընդհանուր ներածություն է հրատարակել Բասիունին (Bassiouny 2009a). այն վերաբերում է դիզլոսիային, լեզվական անցմանը, լեզվական բազմաձևությանը և լեզվական քաղաքականությանը. մի մեծ բաժին հատկացված է լեզվի և սեռի հարաբերությանը: Քաղաքային բարբառներում առկա արտասանական տարբերություններին առնչվող գրականության տեսություն է հրատարակել Միլլերը (Miller 2004):

«Դիզլոսիա» եզրույթը սկսել է շրջանառվել Մարսեի՝ արաբերենին առնչվող ուսումնասիրություններում (Marçais 1930): Հանրալեզվաբանական գրականության մեկնարկը տվել է Ֆերգյուսոնը (Ferguson 1959), որի աշխատությունը մեծ արձագանք է գտել, տե՛ս, օրինակ, Մակ-Նամարայի (MacNamara 1967), Քեյի (Kaye 1972), Մակ-Լոքլինի (McLoughlin 1972), Ալ-Հասսանի (El-Hassan 1977), Էյզելի (Eisele 2002)), Բուսոֆարա-Օմարի (Boussofara-Omar 2006a) և մյուսների աշխատանքները: Դասական արաբերենում դիզլոսիայի տարածամասնակյա ուսումնասիրություն է կատարել Կորիենտեն (Corriente 1975):

Ֆերգյուսոնի մոդելի տեսական քննարկումներ կան Գումպերցի (Gumperz 1962), Ֆիշմանի (Fishman 1967, 1972) և Բրիտոյի (Britto 1985) աշխատանքներում: Հադսոնի (Hudson 2002) պնդմամբ Ֆերգյուսոնի ուսումնասիրության մեջ «դիզլոսիա» հասկա-

ցության նախնական նշանակությունը դեռևս կարելի է գործածել: Ֆերգյուսոնի մոդելի ընդհանուր վերլուծության համար տե՛ս Ֆերգյուսոնի աշխատանքների՝ Բելնապի և Հաիրիի խմբագրած հրատարակության տարբեր բաժինների ներածությունները (Belnap and Haeri 1997): Ֆերնանդեսը (Fernández 1993) կազմել է դիզլոսիայի վերաբերյալ ծավալուն գրականության ցանկ, որում զգալի թիվ են կազմում արաբական դիզլոսիային առնչվող հրատարակությունները:

Առաջին ուսումնասիրություններից մեկը, որում «դիզլոսիա» հասկացությունը կիրառվել է արաբական երկրում (Իրաք) լեզվական իրավիճակը նկարագրելու համար, Ալտոմայի աշխատությունն է (Altoma 1969): Եգիպտոսի լեզվական իրավիճակին վերաբերող դասական աշխատություն է Բադաուիի ուսումնասիրությունը (Badawi 1973), որը նաև արաբերենով գրված շատ քիչ հրատարակություններից է հանրալեզվաբանության թեմայով. Բադաուիի մոդելի էմպիրիկ գնահատման համար տե՛ս Էլջիբալի (Elgibali 1985): Տեքստում նշվել է Դիեմի (Diem 1974)՝ ռադիոյի արաբերենին առնչվող ուսումնասիրությունը. գրքում կան ելույթներից, հարցազրույցներից ու զրույցներից վերցված տեքստեր: Ռադիոյի արաբերենի վերաբերյալ ավելի նոր վերլուծություն է Իդի աշխատանքը (Eid 2007):

Լեզվական անցումներում ներգրավված տաբերակների անհամամասնությունը վերլուծել է Մեյդելը (Mejdell 2012a, b): Հենքային լեզվի մոդելի մասին տե՛ս Myers-Scotton (1993, 2010) և Բուսոֆարա-Օմարի քննադատական վերլուծությունը (Boussofara-Omar 2003, 2006b): Լեզվական անցումների շարահյուսական սահմանափակումները քննել է Իդը (Eid 1988):

Կրթված խավի գրական արաբերենի մասին տե՛ս Al Batal (2002) և Parkinson (2003), նաև Բասիունեյի (Bassiouny 2006) և Մեյդելի (Mejdell 2006)՝ գիտական համատեքստում կիրառված խառը ոճի վերաբերյալ ծավալուն ուսումնասիրությունները: Խոսակցական լեզվում դասականի տարրերի գործածման մասին շատ բան հայտնի չէ, սակայն ռադիոյի տեքստերում, որոնք ներկայացված են Դիեմի ուսումնասիրության մեջ, կան խոսքի որակի բարելավման բազմաթիվ օրինակներ:

Չկա դասական լեզվի ցուցիչների կիրառման վերաբերյալ որևէ վերլուծություն. այս թեմայի շուրջ տե՛ս նաև վերևում՝ Գլուխ 9, և Հորդանանում բեդվինների խոսքում դասական լեզվի տարրերի կիրառման վերաբերյալ Պալվայի (Palva 1969a) ուսումնասիրությունը:

Լեզվի և քաղաքականության մասին տե՛ս Նասերի ելույթների կառուցվածքը հետևյալ աշխատություններում՝ Holes (1993) և Mazraani (1996):

Լեզվի և կրոնի մասին տե՛ս Haeri (2003): Իսլամը քարոզելու նոր ձևերի մասին տե՛ս Wise (2003) և Սոլիմանի (Soliman 2008)՝ Ամր Խալիդի քարոզների լեզվի վերլուծությունը: Իրենց գրավոր խոսքում, չնայած ոճի և հոետորաբանության անհատական տարբերություններին, իսլամական բոլոր քարոզիչները հետևում են գրական լեզվի նորմերին. Յուսուֆ ալ-Կարադավիի և Ամր Խալիդի գրավոր ոճերի համեմատություն է կատարել Հոյգիլտը (Høygilt 2008):

Լեզվի և ազգայնականության մասին տե՛ս Suleiman (2003, 2004):

Արաբական աշխարհում լեզվական ընկալումների մասին ուսումնասիրություններ շատ քիչ կան. օտար լեզուների նկատմամբ վերաբերմունքն ուսումնասիրել են Բինթահիլան (Bentahila 1983, ֆրանսիական արաբերենը Մարոկկոյում, տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 14), Ջուղուլը և Թամինիանը (Zughoul and Taminian 1984, անգլիական արաբերենը Հորդանանում), Սուլեյմանը (Suleiman 1985, անգլիական արաբերենը Հորդանանում), Աբու Հայդարը (Abu-Haidar Abu-Haidar 1988a, անգլիական արաբերենը Իրաքում) և Ամարան (Amara 1999, եբրայական արաբերենը Արևմտյան փոում և Իսրայելում):

ժամանակակից արաբական համայնքների խոսվածքներում լեզվական բազմաձևությունների տեսական հայեցակետերն է քննել Հոլզը (Holes 1987) Բահրեյնի բարբառներում աղանդավորական խոսվածքի վերաբերյալ իր ուսումնասիրության մեջ. արժեքավոր մեթոդաբանական դիտողություններ կարելի է գտնել Օուենսի (Owens 1998)՝ Նիգերիայի արաբերենի, և Հաիրիի՝ (Haeri 1996) Կահիրեի արաբերենի տարբերակներին առնչվող ուսումնասիրություններում:

Սոցիալ-տնտեսական դասը և կրթությունը՝ որպես գործոններ քննել են մի շարք հեղինակներ, տե՛ս Ismail (2007) և Al Wer (2002):

Կրոնի՝ որպես գործոնի մասին անդրադարձ կա Բադդադի վերաբերյալ Բլանկի վերոնշյալ (Blanc 1964) ուսումնասիրության մեջ, տե՛ս նաև Յասթրոուի (Jastrow 2004)՝ Մոսուլի համայնքային բարբառների և Հոլզի (Holes 1983, 1984, 1987)՝ Բահրեյնի բարբառների մասին ուսումնասիրությունները:

Սեռի՝ որպես գործոնի մասին տե՛ս Bassiouney (2009b: 128–97): Արաբերենի բարբառներում սեռով պայմանավորված տարբերություններին առնչվող վերջին հետազոտությունների տեսություն է ներկայացրել Ռոզենհաուսը (Rosenhouse 1996), տե՛ս նաև Vicente (2009): Կան լեզվի՝ սեռով պայմանավորված կիրառության վերաբերյալ հարցը այլ դիտանկյունից քննող մի շարք ուսումնասիրություններ, այն է՝ սեռային տարբերակված լեզվի ազդեցությունը հասարակության մեջ կանանց դիրքի վրա: Այս մասին տե՛ս Sadiqi (2003): Թունիսում արական և իգական սեռի ներկայացուցիչների խոսքի տարբերությունը քննել է Ուոլտերսը (Walters 1989, 1991), իսկ Եգիպտոսում՝ Հաիրին (Haeri 1992, 1996). նրանք երկուսն էլ շեշտում են արևմտյան և ոչ արևմտյան խոսքային հանրույթները տարբերակելու մեթոդաբանական անհրաժեշտությունը: Հորդանանում իգական և արական սեռերի խոսքի մասին տե՛ս Al Wer (2003): Իսմայիլը (Ismail 2007, 2008) վերլուծում է Դամասկոսի լեզվական տարբերակները, այդ թվում՝ նաև սեռով պայմանավորված տարբերությունները:

Ուրբանիզացման գործընթացների հետևանքների մասին տե՛ս Միլլերի և ուրիշների հոդվածների ժողովածուն (Miller a.o 2007): Կոնկրետ երիտասարդների շրջանում կիրառվող լեզվի մասին տե՛ս Rizk (2007):

Գլուխ 14

Բիլինգուալիզմ

14.1. Ներածություն

Դիգլոսիկ իրավիճակը, որը նկարագրվեց Գլուխ 13-ում, առկա է նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներում, սակայն այնտեղ իրավիճակը բարդանում է երկրորդ հեղինակավոր լեզվի՝ ֆրանսերենի առկայությամբ, որը նախկին գաղութարար երկրի՝ Ֆրանսիայի լեզուն է։ Մադրիբի վերաբերյալ գրականության մեջ այս իրավիճակը հաճախ նկարագրվում է «բիլինգուալիզմ» (երկլեզվություն – ծ.թ.) եզրույթով։ Ֆերգյուսոնի մոդելի սկզբնական տարբերակում այս եզրույթով նկարագրվում է երկու ոչ ցեղակից լեզուների գոյակցումը մեկ խոսքային համայնքում (տե՛ս վերևում, էջ 291)։ Ավելի ուշ շրջանի գրականության մեջ «բիլինգուալիզմը» գործածվում է որպես հոգե-լեզվաբանությանն առնչվող եզրույթ, որով նկարագրվում է խոսողի՝ երկու կամ ավելի լեզուների տիրապետելը։ Այնուամենայնիվ, Մադրիբի երկրների լեզվական իրավիճակի վերաբերյալ գրականության մեջ հիմնականում կիրառվում է «բիլինգուալիզմ» եզրույթը (կամ դրա ֆրանսերեն համարժեքը՝ *bilinguisme* (բիլինգուալիզմ))։ Ֆերգյուսոնի կիրառած սկզբնական իմաստով։ Ուստի այս գլխում, թերևս, լավագույն տարբերակը «բիլինգուալիզմ» եզրույթի կիրառությունն է Մադրիբի երկրներում արաբերենի ու ֆրանսերենի (և որոշ չափով՝ արաբերենի ու բերբերերենի/տամաշեկի) գոյակցումը նշելու համար։

Այս գլխում մենք նախ կանդրադառնանք Հյուսիսային Աֆրիկայում (և Լիբանանում) Ֆրանսիայի գաղութային քաղաքականությանը և դրա ազդեցությանը այս տարածաշրջանների լեզվական իրավիճակի վրա (ենթագլուխ 14.2)։ Այնուհետև կքննենք անկախությունից հետո այս երկրների իրականացրած արաբականացման քաղաքականության տարբեր ուղիները (ենթագլուխ 14.3)։ Ապա կպարզենք ֆրանսերենի նկատմամբ վերաբերմունքը և արաբերենի ու ֆրանսերենի միջև լեզվական միախառնման և փոխառության եղանակները (ենթագլուխ 14.4)։ Վերջում կանդրադառնանք բերբերերենի (տամաշեկ, ամազիգ⁴⁴) ուղղությամբ իրականացվող լեզվական

⁴⁴ Այս բերբերական լեզվախմբները (արաբ.՝ أمازيغية، تماشق) հայալեզու գրականության մեջ հանդիպում են նաև *տամազիգտ*, *ամազիգո* ձևերով կամ *տուարեզերեն* (արաբ.՝ لغة الطوارق) ընդհանուր անվամբ։ Նշված և այստեղ հանդիպող այլ լեզուների հայերեն անվանումների համար հիմք ենք ընդունել «Լեզվաբանական բառարան»-ում ներկայացված տարբերակները (Հ. Պետրոսյան և ուրիշներ, 1975)։

քաղաքականությանը, ինչպես նաև այս լեզվի ներկայիս վիճակին Մարոկկոյում և Ալժիրում (ենթագլուխ 14.5):

Անկախ նրանից, թե ինչ եզրույթ է գործածվում Մադրիդի (և Լիբանանի) ներկա լեզվական իրավիճակը նկարագրելու համար, դրա հիմքերը ձևավորվել են գաղութատիրության շրջանում, երբ ֆրանսերենն անքակտելիորեն կապված էր այս տարածաշրջանի հետ: Ի տարբերություն բրիտանական գաղութային քաղաքականության՝ ֆրանսիական իշխանությունների նպատակը տեղաբնիկների ձուլումն ու ինտեգրումն էր: Պաշտոնական մոտեցումն այն էր, որ Ֆրանսիան գաղութացրել էր այլ երկրներ ոչ թե դրանք շահագործելու, այլ այնտեղ ֆրանսիական քաղաքակրթությունը տարածելու նպատակով: Ֆրանսիացի պաշտոնյաները գաղութատիրական քաղաքականությունը ներկայացնում էին որպես իրենց երկրի *mission civilisatrice* (քաղաքակրթական առաքելություն – ծ.թ.), և նրանցից ոմանք գուցե նույնիսկ հավատում էին դրան, բայց այս մոտեցումը, անշուշտ, չէր ընդունում ֆրանսիացի գաղութաբնակների (*colons*) մեծամասնությունը, որը դեմ էր տեղաբնիկներին կրթելու ցանկացած փորձի:

Ֆրանսիական օկուպացիայի երկար տարիների ընթացքում (Մարոկկո 1912-1956, Ալժիր 1830-1962, Թունիս 1881-1956) «գաղութների» բնակչությունը մշտապես ենթարկվել է ֆրանսերենի ու ֆրանսիական մշակույթի ազդեցությանը: Թեև տեղաբնիկներին՝ որպես ֆրանսիական կայսրության բնակիչների, հավասար իրավունքներով կրթելու նպատակը շատ հազվադեպ, կարելի է ասել՝ երբեք կյանքի չէր կոչվում, այն մնում էր ֆրանսիացիների և արաբների հարաբերությունները որոշակիացնելու շրջանակ: Փաստացի, գաղութացված երկրների արաբ բնակչության վերնախավի միայն նեղ շրջանակը հնարավորություն ունեցավ սովորելու ֆրանսերեն: Այդ մարդիկ այնքան էին ֆրանսականացվել, որ ֆրանսերենը, ֆրանսիական գրականությունն ու մշակույթն ընդունում էին իբրև սեփականը. երբ պարզ դարձավ, որ նույնիսկ այս կրթությամբ և աշխարհայացքով նրանք երբեք չեն ընդունվի որպես Ֆրանսիայի իրական քաղաքացիներ, ֆրանսիականացած արաբների այս փոքր խավի ներկայացուցիչները դարձան ֆրանսիական տիրապետությանն ուղղված ընդդիմադիր շարժման առաջնորդներ: Բնակչության համար ընդհանուր առմամբ ֆրանսերենի որոշակի իմացությունը պարտադիր էր ֆրանսիական վարչակազմի հետ առնչվելիս, սակայն բնակչության մեծամասնությանը թույլ չէր տրվում որևէ պաշտոնական կրթություն ստանալ այս լեզվով:

14.2. Անկախությունը և արաբականացումը

Գաղութատիրության շրջանում գաղութային վարչակազմի կողմից որոշ ոչ շատ ջանադիր փորձեր արվեցին արաբախոս երեխաների համար երկլեզու կրթություն ներդնելու ուղղությամբ, սակայն այն փոքրաթիվ դպրոցներում, որտեղ ներդրվել էր այս համակարգը, արաբերենն ուներ ցածր կարգավիճակ. այն արտածրագրային կամ ընտրական առարկա էր: Անկախությունից հետո այս իրավիճակը սկզբնական

շրջանում քիչ թե շատ պահպանվեց: Երկլեզու դպրոցներում ֆրանսերենը մնաց դասավանդման լեզու այնպիսի «կարևոր» առարկաների համար, ինչպիսիք են մաթեմատիկան, ֆիզիկան ու տնտեսագիտությունը, իսկ արաբերենն օգտագործվում էր գրականության, պատմության դասաժամերին և կրոնական ուսուցման համար: Թեև քաղաքական նկատառումներով արաբերենը հայտարարվեց պետական լեզու, սակայն իրականում դեռ ֆրանսերենն էր կրթության ու վարչարարության հիմնական լեզուն: Լեզվական այս իրավիճակը փոխելու համար Մադրիբի բոլոր երեք երկրներում շուտով մեկնարկեցին արաբականացմանն ուղղված գործընթացներ: Թեև այս գործընթացների նախադրյալները նման էին, սակայն ներգրավված երեք երկրներում կային իրականացման ընթացքի որոշակի տարբերություններ, որոնք մանրամասն վերլուծել է Գրանգիյոմը (Grandguillaume 1983): Այս տարբերությունները կարելի է բացատրել մի քանի գործոնով՝ ֆրանսիական ներկայության տևողությամբ, ֆրանսիացի գաղութարարների թվով և բերբերական փոքրամասնության առկայությամբ:

Թունիսում ֆրանսիացիներն իրենցից հետո թողեցին բավական մեծ թվով երկլեզու էլիտա. բերբերենն այստեղ դեր չէր խաղում, քանի որ դրանով խոսում էր միայն հարավի բնակչության ոչ ավելի քան 0,5 %-ը: Անկախությունից հետո արաբականացումը դարձավ կառավարության պաշտոնական քաղաքական ուղղություն, թեև դանդաղությամբ: Բուրգիբան, որը Թունիսի առաջին նախագահն էր 1957-1987 թթ., թեև ինքն էլ, անխոս, արաբերենի ներդրման ջատագով էր, այնուամենայնիվ կողմնակից չէր կտրուկ անցմանը: Իր հրապարակային ելույթներում նա հակված էր օգտագործելու միջին ոճ և որոշ առիթներով հայտարարել էր, որ դասական արաբերենը Թունիսի ժողովրդի լեզուն չէ: Սա դարձավ Թունիսում լեզվի շուրջ բանավեճի հիմնական նյութը. արաբականացումը չպետք է ուղղված լիներ գրական լեզվի համընդհանուր ներդրմանը, այլ պետք է թույլատրվեր երկլեզվության որոշակի աստիճան և առնվազն որոշ մարդկանց կարծիքով պատշաճ ուշադրություն դարձվեր Թունիսի բարբառին:

Թեև հանրային քննարկումներում շեշտվում էր արաբականացման կարևորությունը, շատ մտավորականներ մտավախություն ունեին, որ արաբականացումը չափից ավելի կարևորելու արդյունքում Թունիսի ամբողջովին աշխարհիկ դարձած հասարակությունում կվերահաստատվի ուղղադավան իսլամը: Վարչական օղակներում արաբականացումը չի իրականացվել համակարգված կերպով, թեև որոշ նախարարություններ ամբողջությամբ արաբականացվել էին, օրինակ՝ Արդարադատության և Ներքին գործերի նախարարությունները 1970 թ.: Միևնույն ժամանակ, սակայն, շատերը դեռ նախապատվությունը տալիս էին երկլեզվությանը և չէին հրաժարվել դրանից՝ համարելով այն Թունիսի հասարակության ձեռքբերումներից մեկը: Բացի դրանից՝ շատերը համաձայն էին Բուրգիբայի այն մտքի հետ, որ Թունիսի իսկական լեզուն Թունիսի բարբառն է:

Թունիսի դպրոցներում շրջադարձային բարեփոխումներ սկսվեցին 1958 թ.: Դրանք նպատակաուղղված էին դպրոցների արաբականացմանը՝ ներդնելով երկու

ուղղվածություն ունեցող ուսումնական ծրագիր, ինչը ծնողներին հնարավորություն էր տալիս իրենց երեխաներին ուղարկելու միակեզու՝ արաբերենով դասավանդմամբ հոսքային դասարաններ (*U hnuṣ*) կամ երկկեզու՝ ֆրանսերենով/արաբերենով դասավանդմամբ հոսքային դասարաններ (*F hnuṣ*): Խնդիրները կանխատեսելի էին՝ ուսումնական նյութերի պակաս, արաբերենին լավ տիրապետող ուսուցիչների պակաս, բայց նախ և առաջ ծնողների շահագրգռվածության բացակայություն, որոնք ցանկանում էին իրենց երեխաների համար ապահովել հասարակության մեջ հաջողության հասնելու լավագույն հնարավորությունները, ինչը նշանակում էր նրանց ուղարկել երկկեզու դպրոցներ: 10 տարի անց ծրագրից պաշտոնապես հրաժարվեցին, և *U hnuṣերը* փակվեցին: Արաբականացման որոշ միջոցառումներ, այնուամենայնիվ, իրականացվեցին, և տարրական դպրոցի առաջին երեք դասարանների ամբողջ ծրագրի, ինչպես նաև միջին դպրոցի որոշ առարկաների (փիլիսոփայություն, աշխարհագրություն, պատմություն) ուսուցումն ամբողջովին մնաց արաբերեն:

Բուրգիբայից հետո Թունիսում իրավիճակը սկսեց փոխվել՝ հոգուտ արաբերենի: Անգամ համալսարաններում անընդհատ ճնշում էին դասախոսներին, որ նրանք իրենց դասերը վարեն գրական արաբերենով, և նույնիսկ այն ուսուցիչները, որոնք կարծում էին, թե իրենց առարկան արաբերենով դասավանդելն անհնար է, մեծ հաշվով, հրաժարվեցին բացառապես ֆրանսերենը գործածելուց: Ներկայումս տարրական դպրոցներում ուսուցման հիմնական լեզուն արաբերենն է, սակայն 3-րդ դասարանից շաբաթական 9-11 ժամ դասավանդվում է ֆրանսերենը՝ որպես օտար լեզու: Միջնակարգ դպրոցներում հումանիտար ուղղության առարկաները դասավանդվում են արաբերենով, իսկ ճշգրիտ գիտությունները՝ ֆրանսերենով (Daoud 2007: 267-270):

1990-ական թվականներին գլուխ բարձրացրած իսլամական արմատականությունը հզոր գործոն դարձավ: Ընդհանուր առմամբ, պահպանողականները դեմ էին ֆրանսերենով իրականացվող ցանկացած կրթության և ուզում էին, որ արաբերենն իր արժանի տեղը զբաղեցնի ուսումնական ծրագրում: Սա նշանակում էր, որ լեզվի հարցն աստիճանաբար կապվում էր կրոնի հետ: Հասմիկների հեղափոխությունից և 2011 թ. նախագահ Ջին ալ-Աբիդին բն Ալիի պաշտոնանկությունից հետո այս կապը ևս մեկ անգամ ընդգծեց Ալ-Նահդա կուսակցության առաջնորդ Ռաշիդ ալ-Ղաննուշին (ծնվ. 1941 թ.): 2011 թվականի ընտրություններում իր կուսակցության պատմական հաղթանակից հետո Ալ-Ղաննուշին *Middle East Online*-ին տված հարցազրույցում (2011 թ. հոկտեմբերի 26) հայտարարեց, որ արաբերեն-ֆրանսերեն երկլեզվությունը Թունիսի ինքնության «լեզվական աղտոտվածությունն» է: Ուստի ակնհայտ է, որ Թունիսում արաբականացման ու երկլեզվության ապագան մեծապես կախված կլինի քաղաքական զարգացումներից:

Հետաքրքիր կողմնակի ազդեցություններից մեկի մասին է նշում Դաուդը (Daoud 2007: 277-ից)՝ պնդելով, որ անգլերենի կարգավիճակը Թունիսում կարող է ուղիղ մարտահրավեր չնետել ֆրանսերենին, բայց այն, այնուամենայնիվ, աստիճանաբար ավելի կարևոր ու տեսանելի է դառնում հասարակական կյանքում: Սա միգուցե ավել-

լի շատ մակերեսային երևույթ է, բայց ակնհայտ է, որ մեծ ջանքեր են գործադրվում անգլերենը ցածր դասարաններից ուսումնական ծրագրում ներառելու համար: Անգլերենի տարածման պատճառներից մեկը, թերևս, կարող է լինել այն, որ վերջինս չի առաջացնում այնքան դժգոհություն, որքան ֆրանսերենը, ուստի ավելի ընդունելի է ոչ միայն աշխարհիկ, այլև իսլամական հոգևոր դասի ներկայացուցիչների կողմից, որոնք կտրականապես դեմ են ֆրանսիական ազդեցությանը:

Մարոկկոյում լեզվական իրավիճակը պայմանավորված է մի քանի գործոններով: Նախ՝ այստեղ է ապրում Ամազիգ ցեղի ամենախոշոր համայնքը Մադրիբի բոլոր երկրներում, որը, ըստ որոշ գնահատականների, կազմում է այդ երկրի բնակչության 50 %-ը: Երկրորդ՝ Մարոկկոյի ու Եվրոպայի միջև առևտրային հարաբերությունների պատճառով ֆրանսերենը կարևոր գործնական նշանակություն է ունեցել: Երրորդ՝ լեզվի հարցը միշտ սերտորեն կապված է եղել իշխանական գահի հետ. 1956 թ. Մուհամմադ V թագավորի՝ անկախ Մարոկկո վերադառնալուց հետո միապետությունը, իսլամն ու արաբերենը դարձան անքակտելի եռամիասնություն:

Գաղութատիրության ժամանակաշրջանում կրթության մակարդակը շատ ցածր էր: Ֆրանսիական դպրոցներում աշակերտների մեծամասնությունը ֆրանսիացիներ էին, և մարոկկացի երեխաների միայն շատ փոքր մասն էր փաստացի հաճախում այդ դպրոցներ: 1945թ., օրինակ, ֆրանսիացի աշակերտների թիվը էր 45000 էր, մարոկկացիներինը՝ 1150: Դրան հակառակ՝ 1957 թվականին՝ անկախացումից անմիջապես հետո, տարրական և միջնակարգ դպրոցներում սովորողների ընդհանուր թիվը տարրական դպրոցում կազմում էր 530000, միջնակարգում՝ 31000, իսկ 1965 թ. տարրական դպրոցում սովորում էր 1000000, միջնակարգում՝ 130000 աշակերտ (Grandguillaume 1983): Թվերի աճը պատկերացնելու համար նշենք, որ ըստ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի վիճակագրության՝ 2002 թվականին տարրական օղակում ընդգրկված է եղել 4,1 միլիոն, իսկ միջին օղակում՝ 1,7 միլիոն երեխա: Գաղութատիրության շրջանում մարոկկացի աշակերտների միակ այլընտրանքը ավանդական դպրոցներն էին, որոնք սկսվում էին *kuttāb*-ից (տարրական դպրոց – ծ.թ.) և ավարտվում Ֆետում գտնվող Կարավիյինի ավանդական համալսարանով:

Անկախությունից հետո դպրոցներն արաբականացնելու մի շարք փորձեր արվեցին: Սակայն 1959 թ. տարրական, իսկ ավելի ուշ միջնակարգ դպրոցների ամբողջական արաբականացման ծրագրերը հետաձգվեցին՝ բնական գիտությունների ոլորտում արաբալեզու կրթությունը փաստացի ներդնելու պրակտիկ խնդրների պատճառով: Ներկայումս (Ennaji 2005: 105-107) բոլոր հանրակրթական դպրոցների տարրական և միջին օղակներն ամբողջությամբ արաբականացված են՝ ֆրանսերենը որպես օտար լեզու դասավանդելուն հատկացվող ժամաքանակի ավելացմամբ: Բարձրագույն կրթության համակարգում լեզվի ընտրությունը կախված է առարկայից. *տեխնիկական* առարկաները դասավանդվում են ֆրանսերենով, հումանիտար առարկաները՝ արաբերենով: Բացի դրանից՝ կան մեծ թվով մասնավոր դպրոցներ, որոնք

ազատ են լեզվի ընտրության հարցում: Դրանցից մի քանիսն առաջարկում են ամբողջապես ֆրանսիական կրթություն:

Վարչական օղակների արաբականացմանն ուղղված միջոցառումները հիմնականում հետևողական չէին: Քաղաքական առումով ևս արաբականացումը կարևոր էր, հատկապես արաբներն էրկրի միակ լեզու դարձնելու համատեքստում՝ բերբերենին հակազդելու համար: Գործնականում, նույնիսկ ավելի քան 50 տարի անց, որոշ վարչություններում որպես աշխատանքային լեզու շարունակում է կիրառվել ֆրանսերենը: Ըստ բազմաթիվ զեկույցների՝ «*Bureaux d'arabisation*»-ի (արաբականացման բյուրո – ծ.թ.) աշխատակիցները, որոնց հիմնական նպատակն էր խթանել ու վերահսկել արաբականացման գործընթացը, երկրի լեզվական խնդիրները քննարկելիս շարունակում էին հաղորդակցվել ֆրանսերենով: Ուստի այդքան էլ զարմանալի չէ, որ մեծ քաղաքները կամ գոնե դրանց «եվրոպական հատվածները» արտաքուստ մնացել են ֆրանսիական: Գրախանութներում դեռևս վաճառվում են ֆրանսիական թերթեր ու գրքեր, ցուցանակներն ու գովազդները նույնպես ֆրանսերենով են, իսկ ֆրանսիական ոճի սրճարաններում սուրճը պատվիրում են ֆրանսերենով:

Մադրիքի երրորդ երկիր Ալժիրում ֆրանսիական ներկայությունն ամենաերկարն է եղել, և այստեղ ամենաշատն են հանգրվանել ֆրանսիացի գաղութաբնակներ (*colons*): Երկիրը փաստացի ֆրանսիական նահանգ էր 1830 թվականից, իսկ անկախություն ձեռք բերեց ծանր պատերազմի արդյունքում, որն ավարտվեց 1962 թ.: Ֆրանսիական Ալժիրում արաբերենի վիճակն անորոշ էր: Դասական արաբերենով կրթությունն արգելելու համար մշտապես ճնշում էր գործադրվում, որն իր գագաթնակետին հասավ 1936 թվականի հրամանագրով, որով արաբերենը ճանաչվեց օտար լեզու: Ֆրանսերենից գատ այլ լեզվով իրականացվող կրթությունը բարբառային արաբերենով էր կամ բերբերենով: Երբ 1961 թ. դը Գոլը արաբերենը դարձյալ պարտադիր դարձրեց դպրոցական 1-ին օղակում (*écoles du 1er degré*), արդեն շատ ուշ էր իրավիճակը փոխելու համար: Ինչպես Մադրիքի մյուս երկրներում, Ալժիրում ևս անկախությունից հետո արաբերենը դարձավ պետական լեզու, իսկ իսլամը՝ պետական կրոն, սակայն դրանով չփոխվեց այն իրողությունը, որ շատ ալժիրցիներ չէին տիրապետում գրական արաբերենին ու երբեմն նույնիսկ բարբառին: 1963թ., օրինակ, Ազգային ժողովում առաջարկ եղավ նիստերի ընթացքը թարգմանել արաբերեն: Ակնհայտ է, որ քննարկումների մեծ մասն անցկացվում էր ֆրանսերենով, քանի որ պատգամավորներից շատերը չէին կարողանա խոսել արաբերենի որևէ տեսակով: Առաջարկը համընդհանուր հավանության արժանացավ, սակայն, ինչպես նշեց վարչապետը, անհնար կլինեք գտնել բավականաչափ պատրաստված թարգմանիչների՝ այդ աշխատանքը կատարելու համար, ուստի նիստերը դեռևս պետք է անցկացվեին ֆրանսերենով: Բն Ռաբահի (Benrabah 2007: 112) գնահատմամբ 1990 թ. Ալժիրում կար շուրջ 150 000 միալեզու ֆրանսախոս:

Հենց սկզբից որոշվեց, որ արաբականացումը պետք է սկսվի դպրոցներից, բայց դրա համար նախատեսված ծրագրը սկզբում բավականին համեստ էր (արաբերենով

7 ժամ կրտսեր դպրոցում): Քանի որ երկրում արաբերեն դասավանդող ուսուցիչներ գրեթե չկային, Եգիպտոսից անմիջապես 1000 ուսուցիչ հրավիրվեց, իսկ ավելի ուշ՝ ևս 1000 ուսուցիչ Սիրիայից: 1965 թվականի *coup d'état*-ից (պետական հեղաշրջումից – ծ.թ.) հետո, երբ Բուսեֆիենը դարձավ նախագահ, արաբականացումն ու իսլամականացումը դարձան կենտրոնացված քաղաքականության անկյունաքարերը: Շուրջ 10 տարում կրթության տարրական օղակը մեծ մասամբ արաբականացվեց, զգալի առաջընթաց կատարվեց նաև միջին օղակում, և նույնիսկ համալսարաններում արաբերենին անցնելու ճնշումն ավելի մեծացավ:

Անկախությունից անմիջապես առաջ ֆրանսիացիները ստեղծել էին Ալժիրի պետական ծառայողների կորպուս, որը ֆրանսիացիների հեռանալուց հետո իր վրա կվերցնե կառավարման գործառնությունը: Այս շուրջ 100000 աշխատակիցները հետևողականորեն պահպանում էին իրենց արտոնյալ դիրքը և չէին ցանկանում ընդունել լեզվական իրավիճակի որևէ փոփոխություն: 1968 թ. կառավարությունը որոշում ընդունեց, ըստ որի՝ պետական ծառայողները երեք տարվա ընթացքում պետք է քննություն հանձնեին՝ արաբերենի իրենց իմացության պատշաճ մակարդակը ցույց տալու նպատակով, սակայն այս միջոցն էլ, ինչպես պարզվեց, անարդյունք էր: 1980 թ. այս որոշումը, այնուամենայնիվ, վերագործարկվեց և այս անգամ իրականացվեց ստիպողաբար՝ նպատակ ունենալով մինչև 1985 թ. հասնել ամբողջական արաբականացման:

Ալժիրի զանգվածային լրատվամիջոցներում և հանրային տիրույթում արաբերենի ներկայացվածությունը մեծապես կապված էր գերիշխող իսլամական շարժման հետ: Իրականում ումանք կարծում են, որ պարտադրված համընդհանուր արաբականացումն Ալժիրում ֆունդամենտալիզմի աճի և ներկայիս բևեռացման պատճառներից մեկն է, որտեղ մեծ թվով մարդիկ դեմ են արաբերեն-ֆրանսերեն երկլեզվությանը, ումանք էլ նույն վճռականությամբ դեմ են ընդհանուր արաբականացմանը: Մինչ Մարոկկոյում իսլամական տրամադրությունները ճնշվում էին միապետության կողմից, իսկ Թունիսն ընտրեց առավելապես աշխարհիկ լինելու ճանապարհը, Ալժիրում սոցիալիստական կառավարությունն ի վերջո իր կողմը գրավեց իսլամական շարժումը՝ ստանալով ժողովրդական շարժման աջակցությունը, որն ակտիվորեն սատարում էր ֆրանսերենը արաբերենով փոխարինելու պայքարին: 1976 թ. մեկ գիշերվա ընթացքում Ալժիրի և այլ քաղաքների փողոցներից անհետացան փողոցների բոլոր ֆրանսիական անվանումները, ֆրանսերեն ցուցանակները, գովազդները և այլն: Հավանաբար նման միջոցները ոչ միշտ են իրականացվել պաշտոնյաների կողմից որոշ դեպքերում ժողովրդական շարժումը գործել է ինքնուրույն:

1990-ական թվականներին՝ երկիրը քայքայած քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ, լեզվի խնդիրն առանցքային չէր: Երբ 1991 թ. բոլոր ոլորտների լիակատար արաբականացումը սահմանվեց օրենքով, որն արգելում էր արաբերենից բացի որևէ այլ լեզվի գործածումը, թվում էր, թե ի վերջո կհաստատվի միալեզվություն: Այնուամենայնիվ, այս ակնհայտ հաջողությունը որոշ ճեղքեր ուներ: Հասարակական կյան-

քում և կրթության ոլորտում արաբականացման միջոցառումները հաջողություն ունեցան, բայց դա հանգեցրեց կրթական չափանիշների վատթարացման: Վարչական օղակների արաբականացումը, անշուշտ, լիարժեք չէր. ըստ Բն Ռաբահի գնահատման (Benrabah 2007: 101)՝ տեղական կառավարման մարմինների և հանրության միջև գրավոր հաղորդակցման շուրջ 70 %-ը դեռ ֆրանսերեն է, կառավարության ավելի բարձր օղակներում փաստաթղթերը հաճախ սկզբում գրվում են ֆրանսերեն, ապա՝ թարգմանվում արաբերեն:

Իրերն այլ ընթացք ստացան 1990-ական թվականների վերջին, երբ նոր նախագահ Բուրաֆիլիկան սկսեց հանրայնորեն գործածել ֆրանսերենն ու Ալժիրի համար երկլեզու երկրի կերպար կերտել: Նրա կարծիքով երկրի արդիականացումն ու բաց տնտեսության ստեղծումը նշանակում էր, որ կրթական չափանիշները պետք է արմատապես բարեփոխվեն: Նոր բարեփոխումներն ուղղված են ֆրանսերենը որպես ամենակարևոր օտար լեզու նորից գործածության մեջ մտցնելուն: Այս բարեփոխումները թուլացրել են արաբականացման կոշտ գործընթացի ճնշումները, և կարծես թե Ալժիրի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մեծ մասում ուսուցման լեզուն կշարունակի լինել ֆրանսերենը կամ ֆրանսերենի և արաբերենի համադրումը: Իրենց ստեղծագործություններում ֆրանսերենը նախընտրած որոշ ալժիրցի գրողների համար 2000-ական թվականներին տարվող լեզվական քաղաքականության նոր ուղղությունը ազատություն ստանալու պես մի բան էր, որը վերացնում էր մեղքի զգացումը, որ նրանք ունենում էին ֆրանսերենը գործածելիս (Benrabah 2007: 65, 114-115): Միջնակարգ դպրոցի աշակերտների շրջանում անցկացված վերջին հարցումները ցույց են տալիս, որ երիտասարդ սերնդի համար ապագայի նոր պատկերացումներում շատ բնականորեն ընդգրկված է ֆրանսերենը (Benrabah 2007: 55):

Մինչ այժմ մենք խոսել ենք միայն Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներում լեզվական իրավիճակի մասին: Արաբական աշխարհի արևելքում Ֆրանսիայի ազդեցության գոտում էին նաև Լիբանանը ու Սիրիան: Սիրիայում ֆրանսերենի ազդեցության հետքերը հիմնականում անհետացել են: Լիբանանն առանձնահատուկ դեպք է, որովհետև այստեղ ապրում են մեծ թվով արաբ քրիստոնյաներ (մարոնիներ): Դեռ վաղուց էին լիբանանցի քրիստոնյաները կապ հաստատել Եվրոպայի քրիստոնեական եկեղեցու հետ. մարոնիները սովորում էին Վատիկանում, իսկ ավելի ուշ՝ Փարիզում՝ այդպիսով ամրապնդելով կապը Արևելյան քրիստոնեության ու Եվրոպայի միջև: 1860 թ. մարոնիների և դրուզների միջև առաջացած լարվածությունից հետո եվրոպական տերությունները միջամտեցին և պայմանագիր ստորագրեցին Օսմանյան կայսրության Բարձր դռան հետ Լիբանանի կարգավիճակի վերաբերյալ, որը պետք է դառնար մութասարրիֆաթ (Օսմանյան կայսրությունում հատուկ վարչական կարգավիճակ ունեցող շրջան), ոչ թե պատկաներ Սիրիայի նահանգին: Այստեղ մարոնիները մեծամասնություն էին կազմում, և խիստ ակտիվացել էին քրիստոնյա միախններները (1866 թ. հիմնադրվեց Սիրիայի բողոքական քոլեջը, որը հետագայում պետք է դառնար Բեյրութի ամերիկյան համալսարան, իսկ 1875 թ.՝ Սուրբ Հովսեփի կաթոլիկ համալսա-

րան): Արևմտյան տերությունների, հատկապես Ֆրանսիայի միջամտության արդյունքում կրթված քրիստոնյաները դարավերջին ֆրանսերենն ընդունեցին որպես մշակութային լեզու:

Մանդատի խառնակ տարիներին, երբ Լիբանանում հաստատված էր Ֆրանսայի գերիշխանությունը (1918-1943 թթ.), մարոնիներն անընդհատ ձգտում էին ստեղծել Մեծ Լիբանան՝ արաբ ժողովրդից անկախ: Երբ Ֆրանսիան ի վերջո ճանաչեց Լիբանանի անկախությունը, մարոնիները շարունակեցին իշխող դիրք ունենալ, չնայած այլևս մեծամասնություն չէին կազմում երկրի տարածքում մուսուլմանական ընդարձակ շրջանների ընդգրկվելու պատճառով, ինչպիսիք են Բեկաան ու հարավային շրջանները: Ուստի նրանց միակ հնարավորությունը լիբանանյան ազգայնականության յուրահատուկ ձևն էր, որն ընդգծում էր Լիբանանի ժողովրդի երկմշակույթ և երկլեզու բնույթը:

Լիբանանի մարոնիների՝ քաղաքացիական պատերազմին նախորդած հրատարակություններում Լիբանանում ֆրանսերենի և արաբերենի համակեցությունը ներկայացվում էր բարենպաստ լույսի ներքո: Աբուն (Abou 1961, 1962), օրինակ, հրատարակել է լեզվի գործածության վերաբերյալ հետազոտություն և մի ուսումնասիրություն, որտեղ երևում է, որ նա Լիբանանի երկմշակույթ էության ջատագովն է, որը պետք է պահպանել: Նման հրատարակություններում ընդգծվում էր Լիբանանի պատմական դերը՝ որպես միջնորդ Եվրոպայի ու Լևանտի միջև, և շեշտվում էին երկլեզու կրթության առավելություններն առհասարակ: Միևնույն ժամանակ, Աբուի գրքում տեղ գտած վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ մուսուլմաններն ու քրիստոնյաները տարբերվում են ֆրանսերենի իմացության մակարդակով: Ինչ խոսք, քաղաքացիական պատերազմից հետո շատ բան է փոխվել, և կարելի է վստահորեն ասել, որ լեզվական պատկերն այլևս երբեք նույնը չի լինի: Ցավոք, ներկայիս իրավիճակի մասին առանձնապես ոչինչ հայտնի չէ, բայց մի բան հստակ է. ֆրանսերենը մեծ մասամբ կորցրել է իր գերակա դիրքը: Հենց Բեյրութում աճում է հակադրությունը Արևելյան Բեյրութի, որտեղ դեռ գործածվում է ֆրանսերենը, և Արևմտյան Բեյրութի միջև, որտեղ այն որոշակիորեն իր դերը զիջել է անգլերենին՝ որպես միջազգային հաղորդակցման միջոց: Բեյրութի ամերիկյան համալսարանում ուսուցման լեզուն միշտ եղել է անգլերենը: Վերջին շրջանում անգլերենի տարածվածությունը Լիբանանում հավանաբար ունի նույն բացատրությունը, ինչ Թունիսում՝ պայմանավորված տարբեր խմբերի համար իր ավելի չեզոք կարգավիճակով:

Լիբանանում տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմը վերադասավորեց լեզվական շուկան, հատկապես լրատվամիջոցներում: Դրա ազդեցություններից մեկը կարող է լինել հանրային տիրություն բարբառային արաբերենի ավելի լայն տարածումը: Վերևում տեսանք, որ Հեզբոլլահի առաջնորդները քաղաքական խոսույթում փոխարինաբար օգտագործում են գրական արաբերեն և Լիբանանի բարբառ, ինչը հիշեցնում է Եգիպտոսի նախագահ Նասերի քաղաքական ելույթները (եջ 300): Երկրի ամենախոշոր հեռուստաալիքը՝ LBCI-ը, գործածում է գրականի և Լիբանանի արաբե-

րենի խառնուրդ, ինչը եզակի երևույթ է այն առումով, որ լեզվի երկու տեսակները համադրվում են, ոչ թե փոխարինում մեկը մյուսին (Al Batal 2002):

14.3. Լեզվի ընտրությունը և լեզուների նկատմամբ վերաբերմունքը Հյուսիսային Աֆրիկայում

Ֆրանսիական տիրապետության շրջանում ֆրանսերենն այնպիսի նշանակալի արժեք էր ձեռք բերել Մադրիբի երկրներում, որ չնայած վերջինիս՝ նախկին գաղութատերերի լեզուն լինելու և արաբերենի՝ պաշտոնապես պետական լեզու դառնալու հանգամանքին, ֆրանսերենի իմացությունը դեռևս համարվում էր հաջողության հասնելու կարևոր բանալի: Չնայած արաբերենը ֆրանսերենի նախկին ազդեցության ոլորտներ ներմուծելու պաշտոնական քաղաքականությանը (*ta'rib*)՝ մարդկանցից երկար ժամանակ պահանջվեց՝ ընդունելու, որ արաբերենը որպես պաշտոնական լեզու կարող է նույնքան լավ ծառայել, որքան ֆրանսերենը: Որպես մշակութային լեզու՝ ֆրանսերենը շարունակում է կարևոր դեր խաղալ, և դեռ կարելի է լսել, թե ինչպես են կրթված մարդկացիներն ու թունիսցիները խոսքի ընթացքում անցնում մի լեզվից մյուսին:

Ինչ վերաբերում է ֆրանսերենին տիրապետելուն, ապա այս առումով լեզվական իրավիճակը նույնպես փոխվել է: Գաղութատիրության շրջանում բնակչության միայն շատ փոքր մասն էր կրթություն ստանում դպրոցական համակարգում, որն ամբողջությամբ հիմնված էր ֆրանսերենի վրա: Արդյունքում այս վերնախավը դարձավ երկլեզու՝ կիրառելով ֆրանսերենն ու տեղի խոսակցական լեզուն, իսկ որոշ դեպքերում, կախված ընտանեկան միջավայրից ու կրթության մակարդակից, ֆրանսերենը նույնիսկ դարձավ նրանց հիմնական լեզուն: Ծայրահեղ դեպքերում, հատկապես Ալժիրում, դա փաստացի հանգեցրեց ֆրանսերենի միալեզվության: Վերնախավի շատ ներկայացուցիչներ, անկախ նրանից՝ շարունակում էին տանը գործածել խոսակցական լեզուն, թե ամբողջովին անցել էին ֆրանսերենին, գործնականում չէին տիրապետում գրական արաբերենին և չէին կարողանում կարդալ կամ գրել այդ լեզվով: Անկախություն ձեռք բերելուց հետո այս իրավիճակը սկսեց փոխվել, և դպրոցական ծրագրում գրական արաբերենը ներառելուց հետո այդ խնդիրը վերացավ: Մադրիբի երկրներում ավագ սերնդի որոշ ներկայացուցիչներ դեռ համառորեն հրաժարվում են սովորել գրական արաբերեն, բայց ընդհանուր առմամբ չեն կարող խուսափել այն ճնշումից, որը գործադրվում է իրենց վրա մասնագիտական գործունեության մեջ գրական արաբերենը կիրառելու նպատակով:

Վերնախավից բացի, որը ֆրանսիական դպրոցներում կրթություն ստանալու ամենամեծ հնարավորությունն ուներ, յուրաքանչյուր ոք, ով գաղութատիրության շրջանում առնչվում էր ֆրանսերենին, ձեռք էր բերում ֆրանսերենի (ոչ պաշտոնական) գոնե նվազագույն գիտելիք, որն անհրաժեշտ էր կառավարող օղակների կամ ֆրանսիացի գաղութաբնակների հետ հաղորդակցվելու համար: Այս մարդկանց մոտ ձևավորվեց երկլեզվության մի տեսակ, որտեղ ֆրանսերենը միանշանակ ստորա-

դասված էր, որովհետև նրանց համար առաջին լեզուն իրենց խոսակցականն էր: Ֆրանսերենի իմացության աստիճանը կախված էր ֆրանսիացի պաշտոնյաների և գաղութաբնակների հետ շփումների բնույթից ու ազդեցության չափից: Անկախությունից հետո երկլեզվության այս տեսակը շարունակեց գոյություն ունենալ, սակայն հիմա դրա մակարդակը կախված է դպրոցական կրթությունից: Ի տարբերություն գաղութատիրության շրջանի՝ հետգաղութային շրջանում բոլոր նրանք, ովքեր դպրոց են հաճախում, պետք է սովորեն նաև գրական արաբերեն:

Ֆրանսերենի և գրական արաբերենի իմացության աստիճանը կարելի է գնահատել ըստ առկա մի քանի վիճակագրական տվյալների: Աղյուսակ 14.1-ում ներկայացված է 1968 թ. տարբեր տեսակի դպրոցների շրջանավարտների թվի հիման վրա արված հաշվարկը: Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպության (*Organisation internationale de la francophonie*), վերջին վիճակագրությունը (2007) ցույց է տալիս, որ Մարոկկոյում 13,5 %-ն ամբողջովին ֆրանսախոս է, 19,5 %-ը՝ մասամբ, իսկ Թունիսում ֆրանսախոս է բնակչության 63,6 %: Ըստ Բն Ռաբահի (Benrabah 2007: 112)՝ Ալժիրում ֆրանսախոսների թիվը 2004 թվականին կազմել է գրեթե 60 %: Վերջերս անցկացված հարցումը ցույց է տալիս, որ մարդկանց մեծամասնությունը դեռ կարծում է, թե գրական արաբերենի բանավոր ու գրավոր հմտություններն ավելի ցածր մակարդակի վրա են, քան ֆրանսերենինը. ուսանողների շուրջ 25 %-ը, իսկ ուսուցիչների շուրջ 35 %-ը գրական արաբերենի իմացության մակարդակը գնահատում է որպես (շատ) լավ՝ իսկ ֆրանսերենինը բարձր է գնահատում համապատասխանաբար 55 %-ը և 70%-ը (Ennaji 2002: 78–9):

	Թունիս	Մարոկկո	Ալժիր
միայն արաբերեն	300 000	400 000	100 000
երկլեզու	500 000	700 000	300 000
միայն ֆրանսերեն	100 000	100 000	900 000
ընդամենը	900 000	1 200 000	1 300 000
	20 %	10 %	12 %

Աղյուսակ 14.1. Գրագետ խավի լեզվական կարողությունները Հյուսիսային Աֆրիկայում (ըստ Գալագերի (Gallagher 1968: 148))

Չնայած այս թվերը շատ ճշգրիտ չեն, բայց դրանք արտացոլում են մի իրականություն, որը դեռևս առկա է Հյուսիսային Աֆրիկայում: Կա երկու հեղինակավոր լեզու, որոնք մրցակցում են միևնույն ոլորտներում կիրառվելու համար՝ գրական արաբերենն ու ֆրանսերենը: Գաղութատիրական անցյալը մեծ ազդեցություն է ունեցել խոսողների՝ երկու լեզուների նկատմամբ վերաբերմունքի վրա: Բինթահիլան (Bentahila 1983) ուսումնասիրել է այդ վերաբերմունքը հատուկ՝ «համապատասխան կերպար»

կոչվող տեխնիկայի միջոցով (*matched guise technique*⁴⁵), որը մշակված է լեզվական ձևերի կիրառման նկատմամբ մարդկանց արձագանքը պարզելու համար: Նա նկատել է, որ ֆրանսերենը, ընդհանուր առմամբ, ավելի ընդունելի է համարվում, քան արաբերենը, միայն թե լինի բարձր որակի: Ֆրանսախոսներն ընկալվում են որպես ավելի ժամանակակից, զարգացած, կրթված և կարևոր մարդիկ, մինչդեռ արաբերեն խոսելիս նույն մարդիկ ավելի բարձր են գնահատվում այնպիսի հատկանիշներով, ինչպիսիք են բարյացակամությունն ու ընկերասիրությունը: Հետաքրքիր է, որ հարցվածների մեծ մասը շատ բացասական է արտահայտվել լեզուների խառը կիրառման վերաբերյալ: Երկլեզվության առավելությունների, այն է՝ այդ երկու լեզուներին տիրապետելու մասին հարցմանը մասնակցածների 2/3-ը պաշտպանել է այն տեսակետը, որ դա նախընտրելի է ինչպես անհատների, այնպես էլ հասարակության համար, հատկապես կրթության ոլորտում: Այնուամենայնիվ, հարցվածների մեծամասնությունը կողմ է արտահայտվել արաբականացմանը, պայմանով, որ այն իրականացվի դասական արաբերենով՝ միննույն ժամանակ կողմ լինելով երկլեզվության պահպանմանը: Գրեթե բոլոր հարցվածները նաև պնդել են, որ արաբերենը հարմար լեզու է բնագիտական առարկաների դասավանդման համար, բայց միննույն ժամանակ նրանք գերադասում են այդ առարկաների՝ ֆրանսերենով դասավանդումը: Նման աձագանքները ցույց են տալիս հետզադուրափրական երկլեզու հասարակության մեջ մարդկանց ունեցած վերաբերմունքի և նրանց արտահայտած «պաշտոնական» տեսակետի միջև խորը հակասությունը:

Լեզվի ընտրության հարցում Բինթահիլայի հետազոտության մեջ հարցվածները, որոնք բոլորն էլ երկլեզու են, նշել են, որ տարեցների, աղքատ մարդկանց ու ընտանիքի անդամների հետ խոսում են հիմնականում արաբերեն, իսկ բժիշկների և գործատուների հետ՝ հիմնականում ֆրանսերեն: Լեզվական տարբերակների գործածության տիրույթները սահմանելիս Բինթահիլան պարզել է, որ Մարոկկոյի արաբերենն ամենաքիչը կիրառվում է կրթության ոլորտում, ամենաշատը՝ տանը, իսկ ֆրանսերենն ամենաքիչը կիրառվում է ընկերների հետ շփվելիս, ամենաշատը՝ կրթության մեջ: Ընկերական շրջապատում նախընտրելի է արաբերենի ու ֆրանսերենի խառը գործածությունը:

⁴⁵ «Համապատասխան կերպարի» թեստը հանրալեզվաբանական փորձարարական տեխնիկա է, որը կիրառվում է որոշակի լեզվի, բարբառի կամ արտասանության նկատմամբ անհատի կամ հանրության իրական վերաբերմունքը որոշելու համար: Այս տեխնիկայի սկզբունքը հետևյալն է. մարդիկ լսում են երկու կամ ավելի տարբեր լեզուներով խոսողների ձայնագրություններ և դատողություններ են անում նրանց տարբեր հատկանիշների մասին, ինչպիսիք են հասակը, տեսքը, առաջնորդելու հմտությունները, հումորի զգացումը, խելքը, կրոնական հակումները, ինքնավստահությունը, հուսալիությունը, բարությունը, փառասիրությունը, մարդամոտությունը և այլն (Stefanowitsch 2005): Հարցվողները կարծում են, թե լսում են տարբեր խոսողների՝ չհասկանալով, որ իրականում լսում են մեկ խոսողի՝ երկլեզու կամ բազմալեզու, որը վերաբրտադրում է երկու կամ ավելի ձայներ կամ լեզվական կերպարներ: Ապա նրանք արտահայտում են իրենց վերաբերմունքը խոսքի այդ տարբեր տեսակների նկատմամբ (ծ.թ.):

Հարցվածների արձագանքներում հետաքրքիր հակադրություն է նկատվում գրավոր ու բանավոր մեղիայում իրենց նախընտրած լեզվական տարբերակի վերաբերյալ (տե՛ս Աղյուսակ 14.2): Մեկնաբանությունները, որոնցով ուղեկցվում են այդ արձագանքները, ցույց են տալիս մարդկանց՝ լեզվի այդ երկու տեսակների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը. հաղորդագրություններում գերադասելի է ֆրանսերենը, իսկ արաբերենը նախընտրում են ազգի հանդեպ պարտքի զգացումից ելնելով:

s=87	ֆրանսերեն	խառը	արաբերեն	չեն լրացրել
թերթեր, որոնք կարդում են	37	53	15	4
նախընտրած թերթեր	58	13	26	12
ընթերցված գրքեր	45	54	7	3
նախընտրած գրքեր	62	14	20	13
ռադիո, որը լսում են	25	60	19	5
նախընտրած ռադիո	54	14	27	14
նախընտրած հեռուստատեսություն	55	26	20	8
նախընտրած ֆիլմ	79	13	6	11

Աղյուսակ 14.2. Նախընտրելի լեզվական տարբերակները Մարոկկոյի լրատվամիջոցներում (ըստ Բինթահիլայի (Bentahila 1983: 68, 70):

Մարոկկոյում լեզուների նկատմամբ վերաբերմունքի մասին վերջերս արված հետազոտությունը (Ennaji 2002) ցույց է տալիս, որ վերջին շրջանում էլ շատ բան չի փոխվել: Արաբերենի ու ֆրանսերենի՝ բնական գիտությունների ոլորտում կիրառելու մասին հարցին պատասխանելիս մեծամասնությունը (մոտ 60 %) որպես (բարձրագույն) կրթության ոլորտում նախընտրելի լեզու նշում է ֆրանսերենը (դասական արաբերենի 25 %-ի դիմաց): Մոտ 2/3-ը նախընտրում է արաբերեն-ֆրանսերեն երկլեզվությունը: Հարցվածների մեծ մասի համար արաբերենը պատմական ժառանգության և հումանիտար գիտությունների լեզու է, իսկ ֆրանսերենը՝ տեխնոլոգիայի և առաջընթացի լեզու: Հարցվածներից ոչ ոք կողմ չի արտահայտվել ամբողջական արաբականացմանը, և պարզ է դարձել, որ ներկայիս երկլեզվությունը ամենանախընտրելի տարբերակն է: Այս հարցմանը մասնակցածներից գրեթե ոչ ոք չի կարծում, որ Մարոկկոյի խոսակցական արաբերենը կարող է փոխարինել այս երկու գրական լեզուներից որևէ մեկին: Որոշ լեզվաբաններ, ինչպես, օրինակ, Աբդալռահիմ Յուսսին (Abderrahim Youssi 1995), կարծում են, որ լավագույն լուծումը կլինի Մարոկկոյի խոսակցական արաբերենը (*dārija*) կրթական համակարգում ներդնելը, քանի որ այն մատչելի է բնակչության շատ ավելի լայն շրջանակների համար, բայց նման լեզվաբանները քիչ են: Մարոկկոյի արաբերենի գրավոր կիրառության փոքրաթիվ փորձերը դեռ ընթացք չեն ունեցել (տե՛ս էջ 201-ից):

Գրական արաբերենի համեմատաբար բարձր հեղինակությունը, ըստ երևույթին, նկատելի է նաև խոսողների մի մասի՝ գրական լեզուն գերուղղումներով կիրառելու միտման մեջ: Մեղիայում գրական արաբերենը կիրառելիս խոսողները կապակցական դիրքում իրացված որոշիչ հոդն արտասանում են՝ *'al-*՝ հազագային դադարի լիարժեք իրացմամբ՝ ըստ երևույթին փորձելով խուսափել բարբառային *l-* ձևից. նրանք հակված են նաև պահպանելու թեքական վերջավորությունները նույնիսկ դադարային դիրքում, որտեղ ոչ ոք երբեք չէր գործածի դրանք արաբախոս աշխարհի արևելքում: Հետևաբար, խոսքում լեզվական անցումները բնորոշվում են խիստ հակադրություններով, ինչպես Մարոկկոյի մի ռադիոհաղորդումից վերցված հետևյալ արտահայտության մեջ.

wa-ḥaqīqa 'anna l-mutafarriḏin k-tašfu 'unšur mən 'anāšir l-masrah lli ḡad-ikun ḥaqīqa fa-l-mustaqbal fi mīdān l-masrah naẓāhan bāhir – Հիրավի, հանդիսատեսը բացահայտում է թատրոնի այն տարրերից մեկը, որն ապագայում մեծ հաջողություն է ունենալու թատերական ասպարեզում: (Forkel 1980: 93):

Կամ հետևյալ արտահայտության մեջ.

'aškuru l-'ah 'la had l-furša lli tutāh li baš n 'abbər 'an ra 'yī ḥawl dawr l-'idā 'a – Շնորհակալ եմ գործընկերոջս լրատվամիջոցների դերի մասին կարծիքս արտահայտելու ինձ ընձեռած հնարավորության համար: (Forkel 1980: 85):

Խիստ գրական արտահայտությունների համադրումը բարբառայինների հետ (կերպային ցուցիչով՝ *ḡad-ikun*, հայցական հոլովի վերջավորությամբ՝ *naẓāhan*, հարաբերական անվան բարբառային ձևը՝ *lli*, կրավորական բայաձև՝ *tutāh*) բնորոշ է Հյուսիսային Աֆրիկայի մամուլի լեզվին:

14.4. Լեզուների միախառնում և փոխառում

Ֆրանսերենի հետ գոյակցելու տևական շրջանը, բնականաբար, իր հետքն է թողել արաբերենի կառուցվածքի վրա: Վերևում տեսանք (էջ 281), որ գրական արաբերենի այն տարբերակում, որը կիրառվում է Հյուսիսային Աֆրիկայում, կարելի է գտնել ֆրանսերենի դարձվածային արտահայտություններ: Խոսակցական լեզվում նույնպես առկա են ֆրանսերենից մի շարք փոխառություններ: Ըստ Հիթի (Heath 1989)՝ այլ լեզվից փոխառությունների ներթափանցմանը պետք է անպայման նախորդի լեզուների միախառնման ակտիվ շրջան: Այնուամենայնիվ, դատելով լեզուների միախառնման այլ իրավիճակներից՝ ավելի հավանական է թվում, որ ֆրանսերենից ամենակիրառելի փոխառությունները վերցվել են այն ժամանակաշրջանում, երբ մարդկանց մեծ մասը մակերեսային գիտելիք ուներ ֆրանսերենից: Միայն ավելի ուշ, երբ իրապես երկլեզու մարդկանց թիվն աճեց, իրավիճակային փոխառությունների թիվն ավելացավ:

Հիթը հատուկ ուշադրություն է դարձնում Մարոկկոյի արաբերենում ֆրանսերեն փոխառությունների հաստատման գործընթացին: Ավելի վաղ փուլում իսպաներենից էին փոխառություններ անցել արաբերեն՝ իսպաներենի ինֆինիտիվի հիման վրա

(օրինակ՝ *frinar-t* – *արգելակեցի*, *n-frinar* – *արգելակում եմ* < իսպաներեն *frenar*): Բայց ֆրանսերեն փոխառությունների դեպքում հիմնական ձևը կարծես եղել է ձայնավորով ավարտվող ընդհանրացված բառահիմքը: Ֆրանսերենում *-er* խոնարհման բայերի շատ ձևեր ավարտվում են ձայնավորով (օրինակ՝ *déclarer* – *հռչակել*, *déclaré*, *déclarez*, *déclarais*). ըստ Հիթի, այս ձևերը դարձել են փոխառությունների օրինաչափ կաղապարներ, անկատարում՝ *y-diklari*, կատարյալում՝ *diklara*՝ Մարոկկոյի արաբերենում *-a/-i* վերջավորությամբ պակասավոր բայերի խոնարհման նմանությամբ: Ինչպես կոտենենք ստորև (Գլուխ 15, էջ 333), մալթայերենում նույնպես պակասավոր բայերի հարացույցը օտարալեզու փոխառությունների համար հարմար կաղապար է եղել: Ֆրանսերեն փոխառությունների այլ օրինակներ են *blisa/yblisi* – *վիրավորել* (ֆրանսերեն *blesser*), *kunṭrula/ykunṭruli* – *վերահսկել* (ֆրանսերեն *contrôler*), *ṣuṭa/yṣuṭi* – *ցատկել* (ֆրանսերեն *sauter*): Այս բայերի մեծ մասից կարող են կազմվել կրավորական բայեր և դերբայներ, օրինակ՝ *ttblisi* – *վիրավորվել*, *mblisi* – *վիրավորված*: Ինչ վերաբերում է փոխառյալ գոյականներին, պետք է նշել, որ դրանց սեռը որոշվում է վերջավոր ձայնավորի առկայությամբ կամ բացակայությամբ: Այսպես, օրինակ, *duš* – *ցնցուղ* բառը (ֆրանսերեն *la douche*) Մարոկկոյի արաբերենում արական է, մինչդեռ *aṣṭirṭa* – *կաշան* (ֆրանսերեն *internat*) բառը՝ իգական: Ֆրանսերենից փոխառված շատ գոյականներ հոգնակիում ունեն *-at* վերջավորությունը (օրինակ՝ *dušat*, *garat*՝ *gar* – *կայարան* բառի հոգնակին, ֆրանսերեն *gare*): Սակայն փոխառված գոյականների համար ավելի տարածված է ներքին կազմության հոգնակիի ձևը, օրինակ՝ *gid* – *ուղեկցորդ*, *qḥḥ*, հոգնակին՝ *gyad* (ֆրանսերեն *guide*), *mašina* – *գնացք*, հոգնակին՝ *mašināt* կամ *mwašən* (ֆրանսերեն *machine*), *tənbər* – *կնիք*, հոգնակին՝ *tnabər* (ֆրանսերեն *timbre*):

Ֆրանսերենի ու խոսակցական արաբերենի միջև լեզվական անցման յուրահատուկ դեպք է, այսպես կոչված, ֆրանկո-արաբերենը (Franco-Arabe)՝ խառը լեզու, որը գործածում են հիմնականում ուսանողներն ու ամբողջությամբ երկմշակույթ ընտանիքները Մարոկկոյում, Թունիսում և Լիբանանում: Որպես օրինակ, մեջբերենք մի նախադասություն, որտեղ ֆրանսերենը և (լիբանանյան) արաբերենը փոխարինում են իրար նույնիսկ շաղկապների մակարդակում (*avant mā*).

yā laṭīf kif ed-dine b-titgāyyar, c'était en été avant mā ṣāret el-mašēkil, imagine-toi inno les X: kil šī ils ont fait, mā ḥadan qallon un seul mot - Միբելիս, ինչպես է փոխվում աշխարհը: Ամռանն էր, նախքան խնդիրների սկսվելը, պատկերացրու, որ X ընտանիքը, ինչ էլ որ անեին, ոչ ոք նրանց ոչ մի բառ չէր ասի (մեջբերումն ըստ Abou 1962: 67):

Ֆրանկո-արաբերենը գործածողների մեծ մասն այն չի համարում ինքնուրույն լեզու, և ուսանողների շրջանում դրա կիրառումը սովորաբար հավանության չի արժանանում: Այնուամենայնիվ, ֆրանսերենի ու արաբերենի հաստատուն խառնուրդով խոսելը մեծ ժողովրդականություն է վայելում որոշակի շրջանակում, հատկապես պատանիների տարիքային խմբում, որոշակի մտերմիկ միջավայրում: Դրա պահպանումը պայմանավորվում է ստատուս քվոյով. երբ լեզվական իրավիճակը փոփոխվում է, ինչպես տեղի ունեցավ, օրինակ, Լիբանանում քաղաքացիական պատերազ-

մից հետո, ֆրանկո-արաբերենի կիրառումը դուրս է մղվում: Այդ լեզվի կամայական բնույթից ելնելով՝ այն չի կարող դիտվել որպես նոր տեսակ, քանի որ խոսողները հազվադեպ են գործածում այն տանը և հենց իրենք այն չեն համարում առանձին լեզու: Լեզուների միախառնման նկատմամբ ընդհանուր վերաբերմունքը բացասական է. մարդկանց մեծ մասն այս խառը տարբերակը դիտարկում է որպես լեզվի ոչ բավարար իմացության նշան և երեխաների սոցիալական զարգացման վրա բացասական ազդեցություն ունեցող երևույթ:

Ֆրանկո-արաբերենի ուսումնասիրությունն իր լեզվական անցումների հաճախակի կիրառությամբ կարևոր է երկլեզվության բնույթը հասկանալու համար: Չնայած վերջինիս թվացյալ հանպատրաստից և հանկարծակի ի հայտ գալուն՝ այն կարծես թե ենթարկվում է շարահյուսական որոշակի սահմանափակումների, այլ կերպ ասած՝ խոսողները խուսափում են որոշակի կառույցներից՝ նախընտրելով այլ ձևեր: Աբբասսին (Abbassi 1977: 162-163) նշում է, որ, օրինակ, միանգամայն ընդունելի է այնպիսի կառույցների գործածումը, ինչպիսիք են *mšina l-dak la salle de cinéma* – *մենք գնացինք այդ կինոթատրոն*, *al-lawwal dyal le mois* – *ամսվա սկիզբ*, *saknin f-une grande maison* – *նրանք ապրում են մի մեծ տանը*, *umm kaltum kanet une chanteuse mumtaza* – *Ում Քուլումը հիանալի երգչուհի էր*, որտեղ արաբերենի ցուցական դերանունները, սեռականի ցուցիչները, նախդիրները կամ գոյականները համակցված են ֆրանսերենի գոյականների և ածականների հետ: Հակառակ հաջորդականությունը (**cette qā'at as-sinima, *le début du šhar, *dans wahād d-ḍar, *une greate muḡanniya*), այնուամենայնիվ, ավելի քիչ ընդունելի է: Նմանատիպ կառույցներ կան նաև Նիդեռլանդներում Մարոկկոյի արաբերենի ու հոլանդերենի խառնուրդ օգտագործող մարոկկացի երիտասարդների լեզվի վերաբերյալ արված հետազոտության մեջ (տե՛ս ստորև, Գլուխ 15):

Երկու լեզուների ներկայիս գոյակցումն արտացոլվում է նաև բառապաշարում, որտեղ ֆրանսերեն հիբրիդային ձևերը շատ տարածված են դարձել ալժիրցի երիտասարդների խոսվածքում: Բնմայուֆը (Benmayouf 2008) նշում է այնպիսի դեպքեր, ինչպիսիք են *infehmable* – *անհասկանալի*, *inšarḥable* – *անբացատրելի*, *tarbiyation* – *կրթություն* և նույնիսկ *karīṭastrofe*-ը՝ *karīṭa*-ի և *catastrophe*-ի միացությունը: Այս վերջին ձևն, իհարկե, սովորական բառակազմություն չէ, այլ արդեն բառախաղ:

Մնում է նշել, որ ֆրանսերենի՝ ավելի ընդունելի դառնալու հետ մեկտեղ, որպես Մադրիբի լեզվական պատկերի բնական բաղադրիչ, այս լեզվի տեղային բնույթ կրելը նույնպես ավելի արտահայտիչ է դարձել: Գաղութատիրության շրջանում ֆրանսերենի մի քանի մակարդակներ էին օգտագործվում: Ֆրանսիացի գաղութաբնակները նպաստել են բազիլեկտալ մակարդակի առաջացմանը՝ իրենց սպասավորների՝ որպես օտարերկրացիների հետ խոսելով պարզեցված լեզվով (տե՛ս Գլուխ 16). արդյունքում առաջացած լեզվի տեսակը կոչվում էր *պատաուէտ* (*Pataouète*): Այս՝ բազիլեկտալ ֆրանսերենի որոշ հետքեր այսօր էլ հանդիպում են ֆորմալ կրթություն չստացածների ֆրանսերեն խոսքում, օրինակ՝ *à le*-ի գործածումը *au*-ի փոխարեն, օժանդակ դերանվան կիրառումն այնպիսի նախադասություններում, ինչպիսիք են *ta mère y*

t'appelle – մայրդ կանչում է քեզ, կամ հարաբերական նախադասություններում գերադաս նախադասության որևէ անդամի իմաստը կրկնող (*resumptive*) դերանունը, ինչպես օրինակ՝ *un enfant que je connais son frère – երեխա, որի եղբորը ես ճանաչում եմ* (Lanly 1970: 213, 215, 228):

14.5. Տամաշեկ/բերբերեն

Մադրիբում լեզվի ընտրության վերաբերյալ ուսումնասիրությունների մեծ մասը կենտրոնանում է արաբերեն-ֆրանսերեն լեզվակական անցման վրա՝ անտեսելով տամաշեկը՝ չնայած այն հանգամանքին, որ բնակչության զգալի մասը արաբերեն-տամաշեկ երկլեզվություն ունի: Այս լեզվի և ժողովրդի համար արաբերենում գործածվում է *barbari – բերբեր/բերբերեն* ընդհանուր անվանումը, որը կիրառվում է նաև արևմտյան գրականության մեջ: Իրականում սա ոչ թե մեկ լեզու է, այլ փոխադաձաբար անընկալելի տարբերակների խումբ, որոնցով խոսում են բավականին ընդարձակ տարածքներում (տե՛ս վերևում՝ Քարտեզ 11.3, էջ 255): Այստեղ կանոնադրաճանաչ երկու երկրների, որտեղ այդ լեզվի հիմնական տեսակներն են կաբիլերենը (թակբիլիթ) Ալժիրում, ոհիֆերենը, շիլիը (շլոհ) և տամաշեկը (տամազիգ) Մարոկկոյում:

Մարոկկոյում և Ալժիրում ժողովուրդն ինքն իրեն անվանում է ամազիգ (հոգնակին՝ իմազիղեն), իսկ տամաշեկը հաճախ գործածվում է որպես բոլոր տեսակների հավաքական անուն, և թեև Ալժիրում տամաշեկը երբեք չի կիրառվել որպես կաբիլերենի անվանում, այն աստիճանաբար ընդունելի է դառնում նաև այդ շրջանում: Վերջերս Մարոկկոյում սկսել է կիրառվել «ամազիգ» բառը՝ որպես Մարոկկոյի լեզվական տարբերակների հավաքական անվանում:

Արաբական նվաճումների ամենավաղ շրջանից բերբերներն ու արաբները սերտ կապի մեջ են եղել: Ալ-Անդալուսի նվաճող Տարիկ իբն Ջիյադը բերբեր գորավար է եղել, որը 711 թ. իսլամական գորքով հատել է Ջիբրալթարի նեղուցը, որը կոչվել է իր անունով: Բերբերները մասնակցել են Հյուսիսային Աֆրիկայի իսլամական ամենակարևոր շարժումներին: Նրանց լեզուն գրավոր չի եղել, բայց ինչպես Արևելքում, այն երբեմն գործածվել է կրոնական ուսուցման նպատակով: Որոշ դեպքերում դա հանգեցրել է լեզվի կոդավորմանը արաբական գրի միջոցով: Առնվազն XVI դարից սկսած՝ Մարոկկոյի Մուսի շրջանը դառնում է իսլամական կրթության կենտրոն, որտեղ արաբերեն և բերբերեն հարյուրավոր ձեռագրեր են ստեղծվում: Այս բազմադարյա համակեցության արդյունքում ձևավորված լեզվական ազդեցությունները նշանակալի են: Ինչպես վերևում տեսանք, Մադրիբում արաբական բարբառների մի շարք գծեր կարելի է բացատրել բերբերենի ենթաշերտի ազդեցությամբ (տե՛ս վերևում՝ էջ 168-169): Քանի որ Մարոկկոյի և Ալժիրի բնակչության մեծ մասը պահպանել է իր բերբերական լեզուն, կան լեզվական ներթափանցման արտահայտված դրսևորումներ արաբերենից բերբերեն և հակառակը:

Չնայած սերտ շփումներին և բնակչության՝ արաբերեն-տամաշեկ երկլեզվություն ունենալու մեծ տոկոսին՝ մինչև վերջերս այն ամենը, ինչը կապված էր տամաշեկ լեզվի ու մշակույթի հետ, խստորեն արգելված էր Մարոկկոյում և Ալժիրում: Այսպիսի ծայրահեղ դիրքորոշման պատճառներից մեկը կապված է ֆրանսիական գաղութատիրության ժամանակաշրջանի ազդեցության հետ: 1930 թ. ֆրանսիացիները հրամանագիր արձակեցին («*Dahir berbère*») բերբերախոս շրջաններում դատական գործընթացների վերաբերյալ: Այս շրջաններն առավելապես գտնվում էին սովորութային իրավունքի դատարանների, ոչ թե իսլամական դատարանների իրավասության տակ: *Dahir*-ի տեքստում չի հիշատակվում բերբերների մշակույթի կամ լեզվի մասին, սակայն դա չխանգարեց, որ այն մեկնաբանվի որպես ֆրանսիացիների կողմից արաբների և բերբերների միջև տարաձայնություն սերմանելու և բերբերախոս տարածքներում արաբերենի ուսուցմանը վերջ դնելու փորձ: Ճիշտ է, որ այս շրջաններում խրախուսվում էր թե՛ ֆրանսերենով, թե՛ բերբերենով կրթությունը, և որոշ միջոցներ էին ձեռնարկվում բերբերախոսներին ու արաբախոսներին իրարից հեռացնելու համար: Հետագայում ազգայնականները բերբերներին մեղադրեցին այս քաղաքականությանը խառնվելու մեջ, և թեև երբևէ չի եղել ֆրանսիական իշխանությունների հետ փաստացի համագործակցության որևէ ապացույց, բերբերներին ֆրանսիական իմպերիալիզմի հետ զուգորդելը զգալի չափով շարունակվեց ինչպես Մարոկկոյում, այնպես էլ Ալժիրում: Երկու երկրներում էլ խստիվ արգելված էր հանրային աջակցությունը բերբերների մշակույթին ու լեզվին. Ալժիրում 1976 թ. արգելվեցին բերբերերեն բոլոր հրատարակությունները: Արաբականացման միջոցառումները, անկասկած, ուղղված էին նաև տամաշեկով խոսող մեծաթիվ մարդկանց դեմ, որոնք ստիպված էին իրենց երեխաներին ուղարկել արաբական դպրոցներ: Արդյունքում, գրեթե բոլոր տամաշեկախոսները, բացառությամբ Ռիֆի հեռավոր շրջանների, գոնե մասամբ երկլեզու են՝ արաբերեն և տամաշեկ:

Մարոկկոյում 1994 թ. կտրուկ շրջադարձ կատարեց Հասան II-ը թագավորը, երբ հրապարակավ հայտարարեց, որ տամաշեկն ու այդ լեզվով խոսողների մշակույթը կարևոր գործոններ են Մարոկկոյի հասարակության մեջ: Ուստի նա կարգադրեց տարրական դպրոցներում ուսուցման լեզու դարձնել տամաշեկը: Այնուամենայնիվ, բավական ժամանակ պահանջվեց, մինչև քաղաքականության այս փոփոխությունը իրական արդյունք տվեց: 2003 թ. ստեղծվեց Ամազիգիայի մշակույթի թագավորական ինստիտուտը (*Institut royal de la culture amazighe*), որի խնդիրն էր զարգացնել ու համակարգել ամազիգիների ողջ մշակութային գործունեությունը, բայց որը մեծ մասամբ ընկալվեց որպես պետության կողմից ամազիգիների շարժումը վերահսկողության տակ պահելու միջոց: 2011 թ. նոր սահմանադրությամբ սահմանվեց, որ արաբերենը Մարոկկոյի պաշտոնական լեզուն է, բայց ավելացվեց, որ ամազիգը պաշտոնական լեզու է: Պարզ ասած՝ արաբերենն այլ կարգավիճակ ունի, բայց ամազիգը՝ որպես Մարոկկոյում խոսվող բոլոր երեք տեսակների հավաքական անվանում, այլևս չի կարող անտեսվել: Պաշտոնապես ամազիգը պետք է դասավանդվի բոլոր տարրական դպրոց-

ներում, սակայն իրականում միայն շատ քիչ դպրոցների է հաջողվում այն ներառել իրենց ուսումնական ծրագրերում: Ի հեճուկս որոշ ամազիզ լեզվաբանների, Մարոկկոյում տամաշեկի գրավոր իրացման համար ընտրվել է թիֆինազ գիրը՝ իրարից հեռացնելով Մարոկկոյում և Ալժիրում գործածվող տարբերակները:

Ալժիրում նույնպես պետությունը սկզբում փորձում էր ամազիզների ձգտումները հաշվի առնել իր քաղաքականության մեջ: Տամաշեկի ուսուցման պաշտոնական կենտրոններ ստեղծվեցին Բուզիում (այժմյան Բիջայա – ծ.թ.) և Թիգի Ուզուում, սակայն կենտրոնական իշխանությունը շարունակում էր անվստահությամբ վերաբերվել կաբիլ ակտիվիստների ձգտումներին, նրանց դեմ էին նաև կրոնական արմատականներն ու համաարաբական ազգայնականները: 1990-ական թվականներին արմատական խմբավորումներն ընդհանուր առմամբ ամազիզներին դիտում էին որպես հնարավոր այլախոհ մուսուլմաններ: Տամաշեկի նկատմամբ պաշտոնական քաղաքականությունը փոխվեց Բութաֆլիկայի կառավարության նոր բարեփոխումների քաղաքականության արդյունքում: Ներկայումս տամաշեկը Ալժիրի երկրորդ պետական լեզուն է, թեև այն (դեռևս) չի ստացել պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ:

Թերևս ամենահետաքրքիր զարգացումն այն է, որ տասնամյակներ անց, որոնց ընթացքում տամաշեկի հետ կապված ամեն ինչ համարվում էր հակասական, 2003 թ. Կասաբլանկայում մարոկկացի գիտնական Ջուհադիի հեղինակությամբ հրատարակվեց Ղուրանի՝ տամաշեկ լեզվով թարգմանությունը՝ *Tarurt m wammaken n Leqran*: Դեռ վաղ է ասել, թե ինչ ազդեցություն կունենա այս թարգմանությունը, սակայն, ըստ Բն Ռաբահի (Benrabah 2007: 101), Կաբիլիայի⁴⁶ շրջանի մզկիթներում քարոզները կանոնավոր կերպով իրականացվում են կաբիլերենով, և կարծես թե նույնիսկ կրոնի տիրույթն է այժմ բաց տամաշեկի համար:

Լրացուցիչ գրականություն

Ֆրանսիական գաղութատիրական քաղաքականությունը, որի արդյունքում ձևավորվել է լեզվական ներկայիս իրավիճակը, քննում են Բիդուելը (Bidwell 1973) և Գելափը (Gallup 1973). Ֆրանսիացիների լեզվական գաղափարախոսության մասին մասնավորապես տե՛ս Hoffman (2008): Թունիսի ու Մարոկկոյի վերաբերյալ ավելի հին շրջանի գրականության մեջ կարելի է գտնել ներկայիս լեզվական իրավիճակի հետ համեմատելու հետաքրքիր նյութ. քանի որ այս հրատարակությունները լույս են տեսել անկախությունից անմիջապես հետո, գրողները մեծապես ներգրավված են եղել տեղի ունեցող իրադարձություններում. տե՛ս, օրինակ, Gallagher (1968), Garmadi (1968) և Maamouri (1973):

Թունիսում դիզլոսիայի ընդհանրական ուսումնասիրություն է կատարել Թալմուդին (Talmoudi 1984a). Համզաուին (Hamzaoui 1970) անդրադարձել է Թունիսում ճանապարհային ուստիկանության արաբականացմանը, Ռիգետը (Riguet 1984) վեր-

⁴⁶ Արաբերեն՝ منطقة القبائل – ցեղերի շրջան (ծ.թ.):

լուծում է Թունիսի դպրոցների արաբականացումը: Վերջին հետազոտություններից է Դաուդի աշխատանքը (Daoud 2007): Թունիսում բերբերական սակավաթիվ փոքրամասնության դիրքորոշման մասին տե՛ս Belgacem (2007):

Մարոկկոյի ռադիոհաղորդումներում կիրառվող գրական արաբերեն-խոսակցական արաբերեն դիալեկտի վերաբերյալ ավելի վաղ ուսումնասիրություն է Ֆորկելի (Forkel 1980) աշխատանքը, որն արվել է Դիեմի՝ եգիպտական (և սիրիալիբանանյան) ռադիոարաբերենի ուսումնասիրության նմանությամբ: Մարոկկոյում արաբականացման գործընթացի մասին տե՛ս Ennaji (2002, 2005), Մարոկկոյի արաբերեն-ֆրանսերեն լեզվական անցման մասին տե՛ս Ziamari (2007): Մարոկկոյում լեզվի խնդրի վերաբերյալ իր անձնական տեսակետն է արտահայտել Ալ-Արուին (Laroui 2011):

Ալժիրի մասին վերջին շրջանի հետազոտություն է Բն Ռաբահի (Benrabah 2007) աշխատանքը, որն ունի գրականության ծավալուն ցանկ: Ալժիրում ֆրանսերենի դերի՝ որպես դեպի արդիականացում տանող միակ ճանապարհի մասին իր անձնական տեսակետն է արտահայտել Բնմայուֆը (Benmayouf 2009):

Լիբանանին անդրադարձել է Հադդադը (Haddad 1970)՝ քննելով մարոնիների և Արևմտյան Եվրոպայի միջև շփումները XVII դարում: Անկախությունից հետո Լիբանանի լեզվական իրավիճակի վերաբերյալ կան որոշ՝ ավելի հին շրջանի հրատարակություններ (ինչպես Abou 1961, 1962), որոնք հետաքրքիր են պատմական տեսանկյունից: Ռադիոհաղորդումներում բարբառի և գրական արաբերենի միախառնման մասին վերլուծություն է արել Ալ Բատալը (Al Batal 2002):

Աբբասին (Abbassi 1977) անդրադարձել է ֆրանկո-արաբերենում շարահյուսական սահմանափակումներին: Ուսանողների շրջանում ֆրանկո-արաբերենի գործածման վերաբերյալ ավելի վաղ շրջանի ուսումնասիրություն է Ունալիի աշխատանքը (Ounali 1970): Գաղութատիրության շրջանում ֆրանսերենի՝ Հյուսիսային Աֆրիկայում խոսվող տեսակի մասին տե՛ս Lanly (1970): Ֆրանսերեն-արաբերեն լեզվական անցման մասին տե՛ս Bentahila and Davies (1983): Մարոկկոյի արաբերենում ֆրանսերեն փոխառությունների մասին տե՛ս Heath (1989)՝ փոխառյալ բառերի ընդգրկուն ցանկերով: Արաբա-ֆրանսիական լեզվական առնչությունների մասին տե՛ս Benzakour *et al.* (2000): Ալժիրի խոսակցական լեզվում ֆրանսերեն փոխառությունների մասին տե՛ս Hadj-Sadok (1955): Բնմայուֆը (Benmayouf 2008) վերլուծում է ֆրանսերեն-արաբերեն հիբրիդային միավորները Ալժիրում:

Բերբերների գրական ավանդույթին է անդրադարձել Վան դեն Բուգերտը (van den Boogert 1997): Բերբերական ենթաշերտի ազդեցության մասին տե՛ս Գլուխ 8: Բերբերների վրա արաբերենի ազդեցության մասին տե՛ս Aguadé and Behnstedt (2006): Dahir berbère-ին են անդրադարձել Հարթը (Hart 1997) և Հոֆմանը (Hoffman 2010): Մարոկկոյում ու Ալժիրում բերբերների խնդրի վերաբերյալ տե՛ս Willis (2012: 203-230): Թիֆինազ գրի մասին տեղեկություններ է փոխանցում Ալ-Ղամիսը (Elghamis 2011), որն ուսումնասիրում է Նիգերիայում տուարեգերենի համար այդ գրի կիրառու-

թյունը: Մարոկկոյում թիֆինաղը որպես ամազիդի գրային համակարգ կիրառելու մասին տե՛ս Pouessel (2008):

Այս գլխում մենք անդրադարձել ենք բացառապես Հյուսիսային Աֆրիկայում ու Լիբանանում տիրող իրավիճակին, ինչպես նաև արաբերեն-ֆրանսերեն և արաբերեն-տամաշեկ երկլեզվությանը: Միայն սրանք չեն երկլեզվության դրսևորումները արաբախոս աշխարհում: Ինչպես տեսանք, Թունիսում և գուցե նաև Լիբանանում անգլերենը ներխուժում է ֆրանսերենի որոշ ոլորտներ. արաբերեն-անգլերեն լեզվական անցման մասին տե՛ս Atawneh (1992): Ակնհայտ է, որ անգլերեն փոխառություններն ավելի ու ավելի կարևոր են դառնում: Ալ-հասա բարբառում (Սաուդյան Արաբիա) անգլերեն փոխառությունների վաղ շրջանի քննություն է Սմիթոնի (Smeaton 1973) աշխատությունը: Պաղեստինյան արաբերենում անգլերեն և եբրայերեն փոխառությունների մասին տե՛ս Amara and Mar'i (1986):

Բիլինգուալիզմի այլ դրսևորումներ կան լեզվական անկլավներում, օրինակ՝ արաբերեն-ուզբեկերեն-տաջիկերեն եռալեզվությունը Ուզբեկստանում (տե՛ս Գլուխ 15, էջ 342) և արաբերեն-թուրքերեն-քրդերեն եռալեզվությունը Անատոլիայում (տե՛ս Գլուխ 15, էջ 338): Իսրայելի Պետությունում արաբերեն-ժամանակակից եբրայերեն երկլեզվության մասին տե՛ս Amara (1999): Միգրացիոն գործընթացներում արաբերենի կարգավիճակին կանդրադառնանք Գլուխ 15-ում, էջ 349-356՝ լեզվական անցումների քննարկմամբ:

Գլուխ 15

Արաբերենը որպես փոքրամասնությունների լեզու

15.1. Ներածություն

Պատմության ընթացքում արաբախոսների որոշ խմբեր մեկուսացել են կենտրոնական շրջաններից: Ապրելով ու գործելով այլալեզու միջավայրում՝ նրանք ստիպված են եղել գործածել իրենց հարևանների գերիշխող լեզուն՝ սեփական միջավայրում շարունակելով կիրառել արաբերենը՝ որպես մայրենի լեզու: Սովորաբար լեզվական նման անկլավներում (գերմաներեն՝ *Sprachinsel*) մայրենի լեզուն քիչ հեղինակություն է վայելում, և խոսողներն իրենց առօրյա կյանքում կախված են պաշտոնական լեզվից: Լեզվական հաճախակի անցումների ու բազմաթիվ փոխառությունների պատճառով նրանց լեզուն ենթարկվում է գերիշխող լեզվի տարատեսակ լեզվական ճնշումներին (ադստրատային (առշերտ) ազդեցություն (տե՛ս էջ 168-169 – ծ.թ.)): Այս առումով լեզվական անկլավներն ընդհանուր հետաքրքրություն են ներկայացնում լեզուների շփումն ուսումնասիրելու համար:

Արաբերենի լեզվական անկլավների ուսումնասիրությունը նպաստում է նաև արաբերենի պատմության վերաբերյալ մեր գիտելիքի համալրմանը: Գրական լեզվի դասականացնող ազդեցությունն անկլավներում զգալիորեն ավելի թույլ է եղել, քան կայսրության կենտրոնական շրջաններում: Հետևաբար այս բարբառների կառուցվածքը որոշ առումներով արտացոլում է խոսակցական արաբերենի ավելի վաղ ձևն այն տարածքներում, ուր դրանք եկել են՝ չենթարկվելով դասական լեզվի ճնշմանը, որին կենտրոնական շրջաններում ձգտում էր խոսողների մեծ մասը (տե՛ս վերևում՝ էջ 176-180): Այնուամենայնիվ, ուղիղ կապ չկա այս բարբառների՝ կիրառությունից դուրս մղվելու ժամանակաշրջանի և դրանց ներկայիս կառուցվածքի միջև: Որևէ լեզվական անկլավ, բացառությամբ մալթայերենի, երբևէ ամբողջովին մեկուսացած չի եղել կենտրոնական շրջաններից, և շատ դեպքերում խոսողները որոշակի կապ են պահպանել իսլամական կայսրության հեղինակավոր կենտրոնների հետ՝ թեկուզ միայն իսլամին հավատարիմ լինելու շարժառիթով:

Այս գլխում հակիրճ կներկայացնենք լեզվական իրավիճակը մի շարք լեզվական անկլավներում, որտեղ խոսում են արաբերեն, նաև կանդրադառնանք Արևմտյան Եվրոպայում ու Ամերիկայում բազմաթիվ արաբ ներգաղթյալների լեզվական կարգավիճակին:

15.2. Մալթայերեն

Երբ 256/870 թ. Թունիսի Աղլաֆիները գրավեցին Մալթա կղզին, տեղի բնակիչները քրիստոնյա էին, որոնք հավանաբար խոսում էին ռոմանական ինչ-որ բարբառով: Մուսուլմանական գերիշխանության շրջանում ողջ բնակչությունն անցավ արաբերենի: Եթե հավատանք VIII/XIV դարի աշխարհագրագետ Մուհամմադ իբն աբդ ալ-Մունիմ ալ-Հիմյարիի (Muḥammad ibn ‘Abd al-Mun‘im al-Ḥimyarī) «*Kitāb ar-rawḍ al-mi‘tar*» աշխատության մեջ հաղորդված տեղեկությանը, ապա կղզին նվաճելուց մոտ 180 տարի հետո այնտեղ ընդհանրապես բնակչություն չի մնացել, և այն հետագայում վերաբնակեցվել է արաբախոսներով (Brincat 1991): Ամեն դեպքում կզոյու բնիկների լեզուն որևէ հետք չի թողել մալթայերենի վրա:

445/1054 թ. նորմանները գրավեցին Մալթա կղզին, սակայն ըստ այդ ժամանակի աղբյուրների՝ XIII դարում բնակիչների 2/3-ը դեռ մուսուլման էր: Հետագա դարերում այդ մուսուլմանները կա՛մ վտարվեցին, կա՛մ ընդունեցին քրիստոնեություն, և նրանց կրոնի հետ անհետացավ նաև դասական արաբերենը: Նրանց խոսակցական լեզուն շարունակեց գործածվել, և չնայած լատիներենն ու իտալերենն էին կրոնի ու մշակութային լեզուն, քահանաների և նրանց հոտի հաղորդակցման միջոցը Մալթայի ժողովրդախոսակցական լեզուն էր: Պաշտոնական լեզուն իտալերենն էր:

Մալթայերենից պահպանված ամենավաղ տեքստը՝ Պիետրո դե Կաշարոյի (Pietro de Caxaro) *Cantilena*-ն, թվագրվում է XV դարի 2-րդ կեսով: Տեքստի առաջին երկու տողերն են.

Xideu il cada, ye gireni, ta le nichadithicum

Mensáb fil gueri ue le nisáb fo homórcom

«*Տեսե՛ք իրավիճակը, իմ հարևաններ՝ ը, որի մասին խոսում եմ ձեզ հետ: Նման բան անցյալում չի եղել, ոչ էլ ձեր կյանքում*»: (տեքստը և թարգմանությունն ըստ Brincat 2011: 171-172)

Այնուամենայնիվ, միայն 1796 թ. մալթայերենն ընդունվեց որպես առանձին լեզու, որի հիմքում Միկիել Վասալիի (Mikiel Vassalli) քերականությունն էր՝ «*Ktyb yl klym Malti*» (Մալթայերենի գիրք): 1814 թվականից հետո, երբ Մալթան դարձավ Բրիտանական կայսրության մաս, իտալերենին՝ որպես պաշտոնական լեզվի, փոխարինեց անգլերենը, սակայն մալթայերենը ներառվեց դպրոցական ուսումնական ծրագրում: 1933 թ. մալթայերենը ճանաչվեց 2-րդ պետական լեզու, իսկ անկախությունից հետո այն դարձավ Մալթայի Հանրապետության պաշտոնական լեզուն՝ լատինական գրով և շուրջ 400,000 խոսողներով:

Չնայած 1970-ական և 1980-ական թվականներին Մալթայի կառավարության՝ մալթայերենի արաբական բնույթը շեշտելու և արաբերենը դպրոցներում պարտադիր առարկա դարձնելու ջանքերին՝ մալթացիների մեծ մասը չի սիրում, երբ իրենց հիշեցնում են իրենց լեզվի արաբական ծագման մասին: Նրանք չեն ուզում ասոցացվել արաբական աշխարհի հետ, նախընտրում են իրենց լեզուն անվանել սեմական: Լեզ-

վի՝ պունիկերենից⁴⁷ ծագելու մասին ավելի հին տեսություններն այլևս լուրջ չեն ընդունվում, սակայն Վալետայում գտնվող Մալթայի համալսարանում արաբերենն ուսումնասիրվում է ոչ թե մալթայագիտության, այլ արևելագիտության ֆակուլտետում:

Այս լեզվում արաբերենի որոշ բաղաձայն հնչույթներ միավորվել են, բայց գրությամբ դեռ տարբերակված են. /q/-ն դարձել է /ʔ/, օրինակ՝ *qagħad* [ʔa:t] – նստել (արաբերեն *qaʿada*), /ʕ/-ն և /g/-ն շատ դիրքերում չեն հնչում, բայց դեռ գրվում են որպես *gh*, օրինակ՝ *bogħod* [bo:t] – հեռավորություն (արաբերեն *buʿd*), /h/-ն և /ħ/-ն միավորվել են որպես /h/, որը գրվում է *h* նիշով, /h/-ն շատ դիրքերում չի հնչում, բայց գրությունը պահպանվել է, օրինակ՝ *deher* [de:r] – հայտնվել (արաբերեն *dahara*): Բոլոր էմֆատիկ բաղաձայնները դարձել են ոչ էմֆատիկ: Այնուամենայնիվ, թեև մալթացիներից շատերի կարծիքով իրենց լեզուն արաբերենից տարբեր է, բայց լեզվի ուղղագրության վերաբերյալ գրեթե բոլոր մեկնաբանությունները պատմական հենք ունեն. նրանք փորձել են վերականգնել գրության արաբական կառուցվածքն այն դեպքերում, երբ հնչյունական զարգացմամբ հնարավոր չի եղել բացատրել: Այսպես՝ *gha* և *agh* համակցությունները գրությամբ տարբեր են, բայց երկուսն էլ արտասանվում են [a:] այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են՝ *ghamlu* – նրանք արեցին (արաբերեն *ʿamilū*) և *jaghmlu* – նրանք անում են (արաբերեն *yaʿmalū*):

Լեզվի ամենաակնառու հատկանիշը իտալերենից և սիցիլերենից⁴⁸ անցած մեծաթիվ փոխառություններն են, որոնք ամբողջությամբ ինտեգրվել են լեզվի կառուցվածքում: Թեև կարելի է օրինակներ բերել նաև այլ բարբառներից, որտեղ նույնպես կան բազմաթիվ փոխառություններ, Մալթայի արաբերենը բացառիկ է թե՛ իտալերենից (վերջին շրջանում նաև անգլերենից) փոխառությունների թվով, և թե՛ այդ փոխառությունների հոսքի՝ լեզվի ձևաբանության վրա ունեցած ազդեցությամբ: Արաբական բարբառներում փոխառությունների ինտեգրման գործընթացը սովորաբար տեղի է ունենում բառի արմատի աբստրահմամբ (տե՛ս վերևում, էջ 274). հենց այսպես են հին փոխառություններն անցել մալթայերենին: Արմատի աբստրահմամբ այլալեզու բառի բաղաձայններն արաբերենում նոր արմատ են դառնում, որի վրա կարող են կիրառվել արաբերենի ձևաբանական օրինաչափությունները: Իտալերեն *serpe* – *od* բառը, օրինակ, փոխառվել է որպես *serp*, որից կազմվել է ներքին կազմության հոգնակիի *sriep* ձևը, իտալերեն *pittore* – նկարիչ > մալթայերենում՝ *pittur*, որից առաջացել է նոր բայ՝ *pitter*:

Ինչպես նշում է Միֆսուդը (Mifsud 1995), մալթայերենում փոխառությունների հոսքն այնքան մեծ է եղել, որ հանգեցրել է լեզվի ձևաբանական կառուցվածքի փոփո-

⁴⁷ Կարթագենի բնակչության լեզուն, որը պատկանում է սեմական լեզվաընտանիքի հյուսիսարևմտյան ճյուղի քանանական լեզուներին: Մոտ է փյունիկերենին:

⁴⁸ Ռոմանական լեզուների իտալադալմաթյան ճյուղի լեզու, որը պատմական տարբեր փուլերում մեծապես ազդվել է հունարենից, նորմանական ֆրանսերենից, արաբերենից, կատալաներենից, իսպաներենից ևն: Ընդգրկված է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի վտանգված լեզուների ցանկում:

խության՝ արմատահենք ձևաբանությունը վերածելով հիմնահենքի: Արմատի արստ-րահման գործընթացի արդյունավետությունը նվազել է, և օտար բառերն այլ ձևով են ինտեգրվել: Իտալերենի բայերի մեծ մասը փոխառվել է հրամայականի հիմքով կամ ներկա ժամանակի 3-րդ դեմք եզակի թվի հիմքով: Մալթայերենում այս բայերը վերջանում են *-a*-ով, օրինակ՝ մալթայերեն *ceda* – *հանձնվել* բայն առաջացել է իտալերենի *cedere* բայից, իսկ *fala* – *ձախողել* բայը՝ իտալերենի *fallire* բայից: Այս գործընթացին նպաստել է այն հանգամանքը, որ մալթայերենում բայերի մի մեծ խումբ՝ թույլ բայերը, նույնպես ավարտվում են *-a*-ով: Այդ պատճառով իտալերենից անցած *ceda* (ձն տառադարձվում է ծ) և *falla* ձևերը չեն տարբերվում արաբերենից անցած *mexa* «բայլել» և *mexxa* «առաջնորդել» (x-ը տառադարձվում է ծ) ձևերից: Նույն կաղապարն է կիրառվել նաև ավելի բարդ հիմք ունեցող այնպիսի բայերի դեպքում, ինչպիսիք են՝ *sploda* – *պայթել*, *sofra* – *տառապել*: Այս խմբում իտալական բազմաթիվ փոխառությունների կուտակումը հանգեցրել է խոնարհված ձևերի կազմությունը մեկնաբանելու փոփոխության՝ *mexyna* – *մենք տարանք*, *falleyna* – *մենք ձախողեցինք* բայերը բացատրվել են ոչ թե *m-š-y* արմատի երկրորդ կաղապարի *-na* դիմային ցուցիչով իրացված ձև (արմատ + բայական կաղապար + դիմային ցուցիչ), այլ որպես ածանցավոր հիմք, այն է՝ *mexx-eyna*: Իտալերենից փոխառված բայերը մալթայերենում ստացել են Մալթայի արաբերենի անկատար ժամանակի երկու վերջավորություններից մեկը՝ *-a* կամ *-i*՝ օրինակ՝ *salva/ysalva* – *փրկել* (իտալերեն՝ *salvare*), և *solva/ysolvi* – *լուծել* (իտալերեն՝ *solver*)՝ հավանաբար պայմանավորված իտալերենում դրանց խոնարհման հարացույցով՝ *-are-ni* վերջացող բայերը մալթայերենի անկատար ձևում ստացել են *-a*, իսկ *-ire-ni* վերջացող բայերը՝ *-i* վերջավորությունը: Նման փոխառյալ բայերի թեքումը լիովին համապատասխանում է Մադրիբի բարբառների թեքման համակարգին՝ ներառյալ առաջին դեմքի եզակի թվի *n*- ցուցիչը (Աղյուսակ 15.1):

<i>kanta</i>	<i>kantaw</i>	<i>jkanta</i>	<i>jkantaw</i>
<i>kantat</i>		<i>tkanta</i>	
<i>kantajt</i>	<i>kantajtu</i>	<i>tkanta</i>	<i>tkantaww</i>
<i>kantajt</i>	<i>kantajna</i>	<i>nkanta</i>	<i>nkantaw</i>

Աղյուսակ 15.1. Փոխառյալ *kanta* – երգել (իտալերեն *cantare*) բայի խոնարհման հարացույցը մալթայերենում

Նմանատիպ զարգացում է տեղի ունեցել անվան համակարգում: Քանի որ արաբերենի գոյականները սովորաբար եռահարֆ արմատ ունեն, և հոգնակիների մեծ մասը ներքին կազմության է (կոտրված հոգնակի), օտար բառերը հեշտությամբ չեն ինտեգրվում: Մալթայերենում իտալերենից անցած փոխառություններն ինտեգրվել են դրանց ձևերի նորովի մեկնաբանման միջոցով՝ հաշվի առնելով բառի միայն վերջին երկու վանկերը: Այսպես, օրինակ, *umbrella* – *հովանոց* (իտալերեն՝ *ombrello*, անգլերեն՝ *umbrella*), *gwerra* – *պատերազմ* (իտալերեն՝ *guerra*) փոխառյալ բառերն ունեն կոտրված հոգնակիի *umbrelel* և *gwerer* ձևերը: Այս կերպ, իտալերենի՝ ածանցներով գործարկվող ձևաբանության և Մալթայի արաբերենի՝ ներքին կազմության կաղապարներով գոր-

ծարկվող ձևաբանության միջև եղած տարբերությունը վերացել է՝ ճանապարհի բացելով այլ լեզվից ցանկացած փոխառության համար: Վերջին շրջանում, սակայն, միտում է նկատվում անգլերենից փոխառված բառերի համար չկիրառել կոտրված հոգնակի կաղապար, այլ փոխառել դրանք անգլերենի իրենց հոգնակիի -s ձևությամբ, օրինակ՝ *telefon/telefons*:

Տեքստ 1. Մալթայերեն (*L'Orizzont* օրաթերթից, 9 մայիսի, 1990)

1. <i>Is-sitwazzjoni tan-nuqqas ta' ilma qegħda dejjem tiggrava.</i> 2. <i>Issa qegħdin jintlaqtu wkoll postijiet li rari kienu jkun ffaċċjati bi problema ta' nuqqas ta' ilma.</i> 3. <i>Qed tikber ukoll il-pessjoni fuq it-Taqsima tal-Bowsers tad-Dipartiment ta' l-Ilma.</i> 4. <i>Minkejja li għandhom erba' linji tat-telefon, tlieta minnhom diretti, aktar iva milli le ssibhom 'engaged' - iċċempel meta ċċempel.</i>	1. Ջրի սակավությամբ [պայմանավորված] իրավիճակը գնալով ծանրանում է: 2. Այժմ դրան բախվում են բոլոր այն վայրերում, որոնք հազվադեպ են ունեցել ջրի սակավության խնդիր: 3. Ճնշումն ավելի է մեծանում Ջրային վարչության տեխսպասարկման բաժնի վրա: 4. Թեև նրանք 4 հեռախոսագիծ ունեն, որոնցից 3-ը՝ ուղիղ, շատ հաճախ դրանք զբաղված են. գնգում են, երբ գանգում եք:

15.3. Կիպրոսի մարոնիական արաբերենը

Կիպրոսի մարոնիական արաբերենը Կիպրոսի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Կորմակիտիս (հունարեն հնչ.՝ Kormakítis) գյուղի փոքր համայնքի մայրենի լեզուն է: Մարոնիական այս համայնքի ներկայությունը կղզում թվագրվում է IX-XII դարերով: 1974 թ. Կիպրոս թուրքական ներխուժումից հետո այս համայնքի բնակիչների մեծ մասը ցրվեց ամբողջ կղզով, Կորմակիտիսում մնաց ընդամենը 165 մարդ (ՄԱԿ-ի 2001 թ. տվյալներով). 2003 թվականից կղզու երկու հատվածների մարոնիների շփումն ավելի է հեշտացել: Կիպրոսի 4800 մարոնիներից միայն նրանք են երկլեզու (արաբերեն և հունարեն): Չնայած համայնքի փոքրաթիվ լինելուն՝ Կիպրոսի մարոնիական արաբերենն իր յուրահատկությունների շնորհիվ մեծ նշանակություն ունի Սիրիայի և Միջագետքի բարբառների պատմական ուսումնասիրության համար: Նրա հատկանիշների մեծ մասը կա Մեծ Սիրիայի նստակյաց բարբառներում, օրինակ՝ անկատարի *p(i)* ցուցիչը ծագում է ընդհանուր սիրիալիբանանյան բարբառին բնորոշ *bi-* ցուցիչից: Բորգը (Borg 1985) նույնպես նշում է Կիպրոսի արաբերենի և Միջագետքի բարբառների խմբին պատկանող, այսպես կոչված, *qeltu* բարբառների բազմաթիվ ընդհանրություններ, օրինակ՝ ապառնիի *tta-* (< դասական արաբերենի *hattā*) ցուցիչը, որը գործածվում է նաև անատոլիական *qeltu* բարբառներում, և անցյալի *kan-* ցուցիչը: Նրա կարծիքով այս ընդհանուր հատկանիշներն առաջացել են մի ժամանակաշրջանում, երբ Միջա-

գետքի բարբառների և Սիրիայի բարբառային գոտու միջև եղել է բարբառային կոնտի-
նուում:

Կիպրոսի արաբական բարբառն «էկզոտիկ» է դառնում երեք հատկանիշների
շնորհիվ՝ արաբերենի պայթական հնչյունների փոփոխվելը, ձևաբանական կադա-
պարների կրճատումը և հունարենից բազմաթիվ փոխառությունների առկայությունը:
Հավանաբար հունարենի հնչյունական համակարգի ազդեցությամբ այս բարբառում
պայթականների ձայնեղ-խուլ հակադրությունը վերացել է: Այս հնչյունների իրացումը
կախված է հնչյունական միջավայրից. դրանք իրացվում են որպես ձայնեղ պայթա-
կաններ ձայնավորների միջև, և որպես խուլ պայթականներ՝ բառի վերջում, օրինակ՝
[kidep], հնչույթաբանորեն՝ /kitep/՝ դասական արաբերենի *kataba*-ից: Մեկ այլ պայթա-
կանի նախորդելիս պայթականները դառնում են շփական, օրինակ՝ *htuft* < *ktupt* – *ես
գրել եմ, քաղտո՞ւմ եմ*: Երեք հաջորդական պայթականների
խմբում միջին պայթականն ընկնում է, օրինակ՝ *pkyaḥpu* < *p-yaktpu* < *bi-yaktubu* – *նրանք
գրում են*: Այս ձևում կա նաև հունական ազդեցության մեկ այլ դրսևորում՝ *k*-ի հավե-
լումը *y*-ից առաջ, ինչպես երևում է *pkjut* < *buyūt* – *տներ* բառում: Կիպրոսի արաբերե-
նում էմֆատիկ բաղաձայններն անհետացել են, բայց միջատամնայիններից երկուսը
պահպանվել են՝ *t*-ն՝ *tawp* < *tawb* – *հագուստ*, և *ḍ*-ն, որի հիմքում ընկած են դասական
արաբերենի *ḍ*-ն և *ḍ*-ն, ինչպես՝ *ḍahr* < *ḍahr* – *մեջք*: Իսկ բուն ձայնեղ միջատամնային *ḍ*-
ն դարձել է *d/t*, ինչպես՝ *tapah* < *ḍabaha* – *մորթել*:

Գոյականների հոգնակիի կազմության կադապարների թիվն էականորեն կրճատ-
վել է. կա միայն 5 կադապար, որոնք համապատասխանում են արաբերենի բարբառ-
ների ներքին կազմության հոգնակիի կադապարներին: Շատ հաճախ *-at* վերջավորու-
թյունն է փոխարինել հոգնակիի տարբեր կադապարների, օրինակ՝ *patn* – *փոքր*, հոգնա-
կին՝ *patnat*, *mohḥ* – *գլուխ*, հոգնակին՝ *mohḥat*: Այն նույնիսկ կիրառվում է որպես պատ-
մական հոգնակիների վերջավորություն, օրինակ՝ *humat* < **luḥūmāt* – *մսի տեսակներ*,
(դասական արաբերենում՝ *luḥūm*) և *ḥpurat* – *գերեզմաններ* (դասականում՝ *qubūr*, *q*-ի
շփականացում հաջորդող պայթականից առաջ): Մեռականի ցուցիչներն են՝ *tel* (արա-
կան), *ṣayt* (իզական) և *ṣat* (հոգնակի):

Հունական փոխառությունները կազմում են ոչ միայն պաշտոնական, այլև առօր-
յա-խոսակցական բառամթերքի մեծ մասը, օրինակ՝ *kiryakí* – *կիրակի*, *tiléfono* – *հեռա-
խոս*, *pólemo* – *պատերազմ*, *ayróplana* – *օդանավ*, *ḍískolo* – *դժվար*, *záhari* – *շաքար*, *matités* –
աշակերտ, *ístera* – *հետազոտ* և այլն: Ինչպես լեզվական նմանատիպ իրավիճակներում,
այստեղ ևս հաճախ դժվար է լինում որոշել՝ գործ ունենք լեզվական անցումների¹, թե՞
իրական փոխառությունների հետ: Հատկապես դժվար է, երբ խոնարհված բայաձևերը
փոխառված են հունարենից, ինչպես օրինակ 1-ում.

1) *w-anankástika*

ta-hotṭ

և–ստիպված. լինել. 1s

COMPL–դնել. IMPERF. 1s

և ես ստիպված եղա դնել

Այս նախադասության մեջ *w-* և *ta-hotť* միավորներն արաբերեն են, իսկ *anankástika-* ն (ինձ ստիպեցին) խոնարհված հունարեն բայ է (Borg 1985: 182): Որոշ սպասարկու բառեր *wu* վերջածանցներ ակնհայտորեն ոչ թե լեզվական անցումներ, այլ փոխառություններ են, օր.՝ *kaṭe* – *յուրաքանչյուր* բառը *kaṭe-veḥen* – *ամեն մեկը* կառույցում (< հունարեն *kathe* + արաբերեն *wāḥid*), կամ փոքրացուցիչ-փաղաքշական վերջածանցը՝ *paytui* – *փոքրիկ տուն* բառում (< արաբերեն *bayt* + հունարենի *oudhi* վերջածանց)։

Տեքստ 2. Կիպրոսի արաբերեն (ըստ Բորգի (Borg 1985: 165))

1. <i>eḥen šípp ámma piḥúpp il-éhte pínť, piváddi l-éḥlu u t-tatátu žump il-éḥla u kyitilpúa</i>	1. Երիտասարդը, երբ սիրահարվում է աղջկան, ծնողներին և կնքահորն ուղարկում է նրա ծնողների մոտ, և նրանք խնդրում են նրա ձեռքը:
2. <i>an p-pínť u l-éḥl piritúḥ, tóte š-šípp kyítlop prika miḥ páyť ḥkáli u flús</i>	2. Եթե աղջիկն ու ծնողները նրան ուզում են, ապա երիտասարդն օժիտ է խնդրում՝ տուն, հող, գումար:
3. <i>an má-liḥon aš ma kyítlop, tóte l-iproksenyá kyinthírpu</i>	3. Եթե նրանք չունեն այն, ինչ նա պահանջում է, ապա չեղարկում են նշանադրությունը:
4. <i>an piḥúppa ma kálpu, pkyahúta ma aš ma kyatúa éḥla</i>	4. Եթե նա նրան սրտանց է սիրում, ապա կնության է առնում նրան, ինչ էլ որ ծնողները տան:
5. <i>piḥóttu aška zmán kya 'atézzu pšan tentžáwzu, u ḥost áḡa l-izmán, pitáyľpu l-páyť u š-šáya tel- 'arús, w-ístera pitáyľpu l-iḥár tel- 'órs</i>	5. Նրանք որոշում են, թե որքան ժամանակ է պետք ամուսնությունը կազմակերպելու համար, և այդ ընթացքում պատրաստում են հարսնացուի տունն ու իրերը, իսկ հետո պատրաստվում են հարսանիքի օրվան:

15.4. Անատոլիայի արաբերենը

XI դարում սելջուկների՝ Անատոլիան գրավելուց հետո արաբական բարբառների ոչ բոլոր հետքերն անհետացան: Երբ հաջորդ դարերի ընթացքում թուրքերենը դարձավ սելջուկների, իսկ ավելի ուշ՝ Օսմանյան կայսրության պաշտոնական լեզուն, դասական արաբերենը մնաց կրոնի և որոշ չափով՝ մշակույթի լեզու, սակայն խոսակցական արաբերենի կարգավիճակը կտրուկ փոխվեց: Խոսողների մեծ մասն ի վերջո անցավ թուրքերենի կամ քրդերենի, սակայն կենտրոնական Անատոլիայի մի քանի շրջանների որոշ համայնքներ արաբերենը պահպանեցին որպես մայրենի լեզու՝ լինելով հիմնականում երկլեզու կամ եռալեզու:

Ըստ Յասթրովի՝ Միջագետքի *qeltu* խմբի բարբառների դասակարգման (Jastrow 1978)՝ Անատոլիայի արաբական բարբառներն այդ խմբի 3 ենթախմբերից մեկն են: Խոսողների ընդհանուր թիվը մոտ 140000 է, որոնց մեծ մասը երկլեզու կամ եռալեզու է (արաբերեն, քրդերեն և թուրքերեն): Խոսողները հիմնականում մուսուլման են. Անատոլիայի բարբառների մեծ մասը, որոնցով խոսում էին հրեաները և քրիստոնյա-

ները, կա՛մ անհետացել է, կա՛մ այդ բարբառակիրներն արտագաղթել են: Բարբառները բաժանվում են 5 խմբի՝ Դիարբեքի բարբառներ (խոսում են հրեա և քրիստոնյա փոքրամասնությունները, ներկայումս գրեթե անհետացել են), Մարդինի բարբառներ, Սիիրթի (Սդերդ – ծ.թ.) բարբառներ, Քոզլուքի (Հազոն – ծ.թ.) բարբառներ և Սասունի բարբառներ: Երկու ավելի խոշոր քաղաքներում՝ Մարդինում և Սիիրթում, արաբերենը խոսվում է, թեև վերջինում այն աստիճանաբար փոխարինվում է թուրքերենով:

Չօլտ խմբի մյուս բարբառների համեմատությամբ Անատոլիայի բարբառներն ավելի շատ են շեղվել դասական արաբերենից: Կան անատոլիական բարբառներին հատուկ մի շարք տարբերակիչ հատկանիշներ, դրանցից են, օրինակ, հոգնակիի 2-րդ ու 3-րդ դեմքերի կապակցական դերանուններում *m-*ի փոխարեն *n-*ի կիրառությունը (Մարդինի արաբերենում *baytkən* – ձեր տունը, *baytən* – նրանց տունը), ինչպես նաև անկատարի հետ *ma-*ի փոխարեն *mō* ժխտական մասնիկի կիրառությունը: Սակայն այս հատկանիշները մանրուքներ են՝ համեմատած այն հիմնական առանձնահատկությունների հետ, որոնք յուրօրինակ են դարձնում անատոլիական արաբերենը:

Բարբառներն իրարից տարբերվում են հնչյունաբանական ու ձևաբանական մի շարք հատկանիշներով: Արաբերենի միջատամնայինները, օրինակ, տարբեր բարբառներում տարբեր կերպ են զարգացել. Մարդինի բարբառում՝ /t/, /d/, /ð/, Դիարբեքի բարբառում՝ /t/, /d/, /ð/, Սիիրթի բարբառում՝ /f/, /v/, /v/-ն, իսկ Քոզլուքի/Սասունի բարբառում՝ /s/, /z/, /z/ (օրինակ՝ *ḡahər*, *ḡahər*, *ṽahr*, *ṣahər* ձևերն արաբերենի *ḡahr* – *uḡḡər* բառից են): Սա վկայում է այն մասին, որ դրանք անցել են զարգացման տարբեր ուղիներ:

Բարբառներն իրարից տարբերվում են նաև ձևաբանական առանձնահատկություններով: Օրինակ՝ տարբեր է սեռականի ցուցիչը. որոշ բարբառներում գործածվում են **ḡi-la* ձևի (հարաբերական դերանուն + *li-* համար նախդիրը) տարբեր իրացումները՝ *dīla*, *ḡīl*, *ḡēl*, որոշ բարբառներում՝ *lē* + *l-* համադրությունը, օրինակ՝ Դարագյոզի բարբառում՝ *lē* (կապակցական դերանուններից առաջ՝ *līl-*): Անատոլիական բարբառները հատկապես հարուստ են բայական մասնիկներով: Դրանք կերպային ցուցիչ ունեն ոչ միայն ներկայի համար (*kū-*), այլև ապառնիի (*ta-*, *tə-* < *ḡattā* – *uḡḡān*, երբեմն՝ *də-*), անցյալ շարունակականի (*kān*, *kən*, *k*), վաղակատար ներկայի (*kəl*, *kūt*, *kū*), և վաղակատար անցյալի (*kə*, *kān*, *kāt*) համար:

Էական նորամուծություն է անձնական դերանունից հանգույցի զարգացումը, որը սովորաբար դրվում է ստորոգելիից հետո: Կարտմինի բարբառում (Jastrow 1978: 131-142), օրինակ, կարելի է գտնել այնպիսի նախադասություններ, ինչպիսիք 2-5 օրինակներում նշվածներն են.

- 2) *təmm* *əj-jəbb* *ḡayyəq-we*
բացվածք ART-ջրհոր նեղ-COP.3ms
Ջրհորի բերանը նեղ է (*-we* < *huwa*):

- 3) *əl-mērje* *mfallate-ye*

ART-մարգագետին առանց տեր-COP.3fs

Մարգագետինն անտեր է (-ye < hiya):

- 4) *anti* *məñ-anti?*
 PRON.2ms *nվ-COP.2ms*
 Դու ^ով ես:

- 5) *žib-u*
գայլ-COP.3ms
 (Սա) գայլ է:

Հետագա զարգացման արդյունք է ցուցական հանգույցի համակցումը *k-* և *hā-* ցուցական միավորների հետ, ինչպես նույն բարբառից բերված 6 և 7 օրինակներում.

- 6) *əbn-u* *k-ū* *qəddām əmm-u*
որդի-3ms *DEM-COP.3ms* *առաջ* *մայր-3ms*
 Նրա որդին իր մոր առաջ է:
- 7) *kēh* *maṛa*
DEM-COP.fs *կին*
 Այն կողմում մի կին է (*kēh* < *k-* + *hā* + *hā*)

Այս պարզ հանգույցը հանդիպում է նաև Բաղդադի քրիստոնեական արաբերենում, բայց բառաձևերի և նոր գործառնությունների զգալի ավելացում նկատվում է միայն Անատոլիայում:

Անատոլիական բարբառների բառապաշարն աչքի է ընկնում թուրքերենից ու քրդերենից արված բազմաթիվ փոխառություններով: Թուրքերեն փոխառությունների մեծ մասը վարչական ու ռազմական ոլորտներից է, օրինակ՝ (Դարագյոզի բարբառում) *damanča* – ատրճանակ (թուրքերեն՝ *tabanca*), *čəfta* – հրացան (թուրքերեն՝ *çifte*): Թուրքերենից անցած փոխառություններն իրենք երբեմն արաբական ծագման են, օրինակ՝ (Մհալլամիի բարբառում) *haqsəz* – անարդար (թուրքերեն՝ *haksız* < արաբերեն *haqq* (իրավունք) + թուրքերեն *sız* (առանց)): Քրդերենից անցած փոխառությունները հաճախ առնչվում են գյուղատնտեսական ու կենցաղային ոլորտին, ինչպիսիք են (Դարագյոզի բարբառում) *qāzəke* – սափոր, *tōn* – սերմացու, *jōt* – գութան, նաև առօրեական բառեր, ինչպես *dōst* – ընկեր: Առաջին օրինակն ունի քրդերենի *-ik* փոքրացուցիչ մասնիկը:

Ավելի հին փոխառություններն ինտեգրվել են լեզվում թե՛ հնչյունաբանորեն, թե՛ ձևաբանորեն, օրինակ՝ կազմելով ներքին կազմության հոգնակիներ (Մհալլամիի բարբառում)՝ *pančūr/panēčīr* – տաբատ (< թուրքերեն՝ *potur*): Այս դեպքում կասկած չկա, որ գործ ունենք իրական փոխառության հետ: Բայց շատ հաճախ խոսողները գործածում են օտար բառեր առանց հնչյունային փոփոխության, նույնիսկ եթե իրենց բարբառում կա շատ լավ համարժեք: Նման դեպքերում օտար բառի գործածումը պայմա-

նավորված է երկլեզվությամբ, որը խոսողներին մղում է սեփական լեզվից անցնել հեղինակավոր լեզվի: Դրանով է բացատրվում վերջին ուսումնասիրությունների համար օգտագործված կորպուսում միայն մեկ անգամ հանդիպող իրավիճակային փոխառությունների մեծ թիվը (Vocke and Waldner 1982): Այս ուսումնասիրությունների համաձայն՝ անատոլիական բարբառների բառապաշարի 24 %-ը կազմում են փոխառությունները: Բարբառները տարբերվում են՝ կախված այն լեզվից, որից ամենաշատն են փոխառում: Դարագյոզի բարբառում բառապաշարի 32 %-ն օտար բառեր են, որից 5 %-ը՝ թուրքերեն, 12 %-ը՝ քրդերեն, մնացածի ստուգաբանությունը պարզ չէ, մինչդեռ Մարդինի բարբառում 15% փոխառություններից 12%-ը թուրքերենից է, 0,5%-ը՝ քրդերենից, մնացածի ծագումն անհայտ է: Փոխառությունների մեծ մասն ակտիվ բառապաշարին պատկանող բառեր չեն, քանի որ առօրյա խոսքում կիրառվող բառամթերքի միայն շուրջ 5 %-ն է ոչ արաբական ծագման:

Հետաքրքիր երևույթ է անվանաբայական արտահայտությունների գործածումը *sawa - անել, կատարել* բայով, որը հանդիպում է նաև արաբերենից այլ լեզուներ անցած փոխառություններում (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 17): Անատոլիական բարբառներում նման արտահայտություններ կան ոչ միայն թուրքերեն, այլև արաբերեն բառերով՝ *sawa talafōn – հեռախոսով զանգել, զանգ կատարել, sawa išāra – նշան տալ, sawa mḥāfaza – պաշտպանել*: Այս կառույցներն, ամենայն հավանականությամբ, թուրքերեն *etmek* բայով կազմված արտահայտությունների բառապատճենումներ են (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 17, էջ 389):

Տեքստ 3. Դարագյոզի արաբերեն (ըստ Յասթրոուի (Jastrow 1973: 118))

1. <i>lōm mēḥad maljalēm kəntu qfā lḥašne, ḡalāmi kʷzarbo fāk əlpāl, w nā lē ʿīyantu šīwa ʿd mʰhavṛās-va ījī</i>	1. Մի օր այծերի հետ էի բլրի ետևում, այծերս բարձրանում էին լանջով, և հանկարծ տեսա, որ բլրի գագաթից ինչ-որ բան է գալիս:
2. <i>qəltu wəllā ukkā ižba zzīb, ʿīyantu zīb-u</i>	2. Ես ասացի. «Աստված իմ, գայլի է նման», նայեցի, դա գայլ էր:
3. <i>hama jā ma jā, rakəb əlḡalme, rʰkāba, w ḡəndāra mfō lhajər</i>	3. Հենց որ եկավ, թռավ մի այծի վրա, թռավ նրա վրա և գլորեց նրան քարից:
4. <i>nā lē ʿīyantu qōqōta sāḡē fšəmmu</i>	4. Հանկարծ տեսա, թե ինչպես նա նրա գլուխը իր բերանն առավ:
5. <i>saytu layu rətto háratto, kalbʰna wa ʿd kʰfi čālo, zīyaqtūllu čālo, čālo-ji mbaržēr-va jā saynu šəbər wa ʿd ʿtalah, w-jā layu</i>	5. Ես գոռացի նրա վրա <i>ratto háratto</i> : Մի շուն ունեինք՝ Չալո անունով, կանչեցի նրան՝ Չալո՛: Չալոն լանջից իջավ՝ լեզուն բերանից դուրս գցած, ու նրա դեմ դուրս եկավ:

15.5. Ուզբեկստանի և Աֆղանստանի արաբերենը

1960-ական թվականներին տեղեկություններ հայտնվեցին արաբերենի մի բարբառի մասին, որը գործածվում էր Ուզբեկստանի (այն ժամանակ) Խորհրդային Հանրապետությունում: Քանի որ արևմտյան արաբագետները մուտք չունեին այս տարածաշրջան, այստեղ դաշտային աշխատանք են կատարել միայն խորհրդային արաբագետներ Վիննիկովն ու Ծերեթելին: Նրանց հրատարակությունների միջոցով հետազոտողներն իմացան, որ արաբերենի մի բարբառ գործածվում էր Ուզբեկստանի Քաշկա Դարյա (1000 մարդ 1938թ.) և Բուխարա (400 խոսող 1938թ.) շրջաններում: Խոսողների մեծ մասը երկլեզու կամ եռլեզու էր, իսկ համայնքում խոսվող լեզուները տաջիկերենն ու ուզբեկերենն էին: Պարզվեց, որ նրանց բարբառն առնչություն ունի Միջագետքի և Անատոլիայի *qeltu* բարբառների հետ, բայց զարգացել է ուրույն ձևով: Ըստ 1996 թ. Դերելիի (Dereli 1997) և 2002 թ. Զիմերմանի (Zimmermann 2002) կատարած դաշտային աշխատանքների տվյալների՝ Բուխարայից 35 կմ դեպի հյուսիս գտնվող Ջոզարի գյուղի բնակիչներն իրենց առօրյա խոսքում դեռևս օգտագործում են արաբերենը, թեև անընդհատ անցնում են ուզբեկերենի և տաջիկերենի:

Ուզբեկստանի արաբախոս համայնքի առաջացման վերաբերյալ տվյալները հակասական են: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ արաբների ներկայությունը Տրանսօքսանիայում (Մավերաննահր՝ Միրդարյա և Ամուդարյա գետերից այն կողմ ընկած տարածաշրջանը – ծ.թ.), և այս տարածքի իսլամացումը սկսվում է Խորասանի կառավարիչ Կութայբա իբն Մուսլիմի (Qutayba ibn Muslim) ժամանակներից, որը 87/709-810 թթ. Նվաճել է Բուխարան ու Սամարղանդը: Մյուսներն արաբների հայտնվելը կապում են XIV դարում Լենկ Թեմուրի կատարած արշավանքների կամ XVI դարում Աֆղանստանից բեդվինների գաղթի հետ: Ամենայն հավանականությամբ այս տարածաշրջանում արաբականացման տարբեր փուլեր են եղել, որով էլ պայմանավորված է բառապաշարի խառը բնույթը:

Արևելյան Իրանի Խորասանի շրջանի՝ Աֆղանստանի և Թուրքմենստանի հետ սահմանին գտնվող մի քանի գյուղերում, ըստ երևույթին, դեռ ապրում են 5000-10000 արաբախոսներ (Seeger 2002, 2009): Նրանք իրենց՝ *‘Arab* են անվանում և խոսում են Խուզեստանում խոսվող արաբերենից ամբողջությամբ տարբերվող լեզվաձևով (տե՛ս Գլուխ 11՝ էջ 244-ից), որը կարող է կապ ունենալ Ուզբեկստանի արաբերենի հետ: Խորասանում խոսվող բարբառում նկատելի է պարսկերենի միջամտությունը՝ ի տարբերություն Ուզբեկստանի արաբերենի, որի վրա մեծ ազդեցություն ունի տեղի թյուրքական լեզուն: Դրա հնչյունական համակարգում շեշտը վերացել է, իսկ որոշ տարբերակներում շչական բաղաձայնները վերածվել են միջատամայինների, օրինակ՝ *itīm* – *անուն* (դասական արաբերենում՝ *ism*), *tūf* – *բուրդ* (դասական արաբերենում՝ *şūf*), *bēd* – *ձու* (դասական արաբերենում՝ *bayd*): Դասական արաբերենի /q/ և /k/ բաղաձայններն առաջնային շարքի ձայնավորներից հետո, ներառյալ /a/-ն, ունեն /j/ և /č/ իրացումները, օրինակ՝ *bājir*, բայց հոգնակին՝ *bugar* – *խոշոր եղջերավոր* (դասական արաբերենում՝ *baqara*): Այս հատկանիշը կա նաև բեդվինական այլ բարբառներում (տե՛ս

Գլուխ 11՝ էջ 233), իսկ Ուզբեկստանի արաբերենում չի հանդիպում: Խորասանի բարբառն ունի *al-* որոշյալ և *fal-* անորոշ հոդերը, որոնք երկուսն էլ առնմանվում են հաջորդող բոլոր բաղաձայններին, օրինակ՝ *ah-hurme – կինը, fab bājir – կով*: Ինչ վերաբերում է բայերի ձևաբանությանը, ապա դերբայների հետ կիրառվում է *-inn-* միջաձանցը, ինչը նման է Ուզբեկստանի արաբերենին, օրինակ՝ *āhd-inn-helāhīdt-inn-ah – Ես [արական/իգական] վերցնում եմ նրան (որպես ամուսին/կին)*:

Ավելի քիչ բան գիտենք Աֆղանստանում խոսվող արաբերենի մասին: Աֆղանստանում արաբերենի հետքերի վերաբերյալ արևմտյան առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել 1973 թ.: Այդ ժամանակ հյուսիսային Աֆղանստանի Բալխ և Ջաուզջան նահանգներում կար արաբերենի ինչ-որ բարբառով խոսող շուրջ 4000 մարդ: Խոսողների մեծ մասը երկլեզու էր՝ արաբերեն և պարսկերեն (տաջիկերեն): Նրանք մի կուտ համայնք էին ձևավորել, որը խստորեն պահպանում էր ներամուսնության ավանդույթը և հպարտ էր իր արաբական ծագմամբ: Տեղի ավանդույթի համաձայն՝ նրանք սերում են Կուրեյշ ցեղից, և այս տարածաշրջան նրանց բերել է Լենկ Թեմուրը XIV դարում: Ընդհանուր առմամբ, նրանց բարբառը կարծես սերտորեն առնչվում է Ուզբեկստանում խոսվող բարբառին: Դրանցում կա դասական արաբերենի *q* հարֆի նույն՝ երկակի իրացումը, էմֆատիկ բաղաձայններն անհետացել են, իսկ միջատամնային բաղաձայններն իրացվում են որպես շչականներ: Սակայն ի տարբերություն Ուզբեկստանի արաբերենի՝ Աֆղանստանի արաբերենում կարծես պահպանվել են երկու՝ /h/ և /ʿ/ հնչյունները:

Պատկանելով *qeltu* խմբին՝ ուզբեկստանի արաբերենն ունի նստակյաց բարբառներին բնորոշ շատ առանձնահատկություններ: Այնուամենայնիվ, նկատվում է բեդվինական ազդեցություն, որովհետև ոչ բոլոր բառերում է դասական արաբերենի *q-*ն իրացվում որպես խուլ բաղաձայն. միաժամանակ հանդիպում են *gidir – կաթսա* և *qalb – սիրտ* ձևերը (տե՛ս վերևում՝ էջ 216-217): Երբեմն, բայց ոչ միշտ, այդ ձևերը պատկանում են բարբառային տարբեր շրջանների, օրինակ՝ Ջեյնաուի բարբառում «սիրտ» բառն ունի *galib* ձևը: Նույնպիսի իրավիճակ է միջատամնայինների դեպքում. դասական արաբերենի միջատամնայինների սովորական իրացումը պետք է լիներ *t, d, ḡ*, սակայն ամենայն հավանականությամբ տաջիկերենի ազդեցությամբ դրանք հնչում են *s, z, ʒ*, օրինակ՝ *sīb – հազուստ < tawb, orz – երկիր < ʿard*: Ըստ երևույթին, շատ դեպքերում էմֆատիկ բաղաձայնների հետնալեզվային իրացումը չեզոքացվել է, ինչի արդյունքում *ḡ-*ն դարձել է ուղղակի *z*: Սակայն որոշ բառերում դասական արաբերենի միջատամնայինները վերածվել են ատամնայինների, ինչպես *hād, hādi – uui* և *dūk, diki – uuy* ցուցական դերանուններում:

Դասական արաբերենի որոշիչ հոդն Ուզբեկստանի արաբերենում անհետացել է, բայց այստեղ ձևավորվել է նոր՝ *fat* (< *fard*) անորոշ հոդը, ինչպես Միջագետքի արաբերենում: Ներքին կազմության հոգնակի ունեն մի քանի գոյականներ. արական սեռի անձնանիշ գոյականների մեծ մասը հոգնակիում ունի *-īn-* վերջավորությունը, օրինակ՝ *wazīrīn – նախարարներ, ulhīwīn – եղբայրներ*, իգական սեռի անձնանիշ և իրանիշ

գոյականներն ունեն *-āt* վերջավորությունը, օրինակ՝ *ummāt* – *մայրեր*, *šiyāt* – *իրեր*, հագուստ (դասական արաբերենում՝ *ʿašyā*), *rasāt* – *զուլիներ*, *balbeytāt* – *դռներ* (< *bāb il-bēt* – *տան դուռ*): Անվանական կառույցներում հատկանիշը (արտահայտված ածականով կամ հարաբերական նախադասությամբ, երբեմն՝ երկրորդ գոյականով) կարող է կապվել հիմնական գոյականին *-in* կամ *-hin* վերջավորության միջոցով, ինչպես Ֆիշերի (Fischer 1961) ներկայացրած 8-13 օրինակներում.

- 8) *mu-hin* *aḥmar*
 ջուր–LINK–կարմիր
 ոսկե ջուրը [այսինքն՝ թեյ]
- 9) *šiyāt-in* *ḡālī ḡālī*
 շորեր–LINK թանկ²
 շատ թանկ ապրանք
- 10) *fat* *ḥajart-in* *kabīra*
 INDEF.ART քար–LINK մեծ
 մեծ քար
- 11) *fat* *bint-in* *tibki*
 INDEF.ART աղջիկ–LINK լացել.3fs
 աղջիկ, որ լալիս է
- 12) *ādami-n* *min* *alla* *il* *mi-ḥōf*
 մարդ–LINK -ից աստված REL CONT–վախենալ.3ms
 մարդ, որ վախենում է աստծուց
- 13) *nuṣṣ-in lēl*
 կես–LINK գիշեր
 գիշերվա կեսին

Այս վերջավորությունը հավանաբար կապ ունի արաբերենի բարբառներում կիրառվող *-in/-an* ցուցիչի հետ (Գլուխ 11, էջ 232):

Բայական համակարգում դերբայը դարձել է ավարտված գործողությունների համար կիրառվող ձև՝ կորցնելով իր անվանական գործառույթները: Կցական դերանունների հետ կիրառվելիս դերբայներն այլ կերպ են վերլուծվում: *Zōrib* – *նա հարվածել է* (< *ḍārib* – հարվածող) ձևից՝ խնդրի դիրքում իրացված դերանվանական վերջավորությամբ՝ *zorb-in-nī* – *նա հարվածել է ինձ*, զարգացել է նոր ձև՝ որպես ենթակա իրացված դերանվանական վերջավորությամբ՝ *zorbin-ī*, որ նշանակում է *ես հարվածել եմ*, նույն կերպ՝ *zorbin-ak* – *դու հարվածել ես*: Իրենց հերթին, այս ձևերը կարող են ունենալ որպես խնդիր իրացված կցական դերանուններ, օրինակ՝ *zorbinīk* – *ես հարվածեցի քեզ* (արական), *zorbināh* – *ես հարվածեցի նրան*, *zorbinīhim* – *ես հարվածեցի նրանց*, *zorbinakāni* – *դու* (արական) *հարվածեցիր ինձ*, *zorbinakāh* – *դու* (արական) *հարվածեցիր*

նրան, zorbinakāhum – դու (արական) *հարվածեցիր նրանց*: Դերբայների և դրանց հետ խնդրի դիրքում իրացված կցական դերանունների կառույցներում *-in-* միջաձանցի կիրառությունն հանդիպում է Օմանում, Բահրեյնում, Եմենում լայնորեն տարածված բարբառներում և բազիրմի⁴⁹ արաբերենում (Owens 2006: 159-162):

Ուզբեկստանի արաբերենը եզակի է արաբական բարբառների շարքում այն առումով, որ ունի ենթակա-խնդիր-բայական ստորոգյալ շարադասությունը՝ ի տարբերություն մյուս բոլոր բարբառների ենթակա-բայական ստորոգյալ-խնդիր շարադասության: Այն հավանաբար առաջացել է որպես սովորական շարադասության ոճական այլընտրանք, որտեղ խնդիրն առաջադաս էր: Այն միջավայրում, որտեղ խոսվում էր ուզբեկերենը (բայական ստորոգյալի ետադրմամբ թյուրքական լեզու), այլընտրանքային շարադասությունը հաստատվեց ու դարձավ կանոնական: Երբ խնդիրը որոշյալ է, բային կցվում է դրան համապատասխան դերանուն: Արդյունքում Ուզբեկստանի արաբերենում հանդիպում են այնպիսի նախադասություններ, ինչպիսիք ներկայացված են Ֆիշերից վերցված 14 և 15 օրինակներում (Fischer 1961).

- 14) *fat* *ādami* *baqar-īn* *kom-mi-sūq- nāyim*
 INDEF.ART մարդ կովեր-PL PAST-CONT-արածեցնել.3ms-CONT
 Մի մարդ կովեր էր արածեցնում:

- 15) *zağīr* *hajara* *fīd-u* *had ā-ha*
 երիտասարդ քար ձեռք-3ms վերցնել.PERF.3ms-3fs
 Երտասարդը քարը ձեռքը վերցրեց:

Նմանատիպ շարադասություն է կիրառվում նաև նախադասության այլ բաղադրիչների՝ օրինակ անվանաբայական ստորոգյալի դեպքում, ինչպես օրինակ 16-ում.

- 16) *‘ō* *sāmaka* *anā* *ma-šōr-mi*
 դեռ ձուկ ես CONT-մնալ.1s-INTERROG
 Ուրեմն ձուկ մնամ:

Եթե վերը տրված բացատրությունը ճիշտ է, ապա սա կարող է լավ օրինակ լինել այն փոփոխության, որը սկսվել էր որպես խոսքի ոճական այլընտրանք, և որն ամրապնդվեց ուզբեկերենի՝ գերիշխող առջերտ լեզվի ազդեցությամբ:

Տեքստ 4. Ուզբեկստանի արաբերեն (Vinnikov 1956: 192)

1. <i>fat šī il mebi’ kon, fat walād kun ‘endu, fat bint kun ‘endu, bintu i-haṭīb sabāra</i>	1. Կար մի վաճառական, նա ուներ տղա և աղջիկ. իր աղջկան խոստացել էր քարոզչին:
2. <i>šī šarā, wey wālādu i-fat madīnt-in wāḥad ḡadāk šī taybī’</i>	2. Նա ինչ-որ բան գնեց, իր որդու հետ գնաց քաղաք՝ ինչ-որ բան վաճառելու:

⁴⁹ Չադի բազիրմի ժողովրդի լեզուն, որով խոսում են նաև Նիգերիայում, պատկանում է նեղուսուդանական մակրոլեզվաընտանիքի կենտրոնասահարական ընտանիքին (ծ.թ.):

3. <i>ḥaṭīb i-máratu qōl: hamat b́int šī il mebí‘ iláy wurīya; bint kun tístahī mínnu</i>	3. Քարոզիչն ասաց իր կնոջը. «Ցույց տուր ինձ վաճառականի այս աղջկան»: Աղջիկը նրանից ամաչում էր:
4. <i>mart ḥaṭīb qōlet: mawūra iléyk! Ana móǧdi fi béyta, rāsi fi giddāma maḥeṭṭāh tatfillāh; hint min waro ḥāyṭ ‘āyyin, miššūfa</i>	4. Քարոզչի կինն ասաց. «Ես նրան ցույց կտամ քեզ: Կգնամ նրա տուն, գլուխս կդնեմ նրա առաջ, որ մաքրի. դու պատի ետևից նայիր, կտեսնես նրան»:

15.6. Նիգերիայի արաբերենը

Առավել քիչ հայտնի արաբախոս խմբերից մեկը Նիգերիայի հյուսիսարևելյան Բորնո նահանգում ապրող շուվա արաբներն են: Նրանք արաբերենի բազմաթիվ դրսևորումներից մեկի կրողներն են, որը խոսվում է քոչվոր անասնապահների շրջանում այսպես կոչված Բազգարա գոտու երկայնքով, որը ձգվում է արևելքում Սպիտակ Նեղոսից մինչև Չադ լիճ արևմուտքում (Braukämper 1994): Նրանց գաղթի ուղին արևելքից անցնում էր ենթասահարական սավաննայով: Արաբերենն այս տարածքում գոյություն է ունեցել առնվազն XIV դարից: Նման բարբառներով խոսում են Չադի Բազգարա գոտում, Կամերունում, Կենտրոնական Աֆրիկյան Հանրապետությունում և Նիգերում: Կարելի է առանձնացնել այս բարբառների երկու խումբ՝ Նիգերիայի, Կամերունի և Չադի մի հատվածի բարբառներ, որոնք Օուենսն անվանում է «բազիրմի արաբերեն», և Չադի քաղաքային բարբառներ, օրինակ՝ Նժամենայի և Աբեշեի բարբառները:

Չնայած Նիգերիայից մինչև արևելյան Սուդան բարբառային կոնտինուումի առկայությանը՝ իրենց մեկուսացած դիրքի պատճառով շուվա արաբները Նիգերիայում, կարելի է ասել, լեզվական անկլավ են կազմում: Ըստ Օուենսի (Owens 1993: 11)՝ նրանք Բորնո նահանգի բնակչության 3-րդ ամենամեծ էթնիկ խումբն են (կանուրիից հետո), սակայն խոսողների ընդհանուր թիվը հայտնի չէ. ըստ Ethnologue-ի⁵⁰, նրանց թիվը շուրջ 100000 է, որոնք բոլորն էլ երկլեզու են, խոսում են նաև արաբերեն ու առնվազն ևս մեկ՝ հիմնականում կանուրի կամ ֆուլբուլդե (ֆուլա – ծթ.) լեզվով:

Նիգերիայի արաբերենն ընդհանուր առմամբ ունի նույն հատկանիշները, ինչ բեդվինական բարբառները: Հնչյունական համակարգում դասական արաբերենի /q/-ն իրացվում է որպես /g/, օրինակ՝ *rágaba/rugúbbe* – *պարանոց* (դասական արաբերենում՝ *raqaba*), *rafiig/rufugáan* – *ընկեր* (դասական արաբերենում՝ *rafiq*): Դասական արաբերենի /ǧ/-ին համապատասխանում է /q/ հնչյունը, օրինակ՝ *qalīd/quláad* – *հաստ* (դասական արաբերեն *ǧalīd*), *qazáal/quzúlle* – *վիթ* (դասական արաբերենում՝ *ǧazal*): Դասական արաբերենի /ʔ/ և /ʕ/ հնչյունները միավորվել են որպես /ʔ/-ը, իսկ /ħ/ և /h/ հնչյունները՝ որպես /ħ/: Դասական արաբերենի /t/-հնչյունն իրացվում է որպես կո-

⁵⁰ Ethnologue: Languages of the World – աշխարհի լեզուների՝ տպագիր և էլեկտրոնային եղանակով թողարկվող ամենամյա ուղեցույց: Կայքը՝ <https://www.ethnologue.com/> (ծ.թ.):

կորդային ատամնային իմպլոզիվ⁵¹ /ǣ/, օրինակ՝ *ʾaǧǧaš* – *ծաքավեցնել* (դասական արաբերենում՝ *ʾaǧǧa*): Ըստ Օուենսի (Owens 1993: 19)՝ դասական արաբերենին տիրապետողները հակված են այն արտաբերել որպես /t/:

Հոգնակիի՝ *rugúbbe* և *quzúlle* բառերի օրինակով ներկայացված կադապարը բավականին տարածված է Նիգերիայի արաբերենում, համեմատեք նաև *bakáan/bikínne* – *տեղ*, *lisáan/lisínne* – *լեզու*, *dáhar/duhúrra* – *մեջք*, *naar/niʾrre* – *կրակ* բառերը:

Բացի ստացականության արտահայտման անմիջական կապակցման եղանակից՝ գոյություն ունեն սեռականի երկու՝ *hana* և *abu* ցուցիչները (օրինակներն ըստ Օուենսի, Owens 1993: 64-69): Անմիջական հարակցումը, թե *hana* ցուցիչն ընտրելու շարժառիթը, կարծես, ավելի շատ շարահյուսական է, քան իմաստաբանական: Կցական դերանունների պարագայում ավելի հաճախ հանդիպում է անմիջական կապակցման եղանակը, օրինակ՝ *áhu ammí* – *մորս եղբայրը*: *Hana* ցուցիչը (իգականը՝ *hiil*, հոգնակին՝ *hinée*) կարող է կիրառվել ամեն տեսակի հարաբերություններ նշելու համար, ինչպես 17 և 18 օրինակներում.

17) <i>al-ʾarab</i>	<i>hinée</i>	<i>maqíib</i>	<i>le</i>	<i>maydúguri</i>
ART-արաբներ	POSS.pl	արևմուտք	դեպի	Մայդուգուրի
Մայդուգուրիի արևմուտքի արաբները				

18) <i>al-béet</i>	<i>aǧ-ǧayíil</i>	<i>hána</i>	<i>ar-ráajil</i>
ART-տուն	ART-բարձր	POSS.ms	ART-մարդ
մարդու բարձր տունը			

Abu ցուցիչով (իգականը՝ *am*, հոգնակին՝ *mahaníin*, իգական հոգնակին՝ *mahanáat*) սովորաբար նշվում է «հատկացուցչին» ներհատուկ որակ. այս կառույցին բնորոշ է «հատկացյալին» հավելվող միավորիչ ածանցի կցումը, երբ դրան հաջորդում է ածական, ինչպես օրինակ 19-ում.

19) <i>ar-ráajil</i>	<i>abu</i>	<i>jíld-an</i>	<i>áhamar</i>
ART-մարդ	POSS	մաշկ-LINK	կարմիր
կարմրավուն մաշկով մարդը			

Այս վերջածանցն առնչվում է հին *tanwīn*-ի *-in/-an* վերջավորություններին, որոնք հանդիպում են Արաբական թերակղզու բեդվինական բարբառներում (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 11, էջ 224-225) և Ուզբեկստանի արաբերենում (վերևում՝ էջ 342):

Բայերի խոնարհման հարացույցում, ինչպես դերանվանական համակարգում, 3-րդ դեմքի հոգնակի թվում արական ու իգական սեռը տարբերակվում է (Աղյուսակ 15.2):

⁵¹ Պայթական (հիմնականում կոկորդային) բաղաձայնների տեսակ:

3. *kán al-hílle ké, ma índé-he watíir be rijíl-an*

3. Եթե գյուղը մեքենա չունի, ոտքով են գնում:

4. *ammá l-áktar ké da b-íns-an be rijíl bas*

4. Մակայն հիմնականում նրանք միայն ոտքով են գնում

15.7. Արաբերենը միգրացիոն գործընթացներում

Աշխարհում արաբերենի ունեցած դերի մասին ոչ մի հետազոտություն ամբողջական չէր լինի առանց աշխարհի տարբեր անկյուններ արտագաղթած մեծ թվով արաբախոսների մասին գոնե համառոտ անդրադարձի: Ամենավաղ ժամանակներից արաբախոսները լքել են իրենց հայրենի երկրներն ու արտագաղթել այլ երկրներ, որտեղ հաստատվել և նոր կյանք են սկսել այլալեզու միջավայրում: Իսլամական նվաճումների ընթացքում նրանք իրենց լեզուն պարտադրել են նոր երկրների բնակչությանը, և այդ երկրները դարձել են արաբախոս աշխարհի մաս: Բայց որոշ դեպքերում արաբերենն ինքն է դարձել փոքրամասնության լեզու: Նման իրավիճակի մի քանի օրինակների, մասնավորապես՝ Կիպրոսի, Ուզբեկստանի, Նիգերիայի և Անատոլիայի լեզվական անկլավների մասին արդեն խոսվեց վերևում: Այս երևույթը մեծ մասշտաբով տեղի է ունեցել նոր ժամանակներում, այն արևմտյան երկրներում, ուր գաղթել են զգալի թվով արաբախոսներ, օրինակ՝ լիբանանցիների (և սիրիացիների) արտագաղթը դեպի Միացյալ Նահանգներ ու Լատինական Ամերիկա, և հիմնականում մարոկկացիների և ալժիրցիների արտագաղթը դեպի Արևմտյան Եվրոպայի երկրներ (Ֆրանսիա, Բրիտանիա, Բելգիա, Նիդեռլանդներ ու Գերմանիա):

Միգրացիան, որպես այդպիսին, ակնհայտորեն հոգեբանական և սոցիոլոգիական հսկայական ազդեցություն է ունեցել մարդկանց վրա: Այստեղ մենք կսահմանափակվենք լեզվական ազդեցությունների նկարագրմամբ, որոնք կարելի է բաժանել երկու խմբի: Մի կողմից միգրանտները հայտնվել էին մի իրավիճակում, երբ ստիպված էին սովորել նոր երկրի գերիշխող լեզուն, ինչը վտանգի տակ էր դնում իրենց մայրենի լեզվի պահպանումը: Մյուս կողմից, նույնիսկ եթե նրանք շարունակեին գործածել իրենց լեզուն, նրանց խոսքը չէր կարող չենթարկվել շրջապատող լեզվի ազդեցությանը:

Վերոնշյալ երկու խմբերը՝ Լիբանանից և Մադրիբի երկրներից գաղթածները, հաստատման տարբեր ընթացք են ունեցել՝ պայմանավորված միջավայրի և առավել ևս ներգրավված խմբերի կազմի տարբերությամբ. լիբանանցիները հասարակության համեմատաբար լավ կրթված խավի ներկայացուցիչներ էին, հաճախ՝ քրիստոնյա, և նոր աշխատանք էին գտնում առևտրի և միջին մասնագիտական օղակներում, իսկ Մադրիբի երկրներից գաղթածների մեծամասնությունը զբաղվում էր սևագործ աշխատանքով կամ աշխատում էր արդյունաբերության ոլորտում: Ընդ որում, արտագաղթի երկու ալիքները տեղի են ունեցել տարբեր ժամանակաշրջաններում: Դեպի Ամերիկա լիբանանցիների մեծ հոսքը սկսվել է XIX դարում և XX դարի առաջին կես-

սին, իսկ Մադրիբի երկրներից դեպի Արևմտյան Եվրոպայի երկրներ արտագաղթը տեղի է ունեցել 1960-1970-ական թվականներին:

Արաբների արտագաղթը դեպի Միացյալ Նահանգներ տեղի է ունեցել մի քանի ալիքով. առաջին խմբերը՝ հիմնականում լիբանանցի քրիստոնյաներ, մեկնել են XX դարի սկզբին, երկրորդ խումբը՝ 1960-ական թվականներին, իսկ երրորդ խումբը սկսել է գաղթել 1975 թվականից, երբ Լիբանանում բռնկվեց քաղաքացիական պատերազմը: Դատելով նրանց լեզվական վարքից՝ բոլոր երեք խմբերն էլ կարծես մեծ հավակնություն են ունեցել ինտեգրվելու ամերիկյան հասարակական ու մշակութային կյանքին նաև լեզվական առումով: Բոլոր երեք խմբերում էլ, երրորդ սերնդից սկսած, արաբերենը կա՛մ կիրառվել է միայն բանավոր խոսքում, կա՛մ գրեթե ամբողջովին անհետացել է: Այս ներգաղթյալների՝ որպես ամերիկացի արաբների համար ինքնությունը կարծես կապված է իրենց ազգային պատկանելիության, ոչ թե լեզվի հետ: Լեզուն փոխելու միտումն, ըստ երևույթին, շատ բնորոշ է այն միջավայրին, որտեղ ապրում է 1,2 միլիոն ամերիկացի արաբ. 2000 թվականի մարդահամարի տվյալներով նրանցից միայն 614,000-ն է արաբախոս (Belnap 2008): Այնուամենայնիվ, և՛ Բեկնապը, և՛ Սաուաին (Sawaie 1992) նշում են, որ մուսուլման ներգաղթյալների աճող թիվը կարող է փոխել այս պատկերը:

Միջիգան նահանգի Դիրբորն քաղաքում, որտեղ ապրում է ամերիկացի արաբների ամենամեծ համայնքը, լեզվական ուշագրավ երևույթներից մեկն անգլերեն բայերը փոխառելու և արաբերենի ձևաբանական կառուցվածքին հարմարեցնելու համեմատաբար հեշտ գործընթացն է: Ռուշդին (Rouchdy 1992b) նշում է այնպիսի օրինակներ, ինչպիսիք են *fakkasna issayāra* (անգլ. *we fixed the car*) – *մենք նորոգեցինք մեքենան*, *kalmīt il-bēt* (անգլ. *I cleaned the house*) – *ես մաքրեցի տունը*, և նույնիսկ *lā yudarnik* (անգլ. *he doesn't drink*) – *նա չի խմում*: Նման հարմարեցվող փոխառությունները վկայում են մի համայնքի գոյության մասին, որտեղ լեզվական անցումը հանգեցնում է լեզվական խաղային վարքագծի:

Լատինական Ամերիկայում արաբ միգրանտների վիճակը նման է Միացյալ Նահանգներ ներգաղթածների վիճակին, սակայն լեզվի նկատմամբ վերաբերմունքն այնտեղ ակնհայտորեն տարբեր է: Միգրանտների մեծ մասն աշխատում է առևտրի ոլորտում, և բոլորը տիրապետում են բրազիլական պորտուգալերենին կամ իսպաներենին: Քանի որ նրանք հիմնականում առևտրականներ են եղել, անհրաժեշտ է եղել արագ ինտեգրվել հասարակությանը, ուստի նրանք սերտ կապեր են հաստատել բրազիլացիների և արգենտինացիների հետ: Ներգաղթյալների համայնքի անդամներից շատերը դեռ արաբերենի բարբառ են գործածում, և նույնիսկ որոշակի գրական գործունեություն է ծավալվում գրական արաբերենով: Նորեկներն ընգրկված են համայնքում: Լիբանանցիների և տեղի բնակչության միջև առևտրային սերտ հարաբերությունների առկայության մասին է վկայում նրանց լեզվում հիմնականում աշխատանքի և զբաղվածության ոլորտին, ինչպես նաև ընտանեկան հարաբերություններ

րին առնչվող բազմաթիվ փոխառությունների առկայությունը բրազիլական պորտուգալերենից կամ իսպաներենից (տե՛ս Nabhan 1994).

sàbàt, հզն. *sàbàbīt* – կոշիկներ (պորտուգալերեն *sapato*),
ībrigadu – աշխատող (պորտուգալերեն *empregado*),
vēdedor – վաճառող (պորտուգալերեն *vendedor*),
fàbraka – գործարան (պորտուգալերեն *fábrica*),
bi-l-atakado – մեծածախ (պորտուգալերեն *no atacado*),
brimu, brima – զարմիկ (պորտուգալերեն *primo, prima*),

նույնիսկ մի քանի բայեր, ինչպիսիք են՝

nawmar, bi-nawmir – ժամադրության գնալ (պորտուգալերեն *namorar*),
kawbar, bi-kawbir – գանձել (պորտուգալերեն *cobrar*),
vayaž, bi-vayež – ճանապարհորդել (պորտուգալերեն *viajar*):

Քանի որ Լատինական Ամերիկա և Միացյալ Նահանգներ արտագաղթածների մեծ մասը գրագետ էր և պատկանում էր բնակչության կրթված խավին, նրանց ներկայիս վիճակն արմատապես տարբերվում է Արևմտյան Եվրոպա արտագաղթածների վիճակից, որոնք, որպես կանոն, գյուղական շրջաններից էին, չունեին կրթություն և աշխատում էին որպես որակավորում չունեցող բանվորներ: Արևմտյան Եվրոպայում արաբ ներգաղթյալների լեզվական իրավիճակի վերաբերյալ ավելի վաղ հետազոտությունները գրեթե ամբողջությամբ կենտրոնացած էին նրանց՝ նոր լեզուն յուրացնելու վրա: Կիրառական լեզվաբանությամբ զբաղվողները փորձել են պարզել, թե ինչ խնդիրների են նրանք բխվել երկրորդ լեզուն յուրացնելիս, որպեսզի օգնեն բարելավել դասավանդման մեթոդները սովորողների այս հատուկ խմբի համար: Նման հետազոտություններն առանձնակի կարևորություն չունեն արաբերենի պատմության համար:

Վերջին ուսումնասիրություններում ուշադրության առանցքում են հենց ներգաղթյալների լեզուները: Կարելի է առանձնացնել ուսումնասիրության երկու հիմնական ուղղություն՝ լեզվի կորուստը և լեզուների միախառնումը կամ լեզվական անցումը: Լեզվի կորուստը կամ գործածությունից դուրս գալը խոսողների՝ լեզվին տիրապետելու մակարդակի ընդհանուր անկումն է: Ներգաղթյալները հաճախ դժգոհում են իրենց երեխաների խոսքի որակից, որոնք, մեծանալով նոր երկրում, իրենց նոր լեզվով ավելի սահուն են խոսում, քան իրենց ծնողների լեզվով: Երկրորդ սերնդի երեխաները հաճախ են լեզվական անցումներ կատարում իրենց առօրյա խոսքում, այնպես որ, նրանց համար շատ անբնական է մաքուր արաբերենով խոսելը: Դեռ հարց է՝ նրանք երբևէ տիրապետել են այն հատկանիշներին, որոնք ենթադրաբար անհետացել են: Քանի որ իրենց ծնողների լեզվի հետ շփումը համեմատաբար սահմանափակ է, շատ հավանական է, որ նրանք երբեք էլ ամբողջությամբ չեն յուրացրել այդ հատկանիշները: Հետևաբար կարելի է ասել, որ նրանց լեզուն փոփոխությունների է ենթարկվում, որովհետև կորցրել է այն ավանդական միջավայրը, որտեղ խոսվում էր:

Նիդեռլանդներում ներգաղթյալների մեծամասնությունը Մարոկկոյի արաբերենը գործածում է միայն տանը, իսկ երրորդ սերնդի երեխաների համար հոլանդերենը սկսում է գերիշխող դառնալ նույնիսկ տանը: Ընկալման մակարդակում (լսել, կարդալ – ծ.թ.) ներգաղթյալների երեխաները դեռ կարող են իրենց ընտանիքի հետ հաղորդակցվել Մարոկկոյի արաբերենով: Սակայն արտահայտման մակարդակում (խոսել, գրել – ծ.թ.) ճիշտ կառույցներ կազմելու անկարողությունը խիստ նկատելի է: Նիդեռլանդներում մարոկկացի դեռահասների շրջանում լեզվի կորստի վերաբերյալ կատարած ուսումնասիրության մեջ Էլ Աիսատին (El Aissati 1996) նշում է, որ նրանց հնչյունային համակարգն այնքան է փոխվել, որ լեզվակիրներն ասում են *kbət` qbət`*-ի փոխարեն (նա բռնեց), *dağsa` darša`*-ի (ատամ) փոխարեն կամ *msa* և *saf` mša`*-ի (նա գնաց) և *šaf`*-ի (նա տեսավ) փոխարեն՝ ցույց տալով /q/, /r/, /t/, /š/ դժվար արտասանելի հնչյւթների փոխարինումը /k/, /ğ/, /t/, /s/ պարզ հնչյւթներով: Նրանք նաև չեն կարողանում հոգնակիի ճիշտ ձևեր կազմել այնպիսի տարածված բառերի համար, ինչպիսիք են *tə`ləb/t`aləb* – *աղվես*, *qətt/qtuṭ* – *կատու*, *ħmar/ħmir* – *էջ*՝ կիրառելով հոգնակիի կազմության ընդհանուր սկզբունքներ, օրինակ՝ *qitīn*, *ħmarin* երբեմն էլ՝ ամբողջությամբ աղավաղված ձևեր, ինչպես՝ *tə`blitat*: Հարցվողներից մեկն անընդհատ գործածել է հոլանդերենի հոգնակիի վերջավորություններ՝ կազմելով այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են *tə`ləbs*, *qətt̄s* և *ħmars*: Երբ այս դեռահասները հարկադրված են լինում խոսել Մարոկկոյի արաբերենով՝ չկատարելով լեզվական անցումներ, հաճախ են ստիպված լինում կանգ առնել՝ փնտրելով բառեր, և նրանց խոսքն աչքի է ընկնում նախադասության պարզունակ կառուցվածքով ու բառապաշարով:

Այլ լեզվի անցնելու գործընթացը մասամբ կարող է կասեցնել այն հանգամանքը, որ արևմտաեվրոպական որոշ երկրների կառավարություններ իրենց երկրներում ապրող լեզվական փոքրամասնությունների նկատմամբ նոր քաղաքականություն են մշակել, որի մաս է կազմում այդ փոքրամասնությունների՝ իրենց «սեփական» լեզվով սովորելու և կրթություն ստանալու իրավունքը: Այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են Շվեդիան ու Նիդեռլանդները, այս իրավունքն իրացվել է տարրական և միջնակարգ դպրոցներում արաբերենի դասավանդման կրթական ծրագրի լայնածավալ ներդրմամբ: Մարոկկացի ներգաղթյալների դեպքում խնդիրն առանձնահատուկ էր նրանով, որ նրանց մեծամասնությունը բերբերախոս էր, և պարզ չէր, թե որ լեզվով նրանց պետք է դասավանդելին: Բացի դրանից՝ այդպես էլ չլուծվեց այն հարցը, թե դասավանդելիս պետք է կիրառվեր լեզվի բա՝րձր տեսակը (արդի գրական արաբերենը), թե՞ խոսակցականը:

Տարրական և միջնակարգ դպրոցներում մայրենի լեզվի ուսուցման ծրագիրը կարճ կյանք ունեցավ, համենայն դեպս Նիդեռլանդներում, որտեղ այն ամբողջությամբ դադարեց գործել 2004 թ.: Իրականացման ամենաակտիվ շրջանում շուրջ 70000 դպրոցականներ մասնակցեցին ծրագրին (կամ դրա մի մասին): Այս քաղաքական որոշման հիմնական պատճառը փոքրամասնությունների նկատմամբ վարվող քաղաքականության փոփոխությունն էր, որի առանցքում ավելի շատ ինտեգրումն

էր, քան նրանց՝ սեփական լեզվով կրթություն ստանալու իրավունքը: Բացի դրանից՝ կասկածի տակ էր դրվել ծրագրի արդյունավետությունը: Շվեդիայում մայրենի լեզվով ուսումնասիրության համակարգը (*modersmålundervisning*) ներկայումս շարունակում է գործել:

Ներգաղթյալների երեխաներից շատերի համար լեզվական անցումները դարձել են սովորական խոսելաձև, ինչպես ֆրանկո-արաբերենը (Franco-Arabe), որի մասին խոսվեց վերևում (Գլուխ 14), նույնիսկ կարելի է ասել, որ որոշ երկրներում այն քիչ թե շատ ինստիտուցիոնալացված տարբերակ է ներգաղթյալների լեզվական համայնքում, ինչպես Ֆրանսիայում *Beur Arabic*⁵²-ը: Ընդհանրապես, երբ տարբեր կարգավիճակ ունեցող լեզուները հանդիպում են մեկ լեզվական համայնքում, նման ձևերի առաջացումն անխուսափելի է: Խոսքային այս ձևում լեզվական անցումներ տեղի են ունենում ոչ միայն նախադասությունների միջև (*intersentential code-switching*), այլև նախադասությունների ներսում (*intrasentential code-switching*): Նման անցումներ հանդիպում են շարահյուսական բազմաթիվ դիրքերում, օրինակ՝ բայական ստորոգյալի և խնդրի միջև, ինչպես օրինակ 23-ում.

23) <i>žib-li-ya</i>	/	<i>een</i>	<i>glas</i>	<i>water</i>
բերել. IMPER-դեպի-1s	/	INDEF.ART	բաժակ	ջուր

Բե՛ր ինձ / մի բաժակ ջուր:

Կարող են լինել նաև ստորոգյալի և ենթակայի միջև, ինչպես օրինակ 24-ում.

24) <i>hna</i>	<i>ka-ysəknu</i>	/	<i>zowel</i>	<i>marokkan-en</i>	<i>als</i>	<i>nederlander-s</i>

այստեղ CONT-ապրել. IMPERF.3p / երկուսն էլ մարոկկացի-PL և *հոլանդացի-PL*
 Այստեղ ապրում են / և՛ մարոկկացիներ, և՛ հոլանդացիներ:

Կարող են հանդիպել նաև նախդրավոր կառույցներից առաջ, ինչպես օրինակ 25-ում.

25) <i>u-təhrūž</i>	<i>m'a-hūm</i>	/	<i>naar</i>	<i>de</i>	<i>stad</i>
և-դուրս. գալ. IMPERF.2s	հետ-3p	/	դեպի	ART	քաղաք

և դու գնում ես նրանց հետ / քաղաք

Այս անցումները կարող են հանդիպել նույնիսկ անվանական կառույցներում, ինչպես՝ *bezzaf / moeilijkheden* – շատ / դժվարություններ, *f-/ zelfde tijd* – նախդիր / մին-նույն ժամանակ, *ši / inforatie* – որոշ / տեղեկատվություն (հոլանդերեն-Մարոկկոյի արաբերեն լեզվական անցումների օրինակները վերցված են Նորտիերից (Nortier 1989, 124-140):

⁵² Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներից (հիմնականում Մարոկկո, Ալժիր, Թունիս) Ֆրանսիա արտագաղթածների հիֆրիդային լեզուն, որին բնորոշ են ֆրանսերեն – նշված շրջանների խոսակցական արաբերեն անցումները:

Լեզվական անցման վերջին մոդելներում, ինչպիսին Մայերս-Սքոթոնի (Myers-Scotton 1993) առաջարկած մոդելն է, տարբերակվում են հենքային և ներդրված լեզուները, որոնցից առաջինն ապահովում է սպասարկու բառերը, երկրորդը՝ նյութական իմաստ ունեցող բառերը (տե՛ս էջ 295): Մասնակից լեզուների կառուցվածքը կարևոր դեր է խաղում լեզվական անցումներում ներգրավված երկու տարբեր քերականական համակարգ ունեցող լեզուների միջև եղած հակադրությունները հարթելու հարցում: Օրինակ՝ ֆրանսերեն-Մարոկկոյի արաբերեն անցումը որոշ առումներով տարբերվում է հոլանդերեն-Մարոկկոյի արաբերեն անցումից: Երբ ֆրանսերեն տարբեր են գործածվում Մարոկկոյի հենքային լեզվում, կա՛մ պահպանվում է ֆրանսերենի հոդը, կա՛մ օգտագործվում է արաբերենինը, ինչպես Նորտիերի (Nortier 1994) նշած օրինակներում՝ *dak la chemise* – այդ վերնաշապիկը, *wahəd l-paysage* – մի բնանկար, որոնցում արաբերենի քերականության կանոնները պահանջում են հոդի կիրառություն *dak* ցուցական դերանունից հետո կամ *wahəd* անորոշ հոդը (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 14, էջ 326): Նույնպես էլ արաբերենի հոդերն են հաճախ պահպանվում, երբ արաբերենը գործածվում է մեկ այլ հենքային լեզվում (ինչպես եվրոպական լեզուներում արաբական փոխառությունների դեպքում է, տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 17): Այնուամենայնիվ, երբ հոլանդերենն ու Մարոկկոյի արաբերենը լեզվական անցում կատարելիս խառնվում են, հոդը գեղջվում է, և հաճախ կարելի է լսել այնպիսի արտահայտություններ, ինչպիսիք են *dak opleiding* – այդ կրթությունը, կամ *wahəd bedreiging* – մեկ վտանգ: Այս առումով ֆրանսերենի և հոլանդերենի միջև եղած տարբերությունը հուշում է, որ ֆրանսերենի հոդը տարբերվում է հոլանդերենի հոդից, հնարավոր է՝ պայմանավորված իր կապակցելի բնությով:

Մարոկկոյի արաբերենի բայական համակարգի ձևաբանական բարդ կառուցվածքի պատճառով ոչ բոլոր փոխառյալ բայերն են հեշտությամբ հարմարեցվում: Վերևում տեսանք, որ իտալերենի բայերն ամբողջությամբ ինտեգրվել են մալթայերենի կառուցվածքում (տե՛ս վերևում՝ էջ 335), հեշտ են հարմարվել նաև ֆրանսերեն փոխառությունները Մարոկկոյի և Աժիրի արաբերենում (տե՛ս վերևում, էջ 324-325): Հոլանդերենի բայերը, ընդհակառակը, գրեթե երբեք այդպես չեն ինտեգրվում, խոստովների մեծամասնությունը փոխառությունները հարմարեցնելու համար նախընտրում է գործածել բայական հարադրություններ, որոնք հանդիպում են շատ լեզուներում: Այդ հարադրությունները կազմվում են մի լեզվի վերացական բայը մյուս լեզվի գոյականի հետ հարադրելով՝ օտար բայերը խոնարհելու բարդ խնդրից խուսափելու համար (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ 16, էջ 389, 392, 395): Հոլանդերեն-Մարոկկոյի արաբերեն անցման ժամանակ *dar/ydir* – *անել* բայը հարադրվում է հոլանդերենի ինֆինիտիվի հետ, ինչպես օրինակ 26-ում.

26) <i>ka-t-dir</i>	<i>m 'a-hum</i>	<i>voetballen</i>
CONT-անել.IMPERF.2s	հետ-3p	խաղալ.ֆուտբոլ.INF
Դու նրանց հետ ֆուտբոլ խաղու՞մ ես (Boumans 1996: 60)		

կամ բայ + գոյական կապակցություններով, ինչպես օրինակ 27-ում.

27) <i>həşşək</i>	<i>tdir-hum</i>	<i>kans</i>	<i>geven</i>
պետք.է-2s	անել.IMPERF2s-3p	հնարավորություն	տալ.INF
Դու պետք է նրանց հնարավորություն տաս (Boumans 1996: 62)			

Այս մեթոդը զգալիորեն հեշտացնում է լեզվական անցման գործընթացը:

Ինչպես լեզվական առնչությունների դեպքերի մեծ մասում, անհնար է գուշակել, թե ինչպիսին կլինի արաբերենի ապագան միգրացիոն գործընթացներում: Դա, իհարկե, զուտ լեզվական խնդիր չէ, քանի որ քաղաքական, գաղափարական, մշակութային ու գուցե նույնիսկ կրոնական գործոնները կարող են որոշիչ դեր ունենալ: Լատինական Ամերիկայում ստեղծվել է մշակութային համայնք, որը հպարտանում է իր արաբական ժառանգությամբ և պահպանում է արաբերենն ու արաբական գրականությունը: Նման իրավիճակում համայնքի մայրենի լեզվում բազմաթիվ փոխառությունների առկայությունը սպասելի է, բայց միևնույն ժամանակ կա այդ լեզուներն առանձնացնելու գիտակցված ձգտում՝ մայրենիի կորուստը կանխելու նպատակով: Համայնքի անդամների մեծ մասը հաճախում է դպրոց և հիանալի տիրապետում է ընդունող երկրի լեզվին: Իսկ Միացյալ Նահանգներում, ընդհակառակը, ներգաղթյալները մեծապես շահագրգռված են լեզվականորեն ինտեգրվելու հարցում և կարծես չունեն սեփական լեզվի կարիքը՝ որպես ինքնության ցուցիչ:

Եվրոպական երկրների մեծ մասում կարծես թե հնարավոր չէ կանգնեցնել լեզուն կորցնելու գործընթացը, և թեև միշտ կլինեն անհատներ, որոնք կձգտեն հնարավորինս պահպանել իրենց լեզուն, ի վերջո, ներգաղթյալ երեխաների մեծ մասը հավանաբար կանցնի նոր երկրի գերակա լեզվին, նույնիսկ եթե կառավարությունը վարի ճնշումներին հակադրող հստակ քաղաքականություն: Լեզվական հաճախակի անցումների կիրառումը կամ նմանատիպ երևույթները հարատև չեն և ամենայն հավանականությամբ կանհետանան մեկ սերունդ հետո: Դեռևս պարզ չէ՝ արդյո՞ք գերակա լեզվի իրենց տարբերակը կդառնա էթնոլեկտ, այսինքն՝ գրական լեզվի տարբերակ, որը բնորոշ է ընդհանուր էթնիկ ծագում ունեցող համայնքին: Այդպիսի էթնոլեկտը սովորաբար կիրառվում է որպես երիտասարդների ներխմբային լեզու կամ որպես փողոցային լեզու և նույնիսկ կարող է գրավել տարբեր էթնիկ ծագում ունեցող երիտասարդների: Նիդերլանդներում, օրինակ, հոլանդերենի /x/ հնչյունի կատկային-կոկորդային իրացումն ու /z/ հնչյունի երկար իրացումը երբեմն ընկալվում են Մարոկկոյի էթնոլեկտի կարծրատիպային հատկանիշներ (Hinskens 2011):

Ուզբեկստանի, Աֆղանստանի, Անատոլիայի, Կիպրոսի և Նիգերիայի լեզվական անկլավների պարագայում, որոնց մասին խոսվեց այս գլխի սկզբում, չկա լեզվի պահպանման համար մշակված քաղաքականություն, և փոքրամասնության լեզուն ավելի ցածր հեղինակություն ունի, ուստի այն պետք է համարել վտանգված լեզու: Մալթայի դեպքում իրավիճակը, անշուշտ, բոլորովին այլ է, քանի որ այնտեղ լեզուն դարձել է ճանաչելի ազգային միավորի խորհրդանիշ: Իտալերենն ու վերջին շրջանում նաև անգլերենը որոշ չափով թափանցել են մալթայերենի տիրույթ, բայց կարծես լեզվի

պահպանման գործոնը բավականաչափ ուժեղ է այս ազդեցությանը դիմակայելու համար:

Լրացուցիչ գրականություն

Մալթայերենի վերաբերյալ կա ծավալուն գրականություն՝ քերականական ձեռնարկներ (Sutcliffe 1936) հիմնական դասընթացներ (Aquilina 1956) և բառարաններ (Աքուիլինայի ընդարձակ բառարանը (Aquilina 1987), Բուսուտիլի ավելի փոքր բառարանները (Busuttill 1976, 1977)): Լեզվի նկարագրության վերջին ձեռնարկներն են՝ Vanhove (1993) և Borg and Azzopardi-Alexander (1997): 1981 թ. Աքուիլինան ու Իսերլինը թողարկել են բարբառային ասլափ առաջին հատորը (Aquilina and Isserlin 1981), կան լեզվի պատմությանն ու բարբառային աշխարհագրությանը վերաբերող բազմաթիվ ավելի փոքր ուսումնասիրություններ, որոնք կատարել է Աքուիլինան (Aquilina 1970, 1976): Մալթայերենի պատմության համապարփակ ձեռնարկ է հեղինակել Բրինկատը (Brincat 2011): Մալթայերենում առկա փոխառությունների վերաբերյալ Միֆսուդի (Mifsud 1995) ուսումնասիրությանն արդեն անդրադարձել ենք տեքստում: Շաբերտի բարբառային քերականության (Schabert 1976) առանցքում գյուղական բարբառներն են, որոնք չեն ենթարկվել Վալետայի ստանդարտացված լեզվի ազդեցությանը: Մալթայերենի տարբեր դրսևորումների մասին տե՛ս Borg (2011): Հանրալեզվաբանական ներկայիս իրավիճակի մասին տե՛ս Mifsud and Borg (1994):

Կիպրոսի մարոնիական արաբերենի վերաբերյալ միակ աղբյուրը, կարելի է ասել, Բորգի ձեռնարկն է (Borg 1985), նա նաև հրատարակել է լեզվի այս տարբերակի բառարան (Borg 2004):

Անատոլիական արաբերենի մասին տե՛ս Յասթրոուի՝ *qəltu* բարբառներին առնչվող ուսումնասիրությունը (Jastrow 1978, 1981). ամենավերջին հետազոտությունը կատարել է Յասթրոուն (Jastrow 2006): Առանձին բարբառների վերաբերյալ մենագրություններ են՝ Դարագյոզի բարբառ (Jastrow 1973), Մհալլամիյայի բարբառ (Sasse 1971), Մարդինի բարբառ (Grigore 2007), Հասքյոյի (Խասգյուլ – ծ.թ.) բարբառ՝ (Talay 2001, 2002), Ազըքսի (Äzəx) բարբառ (Wittrich 2001), Քինդերիբի բարբառ (Jastrow 2003): Անատոլիական արաբական բարբառների բառարան են կազմել Ֆոկեն ու Վալդները (Vocke and Waldner 1982):

Ուզբեկստանի արաբերենի վերաբերյալ դաշտային աշխատանքի տվյալներն իրենց զեկույցներում ներկայացրել են Դերելին (Dereli 1997) և Զիմերմանը (Zimmermann 2002): Ավելի վաղ հրատարակված գրականությունն ամփոփել է Ֆիշերը (Fischer 1961), որից հետո այս բարբառներին անդրադարձ է կատարվել մի քանի հոդվածում՝ Կսերելի (1970a, b), Versteegh (1984-1986): Վիննիկովը (Vinnikov 1962) հրատարակել է Ուզբեկստանի արաբերենի բառարան, նաև նկարագրել է Բուխարայի արաբների լեզուն և բանահյուսությունը (Vinnikov 1956, 1969): Խորասանի արաբերենի մասին տե՛ս Seeger (2002, 2009): Աֆղանստանի արաբերենը համառոտ նկարագրել են Սիրաթը (Sirat 1973) և Քիֆերը (Kieffer 1980), ավելի մանրամասն՝ Ինգեմը

(Ingham 1994b, 2003): Կենտրոնական Ասիայում իսլամականացման պատմության մասին տե՛ս Akiner (1983):

Ավելի վաղ Կենտրոնական Աֆրիկայի արաբական բարբառների վերաբերյալ ուսումնասիրություն է կատարել Կամպֆմայերը (Kampffmeyer 1899): Ենթասահարական տարածաշրջանում արաբերենի՝ դեպի արևմուտք ընդարձակման մասին տե՛ս Braukämper (1994): Ենթասահարական Աֆրիկայում տարածված արաբերենի տեսակների մասին տե՛ս Owens (1985) և Prokosch (1986): Նիգերիայի արաբերենին առնչվող ավելի հին հրատարակությունները հիմնականում վերաբերում են բառապաշարին, օրինակ՝ Քեյի հեղինակած բառարանը (Kaye 1982): Որպես քերականության ժամանակակից նկարագրություն տե՛ս Owens (1993). Օուենսը նաև հրապարակել է Նիգերիայի արաբերենի տարբեր դրսևորումների մասին վերլուծություն Բորնո նահանգի վարչական կենտրոն Մայդուգուրիի քաղաքային միջավայրում (Owens 1998):

Թեև միգրացիայի հոգեբանական ու սոցիոլոգիական հետևանքների վերաբերյալ մեծածավալ գրականություն կա, զարմանալիորեն քիչ են արաբախոս փոքրամասնություններին առնչվող լեզվական ուսումնասիրությունները: Բրազիլիայի լեզվական իրավիճակին անդրադարձել է Նաբհանը (Nabhan 1994), Միացյալ Նահանգներում գործածվող արաբերենի վերաբերյալ հոդվածների ժողովածու է հրատարակվել Ռուշդիի խմբագրությամբ (Rouchdy 1992a): Արևմտյան Եվրոպայի առանձին երկրներում լեզվական իրավիճակի մասին տե՛ս՝ Ֆրանսիայում՝ Abu-Haidar (1994b), Caubet (2001, 2004), Անգլիայում՝ Abu-Haidar (1994a), Գերմանիայում՝ Mehlem (1994), Իսպանիայում՝ Vicente (2007): Համեմատած այլ երկրների հետ՝ Նիդեռլանդներում ներգաղթյալների լեզուների մասին գրականությունը ծավալուն է: Ավելի հին գրականության ամփոփ տեսության համար տե՛ս Extra and de Ruiter (1994): Լեզվի մոռացության ու կորստի խնդիրների մասին տե՛ս El Aissati and de Bot (1994) և El Aissati (1996): Հոլանդերեն-Մարոկկոյի արաբերեն անցումը քննության է առել Նորտիերը (Nortier 1989, 1994): Վերացական բայերի կիրառման օրինակները վերցված են Բումանսից (Boumans 1996): Մարոկկոյի երեխաների վաղ տարիքային երկլեզվությանն են անդրադարձել Բոսն ու Վերհոևենը (Bos and Verhoeven 1994):

Լեզվական անցումների և փոխառությունների տարբերության մասին տե՛ս, օրինակ, Heath (1989), բազմաթիվ օրինակներ է ներկայացնում Մայերս-Սքոտոնը (Myers-Scotton 1993): Ձևավորվող էթնոլեկտներին կամ էթնիկ ոճերին են անդրադարձել Նորտիերն ու Դորլեյնը (Nortier and Dorleijn 2008) և Հինսկենսը (Hinskens 2011):

Գլուխ 16

Արաբական փիջիններ ու կրեոլներ

16.1. Փիջինացում և կրեոլացում

Գլուխ 8-ում նշեցինք, որ արաբական նվաճումների ընթացքում նվաճված տարածքներում շատերը յուրացրին արաբերենը որպես երկրորդ լեզու: Իսլամական կայսրության բնակչության մեծամասնության համար այն, ի վերջո, դարձավ առաջին լեզու: Լեզուն նոր սովորողների՝ արաբերեն խոսելու ձևն անխուսափելիորեն ազդեց լեզվի կառուցվածքի վրա: Որոշ արաբ պատմագիրներ այս փոփոխությունները կամ, ինչպես իրենք են անվանում, «լեզվի աղավաղումը» (*fasād al-luġa*) ակնհայտորեն վերագրում են արաբերենը որպես երկրորդ լեզու սովորելու այս գործընթացին: Իբն Խալդունը նշում է, որ երբ արաբները սկսեցին շփվել նրանց հետ, ովքեր խոսում էին «ջարդված» արաբերենով, նույնիսկ իրենց երեխաներն ընդօրինակեցին խոսելու այս ձևը՝ ազդվելով դրանից (Գլուխ 8, էջ 165): Այս մտքի ժամանակակից վերաձևակերպումը Վերստեեխի (Versteegh 1984) առաջարկն է՝ նախաիսլամական արաբերենից դեպի ժողովրդախոսակցական նոր լեզվաձևերի անցումը դիտարկել փիջինացման գործընթացի օրինակ, լեզվի արմատական վերակազմում՝ արաբերենը որպես երկրորդ լեզու զանգվածաբար յուրացնելու համատեքստում: Ենթադրվում է, որ լեզվակիրներն օտարերկրացիների հետ խոսելիս գործածում են իրենց սեփական լեզվի հեշտացված ձևը: Կարճ ժամանակահատվածում և առանց որևէ պաշտոնական ուսուցանման, նոր սովորողները յուրացնում են այս հեշտացված տարբերակը որպես երկրորդ լեզու՝ լեզվակիրների և այլ լեզուներով խոսողների հետ հաղորդակցվելու համար: Այդպիսով նրանք նյութի նկատմամբ կիրառում են լեզվի յուրացման իրենց մեթոդը: Արդյունքում ստեղծվում է լեզվի հեշտացված տեսակ կամ փիջին, որը կարող է տևական ժամանակ կիրառվել որպես օժանդակ լեզու: Երբ տարբեր լեզվակիրներ ամուսնանում են, շփվում են այս հեշտացված տարբերակով և փոխանցում են այն իրենց երեխաներին: Վերջիններս արդեն յուրացնում են փիջին լեզուն որպես իրենց առաջին լեզու և ընդլայնելով ու քերականացնելով՝ կրեոլացնում են այն, այսինքն՝ վերածում են նոր բնական լեզվի կամ կրեոլի: Փիջինացման/կրեոլացման առավել հայտնի դեպքեր կան հնդեվրոպական լեզուներում (անգլերեն, ֆրանսերեն, հոլանդերեն, պորտուգալերեն, իսպաներեն), որոնք յուրացրել են Աֆրիկայից Նոր աշխարհ բերված ստրուկները: Այս ստրուկներից ծնված երեխաներն ի ծնե յուրացրել են փիջինը և կրեոլացրել են լեզուն:

Արաբական ժամանակակից բարբառների առաջացման գործընթացում այս մոդելի դիտարկումը քննադատության է ենթարկվել մի քանի պատճառով: Հետազոտողների մեծ մասը մերժում է այն միտքը, որ նախախլամական արաբերենից ժամանակակից բարբառների անցնելու գործընթացում ընդհատում է եղել, և նախընտրում է այս զարգացումը դիտարկել որպես շարունակական գործընթաց այն առումով, որ ժամանակակից բարբառներում տեղ գտած փոփոխությունները նախքան իսլամն արդեն եղել են: Օուենսի (Owens 1989, 2006) կարծիքով հին ու նոր արաբերենի երկատման գաղափարը սկզբունքորեն սխալ է, քանի որ նախախլամական Արաբիայում լեզվի երկու տեսակները գոյակցել են: Ըստ նրա՝ այն հատկանիշները, որոնք սովորաբար վերագրվում են նոր արաբերենին, արդեն եղել են իսլամից առաջ և որևէ կապ չունեն նվաճված տարածքների բնակչության կողմից լեզուն յուրացնելու գործընթացի հետ (Գլուխ 8, էջ 167-ից):

Քննադատության երկրորդ պատճառը վերաբերում է նվաճումներին հաջորդած ժամանակահատվածի սոցիալական համատեքստին, որը նպաստավոր չի համարվում կրեոլացման գործընթացի համար: Թեև հետազոտողներից շատերն ընդունում են, որ արաբականցման գործընթացի սկզբնական փուլում եղել են միջլեզվական տարբերակներ, բայց կարծում են, որ այս շրջանին հաջորդել է լեզվի ամբողջական յուրացումը: Այս տեսանկյունից, բոլոր խոսողներն, ի վերջո, յուրացրել են լեզվի հիմնական տարբերակը, և միջլեզվական տարատեսակներն անհետացել են նախքան ողջ լեզվական հանրության կողմից ընդունվելը:

Երրորդ պատճառը վերաբերում է դասական լեզվի ազդեցությանը: Համաձայն վերը նկարագրված մոդելի՝ կրեոլացման սկզբնական փուլից հետո դասական ստանդարտի ազդեցությունը սկսել է զգալի դառնալ: Խոսակցական լեզուն աստիճանաբար մոտեցել է գրական լեզվին և արաբալեզու աշխարհի դիզոսիային բնորոշ լեզվական կոնտինուումին: Լեզվական կոնտինուումի ստորին ծայրի ամենաբազիլեկտալ (տե՛ս էջ 176 – ծ.թ.) հատկանիշներից մի քանիսն անհետացել են: Ամբողջ աշխարհում նման գործընթացներ սովորաբար տեղի են ունենում լեզվի կրեոլացված տարբերակներում և հայտնի են որպես ապակրեոլացում (decreolisation): Վերևում տեսանք (Գլուխ 8, էջ 177-ից), որ այս մոդելի քննադատներից շատերը չեն ընդունում, որ գրական լեզուն կարող էր նման ազդեցություն ունենալ, քանի որ մարդկանց մեծ մասի համար այս լեզուն անհասանելի էր դպրոցական համապատասխան համակարգի բացակայության պատճառով, որտեղ նրանք կարող էին սովորել այն:

Նույնիսկ եթե իսլամի վաղ շրջանի համար ընդունելի չէ փիջինացման մոդելը, ընդհանուր առմամբ ընդունված է այն կարծիքը, որ արաբախոսների և այլ լեզվակիրների հետագա լեզվական շփումներում լեզվի հեշտացված տարբերակները կիրառվել են որպես հաղորդակցման միջոց, հատկապես Աֆրիկայում: Քանի որ փիջինացման վերաբերյալ ուսումնասիրությունների մեծ մասը կենտրոնացած է գաղութացված շրջաններում եվրոպական լեզուների փիջինացված տարբերակների վրա, ինչպիսիք են անգլերենն ու ֆրանսերենը, արաբական փիջինների և կրեոլների ուսումնասիրու-

թյունն ավելի մեծ նշանակություն ունի՝ համեմատական նկատառումներից ելնելով: Միայն վերջերս է աճել այն գիտակցումը, որ ոչ եվրոպական լեզվի վրա հիմնված փիջինների և կրեոլների մասին իմացությունը կարևոր է փիջինացման գործընթացներն ավելի լավ հասկանալու համար: Այս գլխում մենք կանդրադառնանք արաբերենի հեշտացված տարբերակների ժամանակակից օրինակներին, ինչպիսիք են առևտրային ժարգոններն ու փիջինները, և արաբական կրեոլի մեկ օրինակին՝ նուրի լեզվին:

16.2. Արաբերենի առևտրային ու աշխատանքային ժարգոնները

Միջլեզվային հաղորդակցման «մեկնարկը» տալիս են լեզվակիրները, որոնք օտարների հետ շփվում են իրենց լեզվի հեշտացված տարբերակով, որը հաճախ կոչվում է օտարների (կամ օտարներին ուղղված) խոսք: Նման ձևերը կամ տարբերակները հատկապես կարևոր են առևտրային հարաբերություններում: Երբ առևտրային հարաբերությունները սովորական երևույթ են դառնում երկու խմբերի միջև, նույնիսկ կարող է առաջանալ շփման որոշակիորեն փոխհամաձայնեցված միջոց, որը երբեմն կոչվում է «(առևտրային) ժարգոն»:

Արաբ առևտրականները սկսել են ուսումնասիրել Ենթասահարական Աֆրիկայի առևտրային հնարավորությունները դեռևս VII դարում: Սկզբում նրանք ապավինում էին բերբեր առևտրականներին՝ որպես միջնորդների, սակայն XI դարում նրանք արդեն ունեին իրենց սեփական թաղամասերը մայրաքաղաքներ Գանայում ու Գաոյում և օգտվում էին առևտրային կանոնավոր ուղիներից՝ Սահարան հատելու համար: Շատ հավանական է, որ Արևմտյան ու Կենտրոնական Աֆրիկայում զարգացել են արաբական առևտրային ժարգոններ: Իրականում Էլջիբալին և Թոմասոնը XI դարի առևտրային ժարգոնի առկայության փաստեր են գտել արաբ աշխարհագրագետ Աբու Ուբայդ ալ-Բաքրիի ('Abū 'Ubayd al-Bakrī, մահ. 487/1094) աշխատություններում: Վերջինս հիշատակում է Ասուանից մի մարդու, որն իր ճամփորդությունների ընթացքում լսել է «աղավաղված» արաբերեն, որով խոսում են «սները» Մարիդի կոչվող վայրում, որը հավանաբար գտնվում է Մավրիտանիայում: Նրա մեջբերած կարճ տեքստը նման է արաբերենի փիջինացված ձևի: Այն պարունակում է արտահայտություններ, ինչպիսիք են *bin mā rūh* – [*նրա*] *որդին չ[պետք] է գնա* և *'āl* – *նա ասաց*. կիրառված երկու բայերի ձևն էլ հուշում է, որ դրանք ծագել են արաբերենի բայի հրամայականից, ոչ թե խոնարհված ձևից: Անշուշտ, առևտրային նման ժարգոններով խոսել են ենթասահարական առևտրային ուղիների երկայնքով: Դրանք դեռևս հանդիպում են Աֆրիկայի որոշ մասերում, օրինակ՝ Աֆրիկյան եղջյուր թերակղզում, հատկապես Էրիթրեայում: Այս տարածաշրջանում, որտեղ շատ տարբեր լեզուներ են գործածվում, նման առևտրային ժարգոնը կարող է ծառայել որպես *լինգվա ֆրանկա*, երբ դա հաղորդակցության միակ ընդհանուր միջոցն է: Վկայություններ կան նաև Եթովպիայում արաբերենի պարզեցված տարբերակի օգտագործման մասին՝ որպես առևտրային լեզու:

Աշխարհի այլ մասերում, հատկապես Հնդկական օվկիանոսով առևտուր կատարելիս արաբները ծանոթացան նախկինում գոյություն ունեցող առևտրային ժարգոնների: Քանի որ նրանք այս տարածաշրջանում գերիշխող չէին, ստիպված էին գործածել դրանք իրենց առևտրային հարաբերություններում հաղորդակցվելիս: Աֆրիկայի արևելյան ափերին արաբ առևտրականները շփվում էին տարբեր լեզուներով խոսողների հետ, որոնք որպես առևտրային ժարգոն կիրառում էին սվահիլին: Ավելի արևելք երկար ժամանակ մալայերենն է գործածվել որպես միջլեզվական հաղորդակցության միջոց: Ուստի զարմանալի չէ, որ արաբական առևտրային ժարգոններն այնտեղ հայտնի չեն: Կենտրոնական Ասիայում առևտրային ուղիների բացահայտումն ու գործարկումը ձեռնարկում էին հիմնականում պարսկախոս առևտրականները, որոնց շուտով հետևեցին պարսկախոս միսիոներները (*da'ī*), վերջիններս էլ պարսկերենի միջնորդությամբ իսլամը բերեցին այս շրջաններ: Ստորև (Գլուխ 17) կտեսնենք, որ արաբերեն փոխառությունները հաճախ մուտք են գործել Ասիայի լեզուների բառապաշար պարսկերենի միջոցով:

Առևտուրը միակ ոլորտը չէ, որտեղ կիրառվում են լեզուների պարզեցված տարբերակներ: Այդպես են հաղորդակցվում, օրինակ, հիմնականում Հնդկական ենթացամաքի երկրներից ներգաղթած աշխատողների, մասնավորապես՝ հազարավոր ասիացի ներգաղթյանների հետ, որոնք գալիս են Սաուդյան Արաբիա և Պարսից ծոցի երկրներ՝ աշխատելու նավթարդյունաբերության ոլորտում: Նրանք արաբերենի պարզեցված տարբերակով են շփվում իրենց գործատուների ու գործընկերների հետ, որոնք խոսում են այլ լեզվով: Այս իրավիճակը շատ նման է Եվրոպայում արաբալեզու աշխարհից ներգաղթածների հոսքի հետևանքով ստեղծված իրավիճակին (Գլուխ 15, էջ 349-356):

Արաբական թերակղզու արևելյան ափի ողջ երկայնքով՝ Քուվեյթից մինչև Օման, կան լեզվի այսպիսի հեշտացված տեսակներ կամ փիջիններ: Առաջիններից մեկը, ով նկարագրել է Ծոցի փիջին արաբերենը, ինչպես ինքն է այն անվանում, Սմարթն է (Smart 1990): Նյութը, որը նա օգտագործել է իր նկարագրության համար, վերցված է մուլտֆիլմերից ու թերթերի հումորային տեքստերից, որոնք, իբր, նկարագրում են օտարազգի աշխատողների՝ արաբերեն խոսելու առանձնահատկությունները: Իրականում նրա տվյալները ներկայացնում են օտարազգիների լեզվի մասին լեզվակիրների ունեցած կարծրատիպերը: Ենթադրաբար վերջիններս գործածում են այդպիսի ձևեր, երբ դիմում են օտարերկրացիներին, այնպես որ, նյութն անուղղակիորեն մեզ ավելի շատ պատմում է օտարներին ուղղված խոսքի, քան լեզվի փիջինացված տարբերակի մասին, ինչպես որ այն կիրառում են հենց իրենք՝ այլազգի աշխատողները:

Արաբերենի հեշտացված տեսակների ավելի ուշ նկարագրությունները հիմնված են Սաուդյան Արաբիայում ու Ծոցի երկրներում օտարերկրացի աշխատողների շրջանում իրականացված դաշտային աշխատանքի վրա. ավելի հավանական է, որ այս տարբերակը թույլ կտա ճշգրտորեն նկարագրել նրանց կիրառած իրական լեզուն: Սաուդյան Արաբիայում օտարերկրացի աշխատողների կողմից գործածվող

լեզվատեսակի անվանումը՝ Urdu Pidgin Arabic (ուրդու փիջին արաբերեն) (Al-Moaily 2008), արտացոլում է նրանց մեծ մասի ծագումը: Այս շարքից են նաև Gulf Pidgin Arabic (Օնգի փիջին արաբերեն) (Naess 2008) և Gulf Asian Pidgin (Օնգի ասիական փիջին) (Al-Azraqi 2010) տեսակները:

Հիմնական առանձնահատկությունները, որոնք ունեն այս ժարգոնները, ընդհանուր առմամբ համապատասխանում են փիջինների նկարագրությանը, որոնք հիմնված են եվրոպական լեզուների վրա: Գրական արաբերենի ձևաբանությունը գրեթե ամբողջությամբ անհետացել է՝ փոխարինվելով մի շարք վերլուծական միջոցներով: Չկա որոշիչ հոդ (չնայած կարծես կա անորոշ հոդ), գոյականները հոգնակի թիվ չունեն, ածականներում սեռային տարբերակում չկա, և նախդիրները հաճախ չեն կիրառվում, ինչպես օրինակում 1-ում.

- 1) *wāhed binti kabīr sawwi arus walad māl ana*
մեկ դուստր ավագ կատարել ամուսնություն որդի POSS 1s
Ավագ դուստրն ամուսնացավ իմ որդու հետ: (Naess 2008: 55)

Բայական համակարգում, ինչպես ալ-Բաքրիի՝ վերը նշված օրինակում, կա միայն մեկ ձև, որը կիրառվում է բոլոր ժամանակների և դեմքերի համար. դեմքը նշվում է անջատ դերանունով, իսկ ժամանակը՝ կա՛մ համատեքստով, կա՛մ ժամանակային նշանակությամբ միավորներով, ինչպես օրինակ 2-ում.

- 2) *ana fi lēl gūm yabi rūh yišrab māy*
1s մեջ գիշեր վեր ուզել գնալ խմել ջուր
կենալ

Գիշերը վեր կացա, որ գնամ ջուր խմելու: (Bakir 2010: 208)

Ինչպես երևում է այս օրինակներից, բայերի (*sawwi, gūl, gūm*) մեծ մասի հիմքում արաբերենի հրամայական բայաձևերն են, թեև կան շատ տեսակներ (*yabi, yišrab*, երկուսն էլ արաբերենի անկատարի հիմքով են)՝ պայմանավորված թե՛ միջանձնային, թե՛ ներանձնային գործոններով: Արաբերենի հրամայականների հիմքով բայաձևերի տարածվածությունն այս փիջիններում զարմանալի չէ, քանի որ հրամայականը հավանաբար այն ձևն է, որն առավել հաճախ են լսում օտարերկրացի աշխատողները: Հատկապես հետաքրքիր հատկանիշ է կայական *fi* – *lw* բառի կիրառությունը որպես բայական ստորոգյալի ցուցիչ, որը կարծես, առավել հայտնի է որպես սովորական կամ շարունակական գործողության ցուցիչ (Avram 2012), ինչպես օրինակ 3-ում.

- 3) *nafar ziyāda fi irūh madrasa*
մարդ շատ EXIST գնալ դպրոց
Շատ մարդիկ գնում են դպրոց: (Al-Moaily 2008: 81)

Հարավային ու Հարավարևելյան Ասիայից տան սպասավորների ներգաղթը Սաուդյան Արաբիա և Լիբանան հանգեցրել է աշխատանքի ոլորտում ևս մեկ լեզվական տարբերակի ի հայտ գալուն: Լիբանանում շրիլանկացի սպասուհիների ու լիբանան-

Փիջին մադամում որոշակի ներթափանցումներ կան այս կանանց մայրենի լեզվից՝ սինհալերենից, որը հնդարիական խմբի մի լեզու է, որով խոսում է շրիլանկացիների մեծամասնությունը: Հնչյունական ազդեցությունը նկատելի է հետևյալ օրինակներով. արաբերեն *f*-ն արտասանվում է [pf] (այստեղ ներկայացված է *ḥ* նշանով), բառավերջի *-n*-ն կամ *-m*-ն՝ ետնալեզվային ռնգային [ŋ] (այստեղ ներկայացված է *ṃ* նշանով), իսկ էմֆատիկ *t* հնչյունն իրացվում է որպես ռետրոֆլեքսիվ բաղաձայն⁵³ [t]:

Մայրենի լեզվի շարահյուսական կառուցվածքի ազդեցությունն է հավանաբար փիջին մադամում առկա հատուկ առոգանության պատճառը (Bizri 2010: 134-138): Այն արտահայտվում է բարձրացող տոնով, որին հաջորդում են դադար ու իջնող տոն (այստեղ նշված է > նշանով), և ցույց է տալիս թեմա/ռեմա հարաբերությունը, ինչպես օրինակ 7-ում.

7)	<i>bas</i>	<i>ana</i>	<i>rūhi</i>	>	<i>sīde</i>
	բայց	1s	գնալ	PRED	նոր
- Բայց (երբ) ես գնամ (հետ Շրիլանկա). (մենք կգնանք) նոր (տուն) (Bizri 2010: 135)

Փիջին մադամում շատ բազմաձևություններ կան: Որոշ կանայք տարիներ շարունակ մնում են աշխատելու, բայց նրանք ապրում են մեկուսացված կյանքով՝ ունենալով իրենց հայրենակից շրիլանկացիների կամ տանտերերից բացի այլ արաբախոսների հետ խոսելու սահմանափակ հնարավորություններ: Չկա խոսողների համայնք, որը կարող է փիջինը գործածել որպես ընդհանուր հաղորդակցման միջոց: Հետևաբար չկա զարգացում. խոսողները մնում են իմացության ցածր մակարդակի վրա, որքանով թույլ են տալիս իրենց գործատուները, և հազվադեպ են հնարավորություն ստանում բարելավելու իրենց լեզվական հմտությունները: Այն փոքրաթիվ աղջիկները, որոնք աշխատանք են ստանում այլ միջավայրում՝ ավելի ազատ պայմաններով, սովորում են խոսել ավելի լավ, օրինակ՝ չեն կիրառում հրամայականի հիմքով բայաձևեր.

Տեքստ 1. Փիջին մադամ (ըստ Bizri 2010: 175-176)

1.	<i>ana kel yom päyye soboh bakkir rūh päyyik</i>	1. Ամեն առավոտ ես արթնանում եմ առավոտյան, վաղ եմ արթնանում:
2.	<i>sway, esit matbah sūḥi ḥi sāle > gasle sale kalas</i>	2. Հետո գնում եմ խոհանոց, նայում եմ՝ կա՞ն ափսեներ. լվանում-վերջացնում եմ ափսեները:
3.	<i>badēm ana srabi neskaḥe hēke, sāy u neskaḥe</i>	3. Ապա Նեսկաֆե եմ խմում, թեյ կամ Նեսկաֆե:
4.	<i>badēm iso misṭer, rāha istogol hēke</i>	4. Հետո պարոնն է գալիս, դե նա աշխատանքի է գնում:
5.	<i>sāwi ahwe, yane hēk, badēm atik ahwe, badēm huwe rāha</i>	5. Ես սուրճ եմ պատրաստում, այսպես, հետո տալիս եմ սուրճը, հետո նա գնում է:

⁵³ Ռետրոֆլեքսիվ (հետին թեքման) են կոչվում այն բաղաձայնները, որոնց արտասանության ժամանակ լեզվի ծայրը բարձրանում է դեպի քիմքը և մի փոքր թեքվում հետ (ծ.թ.):

16.3. Արաբական փիջիններ

Առևտրային և աշխատանքային ժարգոնները լեզվակիրների և լեզուն նոր սովորողների ընդհանուր հաղորդակցման առանձին դրսևորումներ են. դրանք երբեմն կոչվում են պրոտո-փիջիններ: Բոլոր դեպքերում, դրանք անցողիկ են այն իմաստով, որ գոյություն ունեն այնքան ժամանակ, քանի դեռ կա այն իրավիճակը, որում դրանք կիրառվում են: Չկա խոսողների համայնք, որը գործածում է փիջինը որպես քիչ թե շատ ընդունելի հաղորդակցման միջոց, և կան բազմաթիվ տարատեսակներ՝ պայմանավորված այն պայմաններով, որում նրանք ապրում են, և նորեկների մշտական հոսքով:

Ինչպես նշվեց, դեռևս XI դարում արաբերենի հիմքով առևտրային ժարգոն, ըստ երևույթին, գործածվել է Աֆրիկայում: Ամբողջապես արաբական փիջիններն Աֆրիկայում վկայվում են ավելի ուշ շրջանից: XIX դարավերջին Ռաբիի անունով մի արաբ վաճառականի անվան հետ է ամենայն հավանականությամբ կապվում արաբերենի փիջինացված մի տարբերակի երևան գալը հարավային Չադում, որը հայտնի դարձավ «տուրկու» անունով (Tosco and Owens 1993): Չադը, ըստ ամենայնի, եղել է մի տարածք, որտեղ առևտրային մի քանի լեզուներ են գործածվել, այսպես կոչված, *Բագգարա* գոտում, որը ձգվում է սավաննայով մինչև Չադ լիճ ու Հյուսիսային Նիգերիա (Գլուխ 15, էջ 346): Լեզվի այս տարբերակներից մի քանիսն այս շրջանում կարծես դարձել են կայուն հաղորդակցության միջոց: Ժամանակակից Չադում արաբերենի փիջինացված տեսակները կիրառվում են որպես միջնորդ լեզու հիմնականում քաղաքային կենտրոններում, ինչպիսիք են Նջամենան ու Աբեշեն: Այս փիջինացված տեսակների կողքին կան նաև Չադի արաբերենի տարբերակներ, որոնք առնչվում են Կամերունի ու Նիգերիայի արևմտյան սուդանական արաբերենին (Գլուխ 15, էջ 346):

Տուրկուի ժամանակակից ճյուղավորումը *Arab aná Bongor* կամ Բոնգորի արաբերեն կոչվող տարատեսակն է, որը կիրառվում է Հարավարևմտյան Չադում՝ Բոնգոր քաղաքում (Luffin 2008): Նրա հնչյունական համակարգում կարելի է նշել մի շարք միավորումներ: Բացի սպասելի փոփոխություններից, ինչպիսիք են /h/ > /h/, օրինակ՝ *lahása* – *մինչ այժմ* (արաբերեն *hattā*) և /h/ > /k/, օրինակ՝ *kámsa* – *հինգ* (արաբերեն *hamsa*), *կարելի* է նկատել, որ /f/-ն հաճախ իրացվում է որպես [p] և /t/-ն՝ որպես [d], օրինակ՝ *índi árpú* – *դու գիտես*: Բոնգորի արաբերենում գործածվում են բարձր ու ցածր հնչերանգներ. բարձրերը հիմնականում համապատասխանում են արաբերենի երկար ձայնավորներին: Որոշ բառերում այս հնչերանգը տարբերակիչ է, օրինակ՝ *ána* – *ես*՝ ի տարբերություն *aná* սեռականի ցուցիչի: Եզակի և հոգնակի գոյականները կարող են տարբերակվել հետադրված ցուցիչի միջոցով, որը ծագում է ցուցական դերանունից և ունի նաև որոշյալությունը նշելու գործառույթ, օրինակ՝ *dérib dá* – *ճանապարհը, այս ճանապարհը*, *mér dólda* – *քաղաքապետերը, այս քաղաքապետերը*: Սեռականի ցուցիչը *aná*-ն է, օրինակ՝ *nádum aná sar* – *մարդ Սարա քաղաքից* (բոց.՝ Սարայի մարդ – ծ.թ.):

Ինչպես տեսանք, արաբական առևտրային ժարգոններում կա միայն մեկ բաձն, որն օգտագործվում է բոլոր ժամանակաձևերի ու դեմքերի համար: Բռնգործի արաբերենում առաջացել է նոր տարբերակ. ստատիվ⁵⁴ բայերում, օրինակ՝ *árpu* – *իմանալ*, բուն բայական հիմքն ունի ներկայի լեյայն նշանակություն, մինչդեռ ոչ ստատիվ բայերում, օրինակ՝ *mási* – *գնալ*, այն նշում է անցյալ ժամանակ: Բայերի վերջին տեսակի համար ներկա շարունակականը նշվում է *gáy* ցուցիչով (հավանաբար առաջացել է *gā*՝ *id* – *նստած* բառից), օրինակ՝ *hú mási* – *նա գնաց, hú gáy-mási* – *նա գնում է*: Տարբերակումը բացարձակ չէ, քանի որ *gáy*- ցուցիչը կարող է կիրառվել նաև ստատիկ բայերի հետ, օրինակ՝ *ána gáy-dóru* – *ես ուզում եմ*: Ժխտական նշանակությունն արտահայտվում է նախադասության վերջում կիրառվող *mapí* միավորով, օրինակ՝ *ána gáy-gáta mapí* – *ես չեմ կտրում*:

Արաբերեն փիջինի ամենահայտնի օրինակը Սուդանի Ջուբա քաղաքի արաբերենն է: XIX դարում, երբ եգիպտական, հետագայում անգլո-եգիպտական բանակը փորձեց «խաղաղեցնել» Սուդանը, տեղաբնիկներից բազմաթիվ զինվորներ հավաքագրվեցին Վերին Եգիպտոսում ու Սուդանում: Նրանց թվում էին դինքա, նուեր, շիլլուկ, լուո և նուբա էթնիկ խմբերի երիտասարդներ, որոնց մեծ մասը խոսում էր նեղոսյան (արևելյան սուդանական) լեզուներով: Հավանաբար նուբայի ներկայացուցիչներն այս նորակոչիկների թվում ամենամեծ խումբն էին կազմում: Եգիպտոսի հարավում գտնվող Իդֆու քաղաքի շրջակայքում տեղակայված կայագորային ճամբարներում հաղորդակցության սովորական միջոցը (եգիպտա-սուդանական) արաբերենի փիջինացված ձևն էր, որը կիրառում էին կրտսեր սպայական կազմի ներկայացուցիչները նորակոչիկների հետ իրենց շփումներում: Բանակային ճամբարներում գործածվելու պատճառով այն հայտնի դարձավ բիմբաշի արաբերեն անվամբ (*bimbaši*-ն բանակում կրտսեր սպայական կազմի զինվորական կոչում է): Քանի որ եգիպտական բանակը մինչև 1860 թ. դեռ արաբականացված չի եղել, այս փիջինացված տեսակը, հավանաբար, ծագում է ավելի վաղ արաբական փիջինից, որը դարեր շարունակ կիրառվել է տարածաշրջանի առևտրային շփումներում, մասնավորապես՝ Եգիպտոսի ու Սուդանի միջև ստրուկների առևտրի գործընթացում: 1882 թ. մահդիական ապստամբությունից հետո արաբերենի փիջինացված տարբերակը շարունակեց կիրառվել որպես տարածաշրջանի լինգվա *ֆրանկա*: Այստեղ այն հայտնի դարձավ որպես Ջուբայի արաբերեն (*arabi juba*)՝ Հարավային Սուդանի մայրաքաղաքի անունով, որտեղ այն հաճախ է կիրառվում որպես տարբեր լեզուներով խոսողների հաղորդակցման միջոց:

Փիջինի այս տարբերակի պատմության հետաքրքիր կողմը հարավային Սուդանում դրա հետագա զարգացումն է: XX դարի վերջին տասնամյակներում մայրաքա-

⁵⁴ Stative verbs (անգլ.) – վիճակ, լինելիություն կամ զգացական ընկալման նշանակություն արտահատող բայեր, որոնք, ի տարբերություն ոչ ստատիվ՝ դինամիկ բայերի, ունեն քերականական որոշ սահմանափակումներ (օրինակ՝ չեն կարող կիրառվել շարունակական ժամանակաձևով) (ծ.թ.):

դաքում երկլեզու ամուսնությունների աճը հանգեցրեց Ջուբայի արաբերենը որպես մայրենի լեզու խոսողների խմբի առաջացմանը, որի ներկայացուցիչները խոսում էին այնպիսի կրեոլով, որը շատ առումներով նման էր Ուգանդայում ու Քենիայում գործածվող նուրի արաբական կրեոլին (տե՛ս ստորև): Նրանք աստիճանաբար ավելի շատ էին ծանոթանում գրական արաբերենին և Խարթումի արաբերենին: Ի վերջո, դա կարող էր հանգեցնել Ջուբայի արաբերենի՝ «նորմալ» արաբական բարբառի վերածվելուն:

Մահմուդը (Mahmud 1979) նշում է, որ Ջուբայի արաբերենն ունի միայն մեկ բալաձև, որը գործածվում է կերպային ցուցիչների համադրությամբ, ինչպիսիք են *bi-* կամ *gi-* միավորները (օրինակ 8).

8)	<i>kul</i>	<i>yom</i>	<i>ana</i>	<i>gi-suf</i>	<i>ita</i>
	ամեն	օր	1եգ.	ՇԱՐ.–տեսնել	2եգ.
	Ամեն օր ես տեսնում եմ քեզ (Mahmud 1979: 90)				

Երբ Ջուբայի արաբերենով խոսողները լրատվամիջոցների շնորհիվ առնչվեցին գրական արաբերենին ու Խարթումի արաբերենին և ծանոթացան արաբերենի բայի՝ թե՛ սկզբնադիր, թե՛ վերջադիր դիմային ցուցիչներով խոնարհման հարացույցին, նրանք սկզբում արաբերենի ներկա ժամանակի բայի *ya-*, *ta-*, *na-* դիմային ցուցիչներն ընկալեցին որպես կերպային ցուցիչներ և սկսեցին օգտագործել դրանք Ջուբայի արաբերենի կերպային ցուցիչների փոխարեն կամ դրանց հետ միասին՝ առանց դիմային համաձայնեցման: Մահմուդի նշած օրինակներից մեկում (Mahmud 1979: 187) խոսողը խոսքի մեկ հատվածում կիրառում է *bi-kutubalu*, *ta-kutubalu* և *ya-kutubalu* ձևերը՝ արտահայտության 3-րդ դեմքի հոգնակի թիվը նշելու համար, ինչպես՝ *նրանք հոգ են տանում* (արաբերեն *hud bāl – ուշադրություն դարձրու*): Հետագայում նրանք հասկացան դիմային ցուցիչների դերանվանական գործառնությունը և սովորեցին դրանք ճիշտ գործածել: Տարածմանակա հայեցակետից քննելիս սա նշանակում է, որ նրանք իրենց խոսքում նոր հակադրություն էին մտցրել անցյալ և ներկա ժամանակի բայերի միջև՝ այդպիսով իրենց բարբառը կառուցվածքային առումով նմանեցնելով արաբերենի «նորմալ» բարբառներին:

Ջուբայի արաբերենի այս զարգացումը տեղի է ունեցել հաղորդակցվողների միայն որոշ մասի խոսքում, բայց դա ցույց է տալիս, որ փիջին արաբերենը կարող է կորցնել անցյալ-ներկա տարբերակումը և հետագայում վերականգնել այն՝ լեզվի հեղինակավոր տարբերակի միջամտությամբ: Եթե մենք չիմանայինք այս հաղորդակցվողների լեզվի նախկին կառուցվածքը, հավանաբար նրանց խոսքը կհամարեինք արաբերենի հերթական տարածաշրջանային մի տարբերակ: Իհարկե, 2011 թ. Հարավային Սուդանի անկախացումն ու անգլերենի ընդունումը որպես պաշտոնական լեզու կարող է արգելակել Խարթումի արաբերենի ազդեցության գործընթացը: Քանի որ բնակչության միայն շուրջ 18 %-ն է մուսուլման, գրական արաբերենի շարունակական ազդեցությունը նույնպես այնքան էլ հավանական չէ: Հարավային Սուդանի բազ-

մալեզվության պատճառով (որտեղ խոսվում է ավելի քան 60 լեզու) տեսականորեն Ջուբայի արաբերենը դեռ կարող է ծառայել որպես պետական լեզու և ինքնության նոր ցուցիչ: Թեև Ջուբայի արաբերենով խոսողները մեծ մասամբ երկրորդ լեզվի կրողներ են, ժամանակի ընթացքում այն կարող է դառնալ մայրենի լեզու, հատկապես քաղաքային կենտրոններում, որտեղ խառնամուսնություններն ավելի շատ են: Իհարկե, Ջուբայի արաբերենը որոշակիորեն ընդլայնում է իր տիրույթը՝ կիրառվելով օրինակ, դատական նիստերում (Miller 2007c) և փոփ երաժշտության մեջ:

16.4. Արաբական կրեոլ

Կրեոլացված արաբական փիջինի միակ օրինակը նուրի լեզուն է, որը զարգացել է Ջուբայի արաբերենից: Սուդանում մահդիական ապստամբությունից հետո անգլո-եգիպտական բանակի գերմանացի հրամանատար Ամին փաշան հարավում մեկուսացավ Վերին Եգիպտոսի ռազմակայաններից: Նա որոշեց միանալ անգլիական բանակին Քենիայում և Ուգանդայում, ինչին հետևեցին նուրիացի զինվորներից շատերը, որոնք ի վերջո հաստատվեցին այս բրիտանական գաղութներում: Նրանցից ոմանք ամուսնացան տեղաբնիկ կանանց հետ, որոնք խոսում էին բանտու լեզուներով՝ սվահիլի կամ կիկույու (Քենիայում), և լուգանդա (Ուգանդայում): Այս խառը ամուսնական զույգերի հաղորդակցման լեզուն արաբական փիջինն էր, որը զինվորները սովորել էին Եգիպտոսի բանակային ճամբարներում: Երեխաները, որոնք մեծացան այս ընտանիքներում, սկսեցին կրեոլացնել լեզուն, ինչի արդյունքում ստեղծվեց արաբերենի նոր տեսակ: Զինվորների ամենամեծ էթնիկ խմբի անունով այն հայտնի դարձավ որպես նուրի կամ քի-նուրի (լեզուների անվանումների համար բանտու լեզուներում ընդունված նախածանցով): Այս լեզվով շարունակում է խոսել Ուգանդայում 26000, իսկ Քենիայում՝ 15000 մարդ (ըստ Ethnologue-ի): 1970-ական թվականներին Իդի Ամինի (Idi Amin) կառավարման ժամանակ Ուգանդայի նուրիախոս համայնքը վայելում էր որոշակի հեղինակություն, քանի որ նրանց ռազմական ուժը վարչակարգի հենարանն էր: 1979 թ.՝ Իդի Ամինի պաշտոնանկությունից հետո, նուրիախոսներից ոմանք սկսեցին քայլեր ձեռնարկել իրենց լեզվի պահպանման ուղղությամբ՝ երկրում իրենց հասարակական ու քաղաքական դիրքը պահպանելու համար:

Նուրի լեզվում դրսևորվում են «դասական» կրեոլացված լեզուների շատ առանձնահատկություններ, ինչպիսիք են Զամբիայի անգլերենը կամ Հայիթիի կրեոլը: Նրա հնչույթային համակարգը խիստ փոփոխվել է՝ համեմատած այն սկզբնաղբյուր լեզվի հետ, որից ծագում է, որը, ըստ էության, Վերին Եգիպտոսի բարբառի մի ձև է: Էմֆատիկ բաղաձայնները միաձուլվել են իրենց ոչ էմֆատիկ տարբերակներին. /h/-ն և /ʔ/-ն անհետացել են, /h/-ն և /g/-ն միաձուլվել են ու դարձել /k/: Նուրի լեզվում դասական արաբերենի /q/ և /j/ հնչյունները իրացումները համապատասխանում են լեզվի բուն՝ վերին եգիպտական տարբերակին՝ /g/ և /j/: Բառավերջի բաղաձայնները շատ դեպքերում ընկել են: Մի քանի օրինակով կարելի է ցույց տալ, թե որքանով են նուրի արաբերենի բառերը տարբերվում իրենց արաբական բնօրինակից՝ *rāgi* – *մարդ* (արա-

բերենում *rajul*, եգիպտական արաբերենում՝ *rāgil*), *sondú* – *արկղ* (արաբերենում՝ *ṣandūq*), *sokolá* – *գործեր* (նոր ձևավորված հոգնակի **ṣugūlāt* արաբերենի եզակի *ṣuġl* ձևից): Բազմաթիվ արաբերեն բառեր նուրի լեզվին անցել են որոշիչ հոդի հետ, օրինակ՝ *lāādum* – *նսկոր* (արաբերեն *al-‘aḍm*), *lasía* – *երեկո* (արաբերեն *al-‘aṣiyya*), *lifili* – *փիղ* (արաբերեն *al-fil*):

Նուրի լեզվում նոր զարգացած հատկանիշ է բարձր (H) և ցածր (L) տոների տարբերակումը, ինչպես Բոնգորի արաբերենում (Wellens 2005: 54-55): Հարկ է նշել, որ գերիշխող լեզուն՝ լուգանդան, նույնպես տոնային համակարգ ունի: Նուրի լեզվում տոնի տարբերակումը կարծես ունի նաև քերականական նշանակություն: Ըստ Ուելենսի՝ բայական համակարգում, բացի շեշտից, դեր է խաղում նաև տոնը: Բայի բացարձակ հիմքն ունի շեշտ առաջին վանկի վրա և տարբերակիչ տոնայնություն, օրինակ՝ *kásulu* (HLL) – *լվանալ*: Բայական երեք այլ ձևեր են զարգացել տարբեր շեշտադրումներով և տոնայնությամբ՝ ինֆինիտիվը՝ *kásulu* (HHL), գերունդը՝ *kasúlu* (LHL) և կրավորականը՝ *kasulú* (LLH): Գերունդն ու ինֆինիտիվը կիրառվում են որպես բայանուններ, ինչպես 9 և 10 օրինակներում.

- 9) *wonúsu*LHL *gilibu* *ítokum*
 քննարկել.GERUND լինել դժվար 2p
 Քննարկելը դժվար է քեզ համար: (Wellens 2005: 186)

- 10) *nyerekú* *tím* *ámsuku*HHL *mulódo*
 երեխա լինել մեծ բռնել.INF բրիչ
 Երեխան բրիչը բռնելու համար բավական մեծ է: (Wellens 2005: 191)

Կրավորականի կիրառության օրինակ է 11-ը.

- (11) *dakulú*LLH *íta* *fi* *turá*
 մտնել.PASS 2s մեջ հոդ
 Դու թաղվեցիր (Wellens 2005: 179)

Եթե այս վերլուծությունը ճիշտ է, ապա նուրին բավականին առանձնահատուկ դեպք կարող է լինել կրեոլացված լեզուների շարքում, որոնցում հազվադեպ են առաջանում տոնայնություններ: Մեկ այլ վերլուծությամբ այս դեպքերը մեկնաբանում են շեշտադրման տեսանկյունից՝ տոները համարելով երկրորդական (Gussenhoven 2006):

Նուրիի անվանական ձևերը սովորաբար եզակի-հոգնակիի տարբերակում չունեն, թեև կարծես կա հոգնակիության ցուցիչ՝ *-á*, ինչպես *lájér*, հոգնակին՝ *lajerá* (արաբերեն *al-hajar*) – *քար*: Երբեմն մարդկանց խմբերը նշվում են *nas-* հավաքական նախածանցով, որն առաջացել է արաբերեն *nās* – *մարդիկ* բառից, ինչպես *nas-babá* – *հայրեր* (հավաքական), *nas-yalá* – *երեխաներ* (հավաքական): Ածականները հոգնակի թվով կիրառվելիս երբեմն ավարտվում են *-in*-ով: Մեռականի *ta* ցուցիչն ակնհայտորեն ծա-

գում է Եգիպտոսի արաբերենի *bitā*՝ բառից. այն օգտագործվում է ինչպես գոյականների, այնպես էլ կցական դերանունների հետ (*tái – իս, táki քո, to – նրա, téna – մեր, tákum – ձեր, tóumon – նրանց*):

Ինչպես մյուս կրեոլ լեզուները, նուրիս ևս ունի բայական միայն մեկ ձև, օրինակ՝ *ábinu – կառնուցել* (արաբերեն *banā*), *álabu – խաղալ* (արաբերեն *la ‘iba*), *ángulu – տանել, հեռացնել* (արաբերեն *naqala*), *árija – վերադառնալ*: (արաբերեն *raja ‘a*): Շատ բայերի առաջացման ամենահավանական աղբյուրը արաբերենի հրամայականն է, ինչպես կարելի է տեսնել *gúm – ոտքի կանգնել* բայի օրինակով (դասական արաբերենում անցյալը՝ *qāma*, ներկան՝ *yaqūmu*, հրամայականը՝ *qum*): Բուն բայական հիմքը գործածվում է բոլոր դեմքերի համար, իսկ ոչ ստատիվ բայերի պարագայում լռելյայն ունի անցյալ ժամանակի նշանակություն, որը կարող է ընդլայնվել մի շարք կերպային մասնիկների միջոցով.

rúa – գնալ (< արաբերեն *rāh*, հրամայականը՝ *ruh*),
ána rúa – ես գնացի (անցյալ կատարյալ),
ána bi-rúa – ես կգնամ (ապառնի),
ána gí-rúa – ես գնում եմ (շարունակական),
ána bi-gí-rúa – ես կգնայի (ապառնի շարունակական),
ána kán-rúa – ես գնացել եմ (անցյալ վաղակատար),
ána kán-gí-rúa – ես գնում էի (անցյալ շարունակական),
ána kán-bi-rúa – ես կգնայի (ենթադրական անցյալ):

Ոչ ստատիվ բայերի դեպքում բայի հիմքն ունի ներկա ժամանակի նշանակություն. *kán* մասնիկի հետ այն ցույց է տալիս անցյալ ժամանակ, օրինակ՝ *kán íta féker – դու մտածում էիր* (Wellens 2005: 57):

Շատ բայեր ավարտվում են *-u* վերջավորությամբ, որը կիրառվում է անցողական բայերում, ինչպիսիք են *dúgu – խփել, róbutu – կապել, ákulu – ուտել*, բայց ոչ անանցողականներում, ինչպես՝ *gúm – ոտքի կանգնել*, և *núm – քնել*: Որոշ բայերի պարագայում հակադրություն կա *-u*-ով և առանց *-u*-ի ձևերի միջև, օրինակ՝ *wónusu – ինչ-որ բան ասել, պատմել* և *wónus – խոսել*: Այս վերջավորությունը հավանաբար խնդրի դիրքում իրացված *-hu* դերանվան մնացորդն է, որը վերաիմաստավորվել է՝ դառնալով անցողական բայերի ցուցիչ (Wellens 2005: 337-345):

Նուրի լեզվում զարգացել է «տեղայնացնող» *yá* մասնիկը (հավանաբար առաջացել է արաբերենի *yā* կոչական մասնիկից), որը ծառայում է նախադասության այս կամ այն բաղադրիչն առանձնացնելու կամ ընդգծելու համար, ինչպես օրինակ՝ 12-ում.

12)	<i>mamá</i>	<i>tá-ki</i>	<i>yá</i>	<i>má</i>	<i>gi-dúgu</i>
	մայրիկ	POSS -2s	FOC	NEG	CONT-խփել

Քո մայրը չէր, որ խփում էր քեզ: (Wellens 2005: 237)

Ժխտումն իրականացվում է *má* կամ *mafi* միավորներով, որոնք սովորաբար հանդիպում են նախադասության վերջում, ինչպես Բոնգորի արաբերենում (օրինակ 13)։

- 13) *bé tó-umon kwéis má*
տունն POSS-3p լավ NEG
Նրանց տունը լավը չէ: (Wellens 2005: 251)

Նուբի լեզվի բառապաշարը կառուցված է արաբերենի հիմքի վրա, սակայն պարունակում է մեծ թվով փոխառություններ սվահիլից ու վերջերս յուրացված անգլերենից: Երբեմն հանդիպում են հոմանիշների զույգեր, որոնք վկայում են նուբիախոս և բանտուախոս միջավայրերի միջև սերտ հարաբերության մասին, օրինակ՝ *áseti* (արաբերեն՝ *asad*)/*símba* (սվահիլիում՝ *simba*) – *աշյուծ*, *béda* (արաբերեն *bayḍa*)/*mayái* (սվահիլիում՝ *mayai*) – *ձուլ*, *gemís* (արաբերեն *qamīš*)/*šáti* (սվահիլիում՝ *shati* < անգլերեն *shirt*) – *վերնաշապիկ*: Կա հաճախ հանդիպող մեկ բայ, որը վերցվել է սվահիլիից՝ *wéza* – *կարողանալ*, թեև կա դրա արաբերեն համարժեքը՝ *ágder* (արաբերեն *qadira*)։

Տեքստ 2. Քի-նուբի արաբերեն (ըստ Heine 1982: 50)

1. <i>núbi kúlu má anás ta béle alí úmon fógó dé íla wazée yá já wéledú</i>	1. Նուբիներն այն երկրի բնիկները չեն, որտեղ հիմա գտնվում են՝ բացի ավագներից, նրանք եկան և երեխաներ ունեցան:
2. <i>yalá kamán wéledú, úmon alí kubarín dé mútu, yalá al fádul dé kúlu anási jedidín</i>	2. Երեխաները նույնպես երեխաներ ունեցան. նրանք, ովքեր ծեր էին, մահացան. այն երեխաները, որոնք մնացել էին, բոլորը նոր մարդիկ էին:
3. <i>gén ta núbi, úmon gí gén bakán wái, gén fu kámbi</i>	3. Նուբիների մնալը. մի տեղ են մնում, գյուղում են ապրում:
4. <i>úmon áju bádu, úmon gí lébisí gumási, kánzu, bóuzá tróúz, šátí, kóti ma tóróbús, dé sáfa fi sáfa ta rujalá</i>	4. Նրանք սիրում են իրար, հագնում են շորեր՝ խալաթներ, շապիկներ, վերնաշապիկներ, բաճկոններ ու գլխարկներ: Սա վերաբերում է տղամարդկանց:
5. <i>nuswán gí lébis kurbába, gemís, tób, fi kurá úmon gí lébis borotús ma ndála</i>	5. Կանայք հագնում են քուրբաբա, շապիկներ, վերնազգեստ, ոտքերին հագնում են փայտե կոշիկներ ու սանդալներ:
6. <i>úmon gí másatú rásu, úmon gí gídu adán ma nyangáratu ta kipín ma kisáfu</i>	6. Նրանք հյուսում են իրենց մագերը, ծակում և զարդուրում են ականջն ու քիթը ականջօղերով ու քթի օղակներով:

Լրացուցիչ գրականություն

Արաբերենի հիմքով փիջինների ու կրեոլների հիմնական հետազոտությունները կատարել են Օուենսը (Owens 1996) և Մանֆրեդին և Տոսկոն (Manfredi and Tosco 2013), արաբական փիջինների ու կրեոլների ուսումնասիրության արդիականության մասին տե՛ս Miller (2002): Վերստեյխի (Versteegh 1984)՝ արաբական բարբառների առաջացման մոդելի քննադատական քննության մասին տե՛ս Ferguson (1989), Owens (1989), Diem (1991), Fischer (1995), Holes (1995a: 19–24) և al-‘Ajami (1997), տե՛ս նաև Versteegh (2004):

Թոմասոն և Էլջիբալին (Thomason and Elgibali 1986) քննում են վաղ արաբական առևտրային փիջինի գոյության մասին Ալ-Բաքրիի վկայությունները: Աֆրիկայում իրենց հետ իսլամն ու արաբերենը բերած արաբ առևտրականների գործունեությանն է անդրադարձել Միքելը (Miquel 1975: 127–202), մասնավորապես արաբական առևտրի մասին Արևմտյան Աֆրիկայում տե՛ս Levtzion (2000): Արաբերենի՝ որպես Եթովպիայում կիրառվող առևտրային լեզվի մասին տե՛ս Ferguson (1972), ժամանակակից արաբական առևտրային ժարգոնների մասին Աֆրիկյան եղջյուր թերակղզում տե՛ս Simeone-Senelle (2007): Բեյքերը (Baker 1996) բացատրում է, թե ինչու Կենտրոնական Ասիայում արաբական առևտրային լեզու չի կիրառվել:

Օտարերկրացիների արաբերեն խոսքը հիմնականում մնում է չուսումնասիրված. որոշ տեղեկություններ են հաղորդում Տուեյսին (Tweissi 1990) և Ալ-Շարկաուին (Al-Sharkawi 2010): Բիզրիի (Bizri 2010)՝ փիջին մադամի նկարագրությունը պարունակում է ոչ միայն շրիլանկացի սպասուհիների, այլև լիբանանցի տանտիկիների՝ նրանց դիմելիս կիրառվող խոսքի օրինակներ:

Սաուդյան Արաբիայում ու Օմհի երկրներում օգտագործվող փիջիններն առաջին անգամ նկարագրել է Սմարթը (Smart 1990), ապա՝ Ալ-Մոայլին (Al-Moaily 2008), Նեսը (Naess 2008), Ալ-Ազրակին (Al-Azraqi 2010) և Բաքիրը (Bakir 2010): Ավրամը (Avram 2006–2007) բացահայտել է նավթահանքերում գործածվող ռումինական արաբական փիջինը և հրատարակել կայական *fi* միավորի՝ որպես բայական նշիչի վերաբերյալ ուսումնասիրություն (2012):

«Տուրկու» կոչվող տեսակի մասին տե՛ս Tosco and Owens (1993): Աբեշեում խոսվող Չադի արաբերենը, որը շատերի համար երկրորդ լեզու է, նկարագրել է Ռոթ-Լալին (Roth-Laly 1979): Բոնգորի արաբերենը համառոտ նկարագրել է Լաֆինը (Luffin 2008):

Ջուբայի արաբերենի և քի-նուբիի առաջին համեմատությունը կատարել է Նհիալը (Nhial 1975): Ջուբայի արաբերենը սեղմ նկարագրել է Միլլերը (Miller 2007b), ավելի ընդարձակ՝ Մանֆրեդին ու Պետրոլինոն (Manfredi and Petrollino 2013): Ջուբայի արաբերենի բայական համակարգը վերլուծել է Տոսկոն (Tosco 1995): Մահմուդը (Mahmud 1979) քննել է Ջուբայի արաբերենի տարբերակներն ու Խարթումի արաբերենի ազդեցությունը (տե՛ս նաև Versteegh 1993b): Հարավային Սուդանում լեզվի լեզվաբանական ու սոցիալալեզվաբանական զարգացման վերաբերյալ Միլլերը հրատարակել է հոդ-

վածների շարք (Miller 1985-1986, 1987, 1994, 2007a, c): Հարավային Կորդոֆանի Քաղուզի քաղաքի լեզվական իրավիճակի մասին տե՛ս Manfredi (2013). հեղինակը համեմատում է արաբերենի՝ ոչ լեզվակիրների կողմից խոսվող տեսակները Աֆրիկյան եղջուր թերակղզում և Ջուբայում գործածվող արաբերենի հետ: Բոլոր ուսումնասիրությունները հրատարակվել են մինչև Հարավային Սուդանի անկախացումը՝ 2011 թվականը: Ներկայիս իրավիճակի մասին քիչ տվյալներ կան, տե՛ս Nakao (2012, 2013): Ջուբայի արաբերենի համառոտ բառարան են հրատարակել Սմիթը և Աման (Smith and Ama 2005): Ջուբայի արաբերենով երկար բանավոր մի տեքստ՝ Մանֆրեդիի ամբողջական տառադարձամբ ու մեկնաբանություններով, հասանելի է Աֆրոասիական լեզուների կորպուսում՝ «*Corpus of Afroasiatic Languages*», <http://corpafroas.tge-adonis.fr/>:

Նուբի արաբերենը նկարագրված է Օուենսի դեռևս չհրատարակված ատենախոսության մեջ (Owens 1977): Նուբիի նկատմամբ հետաքրքրություն առաջացավ հիմնականում Հայնեի քերականական նկարագրության առաջին հրատարակությունից հետո (Heine 1982): Որոշ ուսումնասիրությունների առանցքում նուբիի պատմությունն ու ձևավորումն են, ինչպես նաև դրա առնչությունը նրա ենթաշերտերը կազմող լեզուներին (ինչպես Owens 1990), մյուսները լեզուն դիտարկում են ընդհանուր կրեոլային հետազոտությունների տեսանկյունից (տե՛ս Miller 1994):

Բոմբոյում (Ուգանդա) խոսվող նուբիի տարատեսակի ընդարձակ նկարագրությունը՝ Ենթասահարական Աֆրիկայում տարբեր փիջինների վերաբերյալ համեմատական նշումներով, կատարել է Ուելենսը (Wellens 2005), Լաֆինը հրատարակել է քերականական ձեռնարկ (Luffin 2005) և տեքստեր (Luffin 2004):

Գլուխ 17

Արաբերենը որպես համաշխարհային լեզու

17.1. Ներածություն

Կռպիտ հաշվարկով՝ գրեթե 200 միլիոն մարդ որպես մայրենի լեզու գործածում է արաբերենի տարբերակներից մեկը: Սակայն արաբերենի գործածության տիրույթը չի սահմանափակվում միայն արաբախոս տարածագոտու սահմաններով: Պատմության ընթացքում արաբախոսները հաճախ են շփվել այլ լեզուներով խոսողների հետ՝ ազդելով նրանց լեզվի բառապաշարի և նույնիսկ ձևաբանական կառուցվածքի վրա: Այն իրավիճակներում, երբ շփվում են երկու տարբեր լեզվակիրներ, ազդեցության ուղղությունն ու բնույթը որոշվում է տվյալ լեզուների հարաբերական հեղինակությամբ և դրանց համակեցության պատմությամբ: Այնտեղ, որտեղ արաբերենը գործածվում է որպես փոքրամասնության լեզու, և որտեղ մեկ այլ լեզու է հեղինակավոր, այն կրում է ընդունող երկրի լեզվի ազդեցությունը թե՛, այսպես կոչված, լեզվական կղզյակներում, թե՛ արտագաղթի գործընթացում (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 15): Բայց որպես միջազգային լեզու՝ այն իր հերթին ներգործել է իր ազդեցության տիրույթում գտնվող այլ լեզուների վրա Աֆրիկայի շատ շրջաններում, Թուրքիայում, Իրանում, Հարավային ու Հարավարևելյան Ասիայում:

Այս տարածաշրջաններում իսլամը հաստատվել էր որպես նոր կրոն, սակայն արաբների լեզուն չէր փոխարինել տեղական լեզվին, ինչպես տեղի էր ունեցել կենտրոնական շրջաններում: Օրինակ՝ ֆարսին (նոր պարսկերենը) ի սկզբանե եղել է Սասանյան կայսրության ծայրամասային շրջաններից մեկի լեզուն, որը նաև կոչվում էր դարի, մինչդեռ պաշտոնական լեզուն միջին պարսկերենն էր (պահլավերենը): Իսլամական նվաճումների առաջին դարերի ընթացքում ստորադասվելով արաբերենին՝ պահլավերենը շարունակեց գործածվել մինչև IX դարը, բայց X դարում փոխարինվեց ֆարսիով՝ որպես Իրանի պետական լեզու Սամանյանների դինաստիայի օրոք (տե՛ս վերևում, էջ 98-ից): Նվաճումների սկզբից ֆարսին կիրառվել է որպես կրոնական ուսուցման լեզու այն դավանափոխների համար, որոնք (դեռևս) չէին տիրապետում արաբերենին, և, հետևաբար, զարմանալի չէ, որ այն դարձավ դեպի է՛լ ավելի արևելք կրոնական ուղերձը փոխանցող լեզուն: Ասիայում արաբերենի դերը սահմանափակված էր միայն Ղուրանի լեզու լինելով. արաբական շատ փոխառություններ միջին պարսկերենի միջոցով են անցել տեղական լեզուներ, ինչպիսիք են ուրդուն և ինդոնեզերենը:

Բոլոր իսլամական երկրներում արաբերենի ազդեցությունը հսկայական է իսլամի լեզվական խիստ առանձնահատուկ բնույթի պատճառով: Թեև գործնականում տեղական լեզուներն էին կիրառվում կրոնական ուսուցման և նույնիսկ Ղուրանի ընթերցումների համար, շատերը կարծում էին, որ այն չի կարող թարգմանվել (տե՛ս վերևում, Գլուխ 5, էջ 96-ից), և որ նրանք, ովքեր իսլամ են ընդունել, պետք է սովորեն դրա լեզուն: Շարքային հավատացյալները, եթե նույնիսկ չէին սովորել ճիշտ խոսել արաբերեն, մեծ ակնածանքով էին վերաբերվում Ղուրանի արաբերեն տեքստին: Բոլոր երկրներում, որտեղ իսլամը գերիշխող կրոն է, կրոնական ուսուցումը միշտ ներառում է արաբերենով որոշակի հատված: Նույնիսկ երբ տեքստի ուսուցման ու մեկնաբանման մեծ մասն իրականացվում է տեղական լեզվով, երեխաները սովորում են տեքստը քիչ թե շատ ճիշտ արտասանել կամ գրել՝ հաճախ առանց իրապես հասկանալու: Որոշ երկրներում գոյություն ունի Ղուրանի դպրոցների մի ամբողջ ցանց, որտեղ առաջարկվում է արաբերենով ուսուցում: Լեզվաբանորեն արաբերենի՝ որպես կրոնական լեզվի ներկայությունն ամենից առաջ տեսանելի է բառապաշարում, որտեղ արաբերեն բառերը շատ են: Լեզուներից շատերում կարելի է առանձնացնել արաբական բառամթերքի երկու շերտ: Առաջին շերտը իսլամի տարածման ժամանակաշրջանի սկզբնական փոխառություններն են. դրանք սովորաբար ամբողջությամբ ինտեգրվել են լեզվի բառապաշարում: Երկրորդ շերտը ուսուցման գործընթացում կիրառվող փոխառություններն են, որոնք վերջերս ներմուծել է գիտական վերնախավը՝ նպատակ ունենալով որոշ չափով պահպանել բուն արաբական արտասանությունը:

Չափազանց սահմանափակող կլիներ արաբերենի ազդեցությունը պայմանավորել բացառապես կրոնական գործոնով: Աշխարհի շատ վայրերում արաբերենն ապահովում էր և դեռ ապահովում է հասանելիություն այնպիսի գիտելիքի, որն այլ կերպ հասանելի չէ: Սվահիլիի գիտական ավանդույթը, որը ծաղկում ապրեց XVIII-XIX դարերում Արևելյան Աֆրիկայի մերձափնյա Լամու և Պատե քաղաք-պետություններում, ձևավորեց խառը գրական մշակույթ, որտեղ արաբական աղբյուրները ծառայում էին որպես սվահիլիով գրական գործերի ստեղծման մոդելներ: Ներկայումս Արևմտյան Աֆրիկայի ուսանող երիտասարդները ձգտում են բարելավել արաբերենի իրենց իմացությունը, որովհետև դա նրանց հնարավորություն է տալիս օգտվելու գրավոր աղբյուրների շատ ավելի ընդգրկուն ցանկերից, քան *մեղրեսներ*ի ուսումնական սահմանափակ ծրագրով կարող է նրանց տրամադրվել:

Արաբերենի՝ որպես գիտության ու կրոնի լեզվի հենց այս դերի պատճառով է, որ արաբական գիրը հաճախ գործածվել է տեղական լեզուներն «այբբենականացնելու» համար: Խոշոր «իսլամական» լեզուները, ինչպիսիք են պարսկերենը, թուրքերենը, մալայերենը, սվահիլին և ուրդուն, գրվել են արաբական հարմարեցված այբուբենով, որը որոշ դեպքերում փոխարինել է գոյություն ունեցող գրային համակարգին: Պարսկերենը, օրինակ, նախկինում գրվում էր պահլավական գրով, բայց երբ ֆարսին դար-

ձավ տարածաշրջանի նոր մշակութային լեզուն, արաբական գիրն ընտրվեց որպես այն գրի առնելու միջոց:

Աֆրիկայում բազմաթիվ լեզուներ որպես գրելու առաջին միջոց ընդունեցին արաբական գիրը: Այս գրային համակարգերը հավաքականորեն հայտնի դարձան որպես *աջամի* (*ajami*) (< արաբերեն *ʿaʿjamī* - *օտար, ոչ արաբական*): Բոլորովին այլ հնչյունական կազմ ունեցող լեզուների համար արաբերեն գրի կիրառումը հանգեցրեց մի շարք, երբեմն շատ հնարամիտ, հարմարեցումների: Այսպես, օրինակ, ուրդու լեզվի ռետրոֆլեքսիվ (հետին թեքման – ծ.թ.) բաղաձայնները ներկայացված են իրենց արաբական համարժեքների վրա փոքր վերտողային *ṭāʾ* տառի միջոցով, նույնկերպ ուրդուի շնչեղ բաղաձայններին գրության մեջ հաջորդում է *hāʾ* տառը: Շատ հարմարեցումներ կատարվել են տարորոշիչ կետերի փոփոխությամբ, օրինակ՝ *bāʾ*-ն երկու կետով արտահայտում է հաուսա լեզվի պայթական ետնալեզվային [b] հնչյունը, իսկ *fāʾ*-ն երեք կետով՝ քրդերենի [v] հնչյունը: Շատ ավելի հնարամիտ միջոցներ են պետք եղել ձայնավորներն արտահայտելու համար, որոնք արաբերենում միայն երեքն են: Այս խնդիրը լուծելու եղանակներից մեկը ձայնավոր նշանների համակցություններ գործածելն է: Այսպես, արաբատառ աֆրիկաանսում *ǧaṣṣḥa-ṣaṣra* համակցությունն օգտագործվում է /e/ ձայնավորի համար (Davids 2011: 180-188): Աֆրիկյան լեզուներում այսպես կոչված *warš* կետը հաճախ օգտագործվում է /e/ ձայնավորն արտահատելու համար, ինչպես, օրինակ, տուարեգերենում (Kossmann and Elghamis 2014): Այս ենթատողային կետը, որն այդպես է անվանվել Ղուրանի ընթերցող Ուարշի (մահ. 197/812) պատվին, գալիս է մադրիբյան գրավոր ավանդույթից, որտեղ այն կիրառվում էր Ղուրանի ձեռագրերում /a/ ձայնավորի արտասանական փոփոխությունը (*ʾimāla*) դեպի [æ] նշելու համար:

Արաբերենն ու արաբական գիրը նպաստել են գրագիտության զարգացմանը, երբեմն նույնիսկ ժողովրդախոսակցական լեզվի վերածմանը գրական լեզվի: Հարավային Աֆրիկայում ներգաղթյալ մուսուլմանները, որոնց մեծ մասը գալիս էր Հարավային կամ Հարավարևելյան Ասիայից, սկսեցին կրոնական ուսուցման համար նյութեր գրել Բարեհուսո հրվանդանի գաղութի խոսակցական լեզվով՝ աֆրիկաանսով՝ կիրառելով արաբական գիրը: Սա սկիզբ դրեց արաբատառ աֆրիկաանսով մի ամբողջ գրականության, որը հայտնի է դարձել արաբա-աֆրիկաանս անվամբ: Աֆրիկաանս լեզվի նորմավորումը պետք է վճռորոշ դեր խաղար նրա՝ որպես պաշտոնական լեզվի զարգացման գործում, քանի որ մինչ այդ աֆրիկաանսը պարզապես խոսակցական լեզու էր, որը չունեւ գերիշխող գրական լեզվի՝ հոլանդերենի հեղինակությունը:

Այս գլխում մենք կանդրադառնանք լեզուների համակցության տարբեր դրսևորումներին այն շրջաններում, որտեղ արաբերենը չդարձավ գերիշխող լեզու, ինչպես նաև այդ լեզվական շփումների ազդեցությանը տեղաբնիկների լեզվի վրա:

17.2. Արաբերենն Ալ-Անդալուսում

711 թ. Պիրենեյան թերակղզու զգալի մասը գրավելուց հետո, արաբներն անմիջականորեն առնչվեցին արաբական Իսպանիայի (Ալ-Անդալուսի) ռոմանախոս բնակչության հետ, ինչը պետք է տևեր մինչև 1492 թ.՝ մինչև թերակղզու վերջնական վերանվաճումը հյուսիսի քրիստոնեական թագավորությունների կողմից: Որոշ հետազոտողների կարծիքով այս երկարատև շփման ընթացքում արաբերենը փոխարինեց արաբական տիրապետության տակ գտնվող շրջանների բնակչության մայրենի ռոմանական լեզվին: Ժամանակակիցներից մեկը՝ IX դարում ապրած Պաուլուս Ալվարուսը Կորդովայից, դժգոհում է, որ իր ժամանակի քրիստոնյա երիտասարդներն ավելի շատ հետաքրքրված էին արաբական պոեզիայով, քան ռոմանական լեզվի իմացությամբ (Wright 1982: 156-157): Մյուսների կարծիքով արաբերենը երբեք դուրս չի մղել ռոմանական լեզուն որպես խոսակցական լեզու, և նույնիսկ լատիներենն է շարունակել գործածվել որպես մշակութային լեզու: Անշուշտ, թերակղզում կան ռոմանական լեզվի գործածության հետքեր արաբների տիրապետության շրջանի ողջ ընթացքում, սակայն 1085 թ., երբ կաստիլիացիները գրավել են Տոլեդոն, դրա նշանակությունը նվազել է այն շրջաններում, որոնք մնացել էին արաբների վերահսկողության տակ, հատկապես XII դարում Ալ-Մորավիդների և Ալ-Մոհադների արշավանքներից հետո: Այնուհանդերձ, իսլամական գերիշխանության ողջ ընթացքում, ըստ ամենայնի, զգալի չափով երկլեզվություն եղել է: *Ջաջալ* ժանրի բանաստեղծները, ինչպիսին է Իբն Կուզմանը (Ibn Quzmān, մահ. 555/1160), գործածել են բարբառ, իսկ *մուվաշշահ* ժանրի ստեղծագործությունների կրկնատողերում (*jarcha*, արաբերեն *harja*) նույնիսկ կա ռոմանական լեզվով հատված, ճիշտ այնպես, ինչպես արևելյան այս ժանրի բանաստեղծներն էին օգտագործում ժողովրդական լեզուն իրենց բանաստեղծություններն ավարտելիս: Այդպիսի մի *jarcha*-ի հետևյալ օրինակում խոսակցական արաբերենն ու ռոմաներենը կիրառված են խառը՝ ոճական նպատակներով (Zwartjes 1997: 264).

álba díya esta díya / díya d-al- 'anšara ḥáqqa
bestiréy mew al-mudabbáj / wa-nišúqq ar-rumḥa šáqqa
 Սպիտակ օր է այս օրը / սուրբ Հովհաննեսի օրը, իրոք,
 Ես կհագնեմ դիպակե հագուստս / և կկոտրեմ նիզակը:

Այս բանաստեղծության մեջ *álba* – *սպիտակ* և *díya* – *օր* բառերը ռոմանական են, ինչպես նաև՝ *bestiréy* – *ես կհագնեմ* բայաձևը և *mew* – *իմ* դերանունը, բանաստեղծության մնացած մասն արաբերեն է:

Մինչև *Ռեկոնկիստայի* ավարտը՝ 1492 թ. գոյատևած Գրանադայի փոքր թագավորության տեղական բարբառը պարունակում էր մեծ թվով ռոմանական փոխառություններ, ինչպես մեզ հայտնի է Պեդրո դե Ալկալայի նկարագրությունից, որը 1505 բառ պարունակող իր բառարանում թվարկում է այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են *xintilla* – *կայծ* (իսպաներեն *centella*), *banq*, հոգնակին՝ *bunúq* – *թախտ* (իսպաներեն *banco*),

cornéja «ագռավ» (իսպաներեն *corneja*)՝ արաբական հոգնակիի՝ *caránic*, և փոքրացուցիչ-փաղաքշական *coráyneja* ձևերով:

Արաբները ռոմանական ժողովրդախոսակցական լեզուն անվանել են *lisān al-‘Ajam* կամ *‘Ajamiyya* «օտարների, ոչ արաբների լեզու», իսկ ասիմիլացված երկլեզվակիրներին՝ *musta‘ribīn*, «նրանք, ովքեր նմանվել են արաբներին» (այստեղից էլ նրանց անվանումը՝ իսպաներեն *Mozárabes*): Երբ այս մարդիկ գրի առան իրենց սեփական ռոմանական լեզուն, նրանք գործածեցին արաբական գիրը. գրականությունը, որով պահպանվել է նրանց բարբառը, հաճախ կոչվում է *aljamiado* (< *al-‘ajamiyya*): Արաբատառ ռոմանական տեքստերի մեկ այլ կորպուս կա՝ մորիսկների (*Moriscos*) գրականությունը. նրանք այն մուսուլմաններն էին, որոնք մնացին Ռեկոնկիստայից հետո և 1525 թ. պարտադրված քրիստոնեություն ընդունեցին, մինչև իրենց վտարումը թերակղզուց (1609 թ.): Արաբական գրի օգտագործումը չի նշանակում, որ նրանք գիտեին արաբերեն. ամենայն հավանականությամբ նրանց մի մասը միալեզու ռոմանախոս էր:

Արաբների լեզվական գերիշխանության դարերն ազդել են նաև ռոմանական լեզվի վրա: Իսպաներենում արաբական փոխառությունների ընդհանուր թիվը հասնում է մոտ 4000-ի, դրանք առնչվում են գրեթե բոլոր ոլորտներին, բայց հատկապես շատ են ռազմական (*alcázar* – *ամրոց* < արաբերեն *qasr*, *almirante* – *ադմիրալ* < արաբերեն *‘amīr*), գյուղատնտեսության (*albaricoque* – *ծիրան* < արաբերեն *barqūqa*, որն էլ իր հերթին հունարենից է՝ *praikokkia* < լատ. *praecoquum*), առևտրի (*aduanā* – *մաքսատուն* < արաբերեն *dīwān*, *almacén* – *պահեստ* < արաբերեն *maḥzan*) և շինարարության (*albañil* – *քարտաշ* < արաբերեն *bannā*) ոլորտի փոխառությունները: Փոխառությունների մեծ մասը գոյականներ են, որոնք հիմնականում փոխառված են արաբերենի *al-* հոդի հետ, սակայն կան արաբական ծագում ունեցող որոշ ածականներ (օրինակ՝ *mezquino* < արաբերեն *miskīn* – *աղքատ*, *gandul* – *ծույլ* < արաբերեն *ǧandūr* – *պճնամուկ*, *azul* – *կապույտ* < արաբերեն *lāzuward* – *լազուր*, *լաջվարդ*): Նույնիսկ կան քանի բայեր, որոնք փոխառվել են արաբերենից, օրինակ՝ *halagar* – *շոյել* (< արաբերեն *ḥalaqa* – *սափրել*): «Այսինչ-այնինչը, ոմն մեկը» նշանակությամբ երկու իսպաներեն բառեր արաբական ծագում ունեն՝ *fulano* (< արաբերեն *fulān*) և *mengano* (< արաբերեն *man kāna* – *ն՛վ էր*), իսկ իսպաներենի *ojalá* – *տա Աստված* ձայնարկությունը ծագում է արաբերենի *wašallāh*-ից: Կա ածանցի փոխառման մեկ օրինակ՝ *-í* ածանցը, որն իսպաներենում որոշակի կիրառություն է գտել. այն հանդիպում է *baladí* – *աննշան*, *անկաքնոր* փոխառության մեջ (< արաբերեն *baladī* – *գյուղական*), բայց օգտագործվում է նաև իսպաներեն բառերում, օրինակ՝ *alfonsí* – *Ալֆոնսո թագավորին պատկանող*: Այնուամենայնիվ, իսպաներենում արաբերենի շարահյուսական ազդեցության մասին քիչ փաստեր կան: Հավանաբար *hasta* – *նույնիսկ*, *մինչև* շաղկապը վերցված է արաբերեն *ḥattā*-ից: Իմաստային առումով, արաբական ազդեցությունը կարելի է տեսնել Աստծո անունը պարունակող իսպաներեն բազմաթիվ արտահայտություններում:

Իսպանիայից մեծաթիվ արաբերեն բառեր են անցել Արևմտյան Եվրոպայի այլ երկրներ: Վերևում տեսանք (Գլուխ 1, էջ 1-ից), որ միջնադարում արաբերենը համարվում էր գիտության լեզու ոչ միայն Ալ-Անդալուսում, այլև Արևմտյան Եվրոպայի համալսարաններում: Տոլեդոյի անկումից հետո մաթեմատիկայի, բժշկության, արքիմիայի և աստղագիտության վերաբերյալ արաբական շատ տեքստեր թարգմանվեցին լատիներեն, և այդ ընթացքում մի շարք արաբական տեխնիկական եզրույթներ փոխառվեցին հենց իրենց ձևով: Օրինակ՝ մաթեմատիկայում եվրոպական լեզուների մեծ մասը վերցրել է *ալգորիթմ* բառը, որն առաջացել է Ալ-Խորեզմիի անունից (մահ. մոտ 232/850), որի «*al-Jabr wa-l-muqābala*» (*վերականգնում և համեմատում*) գրքից առաջացավ *algebra* եզրույթը: Աստղագիտության մեջ այնպիսի եզրույթներ, ինչպիսիք են *almanac* (< *al-manāḥ* – *համաստեղության դիրք*), *azimuth* (< *as-samt* – *ընթացք, ուղղություն*), *zenith* (< *samt ar-ra's* – *զենիթ* (երկնքի այն կետը, որն ուղղահայաց գտնվում է դիտողի գլխավերևում)), *nadir* (< *naḍīr* – *նադիր* (զենիթի հակառակ կետը)), և շատ աստղերի անուններ, ինչպիսիք են *Betelgeuse* (Բեթելգեյզ < *bayt al-Jawzā'* – *Երկվորյակ*) և *Aldebaran* (Ալդեբարան < *ad-Dabarān* – *հետևողը*), ծագում են արաբերենից: Բժշկության մեջ լատիներեն եզրույթներից շատերը, որոնք դեռևս արդիական են, արաբական եզրույթների բառապատճենումներ են, որոնք կիրառվել են հունական աղբյուրներում. այսպես, օրինակ, *retina* (ցանցաթաղանթ) և *cornea* (եղջերաթաղանթ) բառերը արաբերեն *šabakiyya* և *qarniyya* բառերի բառապատճենումներն են, ոչ թե հունարեն *amphiblēstroeidēs* և *keratoeidēs* եզրույթների ուղիղ թարգմանությունները:

Իսպանիան, սակայն, եվրոպական լեզուներում արաբական փոխառությունների միակ աղբյուրը չէր: Կային այլ ուղիներ, որոնցով դրանք կարող էին հասնել Եվրոպա, հիմնականում՝ Իտալիայով կամ արաբական Սիցիլիայով կամ Վենետիկի ու Ջենովայի առևտրականների միջոցով: Որոշ դեպքերում բառի հնչյունական կազմը մատնում է նրա՝ իսպանական կամ իտալական ծագում ունենալը: Իտալականացված փոխառությունները սովորաբար վերցվել են առանց հոդի, իսկ իսպաններենում դրանք հաճախ փոխառվել են հոդի հետ միասին: Համեմատեք, օրինակ, իտալերեն *carciofo* (հյուսիսիտալական *articiocco*)/իսպաներեն *alcachofa* – *արտիճուկ* (< արաբերեն *ḥaršūf*), *cotone/algodón* – *բամբակ* (< արաբերեն *quṭn*), *zucchero/azúcar* – *շաքար* (< արաբերեն *sukkar*) գույգերը: Այս երեք օրինակների դեպքում եվրոպական մյուս լեզուները բառը վերցրել են իտալերենից:

17.3. Արաբերենն Աֆրիկայում

Արաբերենը որպես մայրենի լեզու լայն տարածում ունի Աֆրիկայում՝ ոչ միայն Մադրիբում ու Եգիպտոսում, այլև ենթասահարական շրջաններում և Արևելյան Աֆրիկայում: Մի կողմ թողնելով նուրի լեզվի հատուկ դեպքը Ուգանդայում ու Քենիայում (տե՛ս Գլուխ 16)՝ արաբերենը շատերի մայրենի լեզուն է Սուդանում և Չադում, ինչպես նաև Նիգերիայի ու Նիգերի որոշ փոքրամասնությունների համար (տե՛ս

Գլուխ 15, էջ 346): Նույնիսկ այն վայրերում, որտեղ արաբերենը երբեք չի փոխարինել տեղական լեզուներին, զգալի ժառանգություն է թողել առևտրային ցանցերի միջոցով, որոնք արաբները ստեղծել էին ամբողջ մայրցամաքում: Իսլամի տարածումն իր ազդեցությունը թողեց մայրցամաքի հյուսիսային հատվածի շատ մշակույթների վրա, ինչի արդյունքում հարյուրավոր փոխառություններ արվեցին կրոնի, մշակույթի ու գիտության ոլորտներում:

Իսլամի և արաբերենի տարածումն Աֆրիկայում հիմնականում տեղի ունեցավ այն բացահայտելու և շահագործելու նպատակին ծառայող երկու երթուղիներով: Դրանցից մեկը Նեղոսի երկայնքով էր, մինչև Սուդան, և այնտեղից դեպի արևմուտք՝ Սահարա անապատի և անտառագոտու միջև ընկած սավաննայի երկայնքով՝ այն տարածքով, որն արաբներին հայտնի էր որպես *bilād as-Sūdān* – *սևերի երկիր*: Մյուս երթուղին անցնում էր Սահարայի ճանապարհներով դեպի հարավ: Տարածվելով սավաննայի գոտու երկայնքով՝ արաբները կապեր հաստատեցին հաուսախոս ժողովրդի հետ: Հաուսան, որը սովորաբար համարվում է աֆրասիական լեզուների ենթաճյուղ, Նիգերի ու Նիգերիայի իր հիմնական կենտրոններից որպես *լինգվա ֆրանկա* տարածվել է Կենտրոնական Աֆրիկայի շատ շրջաններում: Արաբների և հաուսախոսների առնչությունների պատմությունն արտացոլված է նրանց լեզու անցած արաբական փոխառությունների կառուցվածքում: Արևմտյան Սուդանում հաուսա լեզվով խոսողները փոխառել են արաբերենից, ինչպես Արևմտյան Աֆրիկայի այլ լեզուներով խոսողները. հաուսայի միջոցով արաբական այս փոխառությունները սկսել են լայնորեն շրջանառվել, օրինակ, կանուրի, բամբարա և ֆուլֆուլդե լեզուներում: Սուդանում հաուսախոսների մի մեծ խումբ ապրում է արաբախոս միջավայրում: Նրանք լիովին երկլեզու են դարձել, և նրանց խոսքում շատ են լեզվական միախառնման դրսևորումները:

Բառերի ամենահին խմբերը, որոնք փոխառվել են Արևմտյան Աֆրիկայում, ամբողջությամբ ինտեգրված են լեզվի կառուցվածքում և բավականին հարմարեցված են հնչյունական համակարգին: Արաբերենի /b/ հնչյունը փոխարինվել է /f/-ով (օրինակ՝ *littaafii*, հոգնակին՝ *littātāafay* – *գիրք* < արաբերեն *kitāb*), քմային ու կոկորդային հնչյունների մեծ մասն անհետացել է (օրինակ՝ *lābaarii*, հոգնակին՝ *lābāaruu* – *նորություններ* < արաբերեն հոգնակին՝ *ahbār*, *maalāmii*, հոգնակին՝ *maalāmaa* – *կրթված մարդ* < արաբերեն *mu‘allim*): Բերված օրինակներից երևում է նաև, որ արաբերենից արված վաղ փոխառություններում գրեթե միշտ առկա է հոդը, և այս բառերի համար կիրառվում է հաուսայի հոգնակիի կազմությունը: Արևմտյան Աֆրիկայի հաուսա լեզվում արաբերենից անցած բոլոր վերջին փոխառությունները կրոնի կամ իսլամական գիտությունների ոլորտից են և շատ ավելի մոտ են բնօրինակ ձևին, օրինակ՝ *nahawū* – *քերականություն* (< արաբերեն *nahw*): Եթե դրանք հոդ ունեն, ապա այն ունի *‘al* ձևը՝ խոսակցականի *il-*, *l-*, *li-* ձևերի փոխարեն, օրինակ՝ *ālaadāa* – *սովորույթ* (< արաբերեն *‘āda*), *ālhajjī* – *ուխտագնաց* (< արաբերեն *hajj*), *ālbarkāa* – *օրհնություն* (< արաբերեն *baraka*): Կրոնագետների շրջանում միտում կա նույնիսկ ավելի հին փոխառություններն ար-

տասանել արաբական հնչմանը մոտ, օրինակ՝ արաբերենի /d/ հնչյունի /d/ արտասանությունը փոխարինելով /z/-ով: Հաուսայում արաբական փոխառությունների մեծ մասը գոյականներ են, բայց կան նաև մի քանի շաղկապներ, ինչպես՝ *in*, *idan* – *էթե* (< արաբերեն *ʿin*, *ʿidan*), *sabdo dà* – *քանի որ* (< արաբերեն *sabab* – *պատճառ* + հաուսայի *dà*) և *lookàcii dà* – *էրբ* (< արաբերեն *al-waqt* – *ժամանակ* + հաուսայի *dà*):

Սուդանում արաբերենի հետ հաուսայի լեզվական առնչությունը երևան է հա- նում լեզվական խորը միախառնման արդյունքները: Այստեղ արաբերենի գոյական- ները միշտ փոխառված են առանց հոդի, իսկ բայերը, որոնք կազմում են ընդհանուր փոխառված բառապաշարի գրեթե 1/5 մասը, ամբողջությամբ ինտեգրվել են հաու- սայի բայական կառուցվածքում (Abu-Manga 1999), օրինակ՝ *halàkaa* – *նշնչացնել* (< արաբերեն *halaka*), *sàllamàa* – *ողջունել* (< արաբերեն *sallama*), *kàràntáa* – *կարդալ* (< արաբերեն *qaraʿa*): Այս ինտեգրումը վերաբերում է նույնիսկ բայի տոնային կառուց- վածքին. արաբերենում շեշտված վանկերն արտասանվում են բարձր տոնով, իսկ ան- շեշտ վանկերը՝ ցածր, թեև իրական կանոնները բավականին բարդ են: Արևմտյան Աֆրիկայի հաուսայում բայական միավորներ նույնպես երբեմն փոխառվել են, բայց սովորաբար որպես *yi* – *անել* բայով անվանաբայական հարադրություններ, օրինակ՝ *yi kàràatuu* – *կարդալ* (< արաբերեն *qirāʿa* – *ընթերցում*):

Աֆրիկայի արևելյան ափերին Հարավային Արաբիայի և Օմանի առևտրականնե- րը կապեր էին հաստատել ափամերձ շրջանների՝ սվահիլիախոս բնակիչների հետ: «Սվահիլի» անունը ծագել է արաբական *sawāhil* – *ափեր* բառից, և կիրառվել է բանտու լեզուներով խոսող այն ժողովուրդների համար, որոնք Աֆրիկայի արևմուտքից հասել էին արևելյան ափ՝ բնակություն հաստատելով Սոմալիի ու Մոզամբիկի միջև ընկած շրջաններում մոտ 1000 թ.՝ մոտավորապես այն նույն ժամանակահատվածում, երբ այստեղ եկան իրենց գործունեության աշխարհագրությունն ընդլայնող մուսուլման առևտրականները: Ափի երկայնքով ստեղծվել էին մի շարք բնակավայրեր ու քաղաք- պետություններ, որոնցում առևտրային գործարքներ էին կնքվում վաճառականների և բանտուախոս բնակիչների միջև: Զանգիբարի Օմանյան դինաստիան, որը սկսած XVII դարից իր ձեռքն էր վերցրել ոլորտի կառավարումը, սվահիլիախոս առևտրա- կաններին դրդում էր ներքին շրջաններից գտնել-բերել փողոսկր ու ստրուկներ, ինչի արդյունքում XIX դարում սվահիլիի տարածման ալիքը հասավ ծայր արևմուտք՝ մինչև Զաիր:

Արաբախալամական ու սվահիլիական մշակույթների միջև ակտիվ շփումները հանգեցրին սվահիլի լեզվով գրական ավանդույթի զարգացմանը, որի ամենավաղ նմուշները ստեղծվել են XII դարում: Լեզուն գրի էր առնվել արաբական նիշերով և ծառայում էր որպես կրոնական ու աշխարհիկ մեծածավալ գրականության ստեղծ- ման միջոց: Գաղութատիրության շրջանում անգլերենի ազդեցությունը մասամբ փո- խարինեց արաբերենին: Որոշակի լարվածություն կար ափամերձ բնիկ սվահիլիա- խոս բնակչության, որը մուսուլման էր և գերադասում էր արաբերենը՝ որպես մշա- կութային ու լեզվական փոխառությունների աղբյուր, և ներքին շրջանների՝ որպես

կանոն ոչ մուսուլման բնակչության միջև, որի համար սվահիլին միայն համընդհանուր հաղորդակցման լեզու էր: Վերջիններս դժգոհ էին ոչ վաղ անցյալի Օմանյան գերիշխանությունից և դիմադրում էին արաբական ազդեցությանը՝ փոխարենը նախընտրելով անգլիականը: 1890 թ.՝ Հելգոլանդի պայմանագրից հետո, երբ Զանգիբարի սուլթանությունը դարձավ բրիտանական պրոտեկտորատ, արաբերենին այստեղ և Արևելյան Աֆրիկայում շատ ոլորտներում փոխարինեցին անգլերենն ու սվահիլին: Զանգիբարում արաբերենը մնաց առաջին պաշտոնական լեզուն մինչև 1964 թվականի հանրապետական հեղափոխությունը, և նույնիսկ դրանից հետո այն շարունակեց զգալի դեր խաղալ կրթության ոլորտում: Արևելյան Աֆրիկայի մնացած շրջաններում (Քենիա, Տանզանիա, Ուգանդա), չնայած նրան, որ բնակչության շուրջ կեսը մուսուլման է, արաբերենի իմացությունը սովորաբար սահմանափակվում է Ղուրանի ուսուցմամբ, այսպես կոչված, *chuo* (հոգնակին՝ *vyuo*) դպրոցներում, և հազիվ թե որևէ մեկն ունենա լեզվի ակտիվ իմացություն:

Հին գաղափարներ կրող կրոնական ու մշակութային արիստոկրատիայի անհետացման հետ արաբերեն բառերի ներհոսքը քիչ թե շատ դադարեց: Սակայն վերջին ժամանակներս Տանզանիայում ու Քենիայում, որտեղ սվահիլին դարձել է պետական լեզու, նկատվում է անգլերեն փոխառությունները արաբական ծագմամբ բառերով փոխարինելու միտում: Շատ դեպքերում այս բառերն արդեն գոյություն ունենին ու կիրառվում էին որպես այլընտրանք, և խոսողները դրանք համարում էին սվահիլիի բառամբերք, օրինակ՝ *ripoti*-ն փոխարինվել է *taarifu* բառով (իրազեկում, հաղորդագրություն), *korti*-ն՝ *mahakama*-ով (դատարան), *jaji*-ն՝ *hakimu*-ով (դատավոր), հատկապես գիտական տերմինաբանության մեջ (օրինակ՝ *elimunafsi*-ն դարձել է ավելի արդիական, քան անգլերեն *saikolojia* փոխառությունը, *elimujamii*-ն ավելի արդիական է, քան անգլերեն *sosholojia* փոխառությունը): Սվահիլիի համար, սակայն, արաբական գիրն այլևս չի կիրառվում. միայն ավագ սերնդի ներկայացուցիչներն են այն հազվադեպ գործածում մասնավոր նամակագրություններում ու կրոնական ուսուցման ժամանակ: Միակ երկիրը, որտեղ արաբերենը մնացել է որպես պետական լեզու, մի փոքր պետություն է՝ Կոմորյան Իսլամական Դաշնային Հանրապետությունը, որտեղ պետական լեզու են ճանաչված և՛ արաբերենը, և՛ տեղական լեզուն՝ *շինգազիջան* (որը գրվում է արաբական այբուբենից առաջացած գրով):

Ըստ բառարանների՝ սվահիլիի բառապաշարի մոտ 50 %-ը ստուգաբանորեն ծագում է արաբերենից: Ժամանակակից հրապարակախոսական սվահիլիում այս թիվը նվազում է մինչև 30 %, իսկ խոսակցական լեզվում է՛լ ավելի ցածր է: Արաբերենի ազդեցությունը տարածվել է բազմաթիվ ոլորտներում, որոնցից ամենակարևորը, իհարկե, կրոնն է, բայց նաև իրավական ոլորտը, քաղաքականությունը, տնտեսությունն ու առևտուրը, կրթությունն ու գիտությունը: Մեկ օրինակը կարող է բավարար լինել՝ ցույց տալու վերացական բառերի ընտրության հարցում լեզվի կախվածությունն արաբերենից. «գնահատել, հաշվարկել, մտածել» հասկացությունն արտահայտելու համար սվահիլիում գործածվում է ամենաքիչը չորս արաբական բառ՝ *kisi* – *գնահա-*

տել, *հաշվարկել* (արաբերեն *qāsa*), *fikiri* – *մտածել*, *խորհել* (արաբ. *fikra* – *միտք*), *kadiri* – *համարել*, *դատել* (արաբերեն *qaddara*) և *hesabu* – *հաշվել*, *հաշվարկել* (արաբերեն *hisāb* – *հաշիվ* [գոյ.] կամ *hasiba* – *հաշվել*)՝ պարսկերենից ծագող *bahatisha* – *կռահել*, *ենթադրել*, և բանտու լեզվի *pima* – *չափել* բառերին զուգահեռ:

Արաբական փոխառությունների ինտեգրման աստիճանը սվահիլի կառուցվածքում բարձր է: Այսպես, օրինակ, արաբերեն *‘ilm* – *գիտություն*, *գիտելիք* և *mu ‘allim* – *ուսուցիչ* բառերից սվահիլիում կան հետևյալ ածանցյալ ձևերը.

elimu – գիտություն, կրթություն,
mwaliimu / հոգնակին՝ *walimu* – դասախոս, պրոֆեսոր,
mtaalamu / հոգնակին՝ *wataalamu* – գիտնական,
utaalamu – մշակույթ, էրուդիցիա,
taalamu – կրթված,
kutaalamu – մասնագիտացած լինել ինչ-որ բանում,
kuelimisha – սովորեցնել, ուսուցանել:

Այս ձևերը ցույց են տալիս, որ ածանցյալ միավորները կարող են վերաբերել տարբեր կարգերի, և արաբերեն մեկ գոյականը կարող է կիրառվել որպես մեկնարկային կետ այլ գոյականների, ածականների ու ածանցյալ բայերի կազմության համար: *Mwaliimu/walimu*-ի օրինակը ցույց է տալիս, որ արաբերեն բառերն ինտեգրված են սվահիլիի հոգնակիի ձևաբանական կաղապարում: Այս դեպքում *mu ‘allim* բառի արաբական *mu-* նախածանցն ընկալվում է որպես սվահիլիի 1/2 անվանական դասերին հատուկ նախածանց (հմմտ. *m-tu/wa-ntu* – *անձ*), հետևաբար՝ հոգնակին կկազմվի *wa-*ով, նույնը նաև *kitabu* / հոգնակին՝ *vitabu* օրինակը, որը կազմվում է սվահիլիի 7/8 անվանական դասերի կաղապարի օրինաչափությամբ (հմմտ.՝ *kitu* / հոգնակին՝ *vitu* – *իք, բան*): Արաբերենը նաև սվահիլիի շատ շաղկապների ու նախդիրների աղբյուրն է, օրինակ՝ *kama* – *ինչպես*, *kabla* – *նախքան*, *baada* – *հետո*, *baina* – *միջև*, *lakini* – *բայց*, *wala* – *ոչ էլ*, *au* *կամ*, *zaidi* – *գումարած*, *karibu* – *գրեթե* և այլն: Այն նկատելի է նաև այնպիսի խոսակցական արտահայտություններում, ինչպիսին է *asante*-ն՝ «շնորհակալություն» (< արաբերեն *‘ahsanta* – *լավ էս աշխատել / կեցցե՛ս*):

Ինչպես արաբ առևտրականների հետ շփում ունեցած աֆրիկյան ժողովուրդների լեզուների մեծ մասում, սվահիլիում նույնպես որոշ թվեր փոխառվել են արաբերենից՝ *situ* – *վեց* (< *sitta*), *saba* – *յոթ* (< *sab ‘a*), *tisa* – *ինը* (< *tis ‘a*), և բոլոր տասնյակները (օրինակ՝ *ishirini* – *քսան* < *‘išrīna*, *arobaini* – *քառասուն* < *‘arba ‘īna*): Նկատենք, որ ուրթի համար գործածվում է բանտուից անցած ձևը՝ *nane*, բանտուից վերցվել են նաև մեկից հինգ թվերը (*moja*, *mbili*, *tatu*, *nne*, *tano*) և տասը (*kumi*):

Նույնիսկ երբ արաբների հետ շփումը եղել է ոչ այնքան ակտիվ, լեզվական մեծաթիվ փոխառություններ են կատարվել, օրինակ, ֆուլա լեզուներում, որոնցով խոսում են Գվինեայից մինչև Չադ ընկած ընդարձակ տարածագոտում: Արաբերենից անցած մոտ 550 բառերը գրեթե բոլորն առնչվում են իսլամին ու առևտրին, և հիմնականում ինտեգրված են: Օրինակ՝ «սոխ» բառի համար գործածվում է *albasal* բառը (< արաբե-

րեն *başal*-ը՝ հոդով): Բառի *-al* վերջավոր վանկը մեկնաբանվել է որպես անվանական դասի ցուցիչ, ինչպես ֆուլայի *lisal* – ճյուղ բառում, որի հոգնակի *licce*-ի կադապարով կազմվել է *albasal* բառի հոգնակի թիվը՝ *albacce*: Այլ փոխառություններ ևս ստացել են ֆուլայի դասային ցուցիչ, օրինակ՝ *harf* – *uwan* > *harfeere*/հոգնակին՝ *karfeeje*, կամ՝ *dunya* – *wəjəwəph* > *dunyaaru*/հոգնակին՝ *duuniyaaru*: Որոշ դեպքերում սա հանգեցրել է բառի անճանաչելիության, օրինակ՝ *hinzir* – *junq* > *hinjiiru*/հոգնակին՝ *kinjiiji*: Ինչպես աֆրիկյան այլ մշակույթներում, իսլամի հետ շփումը հանգեցրել է մտավորական ու կրոնական վերնախավի առաջացմանը, որի ներակայացուցիչները հմտացել են դասական արաբերենում և ֆուլֆուլդե լեզվով մեկնաբանություններ են գրում արաբական կրոնական տեքստերի վերաբերյալ: Նրանց վերաբերմունքն արաբերենի նկատմամբ դրսևորվում է արաբական փոխառությունների արտասանությունն արաբականացնելու հակումով, օրինակ՝ *dikru* – *Աստծո անվան հիշատակումը*՝ տարածված *jikru*-ի, փոխարեն, կամ *zamaan* – *Ժամանակ*՝ սովորական *դարձած jamanu, jamaanu, jamanuuru* ձևերի փոխարեն:

Առանձնահատուկ դեպք է արաբերենի ազդեցությունը ավստրոնեզական մալագասի լեզվի՝ մալգաշերենի (ծ.թ.) վրա, որը Մադագասկարի պաշտոնական լեզուն է: Արաբ առևտրականների հետ առևտրային կապերը մի քանի դարի պատմություն ունեն, սակայն թվում է՝ արաբերենից անցած գործածելի փոխառությունները սահմանափակված են աստղագիտության ոլորտով (կոչվում է *alilikili* < արաբերեն *al-’iklil* – *Կարիճի համաստեղության գլուխը*): Այդուհանդերձ, հավանաբար գոյություն է ունեցել գրավոր ավանդույթ՝ կապված արաբերենի հետ, որի շրջանակում ստեղծվել է մալգաշերենով ծավալուն գրականություն՝ գրված արաբական փոփոխված գրով: Պահպանվել են այս, այսպես կոչված, *սորաբե* տեքստերի մի քանի հարյուր ձեռագրեր: Մադագասկարի հարավ-արևմուտքում Անտեմորո ցեղերից մեկը դեռ օգտագործում է մի ծածկալեզու, որը հիմնված է արաբերենի բառային միավորների վրա և կոչվում է *kalamon’Antesitesy*՝ «ավագի մարդկանց լեզու» (օրինակ՝ *maratsi* – *կին*, արաբերեն *mar’a*՝ մալգաշերենի սովորական *vehivàvi*-ի փոխարեն, կամ *dzoma* – *օր*, արաբերեն *yawm*՝ սովորական *andru*-ի փոխարեն):

17.4. Արաբերենն Իրանում

Սասանյան կայսրության անկումից հետո՝ արաբների տիրապետության առաջին դարերում, արաբերենը դարձավ պարսկական նահանգների գերիշխող ու հեղինակավոր լեզուն: Այս իրավիճակը փոխվեց քաղաքական զարգացումների հետևանքով (տե՛ս Գլուխ 5):

Նոր պարսկերենը (ֆարսին) դարձավ Արևելյան Իրանում և Կենտրոնական Ասիայում Աբբասյանների իրավահաջորդ պետությունների լեզուն, սակայն դասական արաբերենը պահպանեց իր կարգավիճակը՝ որպես Ղուրանի լեզու: Ներկայումս Իրանում կա մեկ նահանգ՝ Խուզեստանը, որտեղ արաբերենը դեռ գործածվում է

արաբական փոքրամասնության շրջանում (տե՛ս վերևում՝ Գլուխ 11, էջ 244-ից): Ուրբան էլ տարօրինակ է, Իրանի իշխանությունները կարծես թե որևէ հակասություն չեն տեսնում մի կողմից արաբալեզու փոքրամասնության նկատմամբ իրենց վերաբերմունքի, որին չեն խրախուսում զարգացնել իր էթնիկ ու լեզվական ինքնությունը, մյուս կողմից՝ արաբերենի՝ որպես Սուրբ Գրքի լեզվի նկատմամբ իրենց ունեցած ակնածանքի միջև:

Ի սկզբանե արաբերենի ու պարսկերենի միջև շփումներն ինտենսիվ են եղել: Արաբերենում պարսկերեն փոխառությունների թիվը զգալի է (տե՛ս վերևում, էջ 81), և, հակառակը, բոլոր լեզուներից, որոնց հետ շփվել է արաբերենը, պարսկերենն ամենաշատն է ազդվել այս գործընթացից: Արաբական փոխառությունների թիվն ահռելի է ոչ միայն գրական լեզվում, այլև նույնիսկ առօրյա խոսքում: Ժամանակ առ ժամանակ պարսկերենի բառապաշարի ապարաբականացման միտումներ են նկատվել, երբեմն՝ քաղաքական պատճառներով: Սակայն լեզվի արաբական բաղադրիչն այնքան խորն է արմատավորված, որ անհնար կլինի այն ամբողջությամբ արմատախիլ անել: Համեմատած Թուրքիայում լեզվական բարեփոխումների հետ, որոնք ուղղված էին արաբական բառապաշարի ամբողջական վերացմանը, Իրանում լեզվական բարեփոխումներն ավելի չափավոր էին: Ոգեշնչված լինելով Թուրքիայում Աթաթուրքի օրոք իրականացվող լեզվական բարեփոխումներից՝ Ռեզա շահը 1928 թ. հիմնեց Իրանական լեզվական ակադեմիան (*Farhangestān*), որի նպատակն էր արդիականացնել լեզուն, ներառյալ արաբերեն փոխառությունները պարսկերեն համարժեքներով փոխարինելը: Այս լեզվական մաքրամոլությանն ընդդիմանում էին նրանք, ովքեր կարծում էին, որ այս քայլը նաև աշխարհիկացմանն ուղղված նպատակադրում ունի: Հետագա ջանքերը Մոհամմեդ Ռեզա շահի օրոք և նույնիսկ 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունից հետո մասամբ հաջող են եղել այն իմաստով, որ արաբերեն որոշ բառեր իսկապես փոխարինվել են պարսկերեն համարժեքներով:

Պարսկերենը գրվում է արաբական այբուբենով՝ չորս տառի հավելմամբ (*p, ç, ž, g*): Քանի որ փոխառության գործընթացում արաբական մի շարք հնչյուններ միավորվել են, գիրը ևս դարձել է ընդհանուր. արաբերենի /t/ , /s/ , /š/ հնչյուններն արտասանվում են /s/, արաբերենի /t/ և /t/ հնչյունները՝ /t/, արաբերենի /d/ , /z/ , /d/ և /d/ հնչյունները՝ /z/, արաբերենի /ğ/ և /q/ հնչյունները՝ /ğ/, արաբերենի /' / և /' / հնչյունները՝ /' /, իսկ /h/ և /h/ հնչյունները՝ /h/: Բոլոր արաբական փոխառությունները, սակայն, գրվում են արաբական ուղղագրությամբ, ինչը լրացուցիչ ծանրաբեռնվածություն է իրանցի երեխաների համար, երբ նրանք սովորում են գրել:

Արաբական փոխառությունների մեծ մասը վերացական բառեր են, մասնավորապես՝ կրոնի, գիտության, կրթության ու գրականության ոլորտներից: Արաբերենի ազդեցությունը կարելի է տեսնել այս բառերի հատկապես ձևաբանական կազմության վրա. շատ դեպքերում արաբերեն բառերը պահպանել են հոգնակիի իրենց՝ արաբական վերջավորությունները, օրինակ.

mo' allem / mo' allemin – ուսուցիչ (արաբերեն *mu' allim*),

mosāfer/mosāferin – ճանապարհորդ, մեկնող (արաբերեն *musāfir*),
ejtemā`i/ejtemā`iyin – սոցիալիստ (արաբերեն *ijtimā`ī*),
daraje/darajāt – աստիճան (արաբերեն *daraja*),
mağāle/mağālāt – հողված (արաբերեն *maqāla*),
hejvān/hejvānāt – կենդանի (արաբերեն *hayawān*):

Հոգնակիի *-āt* վերջավորությունը կիրառվել է նույնիսկ այն բառերի համար, որոնք արաբական ծագում չունեն, օրինակ՝ *deh/dehāt* – գյուղ (հոգնակին նշանակում է «երկիր»), *mive/mivežāt* – միջոց։ Ներքին կազմության հոգնակիները հաճախ վերցվել են իրենց եզակիի հետ միասին, օրինակ.

vağt/ouğāt – ժամանակ (արաբերեն *waqt*),
hāl/ahvāl – վիճակ (արաբերեն *hāl*),
gazā/āğziye – սնունդ (արաբերեն *ğidā`*):

Ժամանակակից պարսկերենում, սակայն, բավականին տարածված է ներքին կազմության հոգնակիից հրաժարվելն ու բառին պարսկերենի հոգնակիի վերջավորություն տալը, օրինակ՝ *habar-hā* – լուրեր՝ *ahbār* ձևին զուգահեռ (արաբերեն *habar/`ahbār*), կամ *ketāb-hā* – գրքեր՝ *kotob* ձևին զուգահեռ (արաբերեն *kitāb/kutub*): Որոշ բառերում ներքին կազմության հոգնակիի ձևը կիրառվում է որպես եզակի, օրինակ՝ *arbāb* – վարպետ (արաբ. *`arbāb` rabb* բառի հոգնակին), որը կարող է ստանալ պարսկերենի հոգնակիի վերջավորություն՝ *arbāb-hā* – վարպետներ:

Հետաքրքիր զարգացում է տեղի ունեցել արաբերենի իզական սեռի *-at* վերջավորության դեպքում, որը պարսկերենում հանդիպում է երբեմն *-at*, երբեմն՝ *-e* արտասանությամբ (գրվում է չինչող *-h-nվ*): Ըստ այս երկու վերջավորությունների բաշխման վերաբերյալ Փերիի (Perry 1991) վերլուծության՝ *-at* վերջավորությամբ իզական բառերը պատկանում են գրական ավանդույթին և, ընդհանուր առմամբ, ունեն ավելի վերացական նշանակություն, իսկ *-e* վերջավորությամբ բառերն ունեն ավելի մասնավոր կամ կոնկրետ նշանակություն և առաջացել են բանավոր շփման գործընթացում: Որոշ բառերի դեպքում անհամապատասխան նշանակություններ են առաջացել, օրինակ՝ *baladiyat* – փոքրամասնություն, հիստություն և *baladiye* – քաղաքային խորհուրդ:

Արաբերենի բայի ձևաբանությունը շատ ավելի քիչ է հարմարվել պարսկերենի կառուցվածքին, քան անվան ձևաբանությունը: Այդ պատճառով անվանաբայական հարադրությունները գործածվում են որպես միջոց՝ արաբական փոխառությունները կիրառելու անհրաժեշտությունից խուսափելու համար: Հարադրությունների մեծ մասը բաղկացած է վերացական *kardan* – անել և *šodan* – դառնալ բայերից ու արաբական բայանուններից, դերբայներից կամ ածականներից: Կան շատ օրինակներ.

mokātebe kardan – թղթակցել, բոց.՝ թղթակցում անել (արաբերեն *mukātaba*),
ta`lim kardan* – ուսուցանել, բոց.՝ ուսուցում անել (արաբերեն *ta`lim),
fekr kardan – մտածել, բոց.՝ միտք անել (արաբերեն *fikr*),

harakat kardan – շարժվել, բոց.՝ շարժում անել (արաբերեն *ḥaraka*),
sabr kardan – սպասել, բոց.՝ համբերություն անել (արաբերեն *ṣabr*),
maglub kardan – պարտվել, բոց.՝ պարտված լինել (արաբերեն *maglūb*):

Կանոնավոր համապատասխանություն կա *kardan* բայով ակտիվ և *šodan* բայով պասիվ նշանակությամբ հարադրությունների միջև.

e' lām kardan – հայտարարել / *e' lām šodan* – հայտարարվել (արաբերեն *'i lām*),
rāzi kardan – գոհացնել / *rāzi šodan* – գոհացվել, գոհանալ (արաբերեն *rādī*),
asir kardan – պատանդ վերցնել / *asir šodan* – պատանդ վերցվել/ընկնել (արաբերեն *asīr*):

Երբ այս հարադրությունները կիրառվում են խնդրի դիրքում իրացված դերանունների հետ, վերջիններս ավելացվում են հարադրության անվանական բաղադրիչին, օրինակ՝ *ḥabar-ešan kard* – *նա տեղեկացրեց նրանց*, բոց.՝ *լուր նրանց արեց*.

Փոխառվել են նույնիսկ բազմաթիվ նախդիրներ, որոնք հաճախ հանդես են գալիս պարսկական նախդիրի հետ, օրինակ՝ *ba' d az* – *հետո* (արաբերեն *ba' da* + պարսկերեն *'az*), *bar lahe* – *համար* (պարսկերեն *bar* + արաբերեն *lahu* – *նրա համար*) և *bar aleh* – *դեմ* (պարսկերեն *bar* + արաբերեն *'alayhi* – *նրա դեմ*), օրինակ՝ *ḡāzi bar lahe u hokm dād* – *դատավորը վճիռ կայացրեց նրա օգտին*: Պարսկերենում շատ շաղկապներ կազմված են արաբերեն բառերից, օրինակ՝ *vaḡtike* – *երբ* (արաբերեն *waqt* – *ժամանակ*), *mādāmi ke* – *քանի դեռ* (արաբերեն *mā dāma*), *ḡablazānke* – *նախքան* (արաբերեն *qabla*): Ինչպես արաբերենից առատորեն փոխառած այլ լեզուներում, պարսկերենում նույնպես վերցվել են որոշ չթեքվող մասնիկներ, օրինակ՝ *hattā* – *նույնիսկ*, *faḡat* – *միայն*, *dāyeman* – *անընդհատ*, *bal* – *բայց* (սովորաբար պարսկերեն *ke* վերջածանցով), *va* – *և*, *ammā* – *ինչ վերաբերում է*, *sակայն*, *lāken* – *բայց*:

17.5. Արաբերենը Օսմանյան կայսրությունում և Թուրքիայում

Անատոլիայում սելջուկների գերիշխանության հաստատումից հետո արաբերենի դիրքը՝ որպես իսլամական կայսրության հիմնական լեզու, էականորեն նահանջեց: Թյուրքական դինաստիաները պարսկերենն ընդունեցին որպես իրենց գրական լեզու և արաբերենը պահպանեցին միայն որպես կրոնի լեզու: Օսմանյան կայսրությունում թուրքերենը դարձավ պետության պաշտոնական լեզուն, միևնույն ժամանակ պարսկերենն ու արաբերենը պահպանվեցին որպես մշակույթի լեզուներ: Երեք լեզուները միասին կոչվում էին *elsine-i selāse* (երկու արաբերեն բառերով՝ *'alsina* և *ṭalāṭa*, և պարսկերենի կապող մասնիկով): Դրանք մտավորական վերնախավի մշակութային ժառանգության բաղկացուցիչ մասն էին: XV-XVII դարերի ընթացքում երկու մշակութային լեզուների՝ պարսկերենի ու արաբերենի լեզվական ազդեցությունն այնքան մեծացավ, որ որոշ գրական ոճերում միայն ձևաբանությունն ու տեքստի կա-

ռուցվածքը մնացին թուրքերեն, իսկ բառամթերքը գրեթե ամբողջությամբ վերցված էր մյուս երկու լեզուներից:

Օսմանյան կայսրության անկման շրջանում արաբական նահանգներում աճում էր լեզվական ինքնավարության իրավունքն առաջ մղելու միտումը, այսինքն՝ արաբերենը որպես պաշտոնական լեզու գործածելու իրավունքը (տե՛ս վերևում, Գլուխ 12): Այս միտումը խորացավ՝ թուրքական հեղափոխության զարգացումներով պայմանավորված: Սկզբում երիտթուրքերը, ապա Աթաթուրքը (1881-1938) տարանջատեցին իսլամն ու արաբերենը: Թուրքական նոր հանրապետության աշխարհիկացման համատեքստում արաբերենը չպիտի ունենար հատուկ նշանակություն, և դա պաշտոնապես արտահայտվեց 1928 թ.՝ արաբական գրից հրաժարվելով, որը մինչ այդ կիրառվում էր օսմաներենի համար: Թուրքական ինքնության նոր շեշտադրումը սկիզբ դրեց թուրքերենի անադարտությունը պահպանելու կամ վերականգնելու արշավին: Քանի որ բարեփոխիչները թուրքերենը համարում էին աշխարհի ամենակատարյալ լեզուն, նրանց համար անընդունելի էր դրա բառապաշարում պարսկերեն և արաբերեն մեծաթիվ բառերի առկայությունը:

Լեզվի բարեփոխման արդյունքում շատ փոխառություններ ու կառույցներ, որոնք տարածված էին օսմանյան ժամանակաշրջանում, դուրս մղվեցին, բայց անգամ ժամանակակից թուրքերենում դեռևս կան պարսկերենից ու արաբերենից (կամ պարսկերենի միջոցով արաբերենից անցած) մեծ թվով փոխառություններ: Այս փոխառությունները հաճախ ճանաչելի են, քանի որ դրանք չեն ենթարկվում թուրքերենին հատուկ ձայնավորների համահնչության խիստ կանոններին, որոնք արգելում են մեկ բառի սահմաններում հետին և առաջնային շարքի ձայնավորների կիրառությունը: Օրինակ՝ *kitap* – *գհրք* (< արաբերեն *kitāb*) բառում առաջնային շարքի ձայնավորին հաջորդում է հետին շարքի ձայնավոր, ինչը չի ենթարկվում ձայնավորների համահնչության կանոններին, իսկ *saat* – *ժամ* (< արաբերեն *sāʿa*) բառը, եթե լիներ թուրքերեն, կստանար երրորդ դեմքի եզակի թվի ստացական -*i* վերջավորությունը, բայց քանի որ այն արաբերեն բառ է, ստանում է -*i*՝ *saat-i*: Փոխառության գործընթացում տեղի են ունենում հնչյունական որոշակի փոփոխություններ. օսմաներենի ուղղագրության մեջ, որն օգտագործում էր արաբական գիրը, արաբերենի էմֆատիկ ու կոկորդային բաղաձայններն առանձնացվում էին, բայց չէին արտասանվում: Ուղղագրության բարեփոխումից հետո այդ հնչյուններն այլևս չէին տարբերակվում՝ հետևելով արտասանությանը (*a*-ն հաճախ գրվում էր *e*, *w*-ն՝ *v*, *h*-ն և *h*-ն՝ *h* և այլն):

Արաբերենի շատ գոյականներ փոխառվել են իրենց հոգնակիի հետ, այդ պատճառով օսմաներենում ընդունված է եղել, օրինակ, *hādise*, հզն. *havâdis* – *իրադարձություն* գույզը (< արաբերեն *hādīta/hawādīt*), իսկ ժամանակակից թուրքերենում հոգնակին *hādisele* է: Նույնը *akide*, հոգնակին՝ *akait* – *ղոգսմա* (արաբերեն՝ *ʿaqīda/ʿaqāʿid*) բառը, որի հոգնակին այսօր *akidele* է: Տարածված բառերից, օրինակ, *kitap* – *գհրք* բառը, միշտ ունեցել է թուրքերենի հոգնակիի *kitaplar* ձևը: Որոշ վերացական գոյականներ փոխառվել են իզական սեռի հոգնակիի ձևով, ինչպես, օրինակ, *edebiyat* – *գրականու-*

թյուն, tafsîlât – մանրամասներ. շարահյուսորեն այս բառերը դեռևս գործում են որպես հոգնակի:

Օսմանյան շրջանի արձակին բնորոշ էր արաբական ծագում ունեցող երկար բարդությունների կիրառումը, որոնք, եթե դեռ դուրս չեն մղվել, գործածվում են որպես դարձվածային միաբառ արտահայտություններ, օրինակ՝ *kuvveianelmerkeziye – կենտրոնախույս ուժ* (արաբերեն *quwwa + 'an + al-markaz + iyya*) կամ *mukabeleibilmisil – հատուցում* (արաբերեն *muqābala + bi + al-mitl*): Երկու օրինակում էլ բարդ բառի հիմնական բաղադրիչների միջև կապն իրականացվում է պարսկերենի *-i-* մասնիկի միջոցով, որը պարսկերենում (և թուրքերենի պարսկական փոխառություններում) սեռական հոլովով կառույցի (*ezāfe*) ցուցիչ է: Օսմաներենում այդ կառույցները գործուն էին, իսկ ժամանակակից թուրքերենում դարձել են քարացած արտահայտություններ: Մյուս կողմից, արաբերենից անցած որոշային կառույցներում համաձայնեցման կանոնները դեռ պահպանվում են, օրինակ՝ *aklı selim – առողջ դատողություն* (արաբերեն՝ *'aql salīm*), բայց՝ *esbabı mucibe – անհաղթահարելի հանգամանքներ* (արաբերեն՝ *'asbāb mūjiba*):

Ինչպես պարսկերենում, թուրքերենում ևս փոխառվել են կապի գործառնություն կիրառվող մեծ թվով գոյականներ: Մի քանի օրինակը կարող է բավարար լինել՝ *nisbetle – հասեմատած* (արաբերեն *nisbatan li-*), *rağmen – հակառակ* (արաբերեն *rağman*), *itibaren – հաշված, սկսած* (արաբերեն *i 'tibāran*), և նույնիսկ դերանվանական *leh* և *aleyh* կապակցությունները (արաբերեն *lahu* և *'alayhi*)՝ «կողմ» և «դեմ» իմաստներով, օրինակ՝ թուրքերենի դերանվանական վերջավորություններով՝ *lehimizde – մեզ համար*, *aleyhinde – նրա դեմ*: Ի սկզբանե թուրքերենը շաղկապներ չի ունեցել, բայց փոխառել է արաբերենի *wa-* և (թուրքերեն *ve*) շաղկապը, ենթադրաբար պարսկերենի միջոցով:

Օսմաներենում *nisba* վերջավորությամբ ածականները դեռ գործածվում էին որպես ածական. մակբայական արտահայտություններում նախընտրելի էր գոյականը՝ հայցական հոլովով (*hāl* կառույցում), այսպես՝ *resmî* նշանակում էր «պաշտոնական», իսկ *resmen*՝ «պաշտոնապես» (արաբերեն *rasmî/rasman*), նույնկերպ՝ *zarurî – անհրաժեշտ*, *zarureten – անհրաժեշտաբար* (արաբերեն *darûrî/darûratan*): Ժամանակակից թուրքերենում հայցականով *hāl* կառույցները հաճախ փոխարինվում են ածականով և թուրքերենի *olarak* բառով, օրինակ՝ *resmî olarak*՝ *resmen*-ի փոխարեն:

Պարսկերենում և թուրքերենում փոխառելու հետաքրքիր օրինաչափություն է գոյականով և *olmak* – լինել, *hazınay* և *etmek* – անել (և դրա հոմանիշները) բայերով հարադրությունների գործածումը, ինչպես.

sebeb olmak – պատճառ դառնալ (արաբերեն *sabab*),

memnun olmak – գոհ լինել (արաբերեն *mamnūn*),

refakat etmek – ուղեկցել (արաբերեն *rafāqa*),

ziyaret etmek – այցելել (արաբերեն *ziyāra*),

rica etmek – հայցել (արաբերեն *rajā*),

tebdil etmek – փոխել (արաբերեն *tabdīl*):

Օսմաներենում նման արտահայտությունները դեռ ընկալվում էին որպես արաբական կառույցներ, այդ պատճառով, օրինակ, «հագուստը փոխել» բառակապակցությունն արտահայտվում էր *tebdil-i qiyâfet etmek* արտահայտությամբ, բոց.՝ «հագուստափոխություն անել»՝ պարսկերենի *-i*- կապակցող միավորով: Ժամանակակից թուրքերենում սա կարտահայտվի *kıyafeti tebdil etmek* տարբերակով, բոց.՝ «հագուստը փոփոխություն անել» (հայցականի *-i* վերջավորությամբ), ասել է թե՛ բայի ու գոյականի միջև շարահյուսական կապը շատ ավելի ամուր է դարձել: Նման կառույցների կրավորականը կազմվում է *olunmak* բայով, բայց արաբերենի յոթերորդ բայական կաղապարի ինֆինիտիվի (մասդարի – ծ.թ.) հետ հարադրություններում, որն ինքնին ունի կրավորական նշանակություն, գործածվում է *etmek* բայը, օրինակ՝ *intişar etmek* – *հրատարակվել* (արաբերեն *intişār*). ներգործական նշանակությունն արտահայտվում է թուրքերենի պատճառական բայով՝ *intişar ettirmek* – *հրատարակել*:

17.6. Արաբերենը Հնդկական ենթացամաքում

Իսլամական աշխարհի և Հնդկաստանի միջև շփումները սկսվել են դեռևս IX դարում, երբ մուսուլման առևտրականները հասան Արևելք՝ Հնդկաստան ու Չինաստան: Ինդոսի հովտի իսլամացումը տեղի ունեցավ շատ ավելի ուշ, երբ այն XI դարում նվաճվեց Ղազնևիների դինաստիայի կողմից: Ղազնևիները, որոնց կենտրոնը Աֆղանստանի Ղազնի քաղաքն էր, խոսում էին պարսկերեն և, ինչպես այս շրջանի արքայատոհմերի մեծ մասը, կիրառում էին պարսկերենը որպես գրական լեզու: 1526 թ. Մեծ մողոլների կայսրությունը հիմնադրած Բաբուրն ինքը գրում էր չաղաթայերենով, սակայն մողոլների արքունիքում գրական լեզուն մնաց պարսկերենը, մինչդեռ խոսակցական լեզուն ուրդուն էր (նաև կոչվում է հինդաուի կամ հինդի)՝ պրակրիտի՝ Հյուսիսային Հնդկաստանում գործածվող բարբառը: Ուրդուն՝ որպես հինդուիստների և մուսուլմանների միջև հաղորդակցման լեզու, կիրառվել է Ղազնևիների ժամանակներից, և Մեծ Մողոլի կայսրերի օրոք այն նույնիսկ դարձել է ժողովրդական գրականության լեզու: Այս շրջանում պարսկերենի հեղինակության պատճառով այդ լեզվից մեծ թվով փոխառություններ են անցել ուրդու:

Անգլերենի հայտնվելով ժողովրդախոսակցական լեզվի ու պարսկերենի ներդաշնակ հարաբերությունները խաթարվեցին, և լեզվի հարցը դարձավ վեճի առարկա: Մինչ արևմտյան նահանգներում ուրդուի գործածումն արաբա-պարսկական գրերով ընդունված էր նույնիսկ հինդուիստների կողմից, արևելյան նահանգներում նրանք խրախուսում էին նույն լեզվի գործածումը, բայց հինդի անվան տակ՝ գրված դևանագարի գրով: Գրի հարցը հայտնվեց քննարկումների առանցքում: Ի վերջո դևանագարին ընդունվեց Հնդկաստանում, իսկ արաբական գիրը շարունակեց կիրառվել Պակիստանում: Ուրդուի հնչյուններն արտահայտելու համար (օրինակ՝ չ, չ, g, p) այբուբենին ավելացվել են մի շարք նիշեր, ռետրոֆլեքսիվ բաղաձայնները վերտողային *t*-ով, և շնչեղ բաղաձայնները հաջորդող *h*-ով արտահայտելու մասին խոսվել է վերը:

1947 թ. Պակիստանի և Հնդկաստանի սահմանագատմամբ լեզվի երկու տեսակները նույնպես առանձնացան: Ուրդուն դարձավ Պակիստանի ու Հյուսիսարևմտյան Հնդկաստանի որոշ մուսուլմանների պաշտոնական լեզուն՝ պահպանելով իր արաբա-պարսկական բառապաշարը, իսկ հինդին դարձավ Հնդկաստանի երկու պաշտոնական լեզուներից մեկը (անգլերենի հետ միասին): Հինդուիստներն արշավ սկսեցին հինդին մաքրելու և արաբա-պարսկական փոխառությունները սանսկրիտից ծագած բառերով փոխարինելու համար: Ժամանակակից գրական հինդիում պարսկերեն բառապաշարի մեծ մասը դուրս է մղվել, բայց լեզվի ավելի խոսակցական շերտում այս բառերից մի քանիսը դեռ գործածվում են:

Քանի որ ուրդու և հինդի լեզուների քերականական կառուցվածքը գործնականում նույնն է, նրանց տարբերությունը գրեթե ամբողջությամբ բառապաշարային է: Կան մեծ թվով հոմանիշ զույգեր, որոնցից սանսկրիտի բառը կիրառվում է գրական հինդիում, իսկ պարսկերեն/արաբերեն բառը՝ խոսակցական հինդիում և ուրդուում, օրինակ՝ *uttar* (սանսկրիտ)/*javāb* (պարսկերեն/արաբերեն) – *պատասխան*, *ritu* (ս.)/*mausim* (պ./ա.) – *սեզոն*, *tehrān* (պ./ա.) – *տեհրան*, *ghar* (ս.)/*makān* (պ./ա.) – *տուն* (արաբերեն՝ *տեղ*), *pustak* (ս.)/*kitāb* (պ./ա.) – *գիրք*: Ըստ երևույթին, բոլոր արաբերեն բառերը նախ անցել են պարսկերենով, ապա մուսթ գործել ուրդու՝ մեծաթիվ բուն պարսկերեն բառերի հետ միասին: Սա վերաբերում է նույնիսկ այն արաբերեն բառերին, որոնք փոխառվել են և՛ եզակիի, և՛ հոգնակիի ձևով, օրինակ՝ *akhbār* – *թերթ* (< *ahbār*, արաբերեն *habar* – *նորություն* բառի հոգնակին), *asbāb* – *գործիք*, *ufhōng* (< *asbāb*, արաբերեն *sabab* – *պատճառ* բառի հոգնակին): Ուրդուում նման հոգնակիները սովորաբար գործում են որպես եզակի թվով բառեր: Արաբերենի հոգնակի թվի – *īm* (օրինակ՝ *hāzīrīn* – *հանրություն*, *hānūjīhuasatē* < պարսկերեն < արաբերեն *hādīrīn*) և –*āt* (օրինակ, *dehāt* – *գյուղեր*, *gjuqlakān* *zhrzān* < պարսկերեն *dehāt*) վերջավորությամբ բառերը տարբերվում են բուն ուրդուի բառերից նրանով, որ դրանք չեն ընդունում թեքականության –*ō* ցուցիչը:

Ինչպես պարսկերենը, ուրդուն ևս ունի արաբերենից վերցված զգալի թվով նախդիրներ, պարագայական արտահայտություններ և շաղկապներ: Ըստ երևույթին, այս կատեգորիաներում նույնպես արաբերենից փոխառությունն անմիջական չի եղել, և պարսկերենը միշտ եղել է անցուղի, որով անցել են այս բառերը, օրինակ՝ *lekin* – *բայց*, *va* – *և*, *balke* – *բայց հակառակը* (< արաբերեն *bal* + պարսկերեն *ke*), *taqrīban* – *մոտավորապես* (< արաբերեն *taqrīban*), *fauran* – *միանգամից* (< արաբերեն *fawran*), *bilkul* – *ամբողջությամբ* (արաբերեն *bi-l-kull*), *barkhilāf* – *հակառակ* (< արաբ. *hīlāf* – *տարբերություն*), *bāvajūd* – *չնայած* (արաբ. *wajūd* – *գոյություն*) և այլն:

Ուրդուում, ինչպես պարսկերենում և թուրքերենում, արաբերենից ոչ մի բայ կարծես չի փոխառվել, հավանաբար արաբերենի բայի ձևաբանական բարդ կառուցվածքի պատճառով, ինչը թույլ չէր տալիս ձևաբանական հարմարեցում: Փոխարենը անվանաբայական հարադրությունները կազմվում են *karnā* – *անել* վերացական բայի օգնությամբ, հնարավոր է՝ պարսկերենի *kardan* բայի ազդեցությամբ (տե՛ս վերևում), թեև նմանատիպ հարադրություններ կազմվում են նաև սանսկրիտի բառերով, օրի-

նակ՝ *intazar karnā/pratīkṣā karnā* – *ինչ-որ մեկին սպասել* (< արաբերեն *intizār*՝ *intazara* – *սպասել, ակնկալել* բայի բայանունը), *inkār karnā* – *մերժել* (< արաբերեն *inkār* – *ժխտում*): Կրավորականները կազմվում են *honā* – *լինել, դառնալ* բայով, օրինակ՝ *khātam honā/samāpt honā* – *ավարտվել* (< արաբերեն *hātam* – *վերջ, ավարտ*): Երբեմն գործածվում են նաև այլ բայեր, ինչպիսիք են *denā* – *տալ* (օրինակ՝ *javāb denā* – *պատասխան տալ* < արաբերեն *jawāb* – *պատասխան*), կամ *lenā* – *վերցնել* (օրինակ՝ *badlā lenā* – *վրեժ լուծել* < արաբական *badla* – *փոխարինում, փոխհատուցում*):

Արաբերենի ու պարսկերենի ազդեցությունը ժամանակակից հնդկական այլ լեզուների վրա սերտորեն կապված է իսլամականացման աստիճանի հետ, որին ենթարկվել են դրանցով խոսողները: Բենգալերենի երկու տեսակները, որոնք խոսվում են ինչպես հնդկական Բենգալիա նահանգում, այնպես էլ Բանգլադեշում (նախկինում՝ Արևելյան Պակիստան, իսկ 1971 թվականից՝ անկախ պետություն), զգալիորեն տարբերվում են իրենց բառապաշարով: Բանգլադեշում, որտեղ հիմնականում մուսուլմաններ են, աճող միտում կա սանսկրիտի ավելի հին բառերը փոխարինելու արաբերեն/պարսկերեն փոխառություններով՝ հատկապես կրոնի ոլորտում: Արևմտյան բենգալերենում գրական լեզուն (*sādhu-bhāṣā*) քիչ փոխառություններ ունի, իսկ խոսակցական լեզվում (*calit-bhāṣā*) սանսկրիտի որոշ բառեր ունեն արաբերեն/պարսկերեն հոմանիշ (օրինակ՝ *śobad* – *khobor* (< արաբերեն *ḥabar*) – *նորություն*, կամ *prakar* – *buruj* (< արաբերեն *burj*) – *ամրոց*):

Հնդկական օվկիանոսի առևտրային ցանցը ևս մեկ աղբյուր էր իսլամի և արաբական փոխառությունների տարածման համար: Ք.հ. II հազարամյակի սկզբից Հարավային Արաբիայի առևտրականները կապի մեջ էին Հարավային Հնդկաստանում տարածված թամիլերեն և դրավիդյան այլ լեզուներով խոսողների հետ: Այս շփումների արդյունքում թամիլերենին են անցել արաբական մի շարք փոխառություններ, մեծ մասը՝ կրոնական կամ վարչական ոլորտից, օրինակ՝ *curattu* – *տուրա* (< արաբերեն *sūra*): Ընդհանուր գործածության որոշ բառեր ևս փոխառվել են արաբերենից և կիրառվում են հատկապես մուսուլմանների կողմից խոսվող բարբառներում, օրինակ՝ *mauttu* – *մահ* (< արաբերեն *mawt*): -u վերջավորությունը թամիլերենի հնչյունաբանական կանոնների արդյունք է և կապ չունի արաբերենի հոլովական վերջավորությունների հետ: Չախերը (Tschacher 2009:434) հիմնավոր եզրահանգում է կատարում, ըստ որի, քանի որ թամիլերենում այս փոփոխության համար կա անկախ շարժառիթ, հավանաբար այն ծառայել է որպես միջնորդ լեզու, որի միջոցով այդպիսի վերջավորություն հայտնվել է նաև ինդոնեզերենի արաբական փոխառություններում (տե՛ս ստորև): Մա կարող է վերաբերել նաև թամիլերենում արաբերենի /d/ և /d̪/ հնչյունների կողքային իրացմանը (որպես /l/ – ծ.թ.), օրինակ՝ *parulu* – *պարտականություն* (< արաբերեն *fard*). Թերևս այս կողքային արտաբերման պատճառն այն է, որ վաղ շրջանի առևտրականները հիմնականում եկել են Հարավային Արաբիայից (տե՛ս ստորև՝ էջ 394-ից): Ներկայումս էլ Թամիլ Նադում դեռ կիրառվում է արաբական մի

գրատեսակ ծավալուն մուսուլմանական գրականության համար՝ գրված թամիլերենի մի տեսակով, որը հայտնի է *արուի* (Arwi) անվամբ:

17.7. Արաբերենը Հարավարևելյան Ասիայում

Իսլամական աշխարհի և Արևելյան Ասիայի միջև ամենավաղ անմիջական շփումները սկսվել են XIII-XIV դարերում: Մինչ այդ պարսիկ ու արաբ վաճառականներն առևտուր էին իրականացնում հիմնականում Հարավային Արաբիայի և Հարավային Հնդկաստանի միջև: Այնուհետև Հարավային Հնդկաստանի առևտրականները բացեցին երթուղու երկրորդ հատվածը՝ դեպի Մալայզիայի արշիպելագ: XIV դարից սկսած՝ որոշ առևտրականներ հավանաբար բնակություն են հաստատել Սումատրայի ափերին, իսկ ավելի ուշ՝ Ճավայում: Հստակ թվեր հայտնի չեն, բայց XX դարակեսին հաղորդվում է Հադրամաութից ավելի քան 30000 ներգաղթյալների առկայության մասին (Lombard 1990: 65-66): Քանի որ մալայերենն ամուր հաստատված էր Մալայան թերակղզում և որպես *լինգվա ֆրանկա*՝ Ինդոնեզիայի կղզիներում, արաբերենը չկարողացավ հասնել այն նույն դիրքին, որն ունեւ Մերձավոր Արևելքի և Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներում, բայց կասկածից վեր է, որ որպես Ղուրանի և իսլամի լեզու այն հսկայական ազդեցություն է ունեցել: Այս ազդեցությունը դրսևորվում է մալայերենի ու դրա ժամանակակից ճյուղավորման՝ Ինդոնեզիայի պետական լեզվի՝ բահասա ինդոնեզիայի մեջ արաբերեն փոխառությունների գործածությամբ, ավելին՝ մալայերենի համար արաբական գրի գործածմամբ և, վերջապես, արաբերենի՝ որպես մեծամասնության կրոնական լեզվի կիրառմամբ:

Ինդոնեզիայի արշիպելագում արաբական ներկայության առաջին վկայությունները թվագրվում են XIII դարով (տապանաքարերի տեսքով): Արաբական գրերով առաջին պահպանված արձանագրությունը թվագրվում է XIV դարով. դա իրավական հրովարտակ է, որը գտնվել է Մալայական թերակղզու Տրենգանու վարչական շրջանում՝ գրված արաբական գրի մի տեսակով, որը հայտնի է դարձել *ջավի* անվամբ: Այն արաբական այբուբենի հարմարեցված տարբերակն է՝ *c, g, ng, ny, p* և *v* հնչյունների համար առանձին նշանների հավելմամբ, և ձեռագրերում գործածվել է սկսած XVI դարից: Ինդոնեզիայում այս գիրը գործածության մեջ է մնացել մինչև XX դարը, երբ այն հոլանդական կառավարման շրջանում փոխարինվեց լատինական գրով:

Ինդոնեզիայի մուսուլմանական համայնքը մուսուլմանների ամենամեծ համայնքն է արաբական աշխարհից դուրս: Մոտ 240 միլիոն բնակչության մեծամասնությունը մուսուլման է և արաբերենը համարում է իր կրոնի սուրբ լեզուն: Հետևաբար զարմանալի չէ, որ արաբերենի՝ որպես կրոնի լեզվի դիրքն ամուր է: Ինդոնեզացիների մեծ մասը արաբերենի տարրական գիտելիքներ ունի Ղուրանի շնորհիվ: Աշխարհիկ ուսումնական ծրագիրը, սակայն, այս գիտելիքը բարելավելու համար շատ բան չի անում, և չնայած իշխանությունների՝ արաբերենի մակարդակը բարելավելու պարբերական փորձերին՝ այդ գործը հիմնականում թողնված է *պեսանտրեն* կոչվող

դպրոցների վրա՝ արաբերեն սովորել ցանկացողներին ուսուցանելու համար: Պե-
սանտրեն դպրոցների համակարգը կրոնական ուսումնական ծրագիր ստեղծելու
առումով շատ հաջող է եղել՝ հիմնվելով, այսպես կոչված, «մեքքայական» մոդելի վրա,
այսինքն՝ *‘ijāza* (փոխանցելու իրավունք) սկզբունքով տեքստերի ավանդական փո-
խանցում և գրավոր լեզվի ընդհանուր առմամբ թույլ իմացություն:

Արաբերենից անցած բառերի թիվը ժամանակակից ինդոնեզերենում զգալի է.
ըստ որոշ գնահատականների՝ առնվազն 3000 բառ ծագում է արաբերենից: Բնակա-
նաբար, այս բառերից շատերն առնչվում են կրոնին, բայց արաբական փոխառու-
թյուններ կան ամբողջ բառապաշարում, այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են քաղա-
քականությունը, փիլիսոփայությունը, կենդանաբանությունն ու բուսաբանությունը,
բժշկությունը, կրթությունն ու գիտությունը: Փոխառություններից շատերը կամ մեծ
մասը հավանաբար անցել են պարսկերենի միջոցով, ինչպես ուրդուի դեպքում: Որոշ
դեպքերում ծագումը դեռ հստակ նկատելի է բառի ձևից: Այսպես, «մարսողություն»
բառը գոյություն ունի երկու տարբերակով՝ *hadam*, որը հավանաբար ուղղակիորեն
ծագում է արաբերենի *hadm* բառից, և *hajam*, որը, ըստ երևույթին, անցել է պարսկերե-
նի *hazm* ձևից: Ինչպես պարսկերենում, այստեղ ևս արաբերենի իգական սեռի շատ
բառեր վերցվել են *-at* վերջավորությամբ, օրինակ՝ *nasihat* (< արաբերեն *naṣīḥa* – *խոր-
հուրդ*, պարսկերեն *nasihat*):

Ինդոնեզերեն բառերը, որոնք ծագում են արաբերենից, բազմազան են՝ ամբողջա-
կան արտահայտություններից (օրինակ՝ *silaturahmi* – *ընկերություն*) մինչև փոխառված
վերջավորություններ (օրինակ՝ *-i/-iah* վերջածանցը, որը հանդիպում է արաբական
ծագման բառերում, ինչպես՝ *abadi* – *հավերժական*, *alami* – *բնական*, *ilmiah* – *գիտա-
կան*, բայց նաև նորաբանություններում, ինչպես՝ *gerejawi* – *եկեղեցական*, պորտուգա-
լերեն *gereja* – *եկեղեցի*): Փոխառված որոշ ամբողջական արտահայտություններ հա-
վանաբար գրավոր ավանդույթից են, քանի որ դրանցում հոդը ձուլված չէ, պահպան-
ված է, ինչպես գրավոր խոսքում, օրինակ՝ *ahlulnujum* – *աստղագուշակներ* (< արաբե-
րեն *‘ahl an-nujūm*) կամ *aldubul akbar* – *Մեծ Արջ* (< արաբերեն *ad-Dubb al-‘Akbar*): Այն ար-
տահայտությունները, որոնցում հոդը ձուլված է, հավանաբար անցել են բանավոր
խոսքից, օրինակ՝ *ahlussunnah* – *սուննայի մարդիկ*, *սուննիներ*:

Հնչյունական առումով կարելի է նշել հետևյալ զարգացումները: Արաբերենի /‘/ և
// հնչյուններն ինդոնեզերեն անցած փոխառություններում միաձուլվել են, ինչպես
պարսկերենում, որի միջոցով է արաբերեն բառերի մեծ մասն անցել ինդոնեզերենին:
Երկու հնչյուններն էլ արտասանվում են հազագային դադարով, ժամանակակից ուղ-
ղագրության մեջ արտահայտվում են կա՛մ ‘ - նիշով, կա՛մ վանկի վերջում *k* տառով
(արտասանվում է ‘), ինչպես *maklum* (< արաբերեն *ma‘lūm* – հայտնի), *iklan* (< արաբե-
րեն *‘i lān* – հայտարարություն): Արաբերենի /f/-ն սովորաբար արտահայտվում է *p*-ով,
օրինակ՝ *palak* – *եղկնուլորտ* (< արաբերեն *falak*): Նման բառերի համար սովորաբար կա
ճանաչելի տարբերակ՝ «Դիշտ» *f*-ով: Մի շարք փոխառություններում արաբերենի /ḍ/-ն
արտահայտված է *l*-ով կամ *dl*-ով: Այսպես, օրինակ, արաբական *‘arad* – *խոչընդոտ*

բառը ինդոնեզերենում դարձել է *aral*, *hādir* – *ներկա* բառը՝ *hadlir*, իսկ *qādī* – *դատավոր* բառն ունի տարբեր արտասանություններ՝ *kadi* կամ *kadli*: Պարզ չէ, թե արդյոք սա արտացոլում է *dād*-ի սկզբնական՝ կողքային արտասանությունը: Նմանատիպ արտասանություն հանդիպում է աչեհերենում: Այս կողքային իրացումը երբեմն բացատրվել է Հադրամաութի վաճառականների հետ վաղեմի շփումներով, սակայն մեկ այլ բացատրությամբ այն կապվում է թամիլերենի հետ, որտեղ կա նմանատիպ երկույթ (տե՛ս վերևում, էջ 392): Սա կարող է վերաբերել նաև ինդոնեզերենում արաբական ծագում ունեցող որոշ գոյականների ձայնավոր վերջավորությանը, օրինակ՝ *waktu* – *Ժամանակ* (< արաբերեն *waqt*), *abdu* ~ *abdi* – *ստրուկ* (< արաբերեն *abd*) և *salju* ~ *salji* – *ձյուն* (արաբերեն *ṣalj*): Քիչ հավանական է, որ այս ձայնավորները կապ ունենան արաբերենի հոլովական վերջավորությունների հետ:

Փոխառությունների մեծ մասը գոյականներ են, բայց ճիշտ այնպես, ինչպես սվահիլին, ինդոնեզերենը ևս ունի արաբական փոխառությունները ձևաբանորեն «սեփականացնելու» լավ հնարավորություններ՝ իր բազմաթիվ նախածանցների ու վերջածանցների միջոցով: Այսպես, արաբերենից անցել է *inkār* – *ժխտում* գոյականը՝ *ingkar*, բայց կա նաև *mengingkari* – *ժխտել ճշմարտությունը* բայը, անցել է *hukm* – *դատավճիռ* գոյականը, բայց կա նաև *menghukumkan* – *հրապարակել դատավճիռը* բայը: Կիրառվում են նաև անվանական միացություններ, ինչպես, օրինակ, *perlu* – *անհրաժեշտ* (< արաբերեն *fard* – *պարտականություն*) բառից՝ *keperluan* – *կարիք* բառը: Վերացական գոյականները կազմվում են *tata*- նախածանցով, օրինակ՝ *tata-hukum* – *իրավակարգ*, *tata-kalimat* – *շարահյուսություն* (< արաբերեն *kalima* – *բառ*): Արաբերենից անցած որոշ բառեր կարող են համարվել ինքնուրույն արմատներ, օրինակ՝ *fikir/pikir* – *մտածել*:

Ժամանակակից ինդոնեզերենում հետաքրքիր երևույթ է նույն բառի երկու տարբերակների գոյակցումը, օրինակ՝ *fikir/pikir* (երկուսն էլ արաբերենի *fikra* – *կարծիք*, *միտք* բառից), կամ *kadi/kadli* (երկուսն էլ արաբերենի *qādī* – *դատավոր* բառից): Արաբերեն *fard* բառից առաջացել է երկու տարբերակ՝ *perlu* բառը, որը նշանակում է «անհրաժեշտ», և ավելի պաշտոնական ոճի *fard* բառը՝ «պարտադիր» նշանակությամբ (հաճախ կրոնական իմաստով): Արաբական փոխառությունների իմաստային զարգացումն ինդոնեզերենում հաճախ ցույց է տալիս արևմտյան (հատկապես հոլանդական) եզրույթների հեղինակավոր լինելը. համեմատենք, օրինակ, *tabib* (< արաբերեն *ṭabīb* – *բժիշկ*) բառը, որն ներկայումս գործածվում է ավանդական հեքիմի նշանակությամբ, և ժամանակակից *dokter* բառը, որն անցել է հոլանդերենից: Այլ դեպքերում, ինչպես սվահիլիում (տե՛ս վերևում՝ էջ 381-ից), արաբերեն համարժեքը գերադասելի է արևմտյան տարբերակից, որը զուգորդվում է գաղութատիրության շրջանի հետ:

Լրացուցիչ գրականություն

Լեզվական առնչությունների (ներառյալ արաբերենը) ընդհանուր ուսումնասիրություն են կատարել Թոմասոնը (Thomason 2007) և Վերստեեխը (Versteegh 2010): Ալ-

Անդալուսում, Դադստանում, Բակտրիայում, Իսրայելում, Նիգերիայում և Թուրքիայում արաբերենի վերաբերյալ կարևոր նյութ է Օուենսի ժողովածուն (Owens 2000):

Արաբական գրի՝ այլ լեզուների համար (պարսկերեն, քրդերեն, փուշտու, քաշմիրերեն, ուրդու, սինդհի, օսմաներեն, ույղուրերեն, մալայերեն, բերբերերեն) գործածության և այդ գործընթացում դրա հարամարեցումների մասին տե՛ս Kaye (1996) և Daniels (2014): Աֆրիկայում *ajami*-ին արաբական գրի հարամարեցումների մասին տե՛ս Mumin (2009, 2014): Մումինի և Վերստեյխի (Mumin and Versteegh 2014) խմբագրությամբ հրատարակություն է Աֆրիկայում *ajami*-ի տարբեր դեպքերի վերաբերյալ հոդվածների ժողովածուն, որը, ի թիվս այլ լեզուների, ներառում է բերբերերեն, սվահիլի, կանուրի, ֆուլֆուլդե, մանդե, աֆրիկաանս լեզուները: Արաբա-աֆրիկաանսի հատուկ վիճակի մասին տե՛ս Davids (2011):

Ալ-Անդալուսում լեզվական իրավիճակի մասին տե՛ս Wright (1982: 151-161) և Zwartjes (1997: 5-22): Մոսարաբների լեզվի և ռոմանական լեզվի ու արաբերենի հարաբերությունների մասին տե՛ս Galmés de Fuentes (1983; Romance loans in Pedro de Alcalá, էջ 213-244, տե՛ս նաև Corriente 1988): Անդալուսական արաբերենի ստանդարտ քերականությունը ներկայացրել է Կորիենտեն (Corriente 1977), որի վերանայված հրատարակությունը լույս է տեսել 2013 թ.: Սիցիլիայում արաբերենի մասին տե՛ս Agiùs (1996): Դոզին և Էնգելմանը (Dozy and Engelmann 1869) կազմել են իսպաներենում ու պորտուգալերենում կիրառվող արաբերեն բառերի ցանկը, որի հիմքի վրա Կորիենտեն (Corriente 2008) կազմել է իսպաներենում, պորտուգալերենում ու կատալաներենում արաբերեն փոխառությունների բառարան: Ֆրանսերենում արաբերեն բառերի վերաբերյալ տե՛ս Devic (1876), անգլերենում արաբերեն բառերի մասին տե՛ս Cannon (1994):

Աֆրիկայում իսլամի տարածման վերաբերյալ ընդհանուր տեղեկություններ է հաղորդում Ֆիշերը (Fisher 1970): Աֆրիկյան լեզուների վրա արաբերենի ազդեցության մասին հոդվածների մի ժողովածու՝ «*Langue arabe et langues africaines*», լույս է տեսել 1983թ.: Ենթասահարական Աֆրիկայում իսլամական գիտության մասին տե՛ս Reichmuth (2000), Արևմտյան Աֆրիկայում *մեղրեսենների* դերի մասին տե՛ս Brenner (2000), Մալիում արաբերենի՝ որպես դեպի գիտելիք տանող պատուհանի մասին տե՛ս Bouwman (2005): Սվահիլի և հաուսա լեզուներում արաբական փոխառությունների համեմատությունը ներկայացրել է Բալդին (Baldi 1988): Հաուսա լեզվում արաբական փոխառությունների մասին տե՛ս Greenberg (1947), Սուդանում հաուսա-արաբերեն երկլեզվությունն ուսումնասիրել է Աբու-Մանգան (Abu-Manga 1999): Սվահիլիի վրա արաբերենի ազդեցության և արաբա-սվահիլական մշակույթի զարգացման մասին տե՛ս Haddad (1983) և Lodhi (1986): Փոխառությունների ազդեցությունը սվահիլիի անվանական դասերի վրա վերլուծել է Ջաուաուին (Zawawi 1979): Սվահիլիի գրավոր մշակույթի զարգացման մասին տե՛ս Vierke (2014): Ֆուլֆուլդե լեզվի օրինակները վերցված են Լաբատուտից (Labatut 1983): Մալգաշերենի մասին տե՛ս Beaujard (1998) և Versteegh (2001): Սորաբե տեքստերի և *kalamo* ծածկալեզվի վերաբերյալ համակարգ-

ված աշխատանք է Ռաջաոնարիմանանայի ուսումնասիրությունը (Rajaonarimanana 1990):

Պարսկերենում արաբական տարրը ավանդաբար դիտարկվում է որպես առանձին բաղադրիչ, օրինակ, Լամբթոնի (Lambton 1961: 181–250), Ալավիի և Լորենցի (Alavi and Lorenz 1972: 167–170, 174–178, 181–183) ստանդարտ քերականության գրքերում, որոնցից վերցված են օրինակները: Պարսկերենում արաբական փոխառությունների իմաստաբանության մասին տե՛ս Asbaghi (Asbaghi 1987) և Perry (1991): Լեզվի մաքրության ու *Ֆարհանգեստանի* աշխատանքի մասին տե՛ս Karimi-Hakkak (1989) և Paul (2010): Պարսկերենի դերը իսլամի տարածման գործում քննության է առել Ֆրագները (Fragner 2006):

Օսմաներենում արաբերեն բառերին անդրադառնում են օսմաներենի ստանդարտ քերականության բոլոր գրքերը, օրինակ՝ Kissling (1960, մասնավորապես՝ էջ 45, 67, 152-ից, 243-ից), որից վերցված են այստեղ բերված օրինակները: Օսմաներենում արաբական ու պարսկական փոխառությունների մասին տե՛ս Battersby (1966): Լեզվի մաքրության պահպանման համար մեկնարկած թուրքական արշավի մասին տե՛ս Zürcher (1985): Թուրքիայում ու Իրանում լեզվական բարեփոխումների գործընթացի համեմատություն է կատարել Փերին (Perry 2004):

Հնդկական թերակղզում լեզվական խնդրի վերաբերյալ տե՛ս Kanungo (1962): Հինդիում փոխառյալ բառազույգերի մասին տե՛ս Pořízka (1972), որից վերցված են օրինակները: Բենգալերենի երկու տեսակների մասին տե՛ս Dil (1972): *Արվի* լեզվով թամիլական գրականության մասին տե՛ս Tschacher (2001), արաբական փոխառությունների բնույթի վերաբերյալ տե՛ս Tschacher (2009):

Մալայերենի քերականության առաջին մշակումներում արաբերենի ունեցած դերի մասին տե՛ս Ogloblin (1981), ինդոնեզերենում արաբական փոխառությունների մասին տե՛ս Versteegh (2003) և van Dam (2010): Փոխառությունների ամբողջական բառարան է կազմել Ջոնսը (Jones 2007), որտեղից վերցված է այս գլխում մեջբերված օրինակների մեծ մասը: Ինդոնեզիայում արաբերենի դերի վերաբերյալ ընդհանուր հետազոտություն են կատարել Մյուլեմանը (Meuleman 1994) և Քամփբելը (Campbell 2007): Աչեհերենում արաբական փոխառությունների մասին տե՛ս Al-Harbi (1991): Ինդոնեզիայում գիտելիքի փոխանցման «մեքքայական» համակարգը վերլուծել է Լաֆանը (Laffan 2008):

Արաբերենի հետ ունեցած ոչ բոլոր լեզվական առնչություններին հնարավոր եղավ անդրադառնալ այստեղ: Իսրայելի լեզվական իրավիճակի մասին տե՛ս Kinberg and Talmon (1994), եբրայերենի ժարգոններում արաբական շերտի մասին տե՛ս Kornblueth and Aynor (1974): Պաղեստինյան համայնքներում լեզվի նկատմամբ վերաբերմունքի և բազմաձևությունների մասին տե՛ս Amara (1999): Արաբական նվաճումների ժամանակ իսլամական կայսրությունում գործածվող լեզուների ենթաշերտի ազդեցությանն անդրադարձ է կատարվել վերևում (Գլուխ 8, էջ 169–175): Արաբերենը նույնպես ազդել է այս լեզուների վրա և որոշ դեպքերում շարունակում է ազդել. նու-

բի-արաբական երկլեզվության և նուրի լեզվի վրա արաբերենի ազդեցության մասին տե՛ս Rouchdy (1991), բերբերների լեզվի վրա արաբերենի ազդեցության մասին տե՛ս Chaker (1984), Aguadé and Behnstedt (2006), բերբերների գրական մշակույթի վրա արաբերենի ազդեցության մասին տե՛ս van den Boogert (1997): Մեհրի լեզվում արաբիզմների մասին տե՛ս Rubin (2010: 307-309):

Գրականության ցանկ

- Aartun, Kjell (1963). *Zur Frage altarabischer Tempora*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Abbassi, Abdelaziz (1977). 'A Sociolinguistic Analysis of Multilingualism in Morocco', Ph.D. thesis, University of Texas.
- Abbott, Nabia (1939). *The Rise of the North Arabic Script and its Kur'anic Development*, Chicago, IL: Chicago University Press.
- Abbott, Nabia (1941). 'The Development of Early Islamic Scripts', *AI*, 8: 65–104.
- Abbott, Nabia (1972). *Studies in Arabic Literary Papyri, vol. III: Language and Literature*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Abboud, Peter and Ernest McCarus ([1968] 1983). *Elementary Modern Standard Arabic*, vols I, II, Cambridge: Cambridge University Press.
- Abboud-Haggar, Soha (2010). *Introducción a la dialectología de la lengua árabe*, 2nd edn, Granada: Fundación el Legado Andalusi.
- ‘Abd al-Jawād, Ḥasan (1977). *Kurat al-qadam: al-Mabādi’ al-’asāsiyya, al-’al’āb al-’i’ dādīyya, al-qānūn ad-duwalī*, Beirut: Dār al-’Ilm li-l-Malāyīn.
- Abdelfattah, Nabil M. S. (1996). 'Reflections of the Sociolinguistic Force of Journalism in the Process of Language Development in Egypt', in Alaa Elgibali (ed.), *Understanding Arabic: Essays in Contemporary Arabic Linguistics in Honor of El-Said Badawi*, Cairo: American University in Cairo Press, pp. 129–36.
- Abdel-Masih, Ernest, Zaki N. Abdel-Malek and El-Said M. Badawi (1978–9). *A Comprehensive Study of Egyptian Arabic*, 3 vols, Ann Arbor, MI: University of Michigan.
- Abou, Selim (1961). *Enquête sur les langues en usage au Liban*, Beirut: Imprimerie Catholique.
- Abou, Selim (1962). *Le bilinguisme arabe-français au Liban: Essai d'anthropologie culturelle*, Paris: Presses universitaires de France.
- Abu Absi, S. (1990). 'A Characterization of the Language of *Iftah yā Simsim*: Sociolinguistic and Educational Implications for Arabic', *LPLP*, 14: 33–46.
- Abu-Haidar, Farida (1979). *A Study of the Spoken Arabic of Baskinta*, Leiden: Brill.
- Abu-Haidar, Farida (1988a). 'Arabic with English: Borrowing and Code-switching in Iraqi Arabic', *Abhath al-Yarmouk*, Literature and Linguistics Series, 6(1): 45–58.
- Abu-Haidar, Farida (1988b). 'Speech Variation in the Muslim Dialect of Baghdad: Urban vs. Rural', *ZAL*, 19: 74–80.
- Abu-Haidar, Farida (1990). 'Maintenance and Shift in the Christian Arabic of Baghdad', *ZAL*, 21: 47–62.
- Abu-Haidar, Farida (1994a). 'Cross-dialectal Interaction: Examples from Three Arabic Speech Communities in the UK', *IJoAL*, 20: 215–28.
- Abu-Haidar, Farida (1994b). 'Beur Arabic: Continuity in the Speech of Second Generation Algerian Immigrants in France', in Aguadé *et al.* (eds), *Actas del Congreso Internacional*, pp. 7–14).

- Abu-Manga, Al-Amin (1999). *Hausa in the Sudan: Process of Adaptation to Arabic*, Cologne: Köppe.
- Abul Fadl, Fahmi (1961). 'Volkstümliche Texte in arabischen Bauerndialekten der ägyptischen Provinz Šarqiyya mit dialektgeographischen Untersuchungen zur Lautlehre', Ph.D. thesis, University of Münster.
- Afnan, Soheil M. (1964). *Philosophical Terminology in Arabic and Persian*, Leiden: Brill.
- Agiùs, Dionisius A. (1990). *Diglossic Tension: Teaching Arabic for Communication*, Leeds: Folia Scholastica.
- Agiùs, Dionisius A. (1996). *Siculo Arabic*, London: Kegan Paul.
- Aguadé, Jordi (2006). 'Writing Dialect in Morocco', *EDNA*, 10: 253–74.
- Aguadé, Jordi and Peter Behnstedt (2006). 'Berber', *ELL*, vol. I, pp. 289–93.
- Aguadé, Jordi, Federico Corriente and Marina Marugán (eds) (1994). *Actas del Congreso Internacional sobre Interferencias Lingüísticas Árabo–Romanes y Paralelos Extra–Ibéricos*, Zaragoza: Navarro y Navarro.
- Aguadé, Jordi, Patrice Cressier and Ángeles Vicente (eds) (1998). *Peuplement et arabisation au Maghreb occidental: dialectologie et histoire*, Zaragoza: Casa de Velázquez.
- Aguadé, Jordi and Mohammad Elyacoubi (1995). *El dialecto árabe de Skūra (Marruecos)*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Ahmed, Mokhtar (1981). *Lehrbuch des Ägyptisch-Arabischen*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- 'Ajamī, Fālih ibn Šabīb al- (1997). 'al-Lahajāt al-'arabiyya al-ḥadīṭa bayna t-tahjīn wa-t-tawliḍ', *Majalla Jāmi'a 'Umm al-Qurā*, 10: 374–426.
- Åkesson, Joyce (2001). *Arabic Morphology and Phonology Based on the Marāḥ al-arwāḥ by Aḥmad b. 'Alī b. Mas'ūd Presented with an Introduction, Arabic Edition, English Translation and Commentary*, Leiden: Brill.
- Akiner, Shirin (1983). *Islamic Peoples of the Soviet Union*, London: Kegan Paul.
- Al-Ani, Salman H. (1970). *Arabic Phonology: An Acoustical and Physiological Investigation*, The Hague: Mouton.
- Alavi, Bozorg and Manfred Lorenz (1972). *Lehrbuch der persischen Sprache*, Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Al-Azraqi, Munira (2007). 'The Use of *kaškašah/kaskasah* and Alternative Means among Educated Urban Saudi Speakers', in Miller *et al.* (eds), *Arabic in the City*, pp. 230–45.
- Al-Azraqi, Munira (2010). 'Pidginisation in the Eastern Region of Saudi Arabia: Media Presentation', in Bassiouney (ed.), *Arabic and the Media*, pp. 159–73.
- Al Batal, Mahmoud (2002). 'Identity and Language Tension in Lebanon: The Arabic of Local News at LBCI', in Rouchdy (ed.), *Language Contact and Language Conflict in Arabic*, pp. 91–115.
- Al-Harbi, Awwad Ahmad Al-Ahmadi (1991). 'Arabic Loanwords in Acehnese', *PAL*, vol. III, pp. 93–117.
- Ali, Abdul Sahib Mehdi (1987). *A Linguistic Study of the Development of Scientific Vocabulary in Standard Arabic*, London: Kegan Paul.
- Al Khatib, Sam (2008). 'On the Directionality of Emphasis Spread', in Susie Jones (ed.), *Actes du congrès annuel de l'Association canadienne de linguistique*, University of British Columbia, Vancouver, available at: <http://homes.chass.utoronto.ca/~clacl/actes2008/actes2008.html>.
- Al-Mansour, Abdulrahman (2011). 'Subgrouping of West-Semitic Revisited', *A/JH*, 29(113): 263–86.
- Al-Moaily, Mohammad (2008). 'A Data-based Description of Urdu Pidgin Arabic', M.A. thesis, University of Newcastle.

- Al-Nassir, 'Abd al-Mun'im 'Abd al-'Amīr (1993). *Sibawayh the Phonologist: A Critical Study of the Phonetic and Phonological Theory of Sibawayh as Presented in his Treatise Al-Kitab*, London: Kegan Paul.
- Alosh, M. Mahdi (1994). 'Arabic in the United States: The Educated Native Speaker Construct and its Implications for Curriculum Design', *IJoAL*, 20: 55–86.
- Alsharif, Ahmad and Louisa Sadler (2009). 'Negation in Modern Standard Arabic: An LFG Approach', in Miriam Butt and Tracy Holloway King (eds), *Proceedings of the LFG'09 Conference, Cambridge, Trinity College*, Stanford, CA: CSLI Publications, pp. 5–25.
- Al-Sharkawi, Muhammad (2010). *The Ecology of Arabic: A Study in Arabicization*, Leiden: Brill.
- Al-Tajir, Mahdi Abdalla [= Mahdī 'Abdallāh at-Tājir] (1982). *Language and Linguistic Origins in Bahrain: The Baḥārnah Dialect of Arabic*, London: Kegan Paul.
- Altheim, Franz and Ruth Stiehl (1964–9). *Die Araber in der alten Welt*, 5 vols in 6 tomes. Berlin: de Gruyter.
- Altoma, Salih J. (1969). *The Problem of Diglossia in Arabic: A Comparative Study of Classical and Iraqi Arabic*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Al Wer, Enam (1999). 'Why do Different Variables Behave Differently? Data from Arabic', in Yasir Suleiman (ed.), *Language and Society in the Middle East and North Africa*, London: Curzon, pp. 38–58.
- Al Wer, Enam (2002). 'Education as a Speaker Variable', in Rouchdy (ed.), *Language Contact and Language Conflict in Arabic*, pp. 41–53.
- Al Wer, Enam (2003). *Variation and Change in Jordanian Arabic: Women, the Vernacular and Linguistic Innovations*, London: RoutledgeCurzon.
- Al Wer, Enam (2004). 'Variability Reproduced: A Variationist View of the [d̥]/[d] Opposition in Modern Arabic Dialects', in Haak *et al.* (eds), *Approaches to Arabic Dialects*, pp. 21–31.
- Al Wer, Enam (2007a). 'Jordanian Arabic (Amman)', *EALL*, vol. II, pp. 505–17.
- Al Wer, Enam (2007b). 'The Formation of the Dialect of Amman: From Chaos to Order', in Miller *et al.* (eds), *Arabic in the City*, pp. 55–76.
- Al Wer, Enam and Rudolf de Jong (eds) (2009). *Arabic Dialectology: In Honour of Clive Holes on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, Leiden: Brill.
- Amara, Muhammad Hasan (1999). *Politics and Sociolinguistic Reflex: Palestinian Border Villages*, Amsterdam: Benjamins.
- Amara, Muhammad Hasan and Abd Al-Rahman Mar'i (2002). *Language Education Policy: The Arab Minority in Israel*, Dordrecht: Kluwer Academic.
- Amara, Muhammad Hasan and Bernard Spolsky (1986). 'The Diffusion and Integration of Hebrew and English Lexical Items in Spoken Arabic in an Israeli Village', *AL*, 28: 43–58.
- Ambros, Arne (1994). 'Zur Inschrift von 'Ēn 'Avdat: Eine Mahnung zur Vorsicht', *ZAL*, 27: 90–2.
- Ambros, Arne and Stephan Prochazka (2004). *A Concise Dictionary of Koranic Arabic*, Wiesbaden: Reichert.
- Anawati, Georges C. (1975). 'Factors and Effects of Arabization and Islamization in Medieval Egypt and Syria', in Speros Vryonis, Jr (ed.), *Islam and Cultural Change in the Middle Ages* (= *Fourth Giorgio Levi della Vida Biennial Conference*), Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 17–41.
- Anghelescu, Nadia (1984). *Problemele limbii în cultura arabă*, Bucharest: University of Bucharest.

- Anghelescu, Nadia (1986). *Limbaj și cultură în civilizația arabă*, Bucharest: Editura Stiințifică și Enciclopedică (French trans. Viorel Visan, *Language et culture dans la civilisation arabe*, Paris: L'Harmattan, 1995).
- Angoujard, Jean-Pierre (1990). *Metrical Structure of Arabic*, Dordrecht: Foris.
- 'Anīs, 'Ibrāhīm ([1952] 1973). *Ḥī l-lahajāṭ al-'arabiyya*, 4th edn, Cairo: al-Maktaba al-'Anglū al-Miṣriyya.
- Aoun, Joseph E., Elabbas Benmamoun and Lina Choueiri (2010). *The Syntax of Arabic*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Aquilina, Joseph (1956). *Teach Yourself Maltese*, London: English Universities Press.
- Aquilina, Joseph (1970). *Papers in Maltese Linguistics*, Valletta: Royal University of Malta.
- Aquilina, Joseph (1976). *Maltese Linguistic Surveys*, Msida: University of Malta.
- Aquilina, Joseph (1987). *Maltese–English Dictionary*, 2 vols, Malta: Midsea Books.
- Aquilina, Joseph and B. S. J. Isserlin (1981). *A Survey of Contemporary Dialectal Maltese, vol. I: Gozo*, Leiden: Brill.
- Arnold, Werner (1996). 'Arabian Dialects in the Turkish Province of Hatay', *AIDA*, II, pp. 1–10.
- Arnold, Werner and Peter Behnstedt (1993). *Arabisch–aramäische Sprachbeziehungen im Qalamūn (Syrien)*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Arnold, Werner and Hartmut Bobzin (eds) (2002). *Sprich doch mit deinen Knechten aramäisch, wir verstehen es!: 60 Beiträge zur Semitistik. Festschrift für Otto Jastrow zum 60. Geburtstag*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Arnold, Werner, Michael Jursa, Walter W. Müller and Stephan Procházka (eds) (2009). *Philologisches und Historisches zwischen Anatolien und Sokotra: Analecta Semitica in Memoriam Alexander Sima*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Asbaghi, Asya (1987). *Die semantische Entwicklung arabischer Wörter im Persischen*, Stuttgart: Steiner.
- Asbaghi, Asya (1988). *Persische Lehnwörter im Arabischen*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ashtiany, Julia (1993). *Media Arabic*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Atawneh, Ahmad (1992). 'Code-mixing in Arabic–English Bilinguals', *PAL*, vol. IV, pp. 219–41.
- Avram, Andrei A. (2006–7). 'Romanian Pidgin Arabic', *R-A*, 6–7: 13–27.
- Avram, Andrei A. (2012). 'On the Functions of *fi* in the Verbal System of Arabic Pidgins', *R-A*, 12: 35–58.
- Ayalon, Ami (1987). *Language and Change in the Arab Middle East: The Evolution of Modern Political Discourse*, Oxford: Oxford University Press.
- Ayoub, Georgine (1981). 'Structure de la phrase en arabe standard', Ph.D. dissertation, Université de Paris VII.
- Ayoub, Georgine and Georges Bohas (1983). 'Les grammairiens arabes, la phrase nominale et le bon sens', in Kees Versteegh, E. F. Konrad Koerner and Hans-Josef Niederehe (eds), *The History of Linguistics in the Near East*, Amsterdam: Benjamins, pp. 31–48.
- Baalbaki, Munir (1991). *al-Mawrid qāmūs 'inglīzī–'arabī*, 25th edn, Beirut: Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn.
- Baalbaki, Ramzi Munir (1990). *Dictionary of Linguistic Terms: English–Arabic*, Beirut: Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn.
- Baalbaki, Ramzi Munir (2008). *The Legacy of the Kitāb: Sibawayhi's Analytical Methods within the Context of the Arabic Grammatical Theory*, Leiden: Brill.

- Baalbaki, Ramzi Munir (2014). *The Arabic Lexicographical Tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th Century*, Leiden: Brill.
- Baalbaki, Rohi (1988). *al-Mawrid qāmūs ‘arabī–‘inglīzī*, Beirut: Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn.
- Badawī, as-Sa‘īd Muḥammad (1973). *Mustawayāt al-‘arabiyya al-mu‘āṣira fī Miṣr*, Cairo: Dār al-Ma‘ārif.
- Badawī, as-Sa‘īd Muḥammad and Martin Hinds (1986). *A Dictionary of Egyptian Arabic: Arabic–English*, Beirut: Librairie du Liban.
- Badawi, Elsaid, Michael G. Carter and Adrian Gully (2004). *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*, London: Routledge.
- Badawi, Elsaid and Muhammad Abdel Haleem (2008). *Arabic–English Dictionary of Qur’anic Usage*, Leiden: Brill.
- Badran, Margot, Fatima Sadiqi and Linda Rashidi (eds) (2002). *Language and Gender in the Arab World* (= *Languages and Linguistics: an International Journal of Linguistics*, 9), Fes: University of Sidi Mohamed Ben Abdellah.
- Baerman, Matthew (2005). ‘Directionality and (Un)natural Classes in Syncretism’, *Lg*, 80: 807–27.
- Bahloul, Maher (2006). ‘Agreement’, *EALL*, vol. I, pp. 43–8.
- Bahloul, Maher (2007). ‘The *qaaf* across Arabic Dialects’, *PAL*, vol. XIX, pp. 247–65.
- Bakalla, Muhammad Hasan (1979). *The Morphological and Phonological Components of the Arabic Verb (Meccan Arabic)*, London: Longman; Beirut: Librairie du Liban.
- Bakalla, Muhammad Hasan (1982). *Ibn Jinnī, an Early Arab Muslim Phonetician: An Interpretative Study of his Life and Contribution to Linguistics (A Chapter from the History of Arabic Linguistics)*, London: European Language Publications.
- Bakalla, Muhammad Hasan (1983). *Arabic Linguistics: An Introduction and Bibliography*, London: Mansell.
- Bakalla, Muhammad Hasan (1984). *Arabic Culture Through its Language and Literature*, London: Kegan Paul.
- Baker, Philip (1996). ‘The Potential for the Development of Arabic-based and other Contact Languages along the Maritime Trade Routes between the Middle East and China, from the Start of the Christian Era’, in Stephen A. Wurm, Peter Mühlhäusler, and Darrell T. Tryon (eds), *Atlas of Languages of Intercultural Communication in the Pacific, Asia, and the Americas*, Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 637–72.
- Bakir, Murtadha J. (2010). ‘Notes on the Verbal System of Gulf Pidgin Arabic’, *JPCL*, 25: 201–28.
- Baldauf, Richard B. and Robert B. Kaplan (eds) (2007), *Language Planning and Policy in Africa, vol. 2: Algeria, Côte d’Ivoire, Nigeria and Tunisia*, Clevedon: Multilingual Matters.
- Baldi, Sergio (1988). *A First Ethnolinguistic Comparison of Arabic Loanwords Common to Hausa and Swahili*, Naples: Istituto Universitario Orientale di Napoli.
- Barthélemy, A. (1935–69). *Dictionnaire arabe–français, dialectes de Syrie: Alep, Damas, Liban, Jérusalem*, Paris: Institut de France.
- Bassiouny, Reem (2006). *Functions of Code Switching in Egypt: Evidence from Monologues*, Leiden: Brill.
- Bassiouny, Reem (2009a). *Arabic Sociolinguistics: Topics in Diglossia, Gender, Identity, and Politics*, Washington, DC: Georgetown University Press.
- Bassiouny, Reem (2009b). ‘The Variety of Housewives and Cockroaches: Examining Code-choice in Advertisements in Egypt’, in Al Wer and de Jong, *Arabic Dialectology*, pp. 273–84.

- Bassiouny, Reem (ed.) (2010). *Arabic and the Media: Linguistic Analysis and Applications*, Leiden: Brill.
- Bassiouny, Reem (2013). 'The Social Motivation of Code-switching in Mosque Sermons in Egypt', *IJSL*, 220: 49–66.
- Bateson, Mary Catherine (1967). *Arabic Language Handbook*, Washington, DC: Center for Applied Linguistics (repr., Washington, DC: Georgetown University Press, 2003).
- Battersby, H. R. (1966). 'Arabic and Persian Elements in Ottoman Turkish (Osmanlıca)', in *Reşit Rahmeti Arat için*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, pp. 93–141.
- Bauer, Leonhard (1909). *Das palästinische Arabisch, die Dialekte des Städters und des Fellachen: Grammatik, Übungen und Chrestomathie*, Leipzig: Hinrichs (repr. Leipzig, 1970).
- Beaujard, Philippe (1998). *Le parler secret arabico-malgache du sud-est de Madagascar*, Paris: L'Harmattan.
- Beck, Edmund (1946). 'Arabiyya, Sunna und 'Āmma in der Koranlesung des zweiten Jahrhunderts', *Orientalia* (NS), 15: 180–224.
- Beeston, Alfred F. L. (1968). *Written Arabic: An Approach to the Basic Structures*, London: Cambridge University Press.
- Beeston, Alfred F. L. (1981). 'Languages of pre-Islamic Arabia', *Ar*, 28: 178–86.
- Behnstedt, Peter (1978). 'Zur Dialektgeographie des Nildeltas', *ZAL*, 1: 64–92.
- Behnstedt, Peter (1985). *Die nordjemenitischen Dialekte, vol. I: Atlas*. Wiesbaden: Reichert.
- Behnstedt, Peter (1987). 'Anmerkungen zu den Dialekten der Gegend von Ṣa'dah (Nord-Jemen)', *ZAL*, 16: 93–107.
- Behnstedt, Peter (1992). *Die nordjemenitischen Dialekte, vol. II: Glossar (Buchstaben Alif-Dal)*, Wiesbaden: Reichert.
- Behnstedt, Peter (1996). 'Texte aus der jemenitischen Tihāmah', *QSA* 14: 137–63.
- Behnstedt, Peter (1997). *Sprachatlas von Syrien*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Behnstedt, Peter (2006). 'Coptic Loanwords', *EALL*, vol. I, pp. 501–5.
- Behnstedt, Peter and Manfred Woidich (1982). 'Die ägyptischen Oasen: Ein dialektologischer Vorbericht', *ZAL*, 8: 39–71.
- Behnstedt, Peter and Manfred Woidich (1985). *Die ägyptisch-arabischen Dialekte, vol. I: Einleitung und Anmerkungen zu den Texten; vol. II: Sprachatlas von Ägypten*, Wiesbaden: Reichert.
- Behnstedt, Peter and Manfred Woidich (1987). *Die ägyptisch-arabischen Dialekte, vol. III: Texte. I. Delta-Dialekte*, Wiesbaden: Reichert.
- Behnstedt, Peter and Manfred Woidich (1988). *Die ägyptisch-arabischen Dialekte, vol. III: Texte II. Niltaldialekte. III. Oasendialekte*, Wiesbaden: Reichert.
- Behnstedt, Peter and Manfred Woidich (1994). *Die ägyptisch-arabischen Dialekte, vol. IV: Glossar Arabisch-Deutsch*, Wiesbaden: Reichert.
- Behnstedt, Peter and Manfred Woidich (1999). *Die ägyptisch-arabischen Dialekte, vol. V: Glossar Deutsch-Arabisch*, Wiesbaden: Reichert.
- Behnstedt, Peter and Manfred Woidich (2005). *Arabische Dialektgeographie: Eine Einführung*, Leiden: Brill.
- Behnstedt, Peter and Manfred Woidich (2011). *Wortatlas der arabischen Dialekte, vol. I: Mensch, Natur, Fauna und Flora*, Leiden: Brill.

- Behnstedt, Peter and Manfred Woidich (2012). *Wortatlas der arabischen Dialekte, vol. II: Materielle Kultur*, Leiden: Brill.
- Bekkum, W. Jacques van (1983). 'The "Risāla" of Yĥūda Ibn Quraysh and its place in Hebrew Linguistics', in Kees Versteegh, E. F. Konrad Koerner and Hans-Josef Niederehe (eds), *The History of Linguistics in the Near East*, Amsterdam: Benjamins, pp. 71–91.
- Belgacem, Hamza (2007). 'Berber Ethnicity and Language Shift in Tunisia', Ph.D. thesis, University of Sussex.
- Bellamy, James A. (1985). 'A New Reading of the Namārah Inscription', *JAOS*, 105: 31–51.
- Bellamy, James A. (1988). 'Two pre-Islamic Arabic Inscriptions Revised: Jabal Ramm and Umm al-Jimāl', *JAOS*, 110: 369–85.
- Bellamy, James A. (1990). 'Arabic Verses from the First/Second Century: The Inscription of 'En 'Avdat', *JSS*, 25: 73–9.
- Bellem, Alex (2007). *Towards a Comparative Typology of Emphatics: Across Semitic and into Arabic Dialect Phonology*, Ph.D. thesis, SOAS, University of London.
- Belnap, R. Kirk (2008). 'North America', *EALL*, vol. III, pp. 394–400.
- Belnap, R. Kirk and Niloofar Haeri (eds) (1997). *Structuralist Studies in Arabic Linguistics: Charles A. Ferguson's Papers, 1954–1994*, Leiden: Brill.
- Belova, Anna Gr. (2009). 'South Semitic Languages', *EALL*, vol. IV, pp. 300–15.
- Ben Abdessalem Karaa, Wahiba (2008). 'Language, a Phenomenon of Culture and Communication: Preserving the Language through a Phonetic Map', in *Mediterranean Conference on Information Systems (2008) Proceedings*, paper 9, available at: <http://aisel.aisnet.org/mcis2008/9>.
- Ben Abdessalem Karaa, Wahiba (2012). 'al-'Aṭlas al-luġawī: qā'ida bayānāt luġawiyya', *JCCE*, 2: 4–8.
- Bengtsson, Per A. (1995). *Two Arabic Versions of the Book of Ruth: Text Edition and Language Studies*, Lund: Lund University Press.
- Benmamoun, Elabbas (2000). *The Feature Structure of Functional Categories: A Comparative Study of Arabic Dialects*, Oxford: Oxford University Press.
- Benmayouf, Chafia Yamina (2008). *Renouvellement social, renouvellement langagier dans l'Algérie aujourd'hui*, Paris: L'Harmattan.
- Benmayouf, Chafia Yamina (2009). *La question linguistique en Algérie: Enjeux et perspectives*, Biarritz: Séguier.
- Benrabah, Mohamed (2007). 'The Language Situation in Algeria', in Baldauf and Kaplan (eds). *Language Planning and Policy in Africa*, vol. 2, pp. 25–148.
- Bentahila, Abdelāli (1983). *Language Attitudes among Arabic–French Bilinguals in Morocco*, Clevedon: Multilingual Matters.
- Bentahila, Abdelāli and Eirlys E. Davies (1983). 'The Syntax of Arabic–French Codeswitching', *Lingua*, 59: 301–30.
- Benzakour, Fouzia, Driss Gaadi and Ambroise Queffélec (2000). *Le français au Maroc: lexique et contacts de langues*, Brussels: De Boeck & Larcier.
- Bergsträsser, Gotthelf (1915). 'Sprachatlas von Syrien und Palästina', *ZDPV*, 38: 169–222 (+ maps XX–LXII).
- Bergsträsser, Gotthelf (1928). *Einführung in die semitischen Sprachen*, Munich (repr. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963; trans. Peter T. Daniels, *Introduction to the Semitic Languages: Text Specimens and Grammatical Sketches*, Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 1983).

- Bernards, Monique (1997). *Changing Traditions: al-Mubarrad's Refutation of Sibawayh and the Subsequent Reception of the Kitāb*, Leiden: Brill.
- Bidwell, Robin (1973). *Morocco under Colonial Rule*, London: Cass.
- Bielawski, Józef (1956). 'Deux périodes dans la formation de la terminologie scientifique arabe', *RO*, 20: 263–320.
- Birkeland, Harris (1940). *Altarabische Pausalformen*, Oslo: Norske Videnskabs-Akademi.
- Birkeland, Harris (1952). *Growth and Structure of the Egyptian Arabic Dialect*, Oslo: Dybwad.
- Birkeland, Harris (1954). *Stress Patterns in Arabic*, Oslo: Norske Videnskabs-Akademi.
- Bishai, Wilson B. (1960). 'Notes on the Coptic Substratum in Egyptian Arabic', *JAOS*, 80: 225–9.
- Bishai, Wilson B. (1961). 'Nature and Extent of Coptic Phonological Influence on Egyptian Arabic', *JSS*, 6: 175–82.
- Bishai, Wilson B. (1962). 'Coptic Grammatical Influence on Egyptian Arabic', *JAOS*, 82: 285–9.
- Bizri, Fida (2010). *Pidgin Madame: une grammaire de la servitude*, Paris: Geuthner.
- Blachère, Régis (1961). *Éléments de l'arabe classique*, Paris: Maisonneuve & Larose (4th edn, 1985).
- Blachère, Régis, Moustafa Chouémi and Claude Denizeau (1967–). *Dictionnaire arabe– français– anglais*, Paris: Maisonneuve & Larose.
- Blachère, Régis and Maurice Gaudefroy-Demombynes (1952). *Grammaire de l'arabe classique (Morphologie et syntaxe)*, 3rd edn, Paris: G.-P. Maisonneuve.
- Blanc, Haim (1964). *Communal Dialects in Baghdad*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Blanc, Haim (1967). 'The "Sonorous" vs. "Muffled" Distinctions in Old Arabic Phonology', in *To Honor Roman Jakobson*, The Hague: Mouton, vol. I, pp. 295–390.
- Blanc, Haim (1969). 'The Fronting of Semitic *g* and the *qāl–gāl* Dialect Split in Arabic', in *Proceedings of the International Conference on Semitic Studies held in Jerusalem, 19–23 July 1965*, Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, pp. 7–37.
- Blanc, Haim (1970a). 'Dual and Pseudo-dual in the Arabic Dialects', *Lg*, 46: 42–57.
- Blanc, Haim (1970b). 'The Arabic Dialect of the Negev Bedouins', *Israel Academy of Sciences and Humanities Proceedings*, 4(7): 112–50.
- Blau, Joshua (1960). *Syntax des palästinensischen Bauerndialektes von Bir-Zēt*, Walldorf- Hessen: Verlag für Orientkunde.
- Blau, Joshua (1965). *The Emergence and Linguistic Background of Judeo-Arabic: A Study of the Origins of Middle Arabic*, London: Oxford University Press (2nd edn, Jerusalem: Ben Zwi, 1981).
- Blau, Joshua (1966–7). *A Grammar of Christian Arabic, Based Mainly on South-Palestinian Texts from the First Millennium*, 3 vols, Louvain: Imprimerie Orientaliste.
- Blau, Joshua (1969). 'Some Problems of the Formation of the Old Semitic Languages in the Light of Arabic Dialects', in *Proceedings of the International Conference on Semitic Studies held in Jerusalem, 19–23 July 1965*, Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, pp. 38–44.
- Blau, Joshua (1970). *On Pseudo-corrections in Some Semitic Languages*, Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities.
- Blau, Joshua (1972–3). 'On the Problem of the Synthetic Character of Classical Arabic as Against Judeo-Arabic (Middle Arabic)', *JQR*, 63: 29–38.
- Blau, Joshua (1977). *The Beginnings of the Arabic Diglossia: A Study of the Origins of Neo-Arabic*, Malibu, CA: Undena.

- Blau, Joshua (1978). 'Hebrew and Northwest Semitic: Reflections on the Classification of the Semitic Languages', *HAR*, 2: 21–44.
- Blau, Joshua (1979). 'Some Observations on a Middle Arabic Egyptian text in Coptic Characters', *JSAL*, 1: 215–62.
- Blau, Joshua (1980). *has-Sifrot ha-'aravit ha-yahudit: Pəraqim nibḥarim (Judaeo-Arabic Literature: Selected Texts)*, Jerusalem: Magnes Press.
- Blau, Joshua (1981). 'The State of Research in the Field of the Linguistic Study of Middle Arabic', *Ar*, 28: 187–203.
- Blau, Joshua (1982). 'Das frühe Neuarabisch in mittelarabischen Texten'. *GAP*, vol. I, pp. 83–95.
- Blau, Joshua (1988). *Studies in Middle Arabic and its Judaeo-Arabic Variety*, Jerusalem: Magnes Press.
- Blau, Joshua and Simon Hopkins (1984). 'On Early Judaeo-Arabic Orthography', *ZAL*, 12: 9–27.
- Bloch, Ariel A. (1965). *Die Hypota im Damaszenisch-Arabischen, mit Vergleichen zur Hypota im Klassisch-Arabischen*, Wiesbaden: Steiner.
- Bloch, Ariel A. and Heinz Grotzfeld (1964). *Damaszenisch-Arabisch: Texte mit Übersetzung, Anmerkungen und Glossar*, Wiesbaden: Steiner.
- Bobzin, Hartmut (1992). 'Geschichte der arabischen Philologie in Europa bis zum Ausgang des achtzehnten Jahrhunderts', *GAP*, vol. III, pp. 155–87.
- Bohas, Georges (1981). 'Quelques aspects de l'argumentation et de l'explication chez les grammairiens arabes', *Ar*, 28: 204–21.
- Bohas, Georges (1985). 'L'explication en phonologie arabe', *SHAG*, I, pp. 45–52.
- Bohas, Georges (ed.) (1993). 'Le PCO et la structure des racines', in *Développements récents en linguistique arabe et sémitique*, Damascus: Institut français de Damas, pp. 9–44.
- Bohas, Georges (1995). 'Au-delà de la racine', in Nadia Angheliescu and Andrei A. Avram (eds), *Proceedings of the Colloquium on Arabic Linguistics Bucharest August 29–September 2, 1994*, Bucharest: University of Bucharest, vol. I, pp. 29–45.
- Bohas, Georges (1997). *Matrices, étymons, racines: éléments d'une théorie lexicologique du vocabulaire arabe*, Louvain: Peeters.
- Bohas, Georges and Jean-Patrick Guillaume (1984). *Etude des théories des grammairiens arabes, vol. I: Morphologie et phonologie*, Damascus: Institut français de Damas.
- Bohas, Georges, Jean-Patrick Guillaume and Djamel Eddine Kouloughli (1990). *The Arabic Linguistic Tradition*, New York: Routledge.
- Bomhard, Allan R. (1984). *Toward Proto-Nostratic: A New Approach*, Amsterdam: Benjamins.
- Boogert, Nico van den (1997). *The Berber Literary Tradition of the Sous with an Edition and Translation of 'The Ocean of Tears' by Muḥammad Awzal (d. 1749)*, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Borg, Albert (2011). 'Lectal Variation in Maltese', in Sandro Caruana, Ray Fabri, and Thomas Stolz (eds), *Variation and Change: The Dynamics of Maltese in Space, Time and Society*, Berlin: Akademie Verlag, pp. 11–31.
- Borg, Albert and Marie Azzopardi-Alexander (1997). *Maltese*, London: Routledge.
- Borg, Alexander (1985). *Cypriot Arabic: A Historical and Comparative Investigation into the Phonology and Morphology of the Arabic Vernacular spoken by the Maronites of Kormakiti Village in the Kyrenia District of North-Western Cyprus*, Stuttgart: Deutsche Morgenländische Gesellschaft.

- Borg, Alexander (2004). *Comparative Glossary of Cypriot Maronite Arabic (Arabic–English) with an Introductory Essay*, Leiden: Brill.
- Borg, Gert (2007). 'How to be *kool* in Arabic Writing: Linguistic Observations from the Side Line', in Ditters and Motzki (eds), *Approaches to Arabic Linguistics*, pp. 527–42.
- Bos, Petra and Ludo Verhoeven (1994). 'Moroccan-Arabic Dutch Bilingual Development', *IJoAL*, 20: 119–50.
- Boucherit, Aziza (2002). *L'arabe parlé à Alger: aspects sociolinguistiques et énonciatifs*, Paris: Peeters.
- Boumans, Louis (1996). 'Embedding Verbs and Collocations in Moroccan Arabic/Dutch Code-switching', *PAL*, Amsterdam: Benjamins, vol. IX, pp. 45–76.
- Boussofara-Omar, Naïma (2003). 'Revisiting Arabic Diglossic Switching in Light of the Matrix Frame Model and its Submodels: The 4-M and the Abstract Level Models', *BLC*, 6(1): 33–46.
- Boussofara-Omar, Naïma (2006a). 'Diglossia', *EALL*, vol. I, pp. 629–37.
- Boussofara-Omar, Naïma (2006b). 'Neither Third Language nor Middle Varieties but Arabic Diglossic Switching', *ZAL*, 45: 55–80.
- Bouwman, Dinie (2005). 'Throwing Stones at the Moon: The Role of Arabic in Contemporary Mali', Ph.D. thesis, University of Leiden.
- Brame, Michael (1970). 'Arabic Phonology: Implications for Phonological Theory and Historical Semitic', Ph.D. thesis, MIT, Cambridge, MA.
- Branden, Albert van den (1950). *Les inscriptions thamoudéennes*, Louvain: Bureaux du Muséon.
- Braukämper, Ulrich (1994). 'Notes on the Origin of Baggara Arab Culture with Special Reference to the Shuwa', *SGA*, 14: 13–46.
- Bravmann, Max (1934). *Materialien und Untersuchungen zu den phonetischen Lehren der Araber*, Göttingen: Kaestner.
- Brenner, Louis (2000). *Controlling Knowledge: Religion, Power and Schooling in a West African Muslim Society*, Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Brett, Michael (1995). 'The Way of the Nomad', *BSOAS*, 58: 251–69.
- Brincat, Joseph M. (1991). *Malta 870–1054: Al-Himyari's Account*, Valletta: Said International.
- Brincat, Joseph M. (2011). *Maltese and Other Languages: A Linguistic History of Malta*, Sta Venera, Malta: Midsea Books.
- Britto, Francis (1985). *Diglossia: A Study of the Theory with Application to Tamil*, Washington, DC: Georgetown University Press.
- Brockelmann, Carl (1908–13). *Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, 2 vols, Berlin (repr. Hildesheim: Olms, 1966).
- Brockelmann, Carl (1964). 'Das Arabische und seine Mundarten', *HdO*, vol. I:3, pp. 207–45.
- Brockelmann, Carl (1965). *Arabische Grammatik. Paradigmen, Literatur, Übungsstücke und Glossar*, 16th edn, ed. Manfred Fleischhammer, Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Brockett, Adrian A. (1985). *The Spoken Arabic of Khābūra on the Bāṭina of Oman*, Manchester: Journal of Semitic Studies.
- Broselow, Ellen (1976). 'The Phonology of Egyptian Arabic', Ph.D. thesis, University of Massachusetts, Amherst.
- Broselow, Ellen (1979). 'Cairene Arabic Syllable Structure', *LA*: 345–82.
- Broselow, Ellen (1992). 'Parametric Variation in Arabic Dialect Phonology', *PAL*, vol. IV, pp. 7–45.

- Brugnatelli, Vermondo (1982). *Questioni di morfologia e sintassi dei numerali cardinali semitici*, Florence: La Nuova Italia.
- Brugnatelli, Vermondo (2013). 'Arab-Berber Contacts in the Middle Ages and Ancient Arabic Dialects: New Evidence from an Old Ibāḍite Religious Text', in Lafkioui (ed.) *African Arabic*, pp. 271–92.
- Brustad, Kristen (2000). *The Syntax of Spoken Arabic: A Comparative Study of Moroccan, Egyptian, Syrian and Kuwaiti Dialects*, Washington, DC: Georgetown University Press.
- Brustad, Kristen, Mahmoud Al-Batal and Abbas Al-Tonsi (2004–5). *Al-Kitaab fii Ta'allum al-'Arabiyya*, 2nd edn, Washington, DC: Georgetown University Press, vols I, II.
- Bulliet, Richard W. (1990). *The Camel and the Wheel*, 2nd edn, New York: Columbia University Press.
- Busuttil, E. D. (1976). *Kalepin: Dizzjunarju Ingliz–Malti*, Valletta: Muscat.
- Busuttil, E. D. (1977). *Kalepin (Dizzjunarju) Malti–Ingliz*, is-Sitt Hargha: A. C. Aquilina.
- Cadora, Frederic J. (1992). *Bedouin, Village, and Urban Arabic: An Ecolinguistic Study*, Leiden: Brill.
- Campbell, Stuart (2007). 'Indonesian/Malay', *EALL*, vol. II, pp. 340–5.
- Cannon, Garland (1994). *The Arabic Contribution to the English Language: An Historical Dictionary*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Cantarino, Vicente (1974–5). *Syntax of Modern Arabic Prose*, 3 vols, Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Cantineau, Jean (1930–2). *Le nabatéen*, 2 vols, Paris: Leroux.
- Cantineau, Jean (1932). 'Accadien et sudarabique', *BSLP*, 33: 175–204.
- Cantineau, Jean (1935). *Grammaire du palmyrénien épigraphique* (= *Publications de l'Institut d'études orientales de la faculté des lettres d'Alger*, 4), Cairo.
- Cantineau, Jean (1936, 1937). 'Études sur quelques parlers de nomades arabes d'Orient', *AIEO*, 2: 1–118; 3: 119–237.
- Cantineau, Jean (1938). 'Remarques sur les parlers syro-libano-palestiniens', *BSLP*, 40: 80–9.
- Cantineau, Jean (1940, 1946). *Les parlers arabes de Ḥōrān*, vol. I: *Notions générales, grammaire*, vol. II: *Atlas*, Paris: Klincksieck.
- Cantineau, Jean (1960). *Études de linguistique arabe (Mémoire Jean Cantineau)*, Paris: Klincksieck.
- Carter, Michael G. (1981). *Arab Linguistics: An Introductory Classical Text with Translation and Notes*, Amsterdam: Benjamins.
- Carter, Michael G. (2004). *Sībawayhi*, London: Tauris.
- Carter, Michael G. (2007). 'Grammatical Tradition: History', *EALL*, vol. II, pp. 182–91.
- Casanova, M. P. (1902). 'Un texte arabe transcrit en caractères coptes', *BIFAO*, 1: 1–20.
- Caspari, C. P. (1887). *Arabische Grammatik*, 5th edn, ed. August Müller, Halle.
- Caubet, Dominique (1993). *L'arabe marocain*, vol. I: *Phonologie et morphosyntaxe*; vol. II: *Syntaxe et catégories grammaticales, textes*, Paris: Peeters.
- Caubet, Dominique (2000–1). 'Questionnaire de dialectologie du Maghreb (d'après les travaux de W. Marçais, M. Cohen, G. S. Colin, J. Cantineau, D. Cohen, Ph. Marçais, S. Lévy, etc.)', *EDNA*, 5: 73–92.
- Caubet, Dominique (2001). 'Maghrebine Arabic in France', in Guus Extra and Durk Gorter (eds), *The Other Languages of Europe*, Clevedon: Multilingual Matters, pp. 261–77.

- Caubet, Dominique (ed.) (2004). *Les mots du bled: création contemporaine en langues maternelles, les artistes ont la parole*, Paris: L'Harmattan.
- Chaabani, Zinelabidine (1984). *Der Einfluß des Französischen auf das Arabische in Tunesien: Zur Beschreibung morphosyntaktischer Phänomene des Neuhocharabischen*, Frankfurt am Main: Lang.
- Chaker, Salem (1984). *Textes en linguistique berbère: introduction au domaine berbère*, Paris: Centre national de la recherche scientifique.
- Chejne, Anwar G. (1969). *The Arabic Language: Its Role in History*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Chekayri, Abdellah and Tobias Scheer (2003). 'The Appearance of Glides in Classical Arabic Defective Verbs', *FO*, 3: 5–34.
- Clarity, Beverly E., Karl Stowasser and Ronald Wolfe (1964). *A Dictionary of Iraqi Arabic: English–Arabic*, Washington, DC: Georgetown University Press (repr., 2003, together with the Arabic–English part).
- Cleveland, Ray L. (1963). 'A Classification for the Arabic Dialects of Jordan', *BASOR*, 167: 56–63.
- Cohen, David (1963). *Le dialecte arabe Ḥassānīya de Mauritanie (parler de la Gābla)*, Paris: Klincksieck.
- Cohen, David (1964). *Le parler arabe des juifs de Tunis, vol. I: Textes et documents linguistiques et ethnographiques*, The Hague: Mouton.
- Cohen, David (1970). 'Koinè, langues communes et dialectes arabes', in David Cohen, *Études de linguistique sémitique et arabe*, The Hague: Mouton, pp. 105–25.
- Cohen, David (1975). *Le parler arabe des juifs de Tunis, vol. II: Etude linguistique*, The Hague: Mouton.
- Cohen, Marcel (1912). *Le parler arabe des juifs d'Alger*, Paris: Champion.
- Comrie, Bernard (1982). 'Syntactic–Morphological Discrepancies in Maltese Sentence Structure', *LC*, 15: 281–306.
- Comrie, Bernard (1991). 'On the Importance of Arabic to General Linguistic Theory', *PAL*, vol. III, pp. 3–30.
- Comrie, Bernard (2008). 'Linguistics and Arabic', *EALL*, vol. III, pp. 64–71.
- Corriente, Federico (1971a). *Problemática de la pluralidad en semítico: el plural fracto*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Corriente, Federico (1971b). 'On the Functional Yield of some Synthetic Devices in Arabic and Semitic Morphology', *JQR*, 62: 20–50.
- Corriente, Federico (1975). 'Marginalia on Arabic Diglossia and Evidence thereof in the *Kitāb al-Aḡanī*', *JSS*, 20: 38–61.
- Corriente, Federico (1977). *A Grammatical Sketch of the Spanish Arabic Dialect Bundle*, Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura (revised edn, *A Descriptive and Comparative Grammar of Andalusī Arabic*, ed. Institute of Islamic Studies of the University of Zaragoza, Leiden: Brill, 2013).
- Corriente, Federico (1980). *Gramática, métrica y texto del Cancionero hispano-árabe de Abán Quzmán*, Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura.
- Corriente, Federico (1988). *El léxico árabe andalusí según P. de Alcalá (ordenado por raíces, anotado y fonémicamente interpretado)*, Madrid: Universidad Complutense.
- Corriente, Federico (2008). *Dictionary of Arabic and Allied Loanwords: Spanish, Portuguese, Catalan, Gallician and Kindred Dialects*, Leiden: Brill.

- Cowell, Mark W. (1964). *A Reference Grammar of Syrian Arabic (Based on the Dialect of Damascus)*, Washington, DC: Georgetown University Press (repr. 2005).
- Cressier Patrice (1998). 'Urbanisation, arabisation, islamisation au Maroc du nord: quelques remarques depuis l'archéologie', in Aguadé *et al.* (eds), *Peuplement et arabisation au Maghreb occidental*, pp. 27–38.
- Cuvalay, Martine (1996). 'The Arabic Verb: A Functional Grammar Approach to Verbal Expression in Arabic', Ph.D. thesis, University of Amsterdam.
- Czapkiewicz, Andrzej (1975). *The Verb in Modern Arabic Dialects as an Exponent of the Development Processes Occurring in Them*, Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Dagorn, René (1981). *La geste d'Ismaël d'après l'onomastique et la tradition arabes*, Geneva: Droz.
- Daher, Jamil (1997). 'Gender in Linguistic Variation: The Variable (q) in Damascus Arabic', *PAL*, vol. XI, pp. 183–205.
- Daher, Nazih Y. (1992). 'A Lebanese Dialect in Cleveland: Language Attrition in Progress', in Rouchdy (ed.), *The Arabic Language in America*, pp. 25–35.
- Dam, Nikolaos van (2010). 'Arabic Loanwords Revisited', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 166: 218–43.
- Danecki, Janusz (1989). *Wstęp do dialektologii języka arabskiego*, Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Daniel, Norman (1979). *The Arabs and Mediaeval Europe*, 2nd edn, London: Longman and Librairie du Liban (3rd rev. edn, Oxford: Oneworld Publications, 1993).
- Daniels, Peter (2014). 'The Type and Spread of Arabic Script', in Mumin and Versteegh (eds), *Arabic Script in Africa*, pp. 25–39.
- Daoud, Mohamed (2007). 'The Language Situation in Tunisia', in Baldauf and Kaplan (eds), *Language Planning and Policy in Africa*, vol. 2, pp. 256–307.
- Darir, Hassane (1993). 'The Unification of Arabic Scientific Terms: Linguistic Terms as an Example', *PCALL*, vol. I, pp. 155–79.
- Davids, Achmat (2011). *The Afrikaans of the Cape Muslims from 1815 to 1915*, ed. Hein Willemse and Suleman E. Dangor, Pretoria: Protea Book House.
- Davies, Humphrey (2006). 'Dialect Literature', *EALL*, vol. I, pp. 597–604.
- Davis, Stuart (1995). 'Emphasis Spread in Arabic and Grounded Phonology', *LI*, 26: 465–98.
- Ḍayf, Šawqī (1968). *al-Madāris an-naḥwiyya*, Cairo: Dār al-Ma'ārif.
- Ḍayf, Šawqī (1982). *Kitāb ar-radd 'alā n-nuḥāt li-bn Maḍā' al-Qurṭubī*, 2nd edn, Cairo: Dār al-Ma'ārif.
- Denizeau, Claude (1960). *Dictionnaire des parlers arabes de Syrie, Liban et Palestine*, Paris: Maisonneuve.
- Denz, Adolf (1971). *Die Verbalsyntax des neuarabischen Dialektes von Kwayriš (Irak) mit einer einleitenden allgemeinen Tempus- und Aspektlehre*, Wiesbaden: Steiner.
- Denz, Adolf (1982). 'Die Struktur des klassischen Arabisch', *GAP*, vol. I, pp. 58–82.
- Dereli, Belgin (1997). 'Het Uzbekistaans Arabisch in Djogari', M.A. thesis, University of Nijmegen.
- Déroche, François (2005). *Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, London: Furqan Foundation (French original, *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, Paris: Bibliothèque nationale de France, 2000).

- Déroche, François (2010). 'The Codex Parisino-petropolitanus and the *Ḥijāzī* Scripts', in Macdonald (ed.), *The Development of Arabic as a Written Language*, pp. 113–20.
- Devic, L. Marcel (1876). *Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale (arabe, persan, turc, hébreu, malais)*, Paris (repr. Amsterdam: Oriental Press, 1965).
- Diakonoff, I. M. [Djakonov, Igor Mixailovič] (1965). *Semito-Hamitic Languages*, Moscow: Nauka.
- Dichy, Joseph (2007). 'Fa'ula, fa'ila, fa'ala: dispersion et régularités sémantiques dans les trois schèmes simples du verbe arabe', in Ditters and Motzki (eds), *Approaches to Arabic Linguistics*, pp. 313–65.
- Diem, Werner (1971). 'Zum Problem der Personalpronomina *ḥanne* (3. Pl.), *-kon* (2. Pl.) und *-hon* (3. Pl.) in den syrisch-libanesischen Dialekten', *ZDMG*, 121: 223–30.
- Diem, Werner (1973a). 'Die nabatäischen Inschriften und die Frage der Kasusflexion im Altarabischen', *ZDMG*, 123: 227–37.
- Diem, Werner (1973b). *Skizzen jemenitischer Dialekte*, Wiesbaden: Steiner.
- Diem, Werner (1974). *Hochsprache und Dialekt im Arabischen: Untersuchungen zur heutigen arabischen Zweisprachigkeit*, Wiesbaden: Steiner.
- Diem, Werner (1975). 'Gedanken zur Frage der Mimaton und Nunation in den semitischen Sprachen', *ZDMG*, 125: 239–58.
- Diem, Werner (1976). 'Some Glimpses at the Rise and Early Development of the Arabic Orthography', *Orientalia* (NS), 45: 251–61.
- Diem, Werner (1978). 'Divergenz und Konvergenz im Arabischen', *Ar*, 25: 128–47.
- Diem, Werner (1979a). 'Studien zur Frage des Substrats im Arabischen', *Der Islam*, 56: 12–80.
- Diem, Werner (1979b). 'Untersuchungen zur frühen Geschichte der arabischen Orthographie. I. Die Schreibung der Vokale', *Orientalia* (NS), 48: 207–57.
- Diem, Werner (1980a). 'Untersuchungen zur frühen Geschichte der arabischen Orthographie. II. Die Schreibung der Konsonanten', *Orientalia* (NS), 49: 67–106.
- Diem, Werner (1980b). 'Die genealogische Stellung des Arabischen in den semitischen Sprachen: Ein ungelöstes Problem der Semitistik', in Werner Diem and Stefan Wild (eds), *Studien aus Arabistik und Semitistik Anton Spitaler zum siebzigsten Geburtstag von seinen Schülern überreicht*, Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 65–85.
- Diem, Werner (1981). 'Untersuchungen zur frühen Geschichte der arabischen Orthographie. III. Endungen und Endschreibungen', *Orientalia* (NS), 50: 332–83.
- Diem, Werner (1984). 'Philologisches zu den arabischen Aphrodito-Papyri', *Der Islam*, 61, 251–75.
- Diem, Werner (1991). 'Vom Altarabischen zum Neuarabischen: Ein neuer Ansatz', in Kaye (ed.), *Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau*, vol. I, pp. 297–308.
- Dikken, Berend Jan (2012). 'Some Remarks about Middle Arabic and Sa'adya Gaon's Arabic Translation of the Pentateuch in Manuscripts of Jewish, Samaritan, Coptic Christian, and Muslim Provenance', in Zack and Schippers (eds) *Middle Arabic and Mid Arabic*, pp. 51–81.
- Dil, Afia (1972). 'The Hindu and Muslim Dialects of Bengali', Ph.D. thesis, Stanford University.
- Ditters, Everhard (1992). 'A Formal Approach to Arabic Syntax: The Noun Phrase and the Verb Phrase', Ph.D. thesis, University of Nijmegen.
- Ditters, Everhard (2013). 'Issues in Arabic Computational Linguistics', in Owens (ed.), *Oxford Handbook of Arabic Linguistics*, pp. 213–40.
- Ditters, Everhard and Jan Hoogland (2006). 'Corpus Linguistics', *EALL*, vol. I, pp. 511–18.

- Ditters, Everhard and Harald Motzki (eds) (2007). *Approaches to Arabic Linguistics Presented to Kees Versteegh on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Leiden: Brill.
- Doniach, Nakdimon S. (1972). *The Oxford English–Arabic Dictionary of Current Usage*, Oxford: Clarendon Press.
- Donner, Fred McGraw (1981). *The Early Islamic Conquests*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Doss, Madiha (1996). ‘Comparative Sources for the Study of 17th Century Egyptian Arabic’, *AIDA*, II, pp. 31–40.
- Dossin, Georges (1959), ‘Les bédouins dans les textes de Mari’, in Gabrieli (ed.), *L’antica società beduina*, pp. 35–51.
- Dostal, Walter (1959). ‘The Evolution of Bedouin Life’, in Gabrieli (ed.), *L’antica società beduina*, pp. 11–34.
- Dozy, Reinhart (1881). *Supplément aux dictionnaires arabes*, 2 vols, Leiden: Brill (repr. Beirut: Librairie du Liban, 1968).
- Dozy, Reinhart and Willem Herman Engelmann (1869). *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l’arabe*, 2nd edn, Leiden: Brill (repr. Amsterdam: Oriental Press, 1965).
- Drop, Hanke and Manfred Woidich (2007). *ilBaḥariyya: Grammatik und Texte*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Druel, Jean N. (2012). ‘Numerals in Arabic Grammatical Theory: An Impossible Quest for Consistency?’, Ph.D. dissertation, University of Nijmegen.
- Dubai School of Government (2011). *Facebook Usage: Factors and Analysis (= Arab Social Media Report 1:1)*, Dubai: Dubai School of Government.
- Dubai School of Government (2012). *Social Media in the Arab World: Influencing Societal and Cultural Change? (= Arab Social Media Report 2:1)*, Dubai: Dubai School of Government.
- Durand, Olivier (1995). *Introduzione ai dialetti arabi*, Milan: Centro Studi Camito-Semitici.
- Eche, Youssef (1967). *Les bibliothèques arabes publiques et sémi-publiques, en Mésopotamie, en Syrie et en Egypte au Moyen Age*, Damascus: Institut français de Damas.
- Edzard, Lutz (1998). *Polygenesis, Convergence, and Entropy: An Alternative Model of Linguistic Evolution Applied to Semitic Linguistics*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Effat, Ragia M. and Kees Versteegh (2008). ‘Media Arabic’, *EALL*, vol. III, pp. 199–204.
- Ehret, Christopher (1989). ‘The Origin of Third Consonants in Semitic Roots: An Internal Reconstruction Applied to Arabic’, *JAL*, 2: 109–202.
- Eid, Mushira (1988). ‘Principles for Code-switching between Standard and Egyptian Arabic’, *al-‘Arabiyya*, 21: 51–79.
- Eid, Mushira (1990). ‘Arabic Linguistics: The Current Scene’, *PAL*, vol. I, pp. 3–37.
- Eid, Mushira (1991). ‘Verbless Sentences in Arabic and Hebrew’, *PAL*, vol. III, pp. 31–61.
- Eid, Mushira (2007). ‘Arabic on the Media: Hybridity and Styles’, in Ditters and Motzki (eds), *Approaches to Arabic Linguistics*, pp. 403–34.
- Eisele, John C. (1999). *Arabic Verbs in Time: Tense and Aspect in Cairene Arabic*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Eisele, John C. (2002). ‘Approaching Diglossia: Authorities, Values, and Representations’, in Rouchdy (ed.), *Language Contact and Language Conflict in Arabic*, pp. 3–23.

- Eksell Harning, Kerstin (1980). *The Analytical Genitive in the Modern Arabic Dialects* (= *Orientalia Gothoburgensia*, 5), Gothenburg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- El Aissati, Abderrahman (1996). 'Language Loss among Native Speakers of Moroccan Arabic in the Netherlands', Ph.D. thesis, University of Nijmegen.
- El Aissati, Abderrahman and Kees de Bot (1994). 'Moroccan Arabic in the Netherlands: Acquisition and Loss', *IJoAL*, 20: 177–92.
- El-Ayoubi, Hashem, Wolfdietrich Fischer and Michael Langer (2001, 2011). *Syntax der arabischen Schriftsprache der Gegenwart, vol. I: Das Nomen und sein Umfeld; vol. II: Die Verbalgruppe*, Wiesbaden: Reichert.
- Elghamis, Ramada (2011). 'Le tfinagh au Niger contemporain: étude sur l'écriture indigène des Touaregs', Ph.D. thesis, University of Leiden.
- Elgibali, Alaa (1985). 'Towards a Sociolinguistic Analysis of Language Variation in Arabic: Cairene and Kuwaiti Dialects', Ph.D. thesis, University of Pittsburgh.
- Elgibali, Alaa and Nevenka Korica (2008), *Media Arabic: A Coursebook for Reading Arabic News*. Cairo: American University in Cairo Press.
- El-Hajjé, Hassan (1954). *Le parler arabe de Tripoli*, Paris: Klincksieck.
- El-Hassan, Shahir A. (1977). 'Educated Spoken Arabic in Egypt and the Levant: A Critical Review of Diglossia and Related Concepts', *ArchLing* (NS), 8: 112–32.
- El Hour, Walid (2012). 'The Meaning of Resistance: Hezbollah's Media Strategies and the Articulation of a People', Ph.D. thesis, University of Amsterdam.
- Endreß, Gerhard (1982). 'Die arabische Schrift', *GAP*, vol. I, pp. 165–97.
- Endreß, Gerhard and Dimitri Gutas (1992–). *A Greek and Arabic Lexicon: Materials for a Dictionary of the Mediaeval Translations from Greek into Arabic*, Leiden: Brill.
- Ennaji, Moha (2002). 'Language Contact, Arabicization Policy and Education in Morocco', in Rouchdy (ed.), *Language Contact and Language Conflict in Arabic*, pp. 70–88.
- Ennaji, Moha (2005). *Multilingualism, Cultural Identity, and Education in Morocco*, New York: Springer.
- Ermers, Rob (1995). 'Turkic Forms in Arabic Structures: The Description of Turkic by Arabic Grammarians', Ph.D. thesis, University of Nijmegen.
- Erwin, Wallace M. (1963). *A Short Reference Grammar of Iraqi Arabic*, Washington, DC: Georgetown University Press (repr., 2004).
- Erwin, Wallace M. (1969). *A Basic Course in Iraqi Arabic*, Washington, DC: Georgetown University Press (repr., 2004).
- Extra, Guus and Jan Jaap de Ruiter (1994). 'The Sociolinguistic Status of the Moroccan Community in the Netherlands', *IJoAL*, 20: 151–76.
- Fassi Fehri, Abdelkader (1982). *Linguistique arabe: forme et interprétation*, Rabat: Faculté des lettres et sciences humaines.
- Fassi Fehri, Abdelkader (1993). *Issues in the Structure of Arabic Clauses and Words*, Dordrecht: Kluwer Academic.
- Feghali, Michel (1928). *Synta des parlers arabes actuels du Liban*, Paris: Geuthner.
- Ferguson, Charles A. (1959a). 'The Arabic Koine', *Lg*, 25: 616–30.
- Ferguson, Charles A. (1959b). 'Diglossia', *Word*, 15: 325–40.
- Ferguson, Charles A. (1959c). 'Myths about Arabic', *Georgetown University Monograph Series on Languages and Linguistics*, 12: 75–82.

- Ferguson, Charles A. (1962). 'Problem of Teaching Languages with Diglossia', *Georgetown University Monograph Series*, 15: 165–77.
- Ferguson, Charles A. (1972). 'The Role of Arabic in Ethiopia: A Sociolinguistic Perspective', in John B. Pride and Janet Holmes (eds), *Sociolinguistics*, Middlesex: Penguin Books, pp. 112–24.
- Ferguson, Charles A. (1989). 'Grammatical Agreement in Classical Arabic and the Modern Dialects: A Response to Versteegh's Pidginization Hypothesis', *al-'Arabiyya*, 22: 5–17.
- Fernández, Mauro (1993). *Diglossia: A Comprehensive Bibliography 1960–1990 and Supplements*, Amsterdam: Benjamins.
- Ferrando, Ignacio (2001). *Introducción a la historia de la lengua árabe: Nuevas perspectivas*, Zaragoza: Navarro y Navarro.
- Fischer, Wolfdietrich (1959). *Die demonstrativen Bildungen der neuarabischen Dialekte: Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Arabischen*, The Hague: Mouton.
- Fischer, Wolfdietrich (1961). 'Die Sprache der arabischen Sprachinsel in Uzbekistan', *Der Islam*, 36: 232–63.
- Fischer, Wolfdietrich (1972). *Grammatik des klassischen Arabisch*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Fischer, Wolfdietrich (1982). 'Frühe Zeugnisse des Neuarabischen', *GAP*, vol. I, pp. 83–95.
- Fischer, Wolfdietrich (1986). *Lehrgang für die arabische Schriftsprache der Gegenwart*, Wiesbaden: Reichert, vol. II.
- Fischer, Wolfdietrich (1995). 'Zum Verhältnis der neuarabischen Dialekte zum Klassisch-Arabischen', in Harviainen and Halen (eds), *Dialectologia Arabica*, pp. 75–86.
- Fischer, Wolfdietrich (1997). 'Classical Arabic', in Hetzron (ed.), *The Semitic Languages*, pp. 187–219.
- Fischer, Wolfdietrich and Otto Jastrow (1977). *Lehrgang für die arabische Schriftsprache der Gegenwart*, Wiesbaden: Reichert, vol. I.
- Fischer, Wolfdietrich and Otto Jastrow (1980). *Handbuch der arabischen Dialekte*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Fisher, Humphrey (1970). 'The Western and Central Sudan', in Peter Malcolm Holt, Ann K. S. Lambton and Bernard Lewis (eds), *The Cambridge History of Islam*, Cambridge: Cambridge University Press, vol. II, pp. 345–405.
- Fishman, Joshua A. (1967). 'Bilingualism With and Without Diglossia; Diglossia With and Without Bilingualism', *JSI*, 23: 29–38.
- Fishman, Joshua A. (ed.) (1972). 'Societal Bilingualism: Stable and Transitional', in *Language in Sociocultural Change*, Stanford, CA: Stanford University Press, pp. 135–52.
- Fleisch, Henri (1958). 'Maǧhūra, mahmūsa, examen critique', *MUSJ*, 35: 193–210.
- Fleisch, Henri (1961). *Traité de philologie arabe, vol. I: Préliminaires, phonétique, morphologie nominale*, Beirut: Imprimerie Catholique.
- Fleisch, Henri (1964). 'Arabe classique et arabe dialectal', *TJ*, 12: 23–64 (repr. in Henri Fleisch, *Études d'arabe dialectal*, Beirut: Imprimerie Catholique, 1974, pp. 3–43).
- Fleisch, Henri (1968). *L'arabe classique: esquisse d'une structure linguistique*, 2nd edn, Beirut: Dar el-Machreq.
- Fleisch, Henri (1974). *Études d'arabe dialectal*, Beirut: Imprimerie Catholique.
- Fleisch, Henri (1979). *Traité de philologie arabe, vol. II: Pronoms, morphologie verbale, particules*, Beirut: Dar el-Machreq.

- Forkel, Fritz (1980). 'Die sprachliche Situation im heutigen Marokko: Eine soziolinguistische Untersuchung', Dissertation, University of Hamburg.
- Fraenkel, Siegmund (1886). *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden: Brill (repr. Hildesheim: Olms, 1962).
- Fragner, Bert G. (2006). 'Das Persische als Hegemonialsprache in der islamischen Geschichte: Überlegungen zur Definition eines innerislamischen Kulturraums', in Lars Johanson and Christiane Bulut (eds), *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects*, Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 39–48.
- Frisch, Stefan, Janet Pierrehumbert and Michael Broe (2004). 'Similarity Avoidance and the OCP', *NLLT*, 22: 179–228.
- Fück, Johann (1950). *Arabiya: Untersuchungen zur arabischen Sprach- und Stilgeschichte*, Berlin: Akademie-Verlag (French trans. Claude Denizeau, 'Arabiya: Recherches sur l'histoire de la langue et du style arabe', Paris: Didier, 1955).
- Fück, Johann (1955). *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig: Harrassowitz.
- Fück, Johann (1964). 'Geschichte der semitischen Sprachwissenschaft', *HdO*, vol. I:3, pp. 31–9.
- Gabrieli, Francesco (ed.) (1959). *L'antica società beduina*, Rome: Centro di Studi Semitici.
- Gacek, Adam (2001). *The Arabic Manuscript Tradition: A Glossary of Technical Terms and Bibliography*, Leiden: Brill.
- Gacek, Adam (2008). *The Arabic Manuscript Tradition: A Glossary of Technical Terms and Bibliography, Supplement*, Leiden: Brill.
- Gacek, Adam (2009). *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*, Leiden: Brill.
- Gafos, Adamantios (2002). 'An Argument for a Stem-based View of Arabic Morphology: Double Verbs Revisited', *PAL*, vol. XIII–XIV, pp. 59–86.
- Gafos, Adamantios (2003). 'Greenberg's Asymmetry in Arabic: A Consequence of Stems in Paradigms', *Lg*, 79: 317–55.
- Gairdner, William Henry Temple (1925). *Phonetics of Arabic*, London: Oxford University Press.
- Gallagher, Charles F. (1968). 'North African Problems and Prospects: Language and Identity', in Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson and Jyotirinda Dasgupta (eds), *Language Problems of Developing Nations*, New York: Wiley & Sons, pp. 129–50.
- Gallego, María Ángeles (2006). *El judeo-árabe medieval: Edición, traducción, y estudio lingüístico del Kitāb al-taswi'a de Yonah ibn Ḡanāḥ*, Bern: Lang.
- Gallup, Dorothea M. (1973). 'The French Image of Algeria: Its Origin, its Place in Colonial Ideology, its Effect on Algerian Acculturation', Ph.D. thesis, University of California, Los Angeles.
- Galmés de Fuentes, Álvaro (1983). *Dialectología mozárabe*, Madrid: Gredos.
- Garbell, Irene (1958). 'Remarks on the Historical Phonology of an East Mediterranean Arabic Dialect', *Word*, 14: 303–37.
- Garbini, Giovanni (1974). 'La position du sémitique dans le chamito-sémitique', in André Caquot and David Cohen (eds), *Actes du Premier Congrès International de Linguistique Sémitique et Chamito-Sémitique Paris 16–19 juillet 1969*, The Hague: Mouton, pp. 21–6.
- Garbini, Giovanni (1984). *Le lingue semitiche: Studi di storia linguistica*, 2nd edn, Naples: Istituto Universitario Orientale.
- Garmadi, Salah (1968). 'La situation actuelle en Tunisie: problèmes et perspectives', *RTSS*, 13: 13–24.

- Gätje, Helmut (1985). 'Arabische Lexikographie: Ein historischer Übersicht', *HL*, 12: 105–47.
- Ghannam, Jeffrey (2011). *Social Media in the Arab World: Leading up to the Uprisings of 2011*, Washington, DC: Center for International Media Assistance, available at: <http://cima.ned.org/publications/social-media-arab-world-leading-uprisings-2011-0>.
- Gibson, Maik (2002). 'Dialect Levelling in Tunisian Arabic: Towards a New Spoken Standard', in Rouchdy (ed.), *Language Contact and Language Conflict in Arabic*, pp. 24–40.
- Glaß, Dagmar (2011). 'Creating a Modern Standard Language from Medieval Tradition: The *Nahḍa* and the Arabic Academies', in Weninger (ed.), *The Semitic Languages*, pp. 835–43.
- Gouttenoire, Marie-Andrée (2010). 'Représentations et écritures du voyage au désert des lexicographes et grammairiens en langue arabe de l'espace iraquien des II/VIIIe et III/I siècles', Thèse de doctorat, Aix-Marseille Université.
- Graf, Georg (1905). *Der Sprachgebrauch der ältesten christlich-arabischen Literatur: Ein Beitrag zur Geschichte des Vulgär-Arabisch*, Leipzig.
- Graf, Georg (1944–66). *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, 5 vols, Città del Vaticano: Bibliotheca Apostolica Vaticana.
- Gragg, Gene (1997). 'Ge'ez (Ethiopic)', in Hetzron (ed.), *The Semitic Languages*, pp. 242–60.
- Grandguillaume, Gilbert (1983). *Arabisation et politique linguistique au Maghreb*, Paris: Maisonneuve & Larose.
- Grandguillaume, Gilbert (2004). 'L'arabisation au Maghreb', *RAL*, 107: 15–39.
- Grand'Henry, Jacques (1972). *Le parler arabe de Cherchell (Algérie)*, Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain.
- Grand'Henry, Jacques (1984). 'Traits linguistiques de la version arabe du discours 24 de Grégoire de Nazianze', in Renato Traini (ed.), *Studi in onore di Francesco Gabrieli nel suo ottantesimo compleanno*, Rome: Università di Roma 'La Sapienza', pp. 389–410.
- Grand'Henry, Jacques (2012). 'Deux types de moyen arabe dans la version arabe du discours 41 de Grégoire de Nazianze', in Zack and Schippers (eds), *Middle Arabic and Mid Arabic*, pp. 95–112.
- Greenberg, Joseph H. (1947). 'Arabic Loan-words in Hausa', *Word*, 3: 85–97.
- Greenberg, Joseph H. (1950). 'The Patterning of Root Morphemes in Semitic', *Word*, 6: 162–81.
- Greenman, Joseph (1979). 'A Sketch of the Arabic Dialect of the Central Yamani Tihāmah', *ZAL*, 3: 47–61.
- Griffith, Sidney H. (1996). 'The *Kitāb miṣbāḥ al-'aql* of Severus Ibn al-Muqaffa': A Profile of the Christian Creed in Arabic in Tenth-century Egypt', *ME*, 2: 15–41.
- Griffith, Sidney H. (1997). 'From Aramaic to Arabic: The Languages of the Monasteries of Palestine in the Byzantine and Early Islamic Periods', *DOP*, 51: 11–31.
- Grigore, George (2007). *L'arabe parlé à Mardin: Monographie d'un parler arabe 'périphérique'*, Bucarest: Editura Universității din București.
- Grohmann, Adolf (1958). 'The Problem of Dating Early Qur'āns', *Der Islam*, 33: 213–31.
- Grohmann, Adolf (1966). 'Arabische Papyruskunde', *HdO*, vol. I:2, pp. 1, 49–118.
- Grohmann, Adolf (1967). *Arabische Paläographie, vol. I: Einleitung, die Beschreibstoffe, die Schreibgeräte, die Tinte*, Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Grohmann, Adolf (1971). *Arabische Paläographie, vol. II: Das Schriftwesen: Die Lapidarschrift*, Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

- Grotzfeld, Heinz (1965). *Syrisch-arabische Grammatik (Dialekt von Damaskus)*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gruendler, Beatrice (1993). *The Development of the Arabic Scripts from the Nabataean Era to the First Islamic Century According to Dated Texts*, Atlanta, GA: Scholars Press.
- Guerssel, Mohand and Jean Lowenstamm (1996). 'Ablaut in Classical Arabic Measure I Active Verbal Forms', in Jacqueline Lecarme, Jean Lowenstamm and Uri Shlonsky (eds), *Research in Afroasiatic Grammar*, Amsterdam: Benjamins, pp. 123–34.
- Gully, Adrian (1995). *Grammar and Semantics in Medieval Arabic: A Study of Ibn-Hisham's 'Mughni l-Labib'*, Richmond: Curzon Press.
- Gully, Adrian (2008). *The Culture of Letter-Writing in Pre-Modern Islamic Society*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gumperz, John J. (1962). 'Types of Linguistic Communities', *AL*, 4: 28–40.
- Gussenhoven, Carlos (2006). 'Between Stress and Tone in Nubi Word Prosody', *Phonology*, 23: 192–223.
- Gutas, Dimitri (1998). *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsid Society (2nd–4th/8th–10th centuries)*, London: Routledge.
- Haak, Martine, Rudolf de Jong and Kees Versteegh (eds) (2004). *Approaches to Arabic Dialects: A Collection of Articles Presented to Manfred Woidich on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, Leiden: Brill.
- Haarmann, Ulrich (1988). 'Arabic in Speech, Turkish in Lineage: Mamluks and their Sons in the Intellectual Life of Fourteenth-century Egypt and Syria', *JSS*, 33: 81–114.
- Haddad, Adnan (1983). *L'arabe et le swahili dans la république du Zaïre: études islamiques, histoire et linguistique*, Paris: SEDES.
- Haddad, Robert M. (1970). *Syrian Christians in Muslim Society: An Interpretation*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hadj-Sadok, Mohammed (1955). 'Dialectes arabes et francisation linguistique de l'Algérie', *AIEO*, 13: 61–97.
- Haeri, Niloofar (1992). 'How Different are Men and Women: Palatalization in Cairo', *PAL*, vol. IV, pp. 169–80.
- Haeri, Niloofar (1996). *The Sociolinguistic Market of Cairo: Gender, Class and Education*, London: Kegan Paul.
- Haeri, Niloofar (2003). *Sacred Language, Ordinary People: Dilemmas of Culture and Politics in Egypt*, New York: Palgrave Macmillan.
- Hajjar, Joseph (1983). *Mounged classique français-arabe dictionnaire moderne*, 5th edn, Beirut: Dar el-Machreq.
- Hamam, Marco (2011). 'Text vs. Comment: Some Examples of the Rhetorical Value of the Diglossic Code-switching in Arabic – a Gumperzian Approach', *Pragmatics*, 21: 41–67.
- Hamilton, Alastair (2006). 'Arabic Studies in Europe', *EALL*, vol. I, pp. 166–72.
- Hamzaoui, Rached (1965). *L'académie arabe de Damas et le problème de la modernisation de la langue arabe*, Leiden: Brill.
- Hamzaoui, Rached (1970). 'L'arabisation au ministère de l'intérieur: la brigade de la circulation de la garde nationale', *CERES*, 3: 10–73.

- Hamzaoui, Rached (1975). *L'académie de langue arabe du Caire: histoire et oeuvre*, Tunis: Université de Tunis.
- Harrell, Richard Slade (1962). *A Short Reference Grammar of Moroccan Arabic*, Washington, DC: Georgetown University Press (repr., 2010).
- Harrell, Richard Slade (1965). *A Basic Course in Moroccan Arabic*, Washington, DC: Georgetown University Press (repr., 2006).
- Harrell, Richard Slade (1966). *A Dictionary of Moroccan Arabic: Moroccan–English*, Washington, DC: Georgetown University Press (repr., 2004, together with English–Moroccan).
- Harrell, Richard Slade and Harvey Sobelman (1963). *A Dictionary of Moroccan Arabic: English–Moroccan*. Washington, DC: Georgetown University Press (repr., 2004, together with Moroccan–English).
- Hart, David M. (1997). 'The Berber Dahir of 1930 in Colonial Morocco: Then and Now (1930–1996)', *JNAS*, 2(2): 11–33.
- Hartmann, Regina (1974). *Untersuchungen zur Syntax der arabischen Schriftsprache: Eine generativ–transformationelle Darstellung*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Harviainen, Tapi and Harry Halén (eds) (1995). *Dialectologia Arabica: A Collection of Articles in Honour of the Sixtieth Birthday of Professor Heikki Palva*, Helsinki: Finnish Oriental Society.
- Hasselbach, Rebecca and John Huehnergard (2008). 'North-west Semitic Languages', *EALL*, vol. III, pp. 408–22.
- Hava, Joseph G. (1964). *Al-Faraid Arabic–English Dictionary*, Beirut: Catholic Press.
- Hayajneh, Hani (2011). 'Ancient North Arabian', in Weninger (ed.), *The Semitic Languages*, pp. 756–81.
- Haywood, John A. (1965). *Arabic Lexicography: Its History and Place in the General History of Lexicography*, 2nd edn, Leiden: Brill.
- Healey, John F. (2007). 'Nabataean Inscriptions: Language and Script', in Konstantinos D. Politis (ed.), *The World of the Nabataeans*, Stuttgart: Steiner, pp. 45–54.
- Healey, John F. (2009). *Aramaic Inscriptions and Documents of the Roman Period (= Textbook of Syrian Semitic Inscriptions, 4)*, Oxford: Oxford University Press.
- Heath, Jeffrey (1987). *Ablaut and Ambiguity: Phonology of a Moroccan Arabic Dialect*, Albany, NY: State University of New York Press.
- Heath, Jeffrey (1989). *From Code-Switching to Borrowing: A Case Study of Moroccan Arabic*, London: Kegan Paul.
- Heath, Jeffrey (2002). *Jewish and Muslim Dialects of Moroccan Arabic*, New York: Routledge–Curzon.
- Heath, Jeffrey (2004). *Hassaniya Arabic (Mali)–English–French Dictionary*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Heath, Jeffrey and Moshe Bar-Asher (1982). 'A Judeo-Arabic Dialect of Tafilalt (Southeastern Morocco)', *ZAL*, 9: 32–78.
- Hebbo, Ahmed Irhayem (1970). 'Die Fremdwörter in der arabischen Prophetenbiographie des Ibn Hisham (gest. 218/834)', Dissertation, University of Heidelberg.
- Hecker, Karl (1982). 'Das Arabische im Rahmen der semitischen Sprachen', *GAP*, vol. I, pp. 6–16.
- Heijer, Johannes den (1989). *Mawhūb ibn Maṣṣūr ibn Mufarrīḡ et l'historiographie copto-arabe: étude sur la composition de l'histoire des patriarches d'Alexandrie*, Leuven: Peeters.

- Heijer, Johannes den (2009). 'Remarques sur la langue de quelques textes copto-arabes médiévaux', in Lentin and Grand'hénry (eds), *Moyen arabe*, pp. 113–39.
- Heine, Bernd (1982). *The Nubi Language of Kibera: An Arabic Creole*, Berlin: Reimer.
- Heinrichs, Wolfhart (1969). *Arabische Dichtung und griechische Poetik: Ḥāzīm al-Qarṭāğannīs Grundlegung der Poetik mit Hilfe aristotelischer Begriffe*, Wiesbaden: Steiner.
- Henkin, Roni (2010). *Negev Arabic: Dialectal, Sociolinguistic, and Stylistic Variation*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Henninger, Joseph (1959). 'La société bédouine ancienne', in Gabrieli (ed.), *L'antica società beduina*, pp. 69–93.
- Hetzron, Robert (1974). 'La division des langues sémitiques', in André Caquot and David Cohen (eds), *Actes du Premier Congrès International de Linguistique Sémitique et Chamito-Sémitique Paris 16–19 juillet 1969*, The Hague: Mouton, pp. 181–94.
- Hetzron, Robert (1976). 'Two Principles of Genetic Classification', *Lingua* 38: 89–108.
- Hetzron, Robert (ed.) (1997). *The Semitic Languages*, London: Routledge.
- Hinskens, Frans (2011), 'Emerging Moroccan and Turkish Varieties of Dutch: Ethnolects or Ethnic Styles?', in Friederike Kern and Margret Selting (eds), *Ethnic Styles of Speaking in European Metropolitan Areas*, Amsterdam: Benjamins, pp. 101–29.
- Hoffman, Katherine E. (2008). 'Purity and Contamination: Language Ideologies in French Colonial Native Policy in Morocco', *CSSH*, 50: 724–52.
- Hoffman, Katherine E. (2010). 'Berber Law by French Means: Customary Courts in Moroccan Hinterlands, 1930–1956', *CSSH*, 52: 851–80.
- Höfner, Maria (1959). 'Die Beduinen in den vorislamischen arabischen Inschriften', in Gabrieli (ed.), *L'antica società beduina*, pp. 53–68.
- Holes, Clive (1983). 'Bahraini Dialects: Sectarian Differences and the Sedentary/Nomadic Split', *ZAL*, 10: 7–38.
- Holes, Clive (1984). 'Bahraini Dialects: Sectarian Differences Emplified through Texts', *ZAL*, 13: 27–67.
- Holes, Clive (1987). *Language Variation and Change in a Modernising Arab State*, London: Kegan Paul.
- Holes, Clive (1990). *Gulf Arabic*, London: Routledge.
- Holes, Clive (1993). 'The Use of Variation: A Study of the Political Speeches of Gamal Abd EnNasir', *PAL*, vol. V, pp. 13–45.
- Holes, Clive (1995a). *Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties*, London: Longman.
- Holes, Clive (1995b). 'Community, Dialect and Urbanization in the Arabic-speaking Middle East', *BSOAS*, 58: 270–87.
- Holes, Clive (2001). *Dialect, Culture, and Society in Eastern Arabia, vol. I: Glossary*, Leiden: Brill.
- Holes, Clive (2005). *Dialect, Culture, and Society in Eastern Arabia, vol. II: Ethnographic Texts*, Leiden: Brill.
- Hoogland, Jan (1993). 'Collocations in Arabic (MSA) and the Treatment of Collocations in Arabic Dictionaries', *BSA*, 6–7: 75–93.
- Hoogland, Jan (1996). *Marokkaans Arabisch: Een cursus voor zelfstudie en klassikaal gebruik*, Amsterdam: Bulaaq.

- Hoogland, Jan (2013). 'L'arabe marocain langue écrite', in Montserrat Benítez-Fernández, Catherine Miller, Jan Jaap de Ruiter and Youssef Tamer (eds), *Evolution des pratiques et représentations langagières dans le Maroc du XXIe siècle*, Paris: L'Harmattan, pp. 175–88.
- Hoogland, Jan, Kees Versteegh and Manfred Woidich (2003). *Woordenboek Nederlands–Arabisch, Arabisch–Nederlands*, Amsterdam: Bulaaq.
- Hopkins, Simon (1984). *Studies in the Grammar of Early Arabic based upon Papyri Datable to Before A.H. 300/A.D. 912*, London: Oxford University Press.
- Hospers, Johannes H. (1974). *A Basic Bibliography for the Study of the Semitic Languages*, Leiden: Brill, vol. II.
- Hourani, Albert (1970). *Arabic Thought in the Liberal Age (1798–1939)*, London: Oxford University Press.
- Hoyt, Frederick (2008a). 'Noun Phrase', *EALL*, vol. III, pp. 428–34.
- Hoyt, Frederick (2008b). 'Nominal Clauses', *EALL*, vol. III, pp. 381–8.
- Hoyt, Frederick (2009a). 'Verb Phrase', *EALL*, vol. IV, pp. 646–52.
- Hoyt, Frederick (2009b). 'Verb Clause', *EALL*, vol. IV, pp. 653–9.
- Howell, Mortimer Sloper (1883–1911). *A Grammar of the Classical Arabic Language Translated and Compiled from the Most Approved Native or Naturalized Authors* (repr. Delhi: Gian Publishing, 1986).
- Høygilt, Jakob (2008). 'Varieties of Persuasion in Modern Forms of Islamic Proselytizing in Egypt', in Miller and Haeri (eds), *Languages, religion et modernité*, pp. 243–62.
- Hoyland, Robert G. (2001). *Arabia and the Arabs from the Bronze Age to the Coming of Islam*, London: Routledge.
- Hudson, Alan (2002). 'Outline of a Theory of Diglossia', *IJSL*, 157: 1–48.
- Huehnergard, John (1991). 'Remarks on the Classification of the Northwest Semitic Languages', in Jacob Hoftijzer and Gerrit van der Kooij (eds), *The Balaam Text from Deir 'Alla Re-evaluated. Proceedings of the International Symposium*, Leiden, 21–24 August 1989, Leiden: Brill, pp. 282–93.
- Humbert, Geneviève (1995). *Les voies de la transmission du Kitāb de Sibawayhi*, Leiden: Brill.
- Ibrahim, Zeinab (2008). 'Lexical Variation: Modern Standard Arabic', *EALL*, vol. III, pp. 13–21.
- Ibrahim, Zeinab (2009). *Beyond Lexical Variation in Modern Standard Arabic: Egypt, Lebanon, and Morocco*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Idrissi, Ali, Jean-François Prunet and Renée Béland (2008). 'On the Mental Representation of Arabic Roots', *LI*, 39: 221–59.
- Ingham, Bruce (1971). 'Some Characteristics of Meccan Arabic', *BSOAS*, 34: 273–97.
- Ingham, Bruce (1973). 'Urban and Rural Arabic in Khuzistan', *BSOAS*, 36: 533–53.
- Ingham, Bruce (1976). 'Regional and Social Factors in the Dialect Geography of Southern Iraq and Khuzistan', *BSOAS*, 39: 62–82.
- Ingham, Bruce (1982). *North-east Arabian Dialects*, London: Kegan Paul.
- Ingham, Bruce (1994a). 'The Arabic Language in Iran', *IJoAL*, 20: 103–16.
- Ingham, Bruce (1994b). 'The Effect of Language Contact on the Arabic Dialect of Afghanistan', in Aguadé et al. (eds), *Actas del Congreso Internacional*, pp. 105–17.
- Ingham, Bruce (1994c). *Najdi Arabic: Central Arabian*, Amsterdam: Benjamins.
- Ingham, Bruce (2003). 'Language Survival in Isolation: The Arabic Dialect of Afghanistan', *AIDA*, V, pp. 21–37.

- Ismail, Hanadi (2007). 'The Urban and Suburban Modes: Patterns of Linguistic Variation and Change in Damascus', in Miller *et al.* (eds), *Arabic in the City*, pp. 188–212.
- Ismail, Hanadi (2008). 'Suburbia and the Inner City: Patterns of Linguistic Variation and Change in Damascus', Ph.D. thesis, University of Essex.
- Jabbari, Mohammad Jafar (2013). 'Arabic in Iraq: A Diglossic Situation', *IJALEL*, 2(1): 139–50.
- Jamme, Albert (1967). 'New Hasaeen and Sabaeen Inscriptions from Saudi Arabia', *OA*, 6: 181–7.
- Janssens, Gerard (1972). *Stress in Arabic and Word Structure in the Modern Arabic Dialects*, Leuven: Peeters.
- Jaritz, Felicitas (1993). *Die arabischen Quellen zum heiligen Menas*, Heidelberg: Heidelberger Orientverlag.
- Jastrow, Otto (1973). *Daragözü, eine arabische Mundart der Kozluk-Sason-Gruppe (Südostanatolien): Grammatik und Texte*, Nuremberg: Carl.
- Jastrow, Otto (1978). *Die mesopotamisch-arabischen Qeltu-Dialekte, vol. I: Phonologie und Morphologie*, Wiesbaden: Steiner.
- Jastrow, Otto (1979). 'Der arabische Mundart von Mossul', *ZAL*, 2: 36–75.
- Jastrow, Otto (1981). *Die mesopotamisch-arabischen Qeltu-Dialekte, vol. II: Texte*, Wiesbaden: Steiner.
- Jastrow, Otto (1982). 'Die Struktur des Neuarabischen', *GAP*, vol. I, pp. 128–41.
- Jastrow, Otto (1990). *Der arabische Dialekt der Juden von 'Aqra und Arbīl*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Jastrow, Otto (1994). 'The *qeltu* Arabic Dialects of Mesopotamian Arabic', in Aguadé *et al.* (eds), *Actas del Congreso Internacional*, pp. 119–23.
- Jastrow, Otto (2003). *Arabische Texte aus Kinderib*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Jastrow, Otto (2004). 'Jüdisches, christliches und muslimisches Arabisch in Mosul', in Haak *et al.* (eds), *Approaches to Arabic Dialects*, pp. 135–50.
- Jastrow, Otto (2006). 'Anatolian Arabic', *EALL*, vol. I, pp. 87–96.
- Jaussen, Antonin and Raphaël Savignac (1909, 1914). *Mission archéologique en Arabie*, Paris: Leroux.
- Jeffery, Arthur (1938). *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*, Baroda: Oriental Institute.
- Jensen, Hans (1970). *Sign, Symbol and Script*, 3rd edn, London: George Allen & Unwin, 1970.
- Jiha, Michel (1964). *Der arabische Dialekt von Bišmizzīn: Volkstümliche Texte aus einem libanesischen Dorf mit Grundzügen der Laut- und Formenlehre*, Beirut: Orient-Institut.
- Jindī, 'Aḥmad 'Alam ad-Dīn al- (1983). *Al-Lahajāt al-'arabiyya fī t-turāt, vol. I: Fī n-niḍāmayn aṣ-sawtī wa-ṣ-ṣarfī, vol. II: an-Niḍām an-naḥ wī* (2nd edn, Tripoli: ad-Dār al-'Arabiyya li-l-Kitāb).
- Johnstone, Thomas M. (1967). *Eastern Arabian Dialect Studies*, London: Oxford University Press.
- Jones, Russell (2007). *Loan-words in Indonesian and Malay Compiled by the Indonesian Etymological Project*, Leiden: KITLV Press.
- Jong, Rudolf de (2000). *A Grammar of the Bedouin Dialects of the Northern Sinai Littoral: Bridging the Linguistic Gap between the Eastern and Western Arab World*, Leiden: Brill.
- Jong, Rudolf de (2011). *A Grammar of the Bedouin Dialects of Central and Southern Sinai*. Leiden: Brill.
- Jullien de Pommerol, Patrice (1999a). *Grammaire pratique de l'arabe tchadien*, Paris: Karthala.
- Jullien de Pommerol, Patrice (1999b). *Dictionnaire arabe tchadien-français suivi d'un index français-arabe et d'un index des racines arabes*, Paris: Karthala.
- Junker, Heinrich F. J. and Bozorg Alavi (1986). *Wörterbuch Persisch-Deutsch*, 5th edn, Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.

- Kager, René (2009). 'Stress', *EALL*, vol. IV, pp. 344–53.
- Kaizer, Ted (2002). *The Religious Life of Palmyra: A Study of the Social Patterns of Worship in the Roman Period*, Stuttgart: Steiner.
- Kallas, Elie (2003). 'Une bibliographie géolinguistique du libanais du 20ème siècle', *AIDA*, V, pp. 511–26.
- Kampffmeyer, Georg (1899). 'Materialien zum Studium der arabischen Beduinendialekte Innerafrikas', *MSOS*, 2: 143–221.
- Kanungo, Gostha Behari (1962). *The Language Controversy in Indian Education: Historical Study*, Chicago, IL: University of Chicago.
- Karimi-Hakkak, Ahmad (1989). 'Language Reform Movement and its Language: The Case of Persian', in Björn H. Jernudd and Michael J. Shapiro (eds), *The Politics of Language Purism*, Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 81–104.
- Kaye, Alan S. (1972). 'Remarks on Diglossia in Arabic: Well-defined versus Ill-defined', *Linguistics*, 81: 32–48.
- Kaye, Alan S. (1976). *Chadian and Sudanese Arabic in the Light of Comparative Arabic Dialectology*, The Hague: Mouton.
- Kaye, Alan S. (1982). *A Dictionary of Nigerian Arabic*, Malibu, CA: Undena.
- Kaye, Alan S. (ed.) (1991). *Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau*, 2 vols, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kaye, Alan S. (1996). 'Adaptations of Arabic Script', in Peter T. Daniels and William Bright (eds), *The World's Writing Systems*, London: Oxford University Press, pp. 743–62.
- Kaye, Alan S. and Judith Rosenhouse (1997). 'The Arabic Dialects and Maltese', in Hetzron (ed.), *The Semitic Languages*, pp. 263–311.
- Kenstowicz, Michael (1994). *Phonology in Generative Grammar*, Oxford: Blackwell.
- Khafaifi, Hussein Mabrok el- (1985). 'The Role of the Cairo Academy in Coining Arabic Scientific Terminology: An Historical and Linguistic Evaluation', Ph.D. thesis, University of Utah.
- Khalafallah, Abdelghany A. (1969). *A Descriptive Grammar of Saidi Egyptian Colloquial Arabic*, The Hague: Mouton.
- Khan, Geoffrey (2011). 'Middle Arabic', in Weninger (ed.), *The Semitic Languages*, pp. 817–34.
- Khuli, Mohamed al- (1979). *A Contrastive Transformational Grammar: Arabic and English*, Leiden: Brill.
- Kieffer, Charles M. (1980). 'L'arabe et les arabophones de Bactriane (Afghanistan). I. Situation ethnique et linguistique', *WdI*, 20: 178–96 (all published).
- Kienast, Burkhart (2001). *Historische Semitische Sprachwissenschaft*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kinberg, Naphtali and Rafael Talmon (1994). 'Learning of Arabic by Jews and the Use of Hebrew among Arabs in Israel', *IJoAL*, 20: 37–54.
- Kissling, Hans Joachim (1960). *Osmanisch-türkische Grammatik*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Klein-Franke, Felix (1980). *Die klassische Antike in der Tradition des Islam*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Klengel, Horst (1972). *Zwischen Zelt und Palast: Die Begegnung von Nomaden und Sesshaften im alten Vorderasien*, Vienna: A. Schroll.
- Knauf, Ernst Al (1988). *Midian: Untersuchungen zur Geschichte Palästinas und Nordarabiens am Ende des 2. Jahrtausends vor Christ*. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Knauf, Ernst Al (2010). 'Arabo-Aramaic and 'Arabiyya: From Ancient Arabic to Early Standard Arabic, 200 ce–600 ce', in Neuwirth *et al.* (eds), *The Qur'ān in Context*, pp. 197–254.
- Kofler, Hans (1940–2). 'Reste altarabischer Dialekte', *WZKM*, 47: 60–130, 233–62; 48: 52–88, 247–74; 49: 15–30, 234–56.
- Koningsveld, Pieter Sjoerd van (1976). 'The Latin–Arabic Glossary of the Leiden University Library: A Contribution to the Study of Mozarabic Manuscripts and Literature', Ph.D. thesis, University of Leiden.
- Kopf, Lothar (1956). 'Religious Influences on Medieval Arabic Philology', *SI*, 5: 33–59.
- Kornblueth, Ilana and Sarah Aynor (1974). 'A Study of the Longevity of Hebrew Slang', *IJSL*, 1: 15–37.
- Kossmann, Maarten (2013). *The Arabic Influence on Northern Berber*, Leiden: Brill.
- Kossmann, Maarten and Ramada Elghamis (2014). 'Preliminary Notes on Tuareg in Arabic Script from Niger', in Mumin and Versteegh (eds), *Arabic Script in Africa*, pp. 79–89.
- Kouloughli, Djamel Eddine (1979). 'Pour une grammaire de transfert dialectes/arabe standard', *TA*, 2/3: 125–34.
- Kouloughli, Djamel Eddine (1994). *Grammaire de l'arabe d'aujourd'hui*, Paris: Pocketlangues pour Tous.
- Krahl, Günther and Wolfgang Reuschel (1980, 1981). *Lehrgang des modernen Arabisch*, 4th edn, Leipzig: VEB Enzyklopädie, vols I, II/1–2.
- Kremers, Joost (2003). 'The Arabic Noun Phrase: A Minimalist Approach', Ph.D. thesis, University of Nijmegen.
- Kropfisch, Lorenz (1977). 'Der französische Einfluß auf die arabische Schriftsprache im Maghrib', *ZDMG*, 128: 39–64.
- Kropfisch, Lorenz (1980). 'Semantische Tendenzen im Neuhocharabischen', *ZAL*, 5, 118–36.
- Kropp, Manfred (2006). 'Burden and Succession: A Proposed Aramaicism in the Inscription of Namāra, or the Diadochs of the Arabs', *PSAS*, 36, 101–9.
- Kuryłowicz, Jerzy (1972). *Studies in Semitic Grammar and Metrics*, Warsaw: Polska Akademia Nauk Komitet Językoznawstwa.
- Labatut, Roger (1983). 'Les emprunts du peul à l'arabe', in *Langue arabe et langues africaines*, pp. 41–70.
- Ladefoged, Peter and Ian Maddieson (1996). *The Sounds of the World's Languages*, Oxford: Blackwell.
- Laffan, Michael (2008). 'The New Turn to Mecca: Snapshots of Arabic Printing and Sufi Networks in late 19th Century Java', in Miller and Haeri (eds), *Langues, religion et modernité dans l'espace musulman*, pp. 113–31.
- Lafkioui, Mena (ed.) (2013). *African Arabic: Approaches to Dialectology*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lambton, Ann K. S. (1961). *Persian Grammar*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Landberg, Carlo de (1888). *Bāsim le Forgeron et Harun er-Rachid: texte arabe en dialecte d'Égypte et de Syrie, publié d'après les manuscrits de Leyde, de Gotha, et du Caire*, Leiden: Brill.
- Lane, Edward William (1863–93). *An Arabic–English Lexicon, Derived from the Best and the Most Copious Eastern Sources ..., Book I*, in eight parts (all published), London: Williams & Norgate (repr. Beirut: Librairie du Liban).

- Lanly, André (1970). *Le français de l'Afrique du Nord: étude linguistique*, Paris: Bordas. *Langue arabe et langues africaines: Mémoire spécial du Centre d'études sur le monde arabe et l'Afrique et du Centre d'études sur l'Océan Indien occidental* (1983). Paris: Conseil international de la langue française.
- Larcher, Pierre (2006). 'Derivation', *EALL*, vol. I, pp. 573–9.
- Larcher, Pierre (2012). *Le système verbal de l'arabe classique*, 2nd edn, Aix-en-Provence: Presses Universitaires de Provence.
- Larcher, Pierre (2014). *Linguistique arabe et pragmatique*, Beirut: Institut français du Proche-Orient.
- Laria, Massimo (1996). 'Some Characteristic Features of Cyrenaican Arabic', *AIDA*, II, pp. 123–32.
- Laroui, Fouad (2011). *Le drame linguistique marocain*, Casablanca: Éditions le Fennec.
- Latham, Derek (1983). 'The Beginnings of Arabic Prose Literature: The Epistolary Genre', *CHAL*, vol. I, pp. 154–79.
- Latham, Derek (1990). 'Tbn al-Muqaffa' and Early 'Abbasid Prose', in Julia Ashtiany, Thomas M. Johnstone, J. Derek Latham and Robert B. Serjeant (eds), *Abbasid Belles Lettres*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 48–77.
- Lazard, Gilbert (1975). 'The Rise of the New Persian Language', *CHI*, vol. IV, pp. 566–94.
- Lebedev, Viktor Vladimirovič (1977). *Pozdnij srednearabskij jazyk (XIII–XVIII vv.)* [*Late Middle Arabic (13th–18th Centuries)*], Moscow: Nauka.
- Lebedev, Viktor Vladimirovič (1993). 'Anāšir fūklūriyya fī l-'adab al-'arabī fī l-qurūn al-wustā', *al-Karmil*, 14: 131–46.
- Leder, Stefan and Hilary Kilpatrick (1992). 'Classical Arabic Prose Literature: A Researchers' Sketch Map', *JAL*, 23: 2–26.
- Leemhuis, Fred (1977). *The D and H Stems in Koranic Arabic: A Comparative Study of the Function and Meaning of the fa'ala and 'af'ala Forms in Koranic Usage*, Leiden: Brill.
- Lentin, Jérôme (1997). 'Recherches sur l'histoire de la langue arabe au proche orient à l'époque moderne (1600–1860)', Thèse de doctorat d'état, Université de Paris III.
- Lentin, Jérôme (2009). 'Moyen arabe et variétés mixtes de l'arabe: premier essai de bibliographie', in Lentin and Grand'henry (eds), *Moyen arabe*, pp. xxv–lxxxvii.
- Lentin, Jérôme and Jacques Grand'henry (eds) (2009). *Moyen arabe et variétés mixtes de l'arabe à travers l'histoire*, Louvain: Peeters.
- Lentin, Jérôme (2012). 'Moyen arabe et variétés mixtes de l'arabe: premier essai de bibliographie supplément no. 1', in Zack and Schippers (eds), *Middle Arabic and Mid Arabic*, pp. 27–49.
- Le Tourneau, Mark S. (1996). 'The Interaction of Causativity and Reflexivity in Derived Arabic Verbs', *PAL*, vol. VIII, pp. 99–131.
- Levin, Aryeh (1975). 'The Vernacular Poetry of Šafiyy al-Dīn al-Ḥillī: A Source for the Reconstruction of Iraqi Arabic in the 14th Century', *IOS*, 5: 259–76.
- Levin, Aryeh (1994). 'Šibawayhi's Attitude to the Spoken Language', *JSAI*, 17: 204–43.
- Levin, Aryeh (1998). *Arabic Linguistic Thought and Dialectology*, Jerusalem: Hebrew University Press.
- Levtzion, Nehemia (2000). 'Islam in the *Bilad al-Sudan* to 1800', in Levtzion and Pouwels (eds), *History of Islam in Africa*, pp. 127–202.
- Levtzion, Nehemia and Randall L. Pouwels (eds) (2000). *The History of Islam in Africa*, Athens, OH: Ohio University Press.

- Levy, Kurt (1936). *Zur masoretischen Grammatik: Texte und Untersuchungen*, Stuttgart: Kohlhammer.
- Lévy, Simon (1998). 'Problématique historique du processus d'arabisation au Maroc: pour une histoire linguistique du Maroc', in Aguadé *et al.* (eds), *Peuplement et arabisation au Maghreb occidental*, pp. 11–26.
- Lévy, Simon (2009). *Parlers arabes des Juifs du Maroc: histoire, sociolinguistique et géographie dialectale*, Zaragoza: Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo.
- Lewis, Bernard (1988). *The Political Language of Islam*, Chicago, IL: Chicago University Press.
- Lipiński, Edward (1997). *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*, Louvain: Peeters.
- Littmann, Enno (1943). *Safaitic Inscriptions*, Leiden: Brill.
- Lodhi, Abdulaziz Y. (1986). 'The Status of Arabic in East Africa', in Tryggve Kronholm and Eva Riad (eds), *On the Dignity of Man: Oriental and Classical Studies in Honour of Frithiof Rundgren*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, pp. 257–62.
- Lombard, Denys (1990). *Le carrefour javanais: essai d'histoire globale, vol. II: Les réseaux asiatiques*, Paris: Écoles des hautes études en sciences sociales.
- Luffin, Xavier (2004). *Kinubi Texts*, Munich: Lincom Europa.
- Luffin, Xavier (2005). *Un créole arabe: le kinubi de Mombasa, Kenya*, Munich: Lincom Europa.
- Luffin, Xavier (2008). 'Pidgin Arabic: Bongor Arabic', *EALL*, vol. III, pp. 634–9.
- Luffin, Xavier (2013). 'Some New Information about Bongor Arabic', in Lafkioui (ed.), *African Arabic*, pp. 161–84.
- Lunberg, Christoph (2000). *Die syro-aramäische Lesart des Koran: Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache*, Berlin: Das arabische Buch (English trans. *The Syro-Aramaic Reading of the Qur'an*, Berlin: H. Schiler, 2007).
- Maamouri, Mohamed (1973). 'The Linguistic Situation in Independent Tunisia', *AJAS*, 1: 50–65.
- Macdonald, Michael C. A. (2000). 'Reflections on the Linguistic Map of pre-Islamic Arabia', *AAE*, 11: 28–79.
- Macdonald, Michael C. A. (2004). 'Ancient North Arabian', in Roger D. Woodard (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 488–533.
- Macdonald, Michael C. A. (2008). 'Old Arabic (Epigraphic)', *EALL*, vol. III, pp. 464–77.
- Macdonald, Michael C. A. (2009). 'ARNA Nab 17 and the Transition from the Nabataean to the Arabic Script', in Arnold *et al.* (eds), *Philologisches und Historisches zwischen Anatolien und Sokotra*, pp. 207–40.
- Macdonald, Michael C. A. (ed.) (2010a). *The Development of Arabic as a Written Language*, Oxford: Archaeopress.
- Macdonald, Michael C. A. (2010b). 'Ancient Arabia and the Written Word', in Macdonald (ed.), *The Development of Arabic as a Written Language*, pp. 5–28.
- MacNamara, John (1967). 'Bilingualism in the Modern World', *JSI*, 23(2): 1–7.
- Macuch, Maria, Christa Müller-Kessler and Bert G. Fagner (eds) (1989). *Studia semitica necnon iranica Rodolpho Macuch septuagenario ab amicis et discipulis dedicata*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Mahdī, Muḥsin (1984). *Kitāb 'Alf layla wa-layla min 'uṣūlihi l-'arabiyya al-'ulā*. Leiden: Brill.
- Mahmoud, Youssef (1982). 'Towards a Functional Arabic', *al-'Arabiyya*, 15: 82–9.

- Mahmud, Ushari Ahmad [= 'Uṣārī 'Aḥmad Maḥmūd] (1979). 'Variation and Change in the Aspectual System of Juba Arabic', Ph.D. thesis, Georgetown University, Washington, DC.
- Malaika, Nisar (1963). *Grundzüge der Grammatik des arabischen Dialektes von Bagdad*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Malina, Renate (1987). *Zum schriftlichen Gebrauch des Kairinischen Dialekts anhand ausgewählter Texte von Sa'daddīn Wahba*, Berlin: Schwarz.
- Manfredi, Stefano (2013). 'Native and Non-native Varieties of Arabic in an Emerging Urban Centre of Western Sudan: Evidence from Kadugli', in Lafkioui (ed.), *African Arabic*, pp. 13–51.
- Manfredi, Stefano and Sara Petrollino (2013). 'Juba Arabic', in Susanne Maria Michaelis., Philippe Maurer, Martin Haspelmath, and Magnus Huber (eds), *The Survey of Pidgin and Creole Languages, vol. III: Contact Languages Based on Languages from Africa, Australia, and the Americas*, Oxford: Oxford University Press, pp. 54–65.
- Manfredi, Stefano and Mauro Tosco (2013). 'Pidgins and Creoles', in Jonathan Owens (ed.), *The Oxford Handbook of Arabic Linguistics*, Oxford: Oxford University Press, pp. 495–519.
- Mansour, Jacob (1991). *The Jewish Baghdadi Dialect: Studies and Texts in the Judaeo-Arabic Dialect of Baghdad*, Or-Yehuda: Babylonian Jewry Heritage Center.
- Mansour, Jacob (2006). 'Baghdad Arabic: Jewish', *EALL*, vol. I, pp. 231–41.
- Marbach, Amikam (1992). 'Ma'nā l-muṣṭalaḥ "'Arab"' ḥasaba l-ma'ājim wa-l-Qur'ān wa-l-Kitāb li-Sibawayh wa-Muqaddimat Ibn Ḥaldūn', *al-Karmil*, 13: 145–78.
- Marçais, Philippe (n.d. [1956]). *Le parler arabe de Djidjelli (Nord constantinois, Algérie)* (= *Publications de l'Institut d'études orientales d'Alger*, 16), Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve.
- Marçais, Philippe (1977). *Esquisse grammaticale de l'arabe maghrébin*, Paris: Maisonneuve.
- Marçais, William (1930). 'La diglossie arabe', *EP*, 104(12): 401–9.
- Marçais, William (1961). 'Comment l'Afrique du Nord a été arabisée', in William Marçais, *Articles et Conférences*, Paris: Adrien-Maisonneuve, pp. 171–92.
- Marogy, Amal (2010). *Kitāb Sibawayhi: Syntax and Pragmatics*, Leiden: Brill.
- Mazraani, Nathalie (1996). 'Style Variation and Persuasion in the Speeches of Gamal Abdel Nasser', *AIDA*, II, pp. 41–9.
- McCarthy, John (1985). *Formal Problems in Semitic Phonology and Morphology*, New York: Garland Press.
- McCarthy, John (2008). 'Morphology', *EALL*, vol. III, pp. 297–307.
- McCarthy, John and Alan Prince (1990a). 'Prosodic Morphology and Templatic Morphology', *PAL*, vol. II, pp. 1–54.
- McCarthy, John and Alan Prince (1990b). 'Foot and Word in Prosodic Morphology: The Arabic Broken Plural', *NLLT*, 8: 209–83.
- McCarus, Ernest N. (2008). 'Modern Standard Arabic', *EALL*, vol. III, pp. 238–62.
- McLoughlin, Leslie (1972). 'Towards a Definition of Modern Standard Arabic', *ArchLing* (NS), 3: 57–73.
- Mehlem, Ulrich (1994). 'Linguistic Situation and Mother Tongue Teaching for Migrants from Arab Countries in the Federal Republic of Germany', *IJoAL*, 20: 249–69.
- Mejdell, Gunvor (2006). *Mid Styles in Spoken Arabic in Egypt: Somewhere between Order and Chaos*, Leiden: Brill.

- Mejdell, Gunvor (2012a). 'Playing the Same Game? Notes on Comparing Spoken Contemporary Mid Arabic and (Pre)modern Written Middle Arabic', in Zack and Schippers (eds), *Middle Arabic and Mid Arabic*, pp. 235–45.
- Mejdell, Gunvor (2012b). 'The Elusiveness of *luġa wuṣṭā* – or, Attempting to Catch its “True Nature”', in Reem Bassiouney and E. Graham Katz (eds), *Arabic Language and Linguistics*, Washington, DC: Georgetown University Press, pp. 157–67.
- Mejri, Salah (2002). 'L'Atlas linguistique de Tunisie: le questionnaire morphosyntaxique', *AIDA*, IV, pp. 55–9.
- Meuleman, John H. (1994). 'Arabic in Indonesia', *IJoAL*, 20: 11–34.
- Mifsud, Manwel (1995). *Loan Verbs in Maltese: A Descriptive and Comparative Study*, Leiden: Brill.
- Mifsud, Manwel and Albert Borg (1994). 'Arabic in Malta', *IJoAL*, 20: 89–102.
- Miller, Ann M. (1986). 'The Origin of the Modern Arabic Sedentary Dialects: An Evaluation of Several Theories', *al-'Arabiyya*, 19: 47–74.
- Miller, Catherine (1985–6). 'Un emble d'évolution linguistique: le cas de la particule “Ge” en “Juba Arabic”', *MAS*, 3: 155–66.
- Miller, Catherine (1987). 'De la campagne à la ville: évolution fonctionnelle de l'arabe véhiculaire en Equatoria (Sud-Soudan)', *BCEPSP*, 9: 1–23.
- Miller, Catherine (1994). 'Créolisation et acquisition: quelques phénomènes observés à propos de l'arabe du Soudan', in Daniel Véronique (ed.), *Créolisation et acquisition des langues*, Aix-en-Provence: Publications université de Provence, pp. 225–46.
- Miller, Catherine (2002). 'The Relevance of Arabic-based Pidgins–Creoles for Arabic Linguistics', in Gerda Mansur and Madiha Doss (eds), *al-Lughā*, Cairo: Arab Development Center, pp. 7–46.
- Miller, Catherine (2004). 'Variation and Change in Arabic Urban Vernaculars', in Haak *et al.* (eds), *Approaches to Arabic Dialects*, pp. 177–206.
- Miller, Catherine (2005). 'Between Accommodation and Resistance: Upper Egyptian Migrants in Cairo', *Linguistics*, 43: 903–56.
- Miller, Catherine (2007a). 'Do they Speak the Same Language? Language use in Juba Local Courts', in Ditters and Motzki (eds), *Approaches to Arabic Linguistics*, pp. 507–38.
- Miller, Catherine (2007b). 'Juba Arabic', *EALL*, vol. II, pp. 517–25.
- Miller, Catherine (2007c). 'Arabic Urban Vernaculars: Development and Change', in Miller *et al.* (eds), *Arabic in the City*, pp. 1–31.
- Miller, Catherine, Enam Al Wer, Dominique Caubet, and Janet C. E. Watson (eds) (2007). *Arabic in the City: Issues in Dialect Contact and Language Variation*, London: Routledge.
- Miller, Catherine and Niloofar Haeri (eds) (2008). *Langues, religion et modernité dans l'espace musulman* (= *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, No. 124), Aix-en-Provence: Publications université de Provence.
- Miquel, André (1975). *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle, vol. II: Géographie arabe et représentation du monde: La terre et l'étranger*, Paris: Mouton (repr. Paris: École des hautes études en sciences sociales, 2002).
- Mitchell, Terence F. (1962). *Colloquial Arabic: The Living Language of Egypt*, London: English Universities Press.
- Mitchell, Terence F. (1990). *Pronouncing Arabic*, Oxford: Clarendon Press, vol. I.

- Mitchell, Terence F. and Shahir El-Hassan (1994). *Modality, Mood and Aspect in Spoken Arabic with Special Reference to Egypt and Lebanon*, London: Kegan Paul.
- Mohammad, Mohammad (1999). *Word Order, Agreement and Pronominalization in Standard and Palestinian Arabic*, Amsterdam: Benjamins.
- Mol, Marc van (2003). *Variation in Modern Standard Arabic in Radio News Broadcasts: A Synchronic Descriptive Investigation in the Use of Complementary Particles*, Leuven: Peeters.
- Molan, Peter D. (1978). 'Medieval Western Arabic: Reconstructing Elements of the Dialects of al-Andalus, Sicily, and North Africa from the *lahn al-‘amma* Literature', Ph.D. thesis, University of California, Berkeley.
- Monteil, Vincent (1960). *L'arabe moderne*, Paris: Klincksieck.
- Moscato, Sabatino (ed.) (1964). *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages: Phonology and Morphology*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Moscato García, Francisco (2003). *El dialecto árabe de Chauen (N. de Marruecos)*, Cádiz: Universidad de Cádiz.
- Mosel, Ulrike (1975). 'Die syntaktische Terminologie bei Sibawaih', Dissertation, University of Munich.
- Motzki, Harald (1991). 'Der Fiqh des -Zuhri: Die Quellen-problematik', *Der Islam*, 68: 1–44.
- Moutaouakil, Ahmad (1989). *Pragmatic Functions in a Functional Grammar of Arabic*, Dordrecht: Foris.
- Mseddi, Abdessalam [= 'Abd as-Salām Musaddī] (1984). *Qāmūs al-lisāniyyāt, ‘arabī-firansī, firansī-‘arabī*, Tunis: ad-Dār al-‘Arabiyya li-l-Kitāb.
- Müller, August (1884). 'Über Text und Sprachgebrauch von Ibn Abī Uṣeibi‘a's Geschichte der Aerzte', *SbBAW*, vol. V, pp. 853–977.
- Müller, Walter M. (1982). 'Das Altarabische der Inschriften aus vorislamischer Zeit', *GAP*, vol. I, pp. 30–6.
- Mumin, Meikal (2009). 'The Arabic Script in Africa', M.A. thesis, University of Cologne.
- Mumin, Meikal (2014). 'The Arabic Script in Africa: Understudied Literacy', in Mumin and Versteegh (eds), *The Arabic Script in Africa*, pp. 41–76.
- Mumin, Meikal and Kees Versteegh (eds) (2014). *The Arabic Script in Africa: Studies in the Use of a Writing System*, Leiden: Brill.
- Munjid (1990). *al-Munjid al-‘arabī al-firansī li-ṭ-ṭullāb*, Beirut: Dar el-Machreq.
- Myers-Scotton, Carol (1993). *Duelling Languages: Grammatical Structure in Code-switching*, Oxford: Clarendon Press.
- Myers-Scotton, Carol (2010). 'Patterns and Predictions for Code-switching with Arabic', in Bassiouney (ed.), *Arabic and the Media*, pp. 97–121.
- Nabhan, Neuza Naif (1994). 'The Speech of the Arabic-Lebanese in Brazil: A Lexical Study', *IJoAL*, 20: 229–47.
- Naess, Unn Gyda (2008). "'Gulf Pidgin Arabic': Individual Strategies or a Structured Variety? A Study of Some Features of the Linguistic Behaviour of Asian Migrants in the Gulf Countries', M.A. thesis, University of Oslo.
- Nagel, Tilman (1983). 'Vom "Qur'ān" zur "Schrift": Bells Hypothese aus religionsge schichtlicher Sicht', *Der Islam*, 60: 143–65.
- Naïm-(Sanbar), Samia (1985). *Le parler arabe de Rās Beyrouth*, Paris: Geuthner.
- Naïm-(Sanbar), Samia (2006). 'Beirut Arabic', *EALL*, vol. I, pp. 274–86.

- Nakao, Shuichiro (2012). 'Revising the substratal/adstratal influence on Arabic creoles', in Hieda Osamu (ed.), *Challenges in Nilotic Linguistics and More: Phonology, Morphology, and Syntax*, Tokyo: ILCAA, pp. 127–49.
- Nakao, Shuichiro (2013). 'The Prosody of Juba Arabic: Split Prosody, Morphophonology, and Slang', in Lafkioui (ed.), *African Arabic*, pp. 95–120.
- Nasser, Shady Hekmat (2012). *The Transmission of the Variant Readings of the Qur'ān: The Problem of Tawātur and the Emergence of Shawādh*, Leiden: Brill.
- Nebes, Norbert (1982). *Funktionsanalyse von kāna yaf'alu: Ein Beitrag zur Verbalsyntax des Althocharabischen mit besonderer Berücksichtigung der Tempus- und Aspektproblematik* (= *Studien zur Sprachwissenschaft*, 1), Hildesheim: Olms.
- Negev, Avraham (1986). 'Obodas the God', *IEJ*, 36: 56–60.
- Nehmé, Laïla (2010). 'A Glimpse of the Development of the Nabataean Script into Arabic-based on Old and New Epigraphic Material', in Macdonald (ed.), *The Development of Arabic as a Written Language*, pp. 47–88.
- Neuwirth, Angelika, Nicolai Sinai, and Michael Marx (eds) (2010). *The Qur'ān in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'ānic Milieu*, Leiden: Brill.
- Nhial, Abdon Agaw Jok (1975). 'Ki-Nubi and Juba Arabic: A Comparative Study', in Herman Bell and as-Sayyid Ḥamid Hurreiz (eds), *Directions in Sudanese Linguistics and Folklore*, Khartoum: University of Khartoum Press, pp. 81–93.
- Nishio, Tetsuo (1996). 'Word Order and Word Order Change of wh-Questions in Egyptian Arabic: The Coptic Substratum Reconsidered', *AIDA*, II, pp. 171–9.
- Noja Nosedá, Sergio (1989). 'Über die älteste arabische Inschrift, die vor kurzem entdeckt wurde', in Macuch *et al.* (eds), *Studia semitica necnon iranica*, pp. 187–94.
- Noja Nosedá, Sergio (1993). 'A Further Discussion of the Arabic Sentence of the 1st century A.D. and its Poetical Form', in Riccardo Contini, Fabrizio A. Pennachietti and Mauro Tosco (eds), *Semitica: Serta Philologica Constantino Tsereteli Dicata*, Turin: Zamorani, pp. 183–88.
- Nolan, John V. (2002). *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York: Columbia University Press.
- Nöldeke, Theodor (1891). 'Das arabische Märchen vom Doctor und Garkoch', *AKA WB*, 14: 1–54.
- Nöldeke, Theodor (1897). *Zur Grammatik des klassischen Arabisch*. Wien (repr. ed. Anton Spitaler, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963, with an appendix containing the handwritten notes of Nöldeke's private copy).
- Nöldeke, Theodor (1904). 'Das klassische Arabisch und die arabischen Dialekte', in *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strasburg: Trübner, pp. 1–14.
- Nöldeke, Theodor and Friedrich Schwally (1961). *Geschichte des Qorans*, ed. Gotthelf Bergsträßer and Otto Pretzl, 2nd edn, Hildesheim: Olms.
- Nortier, Jacomien (1989). 'Dutch and Moroccan Arabic in Contact: Code-switching among Moroccans in the Netherlands', Ph.D. thesis, University of Amsterdam.
- Nortier, Jacomien (1994). 'Dutch–Moroccan Code-switching in the Netherlands', *IJoAL*, 20: 193–214.
- Nortier, Jacomien and Margreet Dorleijn (2008). 'A Moroccan Accent in Dutch: A Sociocultural Style Restricted to the Moroccan Community?' *IJB*, 12: 125–42.
- Noth, Albrecht (1973). *Quellenkritische Studien zu Themen, Formen und Tendenzen frühislamischer Geschichtsüberlieferung, vol. I: Themen und Formen*, Bonn: Selbstverlag des orientalischen Seminars der Universität Bonn.

- Ogloblin, A. K. (1981). 'Tradicionnoe jazykoznanie v Indonezii i Malajzii' ['Traditional Linguistics in Indonesia and Malaysia'], in Agnija Vasil'evna Desnickaja and Solomon Davidovič Kacnel'son (eds), *Istorija lingvističeskix učenij: Srednevekovyj vostok* [History of the Language Sciences: Middle East], Leningrad: Nauka, pp. 210–23.
- Orel, Vladimir E. and Olga V. Stolbova (1994). *Hamito-Semitic Etymological Dictionary: Materials for a Reconstruction*. Leiden: Brill.
- Otten, Roel (1983). *Basiswoordenboek van het Marokkaans Arabisch: arokkaans/Nederlands, Nederlands/Marokkaans*, Muiderberg: Coutinho.
- Ouhalla, Jamal (2002). 'The Structure and Logical Form of Negative Sentences in Arabic', in Ouhalla and Slonsky (eds), *Themes in Arabic and Hebrew Syntax*, pp. 299–320.
- Ouhalla, Jamal and Ur Shlonsky (eds) (2002). *Themes in Arabic and Hebrew Syntax*, Dordrecht: Kluwer.
- Ounali, Mohamed (1970). 'La langue des étudiants', *CERES*, 3: 167–213.
- Owens, Jonathan (1977). 'Aspects of Nubi Grammar', Ph.D. thesis, University of London, School of Oriental and African Studies.
- Owens, Jonathan (1984). *A Short Reference Grammar of Eastern Libyan Arabic*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Owens, Jonathan (1985). 'Arabic Dialects of Chad and Nigeria', *ZAL*, 14: 45–61.
- Owens, Jonathan (1988). *The Foundations of Grammar: An Introduction to Medieval Arabic Grammatical Theory*, Amsterdam: Benjamins.
- Owens, Jonathan (1989). 'Zur Pidginisierung und Kreolisierung im Arabischen', *AÜ*, 2: 91–107.
- Owens, Jonathan (1990). 'East African Nubi: Bioprogram vs. Inheritance', *Diachronica*, 7: 217–50.
- Owens, Jonathan (1993). *A Grammar of Nigerian Arabic*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Owens, Jonathan (1994). 'Nigerian Arabic in Comparative Perspective', *SGA*, 14: 85–175.
- Owens, Jonathan (1996). 'Arabic-based Pidgins and Creoles', in Sarah G. Thomason (ed.), *Contact Languages: A Wider Perspective*, Amsterdam: Benjamins, pp. 125–72.
- Owens, Jonathan (1998). *Neighborhood and Ancestry: Variation in the Spoken Arabic of Maiduguri, Nigeria*, Philadelphia, PA: Benjamins.
- Owens, Jonathan (ed.) (2000). *Arabic as a Minority Language*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Owens, Jonathan (2004). 'Remarks on Ideophones in Nigerian Arabic', in Haak *et al.* (eds), *Approaches to Arabic Dialects*, pp. 207–20.
- Owens, Jonathan (2006). *A Linguistic History of Arabic*, Oxford: Oxford University Press.
- Owens, Jonathan (2007). 'Grammatical Tradition: Approach', *EALL*, vol. II, pp. 175–82.
- Owens, Jonathan (ed.) (2013). *The Oxford Handbook of Arabic Linguistics*, Oxford: Oxford University Press.
- Palfreyman, David and Muhamed al Khalil (2003). "'A Funky Language for Teenzz to Use": Representing Gulf Arabic in Instant Messaging', *Journal of Computer-Mediated Communication*, available at: <http://jcmc.indiana.edu/vol9/issue1/palfreyman.html>.
- Palva, Heikki (1969a). *Notes on Classicization in Modern Colloquial Arabic* (= *Studia Orientalia* 40: 1–2), Helsinki: Snellmanink.
- Palva, Heikki (1969b). 'Notes on the Alleged Coptic Morphological Influence on Egyptian Arabic', *OS*, 18: 128–36.

- Palva, Heikki (1976). *Studies in the Arabic Dialect of the Semi Nomadic al-‘Ajārma Tribe (al-Balqā’ District, Jordan)*, Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Palva, Heikki (1980). ‘Characteristics of the Arabic Dialect of the Bani Ṣaxar Tribe’, *OS*, 29: 112–37.
- Palva, Heikki (1984–6). ‘Characteristics of the Dialect of the Ḥwētāt Tribe’, *OS*, 33–5: 295–312.
- Palva, Heikki (1991). ‘Is there a North West Arabian Dialect Group?’, in Martin Forstner (ed.), *Festgabe für Hans-Rudolf Singer*, Frankfurt am Main: Lang, pp. 151–66.
- Panović, Ivan (2010). ‘The beginning of Wikipedia masry’, *al-Logha*, 8: 93–127.
- Parkinson, Dilworth (2003). ‘Verbal Features in Oral *fuṣḥā* in Cairo’, *IJSL*, 163: 27–41.
- Parkinson, Dilworth (2010). ‘Communities of Use in Arabic Newspaper Language: The Meaning of the Country Effect’, in Bassiouney (ed.), *Arabic and the Media*, pp. 47–60.
- Paul, Ludwig (2010). ‘Iranian Language Reform in the Twentieth Century: Did the First Farhangestān (1935–40) Succeed?’ *JPS*, 3: 78–103.
- Payne, Thomas E. (1997). *Describing Morphosyntax: A Guide for Field Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Peled, Yishai (2009). *Sentence Types and Word-Order Patterns in Written Arabic: Medieval and Modern Perspectives*, Leiden: Brill.
- Pellat, Charles ([1956] 1985). *Introduction à l’arabe moderne*, new edn, Paris: Maisonneuve.
- Penrice, John (1873). *A Dictionary and Glossary of the Kor-ān with Copious Grammatical References and Explanations of the Text* (repr. New York: Praeger, 1971).
- Pereira, Christophe (2007). ‘Urbanization and Dialect Change: The Arabic Dialect of Tripoli (Libya)’, in Miller *et al.* (eds), *Arabic in the City*, pp. 77–96.
- Pereira, Christophe (2010). *Le parler arabe de Tripoli (Libye)*, Zaragoza: Instituto de Estudios islámicos y del Próximo Oriente.
- Pérez Lázaro, José (1990). *Ibn Hišām al-Lajmī (m. 577/1181–1182)*, al-Madjal ilà taqwīm al-lisān wa-ta’līm al-bayān (*Introducción a la corrección del lenguaje y la enseñanza de la elocuencia*): *Edición crítica, estudio e índices*, 2 vols, Madrid: Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe.
- Perry, John R. (1991). *Form and Meaning in Persian Vocabulary: The Arabic Feminine Ending*, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers.
- Perry, John R. (2004). ‘Language Reform in Turkey and Iran’, in Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher (eds), *Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, London: Tauris, pp. 238–59.
- Peterson, John (2009). ‘“Pseudo-verbs”: An Analysis of Non-verbal (co-)Predication in Maltese’, in Bernard Comrie, Ray Fabri, Elizabeth Hume, Manwel Mifsud, Thomas Stolz and Martine Vanhove (eds), *Introducing Maltese Linguistics*, Amsterdam: Benjamins, pp. 181–204.
- Petráček, Karel (1981). ‘Le système de l’arabe dans une perspective diachronique’, *Ar*, 28: 162–77.
- Petráček, Karel (1982). ‘La racine en indoeuropéen et en chamitosémitique et leurs perspectives comparatives’, *AION*, 42: 381–402.
- Petráček, Karel (1984). ‘La méthodologie du chamitosémitique comparé: état, problèmes, perspectives’, in James Bynon (ed.), *Current Progress in Afro-Asiatic Linguistics*, Amsterdam: Benjamins, pp. 423–62.
- Piamenta, Moshe (1966). *Studies in the Syntax of Palestinian Arabic*, Jerusalem: Israel Oriental Society.
- Plonka, Arkadiusz (2004). *L’idée de langue libanaise d’après Sa‘īd ‘Aql*, Paris: Geuthner.

- Poliak, Abraham N. (1938). 'L'arabisation de l'Orient sémitique', *REI*, 12: 35–63.
- Pořízka, Vincenc (1972). *Hindština, Hindī Language Course*, Prague: Státní Pedagogické Nakladatelství.
- Pouessel, Stéphanie (2008). 'Ecrire la langue berbère au royaume de Mohamed VI: les enjeux politiques et identitaires du tifinagh au Maroc', in Miller and Haeri (eds), *Langues, religion et modernité*, pp. 219–39.
- Prätor, Sabine (1993). *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908–1918)*, Berlin: Klaus Schwarz.
- Prevost, Virginie (2007). 'Les dernières communautés chrétiennes autochtones d'Afrique du nord', *RHR*, 4: 461–83.
- Procházka, Stephan (1993). *Die Präpositionen in den neuarabischen Dialekten*, Vienna: VWGO.
- Prochazka, Theodore (1981). 'The Shī'ī Dialects of Bahrain and their Relationship to the Eastern Arabian Dialect of Muḥarraḡ and the Omani Dialect of al-Ristāḡ', *ZAL*, 6: 16–55.
- Prochazka, Theodore (1988). *Saudi Arabian Dialects*, New York: Kegan Paul.
- Prokosch, Erich (1986). *Arabische Kontaktsprachen (Pidgin- und Kreolsprachen) in Afrika*, Graz: Institut für Sprachwissenschaft, University of Graz.
- Qāsim, 'Awn aṣ-Šarīf (1972). *Qāmūs al-lahja al-āmmiyya fi s-Sūdān*, Khartoum: Dār as-Sūdāniyya li-l-Kutub (3rd edn, 2002).
- Qutbuddin, Tahera (2008). '*Khuṭba*: The Evolution of Early Arabic Oration', in Beatrice Gruendler and Michael Cooperson (eds), *Classical Arabic Humanities in their Own Right: Festschrift for Wolfhart Heinrichs*, Leiden: Brill, pp. 176–273.
- Rabin, Chaim (1951). *Ancient West-Arabian*, London: Taylor's Foreign Press.
- Rabin, Chaim (1955). 'The Beginnings of Classical Arabic', *SI*, 4: 19–37.
- Rabin, Chaim (1960). 'Arabiyya', *EI*(2), vol. I, pp. 564–6.
- Rabin, Chaim (1969). 'The Structure of the Semitic System of Case Endings', *Proceedings of the International Conference on Semitic Studies*, Jerusalem, 19–23 July 1965, Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem, pp. 190–204.
- Rajaonarimanana, Narivelo (1990). 'Sorabe: traités divinatoires et recettes médicomagiques de la tradition malgache antemoro', Thèse de doctorat, African Studies, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Paris.
- Ratcliffe, Robert R. (1998). *The 'Broken' Plural Problem in Arabic and Comparative Semitic*, Amsterdam: Benjamins.
- Ravid, Dorit (2003). 'A Developmental Perspective on Root Perception in Hebrew and Palestinian Arabic', in Joseph Shimron (ed.), *Language Processing and Acquisition in Languages of Semitic, Root-based, Morphology*, Amsterdam: Benjamins, pp. 293–319.
- Rebhan, Helga (1986). *Geschichte und Funktion einiger politischen Termini im Arabischen des 19. Jahrhunderts (1798–1882)*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Reckendorff, Hermann (1895–8). *Die syntaktischen Verhältnisse des Arabischen*, 2 vols, Leiden: Brill (repr. 1967).
- Reckendorff, Hermann (1921). *Arabische Syntax*, Heidelberg: Winter.
- Reese, Johannes (2011). 'Das Aktivpartizip im Marokkanischen', Ph.D. thesis, University of Leipzig.
- Reichmuth, Philipp (2009). 'Transcription', *EALL*, vol. IV, pp. 515–20.
- Reichmuth, Stefan (1983). *Der arabische Dialekt der Šukriyya im Ostsudan*, Hildesheim: Olms.

- Reichmuth, Stefan (2000). 'Islamic Education and Scholarship in Sub-Saharan Africa', in Levtzion and Pouwels (eds), *History of Islam in Africa*, pp. 419–40.
- Reig, Daniel (1987). *Dictionnaire arabe-français, français-arabe: as-Sabīl al-wasīl*, Paris: Larousse.
- Reinhardt, Carl (1894). *Ein arabischer Dialekt gesprochen in 'Oman und Zanzibar*, Stuttgart: Spemann (repr. Amsterdam: Philo Press, 1972).
- Retsö, Jan (1983). *The Finite Passive Voice in Modern Arabic Dialects*, Göteborg: University of Göteborg.
- Retsö, Jan (1989). *Diathesis in the Semitic Languages: A Comparative Morphological Study*, Leiden: Brill.
- Retsö, Jan (2003). *The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads*, London: RoutledgeCurzon.
- Retsö, Jan (2006). 'Arab', *EALL*, vol. I, pp. 126–33.
- Retsö, Jan (2011). 'Classical Arabic', in Weninger (ed.), *The Semitic Languages*, pp. 782–810.
- Revell, Ernest John (1975). 'The Diacritical Dots and the Development of the Arabic Alphabet', *JSS*, 20: 178–90.
- Richter, Tonio Sebastian (2001). 'Arabische Lehnwörter und Formeln in koptischen Rechtsurkunden', *JJP*, 31: 75–89.
- Richter-Bernburg, Lutz (1974). 'Linguistic Shu'ūbiyya and early Neo-Persian Prose', *JAOS*, 94: 55–64.
- Riguet, Maurice (1984). *Attitudes et représentations liées à l'emploi du bilinguisme: analyse du cas tunisien*, Paris: Publications de la Sorbonne.
- Rippin, Andrew (2008). 'Syriac in the Qur'ān: Classical Muslim Theories', in Gabriel Said Reynolds (ed.), *The Qur'ān in its Historical Context*, London: Routledge, pp. 249–81.
- Rizk, Sherin (2007). 'The Language of Cairo's Young University Students', in Miller *et al.* (eds), *Arabic in the City*, pp. 291–308.
- Robin, Christian (1992). *L'Arabie antique de Karib'il à Mahomet: nouvelles données sur l'histoire des Arabes grâce aux inscriptions*, Aix-en-Provence: Éditions Edisud.
- Robin, Christian (2006). 'La réforme de l'écriture arabe à l'époque du califat médinois', *MUSJ*, 59: 319–64.
- Roman, André (1983). *Etude de la phonologie et de la morphologie de la koine arabe*, 2 vols, Aix-en-Provence: Université de Provence.
- Rosenbaum, Gabriel (2000). 'Fuṣḥāmmiyya: Alternating Style in Egyptian Prose', *ZAL*, 38: 68–87.
- Rosenbaum, Gabriel (2004). 'Egyptian Arabic as a Written Language', *JSAL*, 29: 281–340.
- Rosenberger, Bernard (1998). 'Les villes et l'arabisation: fonction des centres urbains du Mağrib al-Aqṣā (VIIIe–XVe s.)', in Aguadé *et al.* (eds), *Peuplement et arabisation au Maghreb occidental*, pp. 39–52.
- Rosenhouse, Judith (1984). *The Bedouin Arabic Dialects: General Problems and a Close Analysis of North Israel Bedouin Dialects*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rosenhouse, Judith (1996). 'Features of Women's Speech in Arabic Dialects: An Interim Survey', *AIDA*, II, pp. 207–16.
- Rosenthal, Franz (1968). *A History of Muslim Historiography*, 2nd edn, Leiden: Brill.
- Rosenthal, Sam (2006). 'Glide Distribution in Classical Arabic Verbal Stems', *LI*, 37: 405–40.
- Rosenthal, Sam (2008). 'Obligatory Contour Principle', *EALL*, vol. III, pp. 461–4.
- Rossi, Ettore (1939). *L'arabo parlato a Ṣan'ā': Grammatica, testi, lessico*, Rome: Istituto per l'Oriente.

- Roth-Laly, Arlette (1969). *Lexique des parlers arabes tchado-soudanais*, Paris: Éditions du CNRS.
- Roth-Laly, Arlette (1979). *Esquisse grammaticale du parler arabe d'Abbéché (Tchad)*, Paris: Geuthner.
- Rouchdy, Aleya (1991). *Nubians and the Nubian Language in Contemporary Egypt: A Case of Cultural and Linguistic Contact*, Leiden: Brill.
- Rouchdy, Aleya (ed.) (1992a). *The Arabic Language in America*. Detroit, MI: Wayne State University Press.
- Rouchdy, Aleya (1992b). 'Borrowing in Arab-American Speech', in Rouchdy (ed.), *The Arabic Language in America*, pp. 36–49.
- Rouchdy, Aleya (ed.) (2002). *Language Contact and Language Conflict in Arabic: Variations on a Sociolinguistic Theme*, New York: Routledge.
- Rubin, Aaron D. (2010). *The Mehri Language of Oman*. Leiden: Brill.
- Ryding, Karin C. (1990). *Formal Spoken Arabic: Basic Course*, Washington, DC: Georgetown University Press.
- Saad, George Nehmeh (1982). *Transitivity, Causation and Passivization: A Semantico– Syntactic Study of the Verb in Classical Arabic*, London: Kegan Paul.
- Sabuni, Abdulghafur (1980). *Laut- und Formenlehre des arabischen Dialekts von Aleppo*, Frankfurt am Main: Lang.
- Sadiqi, Fatima (2003). *Women, Gender and Language in Morocco*, Leiden: Brill.
- Sáenz-Badillos, Ángel (1993). *A History of the Hebrew Language*, trans. John Elwolde, Cambridge: Cambridge University Press (English trans. of *Historia de la lengua hebrea*, Sabadell: Editorial AUSA, 1988).
- Salib, Maurice (1981). *Spoken Arabic of Cairo*, Cairo: American University of Cairo Press.
- Sasse, Hans-Jürgen (1971). 'Linguistische Analyse des arabischen Dialekts der Mhallamiye in der Provinz Mardin (Südosttürkei)', Dissertation, University of Munich.
- Sawaie, Mohammed (1987). 'Jurji Zaydān (1861–1914): A Modernist in Arabic Linguistics', *HL*, 14: 283–304.
- Sawaie, Mohammed (1990). 'An Aspect of 19th-century Arabic Lexicography: The Modernizing Role and Contribution of Faris al-Shidyak (1804?–1887)', in Hans- Josef Niederehe and Konrad Koerner (eds), *History and Historiography of Linguistics*, Amsterdam: Benjamins, vol. I, pp. 157–71.
- Sawaie, Mohammed (1992). 'Arabic in the Melting Pot: Will it Survive?' in Rouchdy (ed.), *The Arabic Language in America*, pp. 83–99.
- Sawaie, Mohammed (1994). *Linguistic Variation and Speakers' Attitudes: A Sociolinguistic Study of some Arabic Dialects*, Damascus: Al-Jaffan & Al-Jabi Publishers.
- Sawaie, Mohammed (2007). 'Language Academies', *EALL*, vol. II, pp. 634–42.
- Schabert, Peter (1976). *Laut- und Formenlehre des Maltesischen anhand zweier Mundarten (= Erlanger Studien*, 16), Erlangen: Palm & Enke.
- Schall, Anton (1982). 'Geschichte des arabischen Wortschatzes: Lehn- und Fremdwörter im klassischen Arabisch', *GAP*, vol. I, pp. 142–53.
- Schen, Israel (1972–3). 'Usāma ibn Munqidh's Memoirs: Some Further Light on Muslim Middle Arabic', *JSS*, 17: 218–36; 18: 64–97.
- Schimmel, Annemarie (1982). 'Die Schriftarten und ihr kalligraphischer Gebrauch', *GAP*, vol. I, pp. 198–209.
- Schippers, Arie and Kees Versteegh (1987). *Het Arabisch: Norm en realiteit*, Muiderberg: Coutinho.

- Schoeler, Gregor (1985). 'Die Frage der schriftlichen oder mündlichen Überlieferung der Wissenschaften im frühen Islam', *Der Islam*, 62: 201–30.
- Schoeler, Gregor (1989a). 'Weiteres zur Frage der schriftlichen oder mündlichen Überlieferung der Wissenschaften im Islam', *Der Islam*, 66: 38–67.
- Schoeler, Gregor (1989b). 'Mündliche Thora und Ḥadīth: Überlieferung, Schreibverbot, Redaktion', *Der Islam*, 66: 213–51.
- Schoeler, Gregor (1992). 'Schreiben und Veröffentlichen: Zu Verwendung und Funktion der Schrift in den ersten islamischen Jahrhunderten', *Der Islam*, 69: 1–43.
- Schoeler, Gregor (1996). *Charakter und Authentie der muslimischen Überlieferung über das Leben Mohammeds*, Berlin: de Gruyter.
- Schregle, Goetz (1974). *Deutsch-arabisches Wörterbuch*, 2nd edn, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schregle, Goetz (1981–6). *Arabisch-deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden: Steiner.
- Schreiber, Giselher (1970). 'Der arabische Dialekt von Mekka: Abriß der Grammatik mit Texten und Glossar', Dissertation, University of Münster.
- Seeger, Ulrich (2002). 'Two Texts in the Arabic Dialect of Khorasan', in Arnold and Bobzin (eds), *Sprich doch mit deinen Knechten aramäisch*, pp. 629–46.
- Seeger, Ulrich (2009). 'Khalaf: ein arabisches Dorf in Khorasan', in Arnold *et al.* (eds), *Philologisches und Historisches zwischen Anatolien und Sokotra*, pp. 307–17.
- Seidensticker, Tilman (2008). 'Lexicography: Classical Arabic', *EALL*, vol. III, pp. 30–7.
- Semaan, Khalil I. (1968). *Linguistics in the Middle Ages: Phonetic Studies in Early Islam*, Leiden: Brill.
- Serjeant, Robert B. (1983). 'Early Arabic Prose', *CHAL*, vol. I, pp. 114–53.
- Sezgin, Fuat (1982). *Lexikographie bis ca. 430 H* (= *GAS*, vol. VIII), Leiden: Brill.
- Sezgin, Fuat (1984). *Grammatik bis ca. 430 H* (= *GAS*, vol. IX), Leiden: Brill.
- Shahid, Irfan (1984). *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Washington, DC: Dumbarton Oaks.
- Sharon, Moshe. (1997–), *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae (CIAP)*, vols I (1997), II (1999), III (2004), IV (2009), V (2013), Leiden: Brill.
- Shlonsky, Ur (1997). *Clause Structure and Word Order in Hebrew and Arabic: An Essay in Comparative Semitic Syntax*, Oxford: Oxford University Press.
- Shlonsky, Ur (2004). 'The Form of Semitic Noun Phrases', *Lingua*, 114: 1465–526.
- Shraybom-Shivtiel, Shlomit (1993). 'Methods of Terminological Innovation used by the Cairo Language Academy', *PCALL*, vol. I, pp. 195–202.
- Sieny, Mahmoud Esma'il [= Maḥmūd 'Ismā'il Šinī] (1978). *The Syntax of Urban Hijazi Arabic (Sa'udi Arabia)*, London: Longman.
- Sijpesteijn, Petra M. (2007). 'New Rule over Old Structures: Egypt after the Muslim Conquest', in Harriet Crawford (ed.), *Regime Change in the Ancient Near East and Egypt: from Sargon of Agade to Saddam Hussein*, Oxford: Oxford University Press, pp. 183–202.
- Sijpesteijn, Petra M. (2008). 'Palaeography', *EALL*, vol. III, pp. 513–24.
- Sijpesteijn, Petra M. (2009). 'Arabic Papyri and Islamic Egypt', in Roger S. Bagnall (ed.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford: Oxford University Press, pp. 452–72.
- Sijpesteijn, Petra M. (2013). *Shaping a Muslim State: The World of a Mid-Eighth-Century Egyptian Official*, Oxford: Oxford University Press.

- Siloni, Tal (1997). *Noun Phrases and Nominalizations: The Syntax of DP's*, Dordrecht: Kluwer.
- Simeone-Senelle, Marie-Claude (2007). 'Horn of Africa', *EALL*, vol. II, pp. 268–75.
- Singer, Hans-Rudolf (1958a). 'Neuarabische Texte im Dialekt der Stadt Tetuan', *ZDMG*, 108: 106–25.
- Singer, Hans-Rudolf (1958b). 'Grundzüge der Morphologie des arabischen Dialektes von Tetuan', *ZDMG*, 108: 229–65.
- Singer, Hans-Rudolf (1982). 'Der neuarabische Sprachraum', *GAP*, vol. I, pp. 96–109.
- Singer, Hans-Rudolf (1984). *Grammatik der arabischen Mundart der Medina von Tunis*, Berlin: de Gruyter.
- Singer, Hans-Rudolf (1994). 'Die Beduinen als Träger der Arabisierung im islamischen Machtbereich', in Dieter Bellmann (ed.), *Gedenkschrift Wolfgang Reuschel. Akten des III. rabistischen Kolloquiums, Leipzig, 21.–22. November 1991*, Stuttgart: Steiner, pp. 263–74.
- Sirat, Abdul-Sattār (1973). 'Notes on the Arabic Dialect Spoken in the Balkh Region of Afghanistan (annotated by Ebbe Egede Knudsen)', *AO*, 35: 89–101.
- Smart, Jack R. (1990). 'Pidginization in Gulf Arabic: A First Report', *AL*, 32: 83–118.
- Smeaton, B. Hunter (1973). *Lexical Expansion due to Technical Change as Illustrated by the Arabic of Al Hasa, Saudi Arabia*, Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Smith, Ian and Morris T. Ama (2005). *Juba Arabic-English Dictionary/Kamuus ta Arabi Jubi wa Ingliizi*, Kampala: Fountain Publishers.
- Smrž, Otakar, Petr Pajas, Zdeněk Žabokrtský, Jan Hajič, Jiří Mirovský and Petr Němec (2007). 'Learning to Use the Prague Arabic Dependency Treebank', *PAL*, vol. XIX, pp. 77–93.
- Sobhy, Gregory P. G. (1926). 'Fragments of an Arabic Manuscript in Coptic Script in the Metropolitan Museum of Art', in Hugh Gerard Evelyn-White (ed.), *Egyptian Expedition, The Monasteries of the Wadi 'n Natrūn, vol. I: New Coptic Texts from the Monastery of St. Marcus*, New York: Metropolitan Museum of Art, pp. 231–69.
- Sobhy, Gregory P. G. (1950). *Common Words in the Spoken Arabic of Egypt, of Greek or Coptic Origin*, Cairo: Société d'archéologie Copte.
- Soden, Wolfram von (1960). 'Zur Einteilung der semitischen Sprachen', *WZKM*, 56: 177–91.
- Soliman, Abdelmeneim (2008). 'The Changing Role of Arabic in Religious Discourse: A Sociolinguistic Study of Egyptian Arabic', Ph.D. thesis, Indiana University of Pennsylvania.
- Sourdel-Thomine, Janine (1966). 'Les origines de l'écriture arabe: à propos d'une hypothèse récente', *REI*, 34: 151–7.
- Sprengling, Martin (1939). 'From Persian to Arabic', *AJSLL*, 56: 175–224.
- Spitaler, Anton (1953). 'Review of Fück (1950)', *BiOr*, 10: 144–50.
- Spitta-Bey, Wilhelm (1880). *Grammatik des arabischen Vulgärdialektes von Aegypten*, Leipzig.
- Spuler, Bertold (1964a). 'Die Ausbreitung der arabischen Sprache', *HdO*, vol. I:3, pp. 245–52.
- Spuler, Bertold (1964b). 'Der semitische Sprachtypus', *HdO*, vol. I:3, pp. 3–25.
- Spuler, Bertold (1964c). 'Ausbreitung der semitischen Sprachen', *HdO*, vol. I:3, pp. 25–31.
- Stadlbauer, Susanne (2010). 'Language Ideologies in the Arabic Diglossia of Egypt', *CRL*, 22(1).
- Starcky, Jean (1966). 'Petra et la Nabatène', *Dictionnaire de la Bible*, ed. Fulcran Grégoire Vigouroux, Supplément, VII, 886–1,017, Paris: Letouzey et Ané.
- Stein, Peter (2010). 'Literacy in pre-Islamic Arabic: An Analysis of the Epigraphic Evidence', in Neuwirth *et al.* (eds), *The Qur'ān in Context*, pp. 255–80.

- Steiner, Richard C. (1977). *The Case for Fricative Laterals in Proto-Semitic*, New Haven, CT: American Oriental Society.
- Stetkevych, Jaroslav (1970). *The Modern Arabic Literary Language: Lexical and Stylistic Developments*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Stiehl, Ruth (1971–3). 'Neue Liḥyanische Inschriften aus al-ʿUḏayb', in Franz Altheim and Ruth Stiehl (eds), *Christentum am Roten Meer*, Berlin: de Gruyter, vol. I, pp. 3–40.
- Stowasser, Karl and Moukhtar Ani (1964). *A Dictionary of Syrian Arabic: English–Arabic*, Washington, DC: Georgetown University Press (repr., 2004).
- Stroumsa, Rachel (2008). 'People and Identities in Nessana', Ph.D. thesis, Duke University.
- Suleiman, Camelia and Russell E. Lucas (2012). 'Debating Arabic on Al-Jazeera: Endangerment and Identity in Divergent Discourses', *MEJCC*, 5: 190–210.
- Suleiman, Saleh M. (1985). *Jordanian Arabic between Diglossia and Bilingualism*, Amsterdam: Benjamins.
- Suleiman, Yasir (1999). *The Arabic Grammatical Tradition: A Study in taʿlīl*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Suleiman, Yasir (2003). *The Arabic Language and National Identity: A Study in Ideology*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Suleiman, Yasir (2004). *A War of Words: Language and Conflict in the Middle East*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sutcliffe, Edmund F. (1936). *A Grammar of the Maltese Language, with Chrestomathy and Vocabulary*, London: Oxford University Press.
- Taine-Cheikh, Catherine (1988–98). *Dictionnaire ḥassāniyya–français*, vols 1–8, Paris: Geuthner (8 vols published, *hamza-gāf*).
- Taine-Cheikh, Catherine (1994). 'Le ḥassāniyya de Mauritanie: un dialecte non-marginal de la périphérie', in Aguadé *et al.* (eds), *Actas del Congreso Internacional*, pp. 173–99.
- Talay, Shabo (2001). 'Der arabische Dialekt von Hasköy (Dēr-Khāṣ), Ostanatolien. I. Grammatikalische Skizze', *ZAL*, 40: 71–89.
- Talay, Shabo (2002). 'Der arabische Dialekt von Hasköy (Dēr-Khāṣ), Ostanatolien. II. Texte und Glossar', *ZAL*, 41: 46–86.
- Talmon, Rafael (1985). 'Who was the First Arab Grammarian? A New Approach to an Old Problem', *SHAG*, I, pp. 128–45.
- Talmon, Rafael (2002). 'Preparation of the North-Israeli Arabic *Sprachatlas*', *AIDA*, IV, pp. 68–77.
- Talmoudi, Fathi (1980). *The Arabic Dialect of Sūsa (Tunisia)*, Gothenburg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Talmoudi, Fathi (1981). *Texts in the Arabic Dialect of Sūsa (Tunisia): Transcription, Translation, Notes and Glossary*, Gothenburg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Talmoudi, Fathi (1984a). *The Diglossic Situation in North Africa: A Study of Classical Arabic/Dialectal Arabic Diglossia with Sample Text in 'Mid Arabic'*, Gothenburg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Talmoudi, Fathi (1984b). 'Notes on the Syntax of the Arabic Dialect of Sūsa', *ZAL*, 12: 48–85.
- Téné, David (1980). 'The Earliest Comparisons of Hebrew with Aramaic and Arabic', in Konrad Koerner (ed.), *Progress in Linguistic Historiography*, Amsterdam: Benjamins, pp. 355–77.
- Testen, David (1996). 'On the Arabic of the 'En 'Avdat Inscription', *JNES*, 55, 281–92.

- Thomason, Sarah G. (2007). 'Language Contact', *EALL*, vol. II, pp. 664–74.
- Thomason, Sarah G. and Alaa Elgibali (1986). 'Before the Lingua Franca: Pidginized Arabic in the Eleventh Century A.D.', *Lingua*, 68: 317–49.
- Toll, Christopher (1983). *Notes on Hijāzī Dialects: Ġāmidī*, Copenhagen: Reitzel. Tomiche, Nada (1964). *Le parler arabe du Caire*, The Hague: Mouton.
- Tosco, Mauro (1995). 'A Pidgin Verbal System: The Case of Juba Arabic', *AL*, 37: 423–59.
- Tosco, Mauro and Jonathan Owens (1993). 'Turku: A Descriptive and Comparative Study', *SGA*, 14: 177–267.
- Tourneux, Henry and Jean-Claude Zeltner (1986). *L'arabe dans le bassin du Tchad: Le parler des Ulâd Eli*, Paris: Karthala.
- Trimingham, J. Spencer (1946). *Sudan Colloquial Arabic*, 2nd edn, London: Oxford University Press.
- Troupeau, Gérard (1976). *Lexique-index du Kitāb de Sibawayhi*, Paris: Klincksieck.
- Tschacher, Torsten (2001). *Islam in Tamilnadu: Varia*, Halle (Saale): Institut für Indologie und Südasiawissenschaften der Martin-Luther Universität.
- Tschacher, Torsten (2009). 'Tamil', *EALL*, vol. IV, pp. 433–6.
- Tsereteli, George V. (1970a). 'The Verbal Particle *m/mi* in Bukhara Arabic', *FO*, 12: 291–5.
- Tsereteli, George V. (1970b). 'The Influence of the Tajik Language on the Vocalism of Central Asian Arabic dialects', *BSOAS*, 33: 167–70.
- Tweissi, Adel (1990). "'Foreigner Talk" in Arabic: Evidence for the Universality of Language Simplification', *PAL*, vol. II, pp. 296–326.
- Ullendorff, Edward (1958). 'What is a Semitic Language?' *Orientalia* (NS), 27: 66–75.
- Ullendorff, Edward (1970). 'Comparative Semitics', in Thomas Sebeok (ed.), *Current Trends in Linguistics, vol. VI: Linguistics in South West Asia and North Africa*, The Hague: Mouton, pp. 261–73.
- Ullmann, Manfred (1966). *Untersuchungen zur Rağazpoesie: Ein Beitrag zur arabischen Sprach- und Literaturwissenschaft*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ʿUmar, ʿAḥmad Muḥtār (1992). *Taʾrīḥ al-luġa al-ʿarabiyya fī Miṣr wa-l-Maġrib al-ʿAdnā*, Cairo: ʿĀlam al-Kutub.
- Vagelpohl, Uwe (2009). 'Translation Literature', *EALL*, vol. IV, pp. 542–8.
- Vanhove, Martine (1993). *La langue maltaise*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Versteegh, Kees (1984). *Pidginization and Creolization: The Case of Arabic* (= *Current Issues in Linguistic Theory*, 33), Amsterdam: Benjamins.
- Versteegh, Kees (1984–6). 'Word Order in Uzbekistan Arabic and Universal Grammar', *OS*, 33–5: 443–53.
- Versteegh, Kees (1985). 'The Development of Argumentation in Arabic Grammar: The Declension of the Dual and the Plural', *SHAG*, I, pp. 152–73.
- Versteegh, Kees (1990). 'Grammar and Egesis: The Origin of Kufan Grammar and the *Tafsīr Muqātil*', *Der Islam*, 67: 206–42.
- Versteegh, Kees (1993a). *Arabic Grammar and Qurʾānic Egesis in Early Islam*, Leiden: Brill.
- Versteegh, Kees (1993b). 'Leveling in the Sudan: From Arabic Creole to Arabic Dialect', *IJSL*, 99: 65–79.
- Versteegh, Kees (1994). 'The Notion of "Underlying Levels" in the Arabic Linguistic Tradition', *HL*, 21: 271–96.

- Versteegh, Kees (1995). *The Explanation of Linguistic Causes: Az-Zağğāḡī's Theory of Grammar, Introduction, Translation and Commentary*, Amsterdam: Benjamins.
- Versteegh, Kees (1997a). *Landmarks in Linguistic Thought, vol. III: The Arabic Linguistic Tradition*, London: Routledge.
- Versteegh, Kees (1997b). 'The Arabic Tradition', in Wout van Bakkum, Jan Houben, Ineke Sluiter and Kees Versteegh (eds), *The Emergence of Semantics in Four Linguistic Traditions: Hebrew, Sanskrit, Greek, Arabic*, Amsterdam: Benjamins, pp. 227–84.
- Versteegh, Kees (1999). 'Loanwords from Arabic and the Merger of *ḍ/ḏ*', *IOS*, 19: 273–86.
- Versteegh, Kees (2001). 'Arabic in Madagascar', *BSOAS*, 64: 177–87.
- Versteegh, Kees (2003). 'The Arabic Component of the Indonesian Lexicon', in Lilie Suratminto and Munawar Holil (eds), *Rintisan kajian leksikologi dan leksikografi*, Jakarta: Fakultas Pengetahuan Budaya Universitas Indonesia, pp. 216–29.
- Versteegh, Kees (2004). 'Pidginization and Creolization Revisited: The Case of Arabic', in Haak *et al.* (eds), *Approaches to Arabic Dialects*, pp. 343–57.
- Versteegh, Kees (2010). 'Contact and the Development of Arabic', in Raymond Hickey (ed.), *The Handbook of Contact Languages*, Chichester: Wiley-Blackwell, pp. 634–51.
- Vial, Charles (1983). *L'égyptien tel qu'on l'écrivit d'après un choix d'oeuvres littéraires égyptiennes contemporaines*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale du Caire.
- Vicente, Ángeles (2007). 'Two Cases of Moroccan Arabic in the Diaspora', in Miller *et al.* (eds), *Arabic in the City*, pp. 123–43.
- Vicente, Ángeles (2009). 'Gender and Language Boundaries in the Arab World: Current Issues and Perspectives', *EDNA*, 9: 7–30.
- Vierke, Clarissa (2014). 'Akhi patia kalamu: Writing Swahili Poetry in Arabic Script', in Mumin and Versteegh (eds), *Arabic Script in Africa*, pp. 319–39.
- Vinnikov, Isaak Natanovič (1956). 'Fol'klor Buxarskix Arabov', *AOASH*, 6: 181–206.
- Vinnikov, Isaak Natanovič (1962). *Slovar' dialekta buxarskix Arabov* (= *PS* 10 [73]), Moscow: Izd. Nauka.
- Vinnikov, Isaak Natanovič (1969). *Jazyk i fol'klor buxarskix Arabov*, Moscow: Izd. Nauka.
- Violet, Bruno (1902). *Ein zweisprachiges Psalmfragment aus Damaskus*, Berlin: Peiser.
- Vocke, Sibylle and Wolfram Waldner (1982). 'Der Wortschatz des anatolischen Arabisch', Dissertation, University of Erlangen.
- Voigt, Rainer M. (1987). 'The Classification of Central Semitic', *JSS*, 32: 1–21.
- Voigt, Rainer M. (1988). *Die infirmen Verbaltypen des Arabischen und das Biradikalismus-problem*, Stuttgart: Steiner.
- Voigt, Rainer M. (2009). 'Semitic Languages', *EALL*, vol. IV, pp. 170–9.
- Vollers, Karl (1906). *Volkssprache und Schriftsprache im alten Arabien*. Strasburg: Trübner (repr. 1981).
- Vrolijk, Arnoud (1998). *Bringing a Laugh to a Scowling Face: A Study and Critical Edition of the Nuzhat al-nufūs wa-muḏḥik al-'abūs by 'Alī Ibn Sūdūn al-Bašbuḡāwī (Cairo 810/1407 - Damascus 868/1464)*, Leiden: Research School CNWS.
- Walters, Keith (1989). 'Social Change and Linguistic Variation in Korba, a Small Tunisian Town', Ph.D. thesis, University of Texas, Austin.

- Walters, Keith (1991). 'Women, Men, and Linguistic Variation in the Arab World', *PAL*, vol. III, pp. 199–229.
- Watson, Janet C. E. (1993). *A Syntax of Šan'ānī Arabic*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Watson, Janet C. E. (1996). *Šbaḥtū: A Course in Šan'ānī Arabic*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Watson, Janet C. E. (1999). 'The Directionality of Emphasis Spread in Arabic', *LI*, 30: 289–300.
- Watson, Janet C. E. (2002). *The Phonology and Morphology of Arabic*, Oxford: Oxford University Press.
- Wehr, Hans (1952). 'Review of Fück (1950)', *ZDMG*, 102: 179–86.
- Wehr, Hans (1956). *Das Buch der wunderbaren Erzählungen und seltsamen Geschichten*, Wiesbaden: Steiner.
- Wehr, Hans (1979). *A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic–English)*, ed. J Milton Cowan, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Wehr, Hans ([1952] 1985). *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart: Arabisch–Deutsch*, 5th edn, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Wellens, Ineke (2005). *The Nubi Language of Uganda: An Arabic Creole in Africa*, Leiden: Brill.
- Weninger, Stefan (ed.) (2011). *The Semitic Languages: An International Handbook*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Wild, Stefan (1965). *Das Kitāb al-'ain und die arabische Lexikographie*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Wild, Stefan (1982). 'Die arabische Schriftsprache der Gegenwart', *GAP*, vol. I, pp. 51–7.
- Willis, Michael J. (2012). *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring*, London: Hurst.
- Wise, Hilary (1975). *A Transformational Grammar of Spoken Egyptian Arabic*, Oxford: Blackwell.
- Wise, Lindsay (2003). "'Words from the Heart": New Forms of Islamic Preaching in Egypt', M.Phil. thesis, University of Oxford.
- Wittrich, Michaela (2001). *Der arabische Dialekt von Āẓax*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Woidich, Manfred (1969). 'Negation und negative Sätze im Ägyptisch-Arabischen', Dissertation, University of Munich.
- Woidich, Manfred (1979). 'Zum Dialekt von il-'Awāmra in der östlichen Šarqiyya (Ägypten). I. Einleitung, grammatische Skizzen und volkscundliches', *ZAL*, 2: 76–99.
- Woidich, Manfred (1980). 'Zum Dialekt von il-'Awāmra in der östlichen Šarqiyya (Ägypten). II. Texte und Glossar', *ZAL*, 4: 31–60.
- Woidich, Manfred (1985). *Übungsbuch zur arabischen Schriftsprache der Gegenwart*, Wiesbaden: Reichert.
- Woidich, Manfred (1990). *Ahlan wa saḥlan: Eine Einführung in die Kairoer Umgangssprache*, Wiesbaden: Reichert.
- Woidich, Manfred (1993). 'Die Dialekte der ägyptischen Oasen: westliches oder östliches Arabisch?' *ZAL*, 25: 340–59.
- Woidich, Manfred (1994). 'Cairo Arabic and the Egyptian Dialects', *AIDA*, I, pp. 493–507.
- Woidich, Manfred (1995). 'Das Kairenische im 19. Jh.: Gedanken zu Ṭanṭāwī's "*Traité de la langue arabe vulgaire*"', in Harviainen and Halen (eds), *Dialectologia Arabica*, pp. 271–87.
- Woidich, Manfred (2000). 'The Arabic Dialect of ilBašandi at Dakhla Oasis (Egypt)', *AIDA*, III, pp. 145–50.

- Woidich, Manfred (2002). 'Zum Dialekt von al-Qaṣr in der Oase Dakhla (Ägypten)', in Arnold and Bobzin (eds), *Sprich doch mit deinen Knechten aramäisch*, pp. 821–40.
- Woidich, Manfred (2006). *Das Kairenisch-Arabische: Eine Grammatik*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Woidich, Manfred and Rabha Heinen-Nasr (1995). *Kullu tamām: Inleiding tot de Egyptische omgangstaal*, Amsterdam: Bulaaq.
- Woidich, Manfred and Jacob M. Landau (1993). *Arabisches Volkstheater in Kairo im Jahre 1909: Aḥmad ilFār und seine Schwänke*, Stuttgart: Steiner.
- Woodhead, Daniel and Wayne Beene (1967). *A Dictionary of Iraqi Arabic: Arabic–English*, Washington, DC: Georgetown University Press (repr. 2003, together with the English–Arabic part).
- Worrell, William H. and Werner Vycichl (1942). 'Popular Traditions of the Coptic Language', in William H. Worrell (ed.), *Coptic Texts in the University of Michigan Collection*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, pp. 297–342.
- Wright, Roger (1982). *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*, Liverpool: F. Cairns.
- Wright, William ([1859–62] 1964). *A Grammar of the Arabic Language*, 2 vols, Cambridge: Cambridge University Press (3rd rev. edn W. Robertson Smith and M. J. de Goeje, Cambridge: Cambridge University Press, 1896–8).
- Yoda, Sumikazu (2005). *The Arabic Dialect of the Jews in Tripoli (Libya)*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Younes, Munther, Makda Weatherspoon and Maha Foster (2013). *‘Arabiyyat al-Naas: Part One*, London: Routledge.
- Younes, Munther and Hanada Al-Masri (2013). *‘Arabiyyat al-Naas: Part Two*, London: Routledge.
- Youssi, Abderrahim (1995). 'The Moroccan Triglossia: Facts and Implications', *IJSL*, 112: 29–43.
- Zaborski, Andrzej (1991a). 'The Position of Arabic within the Semitic Language Continuum', *BSA*, 3–4: 365–75.
- Zaborski, Andrzej (1991b). 'Biconsonantal Roots and Triconsonantal Root Variation in Semitic: Solutions and Prospects', in Kaye (ed.), *Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau*, vol. II, pp. 1675–702.
- Zaborski, Andrzej (2006a). 'Afro-Asiatic Languages', *EALL*, vol. I, pp. 35–40.
- Zaborski, Andrzej (2006b). 'Biradicalism', *EALL*, vol. I, pp. 313–16.
- Zack, Liesbeth (2009). 'Egyptian Arabic in the Seventeenth Century: A Study and Edition of Yūsuf al-Mağribī's *Daf al-īṣr ‘an kalām ahl Miṣr*', Ph. D. dissertation, University of Amsterdam.
- Zack, Liesbeth and Arie Schippers (eds) (2012). *Middle Arabic and Mid Arabic: Diachrony and Synchrony*. Leiden: Brill.
- Zadeh, Travis (2012). *The Vernacular Qur’ān: Translation and the Rise of Persian Egesis*, Oxford: Oxford University Press.
- Zarrinkūb, ‘Abd al-Ḥusain (1975). 'The Arab Conquest of Iran and its Aftermath', *CHI*, vol. IV, pp. 1–56.
- Zavadovskij, Ju. N. (1981). *Mavritanskij dialekt Arabskogo jazyka (Chassanija)*, Moscow: Nauka.
- Zawawi, Sharifa (1979). *Loan Words and their Effect on the Classification of Swahili Nominals*, Leiden: Brill.
- Ziadeh, Farhat J. and R. Bayly Winder (1957). *An Introduction to Modern Arabic*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Ziamari, Karima (2007). 'Development and Linguistic Change in Moroccan Arabic–French Codeswitching', in Miller *et al.* (eds), *Arabic in the City*, pp. 275–90.
- Zimmermann, Friedrich Wilhelm (1972). 'Some Observations on al-Fārābī and Logical Tradition', in Samuel M. Stern, Albert Hourani and Vivian Brown (eds), *Islamic Philosophy and the Classical Tradition: Essays Presented by his Friends and Pupils to Richard Walzer on his Seventieth Birthday*, Oxford: Cassirer, pp. 517–46.
- Zimmermann, Gerit (2002). 'Das Arabische von Buchara zwischen alten Quellen und neuen Forschungsgebieten', M.A. thesis, University of Bayreuth.
- Zughoul, Muhammad Raji and Lucine Taminian (1984). 'The Linguistic Attitude of Arab University Students: Factorial Structure and Intervening Variables', *IJSL*, 50: 155–79.
- Zürcher, Erik-Jan (1985). 'La théorie du "langage-soleil" et sa place dans la réforme de la langue turque', in Sylvain Auroux, Jean-Claude Chevalier, Nicole Jacques-Chaquin and Christiane Marchello-Nizia (eds), *La linguistique fantastique*, Paris: Clims, pp. 83–91.
- Zwartjes, Otto (1997). *Love Songs from al-Andalus: History, Structure and Meaning of the Kharja*, Leiden: Brill.
- Zwartjes, Otto and Manfred Woidich (2012). 'Damascus Arabic According to the *Compendio* of Lucas Caballero (1709)', in Zack and Schippers (eds), *Middle Arabic and Mid Arabic*, pp. 295–333.
- Zwettler, Michael (1978). *The Oral Tradition of Classical Arabic Poetry: Its Character and Implications*, Columbus, OH: Ohio State University Press.
- Zwettler, Michael (2006). 'Binding on the Crown', *PSAS*, 36, 87–99.

Հապավումների ցանկ

- AAE *Arabian Archaeology and Epigraphy*, Chichester.
- AI *Ars Islamica*, Ann Arbor.
- AIDA I *Actes des premières journées internationales de dialectologie arabe de Paris*, eds Dominique Caubet and Martine Vanhove, Paris: INALCO.
- AIDA II *Proceedings of the 2nd International Conference of L'Association Internationale pour la Dialectologie Arabe*, held at Trinity Hall, University of Cambridge, 10–14 September 1995, Cambridge: University of Cambridge, 1996.
- AIDA IV *Aspects of the Dialects of Arabic Today: Proceedings of the 4th Conference of the International Arabic Dialect Association (AIDA)*, Marrakesh, 1–4 April 2000, ed. Abderrahim Youssi, Rabat: Amapatril, 2002.
- AIDA V *Association Internationale de Dialectologie Arabe (AIDA): 5th Conference*, Cádiz, September 2002, eds Ignacio Ferrando and Juan José Sánchez Sandoval, Cadiz: Universidad de Cádiz, 2003.
- AIDA VI *L'arabe dialectal: enquêtes, descriptions, interprétations. Actes d'AIDA 6: travaux offerts au Professeur Taïeb Baccouche*, ed. Salah Mejri, Tunis: Centre d'études et de recherches économiques et sociales, 2006.
- AIEO *Annales de l'Institut d'études orientales*, Algiers.
- AION *Annali del Istituto Orientale di Napoli*, Naples.
- AJAS *American Journal of Arabic Studies*, Leiden.
- AJH *Arab Journal of the Humanities*, Kuwait.
- AJSL *American Journal of Semitic Languages and Linguistics*, Chicago.
- AKAWB *Philosophische und historische Abhandlungen der königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlin.
- AL *Anthropological Linguistics*, Bloomington, IN.
- AO *Acta Orientalia*, Copenhagen.
- AOASH *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest.
- Ar *Arabica. Revue d'études arabes*, Leiden.
- al-'Arabiyya *al-'Arabiyya. Journal of the American Association of Teachers of Arabic*, Columbus, OH.
- ArchLing *Archivum Linguisticum: A Review of Comparative Philosophy and General Linguistics*, Leeds.
- AÜ *Afrika und Übersee*, Berlin.
- BASOR *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, Jerusalem.
- BCEPSP *Bulletin du Centre d'étude des plurilinguismes et des situations pluriculturelles*, Nice.

- BIFAO* *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, Cairo.
- BiOr* *Bibliotheca Orientalis*, Leiden.
- BLC* *Bilingualism: Language and Cognition*, Cambridge.
- BSA* *Budapest Studies in Arabic*, Budapest.
- BSLP* *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, Paris.
- BSOAS* *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London.
- CERES* *Cahiers du Centre d'études et de recherches économiques de l'Université de Tunis*, série linguistique, Tunis.
- CHAL* *The Cambridge History of Arabic Literature, vol. I: Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, eds Alfred F. L. Beeston, Thomas M. Johnstone, Robert B. Serjeant and Gerald R. Smith, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- CHI* *The Cambridge History of Iran, vol. IV: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs*, ed. Richard N. Frye, Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- CIAP* *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, ed. Moshe Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, vol. I (1997), vol. II (1999), vol. III (2004), vol. IV (2009), vol. V (2013), Leiden: Brill. *Concordances Concordances et indices de la Tradition Musulmane*, eds Arent Jan Wensinck, Wim Raven and Jan Just Witkam, 7 vols, Leiden: Brill, 1936–69.
- CRL* *Colorado Research in Linguistics*, Boulder, CO.
- CSSH* *Comparative Studies in Society and History*, Cambridge. *Diachronica Diachronica. International Journal for Historical Linguistics*, Amsterdam. *DOP Dumbarton Oaks Papers*, Washington, DC.
- EALL* *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, eds Mushira Eid, Alaa Elgibali, Kees Versteegh, Manfred Woidich and Andrzej Zaborski, 5 vols, Leiden: Brill, 2006–9.
- EDNA* *Estudios de dialectología norte-africana y andalusí*, Zaragoza. *EI(2) The Encyclopaedia of Islam*, Leiden: Brill, 1908–34. New edition prepared by a number of leading Orientalists, Leiden: Brill, 1960–2004. *EP L'enseignement public*, Paris.
- FO* *Folia Orientalia. Revue des études orientales*, Cracow.
- GAP* *Grundriß der arabischen Philologie, vol. I: Sprachwissenschaft*, ed. Wolfdietrich Fischer; *vol. II: Literaturwissenschaft*, ed. Helmut Gätje; *vol. III: Supplement*, ed. Wolfdietrich Fischer, Wiesbaden: Reichert, 1983, 1987, 1992.
- GAS* Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden: Brill, 1967–.
- HAR* *Hebrew Annual Review*, Columbus, OH.
- HdO* *Handbuch der Orientalistik*, Leiden: Brill.
- HL* *Historiographia Linguistica*, Amsterdam.
- IEJ* *International Education Journal*, Scarsdale, NY.
- IJALEL* *International Journal of Applied Linguistics and English Literature*, Maidstone (Australia).
- IJB* *International Journal of Bilingualism*, Thousand Oaks, CA.
- IJoAL* *Indian Journal of Applied Linguistics*, Delhi.
- IJSL* *International Journal of the Sociology of Language*, Berlin.
- IOS* *Israel Oriental Studies*, Tel Aviv.

- Der Islam* *Der Islam. Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients*, Berlin.
- JAAL* *Journal of Afroasiatic Languages*, Princeton, NJ.
- JAL* *Journal of Arabic Literature*, Leiden.
- JAOS* *Journal of the American Oriental Society*, New Haven, CT.
- JCCE* *Journal of Communications and Computer Engineering*, Cairo.
- JJP* *Journal of Juristic Papyrology*, Warsaw.
- JNAS* *Journal of North African Studies*, London and New York.
- JPCL* *Journal of Pidgin and Creole Languages*, Amsterdam and Philadelphia.
- JPS* *Journal of Persianate Studies*, Leiden.
- JQR* *Jewish Quarterly Review*, Leiden.
- JSAL* *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Jerusalem.
- JSI* *Journal of Social Issues*, New York.
- JSS* *Journal of Semitic Studies*, Manchester.
- al-Karmil* *al-Karmil. Studies in Arabic Language and Literature*, Haifa.
- LA* *Linguistic Analysis*, New York.
- LC* *Language and Cognition*, Berlin and New York.
- Lg* *Language. Journal of the Linguistic Society of America*, Baltimore, MD.
- L* *Linguistic Inquiry*, Cambridge, MA.
- Lingua* *Lingua. International Review of General Linguistics*, Amsterdam.
- Linguistics* *Linguistics: An Interdisciplinary Journal of the Language Sciences*, London.
- LPLP* *Language Problems and Language Planning*, Amsterdam.
- MAS* *Matériaux arabes et sudarabiques*, Paris.
- ME* *Medieval Encounters*, Leiden.
- MEJCC* *Middle East Journal of Culture and Communication*, Leiden.
- MSOS* *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, westasiatische Studien*, Berlin.
- MUSJ* *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, Beirut.
- NLLT* *Natural Language and Linguistic Theory*, Dordrecht.
- OA* *Oriens Antiquus. Rivista del Centro per le Antichità e la Storia dell'Arte del Vicino Oriente*, Rome.
- Orientalia* *Orientalia. Commentarii Periodici Pontificii Instituti Biblici*, Rome.
- OS* *Orientalia Suecana*, Stockholm.
- PAL* *Perspectives on Arabic Linguistics*, vol. I, ed. Mushira Eid (1990); vol. II, eds Mushira Eid and John McCarthy (1990); vol. III, eds Bernard Comrie and Mushira Eid (1991); vol. IV, eds Ellen Broselow, Mushira Eid and John McCarthy (1992); vol. V, eds Mushira Eid and Clive Holes (1993); vol. VIII, ed. Mushira Eid (1996); vol. XI, eds Elabbas Benmamoun, Mushira Eid and Niloofar Haeri (1997); vol. XIII–XIV, eds Dilworth B. Parkinson and Elabbas Benmamoun (2002); vol. XIX, ed. Elabbas Benmamoun (2007), Amsterdam and Philadelphia: Benjamins.
- PCALL* *Proceedings of the Colloquium on Arabic Lexicology and Lexicography*, Budapest, 1–7 September 1993, eds Kinga Dévényi, Tamás Iványi and Avihai Shivtiel, Budapest: Eötvös Loránd University.
- Phonology* *Phonology*, Cambridge.

<i>Pragmatics</i>	<i>Pragmatics</i> , Antwerp.
<i>PS</i>	<i>Palestinskij Sbornik</i> , Moscow and Leningrad.
<i>PSAS</i>	<i>Proceedings of the Seminar for Arabian Studies</i> , Oxford.
<i>Q</i>	<i>Qur'ān</i> .
<i>QSA</i>	<i>Quaderni di Studi Arabi</i> , Rome.
<i>R-A</i>	<i>Romano-Arabica</i> , Bucarest.
<i>RAL</i>	<i>Revue d'aménagement linguistique</i> , Quebec.
<i>REI</i>	<i>Revue des études Islamiques</i> , Paris.
<i>RHR</i>	<i>Revue de l'histoire des religions</i> , Paris.
<i>RO</i>	<i>Rocznik Orientalistyczny</i> , Warsaw.
<i>RTSS</i>	<i>Revue tunisienne des sciences sociales</i> , Tunis.
<i>SbBAW</i>	<i>Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen Classe der kaiserlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften</i> , Munich.
<i>SGA</i>	<i>Sprache und Geschichte in Afrika</i> , Cologne.
<i>SHAGI</i>	<i>Studies in the History of Arabic Grammar. Proceedings of the First Symposium on the History of Arabic Grammar</i> , held at Nijmegen 16–19 April 1984, eds Hartmut Bobzin and Kees Versteegh (= <i>ZAL</i> 15), Wiesbaden: Harrassowitz, 1985.
<i>SI</i>	<i>Studia Islamica</i> , Paris.
<i>Théorie</i>	<i>Analyses Travaux Vincennois. Études Arabes. Théorie Analyses</i> , Paris [aka. <i>AnalysesThéorie</i>].
<i>TJ</i>	<i>Travaux et Jours</i> , Beirut.
<i>WAD</i>	Behnstedt, Peter and Manfred Woidich, <i>Wortatlas der arabischen Dialekte</i> , vol. I: <i>Mensch, Natur, Fauna und Flora</i> ; vol. II: <i>Materielle Kultur</i> ; vol. III: <i>Verbe, Adjektive, Zeit und Zahlen</i> , Leiden: Brill, 2010, 2011, 2014.
<i>WALS</i>	<i>The World Atlas of Language Structures</i> , eds Martin Haspelmath, Matthew S. Dryer, David Gil and Bernard Comrie, Oxford: Oxford University Press, 2005.
<i>WdI</i>	<i>Die Welt des Islams</i> , Leiden.
<i>WKAS</i>	<i>Wörterbuch der klassischen arabischen Sprache</i> , Wiesbaden: Harrassowitz, 1957–.
<i>Word</i>	<i>Word. Journal of the International Linguistics Association</i> , New York.
<i>WZKM</i>	<i>Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes</i> , Vienna.
<i>ZAL</i>	<i>Zeitschrift für arabische Linguistik</i> , Wiesbaden.
<i>ZDMG</i>	<i>Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft</i> , Leipzig and Wiesbaden.
<i>ZDPV</i>	<i>Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins</i> , Leipzig and Wiesbaden.

Ցանկ

ajami, 376, 396

Աբբայան, 90, 91, 92, 93, 242, 246, 384

Աբդ ալ-Համիդ իբն Յահյա, 91

Աբդ ալ-Մալիք, 77, 90, 96, 101, 153

աբխազ, 109, 126

Աբու Ամր իբն ալ-Ալա, 60, 80

Աբու Հանիֆա, 96, 277

Աբու Ուբայդ ալ-Բաքրի, 360

Աբու Ուբայդա, 82

Աբու-լ-Ալա Մալիմ, 91

Աբու-լ-Ասուդ ադ-Դուալի, 75, 130

Աբու-լ-Ֆադլ, 212

Աբրահամ, 52, 139

Ագապիուս, 197

Ագուադե, 181, 257

Ադամ, 45

Ադնան, 52, 208

ագգայնականություն, 200, 265, 268, 270, 287,

300, 301, 310, 319

Ազ-Զուհրի, 90, 100

Աթաթուրք, 270, 385, 388

Ալ-Անդալուս, 2, 124, 156, 205, 254, 327, 377, 379, 396

Ալ-Բալագուրի, 77

Ալ-Բիհեյրա, 224

Ալեքսանդրիա, 128, 219

Ալժիր, 105, 155, 210, 227, 253, 254, 256, 263, 264, 312, 316, 317, 318, 320, 321, 327, 328, 329, 330, 353

ալժիրցի, 286, 316, 318, 326

Ալժիրցի, 349

Ալի, 90, 191, 205, 265, 271, 286, 288

Ալ-Իդրիսի, 154

ալիֆ, 64, 76

Ալ-Խալիլ իբն Ահմադ, 76, 84, 147, 150

Ալ-Խատիբ ալ-Բադդադի, 93

Ալ-Խորեզմի, 379

Ալ-Խուրայբա, 42

Ալ-Համդանի, 52, 152, 234

Ալ-Հաջաջ, 88

Ալ-Հարիրի, 95

Ալ-Հիջր, 36, 42, 44

Ալ-Հիրա, 45, 51, 81, 152

Ալ-Մանսուր, 93

Ալ-Մուրաբբի, 88

Ալ-Ուսակիդի, 90

Ալ-Ուլա, 36

ալոֆոն, 75, 257

Ալ-Ջաբարթի, 265, 267

Ալ-Ջահիզ, 95

Ալ-Ջաուհարի, 148

ալքիմիա, 379

Ալքիմիա, 90

Ալ-Ֆարիսի, 97

Ալ-Ֆիրուզաբադի, 148

ածական, 50, 51, 85, 111, 121, 123, 133, 139, 140, 161, 232, 277, 288, 307, 326, 344, 347, 362, 378, 383, 386, 389

ակադեմիա, 84, 272, 273, 274, 275, 277, 279, 280, 286, 296, 385

ակրոլեկտալ, 176

Աղլարիներ, 333

աճական, 116, 117, 138, 143

ամազիդ, 311, 327, 329

Ամին փաշա, 368

Ամման, 220, 230, 261, 304, 307

ամովրիացի, 16

ամովրիներ, 12, 19

Ամր իբն ալ-Աս, 154

Ամր Խալիդ, 302, 308, 309

անալոգիա, 282

անանցողական, 142

Անատոլիա, 175, 228, 242, 262, 331, 338, 339, 340, 342, 349, 355, 387

անատոլիական, 242, 336, 339, 341

անգլերեն, iii, iv, vi, xiii, xx, 10, 64, 109, 122, 124, 127, 130, 134, 172, 213, 261, 268, 276, 278, 279, 280, 281, 285, 288, 299, 302, 314, 319, 331, 333, 334, 335, 350, 355, 358, 359, 367, 368, 371, 381, 382, 391, 396

Անգլիա, 4, 265, 357

անգլո-եգիպտական բանակ, 366, 368

Անիզա, 223, 231

անկատար, xv, xxi, 17, 24, 25, 108, 112, 132, 135, 141, 142, 164, 174, 184, 188, 191, 192, 199, 214, 217, 227, 255, 258, 325, 335

անկլավ, ix, 13, 170, 221, 228, 244, 254, 331, 332, 346, 349, 355

անձնանիշ, 23, 343

Ան-Նամարա, 42, 44, 45, 49, 50, 61

անվանական նախադասություն, 61, 122, 128, 133, 135, 141, 282

- անցողական, 115, 116, 132, 134, 370
 անցողականություն, 126, 143
 անցումային գոտի, 223, 227, 234
 աշխարհագրագետ, 5, 333, 360
 աշխարհիկացում, 385
 Աշուրբանիպալ, 33
 Առև, 52
 աչեհերեն, 395
 ապաարաբականացում, 385
 ապոկոպագիա, 65
 ապոֆոնիա, 109, 126, 225
 աջամի, 376
 առաբու, 33
 Առբայա, 32
 Առբի, 32
 առնատուր, 6, 19, 32, 33, 34, 35, 349, 350, 361, 366, 372, 378, 383, 393
 առնմանում, 29, 37, 102
 Ասիա, 5, 361, 374, 393
 ասինդետիկ, 190, 192
 Ասյուտ, 233, 247
 ասորական, 45, 46, 74, 75, 83, 205
 Ասորեստան, 32, 35
 ասորի, 13
 ասուրական, 7, 22, 50
 Աս-Սաֆադի, 98
 Աս-Սուլյուտի, 82
 աստվածաշնչյան, 4, 5, 12
 Աստվածաշունչ, 4, 5, 6, 153, 194, 197, 205
 Ավիցեննա, 3
 Ավրելիանոս, 34
 ատլաս, xi, 7, 102, 212, 213, 228, 259, 260, 263, 356
 Ատ-Տաբարի, 94
 արաբ, vi, viii, xii, xx, 1, 2, 3, 4, 5, 9, 11, 14, 19, 26, 32, 33, 34, 43, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 60, 62, 63, 68, 70, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 90, 93, 94, 95, 97, 104, 105, 107, 109, 111, 113, 119, 123, 128, 129, 130, 135, 137, 140, 143, 144, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 159, 165, 176, 192, 197, 200, 205, 208, 209, 210, 222, 244, 255, 265, 266, 268, 270, 271, 285, 300, 302, 311, 312, 318, 319, 327, 328, 332, 342, 346, 347, 350, 351, 356, 358, 360, 361, 365, 372, 374, 377, 378, 380, 383, 384, 386, 391, 393
 արաբական գիր, 210, 375, 376, 378, 382, 388, 390
 Արաբական թերակղզի, 16, 32, 229, 231
 արաբականացում, xii, 26, 151, 154, 155, 179, 180, 181, 217, 221, 222, 224, 237, 242, 246, 252, 272, 274, 283, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 322, 323, 329, 330, 342
 արաբատառ, xvi, 376
 արաբիզանտ, 2, 3
 արագագիր, 46, 77
 արամեական, 13, 14, 38, 39, 40, 44, 58, 64, 70
 արամեերեն, 5, 7, 13, 14, 15, 17, 19, 24, 25, 28, 30, 31, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 81, 82, 99, 152, 153, 170, 171, 179, 194, 195, 197, 257
 արբիտր, 86
 արդի գրական արաբերեն, 128, 145, 146, 275, 284, 285, 287, 288, 292, 293, 306, 307, 352
 արդիականացում, 269, 271, 272, 273, 281, 318, 330
 արդյունավոր, 114
 արնեյան լեզուներ, 5, 6
 Արևմուտք, i, 1, 3, 6, 8, 9, 10, 286
 Արևմտյան ափ, 310
 արձակ ոճ, 73, 87, 92, 100
 արձանագրություն, 12, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 58, 61, 63, 64, 70, 76, 189, 393
 արմատ, 15, 21, 30, 31, 33, 44, 46, 82, 84, 85, 107, 108, 109, 110, 111, 125, 126, 132, 138, 147, 148, 161, 195, 268, 274, 275, 276, 277, 281, 285, 334, 335, 395
 արուի, 393
 արտաբերական, 107, 144
 աքքադերեն, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 22, 23, 27, 29, 33, 167
 աֆագիա, 108
 Աֆղանստան, 228, 342, 343, 355, 356, 390
 աֆրասիական լեզուներ, 21, 30, 31, 229, 380
 աֆրիկաանս, 376, 396
 բաբելերեն, 12, 13
 բաբելոնյան, 13
 Բաբուր, 390
 Բագգարա, xiv, 247, 346, 348, 365
 բագիրմի, 345, 346
 բագիլեկտալ, 176, 326
 բազմազանություն, iii, iv, 112, 176, 212, 291
 բազմապատկական, 113
 բաթհարի, 152
 Բալխ, 343
 Բակտրիա, 396
 բահասա, 29, 393
 Բահարիյա, 249, 263
 Բահարիյայում, 249, 263
 բահարնա, 306

- Բահրեյն, 163, 211, 219, 221, 224, 231, 235, 260, 304, 305, 310, 345
- բաղաձայն, v, xv, xvi, xix, xx, 15, 21, 23, 27, 28, 29, 37, 42, 58, 64, 65, 77, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 138, 143, 144, 145, 147, 148, 157, 161, 170, 171, 198, 233, 234, 238, 239, 240, 243, 249, 250, 257, 274, 299, 334, 337, 342, 343, 347, 364, 368, 376, 388, 390
- բաղաձայնային կմախք, 64, 132
- բաղաձայնային կուտակում, 102, 106
- Բաղդադ, xv, 72, 98, 150, 162, 174, 191, 219, 220, 221, 224, 235, 242, 243, 244, 262, 286, 305, 310, 340
- Բաղդադի մուսուլմանական արաբերեն, 162, 174, 244
- բամբարա, 380
- բայական կաղապարներ, 115, 116, 126, 143, 277
- բայական նախադասություն, 121, 128, 282
- բանավոր պոեզիա, 232
- բանավոր փոխանցում, 73
- Բանգլադեշ, 392
- Բանու Թանուխ, 152
- Բանու Լախմ, 34
- Բանու Հասսան, 253
- Բանու Հիլալ, 155, 179, 224, 227
- Բանու Ղասսան, 34
- Բանու Սուլայմ, 155, 217, 224, 227, 250
- բանտու, 368, 381, 383
- բառաբարդում, 275, 277
- բառակազմական, 132, 143
- բառակազմություն, 103, 277, 286, 326
- բառապատճենում, 197, 276, 278, 341, 379
- բառարան, 2, 6, 11, 31, 84, 85, 95, 99, 100, 109, 117, 124, 125, 132, 144, 147, 148, 204, 209, 260, 261, 262, 263, 264, 271, 272, 286, 288, 302, 311, 356, 357, 373, 377, 382, 396, 397
- բառարանագիր, 80, 85, 148
- բառարանագրություն, 85, 99, 124, 132, 147, 150, 285
- Բասրա, 96, 156, 207, 242, 244
- Բասրինթա, 261
- բարբառ, i, ix, xii, xiii, xiv, xv, xviii, xix, xx, 7, 8, 9, 10, 13, 17, 19, 29, 32, 38, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 103, 104, 105, 106, 110, 114, 115, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 145, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 187, 191, 195, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 283, 284, 287, 289, 290, 292, 295, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 310, 313, 316, 319, 322, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 350, 356, 357, 359, 367, 368, 372, 377, 378, 390, 392
- բարբառագիտական, iii, 210
- բարբառագիտություն, 210
- բարբառային քարտեզ, 56, 212, 213, 215, 229, 234, 242, 248
- բարբառաչափական, 213
- Բարեհուսո հրվանդան, 376
- բարեփոխում, 76, 77, 90, 153, 269, 271, 272, 273, 282, 313, 318, 329, 385, 388, 397
- Բաքու, 212
- բեդվին, 19, 26, 36, 46, 50, 51, 53, 56, 63, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 78, 79, 85, 86, 88, 99, 131, 152, 155, 156, 159, 179, 180, 181, 207, 208, 209, 216, 217, 222, 224, 226, 227, 230, 237, 246, 249, 250, 260, 305, 309, 342
- բեդվինական բարբառներ, 29, 58, 159, 160, 161, 177, 179, 198, 211, 217, 222, 224, 225, 226, 227, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 240, 244, 253, 254, 305, 346, 347
- բեդվինականացում, 180, 221, 224, 235, 242
- բեդվինացում, 26, 33, 34, 48
- Բեկաա, 319
- Բեյրութ, viii, 45, 89, 91, 92, 93, 95, 102, 144, 148, 165, 207, 208, 238, 240, 261, 288, 318, 319
- Բեյրութի ամերիկյան համալսարան, 318, 319
- բենգալերեն, 392
- Բենգալիա, 392
- Բեջա, 246
- բերբեր, 155, 208, 327, 328, 330, 360, 398
- Բերբեր, 328
- բերբերերեն, xii, 155, 169, 171, 182, 229, 250, 253, 254, 257, 311, 313, 316, 327, 328, 396
- բիլինգուալիզմ, 291, 311
- Բյուզանդիա, 34, 48
- բնօրրան, 16, 70, 168, 226
- բողոքական, 318
- Բոմբո, 373
- Բոնգոր, 365, 366, 369, 371, 372
- Բորնո, 346, 357

- Բուզի, 329
 Բութաֆլիկա, 318, 329
 Բուխարա, 342, 356
 Բումեդիեն, 317
 Բուրգիբա, 313, 314
 Բրոկելման, 30
 գաղութ, xi, 13, 36, 210, 281, 311, 312, 368, 376
 գաղութային, 210, 281, 311, 312
 Գանա, 360
 Գառ, 360
 Գարմալահի, 43
 Գաֆսա, 154
 գեեզ, 13, 23, 27
 գեղագրություն, 77
 գեներատիվ, 126, 127
 գենիզա, 193, 195
 Գերմանիա, 3, 6, 7, 349, 357
 գերունդ, 369
 Գիզա, 247
 Գինդիբու, 32
 գիր, xiv, xvi, xviii, xix, xx, xxii, 7, 10, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 89, 93, 99, 164, 189, 190, 193, 194, 197, 198, 210, 239, 272, 327, 329, 330, 333, 375, 376, 378, 381, 382, 384, 385, 388, 390, 393, 396
 Գոլիուս, 6
 գոյակցել, 56, 158, 167, 222, 359
 գոյակցում, 95, 167, 326
 Գվինեա, 383
 գրագիր, 74, 75, 76, 78, 88, 90, 91, 189, 193, 194
 Գրագիր, 193
 գրադարձություն, 193
 Գրանադա, 2, 4, 377
 Գրիգոր Նազիանզացի, 205
 Դադան, 36
 դադանական, 36
 դադարային ձև, 40, 63, 64, 65, 70
 դալաուիյա, 252
 Դախլա, 213, 217, 249, 263
 Դադստան, 396
 Դամասկոս, xv, xx, 34, 36, 42, 45, 72, 123, 156, 170, 174, 178, 181, 237, 238, 239, 240, 241, 261, 272, 286, 304, 306, 310
 Դամիետա, 219, 248
 դասական արաբերեն, v, xvi, xix, 9, 10, 29, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 70, 73, 78, 86, 95, 96, 98, 104, 105, 106, 112, 114, 116, 117, 121, 122, 124, 125, 126, 129, 145, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 169, 171, 173, 176, 178, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 193, 194, 196, 198, 199, 200, 209, 210, 211, 217, 219, 222, 225, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 242, 244, 249, 250, 253, 254, 256, 257, 268, 276, 279, 280, 292, 296, 301, 304, 305, 313, 322, 323, 333, 336, 337, 338, 339, 342, 343, 344, 346, 368, 370, 384
 Դավադրա, 231, 249
 դավանափոխ, 156, 374
 դատարկ բայ, 58, 142
 Դարագյոզ, 339, 340, 341, 356
 դարի, xii, 7, 8, 9, 11, 13, 20, 32, 36, 45, 61, 69, 75, 78, 82, 89, 97, 98, 152, 153, 157, 177, 188, 189, 191, 194, 198, 200, 205, 207, 246, 248, 252, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 284, 300, 333, 349, 350, 360, 366, 374, 384
 դելոկուտիվ, 277
 դելտա, xiv, 211, 214, 218, 219, 224, 230, 234, 247, 248, 249, 251
 Դեր Զոր, 12, 221, 237
 դերբայ, xxi, 23, 92, 114, 115, 140, 160, 168, 236, 325, 343, 344, 386
 դևանագարի, 390
 Դիարբեքիր, 339
 դիզուսիա, xi, 56, 69, 70, 95, 103, 158, 176, 184, 290, 291, 292, 295, 308, 309, 329, 330, 359
 դիտորդի պարադոքս, 210
 Դիրբորն, 350
 Դոմինիկյան, 4
 դոմինիկյաններ, 4, 11
 դրավիդյան, 21, 392
 դրուզներ, 238, 318
 եբրայերեն, 4, 5, 6, 8, 12, 15, 20, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 37, 103, 110, 127, 188, 193, 194, 195, 196, 197, 205, 331, 397
 եզիպտականացում, 200
 Եզիպտոս, xiii, xv, 29, 36, 77, 98, 101, 106, 114, 121, 122, 125, 127, 128, 151, 153, 154, 155, 160, 164, 165, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 178, 179, 181, 184, 185, 186, 189, 191, 194, 196, 200, 202, 203, 205, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 217, 219, 220, 221, 224, 227, 228, 229, 230, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 255, 259, 262, 263, 265, 268, 269, 270, 271, 273, 281, 283, 284, 285, 287, 292, 293, 294, 299, 301, 302, 303, 308, 309, 310, 317, 319, 366, 368, 370, 379
 եթովպերեն, 5, 13, 14, 15, 17, 19, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 75, 257
 Եթովպիա, 13, 360, 372

Եմեն, xiv, 35, 36, 53, 152, 171, 172, 174, 212, 215,
216, 220, 221, 229, 230, 231, 234, 235, 260, 303,
345
ենթակա, 44, 61, 66, 115, 117, 118, 119, 120, 121,
122, 133, 134, 135, 136, 137, 142, 159, 163, 178,
185, 192, 199, 258, 279, 280, 282, 344, 345, 353
ենթաշերտային ազդեցություն, 169, 170, 171,
180, 182, 251
ենթասահարական, 215, 346, 360, 379
եռակեզվություն, 331
եռահարֆ, 110, 138, 147, 149, 335
երիտրուրքեր, 388
երկակի, 44, 60, 61, 62, 111, 140, 150, 159, 161,
166, 177, 182, 185, 199, 225, 343
երկբադաձայն արմատ, 109, 110, 126
երկլեզու, 2, 69, 170, 189, 197, 268, 288, 295, 312,
313, 314, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 328, 336,
338, 342, 343, 346, 367, 380
երկլեզվություն, 48, 154, 171, 291, 311, 313, 314,
317, 320, 322, 323, 326, 327, 328, 331, 357, 377,
396, 398
երկմշակույթ, 319, 325
երկշրթնային, 107, 147
Եփրատ, 12
Զաբադ, 45
Զանգիբար, 260, 381, 382
Զաֆիր, 223
Զեյդ իբն Մաբիթ, 74, 75
Զին ալ-Աբիդին բն Ալի, 314
զուգորդում, 292, 299, 300
Էբլա, 12
Էբլայերեն, 12, 14, 19
Էթնոլեկտ, 355, 357
Էկոլեզվաբանություն, 230
Էմֆատիկ, xix, xx, 15, 28, 29, 58, 103, 104, 105,
123, 145, 146, 170, 198, 238, 239, 257, 334, 337,
343, 364, 368, 388
Էն Ավդաթ, 45, 49
Էպենթեզ, 126
Էպիստոլյար, 89, 91, 92, 100
Էրիթրեա, 360
Էրպենիուս, 4, 6
ընթացական, 24
ընտելացում, 33, 48
Թաբուք, 74
Թադմոր, 34, 39
Թալ ալ-Հարիրի, 12, 33
թամբ, 34
Թամիլ Նադու, 392

թամիլերեն, 392
Թամիմ, 52, 54, 60
Թաուֆիկ ալ-Հաքիմ, 200
Թաֆիլալթ, 264
Թեոդորոս Աբու Կուրա, 197
թեքում, 22, 27, 55, 62, 66, 67, 68, 102, 112, 130,
131, 133, 139, 150, 156, 162, 172, 176, 244, 282,
287, 335, 364, 376
Թիզլաթալասար III, 32
Թիզի Ուզու, 329
Թիհամա, 215, 231, 234, 260
Թիտուան, xx, 263
Թիքրիթ, 219
թիֆինադ, 329, 331
Թլեմսեն, 253, 254
Թորա, 12, 13, 33
թույլ բայեր, 142, 146, 162, 244, 335
Թունիս, xx, 155, 156, 175, 195, 212, 221, 227, 229,
253, 254, 256, 263, 264, 269, 283, 305, 307, 310,
312, 313, 314, 319, 321, 325, 329, 331, 333, 353
Թուրքիա, 6, 153, 237, 261, 270, 374, 385, 387, 396,
397
ժարգոն, 308, 360, 361, 362, 365, 366, 372, 397
ժխտական, 24, 61, 121, 122, 189, 190, 277, 295,
299, 339
ժխտման, 60, 121, 122, 128, 186
ժխտում, 24, 64, 65, 103, 121, 122, 392, 395
Իբադիդի, 33
Իբն Աբբաս, 147
Իբն Աբի Ուսայբիա, 100, 204
Իբն ալ-Անբարի, 68, 76, 113, 130
Իբն ալ-Մուկաֆֆա, 91, 92, 93, 100
Իբն Աջուռոռում, 149
Իբն Դուրայդ, 148
Իբն Իսհակ, 93, 100
Իբն Խալդուն, 67, 69, 165, 208, 209, 267, 358
Իբն Կուզման, 377
Իբն Հիշամ, 94, 100, 157, 182
Իբն Հիշամ ալ-Լախմի, 157, 182
Իբն Մադա, 282, 286
Իբն Մանգուր, 124, 148
Իբն Ջիննի, 86, 97, 148, 150, 222
Իբն Սուդուն, 191
Իբն Ֆարիս, 95, 102
Իդի Ամին, 368
Իդֆու, 366
իզոգլոս, 170, 212, 214, 239, 240, 261
իմաստաբանություն, 137, 149, 397
Իմրուու-Լ-Կայս, v, 43, 50

ինդոնեզերեն, 29, 374, 392, 394, 395, 397
 Ինդոնեզիա, 393, 397
 ինխատիվ, 113, 114
 ինֆինիտիվ, xxi, 324, 354, 369, 390
 Իջլի տապանաքար, 42
 իսլամացում, 151, 342, 390
 Իսմայիլ, 45, 52, 98, 304, 310
 Իսնա, 247
 իսպաներեն, 2, 10, 29, 324, 334, 350, 358, 377, 378, 379, 396
 Իսպանիա, 1, 2, 52, 156, 254, 357, 377, 379
 Իսրայել, 12, 78, 195, 224, 229, 231, 242, 310, 331, 396, 397
 իտալերեն, xv, 10, 259, 333, 334, 335, 354, 379
 Իրան, 97, 153, 244, 342, 374, 384, 385, 397
 իրանիշ, 343
 Իրաք, 34, 106, 151, 152, 153, 154, 165, 166, 174, 175, 195, 214, 219, 225, 226, 231, 232, 242, 243, 244, 272, 309, 310
 Լախմյաններ, 45
 Լամու, 375
 լատինական, xvi, 203, 285, 333, 393
 լատիներեն, 1, 2, 3, 4, 7, 81, 187, 188, 204, 277, 289, 333, 377, 379
 լեզվաբանական ավանդույթ, i, iii, vi, xi, 129, 149
 լեզվական անցում, xii, 177, 195, 291, 294, 295, 296, 308, 324, 325, 326, 330, 331, 337, 338, 350, 351, 353, 354, 355
 լեզվական ընտրություն, 297
 լեզվական միախառնում, 291, 295, 298
 Լենկ Թեմուր, 342, 343
 Լևանտ, 4, 213, 261, 270, 283, 287, 319
 Լիբանան, 171, 202, 206, 229, 237, 241, 261, 269, 280, 283, 288, 297, 300, 311, 312, 318, 319, 325, 330, 331, 350, 362
 Լիբիա, 155, 214, 227, 229, 253, 254, 263
 լիհյանական, 36, 46, 48
 լինգվա ֆրանկա, 13, 17, 38, 39, 100, 152, 165, 360, 366, 380, 393
 լծողական կառույց, xvii, 66, 103, 120, 121, 134, 140, 282
 լնդերքային, 27, 160
 լուռ, 366
 լուսավորականություն, 6
 Լուքսոր, 247
 լրացում, 119, 134, 232, 282
 Խազրաջ, 52
 Խայբար, 45
 խաչակիրներ, 2

խառնամուսնություն, 176, 368
 Խարգա, 217, 249
 Խարթում, 263, 367, 372
 խոնարհում, xv, 7, 15, 17, 24, 25, 108, 109, 112, 113, 114, 141, 142, 161, 162, 171, 233, 240, 244, 251, 256, 325, 335, 347, 348, 367
 խոսակցական, xii, xv, 8, 9, 13, 38, 39, 41, 53, 54, 56, 62, 63, 65, 67, 68, 69, 72, 88, 95, 106, 152, 153, 156, 157, 158, 159, 165, 167, 168, 172, 176, 177, 179, 180, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 209, 242, 263, 280, 281, 284, 287, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 320, 323, 325, 330, 332, 333, 337, 338, 353, 376, 377, 380, 382, 383, 390, 391, 392
 խոսակցականին, 197, 199, 202, 284, 289, 297, 299, 301
 խոսույթ, 203
 Խորամշահր, 245
 Խորասան, 153, 342, 356
 Խուզեստան, 342, 384
 խուլ, 27, 29, 58, 145, 170, 194, 209, 212, 217, 219, 236, 237, 242, 257, 337, 343
 ծագումնաբանական, 5, 13, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 30
 ծագումնաբանություն, xiv, 7, 18, 52, 70, 208
 ծածկալեզու, 384
 Օոց, 37, 115, 226, 231, 232, 260, 280, 285, 361, 372
 կաբիլերեն, 327, 329
 կաթոլիկ, 2, 4, 318
 Կալամուն, 170
 Կահիրե, xv, 60, 77, 82, 86, 94, 96, 104, 106, 126, 148, 150, 161, 174, 177, 193, 195, 211, 212, 219, 230, 247, 248, 250, 251, 262, 263, 272, 275, 277, 286, 296, 307, 310
 Կահտան, 52, 53
 կահտանական, 42, 53
 Կամերուն, 246, 346, 365
 կայական, 122, 362, 363, 372
 կայուն բառակապակցություններ, 288, 348
 Կայս, 51, 52, 168
 Կայրավան, 154, 155, 156
 կանուրի, 346, 380, 396
 կառավարում, 74, 90, 119, 127, 130, 133, 134, 164, 266, 267, 268, 269, 282, 286, 303, 317, 318, 368, 381, 393
 Կասաբլանկա, 221, 254, 263, 329
 կատալաներեն, 396

- կատարյալ, xxi, 24, 25, 51, 68, 86, 112, 113, 114, 115, 131, 141, 142, 199, 244, 258, 271, 325, 370
կատկային, 76, 104, 105, 198, 355
Կարավիյին, 315
Կարթագեն, 13, 334
Կենա, 247
Կենտրոնական Ասիա, 229, 357, 361, 372, 384
Կենտրոնական Աֆրիկա, 246, 247, 263, 357, 360, 380
Կենտրոնական Աֆրիկյան Հանրապետություն, 346
կետային, 76, 113
կերպ, 17, 24, 113, 114, 115, 126, 174, 217, 236, 240, 244
կիկոյու, 368
Կիպրոս, 105, 174, 228, 238, 336, 337, 338, 349, 355, 356
կիսաձայն, v, 54, 58, 76, 110, 137, 139, 140, 142, 143, 146
Կիրենայկա, 263
Կլենարդուս, 4, 11
կոկորդային, xix, xx, 21, 27, 28, 103, 104, 105, 109, 110, 142, 144, 146, 148, 170, 233, 238, 307, 347, 380, 388
կոկորդայնացում, 104, 307
կոդքային, 23, 27, 29, 31, 37, 104, 145, 392, 395
Կոմորյան, 382
կոյնե, 56, 62, 65, 69, 123, 158, 166, 179, 219, 221, 263, 304
կոնվերգենցիա, 30, 166, 168, 173, 175, 179, 181, 221
կոնտինուում, 176, 211, 283, 291, 296, 297, 298, 337, 346, 359
Կոստանդնուպոլիս, 3
Կոստանտինա, 253
Կոստանտինիա, 254
կոտրված հոգնակի, 335
Կորբա, 307, 308
Կորդովա, 2, 377
Կորմակիտիս, 336
կորպուս, 49, 78, 79, 84, 87, 90, 128, 130, 157, 178, 189, 207, 229, 287, 288, 317, 341, 373, 378
Կուդամա իբն Ջաֆար, 94
Կութայբա իբն Մուսլիմ, 342
Կուրեյշ, 5, 34, 50, 52, 53, 54, 208, 343
կրավորական, 28, 58, 115, 117, 126, 161, 189, 201, 226, 233, 248, 256, 257, 258, 259, 280, 284, 294, 298, 324, 325, 369, 390
կրեոլ, i, xi, 105, 358, 359, 367, 368, 370, 372
կրեոլացում, 358, 359
կրկնավորում, 37, 76, 109, 117, 257
Հաբեթ, 5, 20
հաբյոթ, 152
հագագային դադար, 28, 54, 55, 58, 61, 76, 157, 160, 185, 296, 324, 394
հագարներ, 2
Հադրամաութ, 231, 393, 395
Հաթայ, 237, 261
Հալեպ, 12, 45, 152, 237, 238, 261
համաձայնեցում, 103, 117, 119, 121, 123, 137, 159, 163, 178, 182, 187, 199, 225, 367, 389
համայնքային բարբառներ, 242, 262, 310
համատեքստային, 63, 64, 65
համեմատական լեզվաբանություն, 7, 30, 31, 109, 123
համգա, 28, 54, 55, 58, 64, 76
համօրգանական, 147
Հայապա, 33
հայերեն, iv, iii, iv, v, vi, vii, 5, 64, 188, 311
Հայիթի, 290, 368
հայտնություն, 4, 46, 51, 54, 55, 73, 74, 75, 76, 81, 82, 102, 165
հայցական, xxi, 27, 41, 44, 60, 62, 64, 65, 68, 111, 112, 120, 133, 134, 135, 139, 140, 190, 192, 199, 324, 389, 390
հանաֆիական, 96
հանգավորված, 91, 94
հանգույց, xxi, 118, 339, 340
հանրալեզվաբանություն, iii, xi, xii, 306, 308, 309
հաուսա, 20, 376, 380, 381, 396
Հառոռան, 45
հասայական, 46, 48
Հասան ալ-Բասրի, 91
հասսանիյա, xv, 155, 229, 253, 257, 258, 264
Հասքոյ, 356
հավելադիր, 119
հարավարաբական, 13, 19, 24, 25, 26, 29, 32, 34, 35, 36, 37, 41, 50, 52, 82, 83, 152, 155, 171
հարսուսի, 152
հարցական, xxi, 80, 165, 172, 173, 245, 248, 250
հարֆ, 58, 60, 110, 117, 125, 138, 139, 142, 143, 146, 147, 148, 150, 162, 166, 226, 230, 256, 343
Հեզրոլլահ, 300, 319
Հելգոլանդ, 382
հելլենիստական, 237
հեղինակավոր բարբառ, xii, 177, 211, 214, 219, 221, 236, 238
հենքային լեզու, 295

- հեռուստատեսություն, 284, 323
 հերետիկոսություն, 1
 հիբրիդային, 202, 326, 330, 353
 հիլալական, 217, 253
 Հիմյար, 34, 52
 հիմյարերեն, 52, 171, 234
 հինդաուի, 390
 հինդի, 390, 391
 Հիշամ, 90
 հիպերկորեկցիա, 185
 հիպերուրբանիզացիա, 248
 հիպոկորեկցիա, 185, 204
 Հիպոկրատ, 92
 հիպոտակտիկ, 190, 192
 Հիջազ, 49, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 76, 99,
 159, 165, 223, 231, 234, 260
 Հյուսիսային Աֆրիկա, xii, xiv, xv, 2, 5, 8, 16, 124,
 154, 155, 156, 160, 170, 171, 179, 181, 221, 224,
 225, 227, 229, 234, 252, 253, 254, 255, 264, 281,
 283, 286, 289, 291, 303, 311, 318, 320, 321, 324,
 327, 330, 331, 353, 393
 հնդեվրոպական, 5, 7, 15, 16, 18, 20, 21, 30, 223,
 358
 Հնդկաստան, 390
 Հնդկաստանում, 390, 391, 393
 հնչյունաբանություն, 103, 105, 107, 125, 145, 150,
 244, 255, 262, 298
 հնչյութաբանություն, 18, 21, 103, 105, 126, 129
 հոդ, v, xvii, xxi, 24, 25, 28, 35, 36, 37, 38, 42, 44,
 52, 66, 133, 134, 169, 191, 194, 195, 198, 253,
 277, 296, 324, 343, 354, 362, 369, 373, 378, 379,
 380, 381, 384, 394
 հոլանդերեն, 10, 201, 263, 326, 352, 353, 354, 355,
 358, 376, 395
 հոլովական վերջավորություն, xv, xvii, 38, 40,
 44, 55, 60, 63, 65, 69, 111, 112, 131, 133, 139,
 140, 173, 232, 292, 293, 298, 392, 395
 հոմանիշ, 97, 102, 371, 389, 391, 392
 Հորան, 45, 212, 229, 238
 Հորդանան, 220, 226, 231, 232, 237, 238, 240, 261,
 272, 304, 306, 309, 310
 Հուգայլ, 52
 հունական, 1, 2, 3, 11, 83, 84, 92, 141, 273, 337,
 379
 Հունայն իբն Բահակ, 84, 92, 93
 Հունաստան, 290
 հունգարերեն, 21
 Հոմեական կայսրություն, 187
 հրեա, 2, 5, 33, 81, 105, 152, 175, 180, 187, 193,
 194, 196, 197, 205, 221, 235, 242, 243, 245, 264,
 338
 հրեա-արաբերեն, 105, 175, 187, 193, 194, 196,
 197, 205, 245
 հրեական, xx, 5, 12, 13, 33, 162, 187, 188, 193,
 195, 221, 242, 253, 256, 262, 264, 305
 ձայնավոր, v, vi, xvii, xix, xx, 17, 28, 37, 40, 45, 56,
 57, 58, 59, 65, 66, 67, 75, 76, 77, 102, 104, 105,
 106, 107, 109, 112, 139, 143, 145, 146, 160, 161,
 162, 170, 188, 194, 198, 225, 233, 238, 239, 240,
 242, 243, 244, 249, 250, 253, 255, 256, 282, 299,
 308, 325, 337, 342, 365, 376, 388, 395
 ձայնեղ, 27, 29, 58, 105, 145, 209, 212, 217, 225,
 226, 232, 257, 337
 ձեռագիր, 8, 40, 46, 49, 64, 74, 76, 77, 84, 99, 189,
 190, 191, 193, 272, 327, 376, 384, 393, 464
 ձևաբանություն, 83, 103, 107, 109, 111, 123, 126,
 127, 129, 138, 139, 143, 146, 161, 197, 334, 335,
 343, 362, 386, 387
 ձևույթ, xx, 23, 24, 66, 132, 140, 279, 295, 336
 Ղազնեյներ, 390
 Ղազնի, 390
 Ղուրան, v, 35, 96
 դպտի, 154
 դպտիերեն, 97, 153, 154
 ճամբար, 154, 155, 156, 166, 246, 253, 258, 259,
 366, 368
 ճավա, 393
 ճարտասանական, 88, 91, 298
 Մապուլա, 153, 170
 Մաակիլ, vi, 253
 Մաակիլին, vi, 253
 Մադագասկար, 384
 Մադինա, 1, 36, 51, 52, 54, 73, 86, 89, 151, 231,
 234
 մագդեզական, 153
 մալայերեն, 361, 375, 393, 396
 Մալայզիա, 393
 մալգաշերեն, 384
 Մալթա, 156, 333
 մալթայերեն, xv, 105, 122, 123, 128, 175, 325, 332,
 333, 334, 335, 354, 355
 Մալի, 264, 396
 մականա, 95
 մահդիական ապստամբություն, 366, 368
 Մադրիբ, xii, 105, 106, 155, 181, 191, 195, 205,
 208, 214, 217, 228, 229, 247, 249, 254, 255, 263,

- 264, 272, 291, 311, 312, 313, 315, 316, 320, 326, 327, 335, 349, 379
- մադրիբյան, 107, 196, 249, 254, 255, 256, 376
- մամուլ, 128, 202, 271, 324, 464
- Մայրուգուրի, 347, 357
- Մայմոնիդ, 193
- մանդայերեն, 13
- մանդե, 396
- մասդար, 120, 157, 390
- Մավրիտանիա, 155, 213, 253, 254, 257, 264, 360
- Մարաբեշ, 217, 224
- մարգարե, viii, 1, 35, 50, 53, 54, 73, 74, 83, 89, 93, 117, 151, 252
- Մարդին, 339, 341, 356
- Մարիդի, 360
- Մարիի արխիվներ, 12, 33
- Մարոկկո, xiii, xv, 6, 106, 107, 126, 155, 161, 164, 165, 174, 178, 201, 203, 206, 214, 217, 221, 224, 227, 229, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 263, 264, 280, 285, 310, 312, 315, 317, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 352, 353, 354, 355, 357
- մարոնիական, 105, 228, 336, 356
- մարոնիներ, 4, 238, 270, 318, 319, 330, 336
- Մարուան, v, 91
- Մարսիմանի, 33
- մեդիա, xii, 203, 206, 276, 279, 285, 286, 295, 301, 308, 323
- մեհրի, 13, 19, 32, 152, 172
- Մեռյալ ծովի զալարներ, 12
- Մեքքա, 34, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 73, 86, 100, 226, 231, 234, 236, 260
- միասեռ, 17
- միգրացիա, 224, 226, 237, 357
- միմավորում, 28
- Մինա, 13, 198, 205
- մինայական, 32, 36
- Միջագետք, 12, 15, 45, 81, 152, 168, 179, 226, 228, 233, 242, 243, 244, 262, 336, 338, 342, 343
- միջատամնային, 27, 28, 29, 40, 144, 160, 170, 211, 224, 226, 234, 236, 237, 242, 243, 254, 257, 296, 337, 339, 342, 343
- միջին արաբերեն, ix, 78, 95, 157, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 199, 200, 202, 204, 205, 289, 292
- միջլեզվական, iv, iii, 359, 361
- միջնորդ լեզու, v, 365, 392
- միսիոներ, 318, 361
- միսիոներներ, 4
- միֆ, 102
- Միսլամիյա, 356
- մոդալ, 122, 163, 251, 298
- Մոզամբիկ, 381
- մոդուլների կայսրություն, 390
- Մոսուլ, 262, 310
- մորիսկներ, 2, 378
- Մուավիա, 90
- Մուդար, 208
- Մուջահիդ, 82
- մուվաշշահ, v, 377
- Մուտայր, 223
- Մուրթադա Ազ-Զաբիդի, 148
- մտադրական, 114
- յամբային, 112
- Նաբաթեա, 13, 26, 38
- նաբաթեական, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 63, 64, 75, 76, 78, 82, 167, 189
- Նազ Համմադի, 247
- նախաարաբերեն, 35, 42
- նախադիասպորիկ, 62, 167, 168
- նախաիսլամական, i, iii, xii, xiv, 17, 38, 43, 45, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 70, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 85, 87, 106, 119, 130, 158, 161, 166, 172, 175, 197, 207, 222, 225, 234, 237, 358, 359
- նախալեզու, 7, 15, 16, 19, 20, 21, 31
- նախածանց, 23, 37, 85, 109, 169, 248, 257, 277, 368, 369, 383, 395
- նախահիլալական, 230, 253, 254
- նախասեմական, 7, 15, 24, 28, 29, 30, 58, 110, 167
- Նահդա, 200, 272, 285, 314
- Նապոլեոն, 265, 269
- Նաջդ, xv, 55, 161, 223, 224, 225, 226, 231, 232, 233, 249, 260
- Նասեր, 300, 301, 303, 309, 319
- Նասիֆ ալ-Յազիջի, 270
- նավախո, 105
- Նեզև, 43, 46, 78, 177, 189, 226, 232, 234, 249, 260
- նեղոսյան լեզուներ, 366
- նեոտերիկներ, 3
- Նեսանա, 78, 99, 189, 204
- ներամուսնություն, 343
- ներդրված լեզու, 295, 354
- ներթափանցում, 18, 156, 157, 171, 172, 184, 201, 301, 324, 327, 364

- ներխմբային, 187, 193, 194, 293, 294, 299, 308, 355
- Նիգեր, 346, 379, 380
- Նիգերիա, xv, 168, 228, 246, 247, 263, 310, 330, 345, 346, 347, 348, 349, 355, 357, 365, 379, 380, 396
- Նիդեռլանդներ, 7, 201, 326, 349, 352, 355, 357
- Նինվե, 33
- նմանաձայնություն, 348
- Նոյ, 5, 20
- նոստրատիկ, 21, 31
- նորաբանություն, 84, 85, 213, 275, 278, 394
- նորմ, 7, 54, 64, 69, 72, 73, 80, 88, 89, 90, 96, 157, 179, 180, 183, 184, 185, 187, 189, 190, 192, 193, 196, 197, 198, 201, 203, 204, 285, 289, 309
- նորմաններ, 333
- նորմատիվ, xix, 130, 131
- նուբա, 366
- նուբի, 105, 228, 360, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 379, 398
- Նուբիա, 246
- նուեր, 366
- նունավորում, 28, 55, 64, 76, 111, 134, 139, 140, 198
- Նջամենա, 346, 365
- նստակյաց բարբառներ, 106, 159, 160, 161, 170, 209, 217, 222, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 232, 234, 237, 242, 244, 253, 254, 255, 336, 343
- նվաճումներ, viii, 1, 13, 16, 32, 39, 55, 56, 63, 65, 67, 69, 89, 91, 93, 99, 151, 152, 158, 159, 167, 172, 175, 179, 180, 181, 193, 224, 227, 237, 242, 246, 249, 252, 327, 349, 358, 359, 374, 397
- շադդա, 76, 77
- Շամմար, 43, 223, 224, 227, 231, 236
- Շաուան, 263
- շարադասություն, 61, 66, 119, 135, 163, 172, 173, 181, 185, 199, 280, 293, 345
- շարահյուսություն, 18, 61, 62, 87, 103, 117, 123, 127, 129, 150, 197, 259, 260, 261, 262, 280, 287, 298, 395
- Շարկիյա, 247, 249, 262
- շարունակական, xxi, 113, 114, 115, 164, 174, 217, 221, 226, 234, 244, 293, 296, 339, 359, 362, 366, 367, 370
- Շեյխ Քիշք, 301
- շեշտ, 9, 22, 24, 56, 57, 85, 105, 106, 124, 126, 128, 131, 136, 137, 146, 160, 208, 217, 233, 240, 250, 255, 259, 261, 342, 369
- շիա, 98, 211, 221, 235, 260, 305
- շիլլուկ, 366
- շիլի, 327
- շինգազիջա, 382
- Շիրշալ, 255, 263
- շնչեղ, 376, 390
- Շուկրիյա, 263
- շումերական, 33
- շուվա, v, 228, 346
- շչական, 27, 29, 342, 343
- շվա, xix
- Շվեյցարիա, 7, 290, 302
- Շրիլանկա, 364
- շրիլանկացի, 362, 364, 372
- որոշյալ, 120, 139, 253, 343, 345
- որոշյալություն, 28, 365
- Ուգանդա, 228, 367, 368, 373, 379, 382
- ուգարիտերեն, 27, 29
- ուգրեկերեն, 331, 342, 345
- Ուգրեկստան, 115, 168, 173, 175, 216, 228, 236, 244, 331, 342, 343, 345, 347, 349, 355, 356
- ուդիդ խնդիր, 66, 115, 122, 134
- ուդտ, 30, 33, 34, 36, 48, 57, 80, 89, 236, 276
- Ումմ ալ-Ջիմալ, 44, 45
- ումմա, 271
- ույդուրերեն, 396
- Ուսամա իբն Մունկիզ, 95, 100, 192, 199, 204
- ուրալ-ալթայական, 21
- ուրդու, xviii, 362, 374, 375, 376, 390, 391, 394, 396
- ուրվական բառեր, 117
- Չադ, 20, 174, 246, 247, 263, 345, 346, 365, 372, 379, 383
- չթքվող, 60, 131, 159, 191, 297, 387
- Չինաստան, 390
- Պալմիրա, 13, 34, 39, 46, 48, 212
- պալմիրական, 38, 39, 41, 48
- Պախոմիոս, 198
- Պակիստան, 390, 391
- պահլավերեն, 81, 91, 152, 153, 374
- պահլավերենի, 82
- պահոց, 90, 193
- պահպանողական, 159, 222, 226, 231, 232, 233, 277, 306
- Պադեստին, 13, 19, 127, 196, 229, 237, 238, 240, 261
- պայթական, 21, 160, 193, 236, 237, 337, 376
- Պաուլուս Ավարուս, 377
- պապիրուս, 35, 69, 78, 79, 88, 95, 157, 179, 183, 189, 204
- Պատե, 375

- պատճառական, 37, 126, 161, 226, 233, 390
 պատմասացություն, 89
 պարսկերեն, xix, 5, 6, 7, 8, 81, 82, 90, 96, 97, 100,
 101, 148, 152, 153, 181, 208, 244, 342, 343, 361,
 374, 375, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390,
 391, 392, 394, 396
 Պեղրո դե Ալկալա, 377
 պեսանտրեն, 393
 Պետրա, 34, 38, 39, 46, 167
 Պետրոս Սրբազան, 2
 Պիետրո դե Կաշարո, 333
 ՊԿՄ, 107
 պոեզիա, 43, 50, 51, 53, 54, 55, 62, 65, 68, 69, 71,
 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 87, 88, 94,
 98, 100, 117, 130, 158, 159, 190, 191, 193, 205,
 377
 պոլիգեն, 19, 167
 պոլիգենեզիս, 167
 Պոր-Ռոյալի քերականություն, 6
 պորտուգալերեն, 350, 351, 358, 394, 396
 պունիկերեն, 334
 պրակրիտ, 390
 պրոտեկտորատ, 36, 269, 382
 Ջաալ, 246
 ջաալիյուն, 246
 Ջաբալ Շամմար, 227
 Ջաբալ Ուսայս, 45
 Ջաբալ Ռամմ, 45
 ջահիլիյա, 46, 53, 62, 65, 68, 73, 79, 88, 208
 Ջամայկա, 368
 Ջաուզջան, 343
 ջավի, 393
 Ջեյնաու, 343
 ջիբբալի, 152
 Ջիջել, 105, 169, 182, 263
 Ջոգարի, 342
 Ջուբա, 177, 182, 229, 366, 367, 368, 372
 Ջուհադի, 329
 Ջուհայնա, 246
 Ջուրիում, 52
 Ռաբաթ, xiii, 174, 212, 217, 221, 273
 Ռաբիա, 52, 88, 246
 Ռաբիհ, 365
 ռադիո, 200, 298, 309, 323
 ռաջազ, 85, 88, 117
 ռեգիոնալիզմ, 208, 209, 284
 Ռեզա շահ, 385
 Ռեկոնկիստա, 377, 378
 ռետրոֆլեքսիվ, 364, 376, 390
 ռիդդա, 151
 Ռիֆ, 328
 ռիֆերեն, 327
 ռոմանական, 121, 154, 159, 176, 191, 204, 333,
 377, 378, 396
 Ռուալա, 233
 Ռուբա իբն ալ-Աջաջ, 88
 Սաադ ադ-Դին Ուահիբա, 205
 Սաադա, 260
 Սաադիա Գաուն, 194, 205
 սաբայական, 25, 37
 Սաբայական, 25, 32, 42, 53
 Սադաթ, 301
 Սադդամ Հուսեյն, 219
 Սաիդ Ակլ, 202, 206
 սաիդական, 127, 153, 220, 248
 Սալիհ, 35
 Սալմանասար III, 32
 Սահարա, 246, 253, 360, 380
 Սամանյաններ, 98, 374
 Սամարդանդ, 342
 Սամուդ, 35, 52
 սամուդական, 46, 48
 Սանաա, 126, 234
 սանսկրիտ, 7, 391, 392
 Սաուդյան Արաբիա, 36, 37, 214, 223, 227, 232,
 285, 303, 331, 361, 362, 372
 Սասանյան, 153, 374, 384
 Սասուն, 339
 սավաննա, 246, 346, 365, 380
 սարակինոսներ, 2
 Սարգոն II, 33, 35
 Սաֆա, 36
 սաֆայական, 46, 48, 58
 սելջուկ, 98, 338, 387
 Սեմ, 5, 20
 սեմական, i, viii, 5, 7, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,
 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
 33, 37, 56, 59, 75, 107, 109, 110, 112, 123, 126,
 127, 128, 138, 140, 146, 158, 167, 181, 226, 229,
 257, 333, 334
 սեպագիր, 7, 32, 33, 48
 սեռական, xxi, 27, 38, 63, 66, 68, 69, 111, 112, 120,
 133, 134, 139, 140, 163, 167, 173, 177, 282, 389
 սեռային հակառակ համաձայնեցում, 103, 123,
 128
 Սներուս, 154
 Սեֆյաններ, 98

- Սիբավեյի, v, xiii, 58, 60, 70, 75, 79, 84, 86, 87, 88, 97, 129, 130, 132, 134, 141, 144, 145, 149, 150, 209, 464
- Սիդոն, 13
- Սիիրթ, 339
- Սիլվեստր դե Սասի, 6
- Սինայ, 177, 196, 226, 231, 232, 234, 249, 260, 263
- սինհալերեն, 364
- Սիվա, 155, 250
- Սիրիա, xix, xx, 6, 12, 13, 15, 16, 19, 26, 29, 33, 34, 36, 50, 63, 77, 81, 106, 121, 122, 151, 152, 153, 154, 155, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 170, 174, 175, 178, 181, 207, 215, 221, 226, 229, 230, 233, 237, 238, 240, 259, 261, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 301, 317, 318, 336
- սիրիալիբանանյան, 106, 212, 221, 228, 229, 330, 336
- Սիրիական անապատ, 33, 34, 151, 226, 234, 237
- սիցիլերեն, 334
- Սիցիլիա, 2, 379, 396
- Սիֆֆին, 90
- Սկուրա, 217
- սղում, 67, 106, 126, 157, 171, 188, 208, 239, 240, 243, 255
- Սոկոտրա, 152
- սոկոտրի, 19, 152
- Սոմալի, 381
- սովորության, 174, 175, 251, 328
- սորաբե, 384
- Սուդան, 168, 174, 177, 229, 234, 246, 247, 250, 263, 346, 366, 367, 368, 372, 379, 380, 381, 396
- Սուլտ, 307
- Սումատրա, 393
- սուննի, 211, 221, 224, 231, 235, 236, 305, 394
- Սուս, 263, 327
- Սպիտակ Նեղոս, 346
- սվահիլի, 361, 368, 371, 375, 381, 382, 383, 395, 396
- ստանդարտացում, 72, 78, 79, 87, 88, 99, 179, 263
- ստատիվ, 24, 366, 370
- ստացական, xxi, 66, 163, 169, 173, 182, 225, 388
- ստացականություն, 66, 163, 173, 211, 347
- ստորակարգություն, 18, 21, 53, 86, 143
- ստորոգյալ, 61, 117, 118, 119, 121, 122, 133, 137, 159, 163, 178, 192, 280, 282, 345, 353, 362
- ստուգաբանություն, 33, 82, 138, 148, 175, 341
- ստրուկներ, 358, 366, 381
- վալենտականություն, 115, 116, 143
- Վալետա, 334, 356
- վերացական բայ, 280, 281, 354, 391
- Վերին Եգիպտոս, 153, 154, 179, 189, 234, 246, 247, 249, 252, 366, 368
- վերցեղային, 50, 51, 72
- վիմագիր, 7, 13, 19, 22, 26, 27, 32, 35, 46, 48, 49, 52, 77, 83, 152
- Վիքիպեդիա, 203, 302
- վրացերեն, 21
- տամաշեկ, xii, 155, 311, 327, 328, 329, 331
- Տայի, 52, 61
- Տանզանիա, 382
- տաջիկերեն, 342, 343
- տառադարձում, i, v, xi, xv, xvi, xvii, xviii, xix, xx, 29, 105, 188, 194, 198, 203, 206, 274, 279, 373
- տարահիմք, 19, 167
- տարասեռ, 17, 254
- տարասեռություն, 17
- Տարիկ իբն Զիյադ, 327
- տարոբոշիչ, xvi, 39, 75, 76, 77, 376
- տե՛ս Ալեքսանդրետոս, 237
- տե՛ս Բանու Հիլալ, 217
- տե՛ս մալգաշերեն, 384
- տեղեկատու, v, 68, 70, 79, 86, 87, 211
- տերմինաբանություն, 49, 55, 77, 83, 84, 100, 103, 131, 147, 266, 267, 272, 273, 274, 276, 278, 279, 286, 287, 291, 382
- տիգրե, 13
- տիգրինյա, 13
- տիպաբանական, 11, 13, 16, 30
- Տիր, 13
- Տոլեդո, 1, 4, 377, 379
- տուարեգերեն, 311, 330, 376
- Տուր Աբդին, 153
- տուրկու, 365
- տուրոյո, 153
- Տրայանոս, 34
- Տրանսօքսանիա, 342
- Տրենգանու, 393
- Տրիպոլի, 105, 229, 239, 253, 261, 264
- տրոհելի, 121, 164, 295, 299
- ցուցական, xxi, 24, 191, 250, 253, 298, 299, 326, 340, 343, 354, 365
- ցուցիչ, xiv, xv, xxi, 15, 17, 24, 25, 28, 43, 59, 66, 67, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 123, 132, 133, 136, 137, 139, 141, 157, 161, 163, 167, 171, 173, 174, 175, 186, 188, 195, 197, 198, 201, 214, 216, 217, 220, 225, 226, 227, 232, 234, 240, 243, 244, 250, 254, 255, 287, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 302, 304, 306, 308, 309, 324, 326, 335,

- 336, 337, 339, 344, 347, 355, 362, 363, 365, 366,
367, 368, 369, 370, 384, 389, 391
- փիջին, i, xi, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 366,
367, 368, 372, 373
- փիջինացում, 182, 358, 359
- փյունիկերեն, 12, 24, 334
- փոխակերպական, 127, 262
- փոխառություն, 15, 16, 17, 18, 29, 38, 39, 41, 43,
81, 82, 83, 97, 98, 100, 148, 154, 193, 194, 195,
196, 228, 239, 244, 254, 267, 273, 274, 275, 276,
279, 302, 311, 324, 330, 331, 332, 334, 335, 337,
338, 340, 341, 350, 351, 354, 355, 356, 357, 361,
371, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383,
384, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394,
395, 396, 397
- փուշտու, 396
- փոքրամասնություն, i, ix, 152, 175, 201, 211, 219,
221, 231, 235, 267, 269, 305, 313, 330, 332, 339,
349, 352, 355, 357, 374, 379, 385
- Քաաբա, 73, 96
- Քաղուզի, 373
- Քաթաբանի, 13
- Քալբ, 52
- քամյան լեզուներ, 20
- քանանական, 14, 334
- քանաներեն, 14, 17, 24, 25, 30, 31
- Քաշկա Դարյա, 342
- քաշմիրերեն, 396
- քառահարֆ, 138, 147
- քարավանային, 19, 34
- քարթվելական, 21
- քարոզ, 91, 197, 205, 301, 302, 308, 309, 329
- քարտեզ, i, xii, xiv, 48, 70, 212, 213, 214, 215, 216,
218, 219, 235
- Քենիա, 228, 367, 368, 379, 382
- քերական, viii, xx, 5, 10, 29, 43, 52, 53, 58, 60, 61,
62, 67, 68, 75, 79, 80, 83, 85, 86, 97, 99, 104, 105,
107, 109, 113, 117, 119, 123, 128, 129, 130, 131,
132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 158, 165, 183,
205, 207, 208, 222, 282
- Քինդա, 34, 51
- Քինդերիբ, 356
- քմային, 27, 28, 104, 144, 257, 380
- քմայնացում, xvi, 28, 60
- Քոզլուք, 339
- քուայրիշ, 262
- քուշական, 20
- Քուվեյթ, 80, 211, 231, 259, 361, 363
- Քուրդ Ալի, 272
- Քուֆա, 88, 96, 156, 207, 242
- քուֆիական, 76, 77
- քրդերեն, 331, 338, 340, 341, 376, 396
- քրիստոնեական, 1, 11, 13, 83, 187, 189, 195, 197,
198, 242, 243, 271, 305, 318, 340, 377
- քրիստոնյա, 2, 3, 4, 13, 81, 90, 93, 152, 153, 154,
161, 180, 187, 193, 196, 197, 199, 205, 221, 235,
242, 269, 270, 271, 302, 318, 319, 333, 339, 349,
350, 377
- օազիս, 34, 35, 36, 39, 156, 213, 215, 217, 224, 230,
249
- օժանդակ, 5, 9, 50, 107, 122, 174, 326, 358
- օղուզերեն, 98
- Օմայյաններ, 78, 88, 92, 93
- Օման, 152, 235, 236, 260, 345, 361, 381
- Օմանյան դինաստիա, 381
- Օմար, 96, 308, 309
- Օմար իբն Աբի Ռաբիա, 87
- օջախ, 32, 152, 153, 154, 180
- Օսման, 74
- օսմաներեն, xix, 267, 388, 397
- Օսմանյան կայսրություն, 265, 268, 269, 285, 300,
318, 338, 387, 388
- Օրան, 155, 254
- Ֆաթիմյան, 155
- Ֆաթիա, vi, 376
- Ֆայսալ, 272
- Ֆարաֆրա, 213, 215, 217, 249
- Ֆարիս աշ-Շիդյակ, 271
- Ֆարսի, 98, 153, 374, 375, 384
- Ֆարսի դարի, 153
- Ֆես, 253, 254, 315
- Ֆուադ I, 272
- ֆուֆուլե, 346, 380, 384, 396
- Ֆուստատ, 154, 246
- ֆրանկո-արաբերեն, 325, 326, 330, 353
- ֆրանսերեն, xiii, 10, 107, 124, 213, 265, 266, 268,
272, 273, 276, 280, 281, 283, 285, 286, 288, 289,
290, 291, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318,
319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328,
330, 331, 334, 353, 354, 358, 359
- Ֆրանսիական, xi, 214, 229, 265, 310, 312, 313,
315, 316, 317, 320, 328, 330
- Ֆրիսիուս, 3, 11
- ‘ajamiyya, 378
- ‘akalūnī l-barāğī, 61, 119
- al-‘Arab al-bā‘ida, 52

- ALECSO, 279, 288
 'alif maqṣūra, 157
 'āmmiyya, 90, 283, 289, 290, 291, 302, 433
 'an, 60, 74, 91, 92, 94, 133, 145, 163, 164, 165, 192, 199, 296
 'anṣār, 51
 'A'rāb, 50, 51, 70
 'Arab, 50, 51, 52, 53, 60, 70, 87, 148, 207, 342, 427, 434
 arabe médian, 292
 arabish, 203
 'arabiyya, 115, 133, 209, 400, 402, 403, 422, 426, 439
 'arabiyyun, 50, 51
 'arabīzī, 203
 'asaliyya, 144
 'aṣl, 131, 132
 'ayyām al-'Arab, 89
 Āzəx, 356, 441
 bādiya, 226
 baladi, 307
 barbarī, 327
 Bayt al-Ḥikma, 84, 92, 100, 273
 begadkefat, xix
 bilād as-Sūdān, 246, 380
 bilinguisme, 311, 434
 Bureaux d'arabisation, 316
 calit-bhāṣā, 392
 chuo, 382
 colons, 312, 316
 dād, xvii, 29, 40, 75, 104, 125, 145, 150, 194, 395
 Dahir berbère, 328, 330
 daṭ, 361
 dalā'il, 142
 dalaqiyya, 144, 147
 Dār al-Kutub az-Zāhiriyya, 272
 Dichtersprache, 62, 65
 ḍimmī, 152, 194
 dīwān, 77, 78, 266, 378
 Dreisilbengesetz, 105
 dū ṭā'iyya, 61
 'ereb, 27
 ezāfe, 389
 fā'ala, 23, 28, 115, 116, 143
 fa'ālil, 161
 Facebook, 413
 fā'il, 133, 134, 135, 136, 137, 138
 fālil, 161
 Farhangestān, 385, 432
 faṣḥ, 67
 fi, viii, 42, 60, 68, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 102, 113, 130, 145, 186, 187, 192, 198, 201, 207, 208, 209, 241, 251, 252, 281, 296, 324, 362, 363, 372, 403, 422, 425, 433, 439
 fi'āl, 161
 fi'l, 133, 135, 136, 137, 141
 fiqh, viii, 93, 95, 102
 f-'l, 107, 138
 fu'āl, 161, 275
 fuṣḥā, 125, 203, 283, 285, 289, 291, 292, 298, 306, 432
 gahāwa, 233, 236
 ḡayr munṣarif, 139
 gilit, xv, 179, 233, 242, 243, 244
 h(n)-, 37, 38
 ḥafḍ, 135
 ḥafif, 77
 ḥāl, 203, 386, 389
 ḥalqiyya, 144
 Ḥamāsa, 61
 ḥarf, 76, 133, 146, 384
 ḥarf al-līn wa-l-madd, 146
 ḥarja, 377
 hawā'iyya, 144
 Hochdeutsch, 290
 huṭba, 100
 ibtidā', 136
 'idāfa, 120, 133, 134, 282
 'Ifriqiya, 155
 Iftaḥ yā Simsim, 283, 286, 399
 'ihyā' at-turāt, 272
 'ijāz al-Qur'ān, 50
 'ijāza, 394
 'ilm al-luḡa, 132, 279
 'imāla, 57, 58, 146, 188, 191, 194, 198, 238, 239, 248, 307, 376
 'in, 24, 60, 61, 131, 196, 209, 381, 402, 403
 'inna, 60, 66, 68, 89, 91, 92, 119, 134, 201
 interdigitation, 107
 IPA, xi, xvi, xviii, xx, xxii
 'iqlimiyya, 301
 'i'rāb, 56, 68, 102, 131, 133, 222
 'isnād, 93
 'iṭbāq, 103
 i'timād, 145
 izdiwājiyyat al-luḡa, 291
 jam' mukassar, 140
 jarcha, 377
 jarr, 133, 134, 135
 jazl, 94
 jazm, 135
 jizya, 152
 jumla, 135
 jumla fi'liyya, 135
 jumla ismiyya, 135
 k- բարբառնէր, 234
 kalām, 51, 53, 102, 135, 165, 172, 190, 209, 442

- kaskasa*, 60, 70
kaškaša, 60, 70
kasra, 76
katharévousa, 290
kuttāb, 90, 91, 138, 315
lafḡ, 95, 100, 133
lahawiyya, 144
laḥn al-‘amma, 130, 156, 182, 429
lam, 24, 42, 93, 95, 121, 133, 185, 188, 189, 196, 198, 199, 299
LBCI, 297, 298, 300, 319, 400
Lehnübersetzung, 276
liṭawiyya, 144
luḡa muyassara, 283
luḡāt, 53, 56, 62
luḡat aḡ-ḡād, 104, 145
luḡat al-muṭtaqqafin, 283
māḡī, 141
maf'al, 111, 138
maf'ūl, 134, 135, 136
maḡāzī, 93
mahmūsa, 144, 150, 415
majhūra, 144, 145
Majma' al-Luḡa al-‘Arabiyya, 272, 286
ma'nā, 95, 100, 131, 132, 209
mas'ala zunbūriyya, 86
matn, 93
mawlā, 156
Mozárabes, 378
mubtada', 133, 136, 137
muḡāf, 134, 282
muḡāf ilayhi, 134
muḡaffāfa, 60
munḡarifa, 290
mu'rab, 135
Muḡhaf, 75
musta'malāt, 85
mustaqbal, 141
mu'tall, 142
muṭāwa'a, 143
muwalladūn, 87
naḡt, 277
naḡw, 129, 380
naql, 80
našb, 133, 135
nisba, 111, 112, 161, 389
niṭ'iyya, 144
Pataouète, 326
Pentateuch, 194, 412
Qāmūs, 148, 429, 433
qawl, 84, 135, 142
qawmiyya, 300
qāltu, xv, 179, 237, 242, 243, 244, 262, 336, 338, 341, 342, 343, 356, 422
qeryānā, 74
qirā'āt, 75
qiyās, 131, 268, 275, 282
quṣṣāš, 89
raf', 130, 133, 135
rāšidūn, 90
rāwī, 63
resumptive, 327
riwiš, 302, 308
sādhu-bhāṣā, 392
šadīd, 77, 121
šafawiyya, 144
saḡīf, 94
šā'ir, 191
saḡ', 91
šajriyya, 144
sawāḡil, 381
Schriftsprache, 54, 55, 62, 414, 415, 419, 424, 440, 441
Schwyzertütsch, 290, 302
Sesame Street, 283
Sīra, 94, 100
sūqiyya, 290
šu'ūbiyya, 97
tā' marbūta, xvii, 64, 123, 157, 199
tabṣīṭ al-luḡa, 282
ta'diya, 143
tafḡīm, 58, 146, 239
tafsīr, 93
tajwīd, 132
takmila, 282
taltala, 59, 161, 188, 225
taqdīr, 131
taṣrīf, 129, 131, 138
ṭawāf, 96
taysīr, 282, 284
topicalisation, 136
Volkssprache, 54, 55, 62, 440
waṭan, 266, 269
waṭaniyya, 301
zā'id, 138
ziyāda, 144, 362

Summary of the Armenian translation

The Armenian translation of *The Arabic Language* by Kees Versteegh aims to make this influential study accessible to Armenian-speaking students, scholars, and readers interested in the history and structure of Arabic.

The book offers a comprehensive account of the development of the language guiding readers from its earliest stages to the modern era. It provides a clear understanding of structural features of Arabic, its historical and cultural background, and its use in both literary and everyday contexts. It highlights the profound influence of Arabic as a cultural, religious, and political language across many regions, while also examining sociolinguistic variation and the long-standing contrast between Standard Arabic and vernacular speech. These interconnected themes are presented with clarity and depth.

The work also explores topics such as diglossia, bilingualism, and Arabic pidgins and creoles. Through its broad and accessible approach, the book offers readers a rich and reliable introduction to the study of the Arabic language.

Резюме армянского перевода

Армянский перевод книги *The Arabic Language* Кеса Верстеха призван сделать это значимое исследование доступным для армяноязычных студентов, исследователей и читателей, интересующихся историей и структурой арабского языка. Книга предоставляет всестороннее описание развития арабского языка и сопровождает читателя от его самых ранних этапов до современности, формируя ясное понимание его структурных особенностей, исторического и культурного контекста, а также его использования как в литературной, так и в повседневной речи.

В работе подчёркивается существенное влияние арабского языка как культурного, религиозного и политического феномена в различных регионах, а также анализируются социолингвистическое разнообразие и давнее различие между литературным стандартом и разговорными диалектами. Все эти взаимосвязанные темы представлены чётко и последовательно.

Книга также рассматривает такие вопросы, как диглоссия, билингвизм, а также арабские пиджины и креолы. Благодаря широкому и доступному изложению книга может служить основательным и надёжным введением в изучение арабского языка.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ

(Երկրորդ հրատարակության թարգմանություն)

Քես Վերստեխ

Հրատ. պատ. խմբագիր՝ Լ. Հովհաննիսյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի

Շապիկի նկարը՝ ըստ Սիբավեյիի ձեռագրի (*al-Kitāb*):

Աղբյուրը՝ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4a/Kit%C4%81b_S%C4%ABbawayh.pdf

Տպագրված է «ՄՌԱՎ ՊՐԻՆՏ» ՍՊԸ-ում:
Կոտայքի մարզ, Զրվեժ, գ. Ձորաղբյուր, 99 թաղ, 41

Ստորագրված է տպագրության՝ 24.12.2025:
Չափսը՝ 70x100 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 31:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am

publishing.ysu.am